

ประชุมปาฐกถา

ของ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจรัญภาณุ

หม่อมเจ้าสุภัทสวัสดิ์ ดิศกุล ทรงทำเรื่องอรรถเพิ่มเติม

พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง

โปรดให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

692 - 693

หม่อมเจ้าอาชว์สวัสดิ์ ดิศกุล

ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๒๒ มกราคม พ.ศ. ๒๕๑๙

THAI NATIONAL ASSEMBLY LIBRARY

3961129411

สมบัติของห้องสมุดรัฐสภา

วันที่ ๑ เดือน ๑๓ ๒๕๖๓

เลขทะเบียน ๐๕๘๘๔-๒

เลขที่ ๐๘/๐๖๑๓๒/๒๕๖๓

ประชุมปาฐกถา

ของ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราพระอักษร

หม่อมเจ้าสุภัททิศ ดิศกุล ทรงทำให้งานวรรณคดี

สมบัติของห้องสมุดรัฐสภา

พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบ

โปรดให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

หม่อมเจ้าอาภาวดี ดิศกุล

ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๒๒ มกราคม พ.ศ. ๒๕๖๓

ราชสกุลบริพัตร และราชสกุลดิศกุล ขอกราบถวายบังคมทูล
ฝ่าละอองธุลีพระบาทด้วยความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ ในการที่ได้ทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานโกศราชวงศ์ แก่ หม่อมเจ้าอาชวดิศ
ดิศกุล เป็นพิเศษ พร้อมด้วยฉัตรและเครื่องสูงประดับ ปี่ แตร กลองชนะ
ประโคมเวลาพระราชทานนาตรงศพ และพระพิธีธรรมสวดอภิธรรม ๓ คืน
อนึ่ง ในวันที่ ๑๐ ธันวาคม ๒๕๑๘ ยังได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้
นายกลั้ว อิศรเสนา ณ อยุธยา เลขาธิการพระราชวัง เชิญพวงมาลาของหลวง
และของสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ มาวางพระราชทานอีกด้วย

เมื่อถึงกำหนดพระราชทานเพลิงศพ ในวันที่ ๒๒ มกราคม ๒๕๑๘
ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรม
ราชินีในรัชกาลที่ ๙ เสด็จพระราชดำเนินมาทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจแทน
พระองค์ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส พระราช-
ทานผ้าไตรทอดถวายพระสงฆ์สดับปกรณ์ด้วย

ทั้งนี้ ราชสกุลบริพัตร และราชสกุลดิศกุล น้อมสำนึกในพระมหา-
กรุณาธิคุณเป็นล้นเกล้าฯ และถ้าหม่อมเจ้าอาชวดิศ ดิศกุล จะทราบด้วย
ญาณวิไลใด ๆ ก็คงจะปลาบปลื้มโสมนัส ในพระมหากรุณาธิคุณล้นเกล้าฯ
เช่นเดียวกัน

ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้า

ราชสกุลบริพัตร และราชสกุลดิศกุล

ขอเดชะ

ราชสกุลบริพัตร และราชสกุลดิศกุล น้อมสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ ของ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ ที่ได้ทรงพระมหากรุณา พระราชทานความสนิทสนม แต่ หม่อมเจ้าอาชวดีศ ดิศกุล เมื่อยังมีชนม์ชีพอยู่ ได้เสด็จพระราชดำเนินมาทรงเป็นประธาน ในการพระราชทาน นาคหลวง สรงศพ เมื่อวันที่ ๔ ธันวาคม ๒๕๑๘ และยังได้ทรงพระมหากรุณา เสด็จพระราชดำเนินเป็นส่วนพระองค์ในการบำเพ็ญกุศล ๗ วัน เมื่อวันที่ ๑๐ ธันวาคม ๒๕๑๘ และในการบำเพ็ญกุศล ๕๐ วัน เมื่อวันที่ ๒๐ มกราคม ๒๕๑๙ อีกทั้งยังได้ทรงพระมหากรุณาบำเพ็ญพระราชกุศลสวดพระอภิธรรมพระราชทานเมื่อวันที่ ๒๑ มกราคม ๒๕๑๙ พระมหากรุณาธิคุณเป็นที่ซาบซึ้ง และเป็นเกียรติยศแก่ราชสกุลบริพัตร และ ราชสกุลดิศกุล หาที่สุดมิได้

ครั้นถึงวันงานพระราชทานเพลิงศพ เมื่อวันที่ ๒๒ มกราคม ๒๕๑๙ ยังได้เสด็จพระราชดำเนินมาทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจแทนพระองค์อีกด้วย

ราชสกุลบริพัตร และราชสกุลดิศกุล ขอกราบถวายบังคมทูลเกล้าฯ ถวายพระบาท ด้วยความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณเป็นอย่างยิ่ง

ถ้าหม่อมเจ้าอาชวดีศ ดิศกุล จะทราบได้ด้วยญาณวิเศษใด ๆ ก็คงจะปลาบปลื้มโสมนัสในพระมหากรุณาธิคุณ เช่นเดียวกัน

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
พระราชทานน้ำสรองศพ และพวงมาลามาวางหน้าศพ

สมเด็จพระเจ้าภคินีเธอ เจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดา และพระนางเจ้า
สุวัทนา พระวรราชเทวี ได้ประทานน้ำสรองศพ และประทานพวงมาลามาวาง
หน้าศพ อีกทั้งประทานไตรมาในวันพระราชทานเพลิงศพ

สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนาได้ประทานน้ำสรองศพ
 และได้เสด็จมาทรงบำเพ็ญพระกุศลประทานร่วมกับพระราชนัดดา ในรัชกาล
ที่ ๕ อีกทั้งได้เสด็จมาในงานพระราชทานเพลิงศพด้วย

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบากร ได้ประทานน้ำสรองศพ
 และทรงพระอุทิศสาธุเสด็จเยี่ยมศพและพวงมาลาประทาน กับ
 ประทานเงินทำบุญด้วย

ทั้งนี้ ราชสกุลบริพัตร และราชสกุลดิศกุล ขอประทานกราบมา
 ณ ทนด้วยความสำนึกในพระกรุณาธิคุณเป็นอย่างยิ่ง

ถ้าหม่อมเจ้าอาชวดีศ ดิศกุล จะทราบได้ด้วยญาณวิถีใด ๆ ก็คงจะ
ปลาบปลื้มโสมนัสในพระกรุณาธิคุณเช่นเดียวกัน

หม่อมเจ้าอาชวทิศ ดิศกุล

ประวัติ

หม่อมเจ้าอาชวทิศ ดิศกุล เป็นโอรสองค์ที่ ๑๑ ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาจ่างราชนุภาพ ต้นราชสกุล “ดิศกุล” หม่อมเจิม (สนธิ์รัตน) เป็นหม่อมมารดา ประสูติเมื่อ ปีชวด วันที่ ๒๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๕ มีเจ้าพี่เจ้าน้องร่วมหม่อมมารดา คือ

๑. หม่อมเจ้าหญิงบรรลุศิริสถาน (เกา) ดิศกุล
สิ้นชีพิตักษัย
๒. หม่อมเจ้าหญิงอัปภัศราภา (แก้ว) เทวกุล
ชายาหม่อมเจ้านันทนโรไชย เทวกุล
๓. หม่อมเจ้านิพัทธ์พันธดิศ ดิศกุล
สิ้นชีพิตักษัย สวรรคตกับหม่อมรำไพ (ก้นตามระ)
๔. หม่อมเจ้าหญิงรัชฎมาลินี (นิด) สุขสวัสดิ์
ชายาหม่อมเจ้าธัญญลักษณ สุขสวัสดิ์
๕. หม่อมเจ้าอาชวทิศ (ใหม่) ดิศกุล
เสกสมรสกับพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง
๖. หม่อมเจ้าหญิงกุมารีเฉลิมลักษณ จิตรพงศ์
ชายาหม่อมเจ้าเพลารด จิตรพงศ์
๗. หม่อมเจ้าสุภัทรรดิศ (ปาน) ดิศกุล
สมรสกับหม่อมอรพินทร์ (อินทรทูต)

โดยที่เสด็จพ่อทรงมีโอรสน้อยกว่าธิดา และโอรสมักจะมีชันษานั้น ไม่แข็งแรงเหมือนธิดา ฉะนั้นถ้าหม่อมโตมีโอรสก็จะเป็นที่ยินดีโปรดปราน กันทุกพระองค์และทุกคนในสมาชิก คุณย่า (เจ้าจอมมารดาชุ่ม ในรัชกาลที่ ๔) จะเป็นผู้ตั้งชื่อเล่นให้ลูกเสด็จพ่อทั้งหญิงชายก่อนที่จะได้รับพระราชทานชื่อจริง บางคนเรียกชื่อเล่นจนติดปาก ชื่อคำนั้นก็ติดมาจนแก่ บางคนชอบชื่อพระราชทาน ชื่อที่เรียกเล่นก็หายไป ส่วน ม.จ. อาชวทิศ นั้นพิเศษกว่าเจ้าพี่ทั้งหลาย เพราะเสด็จพ่อทรงย้ายจากวังเก่าที่สะพานดำรงสถิต มาประทับที่วังใหม่ถนน หลานหลวง ชื่อ “วัชรทิศ” ม.จ. อาชวทิศ มาเกิดเป็นองค์แรกและเป็นผู้ชาย ซึ่งทุกคนต้องการ จึงพร้อมกันเรียกเธอว่า “ชายใหม่” และเป็นพี่รักใคร่เอ็นดูของทุกองค์และทุกคน แม่ไปตามป่าของแม่ชื่อ “เพิง” มาเลี้ยง พวกเราทุกคนก็เรียกว่า “ป่าเพิง” ตามแม่

ชายใหม่โตขึ้นมาด้วยความว่านอนสอนง่าย ไม่ชอบไปวิ่งเล่น อย่างเด็กทั้งหลาย ชอบนั่งเล่นฟังผู้ใหญ่คุยกันได้นาน ๆ พี่น้องผู้ชายที่อยู่ ใกล้กันชวนไปวิ่งเล่นก็ไม่ไป จึงถูกล้อว่าเป็นกะเทย ข้าพเจ้ายังไม่เคยเห็นว่า ชายใหม่ถูกตีหรือถูกเอ็ดเลย สิ่งที่ชอบที่สุดของเธอ นั่นคือ พระพุทธรูปที่เขามีให้เข้าขนาดต่าง ๆ ตั้งแต่องค์เล็ก ๆ จนองค์ใหญ่ ตามปกติมีชายแฉะลำเพ้ง ถ้ามีงานบุญเขาทองในเดือน ๑๒ วัดสระเกศอยู่ใกล้วัชรทิศ จะมีมหาตเล็กเสด็จ พ่อมาอุ้มไปเที่ยวดูชื่อของเล่นหรือตุลละกรลิง หลายคนก็ไปคว้าจะชื่อของเล่น กันต่าง ๆ สำหรับชายใหม่แล้วเธอจะต้องเข้าพระพุทธรูปมาเล่นทุกครั้ง และใคร ๆ ที่มาหาแม่ก็นำมาให้เพิ่มขึ้นไปอีก เธอนำมาเรียงไว้ตามลูกกรงบันได บ้าน พระพุทธรูปนั้นเขาปั้นด้วยปูนเมื่อแตกหักแล้วก็ทิ้งไป ข้าพเจ้าเคยเตือนไม่ให้เอาพระพุทธรูปมาเล่น แม่จึงเล่าให้ฟังว่าเมื่อชายใหม่จะเกิดนั้น แม่

(๓)

ฝันว่ามีคนเอาพระพุทธรูปมาให้ แม่แก่ฝันให้ผู้หญิงใหญ่ฟัง มีใครคนหนึ่งซ้ำพเจ้าไม่ทันได้ถามแม่ว่าเป็นใคร ทำนายว่าแม่จะมีลูกเป็นผู้ชาย ให้แม่ถือศีลแปด พอถึงเวลาอาหารเย็นให้ตักข้าวที่ตั้งใจว่าจะกินเท่าใดในมือนั้นใส่จานไว้ ตอนเช้าเอาไปตาก และให้ทำทุกวันในขณะที่ถือศีล แล้วไปตามช่างปั้นพระพุทธรูปมาดูว่าจะพอกับขนาดของพระที่ต้องการหรือยัง ถ้าพอก็เลิกถือศีลได้ จะทำให้ลูกชายที่มากเกิดนั้นเฉลียวฉลาด และเป็นคนดียิ่งขึ้นไปอีก ธรรมดาแม่เป็นคนเชื่อไสยศาสตร์และเคล็ดต่างๆ เป็นประจำอยู่แล้ว แม่จึงเริ่มถือศีลแปดและทำตามนั้นทันที ทำอยู่ได้ประมาณเดือนกว่า ช่างปั้นพระบอกว่าพอแล้ว เพราะแม่ต้องการพระพุทธรูปหน้าตักกว้าง ๖ นิ้วเท่านั้น ที่แปลกแต่จริงก็คือแม่ได้ลูกชายสมหวังเป็น “ชายใหม่” ซึ่งมีธรรมประจำใจมาแต่เด็ก แม่แต่จะเลือกของเล่นก็ไม่เป็นภัยกับใคร นิสสัยใจคอเมตตาอ่อนโยน แม่บูชาพระพุทธรูปองค์นั้นตลอดมาจนแม่ตาย สั่งไว้ว่าถ้าตายให้ยกให้ชายใหม่ เธอก็เก็บรักษาไว้ตลอดมา

เมื่อมีอายุเริ่มจะเรียนหนังสือได้ แม่จึงให้บ่าเฟิงนำไปฝากพี่หญิงแดง (หม่อมเจ้าหญิงสวสรีวิไลฯ ติศกุล) เป็นเจ้าพี่องค์หนึ่งในลูกเสด็จพ่อซึ่งชอบสอนหนังสือเด็กๆ เก็บพวกลูกมหาดเล็กมาสอน เสด็จพ่อทรงสนับสนุนให้ชื่อโรงเรียนว่า “รัตนนารี” ท่านสอนอยู่ ๒ ปี เมื่อชายใหม่อายุได้ประมาณ ๘ ขวบ เสด็จพ่อทรงฝากกับพระยาอุปกศทวยหาญ (เชื้อม ประพันธ์โยธิน) ซึ่งเป็นผู้ดูแลนักเรียนโรงเรียนนายร้อย เวลานั้นที่โรงเรียนยังมีนักเรียนไปกลับชั้นเล็กเรียกว่า เตรียมชั้นประถม บ่าเฟิงไปรับไปส่งอยู่ ๑ ปี เธอได้รับการหักแหว่ เดินทางไกล จึงขอห้ามคนไปรับส่ง จะไปมาเอง เธอเป็นคนขยันเรียนดี บังเอิญทางการเปลี่ยนนโยบายใหม่ล้มเลิกชั้นเตรียมประถม

(๔)

จะเริ่มด้วยมัธยมเพื่อให้เด็กนอนค้างในโรงเรียน ชายใหม่และเพื่อนทั้งหมดก็ต้องออกจากโรงเรียนนายร้อยโดยเขาบู้ชั้น เสด็จพ่อจึงโปรดให้ชายใหม่ไปเข้าโรงเรียนสวนกุหลาบ เธอเลือกเรียนแผนกวิทยาศาสตร์ เพื่อนที่เรียนมารุ่นเดียวกันได้เขียนไว้อาลัยมาหลายคน พี่น้องและหลาน ๆ จึงได้จัดพิมพ์ขึ้นเป็นของที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพอีก ๑ เล่ม

ชายใหม่เธอเรียนถึงขนาดที่จะสอบชิงทุนได้ แต่บังเอิญสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิตต้องพระประสงค์จะส่งลูกชายเสด็จพ่อ ๑ คน เพื่อเป็นนักเรียนของกระทรวงมหาดไทย ดังที่เจ้าฟ้าหญิงพูน (หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล) ทรงกรุณาเล่าประทานในประวัติของชายใหม่—ตามที่ข้าพเจ้าได้ไปขอประทานให้ท่านเล่าเรื่องระหว่างเสด็จพ่อกับชายใหม่ เพราะท่านทรงกรุณาเลี้ยงเธอมาตั้งแต่เด็กยังไม่เคยงสา เสด็จพ่อท่านทรงรู้จักลูกท่านทุกคน ว่าใครมีนิสัยอย่างไร เวลานั้นข้าพเจ้าไม่ทันคิด ต่อเมื่อเราอยู่ด้วยกันมาจนแก่จึงเห็นว่าเสด็จพ่อท่านทรงพิจารณาลูกท่านถูก ดังที่ท่านได้คิดส่งชายใหม่เป็นนักเรียนกระทรวงมหาดไทย เพราะชายใหม่มีนิสัยเยือกเย็นสุขุมสมเป็นนักปกครองจริง ๆ

ชายใหม่จบการศึกษาที่โรงเรียนสวนกุหลาบ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ พอกลางปี พ.ศ. ๒๔๗๓ เธอก็เดินทางไปเมืองนอก มีกำหนดจะต้องเรียน ๕ ปี โดยเรียนเตรียมเข้ามหาวิทยาลัย ๒ ปี และเรียนในมหาวิทยาลัย ๓ ปี แต่เธอเรียนเพียงปีเดียวก็สอบเข้ามหาวิทยาลัยได้ เรื่องราวในขณะที่เราไปอยู่ที่อังกฤษ และเรียนในมหาวิทยาลัยนั้น ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช จะเป็นผู้เขียนให้ เพราะเธอทั้งสองเป็นเพื่อนและรักกันมาตั้งแต่ครั้งนั้น

(๕)

ในปี พ.ศ. ๒๔๗๗ วันหนึ่งข้าพเจ้าได้รับจดหมายจากชายใหม่เล่าเรื่องให้ฟังว่าเธอตัดสินใจกลับจากอังกฤษโดยยังเรียนไม่สำเร็จ และจะมาอยู่รับใช้เสด็จพ่อที่ป็นัง เพราะเสด็จพ่อทรงส่งจดหมายของรัฐบาลที่ขอให้เสด็จพ่อทรงเซ็นสัญญา ว่าการที่ลูกชายไปเรียนอยู่เมืองนอกโดยทุนของรัฐบาลนั้น ถ้าเรียนสำเร็จแล้ว จะต้องทำงาน ให้รัฐบาลตาม จำนวนปีที่รัฐบาลออกทุนให้ เพื่อเป็นการชดใช้เงินที่เสียไป แต่ถ้าวรัฐบาลไม่ต้องการให้งานทำ เสด็จพ่อจะต้องใช้เงินที่เขาเสียให้เรียนนั้นทันที ด้วยเงื่อนไขดังกล่าวทำให้ชายใหม่ตัดสินใจเดินทางกลับทันที โดยไม่คิดจะเรียนต่อ ซึ่งความจริงแล้วอีกปีกว่าเธอก็จะเรียนสำเร็จ เธอเห็นว่าวิชาที่เรียนก็เพื่อเข้ารับราชการ ถ้าเขาไม่ต้องการก็จะลำบากกับเสด็จพ่อ เพราะเวลานั้นเสด็จพ่อก็ถูกกลั่นแกล้งจากรัฐบาลมากพออยู่แล้ว เธอกลับมาอยู่กับเสด็จพ่อที่ป็นังประมาณ ๔ เดือน รู้ว่าที่ป็นังมีโรงเรียนบัญชี ซึ่งมีหลักสูตร ๒ ปี โดยใช้ข้อสอบจากโรงเรียนในประเทศอังกฤษทั้งปีที่ ๑ และปีที่ ๒ ถ้าสอบได้แล้วก็จะได้รับประกาศนียบัตรจากโรงเรียนบัญชีอังกฤษ เธอเขียนจดหมายมาปรึกษาชายนิพัทธ์ผู้เป็นพี่ ซึ่งเรียนจบได้รับปริญญาจากมหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด ประเทศอังกฤษ มาแล้ว พี่ชายว่าดี และส่งเงินให้เรียนจนสำเร็จ ได้รับประกาศนียบัตรใน ๒ ปี ชายใหม่ไม่แน่ใจว่าจะหางานทำที่ไหน เพราะธนาคารที่ป็นังก็ต้องการให้เธอทำงานที่นั่น ในขณะที่เธอกำลังตัดสินใจอยู่นั้น บังเอิญนายคนุสชัน นายใหญ่บริษัทไฟฟ้ากรุงเทพ ฯ แวะไปเฝ้าเสด็จพ่อเมื่อเวลาเขาจะไปเมืองนอก ได้พบชายใหม่เมื่อเข้ามาต้อนรับ นายคนุสชัน ถามว่าเรียนอะไร ทำงานที่ไหน เมื่อเธอเล่าให้ฟัง นายคนุสชันจึงชวนให้มาทำงานที่บริษัทไฟฟ้ากรุงเทพ ฯ และเมื่อนายคนุสชันได้เข้าเฝ้าเสด็จพ่อก็ได้ทูลเรื่องชายใหม่ เสด็จพ่อรับสั่งว่า

ตามใจลูก ชายใหม่จึงคิดว่ากลับมาอยู่เมืองไทยดีกว่า เพราะวันหนึ่งเสด็จพ่อ
ก็คงจะกลับมาประทับในเมืองไทย หากจะคิดทำงานที่ธนาคารในปีนั้นแม่จะได้
รับเงินเดือนดี แต่ปีนั้นเป็นเมืองอยู่ในบังคับอังกฤษมีกฎข้อบังคับสำหรับคน
ต่างชาติที่เข้าไปทำงานอย่างไรอีกบ้างซึ่งเธอก็ยังไม่รู้ เธอจึงตัดสินใจเข้าทำงาน
กับบริษัทไฟฟ้ากรุงเทพ ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙ เธอขยันและเป็นคนดีอย่างไร
หม่อมเจ้าเฟลารถ จิตรพงศ์ และนายทรัพย์ แสงสว่าง ซึ่งทำงานอยู่กับ
ชายใหม่ ตั้งแต่แรกเข้าทำงานจะเป็นผู้เขียนเล่าให้ฟัง

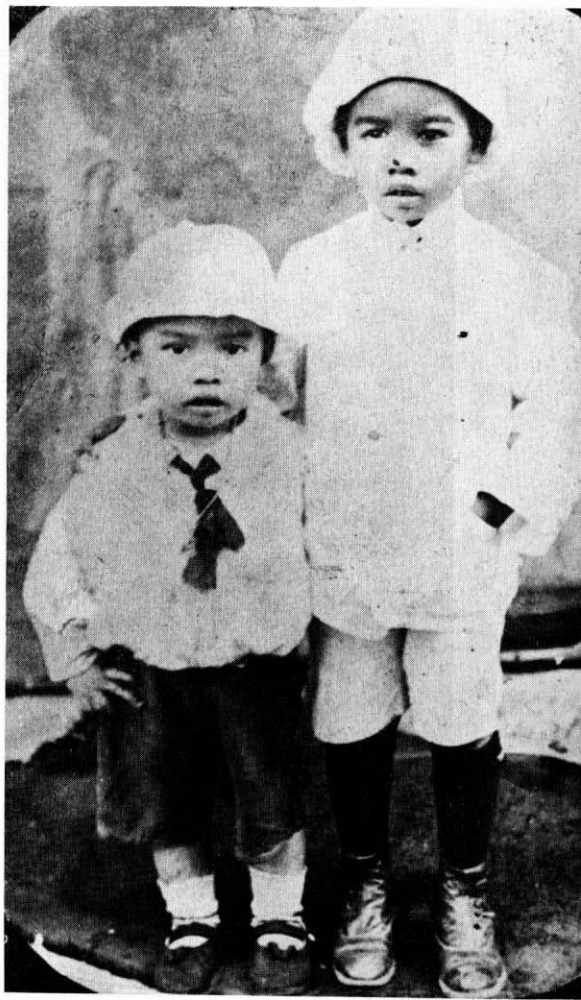
เสด็จพ่อเสด็จกลับมาจากปีนัง พ.ศ. ๒๔๘๖ ชายใหม่ได้เข้ารับใช้อีก
เพราะตอนทรงพระชรานี้ เสด็จพ่อไม่ทรงหนังสือพิมพ์ด้วยพระองค์เอง เป็น
หน้าที่ของลูกๆ ใครอ่านข่าวอะไรที่เห็นว่าสมควรจะทรงทราบก็นำขึ้นไปเล่า
ถวาย เวลานั้นกำลังสงคราม เจ้าพี่ชายน้อย (หม่อมเจ้าทิศานุวัติ ดิศกุล)
และชายใหม่ฟังวิทยุส่งจากเมืองนอก ตลอดจนข่าวเสรีไทยแล้วเล่าถวายเป็น
ประจำทุกวัน เสด็จพ่อประทับอยู่เมืองไทยได้ ๑ ปีก็สิ้นพระชนม์ ชายใหม่
เศร้าสลดมากถึงกับเก็บฉลองพระองค์ กล้องยาเส้น ถุงยาเส้น และหัวเข็มขัด
ที่เธอถวายซึ่งเสด็จพ่อโปรดมากถูกพระทัย และทรงใช้จนสิ้นพระชนม์ เธอ
เก็บของเหล่านั้นรวบรวมใส่กล่องไว้ในตู้พระแล้วสั่งไว้ว่าให้เผาไปพร้อมกับตัว
เธอ แต่หัวเข็มขัดนั้นให้ใส่ในโถงอุ้งของเธอ ซึ่งทุกอย่างก็ได้ทำตามความ
ประสงค์ของเธอเรียบร้อยแล้ว

ชายใหม่ทำงานอยู่บริษัทไฟฟ้า ๑๐ กว่าปี จึงได้มาบอกกับแม่ว่าจะ
บวช เป็นที่ปลอบปลื้มของแม่อย่างยิ่ง การบวชเรียนเธอเลือกจะประจำอยู่วัด
เทพศิรินทราวาส เพราะเสด็จพ่อทรงนับถือสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ)
เจ้าอาวาสมาก ถึงกับทุกคนในราชสกุลดิศกุลมีความรู้สึกว่าเป็นพระ

หม่อมเจ้าอาชวทิศ ดิศกุล ทรงฉายร่วมกับ
หม่อมเจ้านิพัทธ์พันธุ์ดิส ดิศกุล

หม่อมเจ้าอาชวทิศ ดิศกุล ทรงฉายร่วมกับ
หม่อมเจ้ากุมารีเฉลิมลักษณ์ ดิศกุล (จิตรพงศ์)

หม่อมเจ้าอาชวดีศ ดิศกุล (ขวาสุด) ทรงฉายร่วมกับ หม่อมเจ้าศุภรธรรมดิศ ดิศกุล (ซ้ายสุด)
และหม่อมเจ้าภาณุวรรดิศ ดิศกุล (กลาง)

ประจำสกุล ในการบวชเรียนของชายใหม่จะเป็นอย่างไรนั้น ท่านเจ้าคุณเทพเมธากร (โย) ซึ่งเป็นอาจารย์ของเธอท่านจะได้เล่าให้ฟังอีกตอนหนึ่งในประวัตินี้

เมื่อเธอลาสิกขามาแล้วก็ยังทำงานอยู่ในบริษัทไฟฟ้า ฯ ตามเดิมวันหนึ่งใน พ.ศ. ๒๔๙๐ ชายใหม่ก็มาบอกข้าพเจ้าว่าจะแต่งงานกับองค์ใหญ่ (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงศิริรัตนบุษบง พระธิดาองค์ใหญ่ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต) ยิ่งความประหลาดใจให้ข้าพเจ้าอย่างมาก เพราะเมื่อข้าพเจ้ากลับจากตามเสด็จสมเด็จพระพันวัสสา ฯ เสด็จไปเยี่ยมเจ้านายที่ชวาในปี พ.ศ. ๒๔๘๐ นั้น ชายใหม่ถามข้าพเจ้าว่า “องค์ใหญ่องามเหมือนเดิมไหม” ก็ไม่เคยนึกคิดว่าเธอจะเก็บความนิยมในองค์ใหญ่ได้นานถึงเพียงนี้ เพราะเมื่อเธอกลับจากเมืองนอกได้มีโอกาสดูองค์ใหญ่ ซึ่งเสด็จมาจากชวาเพื่อตามเสด็จเจ้จพ่อไปเที่ยวพม่าเท่านั้น ชีวิตในการแต่งงานที่ชายใหม่เข้าไปร่วมในราชสกุลบริพัตรเป็นอย่างไรนั้น พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงสุทธวงษ์วิจิตร จะทรงเล่าประทานเป็นประวัติตอนหนึ่งต่อไป

เมื่อเสกสมรสแล้ว ก็มาประทับอยู่ที่บ้านในบริเวณวังวรดิศ อยู่มาได้ประมาณ ๒ ปี แมว (ม.ร.ว. บุษยทิพย์) บุตรหญิงคนโตของข้าพเจ้าซึ่งแต่งงานกับนายณรงค์ฤทธิ์ บุญ-หลง ได้มีลูกชายคนที่ ๒ เรียกชื่อเล่นๆ กันว่า “เหมียว” ชายใหม่และองค์ใหญ่เป็นคนรักเด็ก เล่นกับเหมียวอยู่ทุกวัน พอเหมียวอายุได้ ๑ ขวบกับ ๓ เดือน จึงขอลาจากพ่อแม่ไปเป็นลูก เสด็จกรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินีประทานชื่อว่า “ฤทธิ์ดำรง” ชายใหม่และองค์ใหญ่อยู่ที่ในบริเวณวังวรดิศนานถึง ๑๐ ปี จึงได้ย้ายไปอยู่วังใหม่ที่ดินนเพชรบุรี

ชายใหม่มีนิสัยชอบเที่ยวชอบเห็นสิ่งที่แปลกๆ เห็นจะตลกขบขันมาแต่เด็ก เพราะเมื่อเสด็จพ่อทรงตรวจราชการ หรือเสด็จพักผ่อนในที่ต่างๆ ตามหัวเมือง เธอเคยได้ติดตามไปแทบทุกแห่ง เมื่อเธอแต่งงานกับองค์ใหญ่แล้ว ได้พากันไปเที่ยวทั้งในและนอกประเทศบ่อยครั้ง

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๘ เธอลงเรือไปเที่ยวเกาะล้านกับองค์ใหญ่ น้องและหลานๆ ด้วยเรือคิกท้าย ๒ ลำ เรือที่ชายใหม่ไปอยู่ข้างหลัง เล่นเร็วและกระแทกมาก จึงขอให้คนขับเบาลงน้ำเลยเข้าข้างเรือ คนขับแนะนำให้กลับเข้าฝั่งก่อนเพราะได้ออกมาไกลมากจนมองไม่เห็นฝั่ง พอเลี้ยวจะกลับน้ำก็ยังเข้ามาใกล้ขึ้น ท้ายเรือค่อยๆ จมลง ต่างเกาะเรือลอยคอยอยู่ ชายใหม่เสียตายนกล่องถ่ายรูปจึงถือกล่องชูไว้มือหนึ่ง เวลานั้นไม่รู้สึกรักตกใจกันเพราะทะเลเรียบไม่มีคลื่น และลึกลับว่าในทะเลนั้นอาจมีปลาฉลามด้วย ไม่ชำนาญก็เห็นเรือลำหนี้ย้อนกลับมาช่วย จึงให้ผู้หญิงและเด็กรวมกันลงเรือเข้าฝั่งก่อน เหลือผู้ชาย ๓ คนทั้งชายใหม่คงเกาะเรือรอเรือกลับมารับ เมื่อขึ้นฝั่งได้หมดแล้ว ก็ไปกินข้าวที่ร้านชายทะเล ขบขันกัน บังเอิญวันนั้นคนไปเที่ยวน้อย เรื่องนี้จึงไม่เป็นข่าว

แต่ก่อนเมื่อไปเที่ยวไหนชายใหม่แม้จะเหนื่อยกลับมาพักเพียงวันเดียวก็หาย แต่คราวนี้ผิดสังเกต กลับมาถึงบ้านแล้วหลายวันก็ยังไม่หายเพลีย จึงได้ไปให้นายแพทย์ประจำธนาคารกรุงเทพ ฯ พาดิษย์การตรวจ หมอบอกว่าเป็นโรคหัวใจ ให้ระวังอย่าให้อ้วนมากหรือทำอะไรเหนื่อยเกินไป และให้พักผ่อนหนึ่งเดือน ขึ้นลงบันไดวันละครึ่ง ต่อมาจึงอนุญาตให้ไปทำงานได้ครึ่งวัน แต่ก็ทำครึ่งวันได้ไม่นานด้วยความขยัน เธอกลับทำเต็มวันอย่างเดิม รวมทั้งงานที่เกี่ยวกับการกุศลต่างๆ อีกด้วย

ระหว่างนั้นได้ไปหา พลตรี น.พ. พร พิศนกก แห่งโรงพยาบาล
พระมงกุฎเกล้า ฯ ผู้ชำนาญทางโรคหัวใจรักษา หมอให้ไปตรวจเดือนละครั้ง
ต่อมา ๓ เดือนครั้ง เธอแข็งแรงขึ้น แม้แต่ไปเที่ยวต่างประเทศก็ไม่เคยไป
เจ็บหรือกลับมาเจ็บ และอยู่ที่บ้านก็ไม่เคยเจ็บถึงต้องลงนอนเลย เว้นแต่เมื่อ
คราวเข้าโรงพยาบาลผ่าตัดรักษาโรคหูดังเท่านั้น เลยล้มระวางตัวไม่ค่อยไปหา
หมอ ระวังอยู่อย่างเดียวคือพยายามนอนให้พอ โดยเข้านอนเมื่อกลับจาก
ทำงานทุกวัน เพราะถ้านอนไม่พอก็มักจะรู้สึกว่าเพลีย พอเตือนให้ไปหาหมอ
เธอก็จะตอบว่าไม่เป็นไร

ครั้นเมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๘ เป็นวันทำบุญวันสิ้น
พระชนม์เสด็จพ่อ พวกเราได้พบกันทุกคน วันนั้นได้สังเกตเห็นชายใหม่
หน้าดำคร่ำเครียดจึงได้ทักขึ้น เธอก็ตอบว่า “นอนไม่พอ คิดว่าเมื่องาน
เฉลิมพระชนมพรรษาเสร็จแล้วจะชวนองค์ใหญ่ไปพักผ่อนที่ฮ่องกง” แต่
ปรากฏว่าในวันที่ ๔ ธันวาคม เวลา ๗.๓๐ น. ลูกแมวขึ้นไปปลุกข้าพเจ้า
แล้วบอกว่า “อย่าตกใจ เหมือนโทรศัพท์มาบอกว่าท่านน้ำใหม่ไม่ทรงสบาย”
ข้าพเจ้ารีบลุกขึ้นไปโทรศัพท์ถึงนายแพทย์ ม.ร.ว. พชรวิสาณ ชุมพล ทันที
หลานพัชรวิสาณเพิ่งตื่นนอนรับว่าจะรีบไปเดี๋ยวนี้ ข้าพเจ้าไปที่บ้านชายใหม่
เกือบ ๔ โมงเช้าเพราะรถติด ขึ้นไปข้างบนเห็นแพทย์หลายคน มีหมอเปรม
บุรี พ.ญ. จิรพรรณ มัธยมจันทร์ หมอพนพิศ อมาตยกุล หมอพัชรวิสาณ
และหมออื่นๆ ล้อมรอบชายใหม่ กำลังช่วยแก้ไขแนวหัวใจอยู่ พอเกือบ ๑๐ น.
แพทย์ก็บอกว่าหมดลมแล้ว

ชายใหม่มีนิสัยโอบอ้อมอารี เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ กตัญญูทุกเวทีต่อผู้มีพระ
คุณ เคารพบนอบต่อญาติผู้สูงอายุ มีจิตใจเป็นกุศล ปฏิบัติตนถูกต้องทั้ง

ทางโลกและทางธรรม เป็นคนช่างจดช่างจำ เพื่อนเล่นของเธอเมื่อเด็กๆ มีใครบ้าง มหาคุณเล็กของเสด็จพ่อมีใครบ้างที่เคยอุ้มชูเธอ เธอจะตามไปพบหรือถามข่าวจากญาติว่าทุกข์สุขเป็นประการใด บางคนสติพื้นเพื่อนเธอก็เก็บมาเลี้ยง บางคนตายไปแล้วพวกลูกๆ ไม่มีงานทำ เธอก็จะหางานให้ทำ เธอทำอะไรไม่หวังสิ่งตอบแทน แม้แต่คำว่าชอบใจ เธอต้องการเห็นเขาเป็นสุขเท่านั้น ข้าพเจ้าเคยล้อเธอว่าเป็นกองบรรเทาทุกข์ เพื่อบำบัดทุกข์บำรุงสุขให้แก่คนทั่วไป ยากที่จะหาใครเสมอเหมือน ด้วยความปฏิบัติดีปฏิบัติชอบอย่างนี้ เมื่อสิ้นชีพลง ทางศาสนาพุทธจึงมีพระภิกษุ นำโดยพระราชกณะวัดเทพศิรินทร์ ทำบุญมีเทศน์สวดพระอภิธรรมให้ แม้ทางศาสนาคริสต์ชายใหม่ก็ได้เคยช่วยเหลือ จึงมีคณะชีนำโดย ม.ร.ว. พุฒ ชมพูนุท มาทำมิชชาให้หลายครั้ง นอกจากทางศาสนาแล้ว ยังได้ช่วยเหลือเกี่ยวกับกิจการโรงพยาบาลจนได้รับเชิญเป็นกรรมการการกุศลหลายแห่ง รวมทั้งเป็นกรรมการกลางมูลนิธิรามาริบัติด้วย มูลนิธิรามาริบัติได้เขียนบทความไว้อาลัยปรากฏในหนังสือวารสารรามาริบัติ ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๖ ซึ่งนายแพทย์พูนพิศอมตายกุล ได้นำมาให้ จึงได้นำมาลงไว้ในหนังสือฉบับนี้ด้วย เพื่อผู้สนใจจะได้ทราบถึงรายละเอียดที่ทำให้เธอสิ้นชีพไป

เธอรักของทุกอย่างที่เป็นประวัติเกี่ยวกับเสด็จพ่อและแม่ เมื่อก่อนมีอายุครบหกสิบปี ได้ซ่อมแซมตำหนักที่วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ บางปะอิน ซึ่งเสด็จพ่อเคยประทับขณะทรงผนวชและทรงไถ่ทรงนั้น ให้ใช้เป็นห้องสมุดของวัด ต่อมาเธอได้ขอเรือนที่แม่เคยอยู่และตัวเธอเองก็เกิดที่นั่นจากพี่และน้อง เพื่อนำไปปลูกที่วัดนิเวศน์ ๖ ด้านเหนือของพระอุโบสถ เพื่อให้ใช้เป็น

ที่ศึกษาพระปริยัติธรรม โดยไม่เปลี่ยนแปลงแบบแปลนของเก่าเลย แม้แต่
 ห่วงแปลที่ให้เรนอนเมื่อยังเป็นเด็กนั้นก็มิให้เอาออก ทุกอย่างเหมือนเดิม
 ยอมให้แต่เพียงรื้อฝากระดานห้องเพื่อทำให้เป็นห้องโถงเท่านั้น ในการรื้อและปลูก
 ใหม่ได้มอบให้ ม.ร.ว. จักรวรรดิ จิตรพงศ์ หลานชายซึ่งเป็นอาจารย์
 โรงเรียนช่างศิลป์ กรมศิลปากร เป็นผู้ดำเนินการโดยตลอด เริ่มทำเมื่อ
 พ.ศ. ๒๕๑๗ เมื่อบ้านเสร็จเธอได้ให้ชื่อบ้านหลังนี้ว่า “เรือนหม่อมเจิม”
 และได้หาต้นไม้ ดอกไม้ ที่แม่ชอบไปปลูกไว้ด้วย ครั้นได้ไปเห็นบ้านก็ไม่
 พอใจว่าสีที่ทาไว้นั้นไม่สวย และสายไฟไม่ได้ทาสีด้วย จึงปรารภว่าจะให้ช่าง
 ทาสีใหม่ แต่ยังไมทันจะได้ทำก็มาสิ้นชีพเสียก่อน องค์ใหญ่จึงได้สั่งให้ทาสี
 ใหม่ตามความประสงค์ เสร็จทันงานทำบุญอุทิศ เมื่อวันที่ ๒๔ มกราคม ๒๕๑๙

ข้าพเจ้าได้ไปทูลขอให้ เจ้าพิพัฒน์มารยาทร (ม.จ. มารยาทรกัญญา
 จิตกุล) ซึ่งเป็นเจ้าฟ่องค์หนึ่งในลูกเสด็จพ่อ ทรงเขียนประวัติของชายใหม่
 ตอนระหว่างเจ้าพี่เจ้าน้อง เพราะท่านทรงรู้จักนิสัยใจคอของชายใหม่เป็นอย่าง
 ดี ตั้งแต่เด็กจนตายจากกันไป

ด้วยความปฏิบัติ ปฏิบัติชอบเช่นนี้ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗ รัฐบาลได้
 ขอพระราชทานตรา ตีตราภรณ์มงกุฎไทยให้ และเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๓ ก็ขอ
 พระราชทานตรา ตีตราภรณ์ช้างเผือก เพิ่มให้อีก ๑ ดวง แต่เธอไม่ตั้งใจ
 เท่ากับ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕ ชายใหม่ได้รับพระราชทานตราทุติยจุลจอมเกล้า
 เธอตั้งใจ ซาบซึ้งในพระมหากรุณาธิคุณเป็นล้นพ้น เธอรู้สึกภาคภูมิใจปลื้ม
 ใจเป็นที่สุดในชีวิต เพราะเป็นสิ่งที่เธอไม่ได้คิดไม่ได้ฝัน เธอไม่ได้รับ

ราชการ แต่ก็ยังทรงมีพระมหากรุณาธิคุณ เห็นสมควรในความดีความชอบที่เธอได้ตั้งใจทำมาจนได้รับพระราชทานเกียรติถึงเพียงนี้

ชายใหม่เธอชอบรู้ว่าแม่มีญาติเป็นใครบ้าง ลูกแม่ถูกสอนมาแต่เด็กๆ กันทุกคนให้เรียกท่านผู้หญิงก๊ลิบของท่านเจ้าพระยามหิธร (ละออ ไกรฤกษ์) ว่า “คุณป้า” และลูกท่านผู้หญิงก็เรียกแม่ว่า “หม่อมνά” ไปมาหาสู่กันเสมอ พ่อคุณป้าแซยิดแม่ก็จัดผ้าให้ลูกไปรคน้ำ พ่อแม่แซยิดพวกลูกคุณป้าก็พากันมารคน้ำ ชายใหม่เธอเคารพท่านผู้หญิงคุณฐิ มาลากุล เรียกคุณพี่ตลอดมาจนตาย เธอเคยถามข้าพเจ้าว่าเป็นญาติกันทางไหน ข้าพเจ้าก็ได้แต่ตอบว่านับไม่ถูก เคยถามแม่บอกว่า คุณป้าก๊ลิบเป็นลูกของพี่เจ้าคุณพ่อถามว่าชื่ออะไรทางไหนก็ไม่ได้ความต่อ เห็นจะเป็นตัวที่แม่เป็นกำพร้ามาตั้งแต่ ๙ ขวบ จึงไม่มีใครบอกเล่าให้ฟัง ครั้นนี้จึงได้ไปขอให้ท่านผู้หญิงคุณฐิ มาลากุล เป็นผู้เขียนเล่าถึงความคุ้นเคยของชายใหม่ที่มีต่อญาติข้างแม่อย่างไร และเป็นญาติกันได้อย่างไรไว้ด้วย เพื่อการข้างหน้าจะมีใครอยากราบก็จะได้ทราบกันเสียที

เนื่องจากองค์ใหญ่ทรงโศกเศร้าเป็นอันมากในการสูญเสียชายใหม่ในครั้ง^๕นี้ ไม่สามารถจะเขียนอะไรได้ จึงได้ขอให้ข้าพเจ้าเป็นผู้เขียนประวัติแทนและขอให้น้องชายปานเป็นผู้จัดหาเรื่องที่จดพิมพ์หนังสือในงานพระราชทานเพลิงศพ พร้อมทั้งขอกราบนมัสการท่านเจ้าคุณเทพเมธากร วัดเทพศิรินทราวาส ที่ได้เขียนประวัติตอนชายใหม่บวช ตามที่ได้กราบเรียนของท่านไว้ และขอให้ขอบพระทัยเจ้าพี่เจ้าน้อง และขอบใจหลานๆ กับบรรดามีตรสหาย

(๑๓)

ที่ได้เห็นตเห็น้อยด้วยกำลังกายและกำลังทรัพย์ในการช่วยทำบุญ และเขียน
คำไว้อาลัย ตลอดจนช่วยเขียนประวัติตามที่ทราบกันมาให้สมบูรณ์ขึ้นไว้ ณ ที่
นี้ด้วย

ข้าพเจ้าได้รับคำสั่งสอนมาว่า คนที่ตายนั้นแปลว่าหมดเวรแต่ชาติ
ปางก่อน เขาทำบุญทำกุศลมาเพียงเท่านั้นเอง ถ้าการอบรมสั่งสอนนี้เป็น
ความจริงแล้ว ชายใหม่เธอทำแต่ความดีในชาตินี้ ตามที่ทุกคนได้ทราบกัน
อยู่ ฉะนั้นบุญกุศลที่เธอได้ทำมาคงจะทำให้เธอไปเกิดในชาติหน้าพบแต่ความ
สุข ความสบาย ความเจริญมากกว่าในชาตินี้ที่ได้รับมาเป็นแน่นอน

อัมปภัศรภา เทวกุล

(ม.จ. อัมปภัศรภา เทวกุล)

“ชายใหม่” เกิดมาเพื่อให้คนรัก ให้คนชม และให้คนใช้ตลอดชีวิตของเธอ เริ่มแต่เกิดมาเป็นลูกผู้ชายคนแรกที่วังใหม่ คือวังวรดิศในขณะนั้น เพราะพี่ ๆ เกิดที่วังเก่าซึ่งสะพานดำรงสถิตทุกคน ชายใหม่ก็ได้รับความรักความเอ็นดูจากผู้ใหญ่ นับแต่คุณย่า เสด็จพ่อ พี่ ๆ และหม่อมแม่ทั้งหลาย

เสด็จพ่อทรงมีลูกหลายคนทั้งหญิงและชาย วัยต่าง ๆ กัน ทั้งสติปัญญาความสามารถ ตลอดจนอุปนิสัยใจคอก็ไม่เหมือนกัน พวกเราจึงแบ่งเล่นกันเองเป็นสามรุ่น คือ รุ่นนายพล รุ่นนายพัน และรุ่นนายร้อย การที่มีครอบครัวใหญ่อยู่ภายในบริเวณบ้านเดียวกันเช่นนี้ น่าจะมีปัญหายุ่งยากได้นานาประการ แต่เสด็จพ่อท่านทรงเป็นพรหมของลูกตลอดไปจนถึงหม่อมแม่และบริวารโดยแท้จริง ปัญหาต่าง ๆ จึงเรียกได้ว่าเกือบจะไม่มี น้องทุกคนเคารพเคารวะพี่และหม่อมแม่ตามลำดับ ถึงแม่จะมีข้อขัดแย้งและนิทานกันบ้างก็เหมือนเล่นกับพื้นกระตบก้นในปาก ไม่เอะอะฮือฮาออกไปภายนอก เสด็จพ่อเสวยอาหารมื้อกลางวันและเย็นพร้อมกับลูกทุกคนที่อยู่ที่วัง ส่วนผู้ที่ทำงาน ไปโรงเรียน ออกเรือนไปแล้ว หรืออยู่ในพระอุปถัมภ์เจ้านาย ที่เป็นพระญาติผู้ใหญ่ในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งมีโอกาสมาเฝ้าเป็นครั้งคราว ก็มาเฝ้าตอนเสวยเหมือนกันทุกคน ตอนนี้เป็นตอนที่เราสนุกสนานเป็นพิเศษเพราะได้เฝ้าเสด็จพ่อ ได้พบพี่น้องพร้อม ๆ กันหลายคน เรื่องที่จะพูดจะคุยมีจีปาตะ โต๊ะที่ประทับเสวยมีอยู่โต๊ะเดียว เฉพาะรุ่นนายพลกับนายพันนั้นก็เต็มหมดแล้ว รุ่นนายร้อยจึงต้องนั่งกับพื้น ที่น่าอัศจรรย์ที่สุดก็คือเสด็จพ่อท่านทรงหาเรื่องคุยเล่นกับลูกได้ทุกคน ตั้งแต่เรื่องศาสตร์ต่าง ๆ จนถึงเรื่องละคร โขนหนัง และนิทานนานาประเภท เรียกได้ว่าท่านทรงรู้จักลูกของท่านทุกคน และ

เทศนาประทานตามสติปัญญาของแต่ละคนหรือตามเนื้อผ้าแต่ละชนิก การใช้ลูกก็ทรงใช้ทุกคน แต่ทรงใช้ต่าง ๆ กันตามความสามารถของแต่ละคน เวลาเย็นเมื่อทรงว่างงานและทรงเล่นก็พากกลางแจ้งเช่น โครเกต์และกอล์ฟก็ทรงกับลูก เวลาว่างหรือการละเล่นอย่างใดที่น้ำดู ก็มักจะโปรดให้ลูกได้ดูได้เห็นทุกคน ถ้าตามเสด็จไม่ได้ก็ให้คนอื่นพาไป ครั้งหนึ่งไม่มีคนจะพาไป จึงเกิดเรื่องที่ยังคุยกันเล่นจนทุกวันนี้ รถยนต์ในขบวน ๒ คันที่จะไปโรงหนังพัฒนากรเต็มแน่น รุนนายร้อยหัวแข็งตกค้างอยู่คนหนึ่ง ไม่ยอมแพ้แอบเกาะยางอาห้อยท้ายรถไปด้วยจนได้ นายร้อยหัวแข็งคนนั้นบัดนี้เธอได้รับพระราชทานยศเป็นพลเรือเอกไปแล้ว อีกครั้งหนึ่งไปตุลครสวรรค์ซึ่งนาน ๆ จะมาสักครั้งที่สนามน้ำจืด (อยู่แถวตลาดมิ่งเมือง) เสด็จพ่อโปรดให้ลูกไปตุลครทุกคน ขาไปขึ้นรถยนต์แต่จากลั่นนักรถลาก ซึ่งกำลังเป็นสมัยที่คน ไทยเริ่มทำงานอาชีพลากรถ เสด็จพ่อประทับรถนำคันหน้าตามด้วยขบวนรถลูก ๆ

เมื่อเล่านอกเรื่องมาถึงแค่นี้แล้ว ก็อยากจะเล่าต่อไปอีกหน่อย ขอท่านผู้อ่านได้โปรดอภัยคนแก่ด้วยเถิด

โดยที่พวกเราได้อยู่ใกล้ชิดเสด็จพ่อเสมอและรู้ว่า เสด็จพ่อทรงมีความยุติธรรม ความรัก และความปรานีต่อลูกทั่วถึงกันทุกคน ถึงจะกริ้วหรืออบรมสั่งสอนก็เพราะปรารถนาดี ด้วยเหตุนี้พวกลูก ๆ จึงทั้งรักทั้งกลัวและเคารพเสด็จพ่อ พยายามทำแต่สิ่งที่รู้ว่าพอพระทัย บางครั้งยังบังอาจรู้สึกว่าการทำทรงเป็นเพื่อน คุยเล่นกับท่าน เมื่อมีปัญหาข้องใจไม่รู้จะไปถามใคร ไปทูลถามท่าน ๆ ก็ทรงตอบหรือช่วยคิดประทาน บรรยาการในวังวัดจึงมีแต่ความอบอุ่น เมื่อพี่น้องเกิดและโตมาในบ้านเดียวกัน มีเสด็จพ่อทรงเป็นหลักที่ยึดเหนี่ยวทางจิตใจร่วมกันเช่นนี้ ผลก็คือความรัก ความสามัคคีและ

ความสนิทสนม คอยสงเคราะห์ช่วยเหลือซึ่งกันและกันในหมู่พี่น้องตลอดลงไปจนถึงชั้นหลาน ถ้ามีญาติทางใดที่เสด็จพ่อจะทรงทราบได้ก็คงจะทรงยินดีไม่น้อย

พี่น้องรุ่นเล็กซึ่งเรียกเล่นกันว่า “รุ่นนายร้อย” นั้น มีชายใหม่ในสังกัดอยู่ด้วย รุ่นนั้นนอกจากพี่น้องแล้วยังมีลูกหลานของเพื่อนบ้านหน้าวังและหลังวังวรคิได้ประทานอนุญาตจากเจ้าของวังให้เข้ามาเล่นด้วย ฉะนั้นเวลาเย็นในวังวรคิจึงครึกครื้นเสมอและมีการเล่นแปลก ๆ ครึ่งหนึ่งถูกฟุตบอลหล่นลงไปกลางวงอาหารที่คุนย๋ากำลังรับประทาน ส่วนสมุทเซ็นซื่อถวายเป็นพรเสด็จพ่อในโอกาสต่าง ๆ นั้น ถ้าไม่มีคนคอยเฝ้า ซื่อพวกรุ่นนายร้อยจะลงไปอยู่ก่อนคนอื่น มีคนใหญ่คนโตท่านหนึ่งสรวลพาดด้วยปากของท่านเองว่าเคยเข้ามาเล่นในวังวรคิกับเด็กรุ่นนายร้อย ท่านผู้นี้คือ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์

ในบรรดารุ่นนายร้อย ชายใหม่เป็นเรียบริ่อยกว่าเพื่อนและไม่เคยมีคดีติดตัว พี่เลี้ยงของชายใหม่เป็นคนแก่มีฐานะเป็นชั้นบ้านของหม่อมแม่ พี่เลี้ยงชอบไปคุยกับคุนย๋่า และไปหาหม่อมแม่ตามเรือนต่าง ๆ ชายใหม่จึงติดไปด้วย และมีโอกาสได้พูดคุยกับคนแก่เนื่อง ๆ โดยที่ไม่รู้สึกเบื่อหน่าย ทั้งคุนย๋่าและบรรดาหม่อมแม่ จึงพากันรักและเมตตาชายใหม่มาก

ชายใหม่มีพรสวรรค์ติดตัวมาแต่เกิดอย่างหนึ่งคือ ทานบารมี ประกอบด้วยกตเวทิตาคุณ ทานของเธอมาในรูปลักษณะต่าง ๆ กัน เริ่มแต่ยังเป็นเด็กทานแรกของเธอคือทานน้ำใจ ทำให้คนที่รู้จักทั้งรักและชม เพราะความใจดีไม่หวงของเล่น และไม่ถือ ครั้นโตขึ้นพอรับใช้ได้ก็มีทานแรงงาน คอยรับใช้ผู้ใหญ่และพี่น้องเพิ่มขึ้นอีก พี่น้องคนไหนจะอาศัยใช้สอยหรือขอให้ช่วยอย่างใด ถ้าชายใหม่ช่วยทำให้ได้เป็นช่วยทั้งชั้นด้วยความเต็มใจและตั้งใจ

ใจจริง ๆ บางทียังไม่ทันจะได้วานก็อาสาทำให้เพราะไม่ต้องการให้ไปรบกวนคนอื่น ทานบารมีของเธอ ในข้อนี้ทำให้พี่น้องบางคนเรียกเธอว่า “บ๊อย” ชายใหม่สมัครใจทำหน้าที่ “บ๊อย” ให้พี่น้องจนวาระสุดท้ายของชีวิต

ชายใหม่เป็นลูกผู้ชายก็จริง แต่ใกล้ชิดสนิทสนมกับพี่น้องผู้หญิงมาก เพราะมีหลายคน เธอช่างหาเรื่องสนุกรื่นเริงมาคุยให้ฟังเสมอ พบชายใหม่เมื่อใดเป็น ได้มีเรื่องหัวเราะขบขันทุกที นับว่าเป็นทานอีกอย่างหนึ่งของเธอ คือทานบันเทิงให้ความสนุกชื่นบานแก่พี่น้องทุกคนทุกรุ่นทุกวัยตลอดมา

เสด็จพ่อโปรดให้ลูกทั้งหญิงและชายทำงาน จะเป็นงานอะไรก็ได้ตามความสามารถของตน และให้พยายามทำให้ดีที่สุดไม่ต้องนึกถึงเงินเพราะถ้าทำงานดีแล้วเงินจะตามมาเอง ขอให้ยึดถือความซื่อสัตย์สุจริตในการทำงาน เช่น พระองค์ท่านทรงรับราชการมาด้วยความสุจริตเพื่อลูกจะได้ดูหน้าคนอื่นได้โดยไม่รู้สึกอับอาย ชายใหม่ถือคตินี้ของเสด็จพ่อในการดำเนินงานในชีวิตของเธอ เมื่อเธอถูกเรียกกลับจากประเทศอังกฤษโดยยังไม่ทันเรียนจบได้รับปริญญาในตอนเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ เธอได้เข้าทำงานในบริษัทไฟฟ้าสยาม (วัดเลียบ) ด้วยคติของเสด็จพ่อเอง เธอได้เลื่อนตำแหน่งและเงินเดือนสูงขึ้นภายในเวลาไม่ช้า เสด็จพ่อจึงได้ทรงยกเธอเป็นตัวอย่างในสายพระหัตถ์ที่ประทานมายังลูกหญิงของท่านคนหนึ่ง ซึ่งสมัครเข้าทำงานเป็นครู มีข้อความตอนหนึ่งว่าดังนี้

“ได้ทราบว่ายี่สิบเธอหาคำแหน่งงานได้แล้ว พ่อก็ยินดีด้วยเป็นอันมาก อันหลักของงานอยู่ใน ๓ ข้อเป็นสำคัญ คือ ข้อ ๑ ทำให้ดี อย่าทำลวก ๆ แต่พอให้แล้ว ข้อ ๒ ทำให้สำเร็จอย่าให้เฉื่อยเฉะ ข้อ ๓ รักษาชื่อเสียงให้ดี ถ้า

ทำได้ทั้ง ๓ ชั้นแล้ว ผลประโยชน์คือเงินเดือนเป็นต้นมันมาเอง มีที่จะพึงเห็น
เช่นชายใหม่ ก็ได้ดีเพราะอย่างนั้น จงเอาเป็นตัวอย่างเถิด”

เมื่อชายใหม่ยังอยู่ในวัยเรียน ก็จำเป็นต้องพึ่งพาอาศัยพ่อแม่และพี่
ช่วยอุปการะเลี้ยงดูทุกประการ ชีวิตความเป็นอยู่จึงไม่สมบูรณ์นัก แต่เมื่อได้
ทำงานมีรายได้ของตนเองและรายได้ก็เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วตามความสามารถ
ของเธอ ทานบารมีและกตเวทิตาคุณของชายใหม่ก็ทวีขึ้นตามความสามารถ
เช่นเดียวกัน เมื่อชายใหม่รู้ว่าเสด็จพ่อโปรดอะไร และต้องพระประสงค์สิ่งใด
เธอจะพยายามหาถวายทุกอย่าง สำหรับหม่อมแม่ของเธอนั้นไม่ต้องพูดถึง
เพราะเธอจะสนองพระคุณสักปานใดก็สมควร แต่สำหรับหม่อมแม่ของพี่น้อง
คนอื่นๆ นั้น น่าจะเล่าไว้ให้เห็นทานบารมีรูปแปลก ๆ ของชายใหม่บ้าง

หม่อมแม่คนหนึ่งถึงแก่กรรมตั้งแต่ชายใหม่ชันษา ๖ ขวบ ชายใหม่
ชอบเล่าว่าหม่อมแม่คนนี้รักเธอ เพราะยอมให้เธอเล่นและไขเครื่องเล่นจน
เสียงสมัยเก่า ซึ่งเป็นของหวงเสมอเวลาเธอไปหา ต่อมาภายหลังอีก ๕๐ ปีเศษ
เมื่อลูกของหม่อมแม่คนนี้ปฏิสังขรณ์ศาลาหอฉันที่วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ บาง
ปะอิน เพื่อเป็นอนสรณ์ให้หม่อมแม่ ชายใหม่มาขอเข้าเงินค้ำย เพราะนึก
ถึงหม่อมแม่คนหนึ่งที่เคยรักเธอ

ส่วนหม่อมแม่อีกคนหนึ่งซึ่งตามเสด็จ ไปอยู่เมืองปิ่นแก้วเพื่อทำเครื่อง
เสวย ห้างจ่ายตลาดเอง ทำเครื่องเอง และยังคงแอบดูว่าโปรดเสวยอะไร
บ้าง ชายใหม่เล่าว่ายังจำทำหม่อมแม่คนนี้แอบประตุเสด็จพ่อว่าจะเสวย
ได้หรือไม่ ถึงเธอจะเห็นขันในเวลานั้นก็จริง แต่รู้สึกจับใจในความจงรัก
ภักดี เมื่ออายุหม่อมแม่คนนี้ครบ ๕ รอบ ชายใหม่จึงขอทำบุญฉลองอายุให้

ตามประเพณีเดิมที่ เพื่อแสดงการวสสงเคราะห์และให้ความเมิกบานสบายใจ ในยามชรา เพราะลูกของหม่อมแม่คนนั้นยังไม่เสวีการศึกษา จะทำให้เองยัง ไม่ได้ นอกจากนั้นแล้วถ้ามีโอกาสจะปฏิบัติหน้าที่ลูกเลี้ยงที่ดีต่อหม่อมแม่คน อื่น ๆ อีกได้เมื่อใด ชายใหม่ก็มีได้ทั้งโอกาสนั้นเลย

ส่วนที่เกี่ยวกับพี่น้องนั้น ทานบารมีของชายใหม่แผ่ไปทั่วถึงทุกคนไม่ มียกเว้น และมาในรูปแปลก ๆ สุดที่จะพรรณนาอีกเหมือนกัน พี่น้องที่เกิดมา ถึงแม้จะพ่อหรือทั้งพ่อและแม่เดียวกันก็จริง แต่ละคนทำบุญและกรรมมาต่าง ๆ กัน เมื่อโตพ้นออกพ่อแม่ไปแล้ว บางคนโชคดีตั้งตัวได้ บางคนก็อาภัพอัป โชค ชายใหม่เป็นคนโชคดีและได้พรสวรค์อย่างที่ว่ามาแล้ว จึงพบแต่ความ สุขและความเจริญ เธอเป็นคนช่างสังเกตว่าพี่น้องคนไหนอยู่ในฐานะอย่างไร และคอยหาโอกาสที่จะช่วยอุปการะสงเคราะห์ หรือให้ความสนุกเฟลิตเฟลิน อยู่เสมอ สำหรับพี่ที่เคยเป็นปฐมจารย์สอน ก.ไก่ ข.ไข่ มาแต่แรกจนพอ อ่านออกเขียนได้นั้น ชายใหม่จัดการทำบุญฉลองชันษา ๗๐ ถวาย นอกจากนั้น ถ้าขาดตกบกพร่องประการใดก็คอยส่งเสียจนเจือ มิให้ต้องอนาทรร้อนใจ ตลอดมา

ส่วนพี่น้องที่อยู่ในฐานะเลี้ยงตัวเองได้ ชายใหม่มักจะมีของประเภท ฟุ่มเฟือยนานาชนิดเช่น ปากกา ดินสอ นาฬิกา กล้องถ่ายรูป เครื่องวิหุ ใน ที่สุดถึงผ้าตัดเสื้อและเครื่องสำอางต่าง ๆ ซึ่งชายใหม่รู้จักดีกว่าพี่น้องผู้หญิงมาก พี่น้องบางคนเกรงใจจนไม่กล้าจะพูดให้ชายใหม่ไดยินว่าชอบอะไร เพราะ เพียงแต่ทักว่าดีเท่านั้นก็หิบบิ้นให้เสียแล้ว ส่วนพี่น้องที่อัปโชคชั่วครวานั้น ชายใหม่ก็แอบส่งของทีจำเป็นไปให้ หรือสงเคราะห์ในทางหนึ่งทางใด ที่ ช่วยให้พี่น้องและครอบครัวเป็นสุขกว่าเดิม

นอกจากให้ความสุขแก่พี่น้องดังกล่าวมาแล้ว ชายใหม่ยังเชิญผู้อื่นมาร่วมชีวิต ชวนนำเกียรติและความสุขมาให้แก่ครอบครัว “ติกุล” ด้วยผู้ที่ได้รับเชิญก็คือ องค์ใหญ่ (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง) พระธิดาสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต เสด็จพ่อทรงพระเมตตา องค์ใหญ่มาแต่เยาว์ ทรงเรียกพระนามเล่นว่า “ยายเหม่ม” ตามพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทูลกระหม่อมปู่ขององค์ใหญ่ เพราะองค์ใหญ่แต่งองค์แล้วเหมือนตุ๊กตาเหม่ม เพราะฉะนั้นองค์ใหญ่กับครอบครัวติกุล จึงคุ้นเคยกันมาช้านาน โดยเฉพาะพี่ ๆ ของชายใหม่บางองค์ที่เคยอยู่ในพระอุปถัมภ์ของสมเด็จพระปิยะดาเจ้าสุทโธลมารศรี พระอัครราชเทวี สมเด็จพระย่าขององค์ใหญ่ ทั้งเคยเป็นเพื่อนนักเรียนและเพื่อนเล่นกันมากับองค์ใหญ่ด้วย องค์ใหญ่จึงทรงสนิทสนมกับพี่น้องของชายใหม่เป็นพิเศษ และทรงมีส่วนช่วยชีวิตสกุลวงศ์เป็นอันมาก

ในที่นี้จะขอแปลคำว่า “ทาน” และ “ทานบารมี” ตามภาษาของพจนานุกรม ลงไว้ด้วย เพื่อจะมีผู้อ่านบางคนเข้าใจไม่เหมือนกัน คำว่า “ทาน” แปลว่าสิ่งที่ให้แก่คนทุกชั้น จะเป็นให้เพื่อบูชาคุณ เพื่อตอบแทนสมนาคุณ เพื่ออุปัการะ หรือเพื่อสงเคราะห์ก็ได้ ส่วนคำ “ทานบารมี” แปลว่า “จรรยาอย่างดีเลิศ”

ที่เล่ามานี้เฉพาะเรื่องของชายใหม่กับพี่น้องเท่านั้น แต่ถึงแม้กับญาติและมิตรสหายทั้งหลายเชื่อว่าชายใหม่ก็คงประพฤติปฏิบัติอย่างเดียวกัน เพราะทานบารมีและกตเวทิตาคุณซึ่งเป็นพรสวรรค์หรือกุศลกรรมที่ติดตัวชายใหม่มาแต่เกิด ย่อมจะอยู่กับเธอเสมอไป นับว่าชายใหม่เกิดมาไม่เสียชาติ

(๒๑)

ได้นำความสุขความภาคภูมิใจมาให้แก่พี่น้อง และได้มีส่วนช่วยบำรุงตระกูลวงศ์ให้เจริญสมดังพระราชชาติที่จารึกอยู่บนเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า ซึ่งชายใหม่ได้รับพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในรัชกาลปัจจุบัน ภาชินันมีว่าดังนี้ “เราจะบำรุงตระกูลวงศ์ให้เจริญ”

พี่น้องไม่มีความจำเป็นจะต้องออกศึกษาศิลปบุญอย่างใดไปให้ชายใหม่อีก เพราะกุศลต่าง ๆ เท่าที่เธอได้ทำไว้ด้วยตนเอง มากพอที่จะส่งเธอไปอยู่ในที่อันพึงปรารถนาของเธอแล้ว ถ้าจะขอก็มีอย่างเดียวกันคือ ขอให้เธอมองลงมาดูในโลกนี้บ้างตามโอกาส เพื่อจะได้เห็นว่าพี่น้องมีความรักอาลัยเธอ รู้สึกขาดเธอและคิดถึงเธอเพียงใด

มารยาตกรัณญา ดิศกุล

(ม.จ. มารยาตกรัณญา ดิศกุล)

THAI NATIONAL ASSEMBLY LIBRARY

3961129411

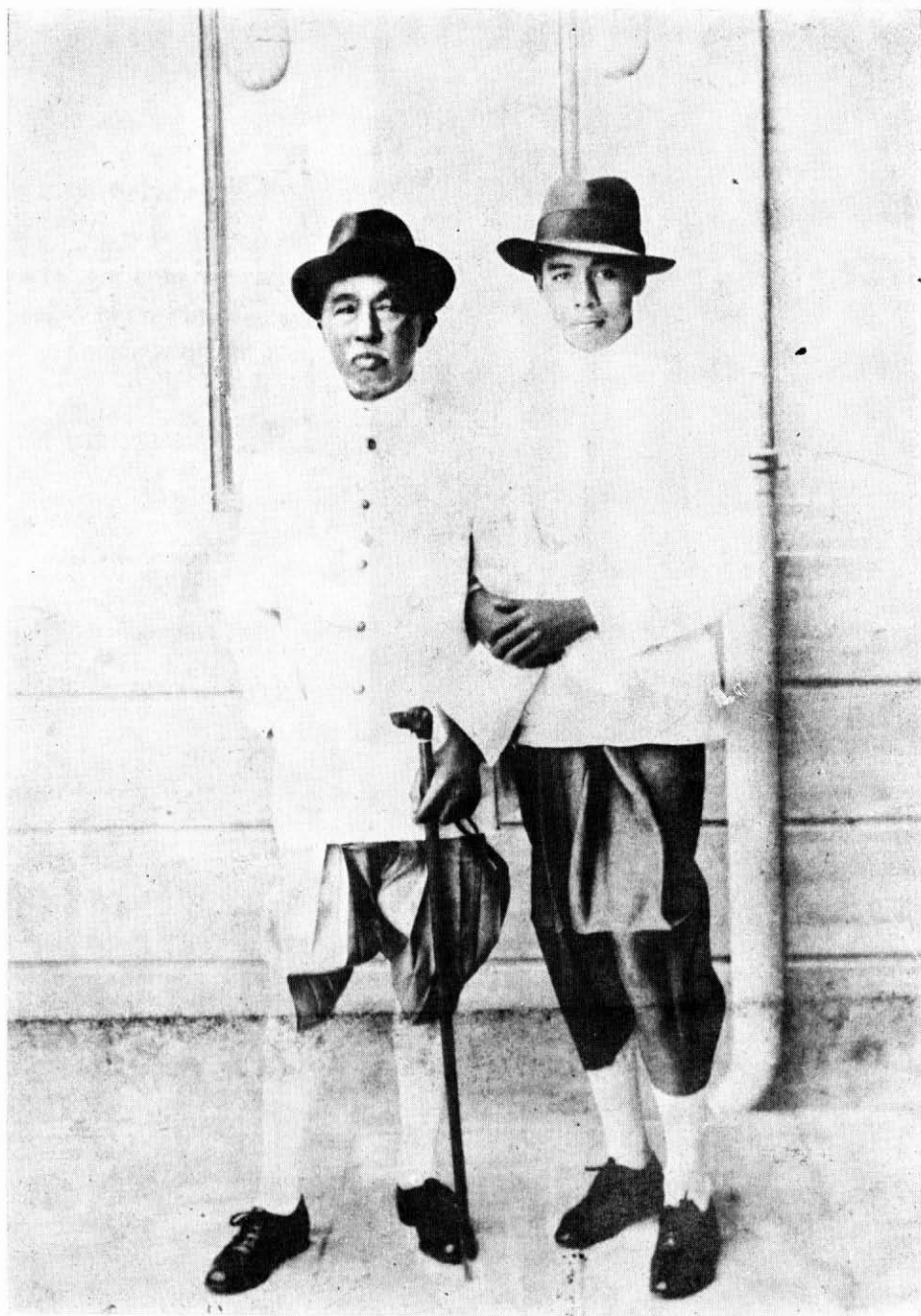
อาชวติก ติศกุล เกิดเมื่อวันที่ ๒๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๕ เมื่อเสด็จ
พ่อได้รับพระราชทานเงินสร้างวังใหม่ จากสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินี
พันปีหลวง และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ พระองค์
ละครึ่ง แล้วเสร็จเสด็จมาประทับได้เมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๔๕๕ ซึ่งอาชวติกเกิด
ขึ้นเป็นคนแรกในพี่น้อง เราจึงเรียกเธอว่า “ใหม่” มาแต่นั้น ชีวิตของชายใหม่
มีเรื่องน่าเล่าเพื่อไม่ให้เหตุผลสูญเสีย จึงขอเล่าไว้ในประวัติของเธอ

วันหนึ่งใน พ.ศ. ๒๔๗๓ เสด็จพ่อเสด็จกลับมาจากยุโรปได้ ๒-๓
วัน สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต เสด็จมาที่วังวรดิศ ตรัสกับ
เสด็จพ่อว่า “หม่อมฉันมาขอประทานโทษ ที่พิมพ์หนังสือของตากุหลาบ* ผิดไป
หม่อมอนุวัตร^๒ มาถามหม่อมฉันว่างานเผาศพเจ้าบ๊ยะ^๓ นั้น จะให้พิมพ์หนังสือ
อะไรแจก หม่อมฉันกำลังยุ่งราชการก็ตอบไปว่า ไปเลือกเล่มไหนที่บ๊ยะแกชอบ
มากพิมพ์ให้ก็แล้วกัน ครั้นพิมพ์เสร็จเขาเขียนคำนำมาให้เซ็นก็ไม่ได้ดูเพราะเชื่อ
หม่อมอนุวัตร แจกออกมาแล้วจึงได้เห็นว่า “อภินิหารบรรพบุรุษ” เป็นหนังสือ
ตากุหลาบไป จึงมาทูลรับผิด” เสด็จพ่อก็ทูลว่า “แล้วหม่อมฉันจะหาโอกาสแก้
เอง” แต่แล้วก็เลยทรงลืม และยังไม่ได้แก้จนบัดนี้ แล้วท่านก็ตรัสราชการ
กันต่อไป เพราะทูลกระหม่อมท่านกำลังทรงว่ากรมมหาดไทยอยู่ ท่านตรัสขึ้น
ว่า “หม่อมฉันขอทูลรับสารภาพว่า ก่อนจะเข้าไปกระทรวงมหาดไทย ได้นึกไว้ว่า
จะแก้เรื่องนั้นเรื่องนี้หลายเรื่อง แต่ครั้นไปทำเข้าจริงแก้ของฝ่าพระบาทไม่ได้เลย
เพราะทรงไว้แล้วอย่างรอบคอบ นึกเสียตายเชื้อสาย ไม่ทรงมีลูกชายประทาน

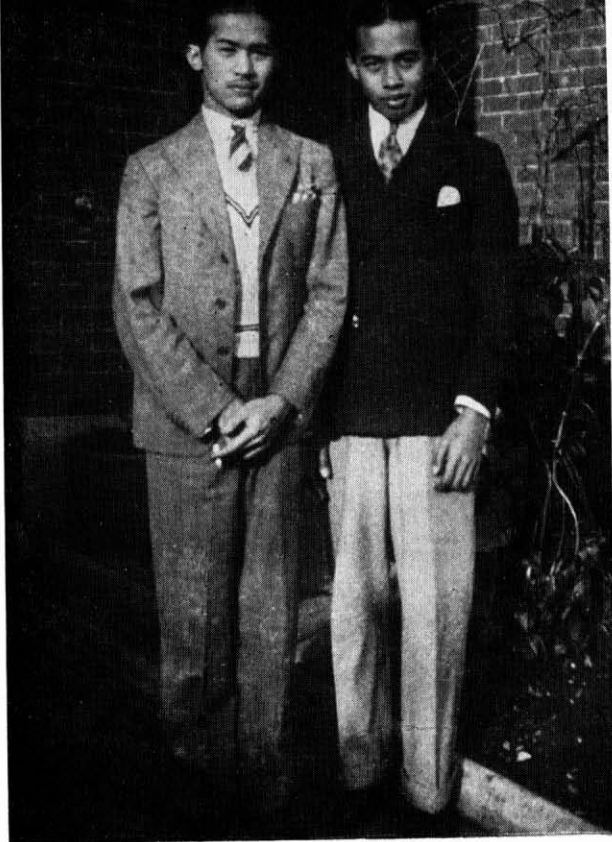
๑. นาย ก.ศ.ร. กุหลาบ

๒ หม่อมอนุวัตรวรพงศ์ (ม.ร.ว. สึงหนาท ปราโมช)

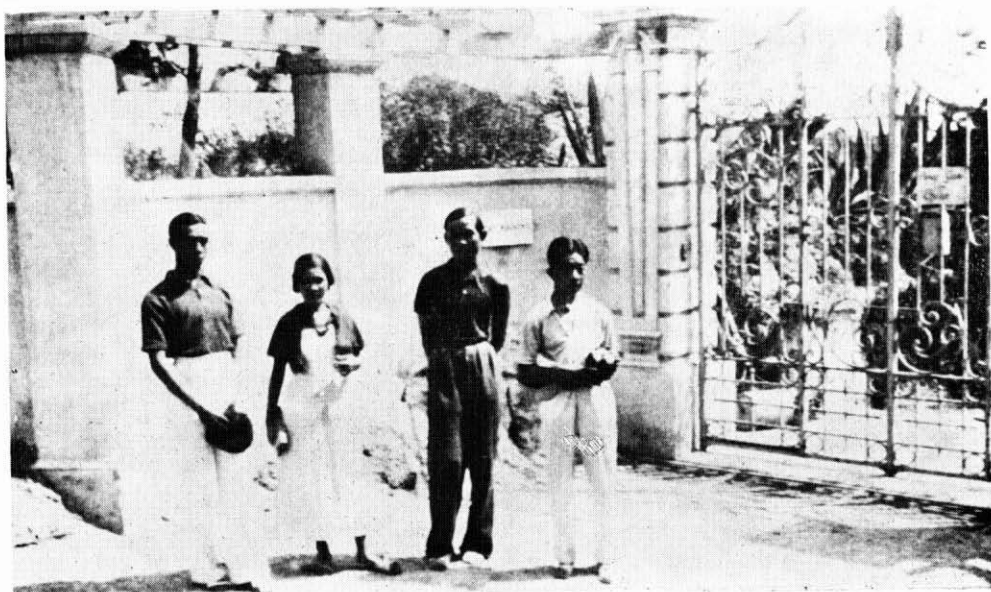
๓. ม.จ. บัณฑิตนามสุประดิษฐ์

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงฉายร่วมกับหม่อมเจ้าอาวจิต ดิศกุล
ก่อนเสด็จไปทรงศึกษาต่อยังประเทศอังกฤษ

หม่อมเจ้าอาวตติ ดิศกุล ทรงฉายร่วมกับ
หม่อมเจ้านิพัทธ์พันธุ์ติศ ดิศกุล
ณ ประเทศอังกฤษ

หม่อมเจ้าอาวตติ ดิศกุล (ซ้ายสุด) ทรงฉายร่วมกับพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุมภฏพงษ์บริพัตร
(กรมหมื่นนครสวรรค์ศักดิพินิต ขวาสุด) หม่อมราชวงศ์พันธุ์ทิพย์ บริพัตร (ที่สองจากซ้าย)
และ หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช (ที่สองจากขวา)
ที่วิลลาวัลโคโต เมืองคัปาย ทางภาคใต้ของประเทศฝรั่งเศส

มหาดไทยไว้สักคนรี” เสด็จพ่อก็ทูลตอบว่า “จะมองหาตุ๋ก่อน ถ้ามีจะส่งไปถวาย”

พอชายใหม่มีอายุได้ ๑๘ ปี ท่านก็ส่งไปถวายทูลกระหม่อมตามที่ทูลไว้ ชายใหม่จึงไปเรียนที่เมืองอังกฤษในฐานะนักเรียนของกระทรวงมหาดไทย อยู่กับครอบครัวพระในเมืองออกซฟอร์ด ๑ ปี ก็สอบเข้าวิทยาลัยไครสต์เชิร์ช ในมหาวิทยาลัยออกซฟอร์ดได้ กำลังเรียนอยู่ปีที่ ๒ ในมหาวิทยาลัย ก็เกิดเปลี่ยนแปลงการปกครอง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ เจ้าทุกคนที่ได้รับทุนรัฐบาลในขณะนั้น ถ้าจะเรียนต่อไปต้องยอมรับเงื่อนไขซึ่งออกจะไม่สัวยุติธรรมนัก ชายใหม่จึงต้องกลับ ทำให้เรื่อน้ำตาาร่วงเพราะการสอบเข้าออกซฟอร์ดนั้นไม่ง่ายนัก และทุกคนก็เห็นได้เต็มทีสำหรับเด็กหนุ่มขนาดนั้น ซึ่งไปอยู่เมืองนอกไม่นาน

เธอเดินทางกลับมาแะเฝ้าเสด็จพ่อที่บีนัง เพื่อฟังพระดำริว่าจะให้ทำประการใด เสด็จพ่อตรัสกับเธอว่า “หน้าที่ของเจ้าต้องนึกถึงบ้านเมืองที่ ๑ แล้วพระราชวงศ์ที่ ๒ เพราะเราเป็นเลือดเนื้อของพระพุทธรยอดฟ้า ต้องทำถวายท่านแล้วจึงจะนึกถึงตัวได้เป็นที่ ๓ ในฐานะของเธอ ๆ เป็นนักเรียนของมหาดไทย ต้องกลับเข้าไปกระทรวงเพื่อรายงานตัว ถ้าเขาเอาไว้ ต้องทำ ถ้าเขาไม่เอาไว้ ก็ไปขุดดินกินหญ้า ไม่ต้องคุกเข่าลงของานทำ” ชายใหม่ก็หมอบกราบทูลลากลับเข้ามากรุงเทพ ฯ ต่อมาเธอจึงกลับไปอยู่ที่บีนัง เพื่อรับใช้เสด็จพ่อและเรียนบัญชีพร้อมกันไปด้วย เมื่อเรียนจบแล้วจึงได้กลับเข้ามาทำงานในตำแหน่งรองสมุห์บัญชีโรงไฟฟ้าวัดเลียบในสมัยก่อนสงครามโลกครั้งที่ ๒

ใน พ.ศ. ๒๔๘๕ เสด็จพ่อได้ทรงรับโทรเลขไปหนึ่งว่า รัฐบาลให้
เชิญเสด็จกลับกรุงเทพ ฯ ได้ ดิศานุวัติและอาชวติศ จะคอยรับเสด็จอยู่ที่
สงขลา ขอให้ออกจากบ๊องในวันที่ ๔ (ไม่มีลายเซ็น) พวกเราก็อหวัหมั่นไม่
รู้ว่าโทรเลขใคร ลงท้ายญี่ปุ่นไปรับกับล่ำมซึ่งชื่อนายวายอาไซ ช่างถ่ายรูปอยู่
ในกรุงเทพฯ นี้เอง เขาอธิบายให้ฟังว่าท่านพิสิฐ^๔ ขออนุญาตให้รับพ่อกลับ
เพราะบ๊องไม่มีหมอเวลานั้น เราขึ้นรถมากัน ๒ คัน เกือบถึงสะเคา เห็นรถ
ยนต์แล่นตรงมาข้างหน้า มีชายหนุ่มๆ ๓ คน โหนรถออกมาเกือบเต็มตัว และ
โบกมือให้รถหยุด ต่างคนต่างหยุด ๓ คนนั้นคือ ๑ ชายดิส ๒ ชายใหม่
๓ นายเดช คงสายสินธุ์ กระโดดลงจากรถ วิ่งมาเปิดประตูรถทางเสด็จพ่อ
ประทับโตดขึ้นไปอยู่บนพระเพลาท่านกราบแล้วปิดหน้าสะอื้นซึก ๆ มีนายเดช
เกาะหลัง ๒ คนนั้นอยู่ด้วย แล้วเราก็อขึ้นรถมาด้วยกัน จนค่าลงเรือเมล์ล้วย
ลูกชาย ๒ คนนั้นก็ต้องจูงเสด็จพ่อลงเรือ เพราะท่านเหนื่อยจนเกือบจะทรง
พระดำเนินไม่ไหวอยู่แล้ว

กลับมาอยู่กรุงเทพ ฯ ต่างคนก็ต่างอยู่ แต่ลูก ๆ มาเฝ้าเสด็จพ่อทุกวัน
แทบจะทุกคน จนวันจะสิ้นพระชนม์ กำลังไม่ทรงสบายเพลียไม่มีพระกำลัง
เพราะบรรทมไม่หลับ หมอให้ย้ายพระที่บรรทมใหม่ เราผู้หญิงยกพระองค์
ท่านไม่ไหว ข้าพเจ้าจึงหันไปพยักหน้าให้ชายดิสและชายใหม่เข้าไปยก เพราะ
รู้พระทัยท่านดีว่ารัก ๒ คนนี้เป็นพิเศษ เพราะใช้ได้ถูกพระทัย เสด็จพ่อลืม
พระเนตรแล้วแลดูทั้ง ๒ คนนี้ และทรงยิ้มเป็นครั้งสุดท้าย

๔. พลโท ม.จ. พิสิฐดิศพงษ์ ดิศกุล

(๒๕)

ชายใหม่อาชวติศ เป็นคนใจบุญไม่ทำบาป จึงเป็นที่รักของคนโดย
มาก เธอเป็นน้องที่ข้าพเจ้ารักอย่างยิ่งคนหนึ่ง จึงตกใจจนไม่มีสติ เพราะกำลัง
นั่งประชุมคณะกรรมการบริหารของ พสส. (องค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่ง
โลก) อยู่ด้วย ทำให้เห็นว่าสตินี้ ต้องการเวลาไม่น้อยที่จะเรียกเอากลับมาได้
อนิจจํ ทุกขํ อนตฺตา.

สาธุ

หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล.

(หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล)

หม่อมฉันตกใจเหลือประมาณ เมื่อได้ทราบข่าวว่าท่านชายใหม่ถึงชีพิตักษัยโดยกะทันหัน ท่านชายใหม่ซึ่งเป็นที่รักของบุคคลทั่วไปเกือบทั้งโลก เพราะทรงมีมิตรสหายทั้งในเมืองไทยและต่างประเทศแทบทุกประเทศในโลกนี้ เจ้านายตั้งแต่ชั้นสูงสุดจนถึงเจ้าฟ้าเจ้าน้องทุกองค์ก็โปรดปรานรักใคร่ ท่านชายใหม่จึงมีบัลลังก์ที่จวนเสด็จจากไปเลย

หม่อมฉันรู้สึกเป็นเกียรติอย่างสูงที่ท่านชายทรงเรียกว่าคุณพี่ตลอดมา และตลอดเวลาที่ทรงกระทำองค์เป็นน้องจริงๆ เช่นเมื่อคราวที่ทรงเจริญชันษาครบ ๕ รอบ ก็ทรงถ่อมองค์อย่างมากถึงกับทรงยกอาหารมาประทานหม่อมฉันด้วยองค์เอง และรับสั่งว่าคุณพี่อย่าว่าน้องนะ น้องแซ่ดแล้วขอตั้งเครื่องคุณพี่ หม่อมฉันทูลว่า ที่ท่านชายทรงเมตตาทำอาหารมาประทานนั้นเป็นพระคุณอย่างสูง แต่ขอทูลห้ามมิให้ใช้คำว่าตั้งเครื่องกับหม่อมฉัน เพราะหม่อมฉัน “กลัวตุลาปาปาจะเกิดมี” ท่านชายก็ทรงสรวลอย่างน่ารักแล้วเสด็จกลับไป

ที่ท่านชายทรงเมตตาหม่อมฉันนั้น ก็เพราะความมีพระทัยดีอย่างยิ่ง และความไม่ถือองค์ของท่าน ซึ่งประทานความเป็นกันเอง และเป็นมิตรที่ดีของบุคคลทั่วไปอยู่เสมอ แต่การที่ท่านชายทรงถ่อมองค์ลงมาเรียกหม่อมฉันว่าคุณพี่นั้น ได้ทำให้หม่อมฉันพลอยกลายเป็นคนใหญ่คนโตไปด้วย ท่านหญิงแก้วนั้นท่านทรงปรานีหม่อมฉันมาแต่ยังเด็ก ๆ จึงรับสั่งให้เจ้าน้องทุกองค์ทรงทราบว่ามีมารดาของหม่อมฉันเป็นญาติกับหม่อมเจิม ดิศกุล ณ อยุธยา แท้จริงนั้นถ้าเป็นธรรมเนียมฝรั่ง เขาก็คงไม่นับเป็นญาติกันแล้ว เพราะสืบสายมาหลายชั่วคน แต่โดยเหตุที่มารดาของหม่อมฉันเกิดและอยู่บ้านเดียวกับ

หม่อมเจิม ติศกุล มาแต่แรกในฐานะลูกหลานของสกุลสนธิรัตน์ จนท่านทั้งสองเจริญวัยขึ้นด้วยกัน เมื่อเป็นผู้ใหญ่ขึ้นท่านก็ไปมาหาสู่กันไม่ขาด ท่านจึงชอบพอรักใคร่กัน

เจ้าพระยารัตนาพิพิธ (สน) ผู้เป็นต้นสกุล สนธิรัตน์ และเป็นเจ้าพระยาคนแรกของกรุงรัตนโกสินทร์นั้น ท่านมีบุตรชายที่ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยาธรรมาธิสงวาทัน คือ เจ้าพระยาธรรมา (เสือ) ในรัชกาลที่ ๔ ซึ่งเมื่อถึงอสัญกรรมแล้ว ท่านละมั่งน้องชายก็ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยาธรรมาแทน ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ท่านเจ้าพระยารัตนาพิพิธ (สน) มีน้องชายร่วมท้องคนหนึ่ง ชื่อเอมได้เป็นที่หลวงรามณรงค์ เจ้าพระยารัตนาพิพิธกับหลวงรามณรงค์มีภรรยาเป็นเจ้าลาวเวียงจันทน์พี่น้องท้องเดียวกัน มารดาหม่อมฉันแล้วว่าในบ้านเจ้าพระยาธรรมาทั้งสองท่าน ซึ่งเป็นบ้านเกิดของมารดาหม่อมฉันและของหม่อมเจิม ติศกุลนั้น มีคนลาวอยู่เป็นจำนวนมาก พี่เลี้ยงของมารดาหม่อมฉันก็เป็นคนลาวแท้ ๆ เจ้าพระยาธรรมา (ละมั่ง) มีบุตรชายได้เป็นเจ้าเมืองปราจีน ซึ่งต่อมาได้รับพระราชทานเปลี่ยนบรรดาศักดิ์เป็นพระยาอุทัยมนตรี (พิม) ส่วนหลวงรามณรงค์มีบุตรเป็นที่หลวงธรรณเฑียร หลวงธรรณเฑียรมีบุตรหญิงชื่อหุ่นเป็นยายของหม่อมฉัน พระยาอุทัยมีบุตรธิดาหลายคน ธิดาคนโตชื่อ คุณปลั่ง ธิดาคนเล็กคือหม่อมเจิม ติศกุล ส่วนคุณยายของหม่อมฉันมีบุตรชื่อ ท่านผู้หญิงกลีบ มหิธร มารดาของหม่อมฉัน คุณป้าปลั่งซึ่งเป็นพี่คนใหญ่ได้เลี้ยงดูหม่อมฉัน และช่วยดูแลมารดาของหม่อมฉันมาในเวลาที่ท่านทั้งสองยังเป็นเด็ก และพำนักอยู่ในบ้านเจ้าพระยารัตนาพิพิธ ซึ่งย้ายจากตำบลบางลำภู มาอยู่ที่ตำบลสำราญราษฎร์ในภายหลัง ท่านชายคงจะทรงเห็นแล้วว่าสายสัมพันธ์

ของเรานั้นห่างกันเพียงใด แต่ไมตรีจิตที่หม่อมฉันมีต่อคุณแม่ของหม่อมฉันนั้นใกล้ชิดสนิทสนมกันอยู่ตลอดเวลา

ทายาทของสกุลสนธิ์รัตนมีที่ดินคนละแปลง อยู่รวมกันในบริเวณใหญ่ ที่ตำบลสำราญราษฎร์ คุณยายของหม่อมฉันได้รับมรดกเป็นเรือนไทยสองหลังแฝด มีนอกชานเล่นกลาง และมีห้องนั่งต่างหาก เมื่อบิดาของหม่อมฉันแต่งงานกับมารดา ก็ไปปลูกเรือนหลังในที่ดินที่เป็นกรรมสิทธิ์ของคุณยายอีกหลังหนึ่ง เวลาที่คุณแม่พาหม่อมฉันไปหาคุณยาย จะต้องเข้าประตูของกุฎีซึ่งเจาะผ่านกำแพงเมืองตอนที่อยู่ตรงข้ามกับเรือนจำ ที่เรียกว่าคุกใหม่ในครั้งกระโน้น แล้วเดินผ่านตึกหลังใหญ่ไป หม่อมฉันถามคุณแม่ว่าตึกนั้นเป็นของใคร ท่านก็ตอบเพียงสั้น ๆ ว่า ตึกพระยาประจิมพื่อหม่อมเจิม หม่อมฉันก็เลยทราบ ว่า เจ้าคุณพ่อของหม่อมฉันนั้น เคยเป็นเจ้าเมืองปราจีนบุรี เมื่อเป็นผู้ใหญ่แล้วจึงทราบว่าพระยาประจิมที่คุณแม่บอกว่าเป็นพ่อหม่อมเจิม นั้น เป็นบุตรเจ้าพระยาธรรมมา (ละมั่ง) เป็นหลานปู่ของเจ้าพระยารัตนาพิพิธ และมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาอุทัยมนตรี

ในรัชกาลที่ ๑ ท่านเจ้าพระยารัตนาพิพิธ (สน) ได้สร้างวัดขึ้นที่ริมคลองบางกอกน้อย จังหวัดธนบุรีวัดหนึ่ง เรียกว่าวัดไก่อี๊ และทายาทได้นำอัฐิของท่านเจ้าพระยาไปบรรจุไว้ที่ใต้ฐานพระประธานในพระอุโบสถ เมื่อหม่อมเจิม ดิศกุล ถึงแก่กรรมแล้ว ท่านหญิงแก้วกับเจ้าน้องก็ทรงนำอัฐิบรรพบุรุษของหม่อมฉันไปบรรจุไว้ที่ใต้ฐานพระประธานในโบสถ์วัดไก่อี๊ด้วย

หม่อมฉันเป็นคนที่ยังอยู่กับการจัดการการกุศล เพื่อช่วยผู้ทุกข์ยาก เป็นการเจริญรอยพระยุคลบาทมากกว่า ๒๐ ปีแล้ว และท่านชายไม่เคยที่จะทรงปฏิเสธไม่ช่วยเหลือหม่อมฉันแม้แต่สักครั้งเดียว เช่น ทรงรับเป็นเหตุบุญ

กรรมการจัดงานสวนสนุกกรุงเทพ ฯ ปราบโรคเรื้อน ในพ.ศ. ๒๕๐๑ และเมื่อหม่อมฉันเป็นนายกสโมสรอาสาชาชาติ ท่านชายก็ทรงรับเป็นกรรมการสโมสรร่วมกับหม่อมฉัน ก่อนหน้านั้นท่านพระองค์ใหญ่ซึ่งมีพระเมตตาแก่คนทั่วไปเช่นเดียวกับท่านชายก็เสด็จไปช่วยงานการกุศลต่าง ๆ ถึงกับบางครั้งเสด็จไปผิงงาน จนหม่อมฉันทูลถามขึ้น ท่านพระองค์ใหญ่จึงทรงนึกได้และยังทรงขึ้นพระองค์เองอยู่จนบัดนี้ บางครั้งท่านชายก็ทรงต่อว่าหม่อมฉันว่า คุณพี่เขียนจดหมายมาถึงน้องทำไม พุทกันด้วยปากน้องก็เข้าใจแล้วว่าคุณพี่ทำงานเพื่อส่วนรวมอยู่เสมอ

พระอุโบสถวัดไถ่เตี้ย ซึ่งท่านเจ้าพระยารัตนาพิพิธ (สน) สร้างขึ้นนี้ ชำรุดทรุดโทรมลงมากมาในรัชกาลปัจจุบัน เจ้าอาวาสได้ไปเฝ้าท่านหญิงแก้วขอให้ทรงช่วยในการบูรณะปฏิสังขรณ์ แต่กรรมการวัดได้รื้อโบสถ์หลังเก่าลงและพยายามสร้างโบสถ์ใหม่ให้ใหญ่กว่าและสูงกว่าโบสถ์เดิมเป็นอันมาก ท่านหญิงแก้วทรงเป็นห่วง จึงทรงขอให้หม่อมฉันรับหน้าที่เป็นประธานกรรมการบูรณะพระอุโบสถนี้ ซึ่งหม่อมฉันได้ขอให้ พ.อ. ปิ่น มุกกันต์ อธิบดีกรมการศาสนาในขณะนั้น รับเป็นรองประธาน ส่วนองค์ท่านหญิงได้ทรงเป็นกำลังสำคัญในการบอกบุญพระญาติและบุคคลอื่นๆ จนการสร้างอุโบสถสำเร็จลง หม่อมฉันได้ ขอพระมหากรุณาอัญเชิญเสด็จพระราชดำเนินไปทรงตัดลูกนิมิต และได้ทรงพระมหากรุณาเสด็จพระราชดำเนินไปถึงวัดไถ่เตี้ยเป็นครั้งแรก ซึ่งยังความปลาบปลื้มให้แก่เจ้านายในสมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กับหม่อมเจิม ดิศกุล และตัวหม่อมฉันเองเป็นล้นเกล้า ฯ

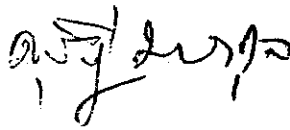
ท่านชายใหม่ทรงปรารภว่าฐานชุกชี ซึ่งประดิษฐานพระประธานในโบสถ์วัดไถ่เตี้ยที่สร้างใหม่นั้นไม่งดงาม เช่น ฐานชุกชีในโบสถ์เดิมที่รื้อลง และทรง

ศรัทธาที่จะให้ตกแต่งประดับประดาชิ้นใหม่ทั้งที่ทรงมีงานมากมาย ท่านชายทรงกระทำองค์ให้น่ารักอย่างที่สุดได้เสมอ เช่นทรงขอรูปหม่อมฉัน ครั้นหม่อมฉันทูลถามว่า ท่านชายจะต้องประสงค์ไปทำไม ก็รับสั่งว่า น้องจะเอาไปตั้งไว้ในห้องนอน คุณพี่หยิบไว้ให้น้องจะไปรับเองวันหลัง เมื่อเร็ว ๆ นี้ก็รับสั่งว่า น้องหาเงินโดยเสด็จพระราชกุศลได้กว่าล้านบาทแล้ว คุณพี่จะหารางวัลอะไร วันที่ท่านชายรับสั่งกับหม่อมฉันเป็นครั้งสุดท้ายคือก่อนที่ท่านชายจะสิ้นชนม์ไม่ถึง ๗ วัน วันนั้นรับสั่งว่า น้องไปพูดเรื่อง ภูษณาภรณ์ เมื่ออยู่มหาวิทยาลัยออกซฟอร์ดให้ฝรั่งฟัง แล้วพูดตอนท้ายว่า แต่เขาตายเสียแล้วด้วยโรคหัวใจ พอพูดไปแล้วน้องก็ใจหายวาบ เพราะตัวเองก็เป็นโรคหัวใจเหมือนกัน หม่อมฉันทูลเตือนให้ทรงพักรักษาองค์ให้ดี ๆ ก็รับสั่งว่า ไว้ให้เสร็จงานเสียก่อน งานของท่านชายที่ทรงทำเพื่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และเพื่อส่งเสริมสัมพันธภาพกับนานาประเทศนั้น มีมากมายเหลือล้นเกินกำลังของท่านชาย เพราะทรงเป็นผู้มีพระนิสัยละเอียดถี่ถ้วน การพิมพ์จดหมายต่าง ๆ ก็โปรดพิมพ์ด้วยองค์เองทุกฉบับ ซึ่งเป็นการหักโหมกำลังเกินไป ท่านชายจึงถึงชีพิตักษัยโดยกะทันหัน ซึ่งได้ทำให้เกิดวิปโยคโศกโศกาครุแก่บรรดาพระญาติสนิทและมิตรสหาย ตลอดจนบุคคลทั่วไปที่เคยได้รับไมตรีมิตรภาพของท่านชาย หม่อมฉันเห็นพระทัยท่านพระองค์ใหญ่ ที่ทรงพระกรรแสงไม่สร่างซาอยู่ทุกวัน และเห็นพระทัยท่านหญิงแก้วผู้ทรงเป็นที่พึ่งของเจ้าน้องทูลองค์ที่ทรงสามารถข่มพระทัยจัดการเกี่ยวกับการพระศพของท่านชายได้อย่างงดงามโดยตลอด ทั้งยังทรงเมตตารับสั่งให้หม่อมฉันเขียนรำพันถึงท่านชายไว้ในหนังสือนี้ด้วย สำหรับองค์ท่านชายเองนั้น หม่อมฉันขอทูล

(๓๑)

ว่า ท่านชายเพคะ หม่อมฉันพูดไม่ออกบอกไม่ถูก และไม่สามารถที่จะบรรยายถึงความรักที่โศกในการที่ท่านชายด่วนเสด็จจากไป ท่านชายที่เคยทรงมีอารมณ์ขันและเวลาที่รับสั่งอย่างน่าเอ็นดูที่สุด และทรงทำให้ขบขันที่สุดได้ด้วย ท่านชายทรงมีเรื่องขัน ๆ มารับสั่งด้วยเสมอ ซึ่งบางเรื่องก็ขบขันจนหม่อมฉันเล่าให้ใครฟังต่อไปไม่ได้ หม่อมฉันแน่ใจว่า บัดนี้ท่านชายคงกำลังแย้มสรวลอย่างทรงสำราญอยู่บนสรวงสวรรค์แล้ว ขณะที่ประทานความรื่นรมย์ให้แก่ชาวสวรรค์โดยทั่วกัน

ด้วยความรักและอาลัยอย่างสุดซึ้งของหม่อมฉัน

(ท่านผู้หญิงดุษฎี มาลากุล ณ อยุธยา)

หม่อมเจ้าอาชวทิศ ดิศกุล

สมัยทรงดำรงตำแหน่งผู้ช่วยสมุหบัญชี

บริษัท ไฟฟ้าไทยคอร์ปอเรชั่น จำกัด และสมุหบัญชีการไฟฟ้ากรุงเทพ

เมื่อวันที่ ๑ กรกฎาคม ๒๔๗๙ สิบปีล่วงมาแล้วสภาพบุรุษท่านหนึ่ง
แต่งกายสุภาพเรียบร้อยตามความนิยมในสมัยนั้น คือผ้าม่วงสีน้ำเงิน เสื้อ
นอกกระดุม ๕ เม็ด สวมถุงรองเท้า ได้ไปที่กองบัญชี บริษัท ไฟฟ้า
สยามคอร์ปอเรชั่น จำกัด ซึ่งต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นบริษัท ไฟฟ้าไทยคอร์ปอเรชั่น
จำกัด วัดเลียบ เพื่อพบกับสมุหบัญชีของบริษัท สภาพบุรุษผู้นั้นคือหม่อมเจ้า
อาชวทิศ ดิศกุล ซึ่งนาย ดับลิว แอล กรุต ผู้จัดการใหญ่ของบริษัทเป็นผู้
ส่งไปรับหน้าที่ผู้ช่วยสมุหบัญชี บรรดาเสมียนพนักงานเมื่อได้ทราบต่างก็พา
กันตื่นตื่นยินดีในการที่ได้ผู้มีเกียรติ เป็นเจ้านายไทยมาทำงานในตำแหน่งสูง
ของกอง เพราะโดยปกติผู้ที่ได้รับตำแหน่งสูงเช่นนี้จะต้องเป็นชาวยุโรป
เป็นส่วนมาก คนไทยน้อยคนนักที่จะมีโอกาสรับตำแหน่งเช่นนี้ แต่ต่างก็อด
วิตกไม่ได้ว่าท่านจะสามารถทำงานอยู่ได้นานสักเท่าไร เพราะทราบกันดีว่า
นาย เจ เอ หยาร์ตเว็ค สมุหบัญชีชาวเดนมาร์กซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชากอง
บัญชานั้น มีนิสัยร้าย เป็นคนละเอียดถี่ถ้วนและจุ้นจ้านหยุมหยิมที่สุด เสมียน
พนักงานเกรงกลัวสมุหบัญชีผู้นั้นจนให้ฉายาว่า “อ้ายเสือ” ผู้ใดทำงานผิดพลาด
แม้แต่เล็กน้อย จะถูกเอ็ดว่ากล่าวอย่างรุนแรงทุกคนไม่เลือกหน้า แม้แต่
พนักงานชั้นสูงชาวยุโรปก็ไม่เว้นให้ และมีวิธีลงโทษแปลกๆ เช่นพิมพ์หนังสือ
ผิดพลาดเพียงเล็กน้อย ถ้าจะลบแก้ไขก็ไม่ง่าย แต่ถ้าตรวจไม่พบเสนอเข้า

ไปให้สมุห์บัญชีลงนาม ความผิดพลาดจะไม่รอดสายตาเขาไปได้เพราะความละเอียดถี่ถ้วนอ่านหนังสือทุกตัวอักษร แทนที่จะบอกให้แก้ไขแต่โดยดีกลับใช้หมึกขีดฆ่าจนต้องพิมพ์หนังสือใหม่ทั้งฉบับ หากงานที่ส่งเข้าไปเป็นเอกสารสำคัญเช่นสมุดบัญชี เขาจะเอากระดาษคันในหน้าที่ผิดพลาดเขียนเครื่องหมายคำถาม ? ไว้เพียงอันเดียว พนักงานจะต้องตรวจหาที่ผิดเอาเองจนกว่าจะพบเมื่อแก้ไขเรียบร้อยแล้วจะต้องเขียนอธิบายชี้แจงว่าทำผิดเพราะอะไร พร้อมทั้งคำขอโทษลงบนกระดาษที่เขาเขียนเครื่องหมายคำถามนั้น มิฉะนั้นจะไม่นิยมผ่านเรื่องเป็นอันขาด เครื่องหมายคำถามแบบนี้พนักงานเรียกกันว่า “หางแมว” ผู้ใดได้รับเข้าแล้วก็นับว่าเป็นเคราะห์กรรม เพราะยากนักหนาที่จะแก้ตัวให้หลุดพ้นไปได้ มักจะถูกทรมานเสียจนอ่อนใจ วิธีการต่างๆยังมีอีกมากพันวิสัยที่จะกล่าวได้ครบถ้วน ด้วยเหตุนี้บรรดาพนักงานจึงพากันวิตกว่า ท่านจะไม่สามารถอดทนต่อความจุ้นจี้มุ่มหุ้มและวิธีการทรมานแบบต่างๆ เหล่านี้ได้ น่าจะต้องกลับหลังเสด็จออกจากกองบัญชีไปในเวลาไม่นานเป็นแน่

แต่เหตุการณ์หาได้เป็นไปตามที่พนักงานหวั่นวิตกไม่ หม่อมเจ้าอาชวทิศทรงปฏิบัติงานในหน้าที่ซึ่งได้รับมอบหมายด้วยความสามารถยอดเยี่ยมประกอบด้วยความละเอียดถี่ถ้วนยากที่จะหาที่ผิดพลาดได้ เพียงระยะเวลาไม่นานท่านก็เป็นผู้ที่สมุห์บัญชานิยมนับถือและไว้วางใจมากที่สุด อาจะกล่าวได้ว่ายิ่งกว่าพนักงานชาวยุโรปเสียอีก ด้วยเหตุนี้ท่านจึงต้องช่วยรับภาระในงานทุกประเภทของสมุห์บัญชี แทนที่จะเป็นเพียงงานบางประเภทเช่นผู้ช่วยสมุห์บัญชีอื่นๆ ต้องรับผิดชอบ และยังเป็นทีปรึกษาของสมุห์บัญชีในงานที่เกี่ยวกับทางราชการและอื่น ๆ ซึ่งเป็นเรื่องยากของชาวต่างประเทศ และมีงานต่างๆ อีกมาก

ที่ทรงช่วยปฏิบัติให้ลุล่วงไป เป็นที่พอใจของผู้บังคับบัญชาตั้งแต่ผู้จัดการใหญ่ ลงมาเป็นอย่างยิ่ง

หลายปีต่อมา ในคราวที่มีการเลี้ยงสังสรรค์กันในระหว่างพนักงาน มีผู้ทูลถามว่าท่านเคยถูกสมุห์บัญชีจับผิดหรือส่ง “ทางแมว” ถวายบ้างหรือไม่ ท่านทรงพระสรวลแล้วบอกว่า ทำไมจะไม่เคย ไม่มีมนุษย์เดินดินคนไหนที่จะทำงานให้ถูกต้องเรียบร้อยจนอ้ายเสือจับผิดไม่ได้ จะมากหรือน้อยเท่านั้น แต่เราไม่กลัวอาชพูกกับเขาให้เข้าใจกันได้ และรู้จักนิสัยของเขาที่อาจจะแก้ไขสถานการณ์ให้ลุล่วงไปได้โดยง่ายเท่านั้น ท่านชี้แจงให้พนักงานฟังว่า อ้ายเสือเป็นคนคดและจุ้มหูหมึกก็จริง แต่เป็นคนนิสัยดียังยิ่ง เป็นคนมีเมตตา กรุณา มิได้ประสงค์ร้ายต่อผู้ใดเลย แต่เขาเป็นคนละเอียดถี่ถ้วนรอบคอบ ประสงค์จะได้งานที่ดีเรียบร้อยจริงๆ จึงได้จุ้มเช่นนั้น การที่เขาทำไปต่างๆ นั้น ก็ทำไปด้วยเจตนาดี ประสงค์จะให้เราทำงานเก่งและละเอียดรอบคอบเช่นเดียวกับเขา ซึ่งจะเป็นผลดีแก่ตัวเราเอง ขอให้สังเกตว่าถึงแม้เขาจะแสดงกิริยา โกรธบึ้งบึ้งต่างๆ เพียงใด แต่เขาไม่เคยใช้คำหยาบตำว่าผู้ใดเลย และเมื่อรู้สึกในความผิดจนเขายกโทษแล้ว เขาจะไม่มีความอาฆาตผูกใจในความผิดนั้นอีกต่อไป หากทำความดีความชอบขึ้นขึ้นแข็งถึงเวลาที่จะได้รับการปูนบำเหน็จขึ้นเงินเดือนอย่างสาสม ขอแต่อย่าเกียจคร้านหลบงานหรือทำความชั่วร้ายแรง และทุจริตเท่านั้น ซึ่งเขาจะไม่ปรานีเลย อย่างน้อยก็หาความเจริญมิได้

หม่อมเจ้าอาวศาศิทรทรงทำงานอยู่ในบริษัท ไฟฟ้าไทยตลอดมาจนหมดสัมปทานเมื่อวันที่ ๓๑ ธันวาคม ๒๔๙๒ ในตำแหน่งเดิมคือผู้ช่วยสมุห์บัญชีแต่ความรับผิดชอบที่ได้รับมอบหมายให้ทรงปฏิบัติและอัตราเงินเดือนและ โบนัส ที่ทรงได้รับเพิ่มมากขึ้นตามลำดับจนเสมอด้วยพนักงานชาวยุโรป แสดงว่าได้

รับการป้อนบำเหน็จความชอบจนถึงขั้นสูงสุดที่จะเป็นไปได้ในตำแหน่งนั้น เมื่อบริษัทหมดสัมปทานและรัฐบาลรับมอบกิจการตั้งขึ้นเป็นรัฐวิสาหกิจในนามการไฟฟ้ากรุงเทพ เมื่อวันที่ ๑ มกราคม ๒๔๙๓ หม่อมเจ้าอาชวทิศ ศิริกุลก็ได้รับแต่งตั้งเป็นสมุหบัญชี ทำหน้าที่ควบคุมกองบัญชี ซึ่งมีหน้าที่เกี่ยวกับการบัญชีและการเงินขององค์การทั้งหมดเป็นคนแรก

ก่อนที่บริษัทจะหมดสัมปทานนั้น ถึงแม้พนักงานของบริษัทที่เป็นคนไทยจะได้รับสัญญาว่า การไฟฟ้ากรุงเทพจะยังคงจ้างพนักงานเดิมทุกคนไว้ทำงานต่อไป แต่ทุกคนก็จิตใจไม่เป็นปกติ ไม่ทราบชะตากรรมของตนว่าจะทำงานในองค์การที่ตั้งขึ้นใหม่ต่อไปได้หรือไม่ โดยเฉพาะไม่ทราบว่าผู้ที่จะมาควบคุมกองบัญชีนี้นั้นจะเป็นใคร เจากันว่าคงจะเป็นคนที่รัฐบาลเลือกสรรมา เพราะกองบัญชีมีความสำคัญเกี่ยวกับรายได้เป็นเงินมากมาย คงจะต้องถูกควบคุมอย่างกวดขัน และคงจะวางระเบียบให้ปฏิบัติอย่างมากมาย ทุกคนจึงหวั่นวิตกไม่สบายใจด้วยกันทั้งสิ้น ฉะนั้นเมื่อการไฟฟ้ากรุงเทพออกประกาศแต่งตั้งให้หม่อมเจ้าอาชวทิศทรงดำรงตำแหน่งสมุหบัญชี พนักงานทุกคนจึงมีความปิติยินดีเป็นที่สุด เพราะรู้แน่ๆว่าทุกคนจะสามารถทำงานต่อไปในความควบคุมของท่านได้โดยปกติสุข การรับมอบงานจึงเป็นไปโดยราบรื่นเรียบร้อย ถึงแม้จะมีอุปสรรคอยู่มาก ทุกคนก็ตั้งใจทำงานอย่างไม่ย่อท้อ ด้วยความรักและเคารพในสมุหบัญชีอย่างจริงใจ เพราะทราบว่าสมุหบัญชีต้องได้รับความยากลำบากในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อน้อย่างหนัก

ผู้ที่มิได้ทำงานที่การไฟฟ้ากรุงเทพในระยะนั้นอาจจะไม่ทราบว่าความยากลำบากมีมากสักเพียงใด เพียงแต่งานธรรมดาที่ย่งยากมิใช่น้อย เพราะในบริษัทไฟฟ้าไทย ฯ นั้นการทำงานทุกอย่างใช้ภาษาอังกฤษทั้งสิ้น พนักงาน

แทบทุกคนคิดว่าเมื่อเป็นองค์การของรัฐบาลแล้วคงจะเปลี่ยนเป็นใช้ภาษาไทยหมดงานทุกอย่างจะสะดวกสบายมาก แต่เมื่อมาถึงเข้าจริง ได้รับคำสั่งให้ใช้ภาษาไทยแทนที่เคยใช้ภาษาอังกฤษหมดทุกอย่าง พนักงานซึ่งถึงแม้จะเป็นคนไทยแต่ก็เคยชินกับการใช้ภาษาอังกฤษมาช้านาน ภาษาไทยแทบจะไม่ใช่เลย จึงเกิดการขัดข้องต่าง ๆ มีเสียงสอบถามกันทั้งวันว่าคำนี้ภาษาไทยเรียกอะไร การเขียนหนังสือโต้ตอบซึ่งนี้ก็จะง่ายขึ้น เอาจริงเข้าก็เขียนกันไม่ใคร่ได้ เพราะไม่เคยฝึกฝนมาก่อน บางคนก็เขียนหัวนตรงไปตรงมาอย่างที่เรียกว่า ขวานผ่าซาก บางคนก็เขียนบรรยายยืดยาววกไปวนมา บางคนเขียนเสร็จแล้วไม่รู้เรื่องเอาเลยก็มี เป็นหน้าที่ของสมุห์บัญชีต้องตรวจแก้ร่างหนังสือทุกฉบับด้วยความยากลำบาก บางทีทรงทนไม่ไหวก็เลยแต่งประธานเสียเลยก็มาก ในบริษัทไฟฟ้าไทย ฯ เมื่อเข้าไปในห้องทำงานจะได้ยินเสียงพิมพ์ดีดหลายเครื่องทำงานพร้อม ๆ กันเสียงกราวไปทั้งห้อง เสมียนทุกคนพิมพ์ดีดได้คล่อง ทำงานได้รวดเร็ว ครั้นเปลี่ยนเป็นภาษาไทย เสียงพิมพ์ดีดที่เคยเกรี้ยวกราวนั้นหายไปหมด มีแต่เสียงเปาะแปะจากพิมพ์ดีดภาษาไทยมาแทน มีน้อยคนที่เคยใช้พิมพ์ดีดภาษาไทยพอจะทำงานไปได้ เมื่อทำงานได้ช่วงมากเข้าคนที่รออยู่ก็เร่งคนที่กำลังพิมพ์ ทำให้เกิดโมโหพิมพ์ผิด ๆ ถูก ๆ หนังสือที่เสนอเข้าไปให้สมุห์บัญชีลงพระนามจึงมักจะมียอเยยลบสกปรกมากบ้างน้อยบ้างตามฝีมือของเสมียนผู้พิมพ์ ถ้าพอไปได้ก็ตีไป ถ้าเลอะเทอะหนักสมุห์บัญชีก็มักจะช่วยพิมพ์ประธานเสียเอง เพราะท่านโปรดพิมพ์ดีด ทรงใช้ได้คล่องทั้ง ๒ ภาษา เหตุการณ์เป็นเช่นนี้อยู่กว่าปี พนักงานจึงมีความชำนาญพอที่จะเข้ารูปทำงานได้เรียบร้อยเช่นเดิม นอกจากงานธรรมดาทั่ว ๆ ไป สมุห์บัญชียังต้องปฏิบัติหน้าที่พิเศษต่าง ๆ อีกมากมาย เพราะในระยะเริ่มแรกนั้น รัฐบาลคอยควบคุม

กิจการอย่างกวดยัน เป็นหน้าที่ของสมุหบัญชีต้องชี้แจงให้รายละเอียด ตลอดจนทำรายงานต่าง ๆ อีกมากมายเป็นประจำวัน

เมื่อการปฏิบัติงานดำเนินไปโดยราบรื่นแล้ว สมุหบัญชีได้ทรงเริ่มปรับปรุงการทำงานให้ทันสมัยเหมาะสมกับกาลเวลา เพราะเมื่อใกล้จะหมดสัมปทานนั้น บริษัทไฟฟ้าไทย ฯ ได้หยุดการปรับปรุงงานแทบจะทุกอย่าง และไม่ไถ่ลงทุนซื้อเครื่องมือเครื่องใช้ นอกจากที่จำเป็นจริง ๆ เท่านั้น เพียงแต่รักษาของเดิมให้เรียบร้อยตลอดมาจนหมดสัมปทาน ฉะนั้นจึงจำเป็นต้องปรับปรุงงานหลายด้านให้ทันต่อเหตุการณ์ งานสำคัญที่สมุหบัญชีทรงปรับปรุงให้ทันสมัยก็คือการทำใบเก็บเงินค่าไฟฟ้า ครั้นบริษัทไฟฟ้าไทย ฯ ใช้จำกัเสมือนเป็นจำนวนมากคำนวณเงินค่าไฟฟ้าเป็นราย ๆ ไป แล้วจึงส่งไปให้อีกแผนกหนึ่งพิมพ์ออกเป็นใบเก็บเงินด้วยเครื่องพิมพ์ดีด ซึ่งแม้จะเป็นเครื่องพิมพ์ดีดไฟฟ้าแบบพิเศษสามารถจะพิมพ์ใบเก็บเงินและทำบัญชีพร้อมกันไปในคราวเดียว แต่ก็ต้องใช้เสมือนกดแป้นอักษรเหมือนเครื่องพิมพ์ดีดธรรมดา ความผิดพลาดจึงมีมากและค่อนข้างช้าไม่ทันเวลา ยิ่งผู้ใช้ไฟฟ้าเพิ่มมากขึ้นทุกวัน และมีโครงการจะขยายเขตจำหน่ายไฟฟ้าออกไปอีกมาก สมุหบัญชีทรงเห็นว่าถึงเวลาที่จะปรับปรุงวิธีการทำใบเก็บเงินค่าไฟฟ้าให้ทันสมัย มิฉะนั้นในระยะเวลาไม่นานจะไม่สามารถออกใบเก็บเงินได้ทันกำหนดเป็นรายเดือน ฉะนั้นจึงได้เริ่มเสาะหาเครื่องจักรกลที่จะมาใช้แทนระบบเดิม ในที่สุดทรงเห็นว่าเครื่องที่ทันสมัยเหมาะสมกับที่จะนำมาใช้ที่สุด ก็คือเครื่อง ไอ.บี.เอ็ม. ซึ่งในสมัยนั้นแทบจะไม่มีใครรู้จักชื่อมีใช้ในประเทศไทยเพียง ๒ หรือ ๓ แห่งเท่านั้น สมุหบัญชีทรงเตรียมการทุกอย่างด้วยพระองค์เอง เคยทรงปรึกษานักงานบางคนในกองบัญชี ส่วนมากไม่เห็นด้วยยังคงเห็นควรจะใช้ระบบ

เดิมของบริษัทไฟฟ้าไทย ๖ ต่อไป โดยอ้างว่าน่าจะเกิดผิดพลาดไม่เชื่อว่าเครื่องจะทำงานแทนคนได้ แต่สมุหบัญชีคงตั้งพระทัยเด็ดเดี่ยวที่จะนำเครื่อง ไอ.บี.เอ็ม. มาใช้ให้จงได้ จึงต้องทำงานด้วยพระองค์เองโดยตลอด จนกระทั่งขออนุมัติเช่าเครื่องมาติดตั้งที่กองบัญชี การไฟฟ้ากรุงเทพ สำเร็จได้ผลสมกับที่ทรงหวังไว้ สามารถออกไปเก็บเงินค่าไฟฟ้าได้เรียบร้อยรวดเร็วและถูกต้องตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา ต่อมาได้เปลี่ยนแปลงแบบเครื่อง ไอ.บี.เอ็ม. ให้ใหญ่ขึ้น ทันสมัยขึ้น สืบต่อมาจนเป็นเครื่องคอมพิวเตอร์ ไอ.บี.เอ็ม. ซึ่งใช้การอยู่ที่การไฟฟ้านครหลวงในปัจจุบัน นับว่าเป็นผลงานที่ริเริ่มโดยหม่อมเจ้าอาวคิศ ดิศกุล แต่เพียงพระองค์เดียว หากไม่มีพระองค์ท่านการทำใบเก็บเงินค่าไฟฟ้าอาจจะยังใช้ระบบเดิมล่าสมัยมาอีกช้านานเป็นแน่

หม่อมเจ้าอาวคิศ ดิศกุล ทรงลาออกจากหน้าที่ในการไฟฟ้ากรุงเทพ เมื่อวันที่ ๑ พฤศจิกายน ๒๔๙๘ รวมเวลาที่ทรงงานอยู่ในบริษัท ไฟฟ้าไทย คอร์ปอเรชั่น จำกัด สืบต่อมาถึงการไฟฟ้ากรุงเทพ เป็นเวลา ๑๙ ปี ๔ เดือน และทรงดำรงตำแหน่งสมุหบัญชีปกครองกองบัญชีการไฟฟ้ากรุงเทพ อยู่เป็นเวลา ๔ ปี ๑๐ เดือน ชั่วระยะเวลาเพียงไม่ถึง ๕ ปีนี้ ได้ทรงวางรากฐานการทำงานไว้อย่างมั่นคง พนักงานส่วนมากยังทำงานตามแบบฉบับที่ทรงวางไว้ จะมีแก้ไขเปลี่ยนแปลงบ้างก็เฉพาะที่จำเป็นต้องปรับปรุงให้เหมาะสมแก่กาลเวลา สาเหตุที่ทรงลาออกนั้นเนื่องมาจากมีเหตุการณ์อันน่าเสียใจเกิดขึ้น คือมีเสมียนผู้น้อยคนหนึ่งสมคบกับพนักงานเก็บเงินเด็ก ๆ อีกคนหนึ่งจัดทำใบเก็บเงินค่าไฟฟ้าปลอมนำไปเก็บเงินค่าไฟฟ้าจากประชาชน เป็นจำนวนเงินไม่มากมายอะไรนัก เมื่อทราบเรื่อง ก็สอบสวนได้ตัวการส่งฟ้องศาลถูกจำคุกตามระเบียบเมือง แต่สมุหบัญชีทรงเสียพระทัยมาก เพราะแต่ไหนแต่ไรมาทุกคนปฏิบัติ

หน้าที่ด้วยความซื่อสัตย์สุจริต ไม่เคยมีทางพร้อยเลย เรื่องที่เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกนั้นสมุห์บัญชีถือว่าเป็นความบกพร่องของพระองค์ท่านที่เลี้ยงคนชั่วไว้ ทรงตัดสินพระทัยลาออกโดยไม่ยอมฟังคำทัดทาน ของบรรดาผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาเป็นจำนวนมากเมื่อข่าวการลาออกแพร่ไปในบรรดาผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาทำให้เกิดความเสียหายอาลัยโดยทั่วไปอย่างสุดที่จะพรรณนาได้ เพราะนอกจากจะทรงปกครองด้วยความเที่ยงธรรมกอปรไปด้วยความเมตตาการุณา ใครทำดีก็ทรงปูนบำเหน็จอย่างสาสม ใครประพฤติผิดพอจะให้อภัยได้ก็เพียงแต่พรวาสอนให้กลับตัวกลับใจในเรื่องส่วนตัวยังทรงเอาพระทัยใส่คอยช่วยเหลือโดยไม่เลือกหน้า ผู้ใดมีธุระจะให้ทรงช่วยเหลือแล้วเป็นไม่มีขัด หากเกิดขัดข้องในเรื่องเงินก็ทรงพร้อมที่จะควักส่งให้ ไม่ว่าจะเป็นขอยืมหรือให้เปล่า ทรงช่วยเหลือโดยมิได้หวังสิ่งตอบแทนแม้แต่น้อย แม่แต่นาย เจ เอ หารัดเว็ดสมุห์บัญชีเก่า ผู้ซึ่งพ้นจากตำแหน่งกลับไปบ้านเดิมแล้ว ไปได้รับความลำบากในการครองชีพ เพราะมาอยู่เมืองไทยตั้งแต่หนุ่มอายุเพียง ๒๐ ปีเศษทำงานอยู่ในเมืองไทยประมาณ ๔๐ ปีจนอายุกว่า ๖๐ เมื่อกลับไปบ้านจึงกลายเป็นคนแปลกหน้า ไม่อาจจะทำมาหาเลี้ยงชีพได้ พยายามลงทุนทำงานที่ไม่ถนัดก็ยังสิ้นเปลืองหนักขึ้น จนอดคัดค้านเป็นนอย่างมาก หม่อมเจ้าอาชวทิศทรงทราบก็รีบเรียไรเงินจากพนักงานที่ยังระลึกถึง และทรงช่วยสมทบทุนจนได้เงินก้อนใหญ่พอสมควรจัดส่งไปให้ ได้รับคำตอบขอบใจแสดงความชื่นชมยินดีในน้ำใจของพนักงานที่มีได้ละทิ้งตนในคราวตกยาก ต่อจากนั้นไม่นานก็ได้ทราบข่าวป่วยและสิ้นชีวิตไป นับว่าได้ทรงตอบแทนบุญคุณผู้บังคับบัญชาเดิมอย่างน่าสรรเสริญยิ่ง

เมื่อทรงพ้นจากหน้าที่ในการไฟฟ้ากรุงเทพแล้ว ก็ยังมีได้ละทิ้งผู้เคย

อยู่ได้บังคับบัญชา ยังทรงติดตามถามข่าวคราวตลอดมา หากทรงทราบว่าผู้ใดได้มีความสุข ได้เลื่อนตำแหน่งเลื่อนฐานะ ก็ทรงแสดงความยินดีด้วย สักพระพักตร์อันแจ่มชื่น หากผู้ใดได้รับทุกข์ขัดสนก็ยังทรงช่วยเหลืออย่างเต็มพระทัย บางคนที่ต้องพ้นจากหน้าที่เพราะเหตุสูงอายุตามระเบียบราชการ ก็ยังทรงโอบอุ้มรับเข้าทำงานในธนาคารกรุงเทพ ฯ พาณิชยการ จำกัด ซึ่งทรงดำรงตำแหน่งกรรมการผู้จัดการอยู่ ได้มีโอกาสทำงานหาเลี้ยงชีพต่อมาอีกหลายคน มิฉะนั้นก็ทรงฝากฝังเข้าทำงานที่อื่นเท่าที่จะทำได้ พระกรุณาที่มีต่อผู้เคยอยู่ได้บังคับบัญชาดังกล่าวแล้ว ทำให้ทุกคนไม่อาจลืมพระองค์ท่านได้ ยังมีผู้กล่าวถึงความรักและนับถือตลอดมา ถึงแม้จะทรงพ้นจากหน้าที่ไปแล้วเป็นเวลาช้านานเกือบ ๒๐ ปี บางคนยังติดตามถวายพระพรในโอกาสต่าง ๆ เช่นวันประสูติและวันปีใหม่อยู่ตลอดมา แม้แต่ในวันปีใหม่ปีนี้ ๖ มกราคม ๒๕๑๙ ซึ่งท่านได้สิ้นชีพิตักษัยแล้วเกือบเดือน ยังมีผู้ไปถวายพระพรเช่นเคย เมื่อไม่มีพระองค์แล้วก็ขอถวายพระพรแด่พระชายาแทน

ในกาลอันเป็นอวสานนี้ บรรดาผู้ที่เคยเป็นพนักงานในความบังคับบัญชาของท่านมาแต่เก่าก่อน ขออ้อมกราบถวายบังคมด้วยความเคารพรัก และด้วยความอาลัยอย่างสุดที่จะพรรณนา ด้วยอำนาจบุญกุศลที่ได้ทรงสะสมมาตลอดพระชนม์ชีพ จงส่งผลให้ได้ทรงประสบแต่ความสงบสุขในสัมปรายภพ เทอญ

ม.จ. เพลารถ จิตรพงศ์ และ นายทรัพย์ แสงสว่าง

ม.จ. อาชวทิศ ดิศกุล ขณะที่ได้ตั้งใจไปทรงศึกษาต่อ ณ ประเทศอังกฤษ

ม.จ. อาชวทิศ ดิศกุล ซึ่งต่อไปนี้จะขอเรียกว่าท่านชายใหม่เพื่อความสะดวกรวดเร็วในการเขียน และด้วยความรู้สึกรักที่มีอยู่ในใจได้เสด็จไปทรงศึกษาต่อที่ประเทศอังกฤษเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ ด้วยทุนของกระทรวงมหาดไทย เหตุที่ท่านชายใหม่ได้รับทุนของกระทรวงมหาดไทยไปศึกษาต่อนั้นเข้าใจว่า เพราะกระทรวงมหาดไทยต้องการ จะสนอง พระเดช พระคุณ ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ซึ่งได้ทรงมีต่อกระทรวงนั้นเป็นอเนกประการจนแทบจะประมาทมิได้ ดังที่กระทรวงมหาดไทยในสมัยหลังๆ นี้ได้ยอมรับด้วยวิธีต่างๆ เช่น สร้างพระรูปหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ประดิษฐานไว้หน้ากระทรวงและมีการถวายบังคมพระรูปทุกวันที่ ๑ เมษายน อันเป็นวันเกิดของกระทรวงนั้น ตลอดจนได้พิมพ์หนังสือ นิตยสาร เอกสารต่าง ๆ เพื่อสรรเสริญพระเกียรติคุณแห่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้นไว้เป็นอันมาก ท่านชายใหม่ประทับอยู่ที่ประเทศอังกฤษจนถึง พ.ศ. ๒๔๗๗ ก็ต้องเสด็จกลับมาทรงศึกษาต่อที่ป็นัง เพราะกระทรวงมหาดไทย งดให้ทุนเมื่อ หลังจากการ เปลี่ยนแปลงการ ปกครอง ใน พ.ศ. ๒๔๗๕ แล้ว ด้วยเหตุที่ทรงเป็นโอรสของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์

เมื่อเสด็จไปถึงอังกฤษท่านชายใหม่ได้ไปประทับกับเจ้าพี่ของท่าน คือ ม.จ. นิพัทธ์พันธุ์ดิศ ดิศกุล ที่บ้านนายแซ็ค เกิลตัน ที่เมืองเซาท์ซิดูร์ระยะหนึ่ง ขณะนั้นเป็นเวลาที โรงเรียนและมหาวิทยาลัยในอังกฤษหยุดพักเรียน ผู้เขียนพระประวัติตอนนั้นก็ไปพักผ่อนอยู่ที่นั่นเหมือนกัน ซึ่งได้มีโอกาสรู้จักคุ้นเคยกับท่านชายใหม่ตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา จนถึงบัดนี้ก็เป็นเวลาใกล้

๔๐ ปีเศษเข้าไปแล้ว ตลอดระยะเวลาอันยาวนานนี้ ท่านชายใหม่มิได้เคยก่อเหตุหรือทรงกระทำสิ่งใดที่จะทำให้มีเรื่องขัดใจ หรือแม้แต่ระหองระแหงกับผู้เขียนเลย ทรงเป็นมิตรที่ดีตลอดมา และได้ประทานอุปการคุณแก่ผู้เขียนในยามที่มีเหตุจำเป็นหรือต้องการเป็นครั้งคราวตลอดมามิได้ขาด ทั้งได้รับส่งด้วยถ้อยคำอันอ่อนหวานไพเราะไม่เคยมีสีพระพักตร์บึ้งตึงไปจนถึงอุปการคุณในทางวัตถุ โดยประทานสิ่งของต่างๆ ที่ทรงเห็นว่าผู้เขียนจะชอบ ปีหนึ่งหลายๆ ครั้งตลอดมามิได้ขาด อุปการคุณเช่นว่านี้ ท่านชายมิได้ประทานให้แก่ผู้เขียนคนเดียว แต่ได้ประทานให้แก่มิตรสหายคนอื่นๆ ของท่าน หรือแม้แต่คนรู้จักอีกเป็นจำนวนมากนับไม่ถ้วนตลอดพระชนมายุของท่าน

คำว่า “อาชว” อันเป็นพระนามของท่านนั้น เป็นทศพิธราชธรรมอย่างหนึ่งในที่นักควรจะกล่าวด้วยว่า ท่านคือการให้ที่ดี มัธวะคือวาจาอันอ่อนหวานที่ดี อันเป็นธรรมข้ออื่นในทศพิธราชธรรมนั้นก็มีควบคู่อยู่ในองค์ของท่านชายใหม่ตลอดมาไม่เคยขาดเช่นเดียวกัน

ต่อจากนั้นท่านชายได้เสด็จไปทรงศึกษาเพื่อเตรียมการสอบเข้ามหาวิทยาลัยกับสมณะชั้นราชาคณะของอังกฤษท่านหนึ่ง ชื่อ Bishop Shaw ผู้ซึ่งมีสำนักอยู่ที่ Christ Church College มหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด เหตุที่มีพระชั้นราชาคณะประจำอยู่ที่วิทยาลัยนั้นก็เพราะวิทยาลัย Christ Church มีโบสถ์ขนาดใหญ่ที่เรียกว่า Cathedral อยู่ในบริเวณและโบสถ์ขนาดนี้ต้องมีพระชั้นราชาคณะประจำอยู่

ผู้เขียนเป็นนิสิตปีที่ ๑ แห่งมหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด ขณะที่ท่านชายใหม่เสด็จขึ้นไปอยู่เมืองออกซฟอร์ด ซึ่งได้มีโอกาสคุ้นเคยเกี่ยวเทร่กับท่านชายมากขึ้น และได้รู้สึกอิจฉาอกันตียงขึ้นกว่าเดิม ได้รู้ว่าท่านชายใหม่ท่านโกรธ

กลัวใครไม่เป็น มองคนในแง่ดีจนเกินกว่าความจริงอยู่เสมอ และแม้แต่คนที่ท่านนี้คิดว่าดีนั้นประพฤติตนให้เห็นว่าไม่ดีถึงขนาดที่ท่านทรงคิดไว้ ท่านก็ไม่ทรงถือสา จะว่าท่านทรงอภัยให้ในความผิดก็ไม่เชิง แต่ท่านกลับทรงเห็นว่าความผิดนั้นเป็นข้อบกพร่องเล็กน้อยๆ ยกตัวอย่างเช่น ผู้เขียนนี้เองเป็นต้น ชีวิตในมหาวิทยาลัยออกซฟอร์ดสมัยเมื่อ ๔๕ ปีมาแล้วนั้นเป็นชีวิตที่มั่งคั่ง การเรียน การกีฬา การสังสรรค์กับผู้รู้ตลอดจนการคบมิตรสหายเที่ยวเตร่เฮฮาไปตามประสาคนหนุ่ม ผู้เขียนก็ใช้ชีวิตเช่นนั้นทุกข้อที่กล่าวมา มีหนักมีเบาตามใจ การเรียนนั้นถึงคราวจำเป็นก็ต้องเรียนแต่ก็ยังหนีไปในทางสเปกเกิ้ลเหล้าเมายาไปตามระเบียบ ท่านชายใหม่ไม่มีความสเปกเกิ้ลอยู่ในองค์ท่านเลย นับจันที่นั่น เรียกได้ว่าไม่สวอย แต่ท่านก็ยังคบเป็นมิตรกับผู้เขียนได้ทั้งที่ผู้เขียนก็รู้สึกตัวอยู่ว่าตนเองน่าจะทำให้เกิดความรำคาญให้แก่ท่านไว้บ่อยครั้ง แต่ท่านชายใหม่ก็มิได้ถือสา จะเรียกว่า ท่านอภัยให้ก็คงไม่ถูกนัก แต่ท่านคงจะทรงเห็นว่าเป็นนิสัยสันดานของแต่ละคนตามบุญกรรมที่ได้สร้างสมมา ท่านก็เลยไม่เอาเรื่อง ยังมีพระทัยดีต่อผู้เขียนเรื่อยมา

ท่านชายทรงศึกษาเป็นส่วนพระองค์อยู่ในลักษณะนี้ไม่นานนัก ก็ทรงสอบไล่เข้ามหาวิทยาลัยออกซฟอร์ดได้ และทรงเป็นนิตยอยู่ที่วิทยาลัย Christ Church นั้นเอง ในระหว่างที่ประทับอยู่ที่มหาวิทยาลัยออกซฟอร์ดนั้นท่านชายใหม่ทรงมีเพื่อนฝูงเป็นฝรั่งซึ่งเป็นนิตยรุ่นเดียวกับท่านมาก ผู้เขียนเคยนึกว่าท่านชายใหม่ท่านห่อฝรั่ง แต่ก็คงจะไม่ถูกนัก เพราะฝรั่งดีฝรั่งชั่วอย่างไร ท่านก็ทรงทราบ เหตุที่ท่านมีมิตรมากนั้นก็เพราะท่านมีพระทัยเอื้อเฟื้อเป็นน้ำ ไม่เคยก่อศัตรูและไม่เป็นอริต่อผู้ใด มีแต่จะคอยแต่เฟื้อแผ่เกื้อกูลต่อคนอื่น ใครได้รู้จักกับท่านก็มีแต่จะรักและนับถือท่านทุกคนไป ความรักของคนอื่น

ที่มีต่อท่านชายใหม่นั้นเป็นความรักชั่วชีวิต ใครที่รู้จักท่านจะต้องรักท่านและ
ใครที่รักท่านก็จะต้องรักท่านไปจนตายทุกคนไป

คิดถึงเรื่องนี้ก็อดประหลาดใจไม่ได้ เพราะการเกือกกลต่อผู้อื่นให้เกิด
ประโยชน์นั้น ท่านชายใหม่มิได้ทรงทำเพียงแต่เป็นครั้งคราว หรือต่อคนที่
ท่านโปรดมาก ๆ เท่านั้น แต่ทรงแผ่แผ่เกือกกลไปทุกคนที่ท่านทรงรู้จัก ทรง
ทำธุระและช่วยเหลือคนอื่นเหมือนกับว่าคนเหล่านั้นเคยทำบุญคุณแก่ท่านไว้
อย่างมากมาย ซึ่งอันที่จริงก็เปล่า ส่วนใหญ่นั้นท่านเป็นผู้ทรงทำบุญคุณแก่ผู้
อื่นแต่ฝ่ายเดียว

ในระหว่างที่อยู่อังกฤษนี้ท่านชายใหม่ได้ทรงคุ้นเคยกับพระเจ้าวรวงศ์
เธอพระองค์เจ้าจุมภวพจน์บริพัตร กรมหมื่นนครสวรรค์ศักดีพินิต ซึ่งใน
ขณะนั้นยังทรงเป็นนักเรียนมหาวิทยาลัย และยังมีได้ทรงกรม ต่อมาเสด็จใน
กรมพระองค์นี้ ได้เสด็จกลับมาเมืองไทยเพื่อทรงสมรสกับ ม.ร.ว. พันธุ์ทิพย์
บริพัตร แล้วได้เสด็จกลับไปประทับอยู่ที่อังกฤษพร้อมกับชายาและพระธิดา
หลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้วเป็นเวลาหลายปี ในระหว่างนั้น ทั้ง
ท่านชายใหม่และผู้เขียนได้อยู่ในข่ายแห่งพระกรุณาของเสด็จในกรมและในข่าย
แห่งความกรุณาของคุณหญิงพันธุ์ทิพย์ ซึ่งได้ไปกินอยู่หลับนอน ณ ตำหนัก
ที่ประทับในระหว่างโรงเรียนปิตุโธม และได้โดยเสด็จไปเที่ยวประเทศอื่น ๆ
ในยุโรปในฤดูร้อน ที่ยังจำได้แจ่มชัด ก็คือการไปพักอยู่ร่วมกัน ณ เมืองเล็ก ๆ
แห่งหนึ่งในประเทศฝรั่งเศสภาคใต้เป็นเวลาประมาณ ๒ เดือน มีแต่ความสนุก
สบายทุกวัน บทจะเที่ยวเตร่อย่างคนธรรมดาชอกซอนไปยังที่ต่าง ๆ ก็แต่งตัว
ปอน ๆ ไปเที่ยวด้วยกัน มีครั้งหนึ่งเสด็จในกรมอยากจะไปทอพระเนตรภาสิไน
ที่เมืองนีซในตอนกลางคืน ซึ่งเขาบังคับให้แต่งเครื่องราตรีสโมสรใช้เสื่อหา

ยาว ทางเกสตีคำ เสือเช้ตอกแข็งผูกเหล็กโซ่ขาว ก็ได้แบ่งไปตามที่เขาหนด
ทั้งสามคนที่เป็นผู้ชาย ส่วนคุณหญิงพันธุ์ทิพย์ก็แต่งชุดราตรีของผู้หญิงนุ่ง
กระโปรงยาว ประดับเครื่องเพชรแวววาว พอไปถึงเจ้าหน้าที่คาสโน ก็รู้
ว่าเจ้านายไทยเสด็จกับเจ้าหญิง มีท่านชายใหม่และผู้เขียนเป็นองครักษ์พากัน
ต้อนรับกันเป็นการใหญ่สมพระเกียรติยศ ไม่มีใครทราบว่ารถที่นำไปคาสโน
ในคืนนั้นเป็นรถคันเล็ก ๆ ไม่มีคนขับและผู้ชายสามคนที่ไปในรถนั้น เป็น
แต่เพียงผู้โดยสารเพราะขับรถไม่เป็นหรือขี่เกียจขับ มีแต่คุณหญิงพันธุ์ทิพย์
หรือเจ้าหญิงแต่ผู้เดียวซึ่งขับรถคล่อง จึงต้องถูกเกณฑ์หรือถูกบังคับให้เป็น
คนขับรถไปจนถึงคาสโน เมื่อจอดรถและลงจากรถกันเรียบร้อยแล้ว จึงได้
แสดงบทเจ้าชายเจ้าหญิงและองครักษ์กันต่อไป

ความกรุณาที่ท่านชายใหม่และผู้เขียน ได้รับประทานจากเสด็จในกรม-
หมื่นนครสวรรค์ ฯ และคุณหญิงพันธุ์ทิพย์นั้นเป็นความกรุณาที่ได้รับตลอด
ชีวิตเช่นเดียวกัน เสด็จในกรม ฯ ก็ได้สิ้นพระชนม์ไปนานแล้ว ท่านชายใหม่
ก็มาสิ้นชีพิตักษัยลงอีกองค์หนึ่ง ถึงปัจจุบันนี้ เหลืออยู่เพียงสองคน คือ คุณ
หญิงพันธุ์ทิพย์และผู้เขียน ความเมตตากรุณาที่ผู้เขียนได้รับจากคุณหญิง
พันธุ์ทิพย์ก็ยังมีอยู่ไม่ขาด ใคร่ขอรับทรง ๆ ในที่นี้ว่า เนื่องด้วยความสนิท
สนมคุ้นเคยที่มีต่อกันมาเป็นเวลานานเช่นนี้ ทุกวันนี้ได้พบคุณหญิง
พันธุ์ทิพย์ครั้งใดก็ยังอดใจหายไม่ได้ เพราะต้องนึกถึงอีกสององค์ ซึ่งไม่มี
เหลืออยู่แล้ว

เมื่อผู้เขียนเรียนสำเร็จก็เดินทางกลับเมืองไทยโดยเรือเดินสมุทรของ
บริษัทอีสต์เอเชียติก เพราะสมัยนั้นการเดินทางด้วยเครื่องบินยังไม่มี หรือถึง
จะมีก็ไม่มีใครกล้าขึ้น ท่านชายใหม่ก็จะต้องเสด็จกลับจากอังกฤษมายังเกาะบีนัง

เช่นเดียวกัน จึงได้เดินทางมาโดยเรือโดยสารลำเดียวกัน การเดินทางมาในเรือโดยสารลำเดียวกันเห็นหน้ากันทุกวันจนจำเริญเป็นเวลาถึง ๒๐ วันนั้น ถ้าฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งใจไม่แข็งจริง หรือไม่จริงแล้ว ก็คงจะต้องเบือนหน้ากันถึงกับวิวาทกัน และไม่คู่ฝักกันต่อไป ผู้เขียนเป็นคนไม่ดี มีหลายครั้งที่อยากจะวิวาทกับท่านชายใหม่และได้ชวนวิวาทไปแล้วหลายครั้งเช่นเดียวกัน แต่เพราะท่านชายท่านเป็นคนพระทัยแข็งและพระทัยดีจึงไม่มีการวิวาทเกิดขึ้น และยังคบเป็นมิตรกันได้ตลอดมาจนถึงวันที่ท่านสิ้นพระชนม์

มิตรชนาจนถึงจะตายแล้วก็เหมือนยังมีชีวิตอยู่ นึกถึงท่านชายใหม่ที่ไรก็ยังนึกว่าท่านยังอยู่ทุกครั้งไป ทำให้ทราบว่าท่านสิ้นชีพิตักษัยไปแล้วไม่ได้ ถ้าทำได้เมื่อไรก็จะรู้ตัวว่า ในตัวของตัวเองนั้นมีคุณงามความดีที่สำคัญขาดหายไปมาก

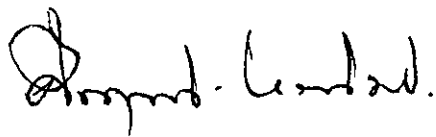
ยังมีอีกเรื่องหนึ่งซึ่งควรจะเล่าไว้ในที่นี้ เพื่อแสดงให้เห็นถึงน้ำพระทัยอันเปี่ยมด้วยคุณธรรมของท่านชายใหม่ ได้กล่าวแล้วถึงนายเช็คเกิลตัน เจ้าของบ้านในเมืองเซ้าท์ซี ประเทศอังกฤษอันเป็นเมืองตากอากาศชายทะเล นายเช็คเกิลตันมีอาชีพเป็นครูสอนหนังสือที่โรงเรียนแห่งหนึ่งในเมืองนั้น มีภรรยา ๑ คน และบุตรสาวตัวเล็กๆ อีก ๑ คน นายเช็คเกิลตันอยู่บ้านใหญ่มีห้องนอนหลายห้อง จึงได้เปิดรับให้นักเรียนไทยไปอยู่ด้วยโดยผู้ดูแลนักเรียนไทยในประเทศอังกฤษเป็นผู้จัดส่งไปให้ นายเช็คเกิลตันเป็นคนร่ำรวยสนุกสนานทั้งสามภรรยารักนักเรียนไทยเหมือนลูกหลานของตน และทำอาหารไทยเลี้ยงบ่อยๆ เช่น ข้าวแกงเผ็ด ก๋วยเตี๋ยว แกงมัสมั่น เป็นต้น มีนักเรียน

ไทยชอบไปอยู่ด้วยมากเพราะมีข้าวกินเสมอ ท่านชายใหม่และผู้เขียนก็ไปอยู่กับนายแซ็คเกิลตันเนื่อง ๆ รวมทั้งนักเรียนไทยอื่น ๆ อีกหลายคนในเวลาโรงเรียนหยุด นายแซ็คเกิลตันและภรรยาจึงรู้จักคนไทยมาก ที่ได้มาเป็นใหญ่เป็นโตในเมืองไทยไปแล้วก็มีมากมายหลายท่าน คนไทยส่วนใหญ่เมื่อกลับบ้านเมืองแล้วยังคิดถึงบุญคุณนายแซ็คเกิลตันและภรรยาอยู่ มีการติดต่อกันเป็นครั้งคราวหรือส่งข้าวของไปให้เพื่อเป็นน้ำใจ แต่นานเข้าก็เลือนไป ไม่มีผู้ใดติดต่อกันมาตลอด ผู้เขียนเองก็เป็นเช่นนั้น แต่ท่านชายใหม่ท่านมิได้เคยทอดทิ้งสามภรรยาคู่ไหนเลย เมื่อเสด็จอยู่เมืองไทยก็มีลายพระหัตถ์ติดต่อกับคนทั้งสองนี้อยู่เสมอ ถึงคราวเทศกาล เช่น ตรุษฝรั่ง หรือวันเกิดก็ส่งของไปประทาน เวลาที่เสด็จประเทศอังกฤษครั้งใดก็เสด็จไปเยี่ยมสามภรรยาคู่ซึ่งชราแล้วและประทานอุปการคุณต่าง ๆ ต่อมานายแซ็คเกิลตันถึงแก่กรรม บุตรสาวก็เจ็บป่วยตายไปเหลือแต่นางแซ็คเกิลตัน ซึ่งมีอายุมากและป่วยเจ็บ ท่านชายใหม่ก็ประทานความช่วยเหลืออยู่ตลอดมาจนสิ้นชีวิต ความจริงจะว่านายแซ็คเกิลตันและภรรยามีบุญคุณแก่ท่านชายใหม่หนักหนาเกินกว่านักเรียนไทยคนอื่น ๆ ก็ไม่ได้ และคนไทยที่ไปอยู่นั้นก็ได้ไปอยู่เปล่า ผู้ดูแลนักเรียนไทยในอังกฤษได้จ่ายเงินเป็นค่าตอบแทนให้แก่ นายแซ็คเกิลตันในการที่รับคนไทยเข้าอยู่ในบ้านทุกคน แต่ด้วยน้ำพระทัยอันมีเมตตาของท่านชายใหม่ ท่านก็ได้ทรงทอดทิ้งสามภรรยาคู่นี้จนแก่ตายไปเองทั้งสองคน คนไทยที่ได้รับอุปการคุณจากท่านชายใหม่ ในลักษณะเช่นนี้เท่าที่ผู้เขียน ทราบก็มี อยู่ไม่น้อย ผู้เขียนเองเมื่อมีอายุมากเข้าก็ดูเหมือนจะเป็นนายแซ็คเกิลตันกลาย ๆ สำหรับ

(๔๘)

ท่านชายใหม่หากแต่ท่านชวนสันชีพิทักษ์ไปก่อน ถึงบัดนี้ยังไม่ทราบว่าจะ
เมื่อตนเองแก่เฒ่าทุกพลาฟไปแล้วจะได้ฟังพาอาศัยใคร

เรื่องทั้งหมดที่เขียนมาตั้งแต่ต้นนี้ เขียนเท่าที่จะจำเรื่องราวที่ผ่านมา
นานแล้วได้ และเขียนในขณะที่เกือบจะไม่มีเวลาเลย ฉะนั้นหากผิดพลาด
อย่างไรก็ขออภัยไว้ด้วย

(ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช)

หม่อมเจ้าหญิง อัมภรรมา เทวกุล ทรงอาราธนาอาตมภาพให้เขียนเล่าเรื่องความเป็นไปในเวลาที่หม่อมเจ้าอาชวทิศ ดิศกุล ทรงผนวชอยู่ ณ วัดเทพศิรินทราวาส อาตมภาพยินดียรับสนองพระเดชพระคุณ ตามกำลังสามารถหม่อมเจ้าอาชวทิศ ดิศกุล ทรงผนวชเมื่อ ๒๕ ปีล่วงแล้ว เวลาผ่านมานาน จำเหตุการณ์ในเวลานั้นได้ไม่แน่นอน จำต้องกล่าวถึงโดยประมาณรวมๆ กันไป อีกประการหนึ่ง ถ้าจะเขียนเฉพาะเรื่องในเวลาทรงผนวชเท่านั้น ก็จะขาดความสำคัญบางอย่างไป เป็นที่น่าเสียดาย จึงนำเรื่องที่ทรงบำเพ็ญเกี่ยวแก่วัดและแก่อาตมภาพ ในเวลาทรงเทศมรณวาสอยู่นอกวัดมาเขียนไว้ด้วย

อาตมภาพรู้จักหม่อมเจ้าอาชวทิศ ดิศกุล เมื่อเดือนมิถุนายน ๒๔๘๕ วันที่เท่าไรจำไม่ได้ โดยที่ท่านเจ้าพระคุณสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ญาณวเรธระ พระอุปัชฌายะของอาตมภาพ ให้อาตมภาพเป็นผู้ถวายคำแนะนำวิธีบรรพชาอุปสมบทแก่หม่อมเจ้าอาชวทิศ ดิศกุล ท่านมีความทรงจำดีมาก เสด็จมาไม่กี่ครั้ง ก็ทรงจำได้แม่นยำ ได้รับคำชมเชยจากเจ้าพระคุณสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ว่าทรงออกเสียงอักขระภาษาบาลีได้ถูกต้อง ชัดเจนดีเป็นพิเศษ

หม่อมเจ้าอาชวทิศ ดิศกุล ได้รับพระราชทานพระบรมราชาอนุญาตให้อุปสมบทเป็นนาคหลวง ทรงผนวช ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อวันที่ ๖ กรกฎาคม ๒๔๘๕ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ทรงเป็นพระอุปัชฌายะ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโร) วัดเทพศิรินทราวาส เป็นพระกรรมวาจาจารย์ได้พระนามฉายาว่า อชชวตีสุโส ทรงผนวชแล้ว เสด็จจำพรรษา ณ วัดเทพศิรินทราวาส

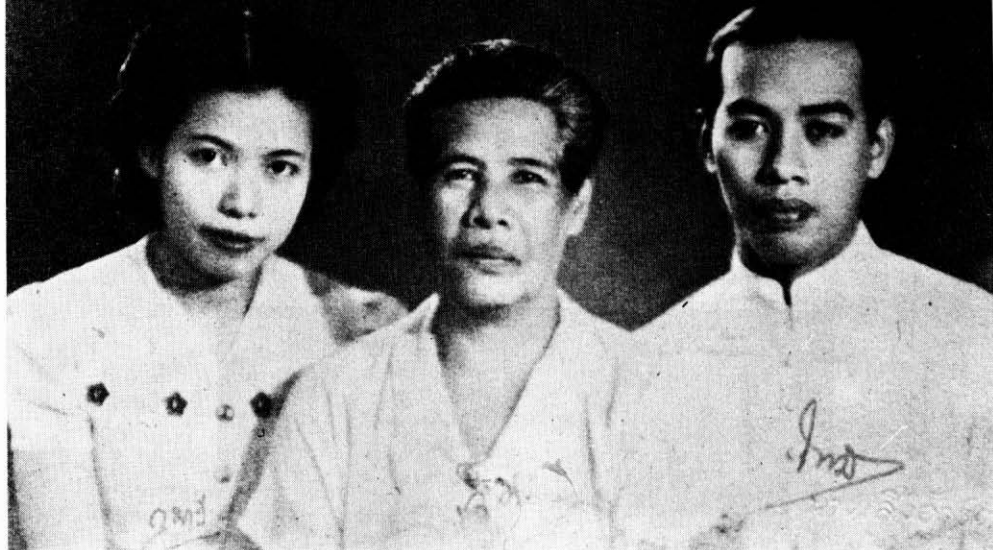
ปี พ.ศ. ๒๔๘๕ มีพระภิกษุจำพรรษาในวัดเทพศิรินทราวาส ๑๐๘ รูป เป็นพระนวกะ ๕๕ รูป พระเก่า ๔๕ รูป สามเณร ๕ รูป ท่านพระอาชฺชวตีสโส ประทับจำพรรษาอยู่ปฏิบัติเกี่ยวกับอาตมภาพ ท่านมีพระหฤทัยกว้างขวาง โอบอ้อมอารี โปรดการช่วยเหลือผู้อื่น รักความยุติธรรม ชอบสนุก ไม่ถือพระองค์ เป็นที่รู้จักนับถือคุ้นเคยเป็นกันเองกับเพื่อนภิกษุสามเณรทั่วไป ทรงปฏิบัติเคร่งครัดเอื้อเฟื้อในพระธรรมวินัย และกิจวัตรประจำวัน สงท้าวตรไหว้พระสวตมนต์เข้าเย็น ฟังพระธรรมเทศนาในวันธรรมสวนะ และวันอาทิตย์ ในพระอุโบสถเป็นปกติกิจวัตรอีกอย่างหนึ่ง คือการเสด็จออกรับบิณฑบาต รับบาตรตามชาวบ้าน ก็ทรงปฏิบัติเช่นภิกษุสามเณรอื่น มิได้ถือพระองค์

เจ้าพระคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ ในฐานะที่เป็นพระอุปัชฌายะ และอาจารย์ ได้ทำการอบรมสั่งสอนสัทธัมมจริยาอันเทวสิกตอจากท้าวตรเข้าแล้วเป็นประจำทุกวัน วันละ ๓๐ นาทีเป็นอย่างน้อย บางวันก็ถึงชั่วโมง นอกจากท่านจะอาพาธ หรือมีกิจจำเป็น การศึกษาพระธรรมวินัยตามหลักสูตรของทางการคณะสงฆ์ ทรงศึกษากับคณะครูในโรงเรียนนิทานพดลร่วมกับภิกษุสามเณรทั่วไป ทรงสนพระทัยในการศึกษา เข้าพระทัยในหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดี สามารถสอบพระธรรมวินัยตามหลักสูตรนักธรรมตรี ได้คะแนนเป็นเอก

ทรงจำพรรษาอยู่ตลอดไตรมาส ออกพรรษา รับพระราชทานพระกฐินแล้ว จึงทรงลาสิกขา วัดเทพศิรินทราวาส เป็นวัดที่รับพระกฐินหลวงทุกปี ปีไหนไม่เสด็จ ก็ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานให้พระราชาคณะหรือคณะ

หม่อมเจ้าอาชาวัตติ ดิศกุล
ทรงฉายขณะทรงผนวชที่วัดเทพศิรินทร์ราชวาส

หม่อมเจ้าอาชวดีศ ดิศกุล ทรงฉายร่วมกับหม่อมมารดา (หม่อมเจิม ดิศกุล ณ อยุธยา)
และ หม่อมเจ้าหญิงกุมารีเฉลิมลักษณ์ ดิศกุล (จิตรพงศ์)

หม่อมเจ้าอาชวดีศ ดิศกุล ทรงฉายร่วมกับ
พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง
และ นายฤทธิ์ดำรง ดิศกุล เมื่อเสด็จ
ประพาสเมืองกรานาดา ประเทศสเปน

(๕๑)

องคมนตรี นำผ้าพระกฐินไปทอดแทน ในปี ๒๔๘๙ นั้นจำไม่ได้ว่าเสด็จพระราชดำเนินหรือไม่

หม่อมเจ้าอาชวทิศ ทิศกุล ทรงลาสิกขาไปแล้ว ก็ยังคงติดต่อกับวัด อยู่เสมอ เสด็จเยี่ยมเยียนครูอาจารย์ที่เคารพนับถือ หรือผู้คุ้นเคยถามข่าว ทุกข์สุข มีโอกาสที่จะสนองพระคุณ หรือจะทรงอุปการะช่วยเหลืออย่างไร ก็ ทรงช่วยเหลือทันทีที่เต็มตามสามารถ กุศลกรรมที่ทรงบำเพ็ญอยู่เป็นประจำ เช่นการถวายค่าไฟฟ้าประจำเดือนแก่พระสาสนโสภณ พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ ศีลาจารย์ และอาคมภาพ ถวายจตุปัจจัยมีค่าภัตตาหารเป็นต้นแก่พระธรรมไตรโลกาจารย์ เป็นประจำ ทั้งหมดนี้ทรงบำเพ็ญหลังจากทรงผนวชแล้วจนตลอด พระชนม์ชีพ ประมาณ ๒๙ ปี

ส่วนพระกุศลที่ทรงบำเพ็ญเนื่องด้วยอาคมภาพในช่วงเวลา ๒๙ ปีเศษ มีหลายสิ่งหลายอย่างเหลือที่จะจดจำ นำมาเขียนเท่าที่นึกได้ขณะนี้ คือ

๑. ทรงเป็นเจ้าภาพจัดงานฉลองสมณศักดิ์
๒. ทรงเป็นเจ้าภาพจัดงานทำบุญอายุครบ ๖ รอบ
๓. ทรงจัดงานเนื่องในการเททองหล่อพระพุทธรูปที่กรมศิลปากร
๔. ทรงจัดงานนำพระพุทธรูปจากกรมศิลปากร ไปทำพิธีสมโภช สวดพุทธาภิเษก ประดิษฐานเป็นพระประธานในอุโบสถ วัดบางสระแก้ว อำเภอแหลมสิงห์ จังหวัดจันทบุรี

กิจกรรมเหล่านี้ ทรงเป็นผู้ริเริ่ม และจัดทำด้วยองค์เองทั้งสิ้น อาคมภาพมิได้ขอร้อง บางรายการเช่นการทำบุญฉลองสมณศักดิ์ และการทำบุญ

อายุ ๖ รอบเป็นต้น อาตมภาพทูลขอตัวในชั้นต้น แต่สุดท้ายก็ต้องยอมด้วย
เหตุผล

ทรงเป็นห่วงในเรื่องสุขภาพอนามัยของอาตมภาพอยู่เสมอ ส่งหมอมมา
ตรวจบ้าง รับไปหาหมอบ้าง หมอตรวจแล้วเห็นว่าไม่เป็นอะไร ก็ทรงหาย
วิตก เคยส่งลายพระหัตถ์มาถึง

“เรียนท่านเจ้าคุณอาจารย์ที่เคารพยิ่ง กระผมได้ส่งฟิล์มเอกซเรย์มาพร้อม
จดหมายนี้ มีความยินดีเป็นอย่างยิ่งว่า ผลของการตรวจของหมอ อาจารย์ไม่เป็น
วันโรคเลย เป็นแต่หลอดลมอักเสบเรื้อรังเท่านั้น นับว่าโล่งอกไป แต่กระผม
ได้รับคำแนะนำจากแพทย์ว่า ควรจะรักษาตัวให้จงหนัก ถ้าปล่อยไว้นานจะกลาย
เป็นวันโรคได้เหมือนกัน หวังว่าอาจารย์คงยินดีในข่าวนี้เช่นกัน”

ท่านชายอาชาวติศ ดิศกุล โปรตุเกสตั้งต่างประเทศ เสด็จแทบทุกปี
เสด็จถึงไหน ทรงพบเห็นสิ่งไรที่แปลก สวยงาม น่าชม น่าตื่นเต้น ก็ทรงเล่า
และส่งรูปมาให้ดูด้วย การเสด็จไปต่างประเทศนี้ ก่อนเสด็จได้แจ้งให้ทราบ
แทบทุกครั้ง เสด็จมาเองบ้าง ส่งลายพระหัตถ์มาบ้าง ครึ่งหนึ่งส่งลายพระหัตถ์
มาความว่า “เนื่องจากกระผมจะต้องจากเมืองไทยไปเป็นเวลาแรมเดือน กระผม
รู้สึกเป็นห่วงว่า ในระหว่างที่ไม่อยู่นี้ อาจารย์อาจมีธุระ ชาติคนปฏิบัติ ฉะนั้นใน
โอกาสนี้ จึงขอส่งกบปียักษ์มาถวายไว้เป็นจำนวน ๑,๐๐๐ พันบาท (หนึ่งพัน
บาทถ้วน) ขอได้โปรดเรียกใช้เมื่อมีความจำเป็นด้วย” ยังมีลายพระหัตถ์อีก
ฉบับหนึ่งความว่า “ตั้งใจมานานแล้ว อยากจะเปลี่ยนย่านมานานแล้ว เพราะ
เห็นใช้จำเจแต่โบสถ์ศาลเท่านั้นมา ๓ ปีกว่าแล้ว หวังว่าอาจารย์คงชอบ โปรด

ดูข้างใน ออกจะสมัยใหม่พอสมควร ขอได้โปรดเริ่มใช้แต่วันนี้ให้สมครัทธา
ด้วยเถิด”

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๖ หม่อมเจ้าอาชวทิศ ศิศกุล ทรงรับจัดการนำพระ
พุทธรูป ซึ่งเป็นฝีมือชั้นสุดท้ายของศาสตราจารย์ ศิลป พีระศรี ลักษณะสวย
งามมาก จากกรมศิลปากร ไปทำพิธีสมโภชพุทธรูปเกษก ประดิษฐานเป็นองค์
พระประธานในอุโบสถ วัดบางสระแก้ว อำเภอแหลมสิงห์ จังหวัดจันทบุรี
การใช้จ่ายในการนี้ หม่อมเจ้าอาชวทิศ เป็นผู้จ่ายทั้งสิ้น ทรงทราบว่า ที่วัด
บางสระแก้วนั้น ขาดแคลนน้ำใช้น้ำนั้น ชุบน้ำไม่ได้น้ำจืดเพราะอยู่ใกล้น้ำเค็ม
ต้องเก็บน้ำฝนไว้ใช้ในฤดูแล้ง ปีไหนแล้งจัด ฝนมาล่า ต้องไปล่อหรือบรรทุก
น้ำมาจากที่อื่น ซึ่งเป็นทางไกลมาก ในปีที่น่าพระพุทธรูปไปนั้น ทางวัดยืมรถ
บรรทุกน้ำของเทศบาลไปขนน้ำมาจากน้ำตกพลั่ว จากเขาน้ำตกพลั่วถึงวัดบาง
สระแก้ว ทางประมาณ ๑๐ กิโลเมตรเศษ ทรงเห็นความลำบากในเรื่องนี้จึงส่ง
แท็งก์น้ำขนาด ๔๐๐ แกลลอนไปถวาย ๔ ถัง ภายหลังทรงสร้างถังซีเมนต์
ถวายอีก ๒ ถัง เก็บน้ำฝนไว้ใช้ได้ตลอดปี บางปีเหลือใช้เป็นประโยชน์แก่ชาว
บ้านที่อยู่ใกล้วัดด้วย

ทรงริเริ่มจัดตั้งฐานสามัคคีไปทอดที่วัดบางสระแก้ว เพื่อรวบรวมทุน
สำหรับจัดหาเครื่องอุปกรณ์ไฟฟ้า มีเสาและสายไฟเป็นต้น ต่อไฟฟ้าใช้ใน
บริเวณวัดและในอุโบสถ กับเป็นค่าบิณฑบาตของพระภิกษุต่างอุโบสถอีกส่วนหนึ่ง
เสด็จไปทอดกฐินเมื่อวันที่ ๘-๙ พฤศจิกายน ๒๕๑๘ ทรงนำสิ่งของไปแจกครู
และนักเรียนที่โรงเรียนวัดบางสระแก้วด้วย ประมาณ ๓๑๗ คน สังเกตเห็นว่า
ทรงแจ่มใส ร่าเริง บิณฑบาตมาก ทรงปรารภว่า ปีหน้าจะเสด็จอีก จะหาโคม
ไฟฟ้าสำหรับแขวนในอุโบสถไปถวาย และจะทรงให้สร้างต่อเติมกุฏิที่ทาง

(๕๔)

วัดทำค้างไว้ให้แล้วเสร็จด้วย เรื่องคอมพิวเตอร์นี้ รับสั่งว่า เคยเห็นที่ไหน
แห่งหนึ่ง จำได้ไม่แน่ สวยงามดี เหมาะสมที่จะใช้ในอุโบสถ จะพยายามสืบ
หาพบแล้วจะส่งไปถวาย ตั้งแต่กลับจากทอดกฐินแล้ว ยังไม่มีโอกาสได้พบ
ท่านอีกเลย เป็นแต่ถามข่าวถึง ทราบว่าทรงสบายดี

วันที่ ๔ ธันวาคม ๒๕๑๘ เวลาประมาณ ๑๐.๐๐ น. คุณณรงค์ฤทธิ์
บุญ-หลง โทรศัพทมาว่า หม่อมเจ้าอาชวทิศ ดิศกุล สิ้นชีพิตักษัยเสียแล้ว
เมื่อทราบข่าวกะทันหันโดยที่ไม่คาดฝันมาก่อนเช่นนี้ รู้สึกงุนงง ไม่อยากจะ
เชื่อ ย้อนถามไปก็คงได้รับตอบตามนั้น แม้จะทราบว่าความตายเป็นเรื่อง
ธรรมดา เกิดมาแล้วต้องตายทุกคนไม่มีใครหลีกเลี่ยงได้ ก็ไม่วายที่จะรู้สึก
เสียตายอาลัยถึงเป็นอย่างยิ่ง

หม่อมเจ้าอาชวทิศ ดิศกุล ทรงอุปถัมภ์ในราชสกุล ทรงศึกษาดีในขนบ
ธรรมเนียมประเพณีของราชสกุล ทรงปฏิบัติมิได้บกพร่อง เป็นที่เชื่อถือและ
เป็นที่หวังของพระประยูรญาติทั้งหลาย ทรงเลื่อมใสในพระรัตนตรัยได้
บรรพชาอุปสมบทในพระพุทธศาสนา มีหิริโอตตปเปะ ตั้งอยู่ในสุจริตธรรม
สัมมาปฏิบัติ เป็นผู้ไม่ประมาท ทรงบริบูรณ์ด้วยสังกหัตถุธรรม และ
พรหมวิหารธรรม บำเพ็ญประโยชน์ไว้มาก ทั้งในทางโลก และทางพระศาสนา
ด้วยกุศลผลบุญที่ทรงบำเพ็ญแล้วด้วยดี ตลอดพระชนม์ชีพ จึงเป็น
ที่หวังได้ว่า คงเสด็จสู่สุคติ ประสพสันติสุขในสัมปรายภพตลอดกาล

พระเทพเมธากร

วัดเทพศิรินทราวาส

๑๕ มกราคม ๒๕๑๙

หม่อมเจ้าอาชวดิศ ดิศกุล ทรงฉายร่วมกับพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสิริรัตนบุษบง
และ นายฤทธิดำรงค์ ดิศกุล

น้อง ๆ ขององค์ใหญ่แทบทุกคนรู้จักท่านใหม่มานานักหนาแล้ว แต่ไม่ค่อยมีโอกาสนิยาสงกัน จนกลับมาจากชวาแล้ว และต่อมาท่านได้หมั้นและแต่งงานกับองค์ใหญ่ใน พ.ศ. ๒๔๙๐ พวกเราจึงได้พบท่านบ่อย ๆ จนเป็นที่คุ้นเคยและสนิทสนมเหมือนพี่น้องแท้ ๆ ยิ่งมองเห็นว่าท่านเป็นสามัคคีซึ่งคอยทะนุถนอมและเอาพระทัยองค์ใหญ่อยู่เสมอ พวกเราก็อิงเพิ่มความนิยมในองค์ท่านและรักท่านมากขึ้น สำหรับพวกเราท่านใหม่ก็ทำองค์เป็นญาติและมิตรที่ประเสริฐอย่างยิ่ง ข้าพเจ้าผู้เขียนได้เคยทูลท่านว่า ในการที่ท่านแต่งงานกับองค์ใหญ่ข้าพเจ้าไม่ได้มีความรู้สึกว่าได้พี่เขยเลย กลับรู้สึกว่าได้พี่สาวเพิ่มขึ้นมาอีกคนหนึ่ง

ท่านใหม่ และองค์ใหญ่ มีรสนิยมเหมือนกันแทบทุกอย่าง โปรดความสวยงาม โปรดแต่งองค์ แม้แต่เสื้อผ้าของผู้หญิง ท่านใหม่ก็เข้าพระทัยดี องค์ใหญ่จึงโปรดปรึกษาอยู่เสมอ แม้แต่องค์ใหญ่จะชักลูกไม้ด้วยด้ายไหมสีต่างๆ สลับสีกัน ก็ปรึกษาว່ว่าจะใช้สีอะไรก่อนแล้วต่อด้ายสีอะไร จึงจะเข้ากันสวย เรื่องหาความสนุกเพลิดเพลินในยามว่าง ก็โปรดอย่างเดียวกัน เช่นหนังละครรำ และดนตรีไทย ซึ่งผู้ชายส่วนมากมักไม่ใคร่สนใจ นอกจากนี้ยังได้โปรดเสวยอาหารต่างๆ ด้วยกันและชักชวนญาติมิตรไปด้วยบ่อยๆ มีอยู่เรื่องเดียวที่ไม่ถูกกันเลย คือท่านใหม่รักหมาเป็นที่สุด แต่องค์ใหญ่ไม่โปรดเสียเลย

เมื่อท่านใหม่และองค์ใหญ่อยู่ด้วยกันประมาณ ๓ ปี ก็ได้ขอเมียว (ฤทธิ์ดำรง ทิศกุล) มาเป็นบุตรบุญธรรม ซึ่งเวลานั้นเด็กมีอายุเพียงขวบเดียว องค์ใหญ่ได้บอกพี่น้องว่า ได้ไปเล่นไปอุ้มเด็กคนนั้นมานานแล้วจนรักเหลือเกิน แต่ได้คิดแล้วคิดอีกก่อนที่จะตกลงใจขอมา คิดตกว่าไม่ใช่คนอื่นเป็น

เชื้อสายของราชสกุล ศิษกุล (โดยทางท่านยายคือหม่อมเจ้าอัปภัศราภา (ศิษกุล) เทวกุล เมื่อนับทางสายโลหิตเหมือนกันก็เป็นหลานตาของท่านใหม่ และเป็นเชื้อสายราชสกุล เทวกุล อีกด้วย โดยทางท่านตา คือหม่อมเจ้านันทนทรไชย เทวกุล พระโอรสสมเด็จพระกรมพระยาเทววงษ์วโรปการ สมเด็จพระกรมพระยาเทววงษ์ว นอกจากจะทรงเป็นเจ้านายที่ทรงพระปรีชาสามารถยอดเยี่ยมแล้ว (ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศหลายสิบปี) ยังรักท่านในการที่ท่านได้เคยทรงเป็นเพื่อนบ้านที่ดีเสมอ (วังบางขุนพรหม กับ วังเทเวศน์ อยู่ใกล้กัน) พ่อแม่ของเหมียว (ณรงค์ฤทธิ์ และม.ร.ว. บุษยทิพย์ บุญ-หลง) ก็เป็นคนมีนิสัยใจคอดีมาก) ด้วยเหตุผลเหล่านี้ น้อง ๆ และญาติมิตรส่วนมากจึงเห็นดีด้วยที่ทั้งสององค์ทรงเลือกเด็กคนนี้

ชีวิตแต่งงานของท่านใหม่และองค์ใหญ่เต็มไปด้วยความสุขอยู่แล้ว เมื่อท่านมีลูกเพิ่มเข้ามาในครอบครัวอีกคนหนึ่ง จึงยังเพิ่มพูนความสดชื่นในชีวิตขึ้นอีก ด้วยต่างก็รักเหมียวมากด้วยกันทั้งสององค์ ครั้นเหมียวเจริญวัยขึ้นท่านก็ช่วยกันอบรมสั่งสอนอย่างดีที่สุด ลูกของท่านจึงเป็นเด็กที่น่ารัก อยู่ในโอวาท และมีกิริยามารยาทที่น่าชม ในระยะนั้นหากองค์ใหญ่และท่านใหม่จะเสด็จไหนที่พอจะพาเด็กไปได้ ท่านมักทรงเอาเหมียวติดไปด้วย ฉะนั้นเหมียวจึงเป็นเด็กกล้า ไม่ตระหนี่ตัวเลย และคุ้นเคยกับน้อง ๆ และหลาน ๆ ขององค์ใหญ่ คุ้นเป็นญาติสนิทกันโดยแท้

เมื่อถึงวัยเรียน ท่านได้ประทานการศึกษาอย่างดีที่สุด เมื่อเล่าเรียนในเมืองไทยจนมีอายุพอสมควรที่จะส่งไปเรียนต่อในต่างประเทศแล้ว ท่านจึงได้ส่งไปศึกษาในประเทศอังกฤษเป็นแห่งแรก และต่อมายังได้ไปเรียนภาษาในประเทศเยอรมันและฝรั่งเศสอีกด้วย ทั้งท่านใหม่และองค์ใหญ่ทรงมีความเห็น

พ้องกันว่าไม่ควรปล่อยเด็กไว้ในยุโรปนานปีโดยมิได้กลับมาเยี่ยมบ้านเลย
จะนั้น เมื่อใดโรงเรียนปิดเป็นเวลานาน ท่านก็ทรงเรียกให้เหมียวกลับมาเข้ามา
เมืองไทย (สมัยนั้นยังไม่ค่อยมีใครทำ) หรือมิฉะนั้นก็เสด็จออกไปหาที่ยุโรป
เสมอ ด้วยเหตุนี้ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อ แม่ ลูกทั้งสามจึงสนิทแนบแน่นอยู่
ตลอดเวลา

เมื่อจบการศึกษาแล้ว เหมียวได้กลับมาอยู่กับพ่อแม่ในสภาพของลูก
ชายหนุ่มที่ดี เต็มไปด้วยความรักและกตัญญูอย่างน่าสรรเสริญ เป็นที่ปลื้ม
เปรมของท่านใหม่และองค์ใหญ่อย่างยิ่ง น่าเสียดายที่ท่านใหม่ได้อยู่ชื่นชมลูก
ชายไม่ทันก็ปีก็มาถึงรัชกาลที่ ๖

ท่านใหม่และองค์ใหญ่โปรดการท่องเที่ยวในที่ต่างๆ มาก ทั้งในต่าง
ประเทศและต่างจังหวัดของประเทศไทย ดังนั้นในชีวิตสมรสอันต้องนับว่ายาว
นานถึง ๒๘ ปีของท่าน ท่านจึงได้เสด็จไปเที่ยวยุโรปและอเมริกาหลายครั้ง
ตลอดถึงออสเตรเลียและนิวซีแลนด์ด้วย เมื่อเปิดการท่องเที่ยวประเทศรัสเซีย
แล้วก็ได้เสด็จ และเสด็จสาธารณรัฐประชาชนจีนเป็นแห่งสุดท้าย สำหรับต่าง
ประเทศที่ใกล้เคียงประเทศไทย ทั้งสององค์โปรดช้อปปิ้งมากที่สุด ท่านใหม่
ทรงเห็นว่าช้อปปิ้งเป็นที่พักผ่อนหย่อนใจจากการงานที่ทำอยู่เป็นอย่างดี มี
อากาศเย็นพอสบาย อาหารดีทั้งจีนและฝรั่ง นอกจากนี้ช้อปปิ้งไม่มีอะไรต้อง
ทำให้เหนื่อยมีแต่การเดินชมห้างร้านต่างๆ ตามความพอใจเท่านั้น สำหรับ
ผู้ชายส่วนมากการเดินดูร้านมักจะเป็นของน่าเบื่อ แต่ท่านใหม่กลับโปรด ไม่
ว่าจะเป็นร้านขายของสำหรับผู้หญิงหรือผู้ชาย แต่ที่โปรดมากที่สุดคือร้านขาย
กล้องถ่ายรูปกับร้านขายนาฬิกา ซึ่งท่านจะต้องแวะเข้าไปดูทุกวันที่พบ ไม่
ว่าจะต้องการซื้อหรือไม่

ถ้าท่านคำรจะเสด็จเที่ยวไปในที่ไกล ๆ และกินเวลาน้อยเพียงประมาณหนึ่งหรือสองสัปดาห์ ทั้งสององค์มักทรงชวนเจ้าพี่เจ้าน้องตลอดจนหลาน ๆ ของท่านใหม่และน้อง ๆ ขององค์ใหญ่ไปด้วยบ้างเป็นบางครั้ง ข้าพเจ้าได้มีโอกาสติดตามท่านไปหลายครั้ง ทั้งในเมืองไทยและออกไปต่างประเทศที่ไกลเคียง คือ ชองกง มาเลเชียและสิงคโปร์ ทุกครั้งท่านใหม่อำนวยความสะดวกแก่ข้าพเจ้าเป็นอย่างดี นับตั้งแต่ตระเตรียมการเดินทางเป็นต้นไป เช่นเรื่องหนังสือเดินทางท่านก็จัดประทาน แม้แต่การมีหนังสือกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เพื่อขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตกราบบังคมทูลลาออกจากกรุงเทพ ฯ ตามระเบียบ ท่านก็จัดการให้เสร็จ โดยใส่ชื่อข้าพเจ้าลงในหนังสือกราบบังคมทูลลาของท่านและองค์ใหญ่พร้อมกันไป

ในระหว่างที่เตรียมตัวสำหรับเดินทางนี้ ท่านใหม่มักรับสั่งกับข้าพเจ้าว่า “องค์กลางอย่าพกเงินไปมากให้หนักกระเป๋าเลย เตรียมไปสำหรับซื้อข้าวของอะไรเล่นนิดหน่อยก็พอ นอกจากนั้นจะเตรียมเผื่อไปถวายให้เสร็จ เอาไว้กลับกรุงเทพ ฯ แล้วจึงค่อยคิดบัญชีใช้กัน” ข้าพเจ้าจึงได้ปฏิบัติเช่นนั้นทุกคราว นับว่าเป็นความสะดวกอีกประการหนึ่ง นอกจากนั้นยังทรงห่วงใยในสุขภาพของข้าพเจ้าซึ่งไม่ค่อยสมบูรณ์นัก คอยทรงเตือนเสมอมิให้ลืมเอายาประจำตัวไปด้วยและตลอดเวลาที่ไปด้วยกันท่านยังทรงดูแลมิให้ข้าพเจ้าเหน็ดเหนื่อยเกินไปอีกด้วย ฉะนั้นเมื่อไปเที่ยวกับท่าน จึงได้รับทั้งความสะดวกสบายและสนุกพร้อมหมดทุกอย่าง

เมื่อท่านใหม่ได้เข้าไปทำงานอยู่ในธนาคารกรุงเทพ ฯ พาณิชยกรรมนานปีแล้ว ท่านก็มีความรอบรู้ชัดเจนในเรื่องการเงินและธุรกิจต่าง ๆ มากขึ้น จึงได้ทรงสามารถช่วยญาติพี่น้องหลายท่านในการหารายได้ให้เพิ่มขึ้น สำหรับ

สำนักงานบริพัตรนั้นท่านได้ประทานความช่วยเหลือต่าง ๆ มาเป็นเวลหลายปี และเรื่อยมาจนถึงวาระสุดท้ายของท่าน ทั้งนี้เป็นพระคุณแก่ราชสกุลบริพัตรอย่างยิ่ง นอกจากนี้ญาติพี่น้องทั้งหลายยังยึดท่านเป็นที่ปรึกษาหารือในเรื่องธุรกิจต่าง ๆ อีกด้วย ข้าพเจ้าเป็นคนหนึ่งที่มักมีเรื่องไปทูลปรึกษาท่านบ่อย ๆ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องสำคัญหรือเรื่องที่ไม่ค่อยขำขันไรสาระก็ตาม ท่านก็ประทานความคิดเห็นด้วยดีเสมอ

การที่เขียนบรรยายยืดยาวในตอนนี้ เพราะรำลึกถึงพระคุณของท่าน นานาประการที่ทรงมีต่อข้าพเจ้า ขอบันทึกไว้ด้วยว่าข้าพเจ้าขอเทิดทูนท่านว่าเป็นผู้บำบัตทุกข์บำรุงสุขในส่วนหนึ่งของชีวิตข้าพเจ้าทีเดียว ซึ่งในชาตินี้จะหาไม่ได้อีกแล้ว

นอกจากนี้เองแล้ว ท่านใหม่ยังได้คุ้นเคยสนิทสนมกับเจ้าพี่เจ้าน้องต่างราชสกุลอีกหลายองค์ด้วย โดยเฉพาะในยุคหลังนี้ได้มีการพบปะสังสรรค์และร่วมเลี้ยงอาหารกลางวันกันเดือนละครั้งเรื่อยมา

การร่วมรับประทานอาหารกันนี้เป็นการริเริ่มของพีนิวาศ (หม่อมเจ้าหญิงนิวาศสวัสดิ์ จิรประวดี) ซึ่งทรงทำมานานหลายปีแล้ว ในชั้นต้นท่านทรงชวนเจ้าน้องเพียง ๕-๖ องค์ไปประทานเลี้ยงตามภัตตาคารหรือโรงแรมต่าง ๆ ในวันที่ ๕ ของทุกเดือน ยกเว้นแต่เดือน พฤษภาคม ซึ่งติดงานพระราชพิธีฉัตรมงคล และเดือน ธันวาคม ซึ่งวันที่ ๕ เป็นวันเฉลิมพระชนมพรรษาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท่านนั้น ในการประทานเลี้ยงนี้ พีนิวาศท่านทรงจัดสำหรับน้อง ๆ โดยเฉพาะ มิได้ทรงชวนญาติมิตรอื่นใดเข้าไปปะปนด้วย ต่อมาท่านทรงชวนน้อง ๆ เพิ่มขึ้นอีกหลายองค์รวมทั้งท่านใหม่ด้วย ท่านรับสั่งว่าท่านใหม่ก็เป็นน้องของท่านเหมือนกัน ทั้งนี้ทรงหมายถึง

การนับญาติกันทางคุณย่าของท่านใหม่และของท่านเอง ซึ่งเป็นพี่น้องร่วมบิดา
เดียวกัน

เมื่อร่วมรับประทานอาหารของเราขยายกว้างออก จึงมีผู้เสนอรับ
เป็นผู้เลี้ยงเสียบ้างในบางเดือนผลัด ๆ กันไปแล้วแต่ละสัปดาห์ บางองค์เลี้ยงที่
บ้าน บางองค์เชิญกันไปตามสถานที่ต่าง ๆ หากมีข้อข้องใจในการเลือกที่จะ
ไปแล้ว ต่างก็หันเข้าปรึกษาท่านใหม่เป็นประจำ

อยู่มาวันหนึ่งชายน้อง (หม่อมเจ้าไกรสิงห์ วุฒิชัย) ได้แจ้งให้ทราบ
ว่าสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา มีพระประสงค์
จะทรงทำความรู้จักกับพระราชนัดดาในรัชกาลที่ ๕ ในราชสกุลต่าง ๆ ซึ่ง
บางองค์ท่านไม่เคยทรงวิสาสะด้วยเลย ชายน้องจึงได้กราบทูลเชิญเสด็จไป
เสวยพระกระยาหารกลางวันที่บ้าน และได้ชวนเชิญผู้ที่อยู่ในแวดวงของพี
นิวาศไปร่วมด้วย

ต่อจากนั้น พวกเราจึง ได้กราบ ทูลเชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ
เสด็จอาหารประจำเดือนของเราด้วย ซึ่งก็ทรงเต็มพระทัยรับ รวมทั้งองค์ชาย
วรานนท์ (พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวรานนท์ธวัช) ด้วย ตอนนั้นการเลี้ยง
ประจำวันที่ ๕ ของเราต้องเปลี่ยนแปลงไป เนื่องจากสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ
ทรงที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ฉะนั้นจึงต้องแล้วแต่ท่านจะทรงว่างวันใดก็
ในวันนั้น สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเสด็จเข้าร่วมวงแทบทุกเดือนนับเป็นเวลาร่วมสามปี
เห็นจะได้ จะทรงขาดบ้างก็ในเวลาที่เสด็จต่างจังหวัดหรือต่างประเทศเท่านั้น
ในบางเดือนได้ทรงรับเป็นผู้เลี้ยงด้วย

ในการนัดพบและเลี้ยงอาหารกันนั้น บางเดือนมีผู้ไปร่วมวงถึง ๑๕-๑๖
องค์ ซึ่งส่วนมากเป็นผู้หญิง ทุก ๆ คราวไม่ว่าจะแห่งใด ท่านใหม่ต้องรับเป็น

ผู้จัดที่นั่งโดยคำขอของพวกเราทั้งหลาย ท่านมิได้จัดตามระเบียบแบบแผน
ที่จะต้องเรียงลำดับตามยศศักดิ์หรืออายุ หากแต่จัดแยกย้ายกันไปให้แปลก ๆ
กันทุกเดือน เพื่อจะได้มีโอกาสพูดคุยกันโดยทั่วไป เปิดโอกาสให้องค์นั้น
บ้างองค์นี้บ้างได้เข้าเฝ้าสนทนากับสมเด็จพระที่นั่งโดยใกล้ชิด จนทรงคุ้นเคยเป็น
กันเองกับทุก ๆ องค์

โดยที่ท่านใหม่เป็นผู้มีอารมณ์ดี สนุกสนาน ร่าเริงเสมอ และช่าง
พูดช่างคุย จึงเป็นที่ชอบพอสนิทสนมของทุก ๆ องค์ สมเด็จพระที่นั่งก็โปรด
และเมื่อรับสั่งกับท่านใหม่ มักประทานเกียรติทรงเรียกว่า “อาใหม่”

ท่านใหม่เป็นผู้ที่รักงานอย่างยิ่ง ไม่ว่าจะเป็นงานของท่านเองหรืองาน
ที่รับภาระจากคนอื่นมาทำ ท่านต้องทำอะไรอย่างละเอียดลออเพื่อให้ได้ผลดีที่สุด
สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีทรงตระหนักในคุณธรรมข้อนี้ดี ฉะนั้นเมื่อ ๕
ปีมาแล้วซึ่งเป็นคราวที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ
ได้ครบ ๒๕ ปี สมเด็จฯ จึงมีพระราชเสาวนีย์โปรดเกล้าฯ ให้ท่านใหม่เป็นผู้
จัดการทำหนังสือทูลพระบรมวงศานุวงศ์ และแจ้งแก่สมาชิกในราชสกุลถึงชั้น
หม่อมหลวง ขอให้บริจาคเงินตามแต่จะศรัทธา เพื่อบรรวมน้ำเงินเกล้าฯ
ถวายแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เป็นการโดยเสด็จพระราชกุศลในวาระ
อันเป็นมงคลยิ่งนี้ และสมเด็จฯ จะทรงจัดการขอพระราชทานนำมณฑลหมู่พระ
บรมวงศานุวงศ์และผู้สืบสายจากราชสกุลต่างๆ นี้ เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท
พร้อมกันด้วย

งานที่ท่านใหม่รับจัดทำคราวนี้มีใช้เล็กน้อย ต้องใช้เวลานานมาก
เพราะราชสกุลต่างๆ ของกรุงรัตนโกสินทร์มีตั้งกว่าร้อยสาย แต่ท่านก็ทำได้
สำเร็จเรียบร้อย โดยพิมพ์หนังสือไปบอกชนมากมาย ส่งถวายพระบรมวงศา

นวงศ์โดยทั่วถึง และส่งไปตามสาขาราชสกุลต่าง ๆ สาขาละหลาย ๆ ใบ เพื่อให้ส่งต่อกันไปอีกชั้นหนึ่ง นอกจากนี้ท่านยังต้องเป็นผู้รับและออกใบรับเงินที่บริจาคทุนเกล้า ๆ ถวายอีกด้วย ครั้นเมื่อสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีมีพระราชกระแสรับสั่งมาว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ๆ ให้เข้าเฝ้า ๆ กันวันใด เวลาใด และ ณ ที่ใด ท่านใหม่ก็ต้องพิมพ์ใบบอกแจกจ่ายไปอีกครั้งหนึ่ง

ตามกำหนดนัดหมาย พระบรมวงศานุวงศ์และสมาชิกในสาขาราชสกุลต่าง ๆ ก็ได้เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ ศาลาสุทธาลัย ในสวนจิตรลดา โดยพร้อมเพรียงกัน เป็นอันว่างานที่ท่านใหม่รับพระราชเสาวนีย์มาจัดทำนั้น ได้ผลเป็นที่พอพระราชหฤทัยของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๕๑๘ อันเป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะมีพระชนมายุครบ ๔ รอบ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีจึงได้มีพระราชเสาวนีย์โปรดเกล้า ๆ ให้ท่านใหม่รับหน้าที่จัดทำอย่างเมื่อครั้งงานรัชดาภิเษกนั้นอีกครั้งหนึ่ง โดยที่เมื่อครั้งก่อนมีผู้บ่นลับหลังและทักว่าท่านใหม่ก็หลายรายว่าไม่ได้รับใบบอกที่แจกจ่ายกันนั้นเลย ซึ่งที่จริงเป็นความผิดของสมาชิกในสาขาราชสกุลของเขาเองที่มีได้ช่วยกันส่งต่อให้ทั่วถึงกัน แม้กระนั้นก็ดีในคราวหลังท่านใหม่ก็ทรงเพิ่มความเอาใจใส่และทำงานโดยพิถีพิถันยิ่งขึ้น และขยายวงกว้างออกไปตลอดถึง “ณ อยู่ธำ” และเชื้อสายอีกด้วย งานนั้นสำเร็จลงด้วยดี ได้รับเงินบริจาคทุนเกล้า ๆ ถวายซึ่งหลังไหลเข้ามาจากทุกทิศทาง ถึงหนึ่งล้านบาทเศษ แต่น่าอนานที่ท่านใหม่เองหาได้มีโอกาสไปเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท และฟังพระราชดำรัสอันเป็นที่จับใจใคร่ทั้งหลายไม่ เพราะได้ถึงชีพิตักษัยลงโดยกะทันหัน ด้วยโรคหทัยวาย ในเช้านี้ที่ ๔ ธันวาคม ก่อนกำหนดนัดที่จะเข้าเฝ้าฯ เพียงสองวันเท่านั้นเอง

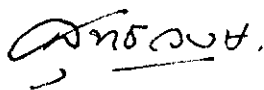

สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา เสด็จไปร่วมงานเลี้ยงเสวยกลางวันของพระราชนัดดา
ในรัชกาลที่ ๕

(๖๓)

สรุปแล้วท่านใหม่เกิดมาเป็นผู้ให้โดยแท้ และให้ด้วยความเต็มพระทัยจริง ๆ เสมอ ไม่ว่าจะเป็นทรัพย์ พลังงาน หรือกำลังสติปัญญาความนึกถึงนั้นนับว่าเป็นกุศลทานอันหนึ่งของท่าน ในทางพระพุทธศาสนานี้ นอกจากท่านได้เคยอุปสมบทเป็นพระภิกษุอยู่หนึ่งพรรษาแล้ว ต่อมาท่านก็ยังได้ทรงบำเพ็ญกุศลอยู่เสมอ จนแม้กระทั่งเมื่อก่อนจะสิ้นชีพไม่ถึงเดือนยังได้เสด็จไปทอดกฐินที่วัดบางสระแก้ว อำเภอแหลมสิงห์ จังหวัดจันทบุรี โดยจัดเป็นทำนองกฐินสามัคคี รู้สึกว่าท่านทรงปิติในการกุศลครั้งนี้มากด้วย ทางด้านสาธารณกุศลนั้นได้ทรงปฏิบัติอยู่เรื่อย ๆ ทั้งส่วนองค์และร่วมกับสมาคมไลอ้อนส์ ซึ่งท่านได้เป็นผู้ริเริ่ม และได้รับเลือกเป็นผู้ว่าการภาคถึง ๒ ครั้ง ทั้งหมดนี้ทำให้คิดไปว่าเมื่อท่านสิ้นชีพไป ท่านคงจะได้เสด็จไปสู่สุคติแน่นอน

หากท่านใหม่มีหนทางใดที่จะทรงทราบได้ ขอได้โปรดรับทราบด้วยว่าน้อง ๆ ขององค์ใหญ่ตลอดจนหลาน ๆ ทุกคนรักท่าน และพระคุณของท่านจะคงฝังใจเราอยู่ตลอดไป เมื่อท่านมาค่วนจากไปในเวลาที่ยังไม่สมควรและโดยกะทันหันเช่นนี้ จึงทำให้พวกเราเศร้าสลด เสียหายและอาลัยสุดที่จะพรรณนา เราจะไม่วันลืมท่านได้เลย

(พระวรวงศ์เชอ พระองค์เจ้าสุทธรังษวิจิตร)

ระลึกถึงท่าน

๔ ธันวาคม ๒๕๑๘

กราบทูล ฝ่าพระบาท ทรงทราบ

กระหม่อมขอประทานอีกครั้งหนึ่งในเรื่องที่จะต้องทูลพระทัยตามเคย แต่โอกาสนี้กระหม่อมขอทูลพระทัยเป็นครั้งสุดท้ายและได้โปรดทรงทราบด้วยไม่ว่าจะประทับอยู่ใกล้ไกลแค่ไหนก็ตาม

บริษัทไอบีเอ็ม ประเทศไทย จำกัด เป็นเสมือนหนึ่งเด็กคนหนึ่งของ
ฝ่าพระบาทซึ่งทรงชุบเลี้ยงให้เติบโตขึ้นมาจนถึงขณะนี้มายัง ๒๓ ปีแล้ว ว่า
ที่จริงทรงรู้จักคุ้นเคยกับไอบีเอ็มมาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๙๒ หรือ ๒๖ ปีมาแล้ว
ขณะที่ทรงเป็นสมุหบดีของบริษัทไฟฟ้าไทย จำกัด ก่อนสิ้นสัมปทาน
ฝ่าพระบาททรงพระกรุณาแนะนำให้กระหม่อมเข้าทำงานกับไอบีเอ็มตั้งแต่นั้น
เมื่อ ๒๕ ปีก่อนโน้น พระคุณที่กระหม่อมไม่เคยลืมและไม่มีความจะลืมได้ จะเห็น
จึงต้องทำให้มีเรื่องกวนพระทัยอยู่เรื่อยมา จนหลังที่สดันได้ทรงพระกรุณานำ
ประธานกรรมการของบริษัทไอบีเอ็มแห่งภาคอเมริกาใต้และตะวันออกไกลเข้า
เยี่ยมคำนับ ขวพณฯ นายกรัฐมนตรีเมื่อวันที่ ๑๖ ตุลาคม

ฝ่าพระบาททรงนำวิธีการทำบิลไฟฟ้าด้วยเครื่องจักรไอบีเอ็ม มาใช้ตั้ง
แต่สมัยที่บริษัทปูนซิเมนต์ไทยเป็นเอเจนต์ของไอบีเอ็ม และได้ทรงช่วยใน
การออกแบบตัวพิมพ์ภาษาไทยสำหรับเครื่องพิมพ์ดีดไฟฟ้าไอบีเอ็มซึ่งสำเร็จ
เมื่อปีพ.ศ. ๒๔๙๔ นับได้ว่าเป็นการเริ่มศักราชของเครื่องพิมพ์ดีดไฟฟ้าที่มี
อักษรภาษาไทย

เมื่อวันที่ ๖ ธันวาคม ๒๕๐๘ ทรงยอมรับเป็นกรรมการของบริษัท ไอบีเอ็ม ประเทศไทย แต่ไม่ทรงยอมรับคำตอบแทนใดๆ หลังจากทีกระหม่อมได้ทูลเชิญและด้วยการถ่อมพระองค์จึงเป็นที่รู้ ๆ กันอยู่ทั่วไป โดยรับสั่งถามว่าเป็นการเหมาะสมแล้วหรือ รู้สึกว่าองค์ท่านยังไม่ใหญ่โตพอที่จะเป็นกรรมการของไอบีเอ็ม แต่อย่างไรก็ตามเป็นที่ทราบกันอยู่แล้วว่า ฝ่าพระบาททรงใช้คำปฏิเสธว่า “ไม่” น้อยเหลือเกินและเกือบจะว่าได้ว่าไม่ทรงรู้จักคำนี้เลย ฉะนั้น จึงมีผู้ถือโอกาสเฝ้ารบกวนพระทัยท่านอยู่ตลอดเวลาไม่ว่าเรื่องเล็กเรื่องใหญ่ แต่ก็โปรดที่จะได้ทรงกระทำตามขอ ฝ่าพระบาททรงหนีเด็กของฝ่าพระบาทไปก่อนจะครบ ๘ ปีแห่งการเป็นกรรมการของบริษัทนี้เพียง ๒ วันอย่างปัจจุบันทันด่วน ทรงทั้งให้พวกเราต้องว่าแห้ว โดยเฉพาะกระหม่อมไม่ทราบว่าจะตามไปกวนพระทัยท่านได้อย่างไรอีก

บริษัทไอบีเอ็ม ประเทศไทย สำนักในพระกรุณาและเกิตคุณฝ่าพระบาทเสมอเหมือนบิดาตลอดมา ใครได้เข้าใกล้ได้มีโอกาสสนทนาปราศรัยด้วยกระหม่อมไม่เคยได้ยินเลยที่คนเหล่านั้นจะไม่แสดงความนิยมชมเชยอย่างจริงใจต่อความสุภาพอ่อนโยน ความเป็นกันเองและความสนิทสนมอย่างรวดเร็วที่ประทานแก่ทุกคน

กระหม่อมในฐานะเด็กคนหนึ่งของฝ่าพระบาทขอประทานกวนพระทัยให้ทรงรับทราบในความเคารพรักและรำลึกถึงพระคุณที่ได้ประทานแก่บริษัทตั้งแต่พนักงานชั้นผู้น้อยจน ถึงเจ้าหน้าที่ฝ่ายบริหารชั้นสูง ทั้งในและนอกประเทศ กระหม่อมในนามของทุกคนในบริษัทไอบีเอ็ม ประเทศไทย ไม่จำเป็น

(๖๖)

ต้องขอสิ่งศักดิ์สิทธิ์ใด ๆ ในสากลโลกในอันที่จะเชิญพระวิญญาณของท่านขึ้นสู่
สวรรค์ชั้นฟ้า เพราะกรรมใด ๆ ที่ได้ทรงกระทำไว้ล้วนแต่เป็นกรรมดีทั้งสิ้น
สวรรค์ชั้นฟ้าจึงยังต่ำไปสำหรับฝ่าพระบาทจะขึ้นไปประทับ กระหม่อมขอ
รบกวนพระทัยเพียงเท่านั้นเป็นครั้งสุดท้าย

กราบบาทด้วยความเคารพและรักยิ่ง

นายชาติ หังสสุต

กรรมการและผู้จัดการฝ่ายบริหารสำนักงาน

บริษัทไอบีเอ็ม ประเทศไทย จำกัด

หม่อมเจ้าอาชวทิศ ดิศกุล

กับ

สโมสรมไลออนส์ในประเทศไทย

ท่านทั้งหลายคงจะได้อ่านเรื่องราวที่หลายพระองค์และหลาย ๆ ท่านได้
ประทานและเขียนไว้อาลัยแก่ หม่อมเจ้าอาชวทิศ ดิศกุล ในหนังสือเล่มนี้
ในทัศนะต่าง ๆ กันมาแล้ว แต่ที่ท่านจะได้พบในเรื่องนี้จะเป็นเรื่องราวของ
ท่านชายอาชวทิศ ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับสโมสรมไลออนส์ในประเทศไทยโดย
เฉพาะท่านนี้ ทั้งนี้เป็นไปตามพระประสงค์ของท่านพระองค์หญิงใหญ่และ
พระญาติ เพราะใน ๑๗ ปีสุดท้ายของท่านอาชวทิศนั้น ได้ทรงผูกพันอยู่กับ
วงการของสโมสรมไลออนส์เป็นอย่างมาก ได้ทรงเป็นหลักสำคัญของสโมสรม
ไลออนส์ในประเทศไทย และทรงเป็นที่รักเคารพอย่างสูงของบรรดาชาว
ไลออนส์ทั้งหลาย

ท่านอาชวทิศผู้ทรงเป็นที่รู้จักในหมู่พวกเราว่า “ท่านใหม่” ได้ทรง
เป็นผู้ริเริ่มก่อตั้งสโมสรมไลออนส์แห่งแรกขึ้นในประเทศไทย ร่วมกับสมาชิก
อื่น ๆ รวม ๕ ท่านด้วยกัน ซึ่งควรจะได้กล่าวไว้ ณ ที่นี้ด้วยคือ คุณสรเทิน
บุญนาค คุณตุ้ วัชรธร น.พ. ปันต์ เลหาพะพันธ์ (ทั้งสามท่านนี้ได้ล่วงลับ
ไปแล้ว) คุณทวี เนียวกุล ดร. บุญรอด บินทาสันต์ คุณอนันต์ จินตกานนท์
คุณจุน ประภาวิวัฒน์ และหม่อมหลวงจิตรสาร ชุมสาย โดยมีผู้แทนไลออนส์
สากลประจำภาคตะวันตก คือ ไลออนบันโกล ชาวอินเดีย ซึ่งพำนักอยู่ใน
นครบอมเบย์ เป็นผู้ประสานงาน ไลออน บันโกล ได้ใช้ความพยายามเป็น

เวลาพิเศษในการที่จะนำบุคคลทั้ง ๔ นี้มาพบปะกัน และชักจูงโน้มน้าวให้เกิดความศรัทธาในอุดมการณ์ของไลออนส์สากล จนในที่สุดทั้ง ๔ ท่าน ก็ตกลงยอมรับที่จะร่วมมือกันก่อตั้งสโมสร ไลออนส์ขึ้นในประเทศไทยเป็นแห่งแรก ในระยะแรกของการเตรียมการ ซึ่งต้องใช้เวลาเกือบ ๖ เดือนนั้น ได้มีการประชุมกันทุกเย็นวันอาทิตย์ ที่พระตำหนักของท่านใหม่ ถนนเพชรบุรี เพื่อช่วยกันแปลธรรมนูญและข้อบังคับของไลออนส์สากลออกเป็นภาษาไทย ทุกเย็นที่ประชุมกันนั้น ท่านใหม่และพระองค์หญิงใหญ่ได้ทรงจัดอาหารค่ำ ประทานแก่ผู้ที่มาประชุมทุกคน นับเป็นพระกรุณาอย่างสูงแก่คณะผู้ริเริ่มก่อตั้งสโมสรไลออนส์ เมื่อได้ประชุมตรวจสอบทวนธรรมนูญภาคภาษาไทยจนเป็นที่พอใจแล้ว ก็ตกลงกันที่จะชักชวนผู้สนใจและใฝ่ใจทางการประกอบกิจกรรมเพื่อการกุศลให้ได้อย่างน้อย ๓๐ คน มาร่วมกันเป็นสมาชิกก่อตั้งสโมสรไลออนส์ขึ้น ได้มีการประชุมกันอีกหลายครั้ง ที่พาล์มเรสโตรองต์ หลังโรงแรมเอราวัณ จนในที่สุดก็ได้กำหนดให้ดำเนินการจดทะเบียนสโมสรไลออนส์กรุงเทพ ฯ ต่อไลออนส์สากลขึ้นเป็นแห่งแรกในวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๒ และจัดให้มีงานฉลองบัตรชาร์เตอร์ขึ้นในวันที่ ๒๔ ตุลาคม ๒๕๐๒ ท่านใหม่ทรงปฏิเสธที่จะรับตำแหน่งนายกคนแรกของสโมสร ฯ และทรงสนับสนุน ดร. บุญรอด บิณฑลันต์ ให้เป็นนายกแทน เป็นการแสดงถึงน้ำพระทัยอันสูงส่งในการช่วยสนับสนุนผู้อื่นแทนที่จะทรงกระทำเพื่อพระองค์เอง

ท่านใหม่ได้ทรงเป็นกำลังสำคัญของสโมสรไลออนส์กรุงเทพ ฯ แห่งแรก และทรงสนับสนุนคุณสุรเทิน บุนนาค ให้เป็นนายกคนต่อไป จนในที่สุดเมื่อไม่สามารถจะหลีกเลี่ยงได้อีกต่อไป จึงได้ทรงรับเป็นนายกคนต่อมา

ใน พ.ศ. ๒๕๐๔-๕ ในระยะนั้นสโมสรไลออนส์ในประเทศอื่นๆ ได้พยายามชักชวนให้ประเทศไทยไปร่วมในภาคเดียวกัน แต่ทางไทยได้ปฏิเสธและขออยู่เป็นสโมสรเอกเทศในภูมิภาคนี้ และได้พยายามก่อตั้งสโมสรอื่นขึ้นอีกถึง ๘ สโมสร ปรากฏกับขณะนั้นได้มีสโมสรไลออนส์เกิดขึ้นในประเทศสาธารณรัฐเวียดนามใต้อยู่แล้ว ๖ สโมสร สโมสรสากลจึงเสนอให้สโมสรไลออนส์ในสองประเทศนี้รวมขึ้นอยู่ในภาคเดียวกันเรียกว่า สโมสรไลออนส์สากลภาค ๓๑๐ (ชั่วคราว) เนื่องจากในขณะนั้นท่านใหม่ทรงเป็นไลออนส์ที่อาวุโสที่สุด และทรงเป็นที่รู้จักและเคารพนับถือของไลออนส์สากลอยู่มาก จึงทรงได้รับการแต่งตั้งให้เป็นผู้ว่าการภาค ๖ คนแรกของภาค ๓๑๐ (ประเทศไทย-เวียดนาม) สโมสรไลออนส์ประเทศไทยมีข้อตกลงกับเวียดนามว่าจะผลัดกันเป็นคนละปี แต่เนื่องจากว่าทราบใจที่มีสโมสรรวมกันต่ำกว่า ๒๐ สโมสร ตำแหน่งผู้ว่าการภาค จะต้องได้รับการแต่งตั้งจากไลออนส์สากล ข้อตกลงอันนี้ทางไลออนส์สากลจึงไม่รับรอง ดังนั้นในปีต่อมาท่านใหม่จึงทรงได้รับการแต่งตั้งเป็นผู้ว่าการภาค ๓๑๐ เป็นสมัยที่สอง

ครั้นมาถึงพุทธศักราช ๒๕๑๐-๑๑ สโมสรไลออนส์ในประเทศไทยได้ขยายเพิ่มขึ้นถึง ๑๔ สโมสร และเวียดนามมีเพิ่มขึ้นเป็น ๘ สโมสร รวมแล้วเกินกว่า ๒๐ สโมสร สโมสรสากลจึงให้มีการเลือกตั้งผู้ว่าการภาคขึ้นเป็นครั้งแรก ทั้งๆที่ท่านใหม่ได้ทรงดำรงตำแหน่งผู้ว่าการภาคมาถึงสองสมัยแล้วก็ตาม พวกไลออนส์ไทยก็ยังต้องการให้ท่านรับตำแหน่งนี้ด้วยการเลือกตั้งเพื่อเป็นการถวายเกียรติแด่พระองค์ท่าน ในการประชุมเลือกตั้งครั้งนั้นฝ่ายเวียดนามได้เสนอไลออนส์ลินห์ รองผู้ว่าการภาคเข้าแข่ง แต่ชอลอนทัวในที่ที่สุดเมื่อรู้ว่าไม่มีทางชนะ ท่านใหม่จึงได้ทรงรับเลือกตั้งเป็นเอกฉันท์ให้

กรุงเทพ ฯ ฟังที่โรงแรมโนห์รา ผู้เขียนได้ไปร่วมฟังการบรรยายอยู่ด้วย
สังเกตได้ว่าทรงเหน็ดเหนื่อย แต่ทรงสนุกสนานและพอพระทัยในการบรรยาย
เพราะผู้ฟังทุกคนสนใจในเรื่องเมืองจีนอยู่แล้ว ยังได้ผู้บรรยายชั้นหนึ่งเช่นนี้
ก็ยิ่งรู้สึกสนุกสนานตามไปด้วย หลังจากการบรรยายแล้ว ยังได้ทรงฉายสไลด์
ภาพต่าง ๆ ที่ได้ทรงบันทึกไว้ในการเยือนประเทศจีนให้ชมอีกด้วย พร้อม
ทั้งทรงบรรยายประกอบ การบรรยายจึงมีรสชาติขึ้นอีก คั่นนั้นเป็นคั่นที่ท่าน
ใหม่ได้ประทับอยู่กับพวกสมาชิกไลออนส์ตึกที่สุด ประทับอยู่จนเกือบสอง
ยามจึงได้เสด็จกลับ วันรุ่งขึ้นได้ทราบจากองค์ท่านเองว่า เมื่อเสด็จกลับถึง
พระตำหนักแล้วยังทรงงานเกี่ยวกับการรวบรวมเงินจากสมาชิกในพระราชวงศ์
ถึงสี่สอง รับสั่งว่าเหนื่อย และรับสั่งต่อไปว่า “เรื่องคำไว้อาลัยคุณเล็กนั้นไม่
มีเวลาเขียนให้ ขอรอไว้หลังวันที่ ๖” คุณเสดสงวนภรรยาคุณเล็ก วาณิชชองกูร
ได้ทูลขอไว้เพื่อลงพิมพ์ ในหนังสือที่จัดพิมพ์ขึ้นเป็นอนุสรณ์แก่คุณเล็ก
วาณิชชองกูร ผู้ซึ่งหนีท่านใหม่ไปเสียก่อน ด้วยรู้ล่วงหน้าว่าท่านใหม่ไม่ทรง
มีเวลาเขียนให้แน่ ผู้เขียนจึงได้เขียนไว้ถวาย โดยขอเพียงให้ทรงตรวจแก้ไข
เพิ่มเติมให้เท่านั้น และได้มีโอกาสถวายให้ทอดพระเนตรในคืนวันพุธที่ ๓
ธันวาคม เมื่อเสด็จไปในงานประชุมของสโมสรไลออนส์กรุงเทพ ฯ ในพระ
บรมราชูปถัมภ์ ซึ่งเป็นคืนสุดท้ายที่จะได้ประทับอยู่กับพวกเรา เมื่อทูลว่า
“ฝ่าพระบาทเก่งจัง หมั่นเสด็จงานไลออนส์แทบทุกคืน” ทรงตอบว่า “ไม่ได้
ซี ค่ะ นี่ผู้ว่าการภาคเขามาเยี่ยมสโมสรเรา ผมต้องมาต้อนรับ” นี่เป็นการ
แสดงให้เห็นว่าไม่เพียงแต่จะทรงเป็นหัวหน้าที่ดีเท่านั้น แต่ในฐานะที่เป็น
เพียงสมาชิกก็ทรงรู้หน้าที่และพันธะที่ทุกคนพึงมีต่อการเป็นไลออนส์เป็นอย่างดี
ดี ไม่มีใครคิดว่าคั่นนั้นจะเป็นวาระสุดท้ายที่ได้ประทานโอกาสให้พวกเราได้

เข้าเผื่ออย่างใกล้ชิด และรับสั่งกับพวกเราอย่างสนุกสนาน เป็นกันสุตท้ายที่ เราได้มีโอกาสร่วมรับประทานอาหารค่ำด้วยกัน ทรงอสาพวกเราและเสด็จ กลับพระตำหนักเมื่อเวลาประมาณ ๒๑.๕๐ น. ซึ่งไม่ถึกนัก

รุ่งขึ้นเช้าวันที่ ๔ ธันวาคม คุณเสด็จสงวนใต้โทรศัพท์ถึงผู้เขียนให้ขอ ประทานเรื่องคำไว้อาลัยคุณเล็กที่ได้ทูลขอไว้ ว่าข้าหน้อยก็ไม่มีอะไรจะคอย ได้พยายามโทรศัพท์ไปที่วังตอนเก้าโมงเช้าโทรฯ เท่าไหร่ก็ได้ สายไม่ว่าง เสียเลย จึงเลิกล้มความตั้งใจและออกเดินทางไปเข้าประชุมกับคณะกรรมการ ประกวดการตัดสินคำขวัญการรณรงค์ป้องกันและต่อต้านยาเสพติด ให้โทษที่ สมามคมพ่อคำขาว และ ณ ที่นั้นเองจึงได้ทราบข่าวการสิ้นพระชนม์ของท่านใหม่ โดยเด็กที่สโมสรโลออนส์โทรศัพท์ไปแจ้งให้ทราบ รู้สึกใจหาย และเศร้า สลดใจจริง ๆ ไม่อยากจะเชื่อว่าเป็นความจริง ทำไมจึงรวกเร็วอย่างนี้ ทำไมจึง เป็นท่านใหม่ ทำไมไม่เป็นคนอื่น คนดี ๆ เช่นนี้ทำไมจึงรีบหนีเราไป พวก เราได้แต่ถามตัวเองด้วยความโหม่นสออย่างลึกซึ้งเหลือที่จะพรรณนา

ท่านใหม่ทรงเป็นผู้มีความรู้แตกฉานในเชิงภาษาอย่างหาตัวจับได้ยาก โดยเฉพาะในด้านภาษาอังกฤษนี้รับสั่งได้อย่างไพเราะซาบซึ้ง เป็นที่ยอมรับ ของชาวต่างประเทศทั่วไป ด้วยเหตุฉะนั้น จึงมักได้รับการทูลเชิญให้ไปบรรยาย ตามที่ต่าง ๆ อยู่เสมอ ท่านใหม่ทรงมีคุณลักษณะพิเศษเป็นที่ประทับใจของ ผู้รู้จักมักคุ้นทั่วกัน ทรงเป็นสุภาพบุรุษทุกกระเบียดนิ้ว นุ่มนวล และทรง โอภาปราศรัยต่อทุกคนโดยไม่ถือพระองค์ แท้จริงนั้นทรงมีความสามารถ เหมาะสมที่จะเป็นนักการทูตได้ดีกว่านักการทูตอาชีพบางคนเสียอีก พวกเรา เคยทูลว่า “ฝ่าพระบาท น่าจะทรงเป็นเอกอัครราชทูตที่ไหนซักแห่งหนึ่ง” ทรงตอบว่า “ไม่มีใครเขาแต่งตั้งผมนี้” พวกเราหลายคนยังอดน้อยใจไม่ได้ที่ บ้านเมืองไทยของเรานี้มิได้มองเห็นคุณค่าของ “คนดี” เช่นท่านใหม่เท่าที่ควร

(๓๔)

ในระหว่างทรงพระชนม์อยู่นั้นท่านใหม่ทรงมีพระทัยเฝื่องานการบุญการกุศลมาก ได้ประทานเงินช่วยเหลือผู้คนและองค์การกุศลต่าง ๆ อยู่เสมอ โดยเฉพาะแก่สโมสรไลออนส์กรุงเทพฯ ในพระบรมราชูปถัมภ์ซึ่งทรงเป็นสมาชิกอยู่ด้วย ถ้าเสด็จไปในงานสถาปนาสโมสรไลออนส์แห่งใด ก็มักจะประทานเงินจำนวนหนึ่งเป็นเงินก้อนดั่งให้แก่สโมสรนั้นเสมอ ด้วยพระกรุณาคุณที่ทรงมีต่อพวกเราไลออนส์อย่างมากมายเช่นนี้ จึงได้รับการเกื้อหนุน และเคารพรักจากพวกเราอย่างสูงสุด ในงานสวดพระอภิธรรมซึ่งสโมสรไลออนส์กรุงเทพฯ ฯ ในพระบรมราชูปถัมภ์และสโมสรไลออนส์ในประเทศไทย จัดถวายแต่ละครั้งนั้นบรรดาสมาชิกไลออนส์จากภูมิภาคส่วนกลางและต่างจังหวัดได้ไปร่วมงานกันอย่างพร้อมเพรียงอย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนเลย นอกจากนั้น เพื่อเป็นการถวายพระเกียรติแก่ท่าน สโมสรไลออนส์ในประเทศไทยยังได้ร่วมกันตั้ง “กองทุนไลออนส์หม่อมเจ้าอาชวทิศ ทิศกุล เพื่อการศึกษาของเด็กยากจน” ขึ้นถวายเป็นการพิเศษอีกด้วย

ท่านใหม่ได้จากเราไป แต่คุณงามความดีของท่านนั้นยังอยู่ และยังคงจารึกอยู่ในหัวใจของพวกเราไปอีกนานเท่านาน.

(หม่อมหลวง จิตรสาร ชุมสาย)

สโมสรไลออนส์กรุงเทพฯ ฯ ในพระบรมราชูปถัมภ์

ไลออนส์สากลภาค ๓๑๐

๑๑ ธันวาคม ๒๕๑๙

(๓๕)

หมายเหตุ : เพื่อประโยชน์ของท่านผู้อ่าน ขอเรียนให้ทราบถึงเรื่องราวของ
สมาคมไลออนส์สากลโดยย่อดังนี้ :-

สมาคมไลออนส์สากล เป็นองค์การเอกชนระหว่างประเทศที่ดำเนินงาน
ในด้านสาธารณกุศลเพื่อเพื่อนมนุษย์ผู้ยากจนทั่วไป โดยไม่คำนึงถึงเชื้อชาติ
ศาสนา และผิวพรรณ มีสำนักงานใหญ่อยู่ที่นครชิคาโก ประเทศสหรัฐอเมริกา
เป็นองค์การที่ไม่เกี่ยวข้องกับการเมืองใด ๆ มีสโมสรทั้งสิ้นกว่า ๒๘,๐๐๐ สโมสร
ใน ๑๔๖ ประเทศ และมีสมาชิกกว่า ๑,๑๐๐,๐๐๐ คน จัดเป็นองค์การการกุศล
ที่ใหญ่ที่สุดในโลก

สมาชิกของสมาคมประกอบด้วยบุคคลชั้นนำในสาขาวิชาชีพต่าง ๆ กันใน
ท้องถิ่นของตน ผู้ที่จะเป็นสมาชิกของสมาคมนี้ได้ก็ด้วยการรับเชิญเท่านั้น มิใช่
ด้วยการสมัคร และมีจำเป็นต้องเป็นผู้ร่ำรวยแต่ประการใด แต่ต้องเป็นผู้ที่มี
ความประพฤติดี เป็นผู้ที่สังคมยอมรับและให้ความนับถือ เป็นผู้มีศรัทธาใฝ่
การกุศลและพร้อมที่จะอุทิศเวลา กำลังกาย กำลังใจ กำลังความคิด และกำลัง
ทรัพย์ตามสมควร เพื่ออุทิศทุนของไลออนส์สากล โดยมิได้มุ่งหวังที่ตอบแทน
ใด ๆ ทั้งสิ้น

สมาชิกไลออนส์ทุกคนมีคติพจน์ประจำใจดังนี้ “ขอรับใช้” (We Serve)
และมีคำขวัญประจำสมาคมว่า “อิสรภาพ ปรีชาชาญ ความปลอดภัย
ของประเทศชาติ” (Liberty-Intelligence-Our Nation's Safety=LIONS)

อนึ่งนายแฮร์รี อัลตัน ประธานสโมสรไลออนส์ระหว่างชาติได้มี
จดหมายมาแสดงความอาลัย จึงขอนำมาตีพิมพ์ไว้ดังต่อไปนี้

นายอลัน เทลเฟอร์ พระสหายของ ม.จ. อาชวดิศ ดิศกุล ได้เขียน
คำไว้อาลัยส่งมาด้วย จึงขอนำมาตีพิมพ์ไว้เช่นเดียวกัน

LIONS INTERNATIONAL®

YORK and CERMAK ROADS • OAK BROOK, ILLINOIS 60521
(312) 986-1700

HARRY J. ASLAN
PRESIDENT

P. O. BOX 426
KINGSBURG, CALIFORNIA 93631

January 22, 1976

Mr. R. R. Black
Secretary, (Host) L.C.
SEATO Headquarters
P.O. Box 517
Bangkok, Thailand
Dear Secretary Black:

Dedication to principle, compassion for the less fortunate, love for family and friends. To be so remembered in the hearts of others after passing on is to have, indeed, lived a full and rewarding life. Prince Ajavadi Diskul was such a man, a Lion who personified the humanitarian ideals of Lions International.

Permit me to convey to you and your fellow-Lions my deepest condolences, and those of the Officers and Directors of the Association, on the death of Lion Diskul. I ask you to kindly extend our heartfelt sympathies to his family.

Grieve for his passing and cherish his memory, yes. But let the life he lived serve as a beacon, as an example, by which to rededicate ourselves and work ever more earnestly and unselfishly on behalf of others. He would have wanted you, above all else, to carry on.

Lion Diskul, along with all Lions who passed on this year, will be remembered in a solemn ceremony at the forthcoming International Convention.

Sincerely yours,

Harry J. Aslan
President
LIONS INTERNATIONAL

HJA:dm

TO BE with Prince Ajavadis was to experience the aura of peace and the poised, confident joy for living which at all times emanated from his presence.

'He was such a good man.. he helped me..' said more than one friend to me on hearing with shock of his sudden passing. And indeed he was never able to refuse a request for help. His many acts of charity to both friends and strangers are legend.

Never in the more than a quarter of a century I was privileged to know him have I seen Tan Chai visibly angered. Even under provocation he was always forgiving and inclined to take a charitable view.

Such a man, it might be thought, would be serious and unapproachable. Not so with Tan Chai! He had a lightness of heart and a youthful outlook belieing his years.

Tan Chai was an inveterate traveller and when not creating goodwill for Thailand abroad, delighted in touring Thailand with family and friends, displaying for the beautiful scenery of the South and the mountains of the North a child's wonderment, untarnished by the sophistication of his years.

When not occupied with the responsibilities of his Bank, Tan Chai often devoted his time to showing his foreign friends around his Country, of which he was so proud, or attending and sponsoring weddings, funerals and the numerous other functions for which his participation was invariably sought.

For his many friends, Tan Chai always found time, even when travelling in a distant land, to write a surprise note or search for a small token of his thoughtfulness. For his family there was an ever present tender regard which today is all too rare. "The evil that men do lives after them: the good is oft interred with their bones." Prince Ajavadis was patently an exception to this familiar adage.

There are thousands of us who have been enriched by the experience of his friendship and many too who can treasure the thought that his help and interest has changed our lives.

His countless friends from all walks of life and the far corners of the globe knew him and revered him, long before that sad day in December last when all at once he was no longer with us, as "such a good man".

What greater tribute can any man expect?

Alan Telfer

โกสราวงศ์ทรงศพ หม่อมเจ้าอาชวดีศ ดิศกุล
ณ ศาลากวีนิรมิตร วัดเทพศิรินทราวาส

เมื่อวันที่ ๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๘ นี้ มูลนิธิรามาริบัติได้มีการประชุมใหญ่ประจำปี ๒๕๑๘ อันเป็นการประชุมร่วมกันระหว่างคณะกรรมการกลาง และคณะกรรมการบริหารของมูลนิธิ ฯ ซึ่งมีการประชุมร่วมกันเช่นนี้เพียงปีละครั้งเท่านั้น การประชุมวันนั้นได้ขาดหม่อมเจ้า อาชวทิศ ทิศกุล กรรมการองค์หนึ่งไปอย่างกระชั้นชิด

หม่อมเจ้า อาชวทิศ ทิศกุล หรือท่านชายใหม่ ทรงเป็นพระโอรสในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจราชานุภาพ และหม่อมเจิม มีพระชนมายุย่างเข้าปีที่ ๖๓ และทรงเป็นกรรมการกลางมูลนิธิรามาริบัติ ซึ่งคณะกรรมการทุกคนมีความภูมิใจมากที่ท่านชายพระองค์นี้ได้ทรงร่วมเป็นกรรมการมูลนิธิด้วย เพราะเป็นที่ทราบกันดีแล้วว่าทรงมีพระจริยวัตรอันงามพร้อม โดยเฉพาะน้ำพระทัยนั้นเป็นที่ประจักษ์กันมานานแล้วว่าได้ทรงร่วมงานการกุศลอยู่เสมอ โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานของสโมสรไลออนส์นั้นได้ทรงปฏิบัติหน้าที่อันสำคัญมาก ในฐานะผู้ก่อตั้งสโมสรชุดแรกขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๒ ได้ทรงดำรงตำแหน่งผู้ว่าการคนแรกของภาคพื้นประเทศไทยและประเทศลาว งานของสโมสรไลออนส์นี้ได้รับการสนับสนุนต่อมาจากผู้ว่าการภาคอีกหลายท่านขยายงานออกไปทุกที่จนปัจจุบันนี้สโมสรมากกว่า ๕๔ สโมสรทั่วประเทศ โดยมีสมาชิกมากกว่า ๒,๕๐๐ คน และเป็นสโมสรที่ทำงานช่วยเหลือคนยากจน เด็ก คนชรา และคนที่เจ็บไข้ได้ป่วยตลอดมา

ท่านชายอาชวทิศ ทรงตอบรับเป็นกรรมการกลางของมูลนิธิรามาริบัติในทันทีที่มูลนิธิส่งคนไปทูลเชิญ และเมื่อจดหมายทูลเชิญส่งไปถึงพระหัตถ์ก็รับสั่งว่าจะตั้งพระทัยช่วยเหลืองานของมูลนิธิ ฯ อย่างจริงจัง เพราะฉะนั้น

ในการประชุมใหญ่ของมูลนิธิ ฯ เมื่อวันที่ ๔ เดือนธันวาคมนี้ก็ทรงตั้งพระทัยว่าจะเสด็จร่วมประชุมด้วยให้จงได้

ปรากฏว่าในวันที่ ๔ ธันวาคม ๒๕๑๘ นั้น ท่านชายมิได้มีโอกาสดูแลออกจากวังเลย เพราะประจวบพระโรคพระทัยอย่างปัจจุบันทันด่วน เมื่อเวลาประมาณ ๘.๐๐ น. และสิ้นชีพิตักษัยเมื่อเวลาประมาณ ๑๐.๐๐ น. ในวันนั้นเองการประชุมของมูลนิธิ ฯ วันนั้นจึงมีพระเกี้ยวว่างพร้อมทั้งพระนามวางไว้บนโต๊ะอยู่ในห้องประชุมตลอดเวลา โดยตอนแรกผู้เข้าประชุมไม่ทราบเหตุผลเลยว่าทำไมท่านชายจึงไม่เสด็จมาร่วมประชุมด้วย

ผู้บันทึกรายงานเรื่องนี้เข้าไปร่วมประชุมช้ากว่าเวลาที่กำหนดไว้ประมาณชั่วโมงเศษ เมื่อก้าวเข้าไปในที่ประชุม ก็ได้ยินศาสตราจารย์นายแพทย์เปรม บุรี กำลังแจ้งข่าวเรื่องท่านชายประจวบสิ้นพระชนม์ ศาสตราจารย์นายแพทย์อารีย์ วัลยะเสวี จึงได้เชิญชวนกรรมการทุกท่านยืนขึ้นถวายการไว้อาลัยทันที

ที่ประชุมได้รับทราบเรื่องราวโดยละเอียดว่า ท่านชายอาชวทิศ เคยประชวรด้วยโรคพระทัยครั้งหนึ่งเมื่อ ๑๒ ปีมาแล้ว ต่อมาก็ทรงมีพระอาการเหนื่อยบ้างเล็กน้อยเป็นครั้งเป็นคราว หากทรงงานมากหรือเดินทางมาก ๆ ก็มักจะทรงระมัดระวังพระองค์มากขึ้นอีก เนื่องจากตลอดเวลา ๑๒ ปีที่ผ่านมามิได้ทรงประชวรอีกเลย ใคร ๆ ก็พากันนึกว่าท่านประชวรเป็นครั้งแรก เมื่อท่านชายเสด็จกลับจากทัศนาวจรสาธารณประชาชนจีนเมื่อปลายเดือนกันยายน ๒๕๑๘ แล้ว ก็ทรงปรารภว่าอยากจะขอเข้าโรงพยาบาลรามาริบัติสัก ๓ วันเพื่อให้แพทย์ตรวจพระองค์อย่างละเอียด แต่ก็ทรงงานยุ่งอยู่ตลอดเวลา จึงขอเลื่อนกำหนดไปว่าหลังจากเฉลิมพระชนมพรรษาแล้วก็จะเสด็จเข้าโรงพยาบาล

บาลแน่นนอนเพื่อให้ทันปีใหม่ และงานวันประสูติท่านพระองค์หญิงพระชายา ซึ่งอาจจะต้องทรงเหนื่อยอีกครั้งหนึ่ง

เมื่อวันที่ ๔ ธันวาคม ๒๕๑๘ เวลาแปดโมงเช้า คุณฤทธิดำรง ดิศกุล ได้โทรศัพท์มายังโรงพยาบาลแจ้งให้ทราบว่าท่านชายประชวรโรคพระหทัยมาก ถึงล้มลงหมดพระสติ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง พระชายา ได้ถวายพระโอสถอมไ้พระชีวหา ก็ทรงมีพระอาการดีขึ้น ยังรับสั่งได้ ต่อมาก็มีพระอาการแน่นิ่ง ไปอีก หลังจากรับโทรศัพท์แล้วคณะแพทย์ จากโรงพยาบาลรามารบิตี โดยอาจารย์แพทย์หญิงจิรพรรณ มัชฌมจันทร์ นายแพทย์วิบูลย์ โชติสกุลรัตน์ และผู้ช่วยพยาบาลวิสัญญี คุณบุญทรง ทองลิ้ม ได้รับรถไปถึงวังทันที พบว่าศาสตราจารย์นายแพทย์เปรม บุรี ได้มาถึงแล้ว แต่ไม่มีออกซิเจนและยาสำคัญหลายอย่าง คณะแพทย์ก็ได้รับ ลงมือถวายการรักษาทันที โดยแก้พระอาการช็อคสักครู่ก็ทรงฟื้นคืนพระสติ ได้ จนกระทั่งทรงสามารถชี้ให้หมอเข้าใจได้ว่า หน้ากากที่ครอบออกซิเจน นั้นกดลงบนพระนาสิกและพระโอษฐ์แรงเกินไปจนเจ็บ เมื่อเห็นทรงทุเลา แล้วก็สบายใจขึ้น และโทรศัพท์แจ้งมายังโรงพยาบาลรามารบิตีให้เตรียมห้อง ไอซียูไว้ถวาย

อีก ๑๕ นาทีต่อมาก็ทรงเริ่มมีพระอาการ ปวดพระ หทัยอย่าง รุนแรงขึ้น อีกครั้งหนึ่ง มีพระอาการเกร็งอย่างแรงหมดพระสติไปอีก โดยแพทย์ไม่สามารถจะช่วยให้ดีขึ้นได้ แม้อาจารย์นายแพทย์ ม.ร.ว. พชรวิศาล ชุมพล และอาจารย์นายแพทย์สมชาติ โลจายะ จะได้ตามมาช่วยอีกทั้งสองท่าน ก็ไม่อาจจะช่วยท่านชายไว้ได้

บ.พ. อาชวติศ ดิศกุล ได้ทรงพระกรุณาประทานความอุปการะแก่โรงพยาบาลรามาริบทินานาประการตั้งแต่สมัยที่โรงพยาบาลยังไม่เปิดบริการแก่ประชาชน ได้ประทานเงินให้มูลนิธิรามาริบทิสสร้างห้องประชุมอาชวติศ พร้อมด้วยเครื่องตกแต่งห้องทุกอย่าง ตั้งแต่ตู้ โต๊ะ เก้าอี้อย่างดี กระดานดำ จอฉายภาพยนตร์ เครื่องปรับอากาศ เครื่องเล่นจานเสียง วิทยุ เครื่องขยายเสียง เครื่องบันทึกเสียง และแม้แต่ภาพเขียนที่ประดับอยู่บนฝาห้องประชุมด้วย ซึ่งเป็นแต่เพียงการเริ่มต้นครั้งแรกที่ประทานพระกรุณาแก่โรงพยาบาล

เมื่อวันที่ ๕ กันยายน ๒๕๑๒ หลังจากโรงพยาบาลได้เปิดบริการรับรักษาผู้ป่วยได้ไม่กี่เดือน ก็ได้เสด็จมาทำพิธีเปิดห้องประชุมอาชวติศอย่างเป็นทางการ พร้อมด้วยพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบงพระฉายา และคุณฤทธิ์ดำรง ดิศกุล พระโอรส ท่านชายพอพระทัยมากที่ได้ทอดพระเนตรห้องประชุมอันงดงาม และได้ประทานการบรรยายในห้องประชุมอาชวติศนี้เป็นปฐมฤกษ์ด้วยเรื่อง “การช่วยเหลือผู้ป่วยของสโมสโรลอันส์ กรุงเทพฯ ฯ ในพระบรมราชูปถัมภ์” ในตอนสุดท้ายของการบรรยายวันนั้น ท่านชายรับสั่งว่า “ตัวผมเองก็เป็นคนเจ็บเหมือนกัน คือป่วยเป็นโรคหน้าหนาวกว่าสิบปีแล้ว วันหนึ่งตื่นนอนตอนเช้ามืดปวดหูและมุมปากข้างหนึ่งรู้สึกหนัก ๆ ส่งกระจกดูก็เห็นว่าปากข้างหนึ่งเบี้ยวเสียแล้ว ตกใจมาก ก็ตามหมอพูนพิศมาดู วันนั้นเป็นวันหยุดราชการเสียด้วย หมอก็แนะนำว่าควรจะได้ทำการผ่าตัดทันที ตอนบ่ายคุณหมอประทานใตมาดูให้จนถึงบ้าน รุ่งขึ้นก็ไปทำผ่าตัดกันที่โรงพยาบาลเนิสซิงโฮม มีคุณหมอจระกับหมอประธาน เป็นคนผ่าตัด หมอประคิษฐ์เป็นคนดมยาสลบ ตอนนั้นโรงพยาบาลรามาริบทินานา ยังไม่เปิด ฟ้นจากผ่าตัดวันนั้น ตอนค่ำลองส่งกระจก

ดูก็เห็นว่าอาการปากเบี้ยวหายไปมากจนเกือบเป็นปกติและดีขึ้นทุกวันจนเดี๋ยวนี้ก็เรียบร้อยแล้ว ยังรู้สึกเป็นหนี้บุญคุณอยู่ไม่หาย ครอบครัวของเราทั้ง ๓ คนจึงขอมอบห้องประชุมนี้แก่โรงพยาบาลรามาริบัติ ขออวยพรให้แพทย์ พยาบาล และผู้มีเกียรติทุกท่านที่ได้มาร่วมประชุมในที่นี้ จงมีแต่ความสุขความเจริญ ขอให้ห้องประชุมนี้รับใช้ให้การศึกษาความสะอาดกานาประการตลอดไป”

เมื่อท่านชายเสด็จออกจากห้องประชุมแล้วก็ ทรงหยุด ทอดพระเนตรป้ายห้องประชุม ขณะเดียวกันท่านพระองค์หญิงศิริรัตนบุษบงก็รับสั่งขึ้นว่า “น่าจะม่าน้ำเย็นสำหรับให้หมอและนักเรียนดื่มด้วย” ก็ได้ทรงพระกรุณาประทานเครื่องทำน้ำเย็นตั้งไว้หน้าห้องประชุมอีกเครื่องหนึ่ง พระกรุณาครั้งนั้นคิดเป็นเงินในขณะนั้น (พ.ศ. ๒๕๑๒) เกินกว่าเก้าหมื่นบาท

โรงพยาบาลรามาริบัติได้มี โอกาสจะสนองพระกรุณาท่านชายและท่านพระองค์หญิง จนถึงกลางปี พ.ศ. ๒๕๑๕ ท่านพระองค์หญิงฯ ก็ประชวร ได้เสด็จมาประทับรักษาพระองค์ที่โรงพยาบาลรามาริบัติ และศาสตราจารย์นายแพทย์เปรม บุรี หัวหน้าภาควิชาศัลยศาสตร์ได้ถวายการรักษาด้วยการผ่าตัด โดยมีอาจารย์แพทย์หญิงจิรพรรณ มัชฌิมจันทร์ เป็นผู้ถวายการดมยาสลบ ในครั้งนั้นท่านพระองค์หญิงศิริรัตนบุษบงได้ทรงพระกรุณาประทานตู้เย็นให้แก่โรงพยาบาลรามาริบัติอีก ๑ ตู้

เมื่อภาควิชาวิสัญญีวิทยาได้แยกออกมาจากแผนกศัลยศาสตร์แล้ว ได้สร้างสำนักงานใหม่ที่ชั้นห้าของตึกโรงพยาบาลส่วนหน้า เมื่อต้นปี ๒๕๑๘ ท่านชายก็ได้ประทานความช่วยเหลือแก่ภาควิชาวิสัญญีวิทยาอีกครั้งหนึ่ง โดยได้ทรงติดต่อกับ มร. เอยัง เอกอัครราชทูตสิงคโปร์ประจำประเทศไทย ซึ่ง

รู้จักชอบพอกับท่านมาตั้งแต่ มร. เอยัง ยังเป็นนายธนาคารอยู่ที่ประเทศ
สิงคโปร์ ให้ช่วยเหลือภาคทวิชาวิสามัญจัดการสร้างและตกแต่งห้องประชุม
“สิงคโปร์” ให้แก่ภาคทวิชาวิสามัญวิทยา เพื่อเป็นการแสดงไมตรีจิตของ
ประเทศสิงคโปร์ต่อประเทศไทย คิดเป็นมูลค่ากว่า ๑๗๔,๗๒๕ บาท นอก
จากนั้นยังทรงร่วมบริจาคเงินเป็นส่วนพระองค์ติดตั้งเครื่องปรับอากาศ ทำป้าย
ภาคทวิชา และตู้เก็บเอกสาร เป็นมูลค่า ๑๕,๖๐๐ บาท ประธานแก่ภาคทวิชา
วิสามัญ และเมื่อประมาณกลางปี พ.ศ. ๒๕๑๘ ได้ประทานเงินแก่หน่วยสังคม
สงเคราะห์ให้เป็นทุนหมุนเวียนจ่ายค่ายาล่วงหน้าให้แก่ผู้ป่วยอีก ๑,๐๐๐
บาท ทั้งนี้ความซาบซึ้งมาสู่สถาบันรามธิบดีเป็นอันมาก

พระอุปการะคุณนอกเหนือไปจากที่เล่ามาแล้ว ยังปรากฏว่าท่านชาย
และท่าน พระองค์หญิง ๆ ได้ทรง บริจาคเงิน ช่วยการ ศึกษาแก่นัก ศึกษาแพทย์
ประทานเงินซื้อยา เครื่องนุ่งห่ม ให้สโมสโรอันสนำไปแจกแก่ประชาชน
ในต่างจังหวัดเสมอมา

งานครั้งสุดท้ายที่ท่านชายอาชวติศ ทรงทำอยู่ทุกวันก่อนสิ้นพระชนม์
คือการเก็บรวบรวมเงินจากเจ้านาย และผู้ที่อยู่ในราชสกุลทุกสาย รวบรวม
เงินได้กว่าหนึ่งล้านบาทถวายแด่สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี ซึ่งจะทรงเป็น
ผู้แทนพระราชวงศ์ทั้งหมด นำเงินจำนวนนี้ขึ้นทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสวันเฉลิมพระชนมพรรษาครบ ๔
รอบ แต่ยังมิทันเสร็จธุระเรียบร้อยก็มาสิ้นพระชนม์เสียก่อน

การสูญเสีย หม่อมเจ้าอาชวติศ ดิศกุล ในครั้งนั้นเป็นที่โศกเศร้าเสีย
ตายและอาลัยยิ่ง มิใช่แต่เพียงในหมู่พระญาติเท่านั้น แม้แต่ผู้คนทุกวงการที่
ได้รู้จักและซาบซึ้ง ในพระจริยาวัตรแล้วจะต้องมีความรู้สึกเสียตายและอาลัย

(๘๕)

ในท่านชายไม่น้อยเช่นกัน มุสณิธิรามาริบัติเองก็ขาดกำลังสำคัญไปเป็นอัน
มาก จึงขอบันทึกเรื่องราวนี้ไว้เป็นหลักฐานว่า หม่อมเจ้าอาชวดิศ ทิศกุล
เป็นผู้ที่มีพระคุณยิ่งแก่มุสณิธิรามาริบัติและโรงพยาบาลรามาริบัติ ขอพระกุศล
ที่ได้ทรงบำเพ็ญมาตลอดพระชนม์ชีพ จงกลบบันดาลให้ท่านชายประสบความสำเร็จ
สงบสุขทุกประการในสัมปรายภพนั้นเทอญ

มุสณิธิรามาริบัติ

๖ ธันวาคม ๒๕๑๘

ประชุมปาฐกถา

ของ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจรัลานุภาว

สารบัญ

	หน้า
แสดงบรรยายพงศาวดารสยาม	๑
ปาฐกถา เรื่องคติของฝรั่งเข้ามาเมืองไทย	๒๐๖
ปาฐกถา ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ	๒๒๕
บันทึกว่าด้วยการปกครองประเทศไทยแต่โบราณ	๒๕๙
ปาฐกถา มูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทย	๒๖๗
ปาฐกถา พระโอรสของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ ประธานที่โรงเรียนเมืองปัตตานี	๒๘๙
ปาฐกถา เรื่องสงวนของโบราณ	๓๐๖
ปาฐกถา เรื่องราชาศัพท์	๓๒๗
ปาฐกถา สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ ทรงแสดงที่หอพระสมุดวชิราวุธ	๓๓๔
ปาฐกถา พระราชมรดกของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก	๓๕๐
ปาฐกถา ประเพณีไทย	๓๖๑

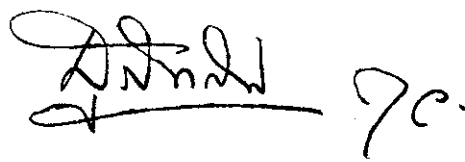
คำนำของผู้จัดทำ

เมื่อพี่ใหม่ (หม่อมเจ้าอาชวทิศ ดิศกุล) สิ้นลง ข้าพเจ้าก็แน่ใจว่า องค์ใหญ่ (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง) คงจะทรงมอบหมายให้ข้าพเจ้าจัดทำหนังสือสำหรับพิมพ์แจกงานศพเป็นแน่ จึงได้ลองคิดๆ ว่าจะพิมพ์หนังสืออะไรดี ก็พอดีคุณบรรเจิด อินทุจันทรย์ อาจารย์วิทยาลัย พณิชยการเชตุพน ผู้คุ้นเคยกันมาแต่ก่อน มาแนะนำว่าสมควรจะจัดพิมพ์ ประชุมปาฐกถา ของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จากปาฐกถาซึ่งแยกพิมพ์ไว้ตามที่ต่าง ๆ รวมเข้าเป็นเล่มเดียวกัน เพราะยังไม่เคยจัดพิมพ์รวมเช่นนี้มาแต่ก่อนจะเป็นประโยชน์แก่ผู้อ่าน นักเรียน นักศึกษา และผู้ค้นคว้า คุณบรรเจิดได้ช่วยหาต้นฉบับให้เสร็จ ข้าพเจ้าก็เห็นชอบด้วย จึงได้นำความกราบทูลองค์ใหญ่ ก็ทรงเห็นชอบเช่นเดียวกัน นอกจากนั้น คุณสุลักษณ์ ศิวรักษ์ ยังได้มาแนะนำอีกเรื่องหนึ่งที่เราไม่ได้นึกถึง คือเรื่อง พระโอวาทที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพประทานที่โรงเรียนเมืองปัตตานี รวมทั้งหมกจึงเป็นปาฐกถา ๑๐ เรื่องด้วยกัน นอกจากหาต้นฉบับให้แล้ว คุณบรรเจิด อินทุจันทรย์ ยังได้กรุณาช่วยตรวจใบพิสูจน์ในการตีพิมพ์ให้ด้วย ข้าพเจ้าจึงขอขอบคุณ คุณบรรเจิด อินทุจันทรย์ และคุณสุลักษณ์ ศิวรักษ์ ไว้ ณ ที่นี้

ในการตีพิมพ์หนังสือประชุมปาฐกถาครั้งนี้ ได้จัดตีพิมพ์เรียงลำดับตามระยะเวลาที่ทรงไว้ บางเรื่องก็ประทานไว้นานแล้วเช่น เรื่องแสดงบรรยาย พงศาวดารสยาม ทรงบรรยายไว้แล้วนานถึง ๕๒ ปี ย่อมมีความรู้ใหม่ๆ

และการค้นคว้าที่เกิดขึ้นภายหลังระยะเวลานั้นอีกเป็นอันมาก ด้วยเหตุนี้ข้าพเจ้า
จึงหาญทำเชิงอรรถเพิ่มเติมขึ้นให้ทันกับความรู้ที่ทราบกันอยู่ในปัจจุบัน และ
ให้ตีพิมพ์ไว้เป็นตัวแทนผดึกกับเชิงอรรถเดิมของสมเด็จพระยาตำรงราชาน
ุภาพ เชิงอรรถเพิ่มเติมเกี่ยวกับสมัยสุโขทัย ส่วนใหญ่ได้มาจากการค้นคว้า
ของศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร จึงขอขอบคุณท่านศาสตราจารย์ผู้นั้น
ไว้ ณ ที่นี้ด้วย

เกี่ยวกับการทำเชิงอรรถนี้ข้าพเจ้าใคร่ขอกล่าวไว้ด้วยว่า ถ้าเชิงอรรถ
ที่ข้าพเจ้าเพิ่มเติมขึ้นครั้งนี้ผิดพลาดไปประการใดแล้ว ข้าพเจ้าขอน้อมรับผิด
แต่ผู้เดียว แต่ถ้าเชิงอรรถเพิ่มเติมเหล่านี้มีประโยชน์ทางด้านวิทยาการ ช่วย
ส่งเสริมให้มีความรู้ใหม่ๆ และการค้นคว้าใหม่ๆ เกิดขึ้นแล้ว ข้าพเจ้าขอน้อม
ถวายกุศลนั้นแก่ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำรงราชานุภาพ ผู้
ประทานกำเนิดราชสกุล ดิศกุล และแด่หม่อมเจ้าอาวชดิศ ดิศกุล พี่ชายที่รัก
ผู้เป็นที่พึ่งและรักใคร่แห่งหมู่ญาติมิตรโดยถ้วนหน้ากันเถิด

(ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล)

๒๔ มีนาคม ๒๕๑๙

แสดงบรรยายพงศาวดารสยาม

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ทรงบรรยายที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

สารบัญ

แสดงบรรยายพงสาวดารสยาม

กัณฑ์ที่ ๑

หน้า

ตอนที่ ๑	สยามประเทศเมื่อก่อนชนชาติไทยได้ปกครอง	๑
ตอนที่ ๒	ว่าด้วยเรื่องไทยได้ปกครองประเทศสยาม	๑๔
ตอนที่ ๓	พงสาวดารกรุงสุโขทัยคราวเจริญ	๒๑
ตอนที่ ๔	พงสาวดารกรุงสุโขทัยคราวเสื่อม	๓๔

กัณฑ์ที่ ๒

ตอนที่ ๑	เรื่องตั้งกรุงศรีอยุธยา	๔๔
ตอนที่ ๒	สมัยเมื่อกรุงศรีอยุธยาแผ่ราชอาณาจักร	๕๓
ตอนที่ ๓	สมัยกรุงศรีอยุธยารวมราชอาณาจักร	๖๑

กัณฑ์ที่ ๓

ตอนที่ ๔	พงสาวดารกรุงศรีอยุธยาสมัยเมื่อเกิดมหายุทธสงคราม	๘๓

กัณฑ์ที่ ๔

ตอนที่ ๔	สมัยเมื่อกรุงศรีอยุธยาเกิดมหายุทธสงคราม (ภาคกลาง)	๑๒๘

กัณฑ์ที่ ๕

ตอนที่ ๔	สมัยเมื่อกรุงศรีอยุธยาเกิดมหายุทธสงคราม (ภาคกลาง)	๑๖๗
ตอนที่ ๔	สมัยเมื่อกรุงศรีอยุธยาเกิดมหายุทธสงคราม (ภาคปลาย)	๑๘๖

คำนำ

เมื่อต้นปี^{๒๕} สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนสงขลานครินทร์* ทรงพระเมตตาชวนตรัสชวนให้ข้าพเจ้าไปแสดงบรรยายเรื่องพงศาวดารสยาม ที่ในจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย แม้ข้าพเจ้ารู้สึกว่าเป็นเกียรติยศแก่ตัวมิใช่น้อย ก็นึกเกร็งเกรงอยู่ ด้วยการแสดงบรรยายนั้นไม่ใช่จะให้ชี้แจงความตามหนังสือ พงศาวดารฉบับใดฉบับหนึ่งซึ่งมีอยู่แล้ว มีพระประสงค์จะให้ไปเล่าเรื่อง พงศาวดารสยามตามซึ่งได้สอบสวนเห็นว่า เรื่องที่เป็นจริงอย่างไร เหตุด้วย ข้าพเจ้าเป็นผู้ได้สอบสวนอยู่ผู้หนึ่ง จึงรู้สึกเกร็งเกรงว่าในเรื่องพงศาวดารที่จะแสดง ถ้าข้าพเจ้าเข้าใจผิดอยู่บ้างอย่างใด จะพานักเรียนมหาวิทยาลัยเข้าใจ ผิดตามไปด้วย แต่ไม่อาจจะขัดพระอริยาไยสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ ได้ ด้วยเห็นการที่พระองค์ทรงชวนช่วยเกื้อกูลมหาวิทยาลัย นำช่วยอนุโมทนา ในพระอุทสาหะประการ ๑ อีกประการ ๑ เห็นว่าความรู้พงศาวดารสยาม ในเวลานี้ยังบกพร่องอยู่มาก ทุกสถานที่เล่าเรียน มีความต้องการรู้ด้วยกัน ทั้งนั้น ถึงแม้ข้าพเจ้าจะอาจเข้าใจผิดไปบ้างอย่างใด เรื่องพงศาวดารที่สอบสวนคงได้ความจริง และความรู้ที่จะเป็นประโยชน์แก่นักเรียนยิ่งกว่าที่จะ พลาดพลั้งไป ข้าพเจ้าจึงกล้ารับไปแสดงบรรยายเรื่องพงศาวดารสยามใน มหาวิทยาลัย ตามพระประสงค์ของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ ได้ตั้งต้น แสดงบรรยายกัณฑ์แรกเมื่อวันที่ ๒๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๗ แล้วแสดงกัณฑ์ ต่อมาโดยลำดับ

* สมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรมบรมราชชนก ในรัชกาลปัจจุบัน

๖

ในการที่ข้าพเจ้าได้แสดงบรรยายเรื่องพงศาวดารสยามในมหาวิทยาลัย แม้มีความเกร็งเกรงอยู่แต่แรกดังกล่าวนั้นแล้ว ครั้นไปแสดงก็บังเกิดปีติยินดี ด้วยเห็นมีผู้พอใจไปฟังกันมากทั้งไทยและชาวต่างประเทศที่ได้เล่าเรียนรู้ภาษาไทย และยังมีความยินดีที่ทราบว่าเรื่องพงศาวดารสยามที่ได้บรรยายนั้น เมื่อพิมพ์โฆษณาในหนังสือมหาวิทยาลัยซึ่งออกเป็นรายเดือน ก็มีผู้ชอบซื้อหาเอาไปอ่านกันมาก เกิดเป็นผลประโยชน์เพิ่มพูนแก่มหาวิทยาลัยด้วยอีกสถานหนึ่ง ข้าพเจ้าทูลถวายกรมสิทธิการพิมพ์บรรยาย เรื่อง พงศาวดารสยาม เป็นสมบัติของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เป็นบุญนิธิอันหนึ่ง

บัดนี้บรรณาธิการหนังสือพิมพ์มหาวิทยาลัยแจ้งความแก่ข้าพเจ้าว่าจะใคร่รวมเรื่องพงศาวดารสยาม ซึ่งข้าพเจ้าได้แสดงบรรยายแล้ว ๔ กัณฑ์ พิมพ์เป็นเล่มสมุดออกจำหน่ายให้สมประสงค์ของนักเรียนเสียชั้นหนึ่งก่อน ขอให้ข้าพเจ้าแต่งคำแนะนำให้ ข้าพเจ้าก็ยินยอมไมทนา แต่ต้องขอกล่าวซ้ำแก่นักเรียนและท่านทั้งหลาย บรรดาที่จะอ่านเรื่องพงศาวดารสยามตามบรรยายของข้าพเจ้าอีกครั้งหนึ่ง ว่าความรู้พงศาวดารนั้น ไม่มีผู้ใดที่จะรู้ได้จบหรือรู้จริงได้ทั้งหมด ความข้อนี้จะพึงเห็นได้ เช่น หนังสือพงศาวดารนานาประเทศ แม้พงศาวดารประเทศอันหนึ่งได้แต่งและได้พิมพ์มาแล้วแทบนับครั้งไม่ถ้วน ก็ยังมีฉบับที่แต่งขึ้นใหม่เนื่องๆ เพราะการศึกษาพงศาวดารไม่ใช่แต่เพียงต้องการรู้เรื่องราวเป็นมาอย่างไรๆ เท่านั้น ถ้าจะให้ได้ประโยชน์ของการศึกษาพงศาวดารเต็มที่ ยังต้องรู้ต่อไปว่าเพราะเหตุใดเรื่องพงศาวดารจึงเป็นเช่นนั้นๆ และเมื่อเป็นเช่นนั้นๆ แล้วมีผลต่อมาเป็นอย่างไร ว่าโดยเฉพาะพงศาวดารประเทศของเรา ดำรับตำราอันเป็นทุนสำหรับศึกษาอีกบทพร้อม แม้ในชั้นที่จะรู้ว่าเรื่องที่จริงเป็นมาอย่างไรๆ ไม่ต้องไปยกกล่าวถึง

ก

ชั้นที่จะวินิจฉัย ว่าเพราะเหตุใดเรื่องพงศาวดารจึงเป็นเช่นนั้นๆ ยังต้องการ
ผู้เอาใจใส่ช่วยกันค้นคว้าสอบสวนและวินิจฉัยเรื่องพงศาวดารของเราอยู่อีกมาก
จึงหวังใจว่าหนังสือพงศาวดารสยามซึ่งพิมพ์ในสมุดเล่มนี้ จะเป็นเหตุให้มีผู้
เอาใจใส่ศึกษาพงศาวดารสยามช่วยกันค้นคว้าสอบสวนและวินิจฉัยมากขึ้นกว่า
แต่ก่อน ถ้าเป็นได้เช่นนั้นด้วย ข้าพเจ้าก็จะยิ่งยินดีจะรู้สึกว่าได้รับบำเหน็จ
ในการที่ไปแสดงบรรยาย เรื่อง พงศาวดารสยามที่ในมหาวิทยาลัยบริบูรณ์
ทุกประการ

ดร. ๒๖ มกรการ

วัชรทิศ

วันที่ ๑๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๖

กัณฑ์ที่ ๑

ตอนที่ ๑

เรื่องสยามประเทศเมื่อก่อนชนชาติไทยได้ปกครอง

๑. แผ่นดินที่เรียกว่าสยามประเทศบัดนี้ กับทั้งที่เป็นประเทศใกล้เคียงติดต่อกันทางทิศตะวันออกและทิศตะวันตก เติมเป็นภูมิภานาที่อยู่ของมนุษย์ ๓ ชาติ ชาติหนึ่งเรียกว่าขอมหรือเขมร อยู่ทางดินแดนฝ่ายตะวันออกเฉียงใต้ คือที่เป็นอาณาจักรกรุงกัมพูชาบัดนี้ อีกชาติหนึ่งเรียกว่าลาว แต่เดิวนั้นเรามักเรียกกันว่าละว้า อยู่ตอนกลาง กล่าวคือดินแดนที่พระราชอาณาจักรสยามบัดนี้ทุกมณฑล^๒ และภูมิภานาของพวกลาวยังล่องเลยลำแม่น้ำโขงขึ้นไปทางทิศเหนือและทิศตะวันออกอีก แต่ทางแหลมมลายู แต่มณฑลชุมพรและนครศรีธรรมราชลงไปนั้นมนุษย์ที่ตั้งภูมิภานาชั้นเดิมมีหลายชาติ เพราะอยู่ใกล้ทะเลอันเป็นทางชนต่างประเทศสัญจรทั้งสองด้าน จึงมีผู้คนมาตั้งภูมิภานาสืบต่อกัน เป็นลาวก็มี เป็นเงาะก็มี มลายูและชาติอื่นก็มี ส่วนพวกมอญนั้นตั้งภูมิภานาอยู่ในดินแดนข้ามเขาบรรทัดไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ คือที่เรียกว่าเมืองพม่าฝ่ายใต้บัดนี้ ขอม ลาว มอญ มนุษย์ ๓ จำพวก

๑ คำว่า ขอม เป็นคำชาติอื่นเรียก คำว่า เขมร เป็นคำเรียกพวกเขาเอง

๒ พวกละว้า เดิมนั้นยังมีอยู่ในท้องที่หลายมณฑล แต่มกอยู่ในบ้านป่า ทางมณฑลภาคพายัพเรียกว่าละว้า อยู่ในตระกูลมอญ-เขมร แต่ตามการสอบสวนในปัจจุบัน ชนชาติที่สำคัญในประวัติศาสตร์สมัยโบราณของดินแดนที่เป็นประเทศไทยปัจจุบัน ได้แก่ชนชาติมอญ และขอมมากกว่า (เชิงอรธควเอนเป็นของ ม.จ. สุภัทรทิศ ดิศกุล)

รูปพรรณสัณฐานละม้ายคล้ายกัน ภาษาที่พูดก็คล้ายกัน เดิมอาจจะเป็นมนุษยชาติเดียวกัน แล้วจึงแยกกันออกเป็นสามชาติก็เป็นได้

๒. เรื่องพงศาวดารสยามเป็นเรื่องราวในดินแดนที่พวกลาวอยู่แต่ก่อนเป็นพื้น ส่วนเรื่องราวในดินแดนของพวกขอมกับพวกมอญเป็นแต่ปัจจัยในเรื่องพงศาวดารสยาม เพราะฉะนั้นในบรรยายที่แสดงนี้จะกล่าวแต่เฉพาะเรื่องราวในแผ่นดินลาวเป็นสำคัญ ดินแดนอันเป็นที่อยู่ของมนุษยชาติลาวนั้นตามเค้าเงื่อนที่รู้ได้ในเวลานี้เดิมแยกเป็น ๓ อาณาเขต อาณาเขตซึ่งอยู่ข้างใต้คือ ในท้องที่ซึ่งบัดนี้เป็นมณฑลกรุงเทพฯ มณฑลอยุธยา มณฑลนครชัยศรี มณฑลราชบุรี มณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก มณฑลปราจีน (และบางทีจะแผ่อาณาเขตออกไปถึงมณฑลจันทบุรีอีกด้วย) รวมกันเป็นอาณาเขตหนึ่งปรากฏชื่อเรียกว่า “อาณาเขตทวารวดี”^๓ เมืองอันเป็นราชธานีเห็นจะอยู่ที่เมืองนครปฐมบัดนี้ อีกอาณาเขตหนึ่งซึ่งอยู่ทางข้างเหนือ คือท้องที่ซึ่งกำหนดเป็นมณฑลพายัพทุกวันนี้ ตลอดขึ้นไปจนถึงเมืองลือเซินข้างเหนือแม่น้ำโขงรวมกันเป็นอาณาเขตอันหนึ่ง เรียกว่าอาณาเขตยางหรือโยนก ราชธานีอยู่ที่เมืองเวียงจันทน์แม่น้ำโขงข้างเหนือเมืองเชียงแสนบัดนี้ อีกอาณาเขตหนึ่งซึ่งอยู่ทางฝ่ายตะวันออกคือท้องที่ซึ่งกำหนดเป็นมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร มณฑลร้อยเอ็ดและมณฑลอุบลบัดนี้ และต่อออกไปจนถึงชายแม่น้ำโขงทางตะวันออกอาณาเขตหนึ่งเรียกว่า โกลบุตรหรือพนม^๔ ตั้งราชธานีอยู่ ณ

๓ ชื่อทวารวดี นี้มีปรากฏในจดหมายเหตุจีนแต่โบราณ บัจจุบันเชื่อกันว่าประชาชนชาวทวารวดีส่วนใหญ่คงเป็นเชื้อชาติมอญตามภาษาในศิลาจารึกที่ค้นพบ

๔ จีนเรียกว่า ฟูนัน อาณาจักรฟูนันนี้บัจจุบันมีทฤษฎีใหม่ว่าในชั้นเดิมอาจตั้งราชธานีอยู่ทางภาคกลางของประเทศไทย ต่อในภายหลังจึงย้ายราชธานีลงไปอยู่ทางทิศใต้ของประเทศก็มีพยานบัจจุบัน ประชาชนจะเป็นเชื้อชาติใดยังไม่สามารถทราบได้

เมืองนครพนมริมแม่น้ำโขง เมืองลาวเดิมที่ปรากฏเค้าเงื่อนแบ่งเป็น ๓ อาณาเขตดังกล่าวมา ต่างอาณาเขตต่างก็มีผู้ปกครองเป็นอิสระแก่กัน มีเวลารบพุ่งกันและเป็นไมตรีต่อกันตามเหตุการณ์ และบางครั้งก็เกี่ยวเนื่องเชืวงค์เป็นสัมพันธมิตรกัน ทั้งปรากฏในเรื่องตำนานเมืองหริภุญชัย ว่าเจ้าเมืองลพบุรีให้นางจามเทวีราชธิดาอภิเษกกับราชบุตรของเจ้าเมืองในอาณาเขตมอญ แล้วแต่งขึ้นไปครองเมืองหริภุญชัย คือเมืองนครลำพูนในมณฑลภาคพายัพปัจจุบัน เมื่อแรกตั้งเมืองขึ้นใน พ.ศ. ๑๒๐๐ นั้นเป็นต้น

๓. แม้ในสมัยดึกดำบรรพ์นั้น การที่ชาวต่างประเทศไปมาค้าขายถึงกันก็ถี่ การที่มนุษย์ชาวประเทศอันหนึ่งอพยพไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ในประเทศอื่นก็ถี่ ย่อมมีมาแล้ว เพราะทำเลและเหตุอันเป็นปัจจัยแก่ความสะดวกในการหาเลี้ยงชีพของประชาชนพลเมืองต่างประเทศย่อมต่างกัน ประเทศใดราษฎรหาเลี้ยงชีพได้ด้อยง่ายเพราะมีข้าวปลาอาหารบริบูรณ์ และปราศจากศัตรูหมู่ร้ายเบียดเบียน มนุษย์ที่เป็นชาวต่างประเทศนั้นเองก็ไม่ปรารถนาจะย้ายถิ่นฐานไปอยู่ที่อื่น ประเทศใดการหาเลี้ยงชีพลำบาก เพราะจำนวนพลเมืองมีมากเกินไปกว่าที่จะหาข้าวปลาอาหารให้พอกินกันได้ ในประเทศนั้นก็ตีหรือเกิดเหตุการณ์ขัดขวางแก่ความสะดวก ดังเช่นถูกศัตรูเบียดเบียนก็ตี ชาวประเทศนั้นก็มักออกจากประเทศของตนไปยังประเทศอื่น ไปค้าขายชั่วคราวบ้าง เลยไปตั้งภูมิลำเนาอยู่เป็นชาวเมืองโน้นทีเดียวบ้าง ลักษณะการที่กล่าวมายังเป็นอยู่จนทุกวันนี้ ก็ในสมัยเมื่อสยามประเทศยังเป็นเมืองของลาวดังกล่าวมา พวกชาวต่างประเทศที่มาสู่ประเทศนี้ก็มีหลายชาติหลายภาษา แต่ที่เกี่ยวข้องในเรื่องพงศาวดารเป็นสำคัญนั้น คือชนชาติไทยซึ่งลงมาแต่ทางเหนือพวกหนึ่ง กับชนชาวอินเดียนซึ่งมาแต่ทางตะวันตกอีกพวกหนึ่ง เรื่อง

ราวที่ชนชาติไทยมาสู่ประเทศนี้จะแสดงในตอนที่สองต่อไป ในที่นี้จะกล่าวถึง
เรื่องราวส่วนชาวอินเดียก่อน ที่ชนชาวอินเดียมาเป็นคนสำคัญในประเทศนี้
เพราะอริยธรรมได้รุ่งเรืองในประเทศอินเดียมาช้านาน พวกชาวอินเดียรอบรู้
ธรรมะและศาสตราคมทั้งหลายยิ่งกว่าชาวประเทศทางนี้ในสมัยนั้น เพราะ
ฉะนั้นเมื่อชาวอินเดียมาตั้งอยู่ ณ ที่ใด ก็ได้เป็นครูบาอาจารย์ของชาวเมืองใน
ที่นั้นทั้งในประเทศมอญ ประเทศลาว และประเทศขอม

พวกชาวอินเดีย เห็นจะเริ่มมีมาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในประเทศเหล่านี้กว่า
สองพันปีมาแล้ว พวกที่มาตั้งภูมิลำเนาในเมืองลาวนั้น มาเร็วแต่อินเดียมา
ขึ้นที่ปากน้ำสาละวิน เดินบกเข้ามาทางด่านแม่สอต่อมาเมืองตากทางหนึ่ง เข้าทาง
ด่านพระเจดีย์สามองค์ลงมาทางเมืองกาญจนบุรีทางหนึ่ง มาเร็วจากอินเดีย
มาขึ้นที่เมืองมริคผ่านเมืองตะนาวศรี เดินบกข้ามเขาที่ด่านสิงขรมาลงเลียบ
ชายทะเลที่เกาะหลักต่อขึ้นมาจากทางหนึ่ง ยังมีทางที่พวกชาวอินเดียเดินแต่ดึก-
คำบรรพพ์ข้างใต้ลงไปอีกสองทาง คือเดินจากเมืองตะกั่วป่าเดียนั้น ข้ามมา
อำเภอไชยาแขวงจังหวัดสุราษฎร์ธานีบัดนี้ทางหนึ่ง เดินมาจากเมืองไทรข้าม
มณฑลปัตตานีอีกทางหนึ่ง นอกจากนั้นมาทางเรือเล่นอ้อมแหลมมลายูมาก็อีก
ทางหนึ่ง เมืองที่พวกชาวอินเดียได้มาตั้งในแดนลาวแต่ดึกคำบรรพพ์ยังมีเค้า
เงื่อนปรากฏอยู่ คือเมืองนครปฐมเป็นสำคัญ นอกจากนั้นก็คือเมืองเพชรบุรี
เมืองราชบุรี เมืองอู่ทอง เมืองลพบุรี และบางทีจะเป็นเมืองสุโขทัย และเมือง
นครชุม (คือเมืองกำแพงเพชรทางฝั่งตะวันตก) ด้วย ทางแหลมมลายูนี้นี้ตั้งที่
เมืองไชยาเก่าแห่งหนึ่ง เมืองนครศรีธรรมราชแห่งหนึ่ง เมืองไทรบุรีแห่งหนึ่ง
และเมืองปัตตานีอีกแห่งหนึ่ง ทางอาณาเขตโคตรบูรหรือพนมเปญพวกชาว
อินเดียจะไปตั้งเมืองที่ไหนบ้างไม่ทราบได้แน่ มีเค้าเงื่อนอยู่แต่ที่เมืองนคร

พนมแห่งเดียว ส่วนอาณาเขตยางหรือโยนกนั้นไม่ปรากฏเค้าเงื่อนว่าพวกชาวอินเดียได้ไปตั้งอยู่ที่ใดหรือแม้ว่าจะได้ไปถึงอาณาเขตแต่ชั้นเดิม ส่วนพวกชาวอินเดียที่ไปตั้งทางแดนขอมนั้นมาเรือแต่อินเดียข้างฝ่ายใต้ แล่นเลียบเกาะสมุทราเกาะชวามาเข้าปากน้ำโขง และเมืองที่ชาวอินเดียตั้งในแดนขอมนั้นปรากฏอยู่คือเมืองจำปานครซึ่งเรามากเรียกกันว่าเมืองจาม อยู่ริมทะเลในแดนญวนข้างใต้เมืองเว้บัดนี้แห่งหนึ่ง และตั้งที่ริมทะเลสาบซึ่งภายหลังสร้างเป็นเมืองโยศธร ที่สร้างพระนครหลวง (นครธม) และพระนครวัดในแขวงเมืองเสียมราฐบัณฑุกแห่งหนึ่ง ส่วนที่เมืองมอญนั้นพวกชาวอินเดียก็มาตั้งเมืองหลายเมือง คือเมืองสะเทิมที่ริมอ่าวมะตะมะและเมืองร้างกึ่งที่ปากน้ำเอราวดีเป็นต้น เมื่อพวกชาวอินเดียได้มาตั้งอยู่ตามภูมิลำเนาที่กล่าวมาแล้ว ก็ไปมาค้าขายติดต่อกันกับเมืองเดิมของตนในอินเดีย และไปมาถึงกันตามบรรดาเมืองที่มาตั้งตามประเทศนี้ เป็นเหตุให้ชาวอินเดียตามกันออกมาและนำขนบธรรมเนียมต่าง ๆ ซึ่งเกิดขึ้นในอินเดียออกมาสอนประเทศเหล่านั้นสืบมาช้านานกว่าพันปี อริยธรรมที่พวกชาวอินเดียได้นำมาประดิษฐานในประเทศมอญลาว และขอมมีหลายอย่าง จะกล่าวแต่เฉพาะที่เป็นสำคัญอันเป็นประโยชน์สืบมาจนทุกวันนี้ คือศาสนาอย่างหนึ่ง นิติศาสตร์อย่างหนึ่ง ศิลปศาสตร์อย่างหนึ่ง อักษรศาสตร์อย่างหนึ่ง จะพรรณนาแต่โดยย่อพอให้ทราบเค้ามูล

๔. ศาสนานั้น ว่าตามหลักฐานที่มีปรากฏ พวกชาวอินเดียได้เชิญพระพุทธศาสนามาประดิษฐานก่อน เรื่องนี้มีในศาสนาประวัติว่า เมื่อ พ.ศ. ๓๐๐ พระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งเป็นพระเจ้าราชาธิราชและเป็นพุทธศาสนูปถัมภก ยกพระพุทธศาสนาขึ้นเป็นใหญ่ในอินเดียแล้ว ได้แต่งตั้งสมณทูตและราชทูตให้ ไปเที่ยวสั่งสอน พระพุทธศาสนายังนานาประเทศทั้งในเอเชียและ

อาฟริกาตลอดไปจนถึงยุโรป สมณทูตของพระเจ้าอโศกมหาราชสององค์ชื่อ พระโสณะองค์หนึ่ง พระอุตระองค์หนึ่ง มาสั่งสอนพระพุทธศาสนาทางประเทศนี้ พระพุทธศาสนาได้มาประดิษฐานครั้งนั้นเป็นปฐม จึงเป็นเหตุให้พวก มอญลาวและขอมเลื่อมใสถือพระพุทธศาสนาสืบมาจนตราบเท่าทุกวันนี้ ครั้น ต่อมาเมื่อในอินเดียเกิดนับถือศาสนาพระอิศวรพระนารายณ์ซึ่งเรียกรวมกันว่า ศาสนาพราหมณ์ พวกชาวอินเดียก็นำศาสนานั้นมาสั่งสอนในประเทศนี้^๕ ก็ ศาสนาทั้งสองคือพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์นั้น ลัทธิผิดกันเป็นข้อสำคัญ คือ พระพุทธศาสนาสอนว่ามนุษย์ทั้งหลายไม่ว่าชาติชั้นวรรณะศักดิ์ ซึ่งสมมติ ว่าต่างกันอย่างไรไม่มีกรรมเป็นของตนเหมือนกันทุกคน สุขทุกข์คุณโทษที่จะพึง ได้ก็อาศัยตนเองเป็นสำคัญเหมือนกันหมด พระพุทธเจ้าและพระสงฆ์พุทธ- สวากเป็นผู้รู้และสอนพระธรรม คือความดีที่มนุษย์ควรจะแสวงหา เปรียบ เหมือนเป็นผู้ชี้^๕ทาง เพราะฉะนั้นพระสงฆ์ซึ่งเป็นครูบาอาจารย์สอนพระ พุทธศาสนา ย่อมไม่เอาศาสนาเข้าไปเกี่ยวข้องพ้องพานในการปกครองบ้าน เมือง แต่ฝ่ายข้างศาสนาพราหมณ์สอนว่า มนุษย์ทั้งหลายต่างชั้นกันแต่เกิดมา คนที่เกิดในตระกูลกษัตริย์หรือตระกูลพราหมณ์เป็นคนชั้นสูงสำหรับเป็นมูล- นาย พวกที่เกิดในตระกูลพ่อค้าพานิชเป็นชั้นกลาง ส่วนไพร่บ้านพลเมือง เป็นคนชั้นต่ำสำหรับใช้สอย อีกประการหนึ่งสอนว่า พระอิศวร พระนารายณ์ ซึ่งเป็นใหญ่อยู่บนสวรรค์เป็นผู้ให้คุณและโทษแก่มนุษย์ทั้งหลาย ถ้าใคร ประพฤติให้ชอบพระเหตุยกย่องพระเป็นเจ้า ๆ ก็ให้ความสุขความดีเป็นบำเหน็จ ถ้า ใครไม่นับถือไม่ประพฤติตามนิยมของพระเป็นเจ้า ๆ ก็ลงโทษให้ต้องทนทุกข์

^๕ ศาสนาของพราหมณ์ในชั้นก่อนพระพุทธกาลเรียกว่าศาสนาเวท ศาสนาที่ถือพระ-
อิศวร พระนารายณ์เกิดขึ้นภายหลังพุทธกาล ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ เรียกว่าศาสนาฮินดู

ต่าง ๆ เพราะเหตุว่ามนุษย์ทั้งหลายได้ชั่วเพราะพระเป็นเจ้าประสาธให้เป็น
มุลดั่งกล่าวมา การซึ่งพระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นใหญ่ในประเทศประทานบำเหน็จ
หรือลงราชทัณฑ์นั้นก็เพราะพระเจ้าคฤพระฤทัย เพราะฉะนั้นผู้ซึ่งเป็น
พระเจ้าแผ่นดินนั้นพระเป็นเจ้าย่อมเลือกสรรมาให้ปกครองมนุษย์ในโลกนี้แทน
พระองค์พระเป็นเจ้า และให้พวกพราหมณ์ซึ่งเป็นผู้รู้ธรรมาศัยพระเป็นเจ้ามา
เป็นผู้แนะนำสั่งสอนศาสนาคัมภีร์ต่าง ๆ และเป็นผู้สื่อสารโดยการบูชาญเป็นต้น
ให้พระเป็นเจ้ามีความเมตตาปราณีต่อมนุษย์ทั้งปวง ลัทธิศาสนาทั้งสองซึ่งผิด
กันดังกล่าวมานี้ เมื่อมาประดิษฐานในประเทศนั้นก็มิผลต่างกัน พระพุทธ-
ศาสนาเป็นประโยชน์ในทางธรรม ปลุกใจคนทั้งหลายให้เลื่อมใสทั่วไปทุกชั้น
บรรดาศักดิ์ไม่เลือกหน้า แต่ส่วนศาสนาพราหมณ์เป็นทางโลก ได้ประโยชน์แต่
บุคคลชั้นสูงเป็นสำคัญ ก็เลื่อมใสแต่ในบุคคลชั้นสูงซึ่งเป็นผู้ปกครองบ้านเมือง
เป็นพื้น ส่วนราษฎรเป็นแต่กลัวเกรงหาเลื่อมใสศรัทธาเหมือนพระพุทธศาสนา
ไม่ ทั้งสองศาสนาจึงอยู่ด้วยกันมาได้ในประเทศนี้ตั้งแต่ดึกดำบรรพ์มาจนตราบ
เท่าทุกวันนี้

๕. นิติศาสตร์ซึ่งชาวอินเดียนำมาสั่งสอนนั้น คือแบบอย่างชนบ
ธรรมเนียมต่าง ๆ เบื้องต้นแต่วิธีการปกครองบ้านเมือง เรื่องนี้ยังมีเค้าอยู่เช่น
เขาชื่อเมืองในอินเดียมาให้ชื่อในประเทศนี้ว่าเมืองเพชรบุรี ราชบุรี สุวรรณ-
ภูมิ ลพบุรี อโยธยา เป็นต้น ส่วนชนบธรรมเนียมซึ่งยังมีเค้าว่าได้แบบ
อย่างมาจากอินเดียก็มากมายหลายอย่าง ดังปรากฏอยู่ในหนังสือพระราชพิธีสิบ
สองเดือน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์

๖ ประเพณีเช่นกล่าว เป็นทำนองเดียวกันกับที่พวกอังกฤษไปให้ชื่อเมืองในเกาะ
อังกฤษเป็นชื่อเมืองในอเมริกาในสมัยชั้นหลัง

แจ้งไว้ ตลอดจนมาจนพิธีโกนจุกแต่งงานและทำศพเผาผี ซึ่งยังมีเป็นสามัญ
อยู่จนทุกวันนี้ สิ่งสำคัญยิ่งอย่างหนึ่งนั้นคือกฎหมายที่ใช้ในประเทศนี้มาแต่
โบราณ ก็เป็นแบบอย่างซึ่งพวกพราหมณ์พาเข้ามาแต่อินเดียเหมือนกัน

ศิลปศาสตร์นั้นคือวิชาช่างต่าง ๆ เป็นต้นว่าแบบอย่างเจดีย์สถานซึ่ง
สร้างขึ้นในประเทศนี้ทั้งในพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ และวิชาการ
อย่างอื่น เช่นความรู้ภาษามคธและภาษาสันสกฤตซึ่งใช้อยู่ในภาษาของชาว
ประเทศเหล่านี้มาจนทุกวันนี้ เริ่มก็ได้มาแต่ชาวอินเดียที่มาอยู่ในประเทศนี้
แต่สมัยนั้น

อักษรศาสตร์นั้นคือหนังสือซึ่งเขียนอ่านกันในประเทศเหล่านี้ก็ได้แบบ
อย่างต้นเดิมมาแต่ชาวอินเดียเหมือนกัน ตามหลักฐานที่ปรากฏอยู่ในศิลาจารึก
โบราณ ตัวอักษรที่ได้แบบมาแต่อินเดียเรียกว่าหนังสืออณูณ์ ซึ่งใช้กันใน
อินเดียทางข้างใต้แล้วมาคิดเปลี่ยนแปลงกันในประเทศนี้โดยอันตัมมา จนใน
ที่สุดจึงเกิดมีตัวหนังสือขอมและหนังสือไทย เช่นใช้กันในทุกวันนี้

เรื่องชาวอินเดียนำอริยธรรมต่างๆ มาประดิษฐานดังกล่าวนั้น ไม่ใช่
นำมาครั้งหนึ่งคราวเดียว เป็นการติดต่อเนื่องมาตลอดเวลาดังพื้นนี้ จนชาว
ประเทศทางนั้นนับถือกันเป็นคติว่า พราหมณ์เป็นครูบาอาจารย์ในประเพณี
การบ้านเมือง แม้จนในสมัยเมื่อกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี พราหมณ์ชาว
อินเดียยังได้เป็นตำแหน่งพระมหาราชครู ต่อมาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้จึง
ตั้งไทยและพราหมณ์เมืองไทยเป็นตำแหน่งเหล่านี้ ถึงกระนั้นหัวหน้าพราหมณ์
ที่ทำการราชพิธีต่าง ๆ เช่น พระราชพิธีบรมราชาภิเษกพระเจ้าแผ่นดินเป็น
ต้น ก็ยังมีศเรียกว่าพระมหาราชครูจนทุกวันนี้

๖. ที่นี้จะเริ่มกล่าวเรื่องพงศาวดารต่อไป เหตุที่จะเกิดเปลี่ยนแปลงฐานะของประเทศขอมและลาวนั้น เกิดด้วยพวกชาวอินเดียซึ่งไปตั้งอยู่ทางประเทศขอมได้เป็นพระราชมหากษัตริย์ปกครองประเทศนั้นเมื่อราว พ.ศ. ๖๐๐ มีเรื่องราวกล่าวว่าพราหมณ์ผู้เป็นหัวหน้าชาวอินเดียคนหนึ่งชื่อ โกลทัญญะ ได้อภิเษกสมรสกับนางพระยาขอม ราชวงศ์ขอมจึงกลายเป็นเชื้อชาวอินเดีย แต่นั้นมาชาวอินเดียก็มีอำนาจปกครองแผ่นดินขอม อาศัยเหตุที่ชาวอินเดียรบรู้อริยธรรมยิ่งกว่าชาวประเทศนี้จึงได้กล่าวมา ประเทศขอมก็รุ่งเรืองและมีอำนาจยิ่งกว่าอาณาเขตอื่น ๆ ที่ติดต่อกันโดยลำดับมา ครั้นถึงเมื่อ พ.ศ. ๑๑๐๐ อาณาเขตโคตรบูรเสื่อมอำนาจลงจนถึงกับเกิดชนถูกรบพุ่งกันขึ้นเองในบ้านเมือง พวกชาวอินเดียที่ปกครองประเทศขอมได้ที่ ก็ขยายอำนาจครอบงำขึ้นไปถึงอาณาเขตโคตรบูร เมื่อได้พวกชาวโคตรบูรเป็นกำลังเพิ่มเติมขึ้น ต่อมาพวกขอมก็ขยายอำนาจครอบงำเข้าถึงอาณาเขตทวารวดี เมื่อราว พ.ศ. ๑๕๐๐ แล้วขยายอำนาจต่อไปจนถึงอาณาเขตโยนกด้วย แต่นั้นพวกขอมก็ได้แผ่นดินลาวไว้ในอำนาจทั้งหมด**

๗. แผ่นดินลาวซึ่งขอมได้ไว้ในอำนาจนั้น พวกขอมปกครองโดยวิธีต่างกันเป็นสองอย่าง คืออาณาเขตทวารวดีและอาณาเขตโคตรบูรอยู่ติดต่อกับเมืองขอม พวกขอมไปตั้งปกครองเอง ให้ทำถนนหลวงสำหรับเป็นทางคมนาคมกับเมืองโยศธร (ราชธานี) ของขอม ทำขึ้นไปทางช่องเขาถึงแผ่นดินสูงซึ่งเป็น

* ตอนนปัจจุบันเชื่อกันว่าเป็นเรื่องราวของอาณาจักรพูนันมากกว่า ขนชาติขอมเริ่มมีอำนาจเข้าครอบครองอาณาจักรพูนันตั้งแต่ราว พ.ศ. ๑๑๐๐ ลงมา

** คือที่เราเรียกว่าสมัยลพบุรี และกะกำหนดอายุประมาณระหว่าง พ.ศ. ๑๕๐๐-๑๘๐๐

อาณาเขตโคตรบูรอยู่ก่อนสายหนึ่ง ทำเข้ามาทางแผ่นดินต่ำ (คือผ่านมณฑล
ปราจีนบุรี) เข้ามาถึงเมืองสระบัว (ลพบุรี) และต่อขึ้นไปทางลำน้ำสักจนถึงเมือง
พิษณุโลก สุโขทัย สวรรคโลก^๑ อีกสายหนึ่ง ทางตะวันตกก็น่าจะมีถนนขอม
แต่แดนเมืองลพบุรีไปทางเมืองอุททอง เมืองนครปฐม เมืองราชบุรี จนถึงเมือง
เพชรบุรีอีกสายหนึ่ง เมื่อมีทางไปมาสะดวกแล้ว พวกขอมก็ไปเที่ยวตั้งภูมิลำเนา
ปกครองอยู่ตามเมืองที่บริบูรณ์ ไปตั้งอยู่ ณ ที่ใดก็เกณฑ์ผู้คนพลเมืองสร้าง
เจดีย์สถานตามแบบอย่างช่างขอม ที่เป็นวัดในพระพุทธศาสนาก็มี เป็นเทว-
สถานตามลัทธิศาสนาพราหมณ์ก็มี ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้มากมายหลายแห่ง
ซึ่งเรามักเรียกกันว่าปราสาทหิน สร้างด้วยศิลาแลงเช่นที่ปรากฏสามยอดเมือง
ลพบุรี แล้วตกแต่งเมืองเพชรบุรีเป็นต้น บ้างสร้างด้วยศิลาทราย เช่น
ที่เมืองพิมายและที่วัดพนมวันในแขวงจังหวัดนครราชสีมาบ้าง แล้วแต่จะหา
ศิลาอย่างใดได้ง่ายในตำบลที่จะสร้าง ก็สร้างด้วยศิลาอย่างนั้น ถึงขนาดจะ
เล็กใหญ่ต่างกันเพียงใด แบบอย่างในการช่างเช่นรูปสัณฐานและลวดลายคง
เป็นเช่นเดียวกัน รู้ได้ว่าเป็นแบบอย่างของช่างขอมหมดทุกแห่ง แต่ประหลาด
อยู่อย่างหนึ่งที่บรรดาปราสาทหินที่ขอมสร้าง ไม่ว่าสร้างที่ไหนและจะเป็น
ขนาดเล็กใหญ่ต่างกันอย่างไร คงสร้างค้างอยู่แล้วไม่สำเร็จสักแห่งเดียว ข้อนี้
เมื่อพิเคราะห์ดูเห็นว่าจะคงเป็นด้วยพวกขอมถือเป็นประเพณีอย่างหนึ่งว่า การ
สร้างปราสาทหินเป็นการที่จะเกิดสิริมงคลแก่บ้านเมือง (คือแสดงว่าต่อใครมี
อำนาจและกำลังมากจึงสามารถสร้างได้) เพราะฉะนั้นยังสร้างได้อยู่ตราบไค

๑ รอยถนนขอมที่กล่าวนี้ ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

จึงพยายามสร้างให้ปรากฏกิตติศัพท์ว่าเมืองนั้น ๆ ยังมีกำลังสร้างปราสาทหินได้ อยู่ ไม่มีเวลาหยุดการสร้าง ด้วยเหตุนี้จนเมื่อใดหมดกำลังดังเช่นถูกข้าศึกศัตรู มาตีกวาดเอาผู้คนพลเมืองไปเสียก็ดี หรือตกเป็นเมืองขึ้นของเมืองอื่น ถูก บังคับมิให้สร้างแข่งเมืองซึ่งเป็นเมืองใหญ่ก็จึงต้องหยุด เพราะต้องหยุดด้วย จำเป็นทุกแห่งดังกล่าวนั้น ปราสาทหินจึงมิได้มีแห่งใดที่จะทำแล้วสำเร็จ ปราสาทหินที่ขอมสร้างไว้เป็นประโยชน์ในทางศึกษาโบราณคดีอยู่ในบันทึก ๒ อย่าง คืออย่างที่ ๑ เป็นที่สังเกตว่าเมื่อครั้งขอมเป็นใหญ่ในประเทศนั้นนั้น พวกขอม ได้ไปตั้งปกครองอยู่ ณ ที่ใดบ้าง เพราะในบรรดาเมืองที่ขอมไปตั้งปกครอง ย่อมสร้างปราสาทหินไว้ทุกแห่ง ประโยชน์อย่างที่ ๒ นั้น เป็นที่สังเกตว่า เมืองที่ขอมไปตั้งอยู่นั้น เมืองไหนเป็นเมืองใหญ่ในสมัยนั้นบ้าง เพราะถ้าเป็น เมืองใหญ่ก็สร้างปราสาทหินขนาดใหญ่หรือมีปราสาทหินหลายแห่งรวมอยู่ใน เมืองนั้น เช่นที่เมืองลพบุรีเป็นตัวอย่าง เมืองไหนเป็นชั้นรองลงมาปราสาท ที่สร้างก็เป็นขนาดย่อมลง ดังเช่น (วัดกำแพงแดง) ที่เมืองเพชรบุรีเป็นตัวอย่าง ถ้าเป็นแต่เมืองน้อย ปราสาทหินที่สร้างก็เป็นอย่างเล็กสักแต่ว่าสร้าง เช่นที่ (วัดเจ้าจันทร์) เมืองสวรรคโลกเป็นตัวอย่าง * เมืองที่ขอมได้เข้ามาตั้งปกครอง ในครั้งนั้น ถ้าว่าโดยสังเกตขนาดปราสาทหินดังกล่าวมาแล้ว ที่เป็นเมืองสำคัญ ทางอาณาเขตโคตรบูร คือเมืองขุขันธ์ เมืองสุรินทร์ ในมณฑลอุบลรัตน์ และเมืองนางรอง เมืองพิมายในมณฑลนครราชสีมาทั้งเมืองนครราชสีมาเอง ยังเมืองสกลนครในเขตมณฑลอุดรด้วยอีกแห่งหนึ่ง ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาทาง

* ที่วัดเจ้าจันทร์ เมืองสวรรคโลกนี้เป็นแต่เพียงขรรค์ศาสดาที่หักคนเดินทางซึ่งพระเจ้า ขัยวรมันที่ ๑ ของขอมทรงสร้างขึ้นตามถนนหลวงในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘

ชายทะเลข้างฝ่ายตะวันออกมีเมืองจันทบุรีเป็นต้น ต่อมาถึงเมืองปราจีนและเมืองนครนายก เมืองลพบุรี เมืองศรีเทพ (อยู่ริมน้ำสักเขตอำเภอวิเชียรแขวงจังหวัดเพชรบูรณ์) เมืองสุโขทัย ทางตะวันตกเข้าใจว่าเมืองอุทองแห่งหนึ่ง (แต่ของโบราณที่อยู่ในเมืองนี้หักพังจมดินอยู่โดยมาก ยังไม่ได้ขุดค้น)* เมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี ส่วนเมืองลพบุรีนั้นตั้งเป็นราชธานีเป็นที่อุปราชอยู่ปกครองอาณาเขตทวารวดีทั้งปวง แต่ทางอาณาเขตโคตรบูรณ์จะตั้งราชธานีสำหรับอุปราชที่เมืองพิมายหรือที่ใดนั้นไม่ทราบแน่ พวกขอมมาตั้งปกครองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาขึ้นไปจนถึงเมืองเสลียง (คือเมืองสวรรคโลกบัดนี้) เป็นที่สุด เหนือกว่านั้นขึ้นไป (คือมณฑลภาคพายัพทุกวันนี้) ที่เป็นอาณาเขตโยนกอยู่ก่อนถึงยวมขึ้นแก่ขอมก็เป็นแต่อย่างเมืองประเทศราช พวกลาวปกครองกันเอง ขอมหาได้ขึ้นไปตั้งปกครองไม่ เมื่อขอมเข้ามาตั้งปกครองเมืองลาวนั้นพวกพลเมืองก็เป็นลาวเป็นพื้น พวกขอมเป็นแต่มาเป็นมูลนาย ข้อนี้นี้ยังมีที่สังเกตได้ตามเจดีย์สถานซึ่งขอมสร้าง เช่นปราสาทหินที่เมืองพิมายก็ดี ปราสาทหิน (วัดพระพายหลวง) เมืองสุโขทัยก็ดี ย่อมมีปรากฏและเชิงเทินล้อมรอบ เห็นได้ว่าที่สร้างเช่นนั้นเพื่อเวลาเมื่อเหตุการณ์ เช่น พลเมืองเป็นกบฏจะได้อาศัยเจดีย์สถานนั้นเป็นป้อมป้องกันตัว พวกขอมเข้ามาปกครองแผ่นดินลาวมีอำนาจเต็มเปี่ยมอยู่ประมาณ ๒๐๐ ปีก็ถูกพม่าเข้ามาเบียดเบียนจึงจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

* เท่าที่ได้ขุดค้นกันมาแล้วจนปัจจุบัน ปรากฏว่ายังไม่ได้พบร่องรอยของศิลปขอมเลยในเมืองอุทอง คงพบแต่ศิลปสมัยทวารวดี

๘. คราวนี้จะต้องกลับกล่าวถึงเหตุการณ์ทางประเทศมอญ ประเทศมอญตั้งอยู่ริมแม่น้ำเอราวดีข้างตอนใต้ ลงมาจนแนวแม่น้ำสลวินและชายทะเล ต่อลงมาจนเมืองทวาย ส่วนแผ่นดินในลุ่มแม่น้ำเอราวดีข้างตอนเหนือ เดิมเป็นที่อยู่ของชนชาติพม่าซึ่งเป็นเชื้อสายหนึ่งกับพวกชาวทิเบต เช่นเดียวกับพวกมอญหนึ่งกับลาวและเขมร พวกพม่ามีกำลังขึ้นรุกแดนพวกมอญลงมาทางแม่น้ำเอราวดีโดยลำดับ จนได้เมืองพุกามตั้งเป็นราชธานีของพม่า อยู่มาเมื่อราว พ.ศ. ๑๖๐๐ เศษ เกิดพระเจ้าแผ่นดินพม่ามีอำนาจมากขึ้นพระองค์หนึ่ง เรียกนามปรากฏในพงศาวดารว่าพระเจ้าอนิรุทธหรือพระเจ้าอินธามังช่อปราบปรามได้แดนมอญไว้ในอำนาจทั้งหมด แล้วยกกองทัพข้ามภูเขาเข้ามาปราบปรามได้อาณาเขตโยนกและอาณาเขตทวารวดี ได้เป็นเขตแดนลงมาถึงเมืองลพบุรี ตามเรื่องพงศาวดารกล่าวว่าพระเจ้าอนิรุทธแผ่อำนาจออกไปจนแผ่นดินขอม แต่ข้อหลังนี้หาหลักฐานโบราณวัตถุประกอบเรื่องพงศาวดารไม่ ฟังได้เป็นแน่แต่ว่าพระเจ้าอนิรุทธซึ่งอำนาจขอมได้ในอาณาเขตทวารวดีและอาณาเขตโยนก และพม่าได้ปกครองแผ่นดินทั้งสองอาณาจักรนี้อยู่ประมาณ ๒๐๐ ปี เมื่อพระเจ้าอนิรุทธมหาราชมีอำนาจปกครองอาณาเขตทั้งสองซึ่งกล่าวมา ได้มาสร้างเมืองขึ้นในประเทศนี้หลายเมือง ที่ยังปรากฏเค้าเงื่อนอยู่ คือสร้างตรงที่ตึงเมืองนครเข็ญใหม่ทุกวันนี้ เรียกว่าเมืองระมิงเมืองหนึ่ง ยังมีวัดเจติยเจดียอดซึ่งถ่ายแบบมาแต่พระเจดีย์ที่ทันพระศรีมหาโพธิ์เมืองพุทธคยาในอินเดียมาสร้างไว้ที่เมืองพุกามองค์หนึ่ง ที่เมืองระมิงนี้ องค์หนึ่งเป็นสำคัญ และบางทีจะยังมีเมืองอื่นอีกซึ่งสร้างในสมัยนั้น เหตุที่พม่าเข้ามาชิงอำนาจขอมได้ครั้งนั้นทำให้ขอมหย่อนกำลังลงในแผ่นดินลาว แต่พวก

พม่าซึ่งมีอำนาจขึ้นครั้งพระเจ้าอนิรุทธมหาราชก็ไม่รักษานาจอไว้ได้เพียงเท่าใด พอสิ้นพระเจ้าอนิรุทธแล้วอำนาจพม่าก็เสื่อมลงโดยลำดับ ครั้นขอมเห็นว่าพม่าหมดอำนาจลงในอาณาเขตทวารวดีก็กลับเข้ามาปกครองอีก แต่ในตอนนั้นประเทศขอมเองก็เสื่อมกำลังลงมาก จึงเป็นเหตุให้ไทยได้ลงมาปกครองตั้งสยามประเทศดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า*

* เรื่องพระเจ้าอนิรุทธเข้ามาปราบปรามถึงดินแดนในประเทศไทยนี้ นักปราชญ์ชาวต่างประเทศยังไม่เชื่อกันนัก เพราะเขาเห็นว่ายังไม่มียุทธฐานทั้งในจารึกและพงศาวดารของพม่า ส่วนใหญ่เห็นว่าไทยเราได้ประกาศเอกราชโดยตรงจากขอมมากกว่า เรื่องวัดเจ็ดยอดที่จังหวัดเชียงใหม่ก็เช่นเดียวกัน บางท่านอ้างว่าสร้างขึ้นในรัชกาลของพระเจ้าติโลกราชแห่งเมืองเชียงใหม่ (พ.ศ. ๑๘๘๕-๒๐๑๑) เท่านั้น เพื่อฉลองพุทธศานาครบ ๒๐๐๐ ปี

ตอนที่ ๒

ว่าด้วยเรื่องไทยได้ปกครองประเทศสยาม

๑. ชนชาติไทย เป็นชาติใหญ่อันหนึ่งในเอเชียฝ่ายตะวันออกมาตั้งแต่ก่อนพุทธกาล แม้ในทุกวันนี้ นอกจากสยามประเทศนี้ยังมีชนชาติไทยตั้งภูมิลำเนาอยู่ในประเทศอื่นอีกเป็นอันมาก อยู่ในดินแดนประเทศจีนก็หลายมณฑลทั้งในแดนตังเกี๋ย แคนพม่า ตลอดจนไปจนมณฑลฮกต๋มในแดนประเทศอินเดีย แต่คนทั้งหลายหากเรียกชื่อต่าง ๆ กันไปตามดินที่อยู่ เช่นเรียกว่าชาวสยามบ้าง ลาวบ้าง เจียงบ้าง ฉานบ้าง เงี้ยวบ้าง ลื้อบ้าง เขินบ้าง ข่าดิบ้าง อาหมบ้าง ซ้อบ้าง ที่คงเรียกตามค่านามเดิมว่าผู้ไทยและไทก็มีบ้าง ที่แท้พวกที่ได้นามต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้ล้วนเป็นชนชาติไทย พูดภาษาไทยและถือตัวว่าเป็นไทยด้วยกันทั้งนั้น ตามเรื่องพงศาวดารที่ปรากฏมาว่า เดิมชนชาติไทยตั้งภูมิลำเนาอยู่ในดินแดนอันทุกวันนี้ตกเป็นอาณาเขตของจีนข้างฝ่ายใต้ ที่เรียกว่ามณฑลซุนหน่า มณฑลกุยจิ๋ว มณฑลกว๋างตุ้งและมณฑลกว๋างไต้ * ทั้ง ๔ มณฑลมีบ้านเมืองและเจ้านายของตนเองปกครอง แยกย้ายกันอยู่เป็นหลายอาณาเขต จีนเรียกชนชาติไทยว่า “ฮวน” มูลเหตุที่พวกไทยจะย้ายจากเมืองเดิมมาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในประเทศพม่า มอญ ลาวนั้น เป็นเพราะถูกพวกจีนรบรุกชิงเอาดินแดนไปจากอาณาเขตดูเหมือนจะตั้งกันแต่เมื่อราว พ.ศ. ๔๐๐ คราวที่

* ปัจจุบันเชื่อกันว่าชนชาติไทยแต่เดิมอาศัยอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศจีน แถวกว๋างตุ้งตอกับญวน และต่อมาได้อพยพไปทางทิศตะวันตก ขึ้นไปทางเหนือไม่ไกลลุ่มแม่น้ำแยงซีเกียง อีกพวกหนึ่งอพยพลงมาทางใต้

ปรากฏในเรื่องสามก๊กว่าเล่าปี่ตั้งเป็นอิสระได้ในมณฑลเสฉวนแล้ว ต่อมา
 ขงเบ้งยกกองทัพมาปราบปรามชวน คือเบ้งเฮกเป็นต้น ขยายอาณาเขตเมือง
 เสฉวนออกมาทางทิศตะวันตก เรื่องสามก๊กตอนที่กล่าวนี้ คือตัวเรื่องพงศาวดาร
 ที่จีนมาบุกรุกเมืองไทยเดิมนี้เองมิใช่อื่น เมื่อไทยสู้จีนไม่ได้ พวกที่ไม่อยาก
 ยอมอยู่ในอำนาจจีน จึงพากันทั้งบ้านเมืองอพยพมาหาภูมิลำเนาอยู่ใหม่ทางทิศ
 ตะวันตก พวกหนึ่งไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ทางริมลำน้ำคง (ซึ่งเรียกกันในปัจจุบัน
 ใหม่ว่าลำน้ำสลวิน) และต่อไปในแดนพม่าจนถึงแดนอัสสัม พวกนี้ได้นามว่า
 ไทยใหญ่ (แต่มักเรียกกันว่าเงี้ยวหรือฉานทุกวันนี้) อีกพวกหนึ่งลงมาทางทิศใต้
 มาตั้งอยู่ในดินแดน ซึ่งบัดนี้เรียกว่าตังเกี๋ยและสิบสองจุไทย สิบสองปันนา
 ข้างเหนือแม่น้ำโขง พวกนี้ได้นามว่าไทยน้อย เป็นบรรพบุรุษของพวกไทยที่
 มาเป็นชาวสยาม และเป็นบรรพบุรุษของพวกไทยที่เรียกกันทุกวันนี้ว่าลื้อและ
 เขินชาวเมืองเชียงรุ่งและเชียงตุง แม้พวกไทยในเมืองเดิมเสียเขตแดนทาง
 ตะวันออกไปแก่จีนเป็นอันมากในครั้งนั้นก็ดี เมืองไทยเดิมก็ยังมีได้สิ้น ยังคง
 มีอาณาเขตและมีพระเจ้าแผ่นดินไทยปกครองกันเป็นอิสระต่อมาอีกหลายร้อยปี
 มีเรื่องราวปรากฏในจดหมายเหตุจีนว่าพวกไทยที่ยังเป็นอิสระเหลืออยู่ ๕ อาณา
 เขตรวมกันเข้าเป็นประเทศหนึ่ง จีนเรียกว่าประเทศนั้นเจ้า มีพระเจ้าแผ่นดิน
 ปกครอง ตั้งราชธานีอยู่ ณ เมืองหนองแส ซึ่งจีนเรียกว่าตะลิฟู ในมณฑล
 ซุนหนำบัดนี้* พวกไทยในประเทศนั้นเขายังมีกำลังถึงสามารถยกกองทัพไปตี
 เมืองจีนและเมืองทิเบตอีกหลายคราว แต่ลงปรายเมื่อราว พ.ศ. ๑๔๒๐ พวก

* ปัจจุบันนี้เชื่อกันว่าอาณาจักรนั้นเจาหรือน่านเจ้า ผู้ปกครองน่าจะเป็นเชื้อชาติไต-ไทเบต
 มากกว่า ชนชาติไทยคงเป็นชนกลุ่มน้อย

ไทยชาวประเทศนั้นขายอมเป็นไมตรีต่อกับจีน และพระเจ้าแผ่นดินไทยได้อภิเษกสมรสกับราชธิดาพระเจ้ากรุงจีน ณ ราชวงศ์ถัง เกิดราชวงศ์เป็นเชื้อจีน จึงเป็นเหตุให้ไทยในเมืองเดิมไปนิยมขนบธรรมเนียมจีน ทั้งประเพณีเดิมของตนเปลี่ยนไปเอาอย่างจีนโดยลำดับมา ถึงกระนั้นก็ยังเป็นประเทศไทยมีอิสระแก่ตนต่อมาจนถึงเมื่อถูกสายชานกษัตริย์ตันราชวงศ์หงวน ซึ่งเรียกในพงศาวดารจีนว่า พระเจ้าสัวโจ้วฮ่องเต้ได้เป็นใหญ่ในเมืองจีน ยกกองทัพมาปราบปรามเมืองไทยเดิมได้ตลอดไปจนแดนพม่าเมื่อราว พ.ศ. ๑๗๘๗ แต่ณเมืองไทยเดิมจึงสันนิษฐาน ตกเป็นเมืองขึ้นของจีนสืบมาจนกาลบัดนี้

๒. ตั้งแต่พวกไทยน้อยอพยพจากเมืองเดิมลงมาถึงบ้านเมืองอยู่ในท่งเกี้ยวและสิบสองจุไทยสิบสองปันนา ซึ่งติดต่อกับอาณาเขตลาวข้างฝ่ายเหนือ ก็มีพวกไทยที่ประสงค์จะค้าขายหรือจะหาที่ตั้งภูมิลำเนาให้เป็นสุขสำราญยิ่งขึ้น พวกนั้นอพยพข้ามฟากแม่น้ำโขงต่อลงมาข้างใต้ ครั้นมาพอเห็นที่ดินอุดมกว่าทางข้างเหนือก็ตามกันเรื่อยลงมา พวกที่มาอยู่ในที่ว่างเปล่าก็ตั้งภูมิลำเนาอยู่เป็นอิสระแก่ตน พวกที่มาอยู่ในที่มีเจ้าบ้านผ่านเมืองปกครองก็ยอมอยู่ในบังคับบัญชาเป็นไพร่บ้านพลเมืองของเมืองนั้นๆ จำเนียรกาลนานมาก็มีชนชาติไทยในแดนลาวมากขึ้นโดยลำดับ

๓. ในสมัยเมื่อพม่ากับขอมรบพุ่งแย่งชิงอาณาเขตลาวกัน แล้วอ่อนกำลังลงด้วยกันดังกล่าวมาแล้วนั้น พวกไทยที่อยู่ทางสิบสองจุไทยมีกำลังมากขึ้น เกิดมีพระเจ้าแผ่นดินไทยซึ่งทรงอำนาจมากองค์หนึ่งทรงนามว่าพระเจ้าพรหม ยกกองทัพลงมาขับไล่ขอมซึ่งเอาแดนลาวได้ตลอดลงมาถึงเมืองเซียง (คือเมืองสุวรรณโลกบัดนี้) แลอาณาเขตตลอดลงมาท้องที่สงมณฑล

คือดินแดนที่เป็นอาณาเขตเมืองหลวงพระบาง เมืองเวียงจันทน์ และมณฑลอุดรข้างตอนฝ่ายเหนือ นับเป็นมณฑลหนึ่งเรียกว่า “ลานช้าง” (เห็นจะเป็นเพราะมีช้างชุม) ดินแดนที่เป็นมณฑลภาคพายัพทุกวันนี้ (เป็นที่ทำไร่นาได้บริบูรณ์) เรียกว่า “ลานนา” อีกมณฑลหนึ่ง แต่นั้นพวกไทยก็เริ่มลงมาปกครองสองมณฑลนี้ ฝ่ายขอมยังตั้งราชธานีของอุปราชอยู่ที่เมืองสทบุรี และมีเมืองใหญ่เป็นหน้าด่านอยู่ที่เมืองสุโขทัย แต่ขอมไม่มีกำลังพอจะขึ้นไปขับไล่พวกไทยไปเสียจากมณฑลลานช้างและลานนา จึงต้องเอาใจดีต่อผู้นั้นพันธุ์ให้มียศศักดิ์เป็นเจ้าบ้านผ่านเมืองที่ไทยลงมาตั้งอยู่มากด้วยกัน ตลอดจนมาจนเมืองทาลาน้ำลึกข้างตอนเหนือ เป็นแต่อย่างหัวเมืองขึ้นของขอม ที่เป็นเมืองใหญ่ยกย่องให้มียศอย่างเช่นประเทศราชก็มี

๔. ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๑๗๘๗ กรุงกบิลยาชนตั้งราชวงศ์หงวนเป็นใหญ่ในเมืองจีน แล้วยกกองทัพมาปราบปรามแดนไทยเดิมถึงกล่าวมานั้น พวกไทยที่อยู่ทางเมืองเดิมถูกเบียดเบียนก็อพยพทั้งภูมิลำเนาเดิมตามลงมาทางเมืองไตอีกเป็นอันมาก จึงเป็นเหตุให้ไทยที่มาตั้งในมณฑลลานนา และตามหัวเมืองที่ติดต่อกับเมืองสุโขทัยมีกำลังมากขึ้น ไม่ยอมให้พวกขอมบังคับตามชอบใจดังแต่ก่อน ก็เกิดวิวาทกันขึ้น มีเจ้าเมืองไทยซึ่งมียศเช่นประเทศราชสองคน ชื่อพ่อขุนบางกลางท่าว* เจ้าเมืองบางยางผู้เป็นต้นราชวงศ์พระร่วงคนหนึ่ง พ่อขุนผาเมือง เจ้าเมืองราดคนหนึ่ง รวมกำลังเข้ากันยกกองทัพไทยมาตีเมือง

*ปัจจุบัน ดร. ประเสริฐ ณ นคร อ่านว่า “บางกลางทาว”

๑ คำว่า พ่อขุน ในสมัยนั้นหมายความว่าเจ้าเมืองใหญ่ซึ่งมีเมืองขึ้น ส่วนเจ้าเมืองน้อยเรียกแต่ว่า ขุน เมืองบางยางนั้นจะอยู่ตรงไหนยังไม่ได้ความ เหตุใดจึงเรียกว่าพระร่วงจะอธิบายในเรื่องต่อไปข้างหน้า แต่เมืองราดนั้นความในศิลาจารึกแสดงว่า อยู่ทางทิศตะวันออกเมืองสุโขทัย สันนิษฐานว่าเห็นจะอยู่ริมลำน้ำสัก มีเมืองเพชรบูรณ์กับเมืองศรีเทพ

สุโขทัย ได้รับพ่วงกับพวกขอมเป็นสามารต ฝ่ายไทยมีชัยชนะได้เมืองสุโขทัย อันเป็นที่มั่นของขอมทางฝ่ายเหนือเมื่อราว พ.ศ. ๑๘๐๐ แล้วพร้อมกันยกพ่อขุนบางกลางท่าวขึ้นเป็นกษัตริย์ครองเมืองสุโขทัย ราชภิเชกทรงนามว่า พระเจ้าศรีอินทราทิตย์ นับเป็นปฐมกษัตริย์ไทยซึ่งได้ปกครองสยามประเทศ

๕. เมื่อพระเจ้าศรีอินทราทิตย์ ประกาศตั้งกรุงสุโขทัยเป็นอิสระนั้น พวกขอมยังมีกำลังตั้งอยู่ที่เมืองลพบุรี อันเรียกกันเป็นสามัญว่าเมืองละโว้ อาณาเขตทวารวดีเดิมจึงแยกเป็นสองอาณาเขต มีนามปรากฏในจดหมายเหตุจีนเรียกอาณาเขตข้างใต้ซึ่งยังขึ้นแก่ขอม ณ เมืองลพบุรีว่า “หลอชกก๊ก” ตรงกับอาณาเขตละโว้ เรียกอาณาเขตฝ่ายเหนือซึ่งขึ้นแก่ไทย ณ เมืองสุโขทัยว่า “เสียมกก๊ก” ตรงกับว่าอาณาเขตสยาม^๒ นามที่เรียกว่าประเทศสยาม เกิดขึ้นแต่สมัยนั้นเป็นต้นมา แต่เป็นคำชาวต่างประเทศทั้งปวงเรียก ไทยเองเรียกนามประเทศของตนว่าเมืองไทย หรือกรุงสุโขทัย หาเรียกว่าประเทศสยามไม่ อันคำว่า “สยาม” นี้เป็นคำภาษาสันสกฤต เพราะเหตุนี้แสดงให้เห็นว่าพวกชาวอินเดียจะเรียกก่อน จีนและชาติอื่นเป็นแต่เอาอย่างไปเรียกตาม ก็ศัพท์ว่าสยามนั้นแปลความได้เป็นสองนัย นัยหนึ่งแปลว่า “สีคราม” อีกนัยหนึ่งแปลว่า “ทองคำ” ถ้าใช้คำสยามเรียกมนุษย์ก็หมายความว่ามนุษย์จำพวกที่ผิวคล้ำ ถ้าใช้เรียกภูมิประเทศก็หมายความว่าประเทศที่มีป้อมทองคำ นักเรียนโบราณคดีที่เป็นชาวต่างประเทศโดยมากสันนิษฐานว่าคำสยามที่เรียกชนครั้งนั้น คง

^๑ บ้างก็นับเชื่อกันว่าราว พ.ศ. ๑๗๘๐

^๒ ครั้นรวมเป็นก๊กเดียวกันในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี จีนจึงเรียกว่า เสียมหลอชก และคงเรียกอย่างนั้นมาจนบัดนี้

เรียกชนชาติไทยที่ลงมาตั้งภูมิลำเนาข้างฝ่ายใต้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกพวกไทยใหญ่ (เงี้ยว) ที่ไปตั้งภูมิลำเนาทางแดนพม่าว่า “ฉาน” อันเข้าใจว่าเดิมจะเป็นคำสยามนั่นเอง แต่นานมาเรียกเพี้ยนไปจึงกลายเป็นฉาน แต่มีนักเรียนอีกฝ่ายหนึ่งคัดค้านว่าไทยใหญ่ก็ดี ไทยน้อยก็ดี ผิดผ่องกว่าชนชาติลาวและขอม หากสมแก่ชื่อจะเรียกว่าเป็นผิวกล้ามไม้ จึงสันนิษฐานว่าคำว่า สยาม นั้นเห็นจะหมายว่าดินที่มีบ่อทอง เพราะประเทศมีบ่อทองจริง ๆ และตรงกับเรื่องศาสนประวัติซึ่งว่า พระเจ้าอโศกมหาราชให้สมณทูตเชิญพระพุทธศาสนามาประดิษฐานใน “สุวรรณภูมิประเทศ” ดังนี้*

*เรื่องพระเจ้าอโศกมหาราชโปรดให้เชิญพระพุทธศาสนามาประดิษฐานยังดินแดนที่เป็นประเทศไทยในปัจจุบันนี้ ยังไม่มีหลักฐานทางด้านโบราณวัตถุสถานสนับสนุนมากนัก

ตอนที่ ๓

พงศาวดารกรุงสุโขทัยคราวเจริญ

๑. ประเทศสยาม เมื่อพระเจ้าศรีอินทราทิตย์แรกตั้งเป็นอิสระขึ้นที่กรุงสุโขทัยนั้น อาณาเขตยังคับแคบ ดูเหมือนจะมีเมืองใหญ่แต่เมืองสุโขทัยกับเมืองเชลียง (คือเมืองสวรรคโลกเก่า) ซึ่งยกเป็นราชธานีด้วยกันทั้งสองเมือง นอกจากนั้นก็จะมีแต่หัวเมืองขึ้นทางริมลำน้ำปิง น้ำยม น้ำน่าน และน้ำสัก ไม่มากมายก็เมือง ราชอาณาจักรทางข้างเหนือเห็นจะอยู่เพียงเมืองตากและเมืองแพร่ ทางข้างใต้ก็เห็นจะลงมาเพียงเมืองพระบางที่ปากน้ำโพ (คือเมืองนครสวรรค์บัดนี้) ไพร่บ้านพลเมืองและกำลังไพร่พลยังไม่มีเท่าใดนัก เพราะฉะนั้นจึงมีเรื่องปรากฏในศิลาจารึกว่า ชุนสามชน เจ้าเมืองฉอด (เดี๋ยวนี้เป็นเมืองร้างอยู่ที่ตำบลแม่สอด แขวงจังหวัดตากทางทิศตะวันตก) ไม่ยอมอยู่ในอำนาจกรุงสุโขทัย ยกกองทัพเข้ามาตีเมืองตาก (อันอยู่ทางฝั่งตะวันตกได้ปากน้ำวัง ห่างเมืองสุโขทัยระยะทางเดินเพียง ๒ วัน) พระเจ้าศรีอินทราทิตย์ยกกองทัพไปสู้รบแพ้ชุนสามชน หากได้อาศัยพระราชโอรสองค์น้อยเป็นนักรบเข้มแข็งการณรงค์สงครามเข้าชนช้างชนะชุนสามชน พวกเมืองฉอดจึงแตกพ่ายไป

พระเจ้าศรีอินทราทิตย์นั้น มเหสีทรงนามว่านางเสือง มีราชโอรสด้วยกันสามองค์ องค์ใหญ่สิ้นชีพเสียแต่ยังเยาว์ องค์กลางทรงนามว่าบาลเมือง องค์น้อยนั้นเมื่อชนช้างชนะชุนสามชนเจ้าเมืองฉอดเจริญชันษาได้เพียง ๑๔ ปี

*ในจารึกว่า “บานเมือง”

พระราชบิดาประทานนามว่า พระรามคำแหงเป็นบำเหน็จศึกในคราวนั้น พระเจ้าศรีอินทราทิตย์จะครองราชสมบัติอยู่สักกี่ปี ชื่อนี้ก็ยังไม่พบหลักฐานที่จะทราบได้แน่ ปรากฏแต่ว่าเมื่อพระเจ้าศรีอินทราทิตย์สวรรคต พระเจ้าบาลเมือง (เรียกในภาษามอญว่าปาลราช) ซึ่งเป็นราชโอรสผู้ใหญ่อยู่ในเวลานั้นได้รับรัชทายาท และตั้งให้พระรามคำแหงราชอนุชาเป็นพระมหากษัตริย์ เห็นจะให้ไปครองเมืองเซียง ซึ่งสร้างเมืองขึ้นใหม่ข้างเหนือเมืองเดิมอีกเมืองหนึ่ง ขนานนามว่าเมืองศรีสัชนาลัย^๑ พระเจ้าบาลเมืองครองราชสมบัติอยู่ไม่ช้านักก็สวรรคต พระรามคำแหงราชอนุชาจึงได้รับรัชทายาทครองกรุงสุโขทัยต่อมา

๒. พระเจ้ารามคำแหงเสวยราชย์เมื่อราวพ.ศ. ๑๘๒๐^{*} นับเป็นรัชกาลที่ ๓ ในราชวงศ์ภักษัตริย์ซึ่งครองกรุงสุโขทัย พระเจ้ารามคำแหงองค์นี้เป็นอัครวิษณุภักษัตริย์ ทรงพระคุณพิเศษทั้งเป็นนักรบและเป็นพระเจ้าแผ่นดินซึ่งสามารถในการปกครองพระราชอาณาจักร นับเป็นพระมหाराชเจ้าองค์แรกในภักษัตริย์สยาม เรื่องราชประวัติของพระเจ้ารามคำแหงมหาราชเริ่มปรากฏแต่เมื่อยังเป็นพระราชกุมาร พระชันษาได้ ๑๙ ปี ว่ากล้าเข้าชนช้างกับจอมพลของข้าศึก แก่พระราชบิดาพันอันตรายและกลับเอาชัยชนะศึกครั้งนั้นได้เป็นปฐม แต่นั้นก็ปรากฏพระเกียรติว่าเป็นนักรบสำคัญของกรุงสุโขทัย ได้เป็นผู้นำทัพเที่ยวปราบปรามข้าศึกขยายราชอาณาจักรสุโขทัยกว้างขวางออกไป

๑ เมืองเซียงอยู่ทางริมลำน้ำท่าแพเดิม ตรงที่สร้างพระศรีรัตนมหาธาตุหรือที่ชาวเมืองเรียกว่า (วัดน้อย) ครั้นขุดคลองลัดที่ลำน้ำม ตัดแต่แก่งหลวงลงมาออกลำน้ำท่าแพเมืองเซียง จึงสร้างเมืองมีบ่อมปรการขันทตรงลำน้ำรวมข้างเหนือคลองลัดอีกเมืองหนึ่ง ให้ชื่อว่าเมืองศรีสัชนาลัยอยู่ทางเหนือเมืองเซียงสัก ๒๐ เส้น ต่อมาสาหร่ายน้ำมาดินเสียทางคลองลัดลำน้ำมเก่าตั้งแต่เมืองศรีสัชนาลัยลงมาถึงเมืองสุโขทัยดินเงินหมด

* ปัจจุบันเชื่อกันว่าใน พ.ศ. ๑๘๒๒

เป็นอันดับ ทั้งในรัชกาลของพระราชนิศาและในรัชกาลพระเจ้าบรมเมืองผู้
เป็นพระเชษฐาามาจนพระองค์เองได้ครองราชสมบัติ เรื่องราชประวัติของ
พระเจ้ารามคำแหงเมื่อได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว มีอยู่ในศิลาจารึกและ
หนังสือโบราณเรื่องต่าง ๆ ทั้งที่แต่งในประเทศนี้และประเทศอื่น ปรากฏ
ลักษณะการซึ่งพระเจ้ารามคำแหงมหาราชทรงปกครองทะนุบำรุงสยามประเทศ
เป็นคติน่าฟังหลายอย่าง จะนำมาแสดงในบรรยายนี้ แต่เพื่อจะมีให้ยืดยาว
เกินไป จะเลือกกล่าวตามลักษณะการเป็นอย่าง ๆ ดังจะปรากฏต่อไปนี้

๓. จะว่าด้วยราโชบายของพระเจ้ารามคำแหงมหาราชในการเกี่ยวข้องกับ
กับต่างประเทศก่อน ก็ในสมัยเมื่อแรกตั้งกรุงสุโขทัยนั้นประเทศสยามยังเป็น
แต่ประเทศน้อยอันหนึ่ง อยู่ในท่ามกลางประเทศอื่นที่มีอำนาจเสมอกัน เป็น
กันว่าทางมณฑลฉานนาช้างเผี้ยวเหนือ (คือมณฑลภาคพายัพบัดนี้) ก็มีไทย
และลาวยังตั้งบ้านเมืองเป็นอิสระแก่กันอยู่หลายอาณาเขต แม้พวกไทยใน
มณฑลฉานนาได้เป็นสัมพันธมิตรกับพวกไทยที่มาตั้งเมืองสุโขทัยได้จากขอมก็
จริง แต่เมื่อตั้งกรุงสุโขทัยแล้วพวกนั้นก็หาได้ยอมขึ้นต่อกรุงสุโขทัยไม่ ส่วน
ช้างเผี้ยวได้พวกขอมอันเป็นข้าศึกก็กำลังตั้งอยู่ ณ เมืองลพบุรี ครั้นมาถึงเมื่อ
สมัยพระเจ้ารามคำแหงได้ครองกรุงสุโขทัย เกิดคนสำคัญขึ้นในพวกไทยทาง
มณฑลฉานนาสองคน คือพระยาเมงราย* เจ้าเมืองเงินยาง (อันตั้งอยู่ช้าง
เผี้ยวเมืองเชียงแสนบัดนี้) คนหนึ่ง พระยาจำเมืองเป็นเจ้าเมืองพะเยา (อยู่
ช้างเผี้ยวเมืองนครลำปางบัดนี้) คนหนึ่ง ในพงศาวดารฉานนากล่าวว่าพระ

* บัญชีนี้มีผู้เสนอว่าควรเรียกว่า "มังราย" ดังในศิลาจารึกและหนังสือเก่า

เจ้ารามคำแหง^๒ กับพระยาเมงรายและพระยารำเมืองท่งสาม^๕ ได้เคยเป็นศิษย์
 ร่วมอาจารย์ จึงเป็นมิตรสหายกันมาตั้งแต่ยังเยาว์อยู่ด้วยกัน ครั้นนั้นพระยา
 เมงรายส้องสมกำลังได้มากแล้วสร้างเมืองเชียงรายขึ้นเป็นราชธานี แล้วปราบ
 ปราบบ้านเมืองที่ใกล้เคียงขยายอาณาเขตลงมาข้างใต้ จนได้เมืองหริภุญชัย
 (คือเมืองนครลำพูนบัดนี้) แล้วแผ่อาณาเขตลงมาจนถึงเมืองนครลำปาง ถ้า
 พิจารณาแผนที่ก็จะคิดเห็นได้ว่าการที่พระยาเมงรายแผ่อาณาเขตลงมาจนใกล้
 ขีดกรุงสุโขทัยถึงเพียงนั้น เป็นการกีดกันทางที่จะขยายราชอาณาจักรของพระ
 เจ้ารามคำแหงมหาราชขึ้นไปข้างฝ่ายเหนือ พระเจ้ารามคำแหงก็เป็นนักรบ
 ปราบกษัตริย์ใกล้เคียงอยู่ตลอดเวลาในเวลานั้นไหนเลยจะพอพระราชหฤทัย น่าจะ
 เกิดวิวาทรบพุ่งกับพระยาเมงราย แต่หาเป็นเช่นนั้นไม่ พระเจ้ารามคำแหง
 มหาราชกลับอนุญาตปล่อยให้พระยาเมงราย ขยายอาณาเขต ลงมาตามประสงค์
 รักษาทางไมตรีต่อกันไว้ จนถึงเสด็จขึ้นไปช่วยเลือกที่ให้พระยาเมงรายสร้าง
 เมืองเชียงใหม่เป็นราชธานีข้างฝ่ายใต้ด้วยกันกับพระยารำเมืองเมื่อ พ.ศ. ๑๘๓๔
^๕ ทงเห็นได้ว่าคงเป็นเพราะพระเจ้ารามคำแหงมหาราช มุ่งหมาย จะ ขยับไล่ขอม
 ขยายอาณาเขตลงมาข้างใต้เป็นสำคัญ ไม่ประสงค์จะให้มิดศัตรูขึ้นข้างเหนือ จึง
 ยอมผ่อนผันเอาใจไทยด้วยกันเอง อีกประการหนึ่งในสมัยนั้น ประจวบเวลา
 ที่พวกมอญโคลมามีอำนาจในเมืองจีน ได้เมืองไทยเดิมตลอดไปจนเมืองพม่า
 จีนอาจจะช่วยเป็นกำลังศัตรู กรุงสุโขทัยได้ ทั้งทางข้าง เหนือ และ ทางข้าง ใต้
 พระเจ้ารามคำแหงทรงเห็นการเช่นนี้ ครั้นกษัตริย์ราชวงศ์หงวนที่ครองเมือง

๒ ในพงศาวดารล้านนาเรียกว่า พระร่วง แต่ศักราชตรงกับรัชกาลพระเจ้ารามคำแหง
 มหาราช

*ในหนังสือชินกาลมาลีปกรณ์ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๑๐ ว่า พ.ศ. ๑๘๔๐

จีน แต่งราชทูตเข้ามายังกรุงสุโขทัยเมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๕ ให้มาทาบถามว่าจะ
เป็นไมตรีกับจีนหรืออย่างไร พระเจ้ารามคำแหงก็รับเป็นไมตรีกับจีนใน
ทันที เพราะพระเจ้ารามคำแหงมหาราชป้องกันศัตรูภายนอกได้โดยราโชบาย
ดังกล่าวมา จึงสามารถขยายพระราชอาณาเขตออกไปได้กว้างขวางไม่ติดขัด

๔. ราชอาณาจักรสยามซึ่งขยายออกไปด้วยอำนาจของพระเจ้า
รามคำแหงมหาราชใหญ่โตกว่าแต่ก่อนมาก มีปรากฏในเขตแดนกล่าวไว้ใน
ศิลาจารึกว่าทางทิศใต้ได้บ้านเมืองทั้งปวงลงไปจนตลอดแหลมมลายู ทางทิศ
ตะวันตกก็ได้เมืองมอญทั้งปวงไว้เป็นเมืองขึ้นตลอดขึ้นไปจนถึงเมืองหงสาวดี
ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือได้เมืองน่าน เมืองหลวงพระบาง เมืองเวียง-
จันทน์ และเมืองเวียงคำ^๓ ไว้ในราชอาณาจักร ยังคงเป็นแดนขอมในสมัยนั้น
เห็นจะเพียงมณฑลนครราชสีมาและมณฑลอุบล และบางทีจะเป็นมณฑล
จันทบุรีอีกมณฑลหนึ่ง แต่ทางข้างทิศเหนือราชอาณาจักรของพระเจ้ารามคำแหง
อยู่เพียงจดแดนเมืองนครลำปาง เพราะเป็นไมตรีกับพระยาเม็ญรายและพระยา
จำเมืองดังกล่าวมาแล้ว ถึงกระนั้นก็ดี ราชอาณาจักรซึ่งพระเจ้ารามคำแหง
มหาราชรวบรวมไว้ในประเทศสยามก็กว้างขวางอย่างยิ่งในสมัยอันหนึ่ง และ
เป็นมรดกตกต่อมาแก่ไทยจนถึงชนชาวเราทุกวันนี้ก็มาก

๕. การปกครองพระราชอาณาจักรอันกว้างใหญ่ไพศาลในครั้งพระเจ้า
รามคำแหงมหาราชนั้น จะใช้วิธีปกครองอย่างไรมิได้กล่าวไว้ชัดเจนในศิลา
จารึกหรือหนังสือโบราณ แต่มีเค้าเงื่อนอยู่ในหนังสือเก่าบ้าง อยู่ในขนบ
ธรรมเนียมซึ่งเอาเป็นแบบอย่างใช้มาจนถึงชั้นกรุงศรีอยุธยาบ้าง ประกอบกับ

๓ เมืองเวียงคำอยู่ที่ไหนยังสืบไม่ได้ความ แต่เข้าใจว่าคงอยู่ริมลำน้ำโขงข้างใต้เมืองเวียง
จันทน์ลงไป

สังเกตดูโบราณวัตถุที่ยังปรากฏอยู่ เห็นว่าเค้าเงื่อนลักษณะการปกครองพระราชอาณาจักรในสมัยนั้นจะเป็นดังนี้ คือถือเอาการป้องกันบ้านเมืองตั้งเป็นหลัก วางระเบียบการปกครองเป็นอย่างทหาร บรรดาพลเมืองที่เป็นชายฉกรรจ์นับว่าเป็นทหารทุกคน เจ้านายขุนนางผู้ที่เป็นมุลนายควบคุมผู้คนก็เป็นทหารด้วยทั้งนั้น นับแต่พระเจ้าแผ่นดินเป็นตำแหน่งจอมพลเป็นต้น ลงมาจนข้าราชการก็เป็น นายพล นายพัน นายร้อย นายสิบ ต่างกันตามชั้นผู้ใหญ่ผู้น้อย เวลาบ้านเมืองไม่มีศึกสงครามต่างก็ทำมาหากินบังคับบัญชาว่ากล่าวกันอย่างพลเรือน ถ้าเวลาเกิดศึกสงครามก็บังคับบัญชากันเป็นอย่างทหาร การกะเกณฑ์กำหนดตามท้องที่ เช่นเกณฑ์พลเมืองไหน เจ้าเมืองกรมการกับราษฎรเมืองนั้นก็เข้ากันยกไปเป็นกองทัพ ลักษณะกำหนดเขตและอำนาจการบังคับบัญชาก็เอาท้องที่เป็นหลักดูกัน คือราชธานีมีหัวเมืองชั้นในรายรอบเป็นปริมณฑล เวลาเมื่อศึกสงครามกำลังทั้งมณฑลราชธานีรวมกันเป็นกองทัพหลวง หรือถ้าจะว่าตามชื่อเมืองในครั้งนั้น เมืองสุโขทัยเป็นหัวราชธานี หัวเมืองที่รายรอบนั้น ด้านเหนือมีเมืองศรีสัชนาลัยเป็นเมืองพระมหาอุปราช ตำแหน่งแม่ทัพหน้าปกครอง ยกศักดิ์สูงคล้ายราชธานีอีกแห่งหนึ่ง ต่อมาทางทิศตะวันออกมีเมืองทุ่งยั้ง (อยู่ที่พระแท่นศิลาอาสน์) เมืองบางยม (เดี๋ยวนี้เป็นเมืองร้างอยู่ใกล้ลำน้ำยมเก่า) เมืองสองแคว (คือเมืองพิษณุโลก) เมืองสระหลวง (คือเมืองพิจิตร) ด้านใต้มีเมืองพระบาง (คือเมืองนครสวรรค์) เมืองคนที (อยู่บ้านโคกแขวงเมืองกำแพงเพชร) ด้านตะวันตกมีเมืองตาก หัวเมืองที่กล่าวนี้เรียกว่าหัวเมืองชั้นใน ส่วนหัวเมืองที่ห่างมณฑลราชธานีออกไป เรียกว่าเมืองพระยามหานคร เป็นหัวเมืองชั้นนอก เมืองหนึ่งมีเมืองชั้นมากบ้างน้อยบ้าง เจ้าเมืองเป็นเจ้าหรือเป็นข้าราชการผู้ใหญ่ มียศเสมอ

อย่างนายพล เวลาเกิดศึกสงครามผู้คนในเมืองพระยามหานครอันหนึ่งก็รวมเข้าเป็นกองพลอันหนึ่ง เมืองพระยามหานครในครั้งพระเจ้ารามคำแหงเห็นจะเป็นเมืองที่กล่าวต่อไปนี้ อยู่ทางทิศใต้คือเมืองแพรง (สรค์บุรี) (เมืองสุพรรณภูมิ อุทอง) เมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี เมืองตะนาวศรี ทางทิศเหนือเมืองแพร่ ทางทิศตะวันออก เมืองหล่ม เมืองเพชรบูรณ์ เมืองศรีเทพ บรรดาหัวเมืองชั้นในและ เมืองพระยามหานคร ที่กล่าวมาตั้งไทยเป็นเจ้าเมืองทั้งนั้น ส่วนหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลออกไปถึงชายพระราชอาณาเขต อันชาวเมืองเป็นชนต่างชาติต่างภาษากำหนดเป็นเมืองประเทศราช มีเจ้านายชาวเมืองนั้นปกครองสิทธิ์ขาดเหมือนอย่างเป็นเจ้าแผ่นดินในเมืองของตน เป็นแต่ต้องถวายเครื่องราชบรรณาการต่อพระเจ้ากรุงสุโขทัยตามกำหนด และเวลามีการศึกสงครามก็ต้องเกณฑ์กองทัพมาช่วย เมืองที่เป็นประเทศราชครั้งพระเจ้ารามคำแหงมหาราชสันนิษฐานว่า ทางทิศใต้เห็นจะมีเมืองนครศรีธรรมราช เมืองมะละกาและเมืองยะโฮ^๔ ทางด้านตะวันตกมีเมืองทวาย เมืองเมาะตะมะ และเมืองหงสาวดีเป็นประเทศราช ทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือมีเมืองน่าน เมืองเซ้า (คือเมืองหลวงพระบาง) เมืองเวียงจันทน์ และเมืองเวียงคำเหล่านี้

๖. ลักษณะการบำรุงพระพุทธศาสนาใน ครั้งกรุงสุโขทัย เป็นราชธานีเป็นอย่างไร จะต้องกล่าวความย้อนถอยหลังขึ้นไปถึงเรื่องประวัติพระพุทธศาสนา ซึ่งมาประดิษฐานในประเทศนี้เสียก่อน เรื่องนี้ได้กล่าวมาข้างต้นว่าพระพุทธศาสนาเริ่มมาประดิษฐานในประเทศนี้ ครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชทำตติยสังคายนาเมื่อราว พ.ศ. ๓๐๐ ลัทธิพระศาสนาในชั้นนั้น ต่อมาเรียก

๔ ในหนังสือพระราชพงสาวดารเรียกว่า เมืองชะวา

ว่าลัทธิสาวกยาน (หรือหินยาน) ก็มีพระไตรปิฎกอันเป็นหลักพระศาสนา เป็นภาษามคธ ลัทธิศาสนาอย่างสาวกยานนั้น ได้ไปประดิษฐานในลังกาทวีป ในคราวเดียวกับที่มาประดิษฐานในประเทศนี้ ครั้นต่อมาเมื่อสิ้นราชวงศ์ พระเจ้าอโศกมหาราชแล้ว ที่อินเดียก็เกิดลัทธิถือพระพุทธศาสนาขึ้นอีกอย่าง หนึ่ง เรียกว่าลัทธิมหายานแปลงพระไตรปิฎกไปเป็นภาษาสันสกฤต ลัทธิ มหายานนี้ก็ได้แพร่หลายมายังประเทศนี้และแพร่หลายไปทางเมืองจีนด้วย ชน ชาติไทยได้นับถือพระพุทธศาสนาตั้งแต้อยู่เมืองเดิม ครั้นเมื่อลงมาอยู่ใน ประเทศนี้มาพบศาสนาลัทธิมหายานอย่างเดียวกับที่ถืออยู่แล้ว ก็ถือตามลัทธิ ในประเทศนี้ต่อมา แต่ฝ่ายทางอินเดียขึ้น ตั้งแต่ราว พ.ศ. ๑๒๐๐ มา พวกที่ ถือพระพุทธศาสนาถูกพวกถือศาสนาพราหมณ์เบียดเบียนก่อน แล้วถูกพวก ถือศาสนาอิสลามเบียดเบียนต่อมาในชั้นหลัง พระพุทธศาสนาในอินเดียก็เสื่อม ทรามลง จนขาดการติดต่อกับประเทศอื่น เมื่อเป็นเช่นนั้น นานาประเทศ ที่ถือพุทธศาสนาแต่ก่อน ก็ถือกันไปตามนิยมของตน มาจนเมื่อราว พ.ศ. ๑๗๐๐ ที่ในลังกาทวีปพระเจ้าปรกรมพหุมหาราชเป็นพุทธศาสนูปถัมภก ฟัน พระศาสนาอย่างลัทธิสาวกยานให้รุ่งเรืองขึ้นในลังกาทวีป จำเนียรกาลนานมา เมื่อเกิดศัพทพิภพความ รุ่งเรืองของพระศาสนาในลังกาทวีปครั้งนั้นแพร่ หลายมา ถึงประเทศทางนี้ ก็มีพระภิกษุไทย มอญ เขมร ซึ่งมีความศรัทธากล้าเข้าพวง กันไปศึกษาลัทธิพระศาสนาในลังกาทวีป แล้วบวชแปลงเป็นลังการวงศ์กลับมา ยังประเทศของตนมากขึ้นโดยลำดับมา พวกพระสงฆ์ไทยที่ไปบวชแปลงเป็น นิกลาลังกามา กลับมาตั้งคณะสงฆ์ขึ้นที่เมืองนครศรีธรรมราชก่อน พระเจ้า ราชดำแหมหาราชเห็นจะได้เสด็จลงไปพบปะพระสงฆ์พวกนั้นที่เมืองนคร ศรีธรรมราช ทรงเลื่อมใสศรัทธา จึงอาราธนาขึ้นมาตั้งสงฆมณฑล ณ กรุง

สุโขทัย แล้วบวชแปลงพระสงฆ์ไทยในประเทศนี้ต่อมา เป็นต้นเดิมของพระ
สงฆ์คณะมหานิกายทุกวันนี้ สยามประเทศก็ได้เริ่มมีทางไมตรีกับเมืองลังกา
แต่ครั้งพระเจ้ารามคำแหงเป็นต้นมา และได้พระพุทธรูปอันทรงนามว่า
พระพุทธรูสีหิงค์^๕ มาจากลังกาทวีปในรัชกาลของพระเจ้ารามคำแหงนี้ด้วย

๗. ในสมัยนั้นไพร่บ้านพลเมืองในกรุงสุโขทัย และตามหัวเมืองใน
ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งไทย ลาว และขอม และเชื้อสายซึ่งเกิดแต่สมพงศ์
ระหว่างชนชาติเหล่านั้น แท้เช่นชาติลาวเดิมเห็นจะเหลือน้อยลงแล้ว ด้วย
ปะปนกับขอมมาเสียช้านาน นอกจากชนที่เป็นชาติชาวพื้นเมือง ปรากฏว่ามี
พวกจีนเริ่มเข้ามาตั้งภูมิลำเนาในสยามประเทศแต่ครั้งพระเจ้ารามคำแหง
มหาราชเป็นต้นมา ลักษณะการซึ่งพระเจ้ารามคำแหงมหาราชทรงปกครอง
ทะนุบำรุงไพร่บ้านพลเมืองคงปรากฏอยู่ในศิลาจารึกนั้น แม้จะว่าตามความคิด
ในปัจจุบันนี้ก็ล้วนแต่น่าชม เป็นต้นว่าอุทิศทุนให้มหาชนไปมาค้าขายถึงกัน
ในระหว่างเมืองต่อเมืองและประเทศต่อประเทศ เลิกประเพณีที่กีดขวางแก่การ
คมนาคม เช่นด่านเก็บภาษีจังกอบเป็นต้น มิให้มีในระยะทาง เพื่อให้ไพร่
บ้านพลเมืองไปมาค้าขายได้โดยสะดวก ส่วนราษฎรที่ตั้งหลักแหล่งทำเรือก
สวนไร่นา ก็ทรงทะนุบำรุงให้ได้รับผลน้ำแรงเต็มภาคภูมิ โดยปราศจากความ
เบียดเบียนกันและกัน เอาเป็นพระราชธุระในเรื่องรักษาความยุติธรรมถึง
ประพบัติพระองค์เองเป็นผู้รับภาระของราษฎร โดยให้เอากระดิ่งแขวนไว้ที่
ประตูพระราชวัง ใครมีทุกข์ร้อนจะถวายฎีกาก็ให้ไปลั่นกระดิ่งนั้นให้ได้ยิน
เสียงถึงพระกรรณได้เป็นนิจ วิธีอันนี้เป็นต้นประเพณีซึ่งเรียกว่าตีกลองร้อง

^๕ เรื่องพระพุทธรูสีหิงค์ เดิวนั้นประดิษฐานอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานในกรุงเทพฯ มีตำนาน
แต่งไว้ในภาษามคธชื่อยาว บางท่านก็ว่าได้มาแต่ครั้งรัชกาลพ่อขุนศรีอินทราทิตย์

ฎีกาอันมีสืบมาจากกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ในสมัยเมื่อราชฎีกายังไม่รู้หนังสือกันแพร่หลาย ใครมีทุกขรื้อนจะถวายฎีกาก็อาจจะเข้าไปตักลองวินิจฉัยเริ่ ซึ่งตั้งไว้ ณ ทิมดาบกรมวังให้ได้ยินถึงพระกรณได้ ต่อเมื่อความรู้หนังสือเจริญแพร่หลายจึงเปลี่ยนมาเป็นให้ถวายฎีกาด้วยหนังสือ อย่างเช่นเป็นประเพณีอยู่ในบัดนี้ อีกประการหนึ่งพระเจ้ารามคำแหงทรงประพจน์พระองค์เป็นหัวหน้าชักนำราชฎีกาให้รักษาศิลปะทำบุญให้ทานและพึงธรรมเทศนาเป็นนิจ ปรากฏว่าทรงสร้างพระแท่นมนังคศิลา^๖ ประดิษฐานไว้ ณ กลางกองศาลแห่งหนึ่ง ถึงวันพระวันโกนให้พระสงฆ์ขึ้นนั่งพระแท่นมนังคศิลา^๖ นั้นแสดงธรรมแก่ราชฎีกา ถ้าเป็นวันอื่นพระองค์เสด็จขึ้นประทับว่าราชการบ้านเมือง ณ ที่นั้น การที่พระเจ้าแผ่นดินออกว่าราชการในที่ประชุมชนกลางแจ้ง เช่นพระเจ้ารามคำแหงคงเป็นธรรมเนียมเดิมของชาติไทย และได้สืบต่อมาจนในสมัยกรุงศรีอยุธยาเวลาเสด็จออกที่ประชุมใหญ่ย่อมเสด็จออก ณ มุขเด็จให้ที่ประชุมเฝ้ากลางแจ้งเป็นประเพณี แม้ในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ยังมีมุขเด็จที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เป็นที่เสด็จออกประชุมกลางแจ้งเหมือนเช่นนั้น สืบประเพณีเนื่องมาแต่ครั้งกรุงสุโขทัย

๘. ในบรรดาการซึ่งพระเจ้ารามคำแหงมหาราชได้ทรงตั้งแบบอย่างให้เกิดขึ้น และเป็นประโยชน์สืบมาจนทุกวันนี้ ที่เป็นข้อสำคัญยิ่งอย่างหนึ่งนั้นคือที่ทรงตั้งแบบหนังสือไทยขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๖ ก่อนนั้นมาชาวประเทศนี้

๖ พระแท่นมนังคศิลา^๖ นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพาลมาไว้ในกรุงเทพฯ แต่ครั้งยังทรงผนวชอยู่ในรัชกาลที่ ๓ ถึงรัชกาลที่ ๔ ย้ายไปไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ถึงรัชกาลปัจจุบันนี้ (รัชกาลที่ ๖) โปรดฯ ให้สถาปนาเป็นพระแท่นเสวตฉัตรประดิษฐานอยู่ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทบัดนี้ ต่อมาย้ายไปอยู่ที่พระที่นั่งอนันตสมาคมปัจจุบันนี้รักษาอยู่ในวิหารยอด วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

เอาแบบอย่างหนังสือคฤณกัณฑ์ของชาวอินเดียข้างใต้มาใช้ แล้วดัดแปลงต่อมาจน
เกิดเป็นหนังสือขอม แต่หนังสือขอมนั้นใช้เขียนได้เพียงภาษาบาลีสันสกฤต
และภาษาขอม ภาษามอญ แต่จะเขียนภาษาไทยขัดข้อง เพราะไม่มีวรรณยุกต์
สำหรับหมายเสียงสูงต่ำ และสระมีน้อยไม่พอจะเขียนคำภาษาไทยได้หมด
พระเจ้ารามคำแหงมหาราชจึงทรงคิดแบบหนังสือขึ้นใหม่ให้มีทั้งสระและ
วรรณยุกต์พอที่จะเขียนคำภาษาไทยได้หมด และแก้รูปตัวอักษรให้เขียนได้
เร็วกว่าหนังสือขอมด้วย จึงเกิดหนังสือไทยขึ้นด้วยประการฉะนี้ แต่หนังสือ
ไทยซึ่งพระเจ้ารามคำแหงทรงตั้งแบบขึ้นแต่เดิมนั้น สระและพยัญชนะเขียน
ในบรรทัดเดียวกัน ครั้นเมื่อล่วงรัชกาลพระเจ้ารามคำแหงมาแล้ว มีผู้อื่นแก้ไข
สระไปใช้ตามแบบหนังสือขอม ซึ่งสระอยู่ข้างหน้าพยัญชนะบ้าง อยู่ข้างหลัง
บ้าง ข้างบนบ้าง ข้างใต้พยัญชนะบ้าง อย่างเช่นใช้เป็นแบบหนังสือไทยสืบมา
จนทุกวันนี้ การที่พระเจ้ารามคำแหงทรงคิดหนังสือไทยขึ้น คงเห็นประโยชน์
สำคัญและนิยมกันมากแต่ในสมัยนั้นเอง เพราะปรากฏว่าแบบหนังสือไทยใช้
แพร่หลายไปจนนอกพระราชอาณาเขตในไม่ช้า

๘. นอกจากการทวงปวงที่กล่าวมาแล้ว ยังมีอีกอย่างหนึ่งซึ่งควรนับว่า
เป็นอภินิหารอย่างอัศจรรย์ของพระเจ้ารามคำแหงมหาราช คือปรากฏว่าได้
ทรงพระอุตสาหะเสด็จไปเมืองจีนถึง ๒ ครั้ง ในจดหมายเหตุจีนบอกตักราช
ไว้ชัดเจนว่า เสด็จไปเมื่อ พ.ศ. ๑๘๓๗ ครังหนึ่ง แล้วเสด็จไปเมื่อ พ.ศ. ๑๘๔๓
อีกครังหนึ่ง* อันพระเจ้าแผ่นดินสยามซึ่งจะได้เสด็จไปถึงต่างประเทศโดย

* ปัจจุบันทราบกันแล้วว่าไม่ได้เสด็จไปเอง แต่อาจเป็นพระยุพราช คือพระเจ้าเลอไทย
เสด็จไปแทน

ไมตรีในเวลาเสวยราชย์อยู่ ปรากฏมาในพงศาวดารแต่ ๒ พระองค์ คือพระเจ้า
รามคำแหงมหาราชพระองค์หนึ่งกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
รัชกาลที่ ๕ กรุงรัตนโกสินทร์นี้อีกพระองค์หนึ่งเท่านั้น พระเจ้ารามคำแหง
มหาราชเสด็จไปเมืองจีนด้วยเหตุใดและการที่เสด็จไปมีผลอย่างใดบ้าง ข้อนี้มี
หลายอย่าง แต่หากไม่ปรากฏ ที่ปรากฏอยู่นับค่อนข้างเดียวแต่ว่าไปได้เงิน
ช่างทำเครื่องถ้วยชามเข้ามาทำจำหน่ายในประเทศนี้ ตั้งเตาทำทั้งที่เมืองสุโขทัย
และเมืองศรีสัชนาลัย เครื่องถ้วยชามที่ทำครั้งพระเจ้ารามคำแหงเราเรียก
กันว่าเครื่องสังโลก พิศเราะห์คู่จำนวนเตาที่ยังเหลือซากอยู่มากมายหลาย
ตำบล เห็นจะมีพวกช่างทำหลายร้อยและทำจำหน่ายแพร่หลายไปถึงประเทศ
อื่น ๆ ทำนองเดียวกับหม้อบางตะนาวศรีของเราทุกวันนี้ แต่จะตั้งทำอยู่
ช้านานเท่าใดจึงได้เลิก ข้อนี้ไม่ทราบชัด

๑๐. พระเจ้ารามคำแหงมหาราชสวรรคตเมื่อปีใด ไม่ปรากฏชัด มีแต่
เค้าเงื่อนอยู่ในหนังสือราชธิราชซึ่งว่าเมื่อ พ.ศ. ๑๘๕๗ สมเด็จพระร่วงประธาน
อภิเษกพระเจ้าแสนเมืองมิ่งซึ่งครองเมืองเมะตะมะ และกล่าวในหนังสือเรื่อง
ราชธิราชนั้นต่อมว่า เมื่อ พ.ศ. ๑๘๖๑ พระเจ้าแสนเมืองมิ่งยกกองทัพไป
ตีเมืองทะวาย เมืองตะนาวศรี ดังนี้ ก็เมืองทั้งสองนั้นขึ้นกรุงสุโขทัย พระ
เจ้าแสนเมืองมิ่งคงไม่กล้าตีในเวลาเมื่อพระเจ้ารามคำแหงยังมีพระชนม์อยู่ จึง
สันนิษฐานว่า พระเจ้ารามคำแหงมหาราชเห็นจะสวรรคตเมื่อราว พ.ศ. ๑๘๖๐

* บัจจุบันทราบกันแล้วอย่างน้อยก็ผลิตกันลงมาถึงสมัยอยุธยาตอนต้น คือจนถึง
พุทธศตวรรษที่ ๒๐

** บัจจุบันสันนิษฐานว่าคงครองราชย์จนถึงราว พ.ศ. ๑๘๔๒ คือครองราชย์อยู่ประมาณ
๒๐ ปี ทั้งนี้อาจทราบได้จากจดหมายเหตุจีนเกี่ยวกับการเปลี่ยนกษัตริย์ใหม่ ณ อาณาจักรสุโขทัย

อยู่ในราชสมบัติราว ๔๐ ปี ราชโอรสทรงพระนามว่าเลอไทย ได้รับรัชทายาท
ครองสยามประเทศ ณ กรุงสุโขทัย นับเป็นรัชกาลที่ ๔ ต่อมา

ตามเรื่องราวที่ปรากฏในพงศาวดาร กรุงสุโขทัยเจริญถึงที่สุดเมื่อใน
รัชกาลพระเจ้ารามคำแหงมหาราช ต่อหน้านั้นกัณฑ์ถึงคราวเสื่อมต้งจะแสดง
ต่อไปในตอนหน้า

ตอนที่ ๔

พงสาวดารกรุงสุโขทัยคราวเสื่อม

๑. พระเจ้าเลอไทยซึ่งเป็นราชโอรสรัชทายาทพระเจ้ารามคำแหงมหาราช ครองราชสมบัติอยู่ประมาณ ๓๖ ปี เรื่องพงสาวดารในรัชกาลนี้มีใครจะมีรายการปรากฏในศิลาจารึกกรุงสุโขทัย แต่ไม่มีในพงสาวดารประเทศอื่น มีหนังสือราชาธิราชเป็นต้น ปรากฏว่าพอพระเจ้ารามคำแหงมหาราชสวรรคตแล้ว ประเทศราชทั้งหลายซึ่งเคยยอมขึ้นต่อกรุงสุโขทัย ก็พากันกระด้างกระเดื่องขึ้นโดยลำดับ เป็นต้นแต่พระเจ้าแสนเมืองมิ่งเจ้าเมืองมอญก็ยกกองทัพลงมาตีเมืองทะวาย เมืองตะนาวศรี ขยายอาณาเขตเอาโดยพลการ แล้วเลยตั้งแข็งเมืองเมาะตะมะไม่ยอมขึ้นกรุงสุโขทัย พระเจ้าเลอไทยแต่งกองทัพให้ออกไปปราบปราม ก็หาได้เมืองมอญคืนมาขึ้นกรุงสุโขทัยดังแต่ก่อนไม่ เมืองประเทศราชอื่นๆ เช่นเมืองน่าน เมืองหลวงพระบาง เมืองเวียงจันทน์ เวียงคำและเมืองนครศรีธรรมราช ก็เห็นจะตั้งเป็นอิสระไม่ยอมขึ้นกรุงสุโขทัยตามกันเป็นอันดับมา แต่เมืองพระยามหานครและหัวเมืองชั้นในยังเป็นปกติอยู่ จึงหาปรากฏว่ามีข้าศึกต่างประเทศเข้ามารุกราน พระราชอาณาเขตในครั้งแผ่นดินพระเจ้าเลอไทยไม่

๒. พระเจ้าเลอไทยครองราชสมบัติอยู่ถึงราว ๓๖ ปี คงจะได้ก่อสร้างทะนุบำรุงบ้านเมืองตามเยี่ยงอย่างพระเจ้ารามคำแหงสืบมา แต่หากไม่ปรากฏรายการที่จะทราบได้ดังนี้ แต่เข้าใจว่ามีสิ่งสำคัญอันหนึ่ง ซึ่งได้สร้างขึ้นใน

รัชกาลพระเจ้าเลอไทย กล่าวคือเมืองซากังราว (คือเมืองกำแพงเพชรทางฝั่งตะวันออก) เห็นจะสร้างขึ้นเป็นเมืองลูกหลวงให้เป็นคู่กับเมืองศรีสัชนาลัยในรัชกาลนี้ ด้วยไม่ปรากฏกล่าวถึงเมืองซากังราวในศิลาจารึกของพระเจ้ารามคำแหงมหาราช^๑

๓. เหตุสำคัญอันเป็นเครื่องอุปการณในความเสื่อมทรามของกรุงสุโขทัย มาเกิดขึ้นเมื่อตอนปลายรัชกาลพระเจ้าเลอไทย คือเกิดมีคนสำคัญได้เป็นเจ้าเมืองอุทองและได้เป็นแม่ทัพคุมกำลังเมืองอุทอง เมืองราชบุรี เพชรบุรี รวมกันยกกองทัพออกไปตีเอาเมืองทะวาย เมืองตะนาวศรี กลับคืนมาเป็นของไทยได้ แต่นั้นพระยาอุทองก็มีชื่อเสียงขึ้นทางหัวเมืองฝ่ายใต้ ได้ปกครองเขตแดนมาจนเมืองอโยธยา เจ้าเมืองที่ใกล้เคียงเช่นเจ้าเมืองสุพรรณบุรี เมืองราชบุรี เพชรบุรี ก็อ่อนน้อมเข้าเป็นสมันตร์พรรคพวก อยู่มาถึง พ.ศ. ๑๘๘๐ เกิดไข้ระบาดขึ้นที่เมืองอุทอง พระยาอุทองเอาเรื่องเกิดโรคห่าขึ้นเป็นเหตุอพยพผู้คนมาตั้งอยู่ที่ตำบลเวียงเหล็ก^๒ แขวงเมืองอโยธยา แล้วคิดอ่านทำไมตรีกับพระเจ้าแผ่นดินจีนและพระเจ้าแผ่นดินขอม ครั้นเห็นว่ามีกำลังมั่น

๑ ชื่อว่าเมืองกำแพงเพชร มิได้มีปรากฏในศิลาจารึกครั้งกรุงสุโขทัย แต่ตัวเมืองมีอยู่สองเมือง เมืองทางฟากตะวันตก ที่ปากคลองสวนหมากปรากฏชื่อในศิลาจารึกว่าเมืองนครชุม เมืองทางฝั่งตะวันออกตรงตมเมืองเดวียนเรียกว่าเมืองซากังราว อันชื่อว่าเมืองกำแพงเพชรนั้นเห็นจะเกิดขึ้นเป็นเมืองขึ้นกรุงศรีอยุธยา เรียกเมืองซากังราวกับเมืองนครชุมรวมกันเป็นเมืองเดียวว่าเมืองกำแพงเพชร

๒ อยู่ตรงที่สร้างวัดพุทธไสวรรย์ ในจังหวัดอุทัยธานี เรื่องสมเด็จพระรามาธิบดี^๑ (พระเจ้าอู่ทอง) นี้ บัจจุบันทราบกันแล้วว่าคงไม่ได้เสด็จอพยพมาจากเมืองอุทองในเขตจังหวัดสุพรรณบุรี เพราะเหตุว่าโบราณวัตถุสถานในเมืองนั้นไม่ได้มีอายุลงมาถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๘ แต่จะเสด็จมาจากไหน ยังคงถกเถียงกันอยู่ บางท่านก็ว่าคงเสด็จมาจากแถบเมืองสุพรรณบุรี หรือกาญจนบุรีนั่นเอง บางท่านก็ว่าคงเสด็จมาจากเมืองอโยธยาตรงฟากข้ามพระนครศรีอยุธยา

คง ไม่ต้องระแวงข้าศึกทางข้างใต้แล้ว ก็ประกาศตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นอิสระขึ้น
เมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๓

๔. ฝ่ายข้างกรุงสุโขทัยในเวลาเมื่อพระเจ้าอู่ทองประกาศตั้งเป็นอิสระ
นั้น ประจวบเกิดภัยแย่งกันขึ้นภายในราชวงศ์ จึงไม่สามารถจะลงมาปราบ
ปรามพระเจ้าอู่ทองได้ เหตุที่เกิดขึ้นนั้นนั้นไม่ปรากฏรายการชัดเจน
ต้องสันนิษฐานประกอบคือราชโอรสองค์ใหญ่ของพระเจ้าเลอไทย ทรงนามว่า
พระยาธิไทย พระราชบิดาทรงให้เป็นพระมหาอุปราชไปครองเมืองศรีสัชนา
ลย์เมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๐ สันนิษฐานว่าเห็นจะมีพระราชโอรสอีกองค์หนึ่ง ซึ่งพระ
ราชบิดาให้ลงมาอยู่ครองเมืองชากังราว และพระราชโอรสทั้งสององค์นั้นไม่
เป็นสามัคคีต่างคุมเชิงกันอยู่ ครั้นถึง พ.ศ. ๑๘๙๗ พระเจ้าเลอไทยประชวร
อาการหนัก ทำนองราชโอรสองค์ที่ครองเมืองชากังราวจะรู้ความก่อน รีบ
ขึ้นไปยึดเมืองสุโขทัยไว้ จึงปรากฏกล่าวในศิลาจารึกว่าพอพระยาธิไทยทราบ
พระราชบิดาประชวรหนักก็ยกกองทัพลงมาจากเมืองศรีสัชนา ลย์ ต้องรบ
พุ่งกับพวกเมืองสุโขทัยเป็นอันดับมา จนตีได้เมืองสุโขทัย จึงได้ครองราช
สมบัติใน พ.ศ. ๑๘๙๗ นั้น พอพระเจ้าอู่ทองทราบว่าเกิดรบกันขึ้นในกรุง
สุโขทัย ก็ขึ้นไปยึดเอาเมืองชัยนาท ซึ่งดูเหมือนจะเป็นเมืองสร้างขึ้นใหม่ใน
ครั้งแผ่นดินพระเจ้าเลอไทย ฝ่ายพระเจ้าธิไทยซึ่งได้ครองราชสมบัติกรุงสุโขทัย
ไม่ปรารถนาที่จะรบพุ่งจึงให้มาว่ากล่าวโดยดี พระเจ้าอู่ทองก็คืนเมืองชัยนาท

* กษัตริย์องค์หนึ่งที่ทรงแย่งครองเมืองสุโขทัยนั้นคงเป็นพระเจ้าवंนาม ดังที่มีพระนาม
ปรากฏอยู่ในศิลาจารึกวัดมหาธาตุ พ.ศ. ๑๙๓๕ (หลักที่ ๔ ข. หรือ ๔๕) ซึ่งค้นพบเมื่อ พ.ศ.
๒๔๕๕ ส่วนบทพระเจ้าธิไทยขึ้นครองราชย์ ณ กรุงสุโขทัยนั้นคือ พ.ศ. ๑๘๙๑ พระเจ้าवंนาม
ครองนครองราชย์ที่กรุงสุโขทัยเมื่อพระเจ้าเลอไทยสวรรคตใน พ.ศ. ๑๘๘๔

ให้แก่กรุงสุโขทัย ฝ่ายพระเจ้ากรุงสุโขทัยก็ยอมให้กรุงศรีอยุธยาเป็นอิสระ
ทั้งสองประเทศจึงเป็นไมตรีกันต่อมา

๕. พระเจ้าลิไทยซึ่งได้ครองกรุงสุโขทัยเป็นรัชกาลที่ ๕ ในราชวงศ์
พระร่วงนั้น เมื่อราชาภิเษกทรงพระนามว่า พระเจ้าศรีสุริยพงศ์รามมหารัชม
ราชาธิราช แต่ในศิลาจารึกหรือในหนังสืออื่น มักเรียกเป็นสามัญตามพระนาม
เดิมว่า พระยาลิไทย หรือมีจะนั้นก็เรียกแต่โดยย่อว่าพระมหารัชมราชา อัน
ใช้เป็นพระนามพระเจ้ากรุงสุโขทัยรัชกาลนี้สืบไปอีกหลายรัชกาล เพราะฉะนั้น
ในคำบรรยายนี้จะเรียกว่าพระมหารัชมราชาที่ ๑ และที่ ๒ ที่ ๓ โดยลำดับไป
พระเจ้าลิไทยซึ่งเป็นพระมหารัชมราชาที่ ๑ พระองค์นี้ แม้พระอัยยาก็มิได้
เป็นนักรบอย่างพระเจ้ารามคำแหงมหาราชผู้เป็นพระอัยยาก็จริง แต่เป็น
นักปราชญ์ ได้เล่าเรียนในสำนักสงฆ์ลังกาวงศ์และราชบัณฑิต จนทรงทราบ
พระไตรปิฎกแตกฉาน ข้อนี้มีหลักฐานที่ได้ทรงแต่งหนังสือซึ่งหอพระสมุด ฯ
ได้พิมพ์เรียกว่า “ไตรภูมิพระร่วง” เป็นหนังสือที่แต่งเก่ก่อนเรื่องอื่นๆบรรดา
ปรากฏอยู่ในบัดนี้นอกจากศิลาจารึก อีกประการหนึ่งเนื่องต่อภารกิจที่ทรงเล่า
เรียนพระไตรปิฎกแตกฉานนั้น พระมหารัชมราชาที่ ๑ ทรงเลื่อมใสในพระ
ศาสนาตามลัทธิลังกาวงศ์ยิ่งกว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่นแต่ก่อนมา ถึงทรง
อาราธนาพระเถระชาวลังกาเข้ามาเป็นสังฆราชในกรุงสุโขทัย จัดวางแบบ
แผนในสงฆมณฑลตามเยี่ยงอย่างข้างลังกามั่นคงขึ้น เป็นต้นที่จะแบ่งสงฆ์เป็น
ฝ่ายคามวาสี คือพวกที่เล่าเรียนพุทธวจนะฝ่ายหนึ่ง ฝ่ายอรัญวาสีซึ่งเล่าเรียน
ทางสมถวิปัสสนาฝ่ายหนึ่ง อันเป็นแบบแผนสืบมา และที่สุดพระมหารัชมราชา

๓ ถ้านักเรียนประสงค์จะทราบตำนานภาษาไทยในกรุงสุโขทัยว่าเป็นอย่างไร ขำพเจ้าขอ
แนะนำให้อ่านหนังสือไตรภูมิพระร่วง

ที่ ๑ ได้ละราชสมบัติเสด็จออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุอยู่คราวหนึ่ง* เป็นต้น
แบบอย่างซึ่งผู้ต่อกบวชกันชั่วคราวต่อมาจนกาลบัดนี้

๖. นอกจากในการเล่าเรียน พระมหาธรรมราชาที่ ๑ ยังทรงพระคุณ
ในเรื่องการก่อสร้างสิ่งที่เป็นประโยชน์อีกหลายอย่าง คือสร้างถนนหลวง ซึ่ง
เรียกกันในบัดนี้ว่า ถนนพระร่วง ตั้งแต่เมืองศรีสัชนาลัยผ่านเมืองสุโขทัยลง
มาจนถึงเมืองกำแพงเพชรอย่างหนึ่ง สร้างเมืองสองแคว (คือเมืองพิษณุโลก)
ขึ้นเป็นเมืองลูกหลวงอีกเมืองหนึ่ง และบูรณะเมืองนครชุม (คือเมืองกำแพง
เพชร) ทางปากตะวันตกอีกเมืองหนึ่ง แบบแผนพระพุทธรูปที่เป็นอย่างงาม
ในฝีมือครั้งกรุงสุโขทัย ก็เป็นของเกิดขึ้นในรัชกาลพระมหาธรรมราชาที่ ๑
โดยมาก พระคุณอันเป็นข้อสำคัญอีกอย่างหนึ่งนั่นคือ ที่รู้ประมาณกำลังเมื่อ
เห็นว่าไม่สามารถจะปราบปรามเมืองอื่น เช่นกรุงศรีอยุธยาเป็นต้นได้แล้ว
ก็ทำไมตรีเอาดีต่อ แต่ในส่วนพระนครราชธานีหรือหัวเมืองขึ้นซึ่งสามารถจะ
รักษาไว้ได้ก็ปกครองไว้ได้มั่นคง ข้อนี้ปรากฏในเรื่องพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา
ว่า เมื่อพระเจ้าอู่ทองสวรรคตแล้ว ถึงรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑
พยายามยกกองทัพหลวงขึ้นไปปราบปรามหัวเมืองเหนือถึง ๓ ครั้ง ก็ปราบปราม
หาได้ไม่ พระมหาธรรมราชาที่ ๑ รักษาอิสรภาพกรุงสุโขทัยไว้ได้จนตลอด
รัชกาล**

* คือที่วัดป่ามะม่วง นอกเมืองสุโขทัยทางทิศตะวันตก

** ปรากฏว่าพระเจ้าลิไทยได้ทรงรวบรวมดินแดนอาณาจักรสุโขทัยที่แตกแยกออกไปในสมัย
พระเจ้าเลอไทยเข้าไว้ด้วยกันมากที่สุดเท่าที่จะทรงกระทำได้ อย่างน้อยก็เมืองแกลงแม่น้ำ
ป่าสักทั้งหมด ทำให้อาณาจักรไปจดเมืองน่านทางทิศเหนือและแม่น้ำปิงทางทิศตะวันออก

๗. พระมหาวรรณราชาที่ ๑ จะสวรรคตเมื่อปีใดไม่ปรากฏแน่ แต่ประมาณว่า เห็นจะราวเมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๙* ราชบุตรพระองค์หนึ่ง (หนังสือบางเรื่องเรียกพระนามว่า ไสยลือไทย) ได้รับรัชทายาทครองกรุงสุโขทัย ทรงพระนามว่า พระมหาวรรณราชาธิราชที่ ๒**

สมเด็จพระบรมราชาธิราชได้ที่ยกกองทัพหลวงขึ้นไปตีเอาเมืองชากรุงราว เมื่อ พ.ศ. ๑๙๒๑ พระมหาวรรณราชาที่ ๒ สู้ไม่ได้ก็ต้องยอมแพ้ แต่นั้นกรุงสุโขทัยก็ลดศักดิ์ลงคงเป็นประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระบรมราชาธิราชประสงค์จะทอนกำลังเมืองเหนือลง จึงแบ่งมณฑลราชธานีสุโขทัยเดิมออกเป็นสองอาณาเขต อาณาเขตหนึ่งอยู่ทางลำน้ำปิง มีเมืองตาก เมืองกำแพงเพชร และเมืองนครสวรรค์ รวมกันเป็นมณฑลตั้งเมืองกำแพงเพชรเป็นเมืองหลวง ให้พระยาวิชิตวิริยะ (หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า พระยาญาณคิคว่าเป็นราชบุตรเลี้ยง) ปกครองขึ้นกรุงศรีอยุธยา คงอาณาเขตให้พระมหาวรรณราชาปกครองแต่ทางลำน้ำยมและลำน้ำน่าน คือเมืองสุโขทัย สวรรคโลก พิษณุโลก และเมืองพิศิตร บัดนี้รวมกันเป็นมณฑล สันนิษฐานว่า พระมหาวรรณราชาที่ ๒ นั้น เมื่อก่อนเสวยราชย์เห็นจะได้เป็นพระมหาอุปราชครองเมืองพิษณุโลก คือเมืองสองแคว ซึ่งพระมหาวรรณราชาทรงสร้างเป็นเมืองลูกหลวงขึ้นใหม่ ครั้นแพ้สงครามตกเป็นเมืองขึ้นกรุงศรีอยุธยา และถูกตัดเขตแดนดังกล่าวมา ก็ไปตั้งราชธานีอยู่เมืองพิษณุโลก แต่นั้นเมืองสุโขทัยก็มีได้เป็นราชธานีฝ่ายเหนืออีกต่อมา

* บัจจุบันเชื่อกันว่าประมาณ พ.ศ. ๑๙๑๑

** บัจจุบันเชื่อกันว่าพระเจ้าไสยลือไทย คือพระมหาวรรณราชาที่ ๓ (ผู้หลาน) ครองราชย์ พ.ศ. ๑๙๔๒-๑๙๖๒ ส่วนพระมหาวรรณราชาที่ ๒ (ผู้ลูก) ครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๑๙๑๑-ประมาณ พ.ศ. ๑๙๔๒ และเป็นองค์ที่ยอมอ่อนน้อมต่อสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ แห่งพระนครศรีอยุธยา แต่ต่อมาพระเจ้าไสยลือไทยก็ทรงแข็งเมืองอีกชั่วคราว

๘. พระมหารัชมรรษาที่ ๒ จะสวรรคตเมื่อปีใดไม่ปรากฏแน่ มีพระมหารัชมรรษาที่ ๓ ในราชวงศ์พระร่วงได้ครองเมืองพิษณุโลกเป็นประเทศราชต่อมา สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๑๙๖๒ ตรงในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราชครองกรุงศรีอยุธยา ในหนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวว่า เมื่อพระมหารัชมรรษาที่ ๓ สวรรคตครั้งนั้น พระยาบาลเมืองกับพระยาราม (คำแหง) ซึ่งเห็นจะเป็นราชบุตรพระมหารัชมรรษาที่ ๓ ด้วยกัน แย่งกันเป็นใหญ่ถึงรบพุ่งจนเมืองเหนือเป็นจลาจล สมเด็จพระนเรศวรมหาราชต้องเสด็จยกกองทัพขึ้นไปถึงเมืองพระบาง (คือเมืองนครสวรรค์) พระยาบาลเมืองกับพระยารามต่างเกรงพระอาณัติมาถึงมาเฝ้าโดยดี จึงทรงจัดการปกครองเมืองเหนือให้พระยาทั้งสองนั้น องค์หนึ่งครองเมืองสุโขทัย อีกองค์หนึ่งให้ครองเมืองกำแพงเพชร ก็เป็นสามัคคีกันเรียบร้อยต่อมา แต่จะทรงตั้งให้พระยาบาลเมืองหรือพระยาราม (คำแหง) ครองเมืองพิษณุโลกหาปรากฏไม่ ปรากฏแต่ว่าได้เป็นพระมหารัชมรรษานับเป็นที่ ๔ ครองเมืองพิษณุโลกมาจน พ.ศ. ๑๙๗๐ จึงสวรรคตในรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) ครองกรุงศรีอยุธยา* ถึงตอนนั้นท่านองจะไม่มีเชื้อราชวงศ์พระร่วงซึ่งสามารถจะปกครองเมืองได้ หรือมีจะนั้นก็จะเป็นตัวสมเด็จพะบรมราชาธิราชที่ ๒ มีพระประสงค์จะปกครองหัวเมืองเหนือให้มั่นคงอยู่ในอำนาจกรุงศรีอยุธยาขึ้น จึงทรงตั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเมื่อยังทรงพระนามว่า พระรามศวรราชโอรสซึ่งเป็นพระมหาอุปราช ขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลก ประมาณเวลาแต่ตั้งประเทศสยามเป็นอิสระ กษัตริย์ราชวงศ์พระร่วงได้เป็นใหญ่อยู่ ณ กรุงสุโขทัย

* บ้างก็นับเชื่อกันว่าพระมหารัชมรรษาที่ ๔ (บรมบาลหรือบาลเมือง) ได้ครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๑๙๖๒—ประมาณ พ.ศ. ๑๙๘๑ คือจนสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเมื่อยังดำรงพระยศเป็นพระรามศวรเสด็จขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลกในบัดนี้

๕ พระองค์ รวมเวลาประมาณ ๑๐๐ ปี กรุงสุโขทัยลดลงเป็นประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยา มีกษัตริย์เชื้อวงศ์พระร่วงได้ครองเมืองเหนือเป็นอย่างเจ้าประเทศราชต่อมาอีก ๔ พระองค์ ตลอดเวลาประมาณ ๕๐ ปี แต่นั้นมาเรื่องพงศาวดารกรุงสุโขทัยก็รวมเป็นส่วนหนึ่งในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ซึ่งจะแสดงต่อไปในบรรยายกัณฑ์หน้า

๙. ในเรื่องพงศาวดารสยามตอนกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีมีปัญหอันหนึ่ง ซึ่งจะต้องวินิจฉัย คือ นามที่เรียกว่า “พระร่วง” ในหนังสือซึ่งแต่งไว้แต่โบราณ กล่าวว่าต้นราชวงศ์ซึ่งครองกรุงสุโขทัย ทรงพระนามว่า “พระร่วง” แต่ในศิลาจารึกกรุงสุโขทัยหาปรากฏว่า พระเจ้าแผ่นดินพระองค์หนึ่ง พระองค์ใดทรงพระนามว่าพระร่วงไม่ หลักฐานที่จะพิจารณาว่าความจริงเป็นอย่างไร ก็แตกต่างกัน ในศิลาจารึกกรุงสุโขทัย ปรากฏนามพระเจ้าแผ่นดิน ๗ พระองค์ พระองค์ที่ ๑ ซึ่งเป็นปฐมกษัตริย์นั้น เรียกว่า พ่อขุนบางกลางท่าว ครั้นเมื่อเสวยราชย์ทรงพระนามว่าพระเจ้าศรีอินทราทิตย์ พระองค์ที่ ๒ ทรงพระนามว่า พระเจ้าบาลเมือง พระองค์ที่ ๓ ทรงพระนามว่า พระเจ้ารามคำแหง พระองค์ที่ ๔ ทรงพระนามว่า พระเจ้าเลอไทย* พระองค์ที่ ๕ เติมทรงพระนามว่าลิไทย ครั้นเสวยราชย์ทรงพระนามว่า พระเจ้าศรีสุริยวงศ์ รมมหารมรรราชธิราช พระองค์ที่ ๖ ที่ ๗ ที่ ๘ ต่อมาปรากฏพระนามเรียกแต่ว่าพระมหารมรรราชาเหมือนกันทุกพระองค์ ในหนังสือซึ่งพระภิกษุชาวเชียงใหม่แต่งไว้เป็นภาษามคธ เช่นเรื่องชินกาลมาลินี** กัถี เรื่องสิทธิ-

* ตอนนั้นควรแทรกพระเจ้าवंชวณมเข้าเป็นองค์ที่ ๕ ดังกล่าวมาแล้ว รวมทั้งหมดกษัตริย์กรุงสุโขทัยจึงมี ๘ พระองค์ด้วยกัน

** บัจจุบันเรียกชินกาลมาลีปกรณ์

นิทานกิตติ ออกพระนามพระเจ้ากรุงสุโขทัยไว้ ๕ พระองค์ พระองค์ที่ ๑ เรียกว่าอรุณราชหรือไสยรังคราช พระองค์ที่ ๒ เรียกว่าปาลราช พระองค์ที่ ๓ เรียกว่า รามราช พระองค์ที่ ๔ เรียกว่า อุตตกะโชตตะตะราช พระองค์ที่ ๕ เรียกว่า ลิไทยราช ถ้าเทียบกับพระนามที่ปรากฏในศิลาจารึก ได้ความว่า พระร่วงนั้น คือพระเจ้าศรีอินทราทิตย์ ผู้เป็นต้นวงศ์ เพราะคำว่าร่วงแต่โบราณหมายความว่า รุ่ง (มิใช่หล่นร่วง) พวกชาวเชียงใหม่จึงเอาคำว่าร่วงนั้นไปใช้ในภาษามคธว่า อรุณ และเอาเสียงว่าร่วงไปหาคำมคธ ที่เสียงคล้ายกัน เรียกว่า รังคราช แต่เมื่อพิจารณาไปถึงเรื่องราวตามที่กล่าวในพงศาวดารมอญกิตติ พงศาวดารเหนือกิตติ และพงศาวดารเชียงใหม่กิตติ พงศาวดารเชียงใหม่ว่าพระร่วงกับพระยงำเมืองได้ไปช่วยพระยาเมงรายเลือกที่สร้างเมืองเชียงใหม่ พงศาวดารเหนือว่าพระร่วงได้เสด็จไปเมืองจีน พงศาวดารมอญว่า พระร่วงได้ตั้งมะกะโทเป็นพระเจ้าฟ้ารั่ว เหตุการณ์ที่กล่าวศักราชตรงในรัชกาลพระเจ้ารามคำแหงมหาราชทั้งนั้น เพราะฉะนั้นจึงเป็นปัญหาว่า พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ซึ่งปรากฏพระนามแพร่หลายไปนานาประเทศเรียกว่าพระร่วงนั้น จะเป็นพระเจ้าศรีอินทราทิตย์ หรือพระเจ้ารามคำแหงมหาราชแน่ เมื่อพิเคราะห์ดูหลักฐานที่จะวินิจฉัยปัญหานี้ เห็นว่าข้อที่พระเจ้าศรีอินทราทิตย์จะทรงพระนามว่า พระร่วง มีหลักฐานแต่ที่เป็นปฐมกษัตริย์กรุงสุโขทัยอย่างหนึ่ง กับที่เรียกว่าพระร่วงในหนังสือซึ่งแต่งเป็นภาษามคธอย่างหนึ่ง หนังสือนี้ก็แต่งต่อเมื่อล่วงเวลามาหลายร้อยปี อีกฝ่ายหนึ่งซึ่งกล่าวในส่วนเรื่องพงศาวดารมีศักราชแน่นอน และปรากฏทั้งในประเทศสยาม ประเทศมอญ และประเทศ

ลานนา เรียกพระเจ้ารามคำแหงมหาราชว่าพระร่วง ทั้งนี้ ดูเหมือนจะน่าเชื่อว่าพระร่วงนั้นเป็นพระนามเดิมของพระเจ้ารามคำแหงมหาราช เพราะปรากฏในศิลาจารึกว่า ได้พระนามว่า รามคำแหง ต่อเมื่อชนช้างชนะขุนสามชนเจ้าเมืองฉอด อีกประการหนึ่งไม่ว่าในหนังสือเรื่องใด ๆ ย่อมกล่าวว่า พระร่วงนั้นเป็นกษัตริย์ทรงบุญญาภิหารและมีอานุภาพมาก สมด้วยบารมีของพระเจ้ารามคำแหงมหาราชยิ่งกว่าพระเจ้าศรีอินทราทิตย์.

กณฑ์ที่ ๒

ตอนที่ ๑

เรื่องตั้งกรุงศรีอยุธยา

๑. เรื่องพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา นับตั้งแต่พระเจ้าอู่ทองประกาศตั้งราชอาณาจักรเป็นอิสระ พร้อมกันสร้างพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานี เมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๓ เป็นต้นมาจนเสียพระนครศรีอยุธยาแก่พม่าเข้าศึกในรัชกาลพระเจ้าเอกทัศ เมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๓๑๐ เป็นที่สุด รวมเวลากาล ๔๑๗ ปี ในบรรยายตอนนี้จะแสดงความย้อนถอยหลังขึ้นไปให้ทราบเสียก่อนว่า พระเจ้าอู่ทองซึ่งตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นอิสระนั้น เป็นเชื้อวงศ์ของพู่ไท เดิมอยู่ที่ไหน และเหตุใด จึงมาสร้างพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานี เพราะเรื่องเหล่านี้หนังสือซึ่งแต่งไว้แต่ก่อนต่างเรื่องกล่าวต่างกันไปเป็นหลายอย่าง ครั้นมาภายหลังเมื่อมาพบศิลาจารึกและโบราณวัตถุอันมิได้ปรากฏแก่ผู้แต่งหนังสือขึ้น ทั้งได้หนังสือพงศาวดารและจดหมายเหตุของประเทศที่ใกล้เคียงมาตรวจสอบประกอบกัน ได้ความเป็นหลักฐานว่า เรื่องที่จริงไม่เป็นเช่นแต่งไว้ในหนังสือเก่า จึงเห็นควรจะต้องแสดงไว้ในบรรยายตอนนี้ให้ทราบว่า สอบสวนได้ความเป็นอย่างไร

๒. สกูลวงศ์ของพระเจ้าอู่ทอง ในหนังสือพระราชพงศาวดารเรียกว่า “ราชวงศ์เชียงราย” อธิบายความยุติต่อกับพงศาวดารโยนก ว่าเป็นไทยพวก

ที่อพยพลงมาถึงภูมิฉำเนาในมณฑลตานนาเมื่อพระเจ้าพรหม ชิงแดนใต้ จาก
ขอม (ดังกล่าวในบรรยายกัณฑ์ที่ ๑ ตอนที่ ๒) ผู้เป็นต้นวงศ์ทรงนามว่า
พระเจ้าชัยศิริได้ครองจังหวัดเชียงรายได้ เมื่อยังชื่อว่าเมืองไชยปราการ^๑ อยู่มา
พวกมอญยกกองทัพเข้ามาตี พระเจ้าชัยศิริสู้ไม่ได้ จึงอพยพสมัครพรรคพวก
พากันลงมาทางข้างใต้ มาตั้งภูมิลำเนาอยู่ที่เมืองร้างแห่งหนึ่งชื่อว่าเมืองแปบ
(กล่าวกันว่าอยู่ในแขวงจังหวัดกำแพงเพชรบัดนี้ แต่ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่า
พระเจ้าชัยศิริเห็นจะไปตั้งอยู่ ณ เมืองร้างที่พระปฐมเจดีย์ เพราะฉะนั้นเมื่อ
สมเด็จพระมหาจักรพรรดิตั้งเมืองขึ้นอีก จึงเอาพระนามพระเจ้าชัยศิริมาขนาน
เป็นนามเมืองว่า เมืองนครชัยศรี ดังนี้) มีเชื้อสายสืบมา ๔ ชั่ว ประมาณ
เวลาราว ๑๖๐ ปี ถึงพระชนนีของพระเจ้าอู่ทอง^๒ วงศ์สกุลฝ่ายพระชนกของ
พระเจ้าอู่ทองนั้นหาปรากฏไม่ ในหนังสือพงศาวดารเหนือตอนเรื่องพระยา
แกรก กล่าวแต่ว่าพระชนกของพระเจ้าอู่ทองเป็นเศรษฐี พระเจ้าอู่ทองสมภพ
เมื่อ ณ วันจันทร์ เดือน ๕ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีชวด พ.ศ. ๑๘๕๗ (คือในรัชกาล
พระเจ้ารามคำแหงมหาราชเมื่อตอนปลาย)* เรื่องประวัติของพระเจ้าอู่ทองนั้น
ปรากฏว่าเมื่อเจริญวัยได้เป็นบุตรเขยเจ้าเมืองอู่ทอง และต่อมาเมื่อชันษา ๓๐ ปี
ได้เป็นที่เจ้าเมืองอู่ทอง หรือที่เรียกนามอีกอย่างหนึ่งเป็นคำภาษามอญว่าเมือง

๑ เมืองไชยปราการ เดิมนั้นเป็นเมืองร้างอยู่ในเขตจังหวัดเชียงราย แต่ตัวเมืองเชียงรายได้
นั้น พระยาเมธวราชสร้างขึ้นเป็นราชธานี เมื่อ พ.ศ. ๑๘๐๕ ในหนังสือชินกาลมาลีปกรณ์ ฉบับ
พ.ศ. ๒๔๑๐ ว่า พ.ศ. ๑๘๐๖

๒ พระนามที่เรียกว่า พระเจ้าอู่ทอง เป็นพระนามเรียกกันชั้นหลัง หมายความว่าคน
เจ้าเมืองอู่ทอง เช่นเดียวกับเรียกเจ้าเมืองเชียงใหม่ว่า พระเจ้าเชียงใหม่ ทำให้เป็นพระนาม
เฉพาะพระองค์นี้

* หรือถ้าถือตามคำหนดที่เชื่อกันในปัจจุบัน ก็ต้องว่าตกในรัชกาลของพระเจ้าเลอไทย

สุพรรณภูมิ (ในรัชกาลพระเจ้าเลอไทย*) ข้อที่ได้เป็นเจ้าเมืองอุทองแต่เมื่อชนชาเพียง ๓๐ ปี บ่งความให้เห็นว่าพระเจ้าอุทองคงเป็นอัจฉริยะบุคคล มีคุณวิเศษกว่าผู้อื่นโดยมากมาแต่ยังหนุ่ม และข้อนี้มีเรื่องราวในหนังสือเรื่องราวราชาราชกับพงศาวดารพม่าประกอบให้เห็นเหตุ คือเมื่อพระเจ้ารามคำแหงมหาราชสวรรคตแล้ว หัวเมืองมอญไม่ยอมขึ้นต่อกรุงสุโขทัย พระเจ้าแสนเมืองมิ่งเจ้าเมืองเมาะตะมะบังอาศัยยกกองทัพลงมาตีเมืองทะวายและเมืองตะนาวศรี อันเป็นเมืองขึ้นของกรุงสุโขทัย เอาไปเป็นอาณาเขตเมืองเมาะตะมะ พระเจ้าเลอไทยให้กองทัพกรุงสุโขทัยไปปราบปรามก็หาได้หัวเมืองมอญคืนมาขึ้นกรุงสุโขทัยไม่ ในพงศาวดารพม่ากล่าวว่า ต่อมาไม่ช้าไทยไปตีเอาเมืองทะวายกับเมืองตะนาวศรีคืนมาเป็นของไทยได้ดังนี้ เมื่อพิจารณาแผนทาก็กเห็นได้ว่ากองทัพไทยที่ยกไปตีเอาเมืองทะวายและเมืองตะนาวศรีคืนมาได้ครั้งนั้น ต้องเป็นกองทัพยกไปจากเมืองอุทอง เมืองราชบุรี และเมืองเพชรบุรี ซึ่งเขตแดนอยู่ติดต่อกับเมืองทะวายและเมืองตะนาวศรี จึงสันนิษฐานว่าพระเจ้าอุทองเห็นจะได้แสดงความสามารถให้ปรากฏในครั้งที่ไปตีเมืองทะวายและเมืองตะนาวศรีคราวนี้เอง ต่อมาเมื่อตำแหน่งเจ้าเมืองอุทองว่างลงจึงได้เป็นที่พระยาอุทอง แทนบิดาของพระมเหสี แต่เห็นจะมียศเพียงเป็นพระยามหานคร ไม่ถึงเป็นเจ้าประเทศราช เพราะเมืองอุทองอยู่ไม่ห่างไกลราชธานีเท่าใดนัก

๓. เมืองสุพรรณภูมิ^๓ หรือที่แปลชื่อเรียกเป็นภาษาไทยว่าเมืองอุทองนั้น (เคยวนเป็นเมืองร้างอยู่ในท้องที่อำเภอจระเข้มสามพัน แขวงจังหวัด

* หรือถ้าเชื่อตามกำหนดที่กล่าวมาแล้ว ก็ต้องว่าในรัชกาลของพระเจ้าอู่ทอง

๓ นามนี้เรียกในศิลาจารึกของพระเจ้ารามคำแหงมหาราช

สุพรรณบุรีไปทางตะวันตก^๔) เป็นเมืองโบราณ สร้างแต่ในสมัยเมื่อยังมีลำน้ำใหญ่เป็นทางคมนาคมลงมาออกทะเลที่จังหวัดนครปฐม^๕ บางทีจะได้เคยเป็นราชธานีเมื่อย้ายไปจากเมืองนครปฐม จึงเป็นเมืองใหญ่โตกว่าบรรดาเมืองที่ใกล้เคียงกัน แม้ในสมัยเมื่ออาณาจักรทวารวดีตกอยู่ในอำนาจขอม และพวกขอมเข้ามาตั้งเมืองลพบุรีเป็นราชธานี เมืองอุททองก็ยังเป็นเมืองสำคัญอยู่ทางฝ่ายตะวันตก* เขตแดนเมืองอุททองทางด้านใต้ต่อแดนเมืองราชบุรี ทางด้านตะวันตกไปต่อแดนเมืองมอญ ทางด้านเหนือต่อแดนเมืองสุพรรณบุรี ทางด้านตะวันออกเห็นจะต่อแดนเมืองอโยธยา ราวที่เมืองอ่างทองทุกวันนี้ ครั้นเมื่อกรุงสุโขทัยได้อาณาจักรขอมที่มาตั้งอยู่ในประเทศนี้ (จะเป็นพระเจ้ารามคำแหงมหาราช หรือต่อมาในรัชกาลพระเจ้าเลอไทย) มอบเมืองอโยธยาให้เป็นเมืองขึ้นของเมืองอุททองอีกเมืองหนึ่ง เขตเมืองอุททองขยายออกมาทางตะวันออกจนถึงปากน้ำท่าจีนและปากน้ำเจ้าพระยา เขตจังหวัดอุททองจึงใหญ่โตและมีกำลังมากกว่าหัวเมืองอื่นข้างฝ่ายใต้ทั้งสิ้น

๔. เหตุที่พระเจ้าอุททองทรงประกาศตั้งอาณาจักรเป็นอิสระ ไม่ยอมขึ้นต่อกรุงสุโขทัยนั้น พิจารณาตามเค้ามูลเห็นว่าเป็นด้วยเหตุหลายอย่าง จะเป็นแต่ด้วยได้ปกครองหัวเมืองใหญ่มีเขตแดนกว้างขวาง และผู้คนพลเมือง

๔ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาล^๕ (รัชกาลที่ ๖) ได้เสด็จไปทอดพระเนตรเมืองอุททองเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ ปัจจุบันเรียกอำเภออุททอง

๕ ล้านนายังมีแนวปรากฏอยู่

* ได้กล่าวมาแล้วว่าเมืองอุททองในเขตอำเภออุททอง จังหวัดสุพรรณบุรีปัจจุบัน รั้งมาแต่ปลายสมัยทวารวดี ถ้าจะมีเมืองอุททองในแถบนั้น ในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) ก็คงเป็นเมืองอื่นในเขตจังหวัดสุพรรณบุรี-กาญจนบุรี เช่นเมืองที่บ้านไร่รอด อำเภอคอนเจีย หรือเมืองอื่น

มากตั้งกล่าวมาเท่านั้นหามิได้ แม้พระเจ้าอุทองปวารณาจะตั้งเป็นอิสระ ถ้าเมืองอื่น ๆ ที่ใกล้เคียงและไพร่บ้านพลเมืองไม่ยินยอมพร้อมใจด้วย ก็จะหาตั้งได้ไม่ ที่พระเจ้าอุทองสามารถตั้งเป็นอิสระได้นั้น อาศัยมูลเหตุข้อสำคัญอย่างหนึ่งที่ในสมัยนั้นไทยชาวเมืองใต้อันตั้งภูมิลำเนาอยู่แต่เมืองสรวร์ลงมาจนถึงชายทะเล ผิดกับไทยชาวเมืองเหนือ คือที่ตั้งภูมิลำเนาอยู่แต่ปากน้ำโพขึ้นไป เพราะเมื่อชนชาติไทยอพยพลงมาหาภูมิลำเนาในประเทศนี้ เป็นเวลาพวกขอมมีอำนาจปกครองบ้านเมือง ตั้งราชธานีอยู่ ณ เมืองลพบุรี แล้วพวกขอมพากันแยกย้ายไปอยู่ตามหัวเมืองใหญ่น้อยแพร่หลาย เมืองข้างฝ่ายใต้ เช่น เมือง เพชรบุรี ราชบุรี เมืองอุทอง และสรวร์ เหล่านี้อยู่ใกล้เมืองลพบุรี ซึ่งเป็นราชธานี ย่อมมีพวกขอมตั้งภูมิลำเนาอยู่มากกว่าเมืองข้างฝ่ายเหนือ เช่น เมืองพิษณุโลก และเมืองสุโขทัย เพราะฉะนั้นพวกไทยที่ลงมาตั้งภูมิลำเนาทางเมืองข้างฝ่ายใต้ อยู่ใกล้ชิดปะปนกับพวกขอมยิ่งกว่าไทยที่อยู่ทางเมืองฝ่ายเหนือมาแต่เดิม ครั้นนานมาได้คุ้นเคยกับพวกขอมยิ่งขึ้นโดยลำดับ จนถึงได้มีสมพงศ์มีวงศ์วาทเกี่ยวข้องกัน พวกไทยที่เกิดขึ้นเป็นเชื้อสายทางเมืองใต้ก็ใกล้ไปข้างขอมยิ่งขึ้น ทั้งถือนขนบธรรมเนียม ตลอดจนภาษาที่พูดจากใช้ภาษาขอมเกือบ ส่วนพวกไทยที่ตั้งภูมิลำเนาอยู่ทางเมืองเหนืออยู่ห่างพวกขอมมาแต่เดิม และซ้ำมีพวกไทยอพยพเพิ่มเติมลงจากมณฑลสถานนามาขึ้นโดยลำดับ เชื้อสายไทยทางเหนือที่เกิดขึ้นในชั้นหลัง ภาษาที่พูดจาและขนบธรรมเนียมที่ถ้อยยังคงคล้ายกับไทยที่ลงมาจากทางเมืองเดิม ไทยชาวเมืองใต้กับไทยชาวเมืองเหนือจึงผิดกันด้วยเหตุดังกล่าวมา (ยังมีเค้าที่จะสังเกตอยู่จนทุกวันนี้ เช่นในการที่ใช้ราชาศัพท์อันเป็นภาษาเขมร โดยมากก็มักใช้กันแต่ทางเมืองใต้) ก็ในสมัยเมื่อพระเจ้ารามคำแหงมหาราชครองกรุงสุโขทัยนั้น เพราะ

มีอานุภาพมากก็สามารถรวบรวมบรรดาไทยไว้ได้ในอำนาจกรุงสุโขทัยทั้งพวก
 ข้างเหนือและข้างใต้ แต่พวกไทยทางเมืองไต่ย้อมรู้สึกกันอยู่ว่า เมืองไต่
 ย้อมนั้นแต่ก่อนมาเคยรวมกันเป็นอาณาจักรหนึ่งซึ่งมีอิสระแก่ตน ฟังตก
 มาเป็นเมืองขึ้นของกรุงสุโขทัยเมื่อครั้งพระเจ้ารามคำแหงมหาราช ครั้นพระเจ้า
 รามคำแหงมหาราชสวรรคต ถึงรัชกาลพระเจ้าเลอไทยไม่มีอานุภาพเหมือน
 พระราชบิดา พวกไทยชาวเมืองไต่ถูกบังคับบัญชาลงมาแต่กรุงสุโขทัยแต่อย่าง
 ใด ซึ่งได้รับความเดือดร้อนหรือไม่พอใจก็เกิดปรารถนาจะให้บ้านเมืองกลับ
 เป็นอิสระอยู่กันต่างหากเหมือนอย่างเมื่อครั้งขอม มูลเหตุอีกอย่างหนึ่งนั้น
 เป็นด้วยภูมิประเทศเมืองไต่อยู่ใกล้ปากน้ำทางเรือทะเล ไปมากับต่างประเทศ
 การค้าขายกับประเทศที่สำคัญ เช่นประเทศจีนเป็นต้น ต้องผ่านแดนเมืองไต่
 ขึ้นไปเมืองเหนือ ชาวเมืองไต่ย้อมมีโอกาสดังกล่าวขายได้โภคทรัพย์โดยสะดวก
 กว่าเมืองเหนือ ทั้งภูมิลำน้ำก็เป็นที่ดินอุดมข้าวปลาอาหารบริบูรณ์กว่าเมือง
 เหนือ เป็นปัจจัยให้เมืองไต่มีกำลังทรัพย์ยิ่งกว่าเมืองเหนือ ด้วยมูลเหตุอีก
 อย่างหนึ่งนั้นเพราะเกิดมีคนสำคัญขึ้น คือพระเจ้าอู่ทองซึ่งมีความสามารถตั้ง
 กล่าวมาแล้ว และเป็นเจ้าเมืองใหญ่มีกำลังกว่าบรรดาเมืองไต่ทั้งปวง พอ
 ประจวบเวลากรุงสุโขทัยถึงเวลาเสื่อมทราม พวกไทยชาวเมืองไต่จึงพร้อมใจ
 กันให้พระเจ้าอู่ทองเป็นหัวหน้าตั้งเมืองไต่รวมกันเป็นอิสระ ความซนเห็น
 ได้ด้วยเมื่อพระเจ้าอู่ทองประกาศตั้งเป็นอิสระนั้น ไม่ต้องรบพุ่งปราบปราม
 บ้านหนึ่งเมืองใด ก็ได้อาณาจักรกรุงสุโขทัยข้างฝ่ายใต้ไว้ทั้งหมดจนตลอด
 แหุลมมลายู

๕. เหตุที่พระเจ้าอู่ทองสร้างพระนครหรืออยุธยาเป็นราชธานีนั้น เนื่อง
 ต้นเพราะเมืองอู่ทองเกิดก้นการท่วมน้ำใหญ่ (บัดนี้เรียกว่าลำน้ำจรเข้สาม
 พัน) ซึ่งชาวเมืองอู่ทองอาศัยใช้น้ำบริโภคและเป็นทางคมนาคมแต่เดิม กระ-
 แสน้ำแปรเปลี่ยนไปเดินเสียทางอื่น ลำน้ำที่เมืองอู่ทองต้นเขินแคบเข้าเป็นอัน
 ตับมา จนเมืองกลายเป็นเมืองดอน ถึงต้องขุดสระขังน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้ง ความ
 ทก้นการน้ำนั้นเลยเป็นเหตุให้มักเกิดความไข้เจ็บ จนถึงเป็นโรคระบาดผู้คน
 พลเมืองล้มตายกันมาก พระเจ้าอู่ทองเห็นว่าคงจะตั้งเมืองอยู่ที่เดิมต่อไปไม่มี
 ทางที่จะเจริญได้ จึงได้คิดย้ายไปตั้งเมืองอยู่ที่อื่น ก็เหตุใดพระเจ้าอู่ทองจึงได้
 เลือกเมืองอโยธยาตั้งเป็นราชธานี ข้อนี้จะกล่าวถึงประวัติเมืองอโยธยาเสียก่อน
 อันเมืองอโยธยานั้น พวกขอมตั้งขึ้นเมื่อปกครองอยู่ ณ เมืองลพบุรี เหตุด้วย
 เป็นที่ลำน้ำใหญ่ทั้งสามคือลำน้ำสัก ลำน้ำลพบุรี และลำน้ำเจ้าพระยามา
 ประสมกันในแขวงนั้น เป็นที่สำคัญในทางคมนาคมจึงตั้งเมืองอโยธยาขึ้น^๖
 แต่ในสมัยเมื่อแรกตั้งเมืองขึ้นนั้นพื้นที่ยังลุ่มทำไร่นาอะไรได้ เมืองอโยธยาจึง
 เป็นแต่เมืองน้อยอย่างเมืองด่านของเมืองลพบุรี ครั้นจำเนียรกาลนานมาเมื่อพื้นที่
 ที่ค่อยดอนขึ้น ก็มีคนไปตั้งถิ่นฐานทำไร่นาค้าขายที่เมืองอโยธยามากขึ้นทุกที
 จนกลายเป็นที่ประชุมการค้าขายแห่งใหญ่อันหนึ่ง เพราะอยู่ตรงลำน้ำใหญ่ทั้ง
 สามประสมกันดังกล่าวมาแล้ว ข้อนี้พึงเห็นได้โดยมีจดหมายเหตุปรากฏว่า
 สร้างพระพุทธรูป “พระเจ้าพนัญเชิง” เมื่อ พ.ศ. ๑๘๖๗ ก่อนพระเจ้าอู่ทองมา
 สร้างเป็นราชธานีถึง ๒๖ ปี และยังมีวัดอื่นเช่นวัดธรรมิกราชเป็นต้น ซึ่งรู้ได้

๖ กล่าวกันว่าเมืองอโยธยาเมื่อแรกตั้งนั้น อยู่ตรงวัดอโยธยาหรือที่เรียกกันอีกนาม
 หนึ่งว่า วัดเดิม อยู่ฝ่ายตะวันออกทางรถไฟไปข้างเหนือสถานอยุธยาบัดนี้ แต่ห้ามส่งสำคัญ
 อันใดที่จะตรวจสอบไม่

โดยภูมิที่ว่าสร้างก่อนพระเจ้าอู่ทองมาตั้งเป็นราชธานีอีกหลายวัด ถ้ามิได้เป็นเวลาเมืองอโยธยารุ่งเรือง ก็จะมีกำลังสร้างวัดที่กล่าวมาได้ไม่ เหตุที่พระเจ้าอู่ทองมาสร้างเมืองอโยธยาเป็นราชธานี เพราะเป็นเมืองซึ่งกำลังเจริญรุ่งเรืองอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งนั้น เพราะเมืองอโยธยาดังอยู่ตรงที่รวมลำน้ำใหญ่อันเป็นทางคมนาคมกับหัวเมืองฝ่ายเหนือ เปรียบเสมือนประตูเมืองเหนือทั้งปวง เป็นชัยภูมิในการที่จะแผ่ราชอาณาจักรและจะครอบงำเอาหัวเมืองไว้ในอำนาจ พระเจ้าอู่ทองจึงเลือกเอาเมืองอโยธยาเป็นราชธานี เพราะเหตุสองอย่างดังกล่าวมา

๖. เรื่องพระเจ้าอู่ทองมาสร้างเมืองอโยธยาเป็นราชธานีมีปรากฏในหนังสือพงศาวดารว่าพระเจ้าอู่ทองได้เป็นเจ้าเมืองอู่ทองเมื่อ พ.ศ. ๑๘๘๗ ครองเมืองอู่ทองอยู่ได้ ๓ ปี เกิดอหิวาตกโรคผู้คนพลเมืองล้มตายมากนัก จึงอพยพทั้งเมืองอู่ทองมาอยู่ที่เมืองอโยธยาเมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๐ * เดิมมาตั้งอยู่ที่ตำบลเวียงเหล็ก (คือตรงวัดพุทไธสวรรย์บัดนี้) ตั้งอยู่ที่นั่น ๓ ปี ข้อนั้นสันนิษฐานว่าเมื่อพระเจ้าอู่ทองอพยพย้ายมาจากเมืองอู่ทองนั้น เห็นจะยังไม่ได้คิดตั้งเป็นอิสระมาเริ่มคิดอ่านเมื่อมาอยู่ที่เมืองอโยธยาแล้ว ราชโบายของพระเจ้าอู่ทองเมื่อคิดจะตั้งเป็นอิสระก็เป็นทำนองเดียวกับเมื่อครั้งพระเจ้ารามคำแหงมหาราชคิดจะชิงแสนขอมฝ่ายใต้ เป็นแต่กลับทิศทาง พระเจ้าอู่ทองจะไม่ยอมขึ้นต่อกรุงสุโขทัย จึงคิดทำไมตรีกับพระเจ้าแผ่นดินขอมที่กรุงกัมพูชาและพระเจ้ากรุงจีน เพื่อจะมีให้มีศัตรูเกิดขึ้นข้างหลังแล้วจึงประกาศตั้งอาณาเขตเป็นอิสระ ลักษณะพิธีที่ทำนั้น คือสร้างพระนครศรีอยุธยาและสร้างพระราชวังชั้นที่ริมหนองโสน

* พระเจ้าอู่ทองทรงอพยพมาจากที่ใดได้กล่าวไว้แล้วในเชิงอรุณหน้า ๓๕

(ซึ่งเปลี่ยนชื่อเรียกว่า บึงพระราม) แล้วทำการราชาภิเษกทรงพระนามว่าสมเด็จพระรามาธิบดี ขนานนามราชธานีว่ากรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยา (กรุงเทพมหานครหมายความว่าป็นราชธานี ทวารวดีเป็นนามอาณาจักรเดิม ศรีอยุธยาแก้ไขมาจากนามเมืองอยุธยา) เมื่อราชาภิเษกแล้วตั้งให้พระราเมศวรราชโอรสขึ้นไปครองเมืองลพบุรีอันเป็นเมืองหน้าด่านต่อแดนกรุงสุโขทัย และตั้งพี่พระมเหสีองค์ ๑ ซึ่งทรงนามว่า พระแก้ว เป็นพระบรมราชาครองอาณาจักรเมืองอู่ทองเดิม แต่ตั้งอยู่ที่ริมลำน้ำใหญ่ เรียกว่าเมืองสุพรรณบุรี เมืองอื่นข้างฝ่ายใต้ เช่นเมืองสุพรรณบุรี เมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี เมืองทะวายและเมืองตะนาวศรี ตลอดจนไปจนเมืองนครศรีธรรมราช เมืองมะละกา* และเมืองยะโฮ๑ ก็อ่อนน้อมยอมขึ้นต่อสมเด็จพระรามาธิบดีอู่ทองทั้งสิ้น อาณาเขตทวารวดีเดิมจึงกลับแยกเป็นสองอาณาจักรเหมือนอย่างเมื่อครั้งแรกตั้งกรุงสุโขทัยต่อก่อน พระเจ้ารามคำแหงมหาราชได้ครองราชสมบัติ

* ปรากฏว่าเมืองมะละกาเพิ่งตั้งขึ้นใน พ.ศ. ๑๕๔๖ เท่านั้น ตรงกับรัชกาลของสมเด็จพระรามาธิบดี ๑ (พระเจ้าอู่ทอง)

๑ ในหนังสือพระราชพงศาวดารเรียกว่า เมืองชะวา

ตอนที่ ๒

สมัยเมื่อกรุงศรีอยุธยาแผ่ราชอาณาจักร

๑. จำเดิมแต่สมเด็จพระรามาธิบดีอยู่ท้องประกาศตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็น
อิสระชั้นข้างเมืองใต้ ทางฝ่ายกรุงสุโขทัยก็คงขัดเคือง และคิดจะใคร่ทำลาย
อิสระนั้นเป็นธรรมดา หากเห็นว่าการตั้งกรุงศรีอยุธยามีมากเกินไปแล้วกับกรุงสุโขทัย
ยากที่จะเอื้อยชนะได้ จึงไม่กล้ายกกองทัพลงมาปราบปราม สันนิษฐานว่า
พระเจ้าเลอไทย* เห็นจะใช้ราโชบายเกลี้ยกล่อมเจ้าแผ่นดินขอมที่กรุงกัมพูชา
ให้ยกกองทัพมาช่วยตีกรุงศรีอยุธยาอีกทางหนึ่ง ครั้นนั้นพอประจวบเวลาเปลี่ยน
รัชกาลในกรุงกัมพูชา พระบรมนิพนธ์บทเจ้าแผ่นดินขอมซึ่งเป็นไมตรีกับกรุง
ศรีอยุธยาที่วงศ์ พระบรมลัพงศ์เจ้าแผ่นดินขอมองค์ใหม่เห็นจะเกิดหวาด
หวั่นว่า ถ้าพวกกรุงศรีอยุธยามีกำลังขึ้นจะเบียดเบียนกรุงกัมพูชาเช่นเดียวกับ
ที่พวกกรุงสุโขทัยหวาดหวั่น จึงหันไปเป็นไมตรีกับพระเจ้าเลอไทย พอสมเด็จพระ
รามาธิบดีอยู่ท้องราชาภิเษกได้ปีเศษ ทราบตระหนักว่าเจ้าแผ่นดินขอม
แปรพักตร์ไม่เป็นไมตรีดังแต่ก่อน ก็ให้ยกกองทัพออกไปตีกรุงกัมพูชาเมื่อ
พ.ศ. ๑๘๘๕ ขึ้นแรกให้พระราเมศวรราชโอรสเป็นแม่ทัพ แต่ไปทำการไม่
สำเร็จ ต้องให้พระบรมราชา (พะงั่ว) ยกตามออกไปบัญชาการศึกจึงตีได้เมือง
นครหลวง (คือนครธม) ราชธานีขอม สมเด็จพระรามาธิบดีอยู่ท้องมีชัยชนะ
ขอมคราวนี้ ขยายราชอาณาจักรออกไปทางข้างตะวันออกกว้างขวาง ได้ดินแดน

* ถ้าเชื่อตามกำหนดระยะเวลาใหม่ ก็ต้องเป็นพระเจ้าลิไทย

ซึ่งบัดนี้เป็นมณฑลนครราชสีมาและมณฑลจันทบุรี ไว้ในราชอาณาจักรกรุงศรีอยุธยาเท่านั้นมา

๒. ในขณะที่กรุงศรีอยุธยาทำสงครามกับขอมนั้น ทางกรุงสุโขทัยเป็นตอนปลายรัชกาลพระเจ้าเลอไทย เสด็จเจ้านายในราชวงศ์พระร่วงไม่ปรองดองกัน (ดังได้กล่าวไว้ในบรรยายกัณฑ์ที่ ๑ ตอนที่ ๔) คงเป็นด้วยเหตุนี้ จึงไม่สามารถจะยกกองทัพลงมาปราบปรามกรุงศรีอยุธยาในเวลาเมื่อกำลังติดทำสงครามทางอื่น เลยสิ้นโอกาสมิได้มีอีก ครั้นถึง พ.ศ. ๑๘๙๗ พระเจ้าเลอไทยประชวรหนักใกล้จะสวรรคต ราชวงศ์เกิดแย่งที่รัชทายาทกัน พระยาสิทธิไทยราชโอรสผู้เป็นพระมหาอุปราชอยู่ ณ เมืองศรีสัชนาลัย ต้องยกกองทัพลงมาตีพระนครสุโขทัยจึงได้ราชสมบัติ เมื่อพวกกรุงสุโขทัยเกิดรบพุ่งกันขึ้นเองนั้น สมเด็จพระรามาธิบดีที่อยู่หงไค้^๑ จึงให้พระบรมราชาคุมกำลังเมืองสุพรรณขึ้นไปยึดเมืองชัยนาท^๒ ซึ่งเป็นเมืองด่านข้างฝ่ายใต้ของกรุงสุโขทัยไว้^๓ ฝ่ายพระยาสิทธิไทยซึ่งได้ราชสมบัติราชาภิเษกเป็นพระมหาธรรมราชาที่ ๑ นั้นเป็นนักปราชญ์พิจารณาเห็นว่าจะรบพุ่งก็ไม่ชนะกรุงศรีอยุธยา มีแต่จะฆ่าฟันกันล้มตายเสียเปล่า จึงแต่งราชทูตให้มาว่ากล่าวกับสมเด็จพระรามาธิบดีอยู่หงไค้ชวนเป็นไมตรีอย่างประเทศที่เสมอกัน ฝ่ายสมเด็จพระรามาธิบดีอยู่หงไค้กำลังมีกิจที่จะต้องจัดการปกครองราชอาณาจักรที่ได้มาใหม่จากแดนขอม จึงตกลงทำทางพระราชไมตรีติดกันกับกรุงสุโขทัย และคืนเมืองชัยนาทถวายพระมหาธรรมราชาที่ ๑ แต่ในสมเด็จพระรามาธิบดีอยู่หงไค้ตั้งหน้าทะนุบำรุงพระราชอาณาจักร มิได้ทำศึกสงครามกับประเทศใดต่อมาจนตลอดรัชกาล

๑ เมืองชัยนาทเก่าอยู่ทางฝั่งตะวันตกข้างใต้วัดพระบรมธาตุเมืองชัยนาทบัดนี้ เรื่องการยึดเมืองชัยนาทในหนังสือขุนกลมาลีปกรณ์ และยวนพ่ายนั คร. ประเสริฐ ณ นคร เห็นว่าตรงกับเมืองสองแควในจารึกสุโขทัยคือเมืองพิษณุโลกปัจจุบันนั่นเอง

* เหตุการณ์นี้คงเกิดขึ้นราว พ.ศ. ๑๘๕๑ ได้กล่าวมาแล้วว่าพระเจ้าเลอไทย คงสวรรคตราวพ.ศ. ๑๘๔๔ และมีพระเจ้าจันทรามาศขึ้นอยู่ระหว่างรัชกาลของพระเจ้าเลอไทยและสิทธิไทย

๓. ลักษณะการปกครองราชอาณาจักรเมื่อแรกตั้งกรุงศรีอยุธยาตามที่
 เจ้าเมืองในหนังสือเก่าและโบราณวัตถุเป็นที่สังเกตนั้น สมเด็จพระรามาธิบดี
 อู่ทองเลือกเอาทั้งแบบแผนวิธีปกครองของกรุงสุโขทัยและของขอมมาปรุงใช้
 ในการปกครองกรุงศรีอยุธยา เป็นต้นว่าการควบคุมผู้คนพลเมืองใช้วิธีทหาร
 เหมือนอย่างกรุงสุโขทัย วิธีกำหนดท้องที่ในการบังคับบัญชาที่เช่นเดียวกัน
 พระนครศรีอยุธยามีเมืองบ้อมปราการด้านชั้นใน สำหรับป้องกันราชธานี
 ทั้ง ๔ ทิศ ทิศเหนือคือเมืองลพบุรี ทิศตะวันออกเมืองนครนายก ทิศใต้เมือง
 พระประแดง (อยู่ที่ราชบุรีระนะ) ทิศตะวันตกเมืองสุพรรณบุรี และมีหัวเมือง
 ชั้นในรายตามระยะทางคมนาคมคือเมืองปราจีน เมืองพระรถ (ภายหลังเรียกว่า
 เมืองพนสนิม) เมืองชลบุรีทางด้านตะวันออก เมืองเพชรบุรีทางด้านใต้
 เมืองราชบุรีทางด้านตะวันตก เมืองนครพนม เมืองนครอินทร์ เมืองสิงห์
 เมืองแพรก(ภายหลังเรียกว่าเมืองสรรค์) ทางด้านเหนือ เมืองโคกสำคัญให้เจ้า
 นายในราชวงศ์ไปครอง เมืองใหญ่แห่งราชธานีออกไปคือเมืองโคราชบุรี (ภาย
 หลังเรียกว่านครราชสีมา^๒) เมืองจันทบุรีทางทิศตะวันออก เมืองไชยา เมืองนคร
 ศรีธรรมราช เมืองพัทลุง เมืองสงขลา เมืองกลางทางทิศใต้ เมืองตะนาวศรี
 เมืองทะวาย เมืองเซียงกรานทางทิศตะวันตก เหล่านี้เป็นเมืองพระยามหานคร
 เมืองประเทศราชชั้นกรุงศรีอยุธยาเมื่อครั้งสมเด็จพระรามาธิบดีอู่ทอง ดูเหมือน
 จะมีแต่หัวเมืองมะละกากับเมืองยะโฮทางแหลมมลายู ลางที่จะเป็นกรุงกัมพูชา
 ด้วย แต่กรุงกัมพูชาต่อมายังต้องปราบปรามกันอีกหลายคราว ส่วนประเพณี

๒ เดิมมีเมืองอยู่ในอำเภอสูงเนินบัดนี้ ๒ เมือง ชื่อว่าเมืองโคราชบุรี (เดี๋ยวนี้เรียกกัน
 ว่าเมืองเก่า) เมือง ๑ เมืองสีมาเมือง ๑ ภายหลังสร้างเมือง (ปัจจุบันนี้) ขึ้นใหม่เอาชื่อ ๒
 เมืองเดิมไปปรุงกันขนานนามว่า เมืองนครราชสีมา แต่คนทั้งหลายยังเรียกตามชื่อเดิม จึงมัก
 เรียกกันว่า เมืองโคราช การสร้างเมืองใหม่สร้างในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

การปกครองในราชธานีก็ดี ขนบธรรมเนียมในราชสำนักก็ดี ดูเหมือนจะใช้ตามแบบขอม เหตุด้วยไทยข้างฝ่ายใต้คุ้นเคยกับขอมยิ่งกว่าไทยข้างฝ่ายเหนือ ดังกล่าวมาแล้ว และก็ได้ราชธานีขอมในกรุงกัมพูชา คงได้ทั้งตำราและผู้รู้เข้ามาใช้ในกรุงศรีอยุธยาด้วย เจ้าหน้าที่ในการปกครองราชธานีนั้น จัดเป็น ๔ พนักงานหรือจตุสดมภ์ คือขุนเมืองเป็นพนักงานปกครองท้องที่ดูแลราษฎรให้อยู่เป็นปกติ มีหน้าที่ปราบปรามโจรผู้ร้าย และลงราชทัณฑ์แก่ผู้ผิด กระทรวง ๑ ขุนวัง เป็นหัวหน้าราชการในราชสำนัก และเป็นพนักงานพิจารณาพิพากษาคดีความของราษฎร กระทรวง ๑ ขุนคลัง เป็นพนักงานเก็บและรักษาผลประโยชน์แผ่นดิน กระทรวง ๑ ขุนนาเป็นพนักงานดูแลการทำไร่นา และรักษาเสบียงอาหารสำหรับพระนคร กระทรวง ๑ ส่วนประเพณีในราชสำนักนั้นในครั้งกรุงศรีอยุธยานิยมตามตำราพราหมณ์ ซึ่งเคยเป็นครูบาอาจารย์มาแต่ครั้งขอม ยิ่งกว่าที่นิยมกันในกรุงสุโขทัย เป็นต้นว่าประเพณีการพิจารณาและพิพากษาคดีทั้งปวง อันใช้เป็นแบบสืบต่อมาตลอดอายุกรุงศรีอยุธยา ก็อาศัยพราหมณ์เป็นผู้เชี่ยวชาญชี้ผิดชอบในธรรมศาสตร์ ภาษาที่ใช้ในหนังสือซึ่งแต่งในตอนสมัยกรุงศรีอยุธยา ก็ชอบใช้ภาษาสันสกฤตยิ่งกว่าครั้งสุโขทัย แต่ความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนานั้นเลื่อมใสตามลัทธิลังกาวงศ์ เช่นเดียวกับที่กรุงสุโขทัย ได้ความเป็นเจ้าเงื่อนดังนี้

สมเด็จพระรามาธิบดีที่ครองกรุงศรีอยุธยาอยู่ ๑๙ ปี สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๒ พระชันษาได้ ๕๕ ปี พระราเมศวรราชโอรสได้รับรัชทายาทครองราชสมบัติอยู่ได้ปีหนึ่ง เกิดขัดข้องด้วยไม่สามารถบังคับบัญชาพระบรมราชาเจ้าเมืองสุพรรณผู้เป็นพระเจ้าลูก จึงยอมถวายราชสมบัติแก่พระบรมราชา แล้วกลับขึ้นไปครองเมืองลพบุรีอยู่อย่างเดิม

๔. พระบรมราชา (พะวู้) ขึ้นเสวยราชย์เมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๓ ทรงพระนามตามที่เรียกในหนังสือพระราชพงศาวดาร ว่าสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ นับเป็นกษัตริย์ราชวงศ์สุพรรณภูมิองค์แรกด้วยเป็นโอรสของเจ้าเมืองสุพรรณภูมิ (คือเมืองอู่ทอง) มิได้เกี่ยวเป็นเชื้อสายราชวงศ์เชียงราย สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ สันตักทำศึกสงครามมาแต่ในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีอู่ทอง และทำนองจะไม่เห็นชอบด้วยในการที่สมเด็จพระรามาธิบดีอู่ทองยอมเป็นไมตรีกับกรุงสุโขทัย เพราะฉะนั้นพอเสวยราชย์ได้ ๒ ปี ก็ยกกองทัพขึ้นไปตีอาณาเขตกรุงสุโขทัยเมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๕ ได้อาณาเขตฝ่ายใต้ขึ้นไปจนถึงปากน้ำโพ แล้วตีต่อไปถึงเมืองชากังราว^๓ เมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๖ แต่ตีหาได้ไม่ สมเด็จพระบรมราชาธิราชพยายามตีเมืองเหนือต่อมาอีก ๒ ครั้งก็หาได้ไม่ ด้วยกรุงสุโขทัยยังมีกำลังมากและได้กำลังพวกไทยในมณฑลลพบุรีมาช่วยด้วย ครั้นถึง พ.ศ. ๑๙๑๙ พระมหาธรรมราชาที่ ๑ สวรรคต ราชโอรสทรงพระนามว่า ไสยลือไทยได้รับรัชทายาท เป็นพระมหาธรรมราชาที่ ๒ ย่อนแอลง ถึง พ.ศ. ๑๙๒๑ สมเด็จพระบรมราชาธิราชขึ้นไปตีเมืองชากังราวอีกครั้งหนึ่ง พระมหาธรรมราชาที่ ๒ สู้ไม่ได้จึงยอมแพ้ สมเด็จพระบรมราชาธิราชก็ให้แบ่งอาณาเขตกรุงสุโขทัยออกเป็นสองมณฑล รวมเมืองทางด่าน้ำบึงตั้งแต่เมืองตากลงมาจนปากน้ำโพเป็นมณฑลหนึ่งให้พระยาสุริยราช (ว่าเป็น

๓ เมืองชากังราว เป็นชื่อเดิมของเมืองกำแพงเพชรข้างฝั่งตะวันตก มีเมืองทางฝั่งตะวันตกตรงกันข้ามอีกเมืองหนึ่ง ชื่อว่าเมืองนครชุม ชื่อที่เรียกว่าเมืองกำแพงเพชรบัญญัติขึ้นต่อมาด้วยประสงค์จะเรียกทั้งเมืองชากังราวและเมืองนครชุมรวมกันเป็นเมืองเดียว เช่นเดียวกับเรียกชื่อเมืองสวรรคโลกรวมทั้งเมืองเชลียงและเมืองศรีสัชนาลัย จะบัญญัติเช่นนั้นไฉนยังไม่พบหลักฐาน แต่ชื่อว่าเมืองกำแพงเพชรและเมืองสวรรคโลกนั้น หามีปรากฏในศิลาจารึกกรุงสุโขทัยไม่

ราชบุตรเลี้ยง) กรองมณฑลน้อย^๕ ณ เมืองกำแพงเพชร ให้พระมหาธรรมราชาที่ ๒ กรองแต่เมืองซึ่งตั้งอยู่ทางลำน้ำน่านและลำน้ำยม ตั้งแต่เมืองศรีสัชนาลัยลงมาจนถึงเมืองสระหลวง (คือเมืองพิจิตร) พระมหาธรรมราชาจึงย้ายราชธานีไปตั้งอยู่ ณ เมืองสองแคว (คือเมืองพิษณุโลกบัดนี้) และลคคักก็ลงมา คงเป็นเจ้าประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยาแต่นั้นมา *

๕. เมื่อกรุงศรีอยุธยาได้อาณาเขตกรุงสุโขทัยไว้ในอำนาจแล้ว ก็เกิดเป็นอริกับพวกไทยในอาณาจักรล้านนา เพราะเหตุที่พวกชาวลานนาลงมาช่วยกรุงสุโขทัยรบพุ่งชาวกรุงศรีอยุธยา พอสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าจัดการปกครองหัวเมืองเหนือเรียบร้อยแล้ว ก็ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๑๕๒๙ ขึ้นไปถึงเมืองนครลำปางแต่ตีไม่ได้ ไม่ต่อมาถึงเมื่อ พ.ศ. ๑๕๓๑ สมเด็จพระบรมราชาธิราชเสด็จยกกองทัพขึ้นไปอีกครั้งหนึ่ง แต่ไปประจวบสวรรคตเสียกลางทาง พวกข้าราชการในกรุงศรีอยุธยากราบทูลขอสมเด็จพระบรมราชาธิราช ทรงนามว่า ทองลั่น ชันษาได้ ๑๕ ปี ขึ้นเสวยราชย์อยู่ได้ ๗ วัน พระราเมศวรยกกองทัพลงมาจากเมืองลพบุรี กำจัดเจ้าทองลั่นเสีย แล้วขึ้นครองราชสมบัติราชวงศ์เชียงรายสืบต่อมา

๖. สมเด็จพระราเมศวรขึ้นเสวยราชสมบัติครั้งหลัง เมื่อ พ.ศ. ๑๕๓๑ ครองราชสมบัติอยู่ ๗ ปี สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๑๕๓๘ ในหนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวว่า สมเด็จพระราเมศวรยกกองทัพขึ้นไปตีได้เมืองเชียงใหม่

* ได้กล่าวมาแล้วว่าพระมหาธรรมราชาที่ ๑ (พระเจ้าอู่ไทย) คงสวรรคตประมาณ พ.ศ. ๑๕๑๑ พระเจ้าอู่ไทยนั้นเป็นพระมหาธรรมราชาที่ ๑ มิใช่พระมหาธรรมราชาที่ ๒ ผู้ทรงยอมแพ้ต่ออาณาจักรอยุธยา พระมหาธรรมราชาที่ ๑ ขึ้นครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๑๕๔๒-๑๕๖๔ และในรัชกาลของพระองค์ อาณาจักรสุโขทัยได้กลับเป็นเอกราชอีกครั้งระยะเวลาหนึ่ง

และกวาดต้อนครอบครัวชาวเมืองเชียงใหม่ลงมาเป็นอันมาก ครอบครัวได้มา
ครั้งนั้น ให้ลงไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ ณ เมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลาและ
เมืองจันทบุรี แต่ในหนังสือพงศาวดารโยนกกล่าวไปอีกอย่างหนึ่ง ว่าเจ้านคร
เชียงใหม่ผู้เกิดแย่งราชสมบัติกับเจ้านครเชียงใหม่ผู้น้อง เจ้าเชียงใหม่มาขอ
กำลังไทยฝ่ายใต้ยกขึ้นไปช่วย แต่กตียเอาเมืองเชียงใหม่ไม่ได้ และศักราชก็
ไม่ตรงกับในหนังสือพระราชพงศาวดาร แต่ความจริงข้อสำคัญมีอยู่อย่างหนึ่ง
ที่สำเนียงและถ้อยคำในภาษาซึ่งชาวเมืองนคร ฯ เมืองสงขลาพูดเหมือนกับไทย
พวกหนึ่งซึ่งเรียกวาลือเป็นชาวเมืองข้างฝ่ายเหนือมณฑลลานนา คือเมืองเชียง
คำเป็นต้น ตลอดจนไปจนเมืองเชียงรุ้ง ยังพอสังเกตได้จนบัดนี้ เพราะฉะนั้น
ควรเชื่อได้ว่าบรรพบุรุษของพวกชาวนคร ชาวสงขลา เป็นพวกไทยที่ลงมา
จากอาณาเขตลานนาเมื่อรัชกาลสมเด็จพระรามาเมศวรนั้นเป็นแน่ แต่ทางเมือง
จันทบุรีนั้นหาปรากฏหลักฐานที่สังเกตเหลืออยู่ไม่

อนึ่ง ในรัชกาลสมเด็จพระรามาเมศวรนั้น ปรากฏว่าพวกขอมบังอาจ
เข้ามากวาดต้อนผู้คนในแขวงจังหวัดชลบุรี สมเด็จพระรามาเมศวรจึงเสด็จยก
กองทัพไปตีกรุงกัมพูชาอีกครั้งหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๑๙๓๖ เมื่อตีได้พระนคร
หลวงแล้ว คิดจะรักษาไว้เป็นหัวเมืองขึ้นของไทย แต่รักษาไว้ไม่ได้ จึงทิ้ง
เมืองเสีย กวาดครอบครัวเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา

เมื่อสมเด็จพระรามาเมศวรสวรรคต พระรามราชาหรือสรวัชราชทายาท
ครองราชสมบัติอยู่ ๑๕ ปี แต่จะมีเหตุการณ์อย่างไรบ้างในรัชกาลนี้ ใน
หนังสือพงศาวดารไม่ปรากฏทีเดียว มีแต่ว่าสมเด็จพระรามราชาครองราชสมบัติ
อยู่ ๑๕ ปี เกิดเป็นอริกับเจ้ามหาเสนาฯ ไปเชิญเจ้านครอินทร์เข้ามาแต่เมือง

สุพรรณ สมเด็จพระรามาธิบดียังยอมถวายราชสมบัติแก่เจ้านครอินท์ เป็น
 สันกษัตริย์ราชวงศ์เชียงรายเพียง ๓ องค์

เรื่องพงศาวดารซึ่งจัดเป็นสมัยแผ่พระราชอาณาเขตกรุงศรีอยุธยาหมด
 เพียงนี้ คิดคำนวณเป็นเวลากาล ๕๕ ปี มีพระเจ้าแผ่นดินได้ครองกรุงศรี-
 อยุธยา ๕ พระองค์

ตอนที่ ๓

สมัยกรุงศรีอยุธยาบรมราชาอาณาจักร

๑. เจ้านครอินทร์ขึ้นครองราชสมบัติกรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๑๙๕๒ ทรงพระนามว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชขึ้นเป็นพระองค์ที่ ๒ ในกษัตริย์ราชวงศ์สุพรรณภูมิ ด้วยเป็นโอรสของเจ้าเมืองสุพรรณบุรีซึ่งเป็นพระอนุชาของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ และสันนิษฐานว่าเพราะได้ครองเมืองอินทร์อันเป็นเมืองหลานหลวงอยู่ก่อน จึงเรียกพระนามว่าเจ้านครอินทร์ แต่เมื่อก่อนจะเข้ามาครองกรุงศรีอยุธยาเห็นจะได้เป็นเจ้าเมืองสุพรรณบุรีแทนพระบิดา และปรากฏเกียรติคุณในการปกครองบ้านเมืองอยู่แล้ว พวกกรุงศรีอยุธยาลงจกสมเด็จพระบรมราชาจึงยอมถวายราชสมบัติโดยมิต้องรบพุ่ง เรื่องประวัติของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเมื่อก่อนจะได้ครองกรุงศรีอยุธยานั้น ปรากฏในจดหมายเหตุจีนว่าได้เคยเสด็จออกไปถึงราชสำนักพระเจ้ากรุงจีน ราชวงศ์ไต้เหม็งเมืองน้ำกิง เมื่อ พ.ศ. ๑๙๒๐ และได้เป็นไมตรีชอบชิตสนิทสนมกับกรุงจีนตลอดมา เห็นจะมีพวกจีนเข้ามาตั้งภูมิลำเนาและไปมาค้าขายในกรุงศรีอยุธยามากขึ้นแต่ในรัชกาลนี้เป็นต้นมา ที่ตำบลบ้านเตาหม้อริมแม่น้ำน้อย แขวงจังหวัดสิงห์บุรี (สมัยนั้นเป็นแขวงเมืองนครอินทร์) ยังมีซากเตาเผาเครื่องถ้วยชาม เป็นเตาจีนอย่างเดียวกันกับที่เมืองสวรรคโลกสุโขทัยอยู่เป็นอันมาก ชวนให้สันนิษฐานว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราช เห็นจะพาเงินช่างทำ

๑ พระนามเดิมปรากฏในจดหมายเหตุจีน

๒ เมืองอินทร์ เดียวกันเป็นอำเภอในแขวงจังหวัดสิงห์บุรี

ด้วยสามเข้ามาตั้งทำในประเทศนั้นตามแบบอย่างครั้งพระเจ้ารามคำแหงมหาราช
ด้วยมีพระอัยยาคัยนิยมในการทะนุบำรุงบ้านเมือง ทั้งนี้สมกับเรื่องที่ปรากฏ
ในพงศาวดารตั้งแต่สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ครองราชสมบัติกรุงศรีอยุธยาที่เฝ้า
พระทัยใส่ในการรวบรวมและทะนุบำรุงราชอาณาจักรเป็นสำคัญ หายกกองทัพ
ไปเที่ยวปราบปรามเมืองอื่นขยายราชอาณาจักรให้กว้างขวางต่อไปอีกไม่

๒. ฝ่ายกรุงสุโขทัยซึ่งลดลงเป็นประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยาและย้าย
ราชธานีมาตั้งที่เมืองพิษณุโลกนั้น พระมหากษัตริย์ที่ ๒ สวรรคตเมื่อปีใด
หาปรากฏไม่ ปรากฏแต่ว่ามีพระมหากษัตริย์ที่ ๓ อีกพระองค์ ๑ ครอง
ราชสมบัติมาถึง พ.ศ. ๑๙๖๒ สวรรคตเมื่อรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ครอง
ครั้งนั้นเจ้าชายในราชวงศ์พระร่วงสององค์ (เห็นจะเป็นราชบุตรของพระมหา
ธรรมราชาที่ ๓) ทรงนามว่าพระยาบาลเมืององค์หนึ่ง พระยาราม (คำแหง)
องค์หนึ่ง เกิดชิงราชสมบัติถึงรบพุ่งกัน ห้ามปรามขึ้นไปจากกรุงศรีอยุธยา
ไม่ฟัง สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ครองราชสมบัติอยู่ ครองอยู่ ครองอยู่ ครองอยู่
ถึงเมืองพระบาง (คือเมืองนครสวรรค์บัดนี้) พระยา ๒ ทั้งสองเกรงพระเดช
านุภาพ ลงมาเฝ้าแต่โดยดี จึงทรงเกลี้ยกล่อมให้ถอยกันแล้วตั้งให้เป็นพระมหา
ธรรมราชา (ที่ ๔) ครองเมืองพิษณุโลกองค์หนึ่ง ให้ครองเมืองกำแพงเพชร
องค์หนึ่ง^๓ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ครองราชสมบัติอยู่ ครองอยู่ ครองอยู่ ครองอยู่
พระองค์ พระองค์ใหญ่ทรงพระนามว่า เจ้าอ้ายพระยา ได้ครองเมืองสุพรรณ
บุรี ครั้นเมื่อระบือจลาจลหัวเมืองเหนือแล้วครั้งนั้น สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรง

๓ สันนิษฐานว่าเห็นจะตั้งพระยาบาลเมืองให้เป็นพระมหากษัตริย์และตั้งพระยาราม
(คำแหง) ให้ครองเมืองกำแพงเพชร ปรากฏในศิลาจารึกว่าพระยาทั้งสองนี้ต่อมาเป็นสามัคคีกัน

ตั้งลูกเธอพระองค์ที่สองซึ่งทรงพระนามว่า เจ้าพี่พระยาให้ขึ้นไปครองเมือง
แพรง (คือเมืองสรร์) และตั้งลูกเธอพระองค์ที่สาม ทรงพระนามว่าเจ้า
สามพระยา ให้ไปครองเมืองชัยนาท มีข้อพิศวงอยู่ตรงนี้ ด้วยเมืองสรร์
กับเมืองชัยนาท ระยะห่างกันเพียง ๒๕๐ เส้น และเมืองชัยนาทก็เป็นเมือง
น้อย ควรจะรวมอยู่ในบังคับบัญชาอันเดียวกัน เหตุใดสมเด็จพระนรินทร์ฯ
จึงตั้งลูกเธอให้ไปปกครองเมืองละพระองค์ ข้อนี้สันนิษฐานว่าในครั้งนั้นความ
คงตระหนักในพระราชหฤทัยสมเด็จพระนรินทร์ฯ ว่า เจ้านายในราชวงศ์
พระร่วงซึ่งจะสามารถครอบครองบ้านเมืองมีน้อยแล้ว จึงเตรียมการจะให้
ลูกเธอพระองค์ใดพระองค์หนึ่งในสองพระองค์นั้นขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลก
ในภายหลัง แต่สมเด็จพระนรินทร์ฯ ได้ครองกรุงศรีอยุธยาเมื่อพระชันษา
ได้กว่า ๕๐ แล้ว เสวยราชย์อยู่ ๑๖ ปีก็สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๑๙๖๗ เจ้าอัย
พระยากับเจ้าพี่พระยาราชบุตรทั้งสองพระองค์ไม่ยอมถวายราชสมบัติแก่กัน
ต่างยกกองทัพเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา มาชนช้างกันที่ป่าถ่าน สิ้นพระชนม์
ในที่รบด้วยกันทั้งสองพระองค์ เจ้าสามพระยาจึงได้รับรัชทายาทครองกรุง-
ศรีอยุธยา

๓. เจ้าสามพระยาเสวยราชย์เมื่อ พ.ศ. ๑๙๖๗ ราชภิเษกทรงพระ
นามว่าสมเด็จพระบรมราชาธิราช เป็นองค์ที่ ๒ ทรงดำเนินนโยบายในการ
รวบรวมราชอาณาจักรตามอย่างพระราชบิดาสืบมา ในตอนแรกเสวยราชย์ได้
๗ ปี ไม่ปรากฏเหตุการณ์ในพงศาวดาร สันนิษฐานว่าในตอนนั้นเห็นจะ
ทรงจัดการทะนุบำรุงหัวเมืองขึ้นใน ครั้นถึง พ.ศ. ๑๙๗๔ พระเจ้าอรรมาโคก
เจ้ากรุงกัมพูชามีกำลังมากขึ้น คงให้เข้ามากวาดต้อนนครอรัญญ์คนในราช-
อาณาจักรกรุงศรีอยุธยาอย่างแต่ก่อน สมเด็จพระบรมราชาธิราชจึงเสด็จยก

กองทัพหลวงออกไปตีกรุงกัมพูชาเมื่อ พ.ศ. ๑๙๗๕ ^๕ จึงล้อมพระนครหลวง
อยู่ ๗ เดือนจึงได้ ^๕ ครั้นนั้นสมเด็จพระบรมราชาธิราชทรงดำริว่า ชาว
กรุงกัมพูชาไม่รู้จักเซ็ด ถ้าละไว้ให้พวกขอมปกครอง มีกำลังขึ้นเมื่อใดก็จะ
คิดร้ายต่อกรุงศรีอยุธยาอีก ^๕ จึงให้กวาดต้อนผู้คนทั้งไพร่ผู้ดีและเก็บสิ่งของ
สำคัญสำหรับบ้านเมืองเข้ามาเสียเป็นอันมาก แล้วตั้งลูกเธอพระองค์หนึ่งทรง
พระนามว่าอินทราชา อยู่ครองกรุงกัมพูชาที่พระนครหลวงเป็นอย่างประเทศ-
ราชขึ้นกรุงศรีอยุธยาต่อมา ^๕ แต่เมื่อพระอินทราชาไปอยู่กรุงกัมพูชาไม่ได้
เท่าใด เห็นจะทนอากาศไม่ไหวประชวรสิ้นพระชนม์ พระราชดำริของสมเด็จพระ
บรมราชาธิราชที่จะให้ไทยไปปกครองกรุงกัมพูชาก็หาสำเร็จไม่ แต่พวก
เชื้อวงศ์เจ้าแผ่นดินขอมก็ไม่กล้ากลับมาตั้งที่พระนครหลวงอีก ย้ายราชธานี
ลงไปตั้งที่เมืองพนมเปญ และเมืองอื่นๆ ข้างฝ่ายใต้ และเป็นประเทศราช
ขึ้นกรุงศรีอยุธยาแต่นั้นมา พระนครหลวง พระนครวัด * จึงเป็นที่ร้างมาจน
ทุกวันนี้

๕ คำว่า พระนครหลวง เป็นคำไทยเรียก แปลมาจากนครธม ภาษาเขมรหมายความว่า
เป็นราชธานี ^๕ ชื่อเมืองที่ตั้งพระนครหลวงเรียกว่าเมืองยโสธร เพราะพระเจ้ายโสธรนั้นเป็น
ผู้สร้าง ^๕ เมื่อราว พ.ศ. ๑๔๓๒ ^๕ บัจจุบันทราบกันแล้วว่าเมืองพระนคร (Angkor) หรือ
ยโสธร ^๕ ประนั้นพระเจ้ายโสธรนั้นทรงสร้าง ส่วนเมืองพระนครหลวงหรือนครธมนั้นพระเจ้ายศวรมัน
ที่ ๑ ทรงสร้าง ^๕ ขาเดิมแต่เล็กกว่าในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ^๕ อนึ่งพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ
กล่าวว่าสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ^๕ เสด็จไปตีเมืองพระนครหลวงได้ใน พ.ศ. ๑๙๑๔

๕ ในหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ ว่าทรงพระนามพระนครอื่นที่ แต่
ในหนังสือพงศาวดารเขมรเรียกว่าพระอินทราชาพระยาพรก จึงสันนิษฐานว่าลูกเธอองค์นั้น
เห็นจะเป็นที่พระอินทราชาครองเมืองสร้อยก่อน

* นครวัดเดิมสร้างเป็นเทวาลัยในศาสนาพราหมณ์ ^๕ รัชชโยชนพินาย ในปลายพุทธศตวรรษ
ที่ ๑๑ มาแปลงเป็นวัดในพุทธศาสนาต่อภายหลัง

๔. ถึง พ.ศ. ๑๙๘๑ พระมหาธรรมราชาที่ ๔ ซึ่งครองเมืองพิษณุโลก สวรรคต สมเด็จพระบรมราชาธิราชให้รวมหัวเมืองเหนือทั้งปวงซึ่งแยกเป็นสองมณฑลมาแต่ครั้งสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ กลับคืนเข้าเป็นอาณาจักรอันเดียวกัน แล้วทรงตั้งพระราเมศวรราชโอรสเป็นรัชทายาทขึ้นไปครองหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวงอยู่ ณ เมืองพิษณุโลก การที่สมเด็จพระบรมราชาธิราชตั้งราชโอรสผู้เป็นรัชทายาทขึ้นไปครองหัวเมืองเหนือครั้งนั้น เป็นนโยบายอันสุขุมสำคัญยิ่งนัก ด้วยไทยชาวเมืองเหนือกับไทยชาวเมืองใต้ผิติดกัน (ดังได้กล่าวมาในบรรยายกัณฑ์ที่ ๒ ตอนที่ ๑) และพวกเมืองเหนือย่อมมีพิธีถือว่าเป็นชาวราชธานีเคยเป็นมุลนายของชาวใต้มาแต่เดิม ครั้นเมื่อบ้านเมืองลดลงเป็นประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยา อาศัยด้วยเชื้อวงศ์เจ้านายเดิมยังปกครองอยู่จึงเป็นปกติ แต่ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุธยาจำต้องกดหัวเมืองเหนือเช่นแยกอาณาจักรเสียให้เป็นหลายมณฑลเป็นต้น เพื่อจะมีให้มีกำลังถึงอาจจะคิดตั้งตัวเป็นอิสระอย่างแต่ก่อน การที่กดนั้นเป็นเหตุให้หัวเมืองฝ่ายเหนือทรุดโทรมหย่อนกำลังลงโดยอันดับมา ก็ครั้งนั้นทางประเทศลานนาท้าวลกได้ครองราชสมบัติ ณ เมืองเชียงใหม่ ทรงนามว่า พระเจ้าติโลกราช^๖ เป็นผู้เข้มแข็งในการสงคราม เริ่มพยายามขยายอาณาจักรเชียงใหม่ ถ้าสมเด็จพระบรมราชาธิราชละเมืองเหนือไว้ให้เชื้อสายราชวงศ์พระร่วงปกครองเป็นประเทศราชอยู่อย่างเดิม พวกชาวเมืองเหนืออาจจะไปเข้ากับพวกไทยชาวเชียงใหม่ หรือมิฉะนั้นก็จะถูกพวกชาวเชียงใหม่ลงมาย่ำยี ด้วยบ้านเมืองอ่อนกำลังลงอย่างหนึ่งอย่างใดก็จะรื้อจนถึงกรุงศรีอยุธยาเหมือนกัน ถึงเวลาจำเป็น

๖ ในตำนานสังคายนาริเรกว่าพระเจ้าจักรวรรดิโลกราช ว่าได้ทำสังคายนาพระไตรปิฎกที่เมืองเชียงใหม่ นับเป็นครั้งที่ ๔ ในตำนาน

ที่กรุงศรีอยุธยาจะต้องอุทหนุ่นทะนุบำรุงหัวเมืองเหนือ จะตั้งให้ผู้อื่นขึ้นไปปกครองพวกชาวเมืองเหนือก็จะไม่นิยมยำเกรง จึงทรงตั้งราชโอรสผู้เป็นรัชทายาทขึ้นไปครองเมืองเหนือ เปลี่ยนวิธีการปกครองทะนุบำรุงราชรัฐให้มีใจ ก็ได้ผลดีถึงพระประสงค์ แต่กระนั้นก็ยังไม่พ้นเกิดเหตุในรัชกาลหลังที่จะปรากฏต่อไป

๕. ถึง พ.ศ. ๑๙๘๕ พ่อเริ่มจัดการปกครองเมืองเหนือมาได้ไม่ช้า ก็ประจวบเวลาเจ้าเมืองเทิง^๑ ในประเทศลานนาคิดจะต่อสู้อยู่กับเจ้าเมืองเชียงใหม่ แต่ทางข้างโน้นพระเจ้าติโลกราชปราบเจ้าเมืองเทิงได้เสียก่อนกองทัพกรุงศรีอยุธยาขึ้นไปถึง จึงตีเมืองเชียงใหม่ไม่ได้ไม่ ต่อมาอีก ๒ ปี ถึง พ.ศ. ๑๙๘๗ สมเด็จพระบรมราชาธิราชเสด็จยกกองทัพขึ้นไปหมายจะตีเมืองเชียงใหม่อีกครั้งหนึ่ง (ในหนังสือพงศาวดารว่ากองทัพยกขึ้นไปครั้งนั้นได้ชัยชนะหลายมากกว่าสองแสน) แต่เผอิญสมเด็จพระบรมราชาธิราชไปประชวรสวรรคตเสียกลางทาง ก็หาได้เมืองเชียงใหม่ไม่*

สมเด็จพระบรมราชาที่ ๒ ครองราชสมบัติอยู่ ๑๖ ปี** เมื่อสวรรคตแล้ว พระราเมศวรราชโอรสซึ่งครองเมืองพิษณุโลกได้รับรัชทายาทครองราชสมบัติสืบมา

๑ เมืองเทิง เดียวกันเป็นอำเภอหนึ่งในจังหวัดนครเมือ่งน่าน

* พงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ ว่าทรงได้เขลย ๑๒๐,๐๐๐ คน ในการยกทัพครั้ง พ.ศ. ๑๙๘๖ และสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๑๙๙๑

** ถ้าเชื่อตามพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ ก็ต้องว่า ๒๔ ปี

๖. พระราเมศวรเสวยราชย์ เมื่อ พ.ศ. ๑๙๙๑ ทรงพระนามว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ มีพระอริยาศัยเป็นนักเรียนรอบรู้ศาสตร์าคมต่าง ๆ คือ อักษรศาสตร์ นิติศาสตร์ และรัฐประศาสตร์ เป็นต้น และเป็นเจ้านายกรุงศรีอยุธยาพระองค์แรก ซึ่งได้ขึ้นไปครองอาณาจักรกรุงสุโขทัย เมื่อขึ้นไปประทับอยู่เมืองพิษณุโลก ก็ทรงชวนชาวศึกษาเรื่องราวประวัติและราชประเพณีของพระเจ้าแผ่นดินซึ่งปรากฏพระเกียรติมาในครั้งกรุงสุโขทัย ด้วยในเวลานั้นเชื้อพระวงศ์และข้าราชการเก่ายังมีอยู่ในเมืองเหนื้อมากด้วยกัน สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้ทรงทราบเรื่องราวและแบบแผนครั้งกรุงสุโขทัย ซึ่งยังมีได้ศึกษากันในกรุงศรีอยุธยามาแต่ก่อนเพิ่มเติมขึ้นหลายอย่าง ทรงเลือกสรรสิ่งซึ่งเห็นว่าดีมาปฏิบัติตาม มีปรากฏอยู่ในเรื่องพงศาวดารรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ อย่างเป็นต้นแต่เมื่อแรกเสด็จลงมาครองราชสมบัติอยู่ ณ กรุงศรีอยุธยา ก็ทรงอุทิศที่พระราชวังตอนหนึ่งสร้างเป็นวัดพุทธาวาส (ซึ่งได้นามในชั้นหลังต่อมาว่าวัดพระศรีสรรเพชญ์) ขึ้นไว้ในพระราชวัง เหมือนอย่างวัดมหาธาตุที่เมืองสุโขทัย

ทรงนี้ควรจะอธิบายเหตุซึ่งสร้างวัดกันแต่โบราณให้เข้าใจความจริงว่าแต่โบราณเห็นเป็นการสำคัญอย่างไร บรรดาผู้ซึ่งได้เคยไปเที่ยวเตร่ตามเมืองโบราณเช่นเมืองสวรรคโลก สุโขทัยก็ดี พระนครศรีอยุธยาที่ดี คงจะสังเกตเห็นมีวัดสร้างไว้เป็นอันมาก และในวัดหนึ่งมีพระเจดีย์ใหญ่น้อยสร้างไว้มากมาย ชวนให้คิดสงสัยว่าเหตุใดจึงสร้างวัดและสร้างพระเจดีย์กันมากมายถึงเพียงนั้น อันเหตุที่สร้างวัดแต่โบราณนั้นมีสองอย่าง คือเพื่อจะสืบอายุพระศาสนาให้วัฒนาถาวร เป็นเหตุในทางธรรมอย่างหนึ่ง ยังมีเหตุในทางโลกอีกอย่างหนึ่ง เกี่ยวเนื่องด้วยวงศ์ตระกูลอันล่วงลับไปสู่ปรโลก ด้วยประเพณีแต่

โบราณ เมื่อทำฉาปนกิจเผาศพแล้วหาเก็บอัฐิธาตุมาเก็บไว้ในบ้านเรือนไม่
 เมื่อญาติวงศ์ในตระกูลใดตายลงทำฉาปนกิจแล้วย่อมสร้างพระเจดีย์เป็นที่บรรจุ
 อัฐิธาตุไว้ที่วัด เวลาผู้อยู่รำลึกถึงหรือเทศกาลก็ไปทำบุญให้ทานอุทิศให้กัน
 ณ ที่ฝังอัฐิ ด้วยเหตุนี้ตระกูลใดมีกำลังพาหนะพอสามารถจะสร้างวัดได้ จึง
 สร้างวัดสำหรับตระกูลนั้นขึ้น เป็นที่ฝังอัฐิธาตุและทำบุญให้ทานในตระกูล
 การสร้างวัดย่อมนิยมกันว่าเป็นเกียรติยศสำหรับตระกูล จึงได้มีวัดสร้างไว้
 มากมาย (อันประเพณีที่เก็บอัฐิธาตุไว้ในบ้านเรือน เพิ่งมาเกิดในสมัยกรุงรัตน-
 โกสินทร์นี้ ถึงกระนั้นทุกวันนี้ผู้ที่ถือประเพณีเดิมนำอัฐิธาตุไปก่อพระเจดีย์
 บรรจุไว้ในวัดก็ยังมียู่มาก) วัดซึ่งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้างขึ้นใน
 พระราชวังก็เป็นที่อยู่พระอัฐิธาตุของพระเจ้าแผ่นดิน และเจ้านายในพระ
 ราชวงศ์สืบมาจนตลอดสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี

๗. การรวบรวมราชอาณาจักรเขตกรุงศรีอยุธยา เมื่อรัชกาลสมเด็จพระ
 นครินทราธิราช และรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ นั้นมุ่งหมายจะ
 ปกครองหัวเมืองให้มั่นคงเป็นข้อสำคัญ มาถึงรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลก-
 นาถ ทรงจัดการในเรื่องรวบรวมพระราชอาณาเขตต่อเติมเพิ่มขึ้นถึงวางแผน
 แผนวิธีปกครองภายในบ้านเมืองเริ่มด้วยราชธานีเป็นต้นไป แต่เดิมวิธีการ
 ปกครองทั่วไปเป็นอย่างทหาร ส่วนการปกครองในบ้านเมือง จัดหน้าที่มีพนัก-
 งาน เมือง วัง คลัง นา ๔ กระทรวงตั้งกล่าวมาแล้ว มาถึงรัชกาลสมเด็จพระ
 บรมไตรโลกนาถจัดแก้ไขวิธีการปกครองแยกเป็นแผนกใหญ่ ๒ แผนก
 การฝ่ายทหารทั้งปวงจัดเป็นแผนกหนึ่ง มีสมุหกลาโหมเป็นหัวหน้า และ
 กำหนดพนักงาน เมือง วัง คลัง นา เป็นแผนกพลเมือง มีสมุหนายก
 เป็นหัวหน้า ให้เจ้ากระทรวงทั้ง ๔ เป็นจตุสดมภ์รองลงมา กรมเมืองเรียกว่า

นครบาล กรมวังเรียกว่าธรรมาธิกรณ์ กรมคลังเรียกว่าโกษาธิบดี และกรมนา เรียกว่าเกษตรราธิการ ใช้แบบวิธีปกครองอย่างนี้จัดตั้งต่อออกไปตามหัวเมือง ทั่วปวง เมืองใหญ่ที่เป็นเมืองพระยามหานครมาแต่ก่อนกำหนดเป็นเมืองชั้น ชั้นเมืองเอก โท ทรี มีเจ้าเมืองกรมการปกครอง กรมการตำแหน่งพลเทียบ ด้วยกลาโหม ตำแหน่งมหาดไทยเทียบด้วยสมุหนายก และมีกรมการตำแหน่ง เมือง วัง คลัง นา ทำนองเดียวกับในราชธานี ส่วนหัวเมืองชั้นในที่อยู่ ใกล้ราชธานี เจ้าหน้าทีในกรุงบังคับบัญชาออกไปถึง มีแต่กรมการชั้นผู้น้อย ลงมาเรียกว่าตำแหน่งจำเมืองแพ่ง และศุภมาตรา สมุหกลาโหมมีอำนาจหน้าที่ตรวจตราว่ากล่าวราชการฝ่ายทหาร สมุหนายกมีอำนาจหน้าที่ตรวจตราว่า กล่าวราชการฝ่ายพลเรือนทั่วทั้งพระราชอาณาเขต อีกประการหนึ่งตำแหน่ง ยศข้าราชการก็จัดให้เป็นชั้นโดยอันดับกัน เป็นพระยา พระ หลวง ขุน หมื่น พัน หนาย และวางตำแหน่งศักดินา คือกำหนดว่าผู้มียศชั้นนั้นจะมีนาได้ เพียงเท่านั้นไร่ เช่นไพร่พลเมืองมีนาได้เพียงคนละ ๒๕ ไร่ ผู้มียศสูงกว่านั้น มีบริวารก็ให้มีนาได้มากกว่ากันขึ้นไปตามลำดับโดยชั้นยศตั้งแต่ ๕๐ ไร่ ๑๐๐ ไร่ ขึ้นไปจนถึง ๑๐,๐๐๐ ไร่เป็นที่สุด ในยศขุนนางเจ้านายชั้นสูงจึงมีนาได้มากกว่านั้นขึ้นไปถึง ๑๕,๐๐๐ และ ๒๐,๐๐๐ ไร่ อีกประการหนึ่งตั้งกฎมณเฑียรบาล ขึ้นเป็นตำราราชประเพณีสำหรับราชสำนัก^๔ กฎมณเฑียรบาลนั้นแบ่งเป็น ๓ แผนก คือพระตำราว่าด้วยแบบแผนเช่นการพระราชพิธีต่างๆ เป็นต้นแผนก ๑ พระธรรมนูญว่าด้วยตำแหน่งหน้าที่ราชการต่าง ๆ แผนก ๑ พระราชกำหนด

๔ ยศขุนนางที่เป็นถึงเจ้าพระยา เขาใจว่าจะยังไม่มีในเวลานั้น

๕ กฎมณเฑียรบาลที่ยังปรากฏอยู่ฉบับที่บกพร่องเสียมาก ด้วยฉบับเดิมสูญเสียเมื่อครั้ง กรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐

เป็นข้อบังคับสำหรับในราชสำนักแผนก ๑ อนึ่ง กระบวนพิจารณาความที่ใช้กันมาเมื่อก่อนตั้งกระทรวงยุติธรรมในรัชกาลที่ ๕ กรุงรัตนโกสินทร์ก็เห็นจะจัดตั้งขึ้นเมื่อรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ มีข้อสำคัญที่แยกหน้าที่ออกเป็นสองส่วน คือส่วนการบังคับบัญชาเบื้องต้นคือรับฟ้องพิจารณาตลอดจนปรับไหมลงโทษผู้ผิดให้เป็นหน้าที่ส่วนแต่ข้าราชการไทยที่จะบังคับบัญชา ส่วนพวกพราหมณ์ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญพระธรรมศาสตร์นั้นให้มีหน้าที่เพียงตรวจสำนวนแล้วตัดสินว่าผิดใดผิดและชอบตามกฎหมาย หากมีอำนาจที่จะบังคับบัญชาอย่างใดไม่ การต่าง ๆ ที่กล่าวมานี้ว่าแต่เฉพาะที่ปรากฏอยู่ เห็นจะยังมีการอย่างอื่นซึ่งจัดในครั้งรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ แต่มิได้ปรากฏอีกหลายอย่าง ยังส่วนวรรณคดีมีหนังสือซึ่งแต่งครั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถปรากฏอยู่ในบันทึก ๒ เรื่อง คือมหาชาติคำหลวง^{๑๐} แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๐๒๕ เรื่อง ๑ กับลิลิตพระลอ ซึ่งกล่าวกันว่าแต่งครั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ อีกเรื่อง ๑ และบางทีจะเป็นพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถด้วยในโคลงข้างท้ายมีว่า “จบเสร็จมหาราชเจ้านิพนธ์” ดังนี้ หนังสือทั้งสองเรื่องที่กล่าวมานับถือกันว่าแต่งอย่างเอกจนตราบเท่าทุกวันนี้ ส่อให้เห็นว่าการเล่าเรียนอักษรสมัยในสยามประเทศนั้นได้มีความเจริญยิ่งมาแต่รัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถด้วยอีกอย่าง ๑

๘. จะกล่าวถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถต่อไป ราชอาณาจักรกรุงสยามตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาขยายออกไปกว้างขวาง

^{๑๐} หนังสือมหาชาติคำหลวงที่ยังเหลืออยู่บัดนี้ หอพระสมุดฯ ได้พิมพ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ เป็นหนังสือแดงแทนที่ฉบับสูญหายมาหลายยุค สำนวนที่แต่งครั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถนั้นเชื่อได้เป็นแต่กึ่งๆ หักศร เรื่องนี้ปัจจุบันยังมีผู้ค้นคว้ากันอยู่มาก บางท่านก็กล่าวว่าของเก่าน่าจะมากกว่าหนังสือ

ที่สุดเมื่อรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ มาเริ่มเกิดเหตุที่จะดลถอยใน รัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถด้วยเมืองมะละกาตั้งแข็งเมืองขึ้น^{๑๑} อัน เมืองมะละกานี้ผู้คนพลเมืองสำส่อนมีหลายชาติหลายภาษามาแต่เดิม ได้มา เป็นราชอาณาจักรของกรุงสยามเมื่อครั้งรัชกาลสมเด็จพระเจ้ารามคำแหงมหาราช ก็เป็นแต่สักว่าเมืองขึ้นคล้ายกับประเทศราชเพราะเหตุที่อยู่ห่างไกล* ครั้นต่อ มามีพวกมลายูอพยพมาอยู่เมืองมะละกามากขึ้นจนเป็นพื้นพลเมือง แต่เมื่อ พวกมลายูยังถือพระพุทธศาสนาอยู่ก็ยังขึ้นต่อกรุงสยามเรียบริ้อย ครั้นพวก แขกอาหรับออกมาสอนศาสนาอิสลาม พวกมลายูเข้ารับถือศาสนาอิสลาม ไป นิยมจารีตแขกอาหรับจึงได้ตั้งแข็งเมืองขึ้น ในพงศาวดารกล่าวว่าสมเด็จพระ บรมไตรโลกนาถให้กองทัพยกลงไปปราบเมืองมะละกาเมื่อ พ.ศ. ๑๙๙๘ ก็หา ได้เมืองคืนมาไม่

๙. พอเมืองมะละกาตั้งแข็งเมืองแล้ว ต่อมาอีกปีหนึ่งก็เกิดเหตุขึ้น ทางหัวเมืองเหนือ อันเหตุที่จะเกิดความลำบากนั้น มีมูลมาแต่ครั้งสมเด็จพระ บรมไตรโลกนาถได้รับรัชทายาท เสด็จกลับลงมาครองกรุงศรีอยุธยา ไม่ ได้ตั้งเจ้านายให้ครองหัวเมืองเหนือรวมกันเป็นอาณาจักรหนึ่งต่อมา ให้แต่ พระยาข้าราชการอยู่ครองเมืองเป็นอิสระแก่กัน คือ เมืองพิษณุโลก ๑ เมือง สวรรคโลก ๑ เมืองสุโขทัย ๑ เมืองกำแพงเพชร ๑ เมืองพิจิตร ๑ และเมือง นครสวรรค์ ๑ ต่างมีอำนาจเสมอกันขึ้นตรงต่อพระนครศรีอยุธยา พวกเจ้า

๑๑ ชื่อที่เรียกว่าเมืองมะละกานี้ ในตำนานเมืองอธิบายว่า เดิมเมื่อดังเมืองเป็นดงต้น มะละกอ ซึ่งพวกมลายูทางทะเลตะวันตกเรียกว่ามะละกา จึงเอานามต้นมะละกามาเรียกชื่อ เมืองว่าเมืองมะละกา

* ได้กล่าวมาแล้วว่าเมืองมะละกาเพิ่งสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๕๔๖ ร่วมสมัยพระมหาธรรม- ราชที่ ๓ แห่งอาณาจักรสุโขทัย

เมืองเหล่านั้นเกิดชิงอำนาจกัน พระยายุธิษฐิระเจ้าเมืองสุวรรณโลก^{๑๒} ลอบไป
เป็นมิตรกับเมืองเชียงใหม่ พระเจ้าติโลกราชเห็นได้ที่จึงยกกองทัพมุ่งมาตี
ได้เมืองกำแพงเพชร แล้วให้ยกกองทัพหน้าลงมากวาดผู้คนถึงเมืองชยันต
สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเกณฑ์กองทัพยกขึ้นไป ทางโน้นพระเจ้าติโลกราช
ยกขึ้นไปตีเมืองสุโขทัยหาได้ไม่ พอรู้ว่ากองทัพกรุงศรีอยุธยายกขึ้นไปก็ถอย
ทัพกลับไป กองทัพกรุงศรีอยุธยาติดตามขึ้นไปจนถึงเมืองเถิน ได้รับความพ่ายแพ้
พวกเชียงใหม่ตีทัพเชียงใหม่แตกกลับไป เมื่อการศึกสงบแล้วความปรากฏถึง
กรุงศรีอยุธยาว่า พระยายุธิษฐิระเจ้าเมืองสุวรรณโลกเอาใจไปเผื่อแผ่แก่ชาว
เมืองเชียงใหม่ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจะเอามาลงพระอาญา พระยา-
ยุธิษฐิระก็อพยพครอบครัวหนีไปสามีกัดต่อพระเจ้าติโลกราช รับอาสา นำ
กองทัพเชียงใหม่ลงมาตีได้เมืองสุโขทัย เมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๔ แล้วเลยมาตีเมือง
กำแพงเพชรหาได้ไม่ พอพวกฮ่อยกมาตีแดนเมืองเชียงใหม่พระเจ้าติโลกราช
ต้องเลิกทัพกลับไป ทางนี้สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถให้กองทัพยกขึ้นไปตี
เมืองสุโขทัยคืนมาได้ดังเก่า

๑๐. ในครั้งนั้นถึงได้หัวเมืองเหนือคืนมา ผู้คนพลเมืองก็ยังบกพร่อง
ด้วยถูกพวกชาวเชียงใหม่มารบกวนเอาเป็นเชลยไปบ้าง ส่วนพวกชาวเมืองสุวรรณ-
โลกก็ถูกพระยายุธิษฐิระกวาดเอาไปสามีกัดต่อพระเจ้าติโลกราชเสียเป็นอันมาก
สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจึงเกณฑ์กองทัพยกขึ้นไปตีเชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ.
๒๐๐๖ ลูกเรือพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่าพระอินทราชา (เห็นจะเป็นแม่

๑๒ ในหนังสือพระราชพงศาวดาร ว่าเป็นเจ้าเมืองเชลียงก็คือเมืองสุวรรณโลกนั่นเองดัง
อธิบายมาในตอนแล้ว จะเรียกต่อข้างหน้าว่า เมืองสุวรรณโลก เพื่อให้เข้าใจง่ายขึ้น บ้างฉบับ
สันนิษฐานกันว่าพระยายุธิษฐิระกับพระยาเชลียงในสมัยนั้นเป็นคนละคน พระยายุธิษฐิระครอง
เมืองพิษณุโลก พระยาเชลียงครองเมืองสุวรรณโลก ทั้งสองคนต่างก็เอาใจออกหากจากพระนครศรี
อยุธยาไปขึ้นต่อพระเจ้าติโลกราช

ทัพหน้า)ยกขึ้นไปถึงเมืองนครลำปาง ได้สู้รบถึงชนช้างกับข้าศึก ในพงศาวดาร
กล่าวว่าพระอินทราชาถูกช้างรุมชนถึง ๔ ช้าง ในที่สุดพระอินทราชาถูกปืน
ข้าศึก (สันพระชนม์) กองทัพจึงต้องถอยทัพกลับมา^{๑๓} สมเด็จพระบรมไตร-
โลกนาถเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปถึงเมืองเหนือ ทรงทราบว่ากองทัพหน้า
ต้องถอยมาจะตีเมืองเชียงใหม่ไม่ได้ในคราวนั้น ก็หยุดพักทัพหลวงอยู่ ทรง
พระราชดำริเห็นตระหนักรว่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นทางหัวเมืองเหนือ เป็น
เพราะที่แยกหัวเมืองเหนือออกเป็นหลายเมือง ให้มีอำนาจเสมอกันนั้นผิดไป
ถ้ากองทัพหลวงกลับคืนลงมาพระนครศรีอยุธยา พวกเชียงใหม่ก็คงลงมาย่ำยี
หัวเมืองเหนืออีก จึงเปลี่ยนราโชบายในทันทีเสด็จไปประทับครองราชสมบัติ
อยู่ ณ เมืองพิษณุโลก กลับเอามณฑลหัวเมืองเหนือเป็นมณฑลราชธานี ให้
พระบรมราชาราชโอรสพระองค์ใหญ่ครองกรุงศรีอยุธยา เป็นมณฑลฝ่ายใต้
ขึ้นต่อมณฑลฝ่ายเหนือ เป็นเช่นนี้ต่อมาจนตลอดรัชกาล

๑๑. เมื่อพระเจ้าติโลกราชทราบว่า สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ
ย้ายราชธานีขึ้นไปตั้งอยู่ ณ เมืองพิษณุโลก ก็ไม่กล้าลงมารบกวเมืองเหนือ
อีก การสงครามในระหว่างกรุงศรีอยุธยากับประเทศลานนาที่เป็นอันสงบมา
หลายปี ในระหว่างนั้นปรากฏว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงทะนุบำรุง
พระศาสนาหลายอย่าง ก็ก่อสร้างพระศรีรัตนมหาธาตุ (คือพระปรางค์ที่วัด
พระพุทธชินราช) เมืองพิษณุโลกเป็นต้น ที่สุดให้ราชทูตออกไปนิมนต์พระ
เถระเข้ามาแต่ลังกาทวีป แล้วทรงพระราชศรัทธาออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุ
เหมือนอย่างพระมหาธรรมราชาที่ ๑ กรุงสุโขทัย ประทับอยู่วัดพระจุฬามณี

^{๑๓} เรื่องพงศาวดารนี้ ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า รบกันที่แขวงเมืองสุโขทัย แต่
ในพงศาวดารเมืองเชียงใหม่ว่าขึ้นไปรบกันที่แขวงเมืองนครลำปาง ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าความ
จริงจะเป็นอย่างกล่าวในพงศาวดารเชียงใหม่

ช้างไ้เมืองพิษณุโลกคราวหนึ่ง การที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จออก
ทรงผนวชครั้งนั้น เลื่องลือพระเกียรติยศแพร่หลายถึงพระเจ้าติโลกราช
พระเจ้าหงสาวดี และพระเจ้าศรีสัตนาคนหุต ต่างแต่งราชทูตให้เชิญเครื่อง
ราชสักการและบริหารเข้ามาถวาย เมื่อทรงผนวชแล้วได้ช้างเผือกมาสู่พระ
บารมี เป็นช้างเผือกตัวแรกที่ได้ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ก่อนนั้นปรากฏแต่
ว่าพระเจ้ารามคำแหงมหาราชพระองค์เดียวเคยมีช้างเผือก ชื่อนี้ก็เห็นจะเป็น
เหตุให้เลื่องลือพระเกียรติยศอีกอย่างหนึ่ง

๑๒. ในระหว่างนั้น ประเทศลานนาที่กรุงศรีอยุธยายังไม่ขึ้นข้อ
อธิกัณเริยบร้อย เหตุด้วยเมื่อพระยายุธิษฐิระเจ้าเมืองสวรรคโลกหนีไปสามภักดิ์
ต่อพระเจ้าติโลกราชนั้น กวาดต้อนเอาผู้คนพลเมืองไปด้วยเป็นอันมาก เติม
พระเจ้าติโลกราชให้พระยายุธิษฐิระเป็นเจ้าเมืองเชียงขึ้น^{๑๔} ควบคุมผู้คนทีกวาด
ไปตั้งอยู่ ณ เมืองนั้น ต่อมาเห็นจะเป็นเมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จ
ขึ้นไปอยู่ ณ เมืองพิษณุโลก พระเจ้าติโลกราชไม่ไว้ใจพระยายุธิษฐิระ จึงย้าย
ให้ไปเป็นเจ้าเมืองพะเยาแล้วตั้งให้หมื่นทังนครผู้เป็นอา ซึ่งเป็นแม่ทัพคน
สำคัญลงมาเป็นเจ้าเมืองเชียงขึ้นรักษาปลายาณาเขต^{๑๕} ครั้นอยู่มาเมื่อ พ.ศ.
๒๐๑๖ พระเจ้าติโลกราชเกิดเป็นโรคเสียอารมณ์ไปบางครั้งบางคราว ถึงฆ่า
ราชบุตรซึ่งเป็นรัชทายาทเสีย แล้วสงสัยหมื่นทังนครว่าจะคิดร้าย ให้หาตัว
กลับขึ้นไปเชียงใหม่ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเห็นได้ที จึงยกกองทัพ

^{๑๔} เมืองเชียงขึ้นยังสืบไม่ได้แน่ว่าจะเป็นเมืองไหน แต่พิจารณาตามเรื่องพงสาวดาร
เห็นสมจะเป็นเมืองดอง (ซึ่งเป็นอำเภอชนเมืองนครลำปางบัดนี้ อยู่ต่อแดนเมืองสวรรคโลก)
ปัจจุบันสันนิษฐานกันว่าเป็นเมืองสวรรคโลกหรือเขลียงนั่นเอง

^{๑๕} ในพงสาวดารเชียงใหม่ว่าหมื่นทังนครลงมาตั้งเมืองด่านต่อแดนเมืองสวรรคโลก
เมืองนั้นจึงได้ชื่อว่าเมืองดอง (เป็นอำเภออยู่ในเขตจังหวัดสวรรคโลกบัดนี้)

หลวงขึ้นไปได้เมืองเชียงขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๒๐๑๗ ได้ผู้คนชาวเมืองสุวรรณโลก
กลับคืนมาหมด ฝ่ายพระเจ้าไตรโลกราชมาถึงเวลานั้นสนปรารถนาที่จะทำศึก
สงคราม ให้มาขอเป็นไมตรี สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถก็ยอมรับ จึงได้เป็น
ไมตรีกับเมืองเชียงใหม่ต่อมา มิได้มีศึกสงครามจนตลอดรัชกาล

๑๓. เมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จขึ้นปกครองราชสมบัติอยู่
ณ เมืองพิษณุโลกนั้นไปมีพระมเหสี (เห็นจะเป็นเชื้อสายในราชวงศ์พระร่วง)
มีราชโอรสพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามพระเชษฐา พระราชบิดาทรงสถาปนา
ให้เป็นพระมหาอุปราช ณ เมืองพิษณุโลก สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถครอง
กรุงศรีอยุธยาอยู่ ๑๕ ปี แล้วเสด็จขึ้นปกครองเมืองพิษณุโลกอีก ๒๕ ปี รวม
รัชกาล ๔๐ ปี สวรรคต ณ เมืองพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๑ พระชนม์ได้
๕๗ ปีเห็นจะได้ ทรงจัดการวางเรื่องรัชทายาทไว้เป็นยุติ เมื่อสวรรคตแล้ว
พระบรมราชโอรสองค์ใหญ่รับรัชทายาท ครองราชสมบัติอยู่ ณ
กรุงศรีอยุธยา ทรงพระนามสมเด็จพระบรมราชาธิราชนับเป็นพระองค์ที่ ๓
พระเชษฐาราชโอรสองค์ที่ ๒ ได้เป็นพระมหาอุปราชครองเมืองเหนือทั้ง
ปวงอยู่ ณ เมืองพิษณุโลก พระนครศรีอยุธยาก็กลับเป็นราชธานีอีกต่อมา
สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ เสวยราชย์อยู่เพียง ๓ ปี มีเหตุการณ์ปรากฏ
แต่ว่าเสียเมืองทะวายไปครั้งหนึ่ง (จะเป็นด้วยเกิดกบฏ หรือพวกมอญมาตี
เอาไปหาได้ความไม่) แต่สมเด็จพระบรมราชาธิราชเสด็จยกกองทัพหลวงออกไป
ตีกลับคืนมาได้ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๔
พระเชษฐาซึ่งเป็นพระมหาอุปราชราชอนุชาได้รับรัชทายาทครองราชสมบัติ
ต่อมา

๑๔. พระเชษฐาเสวยราชย์เมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๔ เวลานั้นพระชนษาได้ ๑๙ ปี ราชามิเชกทรงพระนามว่า สมเด็จพระรามาธิบดี เป็นพระองค์ที่ ๒ ในครั้งนั้นเกิดปัญหาเรื่องราชธานีว่าจะคงเสด็จอยู่ ณ เมืองพิษณุโลก เช่น พระราชบิดา หรือจะเสด็จลงมาครองราชสมบัติอยู่ ณ พระนครศรีอยุธยา พิจารณาเห็นว่าคงเป็นเพราะไว้วางพระราชหฤทัยในความภักดีของชาวเมืองเหนือ เหตุด้วยพระองค์ทรงสมภพและเจริญวัยในเมืองเหนือ ทั้งเป็นเชื้อสายในราชวงศ์พระร่วงทางฝ่ายพระชนนี การปกครองป้องกันอันตรายแห่งพระราชอาณาเขต ราชการอันหนักจะอยู่ทางข้างไต้ยิ่งกว่าทางเมืองเหนือ จึงได้ย้ายมาประทับ ณ กรุงศรีอยุธยา คงจะได้ทรงตั้งพระราชวงศ์องค์ใดองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นผู้ที่ไว้วางพระราชหฤทัยให้ปกครองหัวเมืองเหนือทั้งปวงอยู่ ณ เมืองพิษณุโลกแทนพระองค์ แต่หากไม่ปรากฏในหนังสือพงศาวดาร มากล่าวถึง ต่อเมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีมีพระโอรส ทรงนามว่า พระอาทิตย์วงศ์ ทรงสถาปนาให้เป็นพระบรมราชา ตำแหน่งสมเด็จพระหน่อพุทธางกูรรัชทายาท แล้วให้ขึ้นไปครองเมืองเหนืออยู่ ณ เมืองพิษณุโลก เมื่อตอนปลายรัชกาล ด้วยเกรงจะเกิดเหตุเหมือนอย่างเมื่อครั้งรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

๑๕. เรื่องพงศาวดารในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ มีมากทั้งราชการบ้านเมืองที่ได้ทรงจัดและเหตุการณ์ที่เกี่ยวกับประเทศอื่น จะกล่าวถึง การต่างๆ ที่ได้จัดก่อน แบบแผนการปกครองซึ่งได้ตั้งขึ้นเมื่อในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ดังกล่าวมาแล้วนั้น เห็นจะได้จัดการทางฝ่ายพลเรือนลงรูปเรียบร้อย ส่วนข้างฝ่ายทหารนั้นยังบกพร่องค้างมาถึงรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ จึงทรงจัดระเบียบการปกครองข้างฝ่ายทหาร ต่อเติมการซึ่งสมเด็จพระราชบิดาได้ทรงจัดไว้ กล่าวในหนังสือพงศาวดารแต่โดยย่อ

ว่าทำสารบัญชีย่างหนึ่ง ทำการพิธีทุกเมืองอย่างหนึ่ง ทำตำราพิชัยสงครามอย่างหนึ่ง ต้องพิจารณาหาเค้าเงื่อนจากที่อื่นเป็นหลักสันนิษฐานว่าการสามอย่างนั้นเป็นอย่างไร การทำสารบัญชื่อนั้นคือจัดวิธีเกณฑ์คนรับราชการทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน วิธีเกณฑ์ที่จัดขึ้นครั้งนั้น เป็นต้นของวิธีซึ่งใช้เป็นแบบแผนสืบมา (จนถึงรัชกาลที่ ๕ กรุงรัตนโกสินทร์ เพิ่งเลิกเมื่อตั้งพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารใน พ.ศ. ๒๔๔๘) ลักษณะการถือตั้งกรมพระสุรัสวดีหรือเรียกกันเป็นสามัญว่า สัสดี เป็นเจ้าพนักงานทำทะเบียนพลเมืองกรมใหญ่อยู่ในราชธานี มีสาขาย่อยประจำตามหัวเมืองใหญ่น้อยทุกหัวเมือง และมีพระราชกำหนดว่า บรรดาชายฉกรรจ์มีหน้าที่รับราชการตั้งแต่อายุ ๑๘ ปีไปจนถึงอายุ ๖๐ ปี หรือมีบุตรรับราชการแทนตน ๓ คน จึงพ้นหน้าที่รับราชการ ชายฉกรรจ์อันขึ้นทะเบียนเมื่ออายุ ๑๘ ปีนั้นกำหนดเป็น “พวกไพร่สม” อยู่ในระหว่างฝึกหัด จนอายุครบ ๒๐ ปี จึงย้ายจากพวกไพร่สมไปเป็นพวกไพร่หลวง หมายความว่า เป็นพวกพลกองใหญ่ รับราชการต่อไปจนถึงเวลาปลดจากราชการ ไพร่หลวงนั้นยังแบ่งเป็น ๒ พวก พวกหนึ่งโดยปกติมีหน้าที่ผลัดเปลี่ยนกันมาเข้าเวรให้ใช้แรงเข้ารับราชการ อีกพวกหนึ่งซึ่งเป็นคนตั้งภูมิลำเนาอยู่ห่างไกลไปมายากนั้น โดยปกติยอมให้เป็นไพร่ส่วยคือให้หาสิ่งของซึ่งต้องการในราชการมาส่งแทนแรงรับราชการ แต่ถ้าเวลาเกิดศึกสงครามก็เรียกกระดมไพร่พลทุกคนเสมอกัน เป็นเนื้อความดังนี้ คนชั้นหลังมักเข้าใจกันว่า ที่เรียกว่าไพร่หรือไพร่หลวงเป็นคนชั้นเลวทรามแต่ความจริงไม่เป็นเช่นนั้น หมายความว่าพลทหารเท่านั้นเอง ตามประเพณีแต่โบราณถ้อยมกย่องพลทหารเหมือนอย่างทุกวันนี้ ชื่อนี้จะฟังเห็นได้ด้วยมิได้ยอมให้ทาสหรือเชลยหรือชาวต่างประเทศเป็นไพร่หลวง ยอมให้แต่ไทยชั้นมีอิสระ

แก้แทนเท่านั้น การอีกอย่างหนึ่งซึ่งจัดขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ อันเรียกในพงศาวดารว่าทำพิธีทุกหัวเมืองนั้นเข้าใจได้ยาก สันนิษฐานได้แต่เห็นว่าเห็นจะจัดให้มีวิธีเรียกระดมพลเข้ามาชักซ้อมกระบวนยุทธ์ แต่อีกอย่างหนึ่งซึ่งว่าทำตำราพิชัยสงครามนั้นเข้าใจง่าย คือการทำตำราการรบพุ่งนั่นเอง แต่หนังสือพิชัยสงครามซึ่งแต่งขึ้นเมื่อครั้งรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ หาเหลืออยู่ไม่ หนังสือพิชัยสงครามซึ่งยังปรากฏอยู่บัดนี้ มีเค้าเงื่อนดูเหมือนจะแต่งเมื่อครั้งสมเด็จพระนเรศวรมหาราช แม้ที่แต่งขึ้นนั้นก็ยังไม่ค่อยน้อย

๑๖. การก่อสร้างครั้งรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ก็มีสิ่งสำคัญทางช้างเผือกพระพุทธศาสนาและในการบ้านเมืองเกิดขึ้นหลายอย่าง คือเมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๕ ทรงสร้างพระมหาสถูปเจดีย์ใหญ่ขึ้นที่ในวัดพุทธรักษา ซึ่งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถสร้างไว้ในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา ๒ องค์เป็นที่บรรจุพระบรมอัฐิธาตุสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถพระบิดาองค์หนึ่ง และเป็นที่บรรจุพระบรมอัฐิธาตุสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ ผู้เป็นพระเชษฐาธิราช องค์หนึ่งยังปรากฏอยู่จนบัดนี้^{๑๖} แล้วทรงสร้างพระวิหารหลวงขึ้นในวัดพุทธรักษานั้น และหล่อพระพุทธรูปองค์ใหญ่ด้วยทองสัมฤทธิ์หุ้มทองคำองค์หนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๐๔๐ ถวายพระนามว่าพระศรีสรรเพชญ์ ประดิษฐานไว้ในพระวิหารนั้น คนทั้งหลายจึงเรียกนามพุทธรักษาว่า วัดพระศรีสรรเพชญ์แต่นั้นมา พระพุทธรูปศรีสรรเพชญ์นั้น ขนาดสูง ๘ วา ทองคำที่หุ้มหนักถึง ๒๐,๘๘๐ บาท ไม่ปรากฏว่ามีพระพุทธรูปอื่นซึ่งสร้างในประเทศใด ๆ จะสูงหรือมีค่าถึง

^{๑๖} พระมหาสถูปที่ปรากฏอยู่ในวัดพระศรีสรรเพชญ์บัดนี้มี ๓ องค์ ก่อสร้างเพิ่มขึ้นในรัชกาลต่อมาเป็นที่บรรจุพระบรมอัฐิธาตุสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ อีกองค์หนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดฯ ให้จำลองรูปพระมหาสถูปนั้นมาสร้างไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามเรียกนามว่า พระศรีรัตนเจดีย์

เพียงนั้น เป็นพระพุทธรูปสำคัญยิ่งในพระนครหรืออยุธยาจนเสียพระนครแก่พม่าเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ พม่าเอาไฟสมลกทองจนองค์พระละลายย่อยยับไปหมด พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไท่โปรด ๆ ให้เชิญบรรจุไว้ในพระเจดีย์องค์กลาง ณ วัดพระเชตุพน ฯ ที่ทรงสร้างในกรุงรัตนโกสินทร์นี้

๑๗. การบำรุงทางคมนาคมโดยทางน้ำ ก็ปรากฏว่าเริ่มทำขึ้นเมื่อรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ คือให้ขุดซ่อมคลองสำโรงกับคลองทัพนางในแขวงเมืองพระประแดง ซึ่งเป็นทางคมนาคมระหว่างลำแม่น้ำเจ้าพระยากับลำน้ำบางปะกง ให้ลึกถึงเรือใหญ่ไปมาได้ การที่ทำครั้งนี้เห็นจะปรากฏประโยชน์เป็นตัวอย่าง จึงเริ่มมีการขุดคลองคมนาคมในรัชกาลหลัง ๆ เป็นลำดับไปอีกหลายคราว ดังปรากฏต่อไปข้างหน้า

๑๘. นอกจากการก่อสร้างซึ่งกล่าวมาแล้ว มีเค้าเงื่อนปรากฏว่าในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ได้บำรุงการเล่าเรียนทางวรรณคดีรุ่งเรืองต่อมาจากรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ มีหนังสือแต่งครั้งรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ยังปรากฏอยู่เรื่องหนึ่ง คือลิลิตเรื่องยวนพ่ายเป็นหลักฐานให้เห็นว่า ผู้แต่งเป็นผู้สามารถในทางความรู้อย่างสูงในกระบวนวรรณคดีอยู่ในสมัยนั้น

๑๙. เรื่องเหตุการณ์เกี่ยวข้องกับต่างประเทศนี้ ปรากฏว่าเมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เสดยราชย์มาได้ ๑๖ ปี เกิดรบกับพวกเมืองเชียงใหม่นด้วยเรื่องเมืองเหนือเป็นเหตุอีก ทำนองเดียวกับครั้งรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ คงเป็นด้วยผู้ทรงตั้งไปเป็นอุปราชครองเมืองเหนือ คนที่เข้มแข็งล่งไป ผู้เป็นขึ้นใหม่อ่อนแอ ครั้นนั้นพระเมืองแก้วครองเมืองเชียงใหม่จะแสดงอำนาจให้เหมือนพระเจ้าติโลกราช จึงยกกองทัพลงมาตีเมืองสุโขทัย

เมื่อ พ.ศ. ๒๐๕๐ แต่พวกหัวเมืองเหนือยังจงรักภักดีต่อสมเด็จพระรามาธิบดี
 นั้นคง ช่วยกันต่อสู้รักษาเมืองสุโขทัยไว้ได้ กองทัพชาวเมืองเชียงใหม่ต้อง
 เลิกกลับไป สมเด็จพระรามาธิบดีจึงให้พระยากลาโหมคุมกองทัพยกขึ้นไปตี
 เมืองแพร่ อันเป็นที่ฐานทัพของเชียงใหม่เมื่อมาตีเมืองสุโขทัย ได้รับพุงกับ
 พวกชาวเชียงใหม่ ๆ พ่ายแพ้เสียเมืองแพร่แก่กองทัพกรุงศรีอยุธยา แต่พวก
 ชาวเชียงใหม่ยังไม่เซ็ดตัวมีนายทัพคนสำคัญคนหนึ่งชื่อว่าหมื่นพิงยี พระ
 เจ้าเมืองเชียงใหม่ให้ลงมารักษาเขตแดนต่อกรุงศรีอยุธยา เห็นจะตั้งอยู่ที่นคร
 ลำปาง แต่งกองโจรลงมารุ้จับเชลยในหัวเมืองเหนือเนื่อง ๆ ครั้นเมื่อ พ.ศ.
 ๒๐๕๖ หมื่นพิงยียกกองทัพลงมาตีเมืองสุโขทัย และให้หมื่นมลายกมาตีเมือง
 กำแพงเพชรด้วยพร้อมกัน แต่พวกชาวเมืองก็รักษาเมืองไว้ได้ เพราะไม่มี
 ใครเป็นไส้ศึกเหมือนเมื่อครั้งรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ แต่ถึงคราว
 นัสมเด็จพระรามาธิบดีทรงพระราชดำริว่า ถ้าไม่ปราบปรามเสียให้เซ็ด พวก
 เชียงใหม่ก็จะรบกวนเมืองเหนือไม่รู้แล้ว จึงเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปตีเมือง
 นครลำปาง เมื่อพ.ศ. ๒๐๕๘ กองทัพกรุงศรีอยุธยามีชัยได้เมือง ทำลายล้าง
 กำแพงซำศึกแล้วก็เสด็จยกกองทัพกลับมา ในครั้งนั้นพอพระอาทิตย์วงศ์ราช-
 โอรสเจริญพระชันษาเป็นรุ่นหนุ่มขึ้น จึงทรงสถาปนาให้เป็นพระบรมราชา
 ตำแหน่งสมเด็จพระหน่อพระพุทธเจ้า (คือรัชทายาท) แล้วให้ขึ้นไปครองหัวเมือง
 เหนืออยู่ ณ เมืองพิษณุโลก แต่นั้นพวกชาวเมืองเชียงใหม่ก็ไม่กล้ามารบกวน
 อีกจนตลอดรัชกาล

๒๐. เหตุการณ์ที่เกี่ยวกับต่างประเทศมีอีกเรื่องหนึ่ง ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อ
 รัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ คือ กรุงสยามเริ่มเป็นไมตรีกับฝรั่งชาวยุโรป
 ในรัชกาลนี้ แต่จะขอรอเรื่องมูลเหตุไว้แสดงในกัณฑ์ต่อไป เมื่อว่าด้วยเรื่อง

พงศาวดารคนไทยสมาคมนับชาวต่างประเทศ จะแสดงเหตุในที่นี้แต่ว่าเมื่อพวกโปรตุเกสมาเมืองขึ้นอยู่ในอินเดียแห่งหนึ่งแล้ว ประสงค์จะขยายอำนาจหาผลประโยชน์ต่อมาทางตะวันออก มาเห็นเมืองมะละกาเหมาะแก่ที่จะตั้งสถานการค้าขาย ไปว่ากล่าวกับแขกมลายูผู้เป็นเจ้าเมืองไม่ตกลงเป็นไมตรีกันได้ พวกโปรตุเกสจึงยกกองทัพเรือลงมาตีได้เมืองมะละกา เพราะฝรั่งชำนาญใช้ปืนไฟซึ่งชาวต่างประเทศทางตะวันออกในสมัยนั้นยังไม่สันหัด ครั้นโปรตุเกสได้เมืองแล้ว ทราบว่าเมืองมะละกาเคยเป็นเมืองขึ้นของไทย เกรงไทยจะยกกองทัพลงไปตีเมืองมะละกาคืน พระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกสจึงแต่งราชทูตให้เข้ามายังราชสำนักกรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๐๖๑ ขอบินทางไมตรีและไปมาค้าขายกับประเทศสยาม ฝ่ายสมเด็จพระรามาธิบดีทรงพระราชดำริเห็นว่า เมืองมะละกาอยู่ห่างไกล และไทยก็ได้ทอดทิ้งเสียมานานแล้ว จึงรับทางราชไมตรีของพระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกส และยอมสละเมืองมะละกาให้แก่โปรตุเกส ๆ กับไทยจึงได้เป็นไมตรีกัน และมีพวกโปรตุเกสเริ่มเข้ามาค้าขายตั้งภูมิลำเนาอยู่ในกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่นั้นมา

๒๑. สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เสวยราชอยู่ ๓๗ ปี^{๑๗} สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๐๙๒ พระชันษาได้ ๕๗ ปี พระบรมราชาราชโอรส ซึ่งครองเมืองพิษณุโลกได้รับรัชทายาท ทรงพระนามสมเด็จพระบรมราชาธิราช นับเป็น

๑๗ แต่ก่อนมาเข้าใจกันว่า สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เสวยราชอยู่ ๔๐ ปี ชำนาญยิ่งกว่าพระเจ้าแผ่นดินองค์อื่นซึ่งครองกรุงศรีอยุธยา ต่อมาได้พงศาวดารแต่งไว้แต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ (ซึ่งเรียกว่าพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ) จึงได้ความชัดว่า สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เสวยราชย์เพียง ๓๗ ปี และพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเสวยราชย์นานที่สุด ในสมัยกรุงศรีอยุธยานั้น คือสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสวยราชย์อยู่ ๔๐ ปี

พระองค์ที่ ๔ (แต่ในหนังสือพระราชพงศาวดารเรียกพระนามว่า สมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูร เพราะได้เป็นตำแหน่งสมเด็จพระหน่อพุทธเจ้าพระองค์แรก) เสด็จลงมาเสวยราชย์อยู่ ณ พระนครกรุงศรีอยุธยา ส่วนการปกครองเมืองเหนือ นั้น ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าทรงตั้งน้องยาเธอต่างพระชนนีพระองค์หนึ่ง ให้เป็นพระขัณฑ์ราชครองเมืองเหนืออยู่ ณ เมืองพิษณุโลกต่อมา เรื่องพงศาวดารรัชกาลนี้ไม่ปรากฏเหตุการณ์อันใด นอกจากได้ทรงสร้างพระมหาสถูปขึ้นไว้ในวัดพระศรีสรรเพชญ์อีกองค์หนึ่ง เป็นที่บรรจุพระอัฐิธาตุสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ พระราชบิดา กับทำทางไมตรีกับเชียงใหม่ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๔ เสวยราชย์อยู่ได้เพียง ๔ ปี ประชวรใช้ทรพิษสวรรคต เมื่อพ.ศ. ๒๐๒๖ ข้าราชการในกรุงศรีอยุธยายกพระรัชฎาธิราชกุมารราชโอรสซึ่งพระชนษาได้เพียง ๕ ปีขึ้นครองราชสมบัติ เสวยราชย์อยู่ ๕ เดือน พระขัณฑ์ราชก็ยกกองทัพลงมาชิงราชสมบัติ ก่้างจัดสมเด็จพระรัชฎาธิราชกุมารเสีย

เรื่องพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา อันจัดเป็นตอนรวบรวมพระราชอาณาเขตหมดเพียงนี้ คิดคำนวณเป็นเวลากาล ๑๒๔ ปี มีพระเจ้าแผ่นดินได้ครองกรุงศรีอยุธยา ๗ พระองค์

ตอนที่ ๔

พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาสมัยเมื่อเกิดมหายุทธสงคราม

๑. ในบรรยายกัณฑ์ก่อนได้แสดงเรื่องพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมเด็จพระชัยราชาธิราชเสวยราชย์ครองกรุงศรีอยุธยาเมื่อพ.ศ. ๒๐๗๗ เรื่องพงศาวดารในรัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราชปรากฏถึงการทะนุบำรุงบ้านเมืองและการรบพุ่งอันเป็นมูลเหตุที่จะเกิดมหายุทธสงครามในพงศาวดารสยาม จะกล่าวถึงการทะนุบำรุงบ้านเมืองเสียก่อนเป็นสำคัญ คือเรื่องขุดคลองลัดทางคมนาคมในลำแม่น้ำเจ้าพระยา ปรากฏว่าเกิดขึ้นเป็นที่แรกในรัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราช เติมลำแม่น้ำเจ้าพระยา^๑ แต่ปากน้ำขึ้นไปถึงพระนครศรีอยุธยาคดโค้งหลายแห่งเป็นเหตุให้ทางเดินเรือยืดยาวมาก แต่ปากน้ำก็จะขึ้นไปถึงพระนครศรีอยุธยา ต้องค้างกลางทางถึงสามคืนสี่คืน ตรงที่บางกอกนั้นลำแม่น้ำก็เป็นโค้งใหญ่แห่งหนึ่ง เลี้ยววกกลับลงไปทางตะวันตกเฉียงใต้ (ตามแนวคลองบางกอกใหญ่เดี๋ยวนี้) จนถึงบางหลวง จึงกลับอ้อมขึ้นทางเหนือตรงไปทางบางขุนศรี ตลิ่งชัน จนถึงบางระมาด แล้ววกกลับมาทางตะวันออกจนถึงบางกอกน้อย ลำแม่น้ำจึงเลี้ยวขึ้นเหนือไปทางสามเสนเช่นทุกวันนี้ มีคำเล่ากันสืบมาว่าในครั้งนั้นเรือขึ้นมาจากแม่น้ำ ชาวเรือจอดหุงข้าวเข้ากินที่ตรงวัดแจ้งแล้วแล่นเรือต่อมาจนบ่าย ครั้นถึงวัดบางหว้าจะหุงข้าวเย็น ไม่

^๑ คำที่เรียกว่าแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งเรียกในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เดิมเรียกแต่ว่าแม่น้ำเท่านั้น ที่ตำบลปากน้ำเมื่อก่อนตั้งเมืองสมุทรปราการ เรียกว่าบางเจ้าพระยา จึงเรียกปากน้ำบางเจ้าพระยา เช่นเดียวกับปากน้ำบางปะกง แล้วจึงกลายเป็นชื่อลำแม่น้ำ

เห็นหม้อข้าว นึกได้ว่าลืมทิ้งไว้เสียที่ตรงวัดแจ้ง ก็เดินกลับลงไปเอาหม้อมา
หุงข้าวเย็นได้ทันเวลา เพราะที่แผ่นดินในระหว่างแม่น้ำที่บางกอกใหญ่กับบาง
กอกน้อยแคบกั้นดินใกล้ถึงปานนั้น สมเด็จพระชัยราชาธิราชจึงทรงพระราช-
ดำริให้ขุดเป็นคลองลัด ครั้นนานมาสายน้ำแปรมาเดินทางคลองนั้นกัดตลิ่งพัง
กว้างออกไปทุกที จนคลองลัดนั้นกลายเป็นลำแม่น้ำ (คือตอนหน้าพระบรม
มหาราชวังปัจจุบัน) จึงต้องย้ายเมืองธนบุรีซึ่งเดิมตั้งอยู่ที่ตรงปากคลองบางหลวง
อันเป็นทางลำน้ำแยกไปออกปากน้ำท่าจีน มาตั้งเมืองใหญ่ที่ริมวัดแจ้ง ตรง
ปากคลองลัดซึ่งขุดครั้งสมเด็จพระชัยราชาธิราช แม้ทุกวันนี้ยังพึงสังเกตเห็น
ได้ว่าทางคลองบางกอกใหญ่บ้านช่องเรือกสวนบริบูรณ์ผุดกับทางคลองบาง-
กอกน้อย เพราะเป็นที่ตั้งเมืองธนบุรีมาแต่โบราณ

๒. คลองลัดในลำแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่น
โปรดฯ ให้ขุดในรัชกาลหลัง ๆ มาตามเยี่ยงอย่างสมเด็จพระชัยราชาธิราชยังมี
อีกหลายแห่ง จะรวบรวมเรื่องขุดคลองลัดทั้งปวงมาแสดงต่อกันในตอนนั้น ให้
ผู้ฟังทราบความตลอดเรื่องในตอนเดียว เห็นว่าดีกว่ารอเอาไว้อธิบายเป็นราย
เรื่องไปตลอดรัชกาล คลองลัดบางกอกซึ่งกล่าวมาแล้วนั้นว่าเป็นคลองลัดที่ ๑
ซึ่งได้ขุดในสมัยกรุงศรีอยุธยา เมื่อขุดได้แล้วประมาณ ๑๖ ปี ในรัชกาลสมเด็จพระ
พระมหาจักรพรรดิขุดคลองลัดบางกรวยเป็นคลองลัดที่ ๒ ลำแม่น้ำเดิมตั้ง
แต่บางกอกน้อยขึ้นไปข้างเหนือไปทางลำแม่น้ำเดิมนั้นเพียงวัดเขมา เท่านั้นลำ
แม่น้ำเลี้ยวไปทางตะวันตก (ตามแนวคลองบางกรวยปัจจุบัน) จนถึงวัดชลอ แล้ว
กลับวกขึ้นเหนือไปตามแนว ซึ่งบัดนี้เรียกกันว่าแม่น้ำอ้อมแขวงจังหวัดกันทพบรี
สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงพระราชดำริเห็นประโยชน์คลองลัดซึ่งมีขึ้นที่
บางกอก จึงโปรดฯ ให้ขุดคลองลัดอีกคลองหนึ่ง ตั้งแต่ริมวัดชลอที่บางกรวย

ลงมาออกแม่น้ำเดิมที่บางระมาดริมวัดซึ้งเหล็ก (คือคลองบางกอกน้อยตอนตั้งแต่
บางระมาดผ่านปากคลองมหาสวัสดิ์ไปทางเหนือจนวัดชลอ) เรือขึ้นล่องทาง
คลองลัดบางกรวยไม่ต้องอ้อมไปทางวัดเขมาแลบางกอกน้อย ต่อมาอีกประมาณ
๗๐ ปี ชุกคลองลัดที่ ๓ ในรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม เรียกว่าคลองเตร็จใหญ่
บัดนี้อยู่ในแขวงจังหวัดปทุมธานี ลำแม่น้ำเดิมตอนนั้นก็เป็นโค้งใหญ่เลี้ยวไป
ทางตะวันออกที่ตำบลสามโคก (ไปตามแนวคลองลาดพร้าวบัดนี้) แล้ววก
กลับมาทางตะวันตกจนถึงบางหลวงเชียงรากจึงเลี้ยวกลับลงข้างใต้ พระเจ้า
ทรงธรรมโปรด ฯ ให้ชุกคลองลัดตั้งแต่ท้ายบ้านสามโคกมาออกแม่น้ำเดิมที่
บางหลวงเชียงราก ครั้นนานมาคลองเตร็จใหญ่ก็กลายเป็นแม่น้ำมาจนทุกวันนี้
ต่อมาอีกประมาณ ๒๘ ปี ชุกคลองลัดที่ ๔ ในรัชกาลพระเจ้าปราสาททอง
เรียกว่าลัดเมืองนนท์ ลำแม่น้ำเดิมตรงเมืองนนทบุรีเลี้ยวไปทางตะวันตก ตาม
แนวซึ่งเรียกกันบัดนี้ว่าแม่น้ำอ้อม แล้ววกมาตะวันออกตามแนวคลองบาง
กรวยจนวัดเขมาต้งกล่าวมาแล้ว พระเจ้าปราสาททองให้ชุกคลองลัดตั้งแต่
ตำบลตลาดแก้ว เมืองนนทบุรี (คือที่เหนือวัดเฉลิมพระเกียรติบัดนี้มาออก
แม่น้ำเดิมเหนือวัดเขมา) คลองลัดนี้ก็กลายเป็นแม่น้ำไปเหมือนกัน ในหนังสือ
พระราชพงศาวดารกล่าวว่า ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๒๖๕ ชุกคลองที่ ๕ ในรัชกาล
พระเจ้าท้ายสระเรียกว่าคลองเตร็จ อธิบายกันมาว่า คือคลองปากเตร็จใน
แขวงจังหวัดนนทบุรีบัดนี้ แต่มาพบหลักฐานในแผนที่ของฝรั่งเศสซึ่งทำก่อน
รัชกาลพระเจ้าท้ายสระช้านาน ปรากฏคลองเตร็จมีอยู่ในแผนที่นั้นแล้ว เรียก
ว่าเตร็จน้อย จึงสันนิษฐานว่าคลองลัดปากเตร็จเห็นจะชุกในรัชกาลพระเจ้า
ปราสาททองคราวเดียวกับชุกคลองลัดเมืองนนท์ คลองลัดที่ชุกในรัชกาลพระ
เจ้าท้ายสระเมื่อ พ.ศ. ๒๒๖๕ น่าจะเป็นคลองลัด (โพธิ์) ที่ในแขวงจังหวัด

พระประแดง มาปรากฏในเรื่องพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ว่า (เมื่อขุดมาได้ ๕๐ ปีเศษ) น้ำเค็มขึ้นมาถึงพระนคร ราษฎรเดือดร้อนเพราะเหตุที่สายน้ำกักตลิ่งลัดโพธิ์กว้างขึ้นโดยอันคับมา จึงโปรดฯ ให้ถมปึกคลองลัดโพธิ์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๗ เมื่อปึกคลองลัดโพธิ์แล้วทำนองจะเป็นในรัชกาลที่ ๑ นั้นเอง หรือมิฉะนั้นก็เมื่อสร้างนครเขื่อนขันธ์ในรัชกาลที่ ๒ ให้ขุดคลองลัดใหม่อีกคลองหนึ่งข้างเหนือคลองลัดโพธิ์ขึ้นมา ซึ่งยังปรากฏเรียกว่าปากลัดอยู่จนทุกวันนี้ เพราะสำคัญในการคมนาคมกับบ่อบรรเทาที่สร้างขึ้นป้องกันพระนคร

๓. แทนที่จะกล่าวถึงเรื่องอันเป็นมูลเหตุแห่งมหายุทธสงครามซึ่งเกิดขึ้นในพงศาวดารสยาม คือเติมประเทศมอญกับพม่าเป็นอิสระแก่กันมาช้านานมาถึงครั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีของสยามประเทศ กษัตริย์วงศ์พระเจ้าฟ้ารั่วซึ่งเป็นเชื้อไทยได้ครองประเทศมอญอยู่ ณ เมืองหงสาวดีสืบราชวงศ์ลงมาจนถึงพระยาน้อย อันทรงพระนามว่าพระเจ้าราชาธิราช ฝ่ายประเทศพม่าก็มีกษัตริย์พม่าตั้งราชธานีอยู่ ณ เมืองอังวะ สืบราชวงศ์ลงมาจนถึงพระเจ้าฝรั่งมังฆ้อง พระเจ้าราชาธิราชกับพระเจ้าฝรั่งมังฆ้องทำสงครามขับเคี่ยวกันอยู่ช้านาน พวกมอญและพม่าระอาการรบพุ่ง พวกกันหลบหนีไปอยู่เสียเมืองทองอยู่เป็นอันมาก ครั้นสิ้นพระเจ้าราชาธิราชและพระเจ้าฝรั่งมังฆ้อง ประเทศพม่ามอญก็อ่อนกำลังลงด้วยกัน ครั้นนั้นที่เมืองทองอยู่เกิดมีคนสำคัญขึ้น ชื่อว่ามังกินโยเป็นเชื้อสายกษัตริย์พม่า ซึ่งอำนาจได้ในเมืองทองอยู่ แล้วประกาศตั้งเป็นอิสระ ทรงนามว่าพระเจ้ามหาศิริชัยสุระ ประจบเวลาพระเจ้าแผ่นดินมอญและพม่าอยู่ในราชธรรมทั้งสองประเทศ พวกมอญและพม่าก็พากันนิยมบารมีเจ้าเมืองทองอยู่ขึ้น แต่พระเจ้ามหาศิริชัยสุระครองเมืองทองอยู่ไม่ช้าสิ้นชีพ

ล่องไปเสีย ราชบุตรชื่อมังตราได้รับรัชทายาทราชภิเชกทรงพระนามว่าพระเจ้าตะเบงชเวตตี้ (แปลว่าสุวรรณเอกฉัตร) พระเจ้าตะเบงชเวตตี้เข้มแข็งในการทำศึกสงคราม จึงตั้งต้นขยายราชอาณาจักรลงมาทางแดนมอญ ได้เมืองมอญใหญ่น้อยไว้ในอำนาจตลอดจนถึงแดนไทย ครั้นนั้นพวกมอญที่ไม่ยอมอยู่ในอำนาจพระเจ้าตะเบงชเวตตี้พากันหนีมาอาศัยอยู่เมืองเชียงตวาน^๒ ปลายแดนกรุงศรีอยุธยาโดยมาก พระเจ้าตะเบงชเวตตี้เจ้าเมืองตองอูจึงยกลงมาตีเอาเมืองเชียงตวานไปด้วย ก็ในสมัยนั้นกรุงศรีอยุธยากำลังมีรัชพลบริบูรณ์ สมเด็จพระชัยราชาธิราชจึงเสด็จยกกองทัพหลวงออกไปรบพุ่งกับพวกพระเจ้าตะเบงชเวตตี้ ฝ่ายไทยมีชัยชนะ ตีเอาเมืองเชียงตวานกลับคืนมาได้ รบกันครั้งนี้เป็นปฐมเหตุอันหนึ่งซึ่งพม่ากับไทยจะเกิดเป็นอริกันต่อมา

๔. เมื่อสมเด็จพระชัยราชาธิราชเสด็จไปรบพม่าที่เมืองเชียงตวานครั้งนั้น พวกฝรั่งโปรตุเกสซึ่งเข้ามาตั้งค้าขายอยู่ที่กรุงศรีอยุธยามีประมาณ ๑๓๐ คน ได้อาสาเข้ากองทัพหลวงไปกว่า ๑๐๐ คน ครั้นเมื่อมีชัยชนะกลับมา สมเด็จพระชัยราชาทรงยกย่องความชอบทหารอาสาโปรตุเกส จึงพระราชทานที่ตำบลบ้านเดิมริมแม่น้ำทางฝั่งตะวันตกข้างเหนือคลองตะเคียนให้พวก โปรตุเกสตั้งบ้านเรือน และพระราชทานอนุญาตให้สร้างวัดตามลัทธิศาสนาคริสต์ตามพอใจในที่ตำบลนั้น โปรตุเกสพวกที่กล่าวมานี้เป็นต้นทหารแม่นปืน และมีเชื้อสายสืบมาจนถึงพวกคริสตังที่อยู่ตำบลกุยจันจนบัดนี้

๒ เมืองมอญเรียกว่า ดงกราชน์ เดียวนี้อังกฤษเรียกว่า เมืองอตรัน เป็นเมืองซึ่งเจ้าพระยามหาโยธา (พระยาเจ่ง) ต้นสกุลกษเสนได้ครองอยู่ก่อนเข้ามาสามก๊กติดต่อไทยในกรุงธนบุรี ในจดหมายเหตุครั้งรัชกาลที่ ๓ เรียกว่าเมืองเตริน ไปทางด้านพระเจดีย์สามองค์

๕. สมเด็จพระชัยราชาธิราชมีชัยชนะพม่าครั้ง^๕ พระเกียรติยศ
เลื่องลือขึ้นไปตลอดทางฝ่ายเหนือ ในเวลานั้นประจวบเกิดเหตุมีผู้ร้ายลอบ
ปลงพระชนม์พระเมืองเกษเกล้า ซึ่งครองอาณาเขตลานนาเป็นอิสระอยู่ ณ
เมืองเชียงใหม่ พระเมืองเกษเกล้าไม่มีโอรสที่จะรับรัชทายาท แส่นดาว
ขุนนางผู้ใหญ่กับพวกซึ่งมีอำนาจอยู่ในเมืองเชียงใหม่จะไปเชิญเจ้าเมกุติเมือง
นายซึ่งเป็นไทยใหญ่ ให้มาครองเมืองเชียงใหม่ ฝ่ายท้าวพระยาเมืองนคร
ลำปาง เมืองเชียงราย เมืองเชียงแสน ลงเนื้อเห็นว่าแส่นดาวเป็นผู้คิดทำร้าย
พระเมืองเกษเกล้า จึงเข้าพวกกันจะปราบปรามแต่กำลังหาพอไม่ ก็เมือง
เชียงใหม่ได้เป็นไมตรีกับกรุงศรีอยุธยาแต่รัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราช
(หน่อพุทธางกูร) ที่ ๔ พวกท้าวพระยาเหล่านั้นจึงแต่งทูตให้ลงมาขอกองทัพ
กรุงศรีอยุธยาขึ้นไปช่วย สมเด็จพระชัยราชาธิราชเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไป
เมื่อ พ.ศ. ๒๐๘๑ แต่เมื่อก่อนกองทัพกรุงศรีอยุธยาขึ้นไปถึงเมืองเชียงใหม่
ทางโน้นเจ้าเมืองแสนหรือซึ่งพวกท้าวพระยาเมืองนครลำปาง เมืองเชียงแสน
เมืองเชียงรายได้ขอกำลังมาช่วยอีกทางหนึ่งยกมาถึงก่อน รวมกำลังกันตีเมือง
เชียงใหม่ได้ และยกนางจีระประภา (ทำนองจะเป็นธิดาของพระเมืองเกษเกล้า)
ขึ้นเป็นมหาเทวีครองเมืองเชียงใหม่ ครั้นกองทัพกรุงศรีอยุธยากลับขึ้นไปถึง
นางมหาเทวีต้อนรับแสดงไมตรีเหมือนแต่ก่อน ก็เป็นอันสงบเหตุการณ์มา
ตลอด ๗ ปี

๖. ในระหว่าง ๗ ปีนั้น ทางเมืองพม่าพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้เที่ยวทำ
สงครามปราบปรามบ้านเมืองที่ใกล้เคียง ได้ทั้งแดนมอญแดนพม่าและแดน
เมืองไทยใหญ่ไว้ในอำนาจ แล้วราชาภิเษกเป็นพระเจ้าราชาธิราชตั้งเมือง

หงสาวดีเป็นราชธานี ในพงศาวดารจึงเรียกว่าพระเจ้าหงสาวดี^๓ พระเจ้าหงสาวดีตะเบ็งชะเวตี้^๔จะขยายอาณาเขตต่อเข้ามาทางเมืองเชียงใหม่ ท่านองจะให้เข้ามาเกลี้ยกล่อม นางมหาเทวีกับท้าวพระยาเมืองเชียงใหม่เห็นว่าพระเจ้าหงสาวดีมีอำนาจมากนัก เกรงจะมาเบียดเบียนบ้านเมืองก็ยอมอ่อนน้อม ฝ่ายสมเด็จพระชัยราชาธิราชเคยเป็นศัตรูอยู่กับพระเจ้าหงสาวดีเห็นว่าถ้าปล่อยให้เมืองเชียงใหม่ไปเข้ากับพม่า พระเจ้าหงสาวดีก็จะได้เป็นกำลังมาเบียดเบียนราชอาณาจักรกรุงศรีอยุธยาอีก จึงเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๐๘๘ ตีได้เมืองนครลำปาง เมืองนครลำพูน แล้วยกไปล้อมเมืองเชียงใหม่ไว้ นางมหาเทวีเจ้าเมืองเชียงใหม่เห็นจะสู้ไม่ได้ ก็ยอมอ่อนน้อมยอมเป็นประเทศราชขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยา^๕ ครั้นเสร็จการสงคราม สมเด็จพระชัยราชาธิราชเสด็จกลับมาถึงพระนครไม่ช้าก็สวรรคตใน พ.ศ. ๒๐๘๙ เสด็จราชย์อยู่ได้ ๑๒ ปี

๗. เมื่อสมเด็จพระชัยราชาธิราชสวรรคตนั้น มีแต่ราชบุตรซึ่งเกิดด้วยท้าวศรีสุตาจันทร์ พระสนมเอก ๒ องค์ ๆ ใหญ่ทรงพระนามว่าพระแก้วฟ้า (นัยหนึ่งเรียกว่าพระยอดฟ้า) พระชันษาได้ ๑๑ ปี องค์น้อยทรงพระนาม

๓ เรามักเข้าใจกันมาแต่ก่อนว่า พระเจ้าหงสาวดีตรงกับไทยนั้นเป็นมอญ เพราะเมืองหงสาวดีเคยเป็นราชธานีของประเทศมอญ แต่แท้จริงพระเจ้าหงสาวดี ตั้งแต่พระเจ้าตะเบ็งชะเวตี้^๔เป็นต้นมาจนตลอดสมัยมหาพุทธสงคราม เป็นพม่าทั้งนั้น

๔ มั่ววัดเก่าสร้างไว้บนเนินเขาที่บ้านระแหงฝั่งตะวันตกตรงเมืองตากข้าม ยังปรากฏอยู่ ๔ วัด รู้ได้แน่ว่าสมเด็จพระนารายณ์ ๑ ทรงสร้างไว้วัดหนึ่ง พระเจ้ากรุงธนบุรีสร้างไว้วัดหนึ่ง อีกสองวัดนั้นสันนิษฐานว่าเห็นจะเป็นสมเด็จพระชัยราชาธิราชสร้างไว้วัดหนึ่ง และสมเด็จพระนเรศวรมหาราชกับสมเด็จพระเอกาทศรถสร้างไว้วัดหนึ่ง เป็นสำคัญว่าได้เมืองเชียงใหม่ใน ๔ รัชกาลนั้น เพราะที่บ้านระแหงเป็นที่ประชุมทัพ ซึ่งยกขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ทุกครั้ง

ว่า พระศรีศิลป์ พระชันษาได้ ๕ ปี พระแก้วฟ้าราชบุตรองค์ใหญ่ได้รับ
 รัชทายาทครองกรุงศรีอยุธยาต่อมา แต่สมเด็จพระแก้วฟ้าพระชันษาได้เพียง
 ๑๑ ปี ยังว่าราชการแผ่นดินเองไม่ได้^๕ พระเทียรราชาซึ่งเป็นพระบรมวงศ์ได้
 เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ส่วนท้าวศรีสุทาจันทรผู้เป็นชนนีพันปีหลวง
 ได้เป็นผู้สำเร็จราชการภายในพระราชวัง ทั้งเป็นผู้ดูแลทะนุบำรุงส่วนพระองค์
 สมเด็จพระแก้วฟ้าด้วย อยู่มาท้าวศรีสุทาจันทรเกิดรังเกียจพระเทียรราชา
 คิดปรารถนาจะเป็นใหญ่ในราชการเสียเอง จึงพาลหาเหตุใส่ร้ายพระเทียรราชา
 ต่าง ๆ พระเทียรราชาจะกำจัดการก็ไม่ได้ ด้วยเป็นพระราชชนนี จะทนอยู่
 ไม่ไหวเห็นภัยจะมาถึงตัว จึงอุบายทูลลาออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุเสีย แต่
 นั้นราชการทั้งปวงก็เป็นสิทธิ์ขาดอยู่ในท้าวศรีสุทาจันทร อยู่มาท้าวศรีสุตา-
 จันทรเกิดกำเริบราคะจิต รักใคร่พันบุตรศรีเทพอันเป็นญาติของตนคนหนึ่ง
 เอาไปตั้งเป็นที่ขุนชินราช (รักษา) พนักงานเฝ้าห่อพระข้างใน แล้วลอบเป็นชู้
 กัน ครั้นความนั้นแพร่พรายมีผู้สงสัย นางจึงตั้งชู้ให้เป็นที่ขุนวรวงศาธิราช
 (ในตำแหน่งราชินิกุล) แล้วให้บังคับบัญชาบรรดาทหารที่รักษาพระราชวังทั้ง
 สันหวังจะให้มีกำลังป้องกันตัว ต่อมานางมีครรภ์ขึ้น เห็นจะปิดความชั่วไว้ไม่
 มิดก็อุบายใช้สอยขุนวรวงศาธิราชให้มีอำนาจหน้าที่ราชการยิ่งขึ้นทุกที เสนา-
 บดีหรือผู้ใดกระต้างกระตือรือร้นต่อขุนวรวงศาธิราช ก็ให้ลอบฆ่าฟันและกำจัดเสีย
 แต่ยังไม่พยายามปิดความชั่วมาจนคลอดธิดาซึ่งเกิดกับชู้ ขณะนั้นพระแก้วฟ้า
 พระชันษาได้ ๑๓ ปี เมื่อทราบตระหนักว่า พระชนนีเป็นชู้กับขุนวรวงศา-

^๕ เรื่องพงศาวดารตอนรัชกาลสมเด็จพระแก้วฟ้า ความเช่นกล่าวในหนังสือพระราชพง-
 ศาวดารมัทไม่มีสมเหตุผล และที่ไม่เห็นจะเป็นความได้หลายแห่ง ข้าพเจ้ากล่าวในบรรยายตามที่
 สอบสวนและสันนิษฐานประกอบ เห็นว่าความจริงจะเป็นเช่นนั้น

ธิดา ก็มีความอภัยคอดสติจะกำจัดขุนวรวงศาธิดา แต่เปิดความนั้นไว้ไม่มิด ขุนวรวงศาธิดาจึงลอบวางยาพิษปลงพระชนม์เสียเมื่อ พ.ศ. ๒๐๙๑ สมเด็จพระแก้วฟ้าครองราชสมบัติอยู่ได้ ๒ ปี^๖

๘. สมเด็จพระแก้วฟ้าถูกลอบปลงพระชนม์ในครั้งนั้น พวกที่คิดร้าย ปกปิดมิให้ความจริงปรากฏ คนทั้งหลายโดยมากสำคัญกันว่าประจวบสวรรคต อย่างธรรมดา และพระศรีศิลป์ราชอนุชาเป็นผู้รับรัชทายาท บ้านเมืองจึงมิได้ เกิดจลาจล (แม้ท้าวศรีสุตาจันทร์เองก็น่าจะถูกปิดบังมิให้ทราบความจริง) แต่เมื่อมีเหตุเกิดขึ้นเช่นนั้นและจะต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินต่อไป ท้าวศรีสุตาจันทร์เห็นว่าความประพฤติกองคนล่องเลยมาแล้วก็ทำไปตามเลย จึง ยกเหตุที่พระศรีศิลป์ราชอนุชารับรัชทายาทยังเยาว์ พระชันษาได้เพียง ๗ ปีนั้น ให้ขุนวรวงศาธิดาเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ก็เป็นที่ไม่พอใจของข้าราชการ โดยมาก จึงเกิดมีข้าราชการที่คิดจะกำจัดขุนวรวงศาธิดาขึ้นสองพวก พวกหนึ่งคิดสื่อสารกับผู้ว่าราชการหัวเมืองเหนือ จะให้ยกลงมาปราบปราม อีกพวกหนึ่งคือขุนพิเรนทรเทพ กับขุนอินทรวเทพเจ้ากรมตำรวจเป็นต้น คิดจะกำจัดโดย กลอุบายคอยหาโอกาสอยู่ ครั้นความที่พวกหัวเมืองเหนือเกิดกระด้างกระเดื่อง ปรากฏแก่ท้าวศรีสุตาจันทร์และขุนวรวงศาธิดา ก็คิดเห็นว่าเหตุการณ์ถึงที่สุดจะต้องทำการให้เด็ดขาดอย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้ารั้งรอไว้จะมีแต่ภัยอันตราย ท้าวศรีสุตาจันทร์จึงให้ราชภิกษุขุนวรวงศาธิดาขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินโดย

๖ ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าท้าวศรีสุตาจันทร์ กับ ขุนวรวงศาธิดาตั้งให้จับสมเด็จพระแก้วฟ้าปลงพระชนม์เสียทั่วโลกพระยา ข้างเจ้าก็คิดเห็นว่าความจริงจะเป็นเช่นนั้นไม่ได้ ข้อที่ว่าลอบวางยาพิษนั้นมีในหนังสือโปรตุเกสแต่ง แต่กล่าวไปว่าท้าวศรีสุตาจันทร์ลอบวางยาพิษปลงพระชนม์สมเด็จพระราชาธิราช เห็นว่าที่จริงจะวางในตอนนั้น

เปิดเผย หวังจะให้พวกที่ยังเป็นกลางยอมอยู่ในอำนาจ เพราะเหตุที่ได้ราชาภิเษกเป็นพระเจ้าแผ่นดินนั้น ในขณะที่นั้นพอพวกที่คิดจะกำจัดขุนวรวงศาธิราชโดยกลอุบายคิดการตลอกลงขุนวรวงศาธิราชให้ออกไปจับช้างสำคัญที่เพนียดวัดของ^๑ พอขุนวรวงศาธิราชกับท้าวศรีสุตาจันทร์ออกพ้นจากที่เวดล้อมในพระราชวัง พวกที่คิดร้ายก็จับฆ่าเสียที่ตรงปากคลองสระบัวทั้งสองคน ขุนวรวงศาธิราชราชาภิเษกครองสมบัติอยู่ได้ ๔๒ วัน แต่ในหนังสือพระราชพงศาวดารถือว่าขุนวรวงศาธิราชเป็นโจรลักราชสมบัติ หานับเข้าในจำนวนพระเจ้าแผ่นดินซึ่งครองกรุงศรีอยุธยาไม่

๙. เมื่อกำจัดขุนวรวงศาธิราชกับท้าวศรีสุตาจันทร์ได้แล้ว ข้าราชการทั้งปวงจึงพร้อมกันไปทูลเชิญพระเทียรราชาให้ลาผนวชขึ้นครองราชสมบัติ เมื่อ พ.ศ. ๒๐๕๑ ราชากิเชก ทรงพระนามว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ^๒ เมื่อได้เสวยราชย์พระชนษาได้ ๓๖ ปี มีพระมเหสีทรงสถาปนาเป็นพระสุริโยทัย และพระราชโอรสและธิดาซึ่งมีด้วยพระสุริโยทัยนั้น ทรงสถาปนาราชโอรสพระองค์ใหญ่เป็นพระราเมศวรตำแหน่งรัชทายาทตามประเพณีแต่ก่อน พระองค์ที่ ๒ ทรงสถาปนาเป็นพระมหินทร ราชธิดาพระองค์ใหญ่ทรงสถาปนาเป็นพระวิสุทธิกษัตริย์ องค์ที่สองทรงสถาปนาเป็นพระเทพกษัตริย์ พระมเหสีและพระราชโอรสธิดาของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ที่กล่าวมานี้มีประวัติเกี่ยวเนื่องด้วยเรื่องพงศาวดารทุกพระองค์ จึงบรรยายพระนามไว้ให้ปรากฏ

๑ เพนียดวัดของ อยู่ตรงตลาดหัวรอริมวังจันทร์เกษมเดี๋ยวนี้

๒ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิพระองค์นี้ ในหนังสือพระราชพงศาวดารหาได้แสดงว่าเป็นเจ้านายชั้นในพระราชวงศ์ไม่ ข้าพเจ้าสันนิษฐานตามเค้าเงื่อนซึ่งทรงพระนาม พระเทียรราชาว่า เห็นจะเป็นน้องชายเธอ ๑ แต่ต่างพระชนกกับสมเด็จพระชัยราชาธิราช

อนึ่ง ผู้ซึ่งได้รับบำเหน็จความชอบในการกำจัดขุนนรวงศาธิราชกับ ท้าวศรีสุทนต์จันทร์ครั้งนั้น ขุนพิเรนทรเทพเป็นคนสำคัญยิ่งกว่าผู้อื่นทั้งหมด อีกประการหนึ่งขุนพิเรนทรเทพนั้นเป็นผู้มีตระกูลสูง ด้วยเป็นเชื้อสายราชวงศ์ พระร่วงทางฝ่ายบิดา และเป็นพระญาติสมเด็จพะชัยราชาธิราชทางฝ่ายมารดา และในเวลานั้นการปกครองหัวเมืองเหนือทั้งปวง ถ้าไม่มีเจ้านายไปปกครอง อยู่ที่เมืองพิษณุโลกก็มีเหตุกระด้างกระเดื่องไม่เรียบร้อยมาแต่ก่อน สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงโปรดฯ ให้ยกขุนพิเรนทรเทพขึ้นเป็นเจ้า สถาปนาเป็น พระมหาธรรมราชา ขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลกบังคับบัญชาหัวเมืองเหนือทั้ง ปวง และพระราชทานพระวิสุทธิกษัตริราชธิดาพระองค์ใหญ่ให้เป็นพระมเหสี เพื่อจะให้ร่วมราชวงศ์เป็นอันเดียวกันด้วย

๑๐. ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีตะเบ็งชเวตี้ ผู้กบฏยาบวชไทยมาแต่ครั้ง สมเด็จพระชัยราชาธิราช ครั้นข่าวปรากฏออกไปว่าที่ในกรุงศรีอยุธยาคนทรยศ แย่งชิงได้ราชสมบัติ เข้าพระหฤทัยว่ากรุงศรีอยุธยาเกิดจลาจล เห็นได้ช่องที่จะ แก่แค้นไทย จึงให้เกณฑ์กองทัพพม่าสมทบกับมอญและไทยใหญ่ให้มาประชุม กันที่เมืองเมะตะมะ แล้วพระเจ้าหงสาวดีก็ยกกองทัพทั้งปวงเข้ามาตีกรุงศรี- อยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๒๐๙๑ ครั้งนี้เป็นศึกแรกในมหายุทธสงครามที่เกิดขึ้นใน พงศาวดารสยาม ที่จริงพม่ากับไทยถ้าวาโดยภูมิประเทศ บ้านเมืองอยู่ห่างไกล กัน ทางช้างไต่ก็มีประเทศมอญคั่นอยู่กลาง ทางตะวันออกก็มีเมืองไทยใหญ่และ ประเทศลานนาเชียงใหม่คั่นอยู่ โดยปกติพม่ากับไทยจะรบพุ่งกันนั้นหาได้ไม่ ต่อเมื่อใดพม่ามีกำลังถึงสามารถปราบปรามเอาแผ่นดินมอญไว้ได้ในอำนาจแล้ว จึงยกกองทัพผ่านแดนมอญมาตีเมืองไทยได้ ด้วยเหตุนี้พม่ามาตีเมืองไทยคราว ใด จึงเป็นเวลาที่มีกำลังยิ่งกว่าไทย เพราะได้มอญและไทยใหญ่สมทบเป็น

กำลังมารบด้วยทุกครั้งมา ในครั้งที่กล่าวนี้พระเจ้าหงสาวดียกมาตีกรุงศรีอยุธยา ก็ด้วยเชื่อว่ากำลังรพลมากกว่าไทย หมายจะเอากำลังมาท่วมเทรบพุ่งเอาชัยชนะ ได้จึงกลายเข้ามา ฝ่ายข้างไทยในการต่อสู้ข้าศึกครั้งนั้น ก็มีทั้งเสียเปรียบ และได้เปรียบข้าศึก ข้อเสียเปรียบอยู่ที่กำลังน้อยกว่าข้าศึกอย่างหนึ่ง และที่เป็นครั้งแรกมีศึกใหญ่เข้าเหยียบบ้านเมือง ความคิดซึ่งกะวางการป้องกันบ้านเมือง เป็นความคิดเก่าแก่แต่ครั้งกรุงศรีอยุธยายังไม่ได้เคยทดลองว่าจะใช้ได้จริงหรือไม่ และความคิดซึ่งได้เตรียมไว้ นั่นคือมีเมืองป้อมรายรอบราชธานีทั้งสี่ทิศ ทิศเหนือคือเมืองลพบุรี ทิศตะวันออกเมืองนครนายก ทิศใต้เมืองพระประแดง ทิศตะวันตกเมืองสุพรรณบุรี หมายว่ามีข้าศึกยกมาทางทิศไหน ก็จะเอาเมืองป้อมซึ่งอยู่ทางทิศนั้นเป็นที่ตั้งมั่นต่อสู้ข้าศึกในขั้นแรก ถ้าสู้ไม่ได้จึงจะถอยเข้ามาเอาราชธานีเป็นที่ตั้งมั่นต่อสู้เป็นที่สุดท้าย ข้อที่ไทยได้เปรียบนั้น ด้วยข้าศึกยกมาครั้งหนึ่งยังไม่รู้เบาะแสทางภูมิปัญญาบ้านเมืองของไทย เสมือนมาโดยเฉา อีกประการหนึ่งพระนครศรีอยุธยาอันเป็นที่มุ่งหมายของข้าศึกมีลำน้ำใหญ่ล้อมรอบ จะเข้าตีได้โดยยาก ใช้แต่เท่านั้นเมื่อถึงปลายฤดูฝน น้ำแม่น้ำน้อยขึ้นท่วมท่าเลที่กองทัพบกข้าศึกจะตั้งอาศัย ถ้าตีพระนครไม่ได้ก่อนฤดูน้ำท่วมก็ต้องเลิกทัพกลับไปเอง ชัยภูมิของพระนครศรีอยุธยาเป็นข้อที่ฝ่ายไทยได้เปรียบอย่างสำคัญ เมื่อพระเจ้าหงสาวดียกกองทัพเข้ามาครั้งนั้น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสวยราชย์ได้ ๖ เดือน กำลังรพลของไทยยังบริบูรณ์ ด้วยเมื่อกำจัดขุนรวงศาธิราชและท้าวศรีสุตาจันทร์ บ้านเมืองมิได้เป็นจลาจลถึงรบพุ่งฆ่าฟันกันเองดังเช่นพระเจ้าหงสาวดีสำคัญว่าจะเป็น พอสมเด็จพระมหาจักรพรรดิขึ้นครองราชสมบัติ บ้านเมืองก็เรียบร้อยเป็นปกติดังแต่ก่อน ครั้นได้ข่าวว่าพระเจ้าหงสาวดียกกองทัพใหญ่เข้ามา ฝ่ายไทยก็

จัดการป้องกันพระนครตามตำราซึ่งได้เตรียมไว้แต่โบราณ คือแบ่งกองทัพใหญ่ยกออกไปตั้งรักษาเมืองสุพรรณบุรีเป็นทิวคันคอยต่อสู้ข้าศึก และเตรียมการป้องกันพระนครศรีอยุธยาไว้เป็นที่ต่อสู้ในขั้นที่สุด แต่กองทัพพระเจ้าหงสาวดียกมามีกำลังมากมายใหญ่หลวง กองทัพไทยที่ออกไปตั้งรักษาเมืองสุพรรณบุรีสู้ไม่ได้ ก็จำต้องทิ้งเมืองถอยกลับเข้ามายังพระนครศรีอยุธยา ครั้นข้าศึกยกมาตามใกล้จะถึงชนพระนคร สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจะใคร่ทราบกำลังข้าศึกว่าจะเข้มแข็งสักปานใด จึงเสด็จยกกองทัพหลวงออกไปฟังกำลังข้าศึก และครั้งนั้นสมเด็จพระสุริโยทัยพระอัครมเหสีมีพระเหตุทวยเจ็บร้อนด้วยราชการ ขอตามเสด็จออกไปช่วยรบพุ่งด้วย สมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็โปรดอนุญาตให้แต่งพระองค์เป็นชายอย่างมหาอุปราช ต่างทรงคองช้างไปด้วยกันกับทั้งพระราเมศวรและพระมหินทรราชโอรส กองทัพสมเด็จพระมหาจักรพรรดิไปปะทะทัพพระเจ้าแปร ซึ่งเป็นกองหน้าของพระเจ้าหงสาวดีรบพุ่งกัน สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเข้าชนช้างพระที่นั่งกับพระเจ้าแปร ช้างพระที่นั่งเสียทีหนี่ข้าศึก พระเจ้าแปรขับช้างไล่ตามมา สมเด็จพระสุริโยทัยพระอัครมเหสีเกรงว่าสมเด็จพระมหาจักรพรรดิจะเป็นอันตราย ก็ขับช้างทรงถันเข้ากั้นพระราชสวามีให้พ้นภัยด้วยความกล้าหาญ ถูกข้าศึกฟันทิวคตชบอยู่กับคองช้าง แต่ขณะนั้นพระราเมศวรกับพระมหินทรราชโอรสขับช้างทรงเข้าช่วยจนจนข้าศึกถอยไป จึงได้พระศพสมเด็จพระชนนีมา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็ถอยกองทัพกลับคืนเข้าพระนคร ปรีกกานเห็นข้าศึกยังมีกำลังมากนัก จึงให้รักษาพระนครมั่นไว้คอยกองทัพหัวเมืองเหนือ ซึ่งได้มีรับสั่งขึ้นไปยังพระมหาธรรมราชาให้ยกลงมาถึง จึงจะตีทัพข้าศึกกระหนาบทั้งสองด้านให้พร้อมกัน

๑๑. ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีเมื่อยกกองทัพเข้ามาถึงกรุงศรีอยุธยามาตั้ง
อยู่ทางด้านเหนือพระนคร มารู้อีกว่าคิดผิดเสียเปรียบไทย ด้วยพระนครศรี-
อยุธยา มีน้ำล้อมรอบ จะยกเข้าตีพระนครทางด้านไหน ไทยก็เอาปืนใหญ่ลงเรือ
ไปคอยตักยิงกราดไว้ จะเข้าใกล้พระนครไม่ได้ ข้างฝ่ายพม่าไม่มีปืนใหญ่จะ
ยิงต่อสู้ปืนไทย เพราะยกทัพเดินบกข้ามภูเขาามาทางไกล จะหาปืนใหญ่มา
เห็นว่าการลำบากนัก จึงเอามาแต่ปืนใหญ่ขนาดเล็กๆ อีกประการหนึ่งไทยเก็บกวาด
เอาเสบียงอาหารเข้าไว้เสียในพระนคร ฝ่ายพม่าจะหาเสบียงอาหารเลี้ยงกองทัพ
ได้ตัวยาก ก็เกิดขัดข้องมีรู้ที่จะตีกรุงศรีอยุธยาได้อย่างไร พอได้ข่าวว่ามีกอง
ทัพไทยยกลงมาจากเมืองเหนืออีกทัพหนึ่ง จะมาช่วยราชธานีที่เป็นศึกกระหนาบ
พระเจ้าหงสาวดีก็ตกพระทัย จะถอยทัพกลับทางเมืองกาญจนบุรี เเสบียงอาหาร
ทางนั้นก็หมดสิ้นเสียแล้ว จึงสั่งให้รีบถอยกองทัพกลับไปทางเมืองตาก ข้างฝ่าย
ไทยได้ก็สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงให้พระรามศุภราชโอรส คุมกองทัพ
กรุงศรีอยุธยาออกสมทบกับกองทัพพระมหาธรรมราชาติดตามตีข้าศึกซึ่งถอย
ไปนั้น ข้าพพันพวกพม่ามอดล้มตายแตกหนีไล่ขึ้นไปจนใกล้จะทันทัพหลวงของ
พระเจ้าหงสาวดีที่เมืองกำแพงเพชร แต่ครั้งนั้นฝ่ายพม่ามีแม่ทัพคนสำคัญคน
หนึ่งเป็นพี่พระมเหสีของพระเจ้าหงสาวดีมีนามว่าบุเรงนอง (แปลความว่า
พระเชษฐาธิราช) บุเรงนองเห็นพระเจ้าหงสาวดีจะเสียที่ไทย จึงคิดกลอุบาย
ซุ่มทัพไว้ แล้วแบ่งทหารกองหนึ่งให้ลงมารบไล่ ฝ่ายไทยไม่รู้เท่า รบไล่ถลัน
เข้าไปในที่ซุ่ม พม่าจับได้ทั้งพระรามศุภราชและพระมหาธรรมราชา สมเด็จพระ
มหาจักรพรรดิก็จำเป็นต้องขอเป็นไมตรียอมหย่าทัพกับพม่า พระเจ้า
หงสาวดีจึงคืนพระรามศุภราชกับพระมหาธรรมราชาให้มา แต่การที่พระเจ้า
หงสาวดีตะเบ็งชะเวตมาตีกรุงศรีอยุธยาเสียที่ไปนั้น เมื่อกลับไปถึงเมืองหงสาวดี

รู้สึกเสียเกียรติยศและละอายพระหฤทัย เลยเสวยสุราเมามายจนสติอารมณ์พัวพันเพื่อนประพาศติร้ายต่าง ๆ ที่สุดถูกลอบปลงพระชนม์ เมื่อพระเจ้าหงสาวดีตะเบ็งชะเวตสันพระชนม์แล้ว ประเทศพม่า มอญ และไทยใหญ่กลับแยกกันออกเป็นอิสระอีก ก็มีได้มีข้าศึกพม่ามาเบียดเบียนกรุงศรีอยุธยาอยู่หลายปี

๑๒. เมื่อกองทัพพม่าเลิกกลับไปแล้ว สมเด็จพระมหาจักรพรรดิให้สร้างพระเมรุมาศพระราชทานเพลิงศพพระสุริโยทัย พระอัครมเหสี ที่ในบริเวณสวนหลวง แล้วสร้างพระสถูปบรรจุพระอัฐิธาตุไว้เป็นที่ระลึก พระสถูปนั้นยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้^๕ และพระเกียรติยศของสมเด็จพระสุริโยทัย ซึ่งยอมสละพระชนม์ชีพด้วยความจงรักภักดีพระราชสามี ก็ปรากฏแพร่หลายไปจนนานาประเทศที่ใกล้เคียงนั้น และเป็นต้นฉบับถือกันสืบมาว่าเป็นยอดนารีไทยพระองค์หนึ่ง แม้ในบัดนี้เมื่อผู้ใดได้ไปเห็นพระสถูปนั้น ก็ยังต้องชมสมเด็จพระสุริโยทัยอยู่มิรู้สิ้น ฝ่ายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเมื่อเสร็จสงครามครั้งนั้น ก็ได้ขนอนพระราชหฤทัยให้ประชุมปรึกษาคิดอ่านป้องกันพระนคร มีรายการและโบราณวัตถุปรากฏอยู่ว่า ได้จัดการในครั้งนั้นหลายอย่าง แต่ลงเนื้อเห็นกันเป็นยุติว่าที่มีเมืองบ้อมป้องกันทั้ง ๔ ทิศนั้น หาเป็นประโยชน์จริงดังคาดไม่ ข้าศึกยกมามีกำลังมากก็รักษาไม่ได้ แต่ถ้าข้าศึกยึดเอาเมืองบ้อมเหล่านั้นไว้ทำการสงครามแรมปี ก็จะกลับเป็นประโยชน์แก่ข้าศึก จึงให้รื้อบ้อมปราการเสีย

^๕ อยู่ในบริเวณโรงพยาบาลที่พระนครศรีอยุธยา (ปัจจุบันเป็นโรงต้มกลั่น) และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดฯ ให้ถ่ายแบบมาสร้างไว้ในวัดพระเชตุพน กึ่งองค์พระนอนในชั้นนั้น เรื่องนี้บางเสียงกล่าวว่าพระเจดีย์ทรงกลมเผดที่บรรจุพระอัฐิของสมเด็จพระสุริโยทัยและพระราชบุตรซึ่งสิ้นพระชนม์ด้วยกันทั้งคู่ตั้งในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ นั้นได้ถูกรื้อเสียแล้วโดยความเข้าใจผิด

ทั้งที่เมืองสุพรรณบุรี เมืองลพบุรี และเมืองนครนายก คงไว้แต่เมืองพระ
ประแดง เพราะเห็นยังเป็นประโยชน์ที่จะป้องกันข้าศึกซึ่งยกมาทางเรือ^{๑๐} ส่วน
พระนครศรีอยุธยา^{๑๑} นับว่าได้ทดลองเห็นเป็นชัยภูมิในครั้งนั้น จึงจัดการ
ป้องกันให้มั่นคงยิ่งขึ้น เป็นต้นว่าปราการพระนครศรีอยุธยา แต่เดิมเป็นเชิง
เทินถมดินปึกกระเบื้องไม้ข้างบน ให้เปลี่ยนเป็นกำแพงก่ออิฐถือปูนและสร้าง
ตามแบบฝรั่ง คือบ้อมเพชรเป็นรายรอบพระนครชั้นหนึ่ง ต่อออกไปให้สร้าง
บ้อมเดี่ยวไว้กลางแปลงสำหรับป้องกันพระนครห่างออกไปอีกชั้นหนึ่ง^{๑๒} สัทธิศ
คือทิศเหนือสร้างที่ทุ่งลุมพลีบ้อมหนึ่ง ทิศตะวันออกสร้างที่ทุ่งหันตราบ้อม
หนึ่ง ทิศใต้สร้างที่ทุ่งท้ายคูบ้อมหนึ่ง ทิศตะวันตกสร้างที่ทุ่งจัมปา (เดี๋ยวนี้
เรียกว่าบ้านบ้อม) บ้อมหนึ่ง หนึ่ง เห็นว่าพระราชวังตั้งอยู่ริมแม่น้ำอันเป็นคู
พระนครด้านเหนือใกล้ทางปืนข้าศึกนัก ให้ขุดคลองเป็นคูพระนครห่างออกไป
ถึงชายทุ่งภูเขาทองอีกสายหนึ่ง กล่าวกันว่าเมื่อขุดคลองนั้น พระมหานาคบวช
อยู่วัดภูเขาทอง ลาสิกขาบทพาญาติโยมสานุศิษย์มารับอาสาช่วยขุดคลองด้วย
ความภักดีต่อราชการบ้านเมือง(ทำนองจะได้รับหน้าที่เป็นนายงานการขุดคลอง)
คนทั้งหลายจึงเรียกคลองนั้นว่า คลองมหานาค ในเวลาต่อมาเมื่อบ้านเมือง
เป็นปกติ ถึงฤดูน้ำเป็นที่ชาวพระนครไปเล่นเรือเป็นนิจจนตลอดสมัยกรุงศรี-
อยุธยา ครั้นมาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์^{๑๓} เมื่อสร้างพระนครแล้วพระบาท
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงโปรดให้ขุดคลองที่ทะเลตมริมวัด
สระเกศ เป็นที่สำหรับชาวพระนครเล่นเรือในฤดูน้ำ จึงเอาชื่อคลองมหานาค
มาเรียกเหมือนอย่างกรุงศรีอยุธยา และต่อมาถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาท

๑๐ บ้อมปราการเมืองพระประแดงเดิม พังรือเอาอิฐมาสร้างกรุงธนบุรีเป็นราชธานี

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างพระมหาสถูปทั่วทิศระเกศ จึงเรียกว่าภูเขาทอง เพราะอยู่ใกล้กับคลองมหานาค เช่นเดียวกับพระสถูปภูเขาทองที่พระนครศรีอยุธยา การที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงจัดป้องกันพระนครศรีอยุธยาครั้งนี้ นอกจากการก่อสร้างยังให้ตรวจบัญชีสำมะโนครัวราษฎรทั่วไป เพื่อจะให้รู้จำนวนชายฉกรรจ์อันจะเป็นกำลังต่อสู้ข้าศึก ปรากฏว่าจำนวนชายฉกรรจ์ในมณฑลราชธานีมีแสนเศษ แล้วจัดระเบียบการเรียกระดมพลให้สะดวกขึ้นกว่าเดิม ในการนี้ให้ตั้งเมืองขึ้นใหม่ขึ้นหลายเมือง คือตั้งบ้านตลาดแก้วเป็นเมืองนนทบุรีเมืองหนึ่ง ตั้งบ้านท่าจีนเป็นเมืองสาครบุรี (ซึ่งแก้ไขชื่อเป็นเมืองสมุทรสาครในรัชกาล ๔) เมืองหนึ่ง ตั้งท้องที่เขตเมืองสุพรรณบุรีทางด้านใต้กับท้องที่เขตเมืองราชบุรีทางข้างตะวันตกรวมกันตั้งเมืองนครชัยศรี (ซึ่งเปลี่ยนเป็นเมืองนครปฐมในรัชกาลปัจจุบันนี้)* เมืองหนึ่ง สันนิษฐานว่าตั้งท้องที่เขตเมืองชลบุรีข้างเหนือกับท้องที่เขตเมืองปราจีนบุรีข้างใต้ตั้งเมืองฉะเชิงเทราขึ้นอีกเมืองหนึ่ง** และตั้งท้องที่เมืองลพบุรีทางตะวันออก กับเขตท้องที่เมืองนครนายกทางตะวันตกรวมกันตั้งเมืองสระบุรีขึ้นอีกเมืองหนึ่งในคราวนี้เหมือนกัน นอกจากการที่กล่าวมายังสร้างสมเครื่องยุทธภัณฑ์และพาหนะสำหรับการสงคราม ปรากฏว่าให้แปลงเรือแซงซึ่งเป็นเรือตีกรรเชียงใช้สำหรับบรรทุกของและบรรทุกคนรวมกัน ทำเป็นเรือพายเรียกว่าเรือเอกชัยและเรือรูปสัตว์สำหรับบรรทุกแต่พลรบให้พายเล่นไปได้เร็ว และวางปืนใหญ่ประจำเรือ (ยังปรากฏแบบแผนอยู่ในพวกเรือกระ-

* รัชกาลที่ ๖

** ไม่แน่ว่าเมืองนั้นจะเป็นเมืองแสงเชราที่มีมาแล้วตั้งแต่สมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ ดังในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ หรือไม่

บวนแห่งเสด็จจกฐินจนทุกวันนี้) ส่วนพาหนะสำหรับใช้ทางบก ช้างเป็นสำคัญ
ทั้งที่ใช้รบและใช้เป็นพาหนะบรรทุกสิ่งของ ก็พากเพียรพยายามจับช้างเอามา
เพิ่มเติมอีกเป็นอันมาก สมเด็จพระมหาจักรพรรดิมีโอกาสดำเนินการเตรียมบ่อก
กันพระนครอยู่ถึง ๑๕ ปี ด้วยทางเมืองหงสาวดีตั้งแต่พระเจ้าตะเบ็งชเวตฤ
พลพระชนม์ เมืองมอญพม่าและไทยใหญ่ต่างก็เป็นอิสระรပ်ฟุ้งชิงอำนาจกัน
อยู่ช้านาน ในระหว่างนั้นบุเรงนองซึ่งเป็นแม่ทัพคนสำคัญของพระเจ้าหงสาว
ดีตะเบ็งชเวตฤกลับไปอยู่ที่เมืองตองอู ค่อยพยายามรวบรวมกำลังได้มากขึ้น
โดยลำดับ อาศัยที่บุเรงนองมีความสามารถในการสงครามและมีสติปัญญาหลัก
แหลมลึกซึ้งยิ่งกว่าพระเจ้าตะเบ็งชเวตฤ ก็ตีได้เมืองมอญ เมืองพม่า และเมือง
ไทยใหญ่ทั้งปวง กลับรวมอาณาเขตตมเมืองหงสาวดีเป็นราชอาณาจักรได้ดังเก่า
และทำพิธีราชาภิเษกเป็นพระเจ้าหงสาวดีต่อมา พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง
เรียกในพงศาวดารว่า “พระเจ้าหงสาวดีล้านคำ” หรือ “พระเจ้าชนะสิบทิศ”
และครั้งนั้นเจ้าเมกุติไทยใหญ่ได้มาครองเมืองเชียงใหม่ ครั้นพระเจ้าหงสาวดี
ไปตีเมืองนายซึ่งเป็นเมืองเดิมของตน เจ้าเมกุติได้ให้กำลังไปช่วยรักษาเมือง
นาย ครั้นเสียเมือง เกรงพระเจ้าหงสาวดี เมืองเชียงใหม่ก็ไปอ่อนน้อม
ยอมเป็นประเทศราชขึ้นเมืองหงสาวดีด้วย

๑๓. ฝ่ายกรุงศรีอยุธยา เมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทะนุบำรุงบ้าน
เมืองตมกล่าวมานั้น ในการเที่ยวจับช้างเป็นพาหนะเผื่อได้ช้างเผือกถึง ๗
ช้าง อันไม่เคยมีเยี่ยงอย่างมาแต่ก่อน พวกข้าราชการและไพร่บ้านพลเมือง
เห็นว่าเป็นด้วยอำนาจพระบารมีบุญญาภินิหาร ก็พากันยินดีถวายพระนามเพิ่ม
ขึ้นว่า “พระเจ้าช้างเผือก” เลื่องลือพระเกียรติยศไปถึงนานาประเทศ ฝ่าย
พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองนั้นหาช้างเผือกไม่ เมื่อได้ยินคำสรรเสริญบุญญา-

ภินิหารของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิออกไปถึงเมืองหงสาวดี ก็กิตติขยา เห็นว่าถ้าทิ้งไว้พวกมอญและไทยในอาณาเขต ก็จะถูกกันมานิมนับถือนับบารมีสมเด็จพระมหาจักรพรรดิให้เป็นคู่แข่งขึ้น ก็พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองนั้นได้เคยเป็นแม่ทัพเข้ามารบพุ่งในเมืองไทย รัฐมิประเทศทั้งกำลังและกระบวนยุทธของกรุงศรีอยุธยาอยู่แล้ว เห็นว่าถัรบกันในเวลาที่ยังพอจะเอาชนะไทยได้ แต่บางทีอาจชู้ไทยให้อ่อนน้อมยอมยำเกรงได้โดยมิต้องรบพุ่ง จึงมีพระราชสาส์นให้ราชทูตเชิญเข้ามาถึงสมเด็จพระมหาจักรพรรดิโดยทางไมตรี ว่าได้ทราบว่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้ช้างเผือกไว้ถึง ๗ ช้าง กรุงหงสาวดียังหาช้างเผือกไม่ จะขอแบ่งไปไว้เป็นศรีเมืองสัก ๒ ช้าง

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ทรงทราบพระราชสาส์นของพระเจ้าหงสาวดีก็เข้าพระทัยความข้อสำคัญของเรื่องราวราชสาส์นที่มีมาครั้งนั้น คือถ้าไม่ประทานช้างเผือกให้ตามที่ขอ พระเจ้าหงสาวดีก็คงขัดเคืองว่าทำให้ได้ความอับยศอดสู อาจจะยกกองทัพใหญ่เข้ามาตีเมืองไทย แต่ถ้าประทานช้างเผือกให้ตามที่ขอ ก็เหมือนกรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองน้อยอยู่ในอำนาจพระเจ้าหงสาวดี เพราะช้างเผือกเป็นของคู่บุญญาภินิหาร ไม่มีเยี่ยงอย่างประเพณีที่พระราชาริบัติผู้มีอิสริยยศเสมอกันจะให้แก่กัน มีแต่เจ้าประเทศราชถวายพระเจ้าราชาธิราช เพราะฉะนั้นความข้อสำคัญที่เกิดขึ้นในครั้งนั้น ไม่ใช่ว่าจะควรประทานช้างเผือก ๒ ช้างแก่พระเจ้าหงสาวดีหรือไม่ ที่แท้จะต้องเลือกว่าจะต้องรบกับพระเจ้าหงสาวดี ซึ่งมีอำนาจใหญ่หลวง หรือจะยอมให้เมืองไทยอยู่ใต้ฉาษาอำนาจของพระเจ้าหงสาวดี สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงมีรับสั่งให้หาพระราชโอรสทั้งสองพระองค์ และบรรดาข้าราชการผู้ใหญ่มาประชุมพร้อมกัน ให้ปรึกษาหารือว่าจะควรทำประการใด

ทรงเห็นความเห็นในที่ประชุมแตกต่างกันเป็นสองฝ่าย ฝ่ายหนึ่งเห็นว่าควรประทานครึ่งเดือน ๒ ข้างแก่พระเจ้าหงสาวดีตามประสงค์ อีกฝ่ายหนึ่งเห็นว่าไม่ควรจะประทานครึ่งเดือน พวกซึ่งเห็นควรประทานครึ่งเดือนเห็นว่าพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองมีอำนาจใหญ่หลวงยิ่งกว่าพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้ และเข้าได้เมืองเชียงใหม่ไว้เป็นกำลังด้วย ถ้าเป็นข้าศึกยกมาตีเมืองไทย ที่จะต่อสู้เอายัชนะเห็นจะเหลือกำลัง เพราะฉะนั้นเสียครึ่งเดือนเสีย ๒ ข้าง อย่าให้เกิดรบพุ่งกับพระเจ้าหงสาวดีเห็นจะดีกว่า ถึงว่าไม่เคยมีเยี่ยงอย่างประเพณีที่พระมหากษัตริย์อันมีอิสระเสมอกันจะประทานครึ่งเดือนให้แก่กันก็ดี ที่พระมหากษัตริย์จะมาขอครึ่งเดือนโดยสุภาพ เช่นพระเจ้าหงสาวดีมีราชสาส์นเข้ามาขอ ก็ไม่เคยมีเหมือนกัน เมื่อเช่นนี้ถึงประทานครึ่งเดือนก็ไม่เสียพระเกียรติยศ และที่สวดครึ่งเดือนก็มีถึง ๗ ข้าง ประทานไป ๒ ข้างก็ยังเหลืออีก ๕ ข้าง มิใช่จะสิ้นพระเกียรติยศไปเสียทีเดียว อย่าให้เกิดศึกสงครามให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินได้รับความเดือดร้อนจะดีกว่า พวกที่มีความเห็นข้างให้ประทานครึ่งเดือนด้วยเหตุดังกล่าวมานี้มีมาก ฝ่ายข้างซึ่งเห็นว่าไม่ควรประทานครึ่งเดือน สมเด็จพระเจ้าสุทโธทนะ พระราเมศวร พระยาจักรี และพระยาสุนทรสงครามผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณบุรี ทั้ง ๓ นั้นเป็นสำคัญ มีเหตุที่อ้างว่าที่พระเจ้าหงสาวดีขอครึ่งเดือน ที่จริงเป็นแต่อุบายจะหาเหตุมาตีเมืองไทยหรือจะให้ไทยยอมอยู่ในอำนาจเมืองหงสาวดีโดยไม่ต้องรบพุ่ง มิใช่ให้ข้างไปแล้วจะเป็นแล้วกันไป การที่ยอมให้ข้างเผือกกลับจะเป็นเหตุให้พระเจ้าหงสาวดีเห็นว่ากลัวอำนาจ ถึงแม้คนทั้งหลายทั้งในประเทศนี้และประเทศอื่น ๆ ก็จะไม่เข้าใจว่ากลัวอำนาจพระเจ้าหงสาวดีเหมือนกัน พระเจ้าหงสาวดีเห็นว่ากลัวแล้วที่ไหนเลยจะนิ่งอยู่ กองจะหาเหตุอื่นเอิบเออมเข้ามาเอาเมืองไทยเป็นเมืองขึ้นต่อไปในวันหน้า การที่

จะยอมสละข้างเผือกให้ ไม่เป็นทางที่จะป้องกันภัยอันตรายได้อย่างใด อย่างนี้ก็
เป็นแต่เสมอจะผัดผ่อนให้ช้านไป ในที่สุดถ้าไทยไม่ยอมเป็นเมืองขึ้นพระเจ้า
หงสาวดี ก็คงอยู่ในตอรั้งรพ่งกันนั้นเอง เพราะฉะนั้นถ้าจะไม่ยอมเป็นเมือง
ขึ้นพระเจ้าหงสาวดีแล้ว ตั้งหน้าสู้สงครามเสียทีเดียว อย่าให้ไพร่พลเมือง
พากันเห็นว่ากลัวพระเจ้าหงสาวดีจะดีกว่า ข้อที่พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองมี
อำนาจยิ่งกว่าพระเจ้าตะเบ็งชเวตนั้น ไทยก็ได้เตรียมการป้องกันพระนครมี
กำลังแข็งแรงขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก เมื่อเคยต่อสู้ชนะพระเจ้าหงสาวดีมาครั้งหนึ่ง
แล้ว ทำไมจะต่อสู้รักษาพระนครเอาชัยชนะอีกสักครั้งหนึ่งไม่ได้

ผู้ที่มีความเห็นฝ่ายข้างไม่ยอมให้ข้างเผือกมีน้อยกว่าพวกก่อน แต่
สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย เพราะเห็นความจริง
ว่ามีที่เลือกแต่เพียงจะยอมเป็นเมืองขึ้นพระเจ้าหงสาวดีเวลาหนึ่ง หรือจะรบ
กับพระเจ้าหงสาวดีเสียทีเดียว จึงให้มีพระราชสาส์นตอบพระเจ้าหงสาวดีไป
โดยสุภาพว่า ข้างเผือกยอมเกิดสำหรับบุญบารมีของพระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นเจ้า
ของ เมื่อพระเจ้าหงสาวดีได้ทรงบำเพ็ญราชธรรมให้ไพบุลย์ ก็คงจะได้ข้าง
เผือกมาสู่พระบารมีเป็นมั่นคง อย่าให้ทรงพระวิทลเศย^{๑๑} พระเจ้าหงสาวดี
ได้ทราบพระราชสาส์นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ก็ได้ที่สมคิดจึงประกาศว่า
สมเด็จพระมหาจักรพรรดิตัดทางไมตรี แล้วให้ตระเตรียมกองทัพมาตีเมืองไทย

พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองมาตีเมืองไทยคราวนี้ ไทยเสียเปรียบผิดกับ
คราวพระเจ้าตะเบ็งชเวตหลายประการ เป็นต้นแต่ที่พระเจ้าบุเรงนองมีกำลัง

๑๑ ความในพระราชสาส์นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงสาวดาร
เป็นที่ท้าว รู้อยู่แล้วว่าเมืองใดมีข้างเผือกและนางงามก็เป็นเหตุให้เกิดสงคราม แต่ที่ข้าพเจ้า
กล่าวนี้เอาตามความในหนังสือพงสาวดารพม่า เห็นว่าจะใกล้เคียงถูกต้อง

รืพลมากกว่าพระเจ้าตะเบ็งชะเวตี้ และได้เมืองเชียงใหม่วไว้ในอำนาจ อาจจะอาศัยเรือและกำลังพาหนะเสบียงอาหารเมืองเชียงใหม่นี้ ไม่ต้องขนเสบียงข้ามภูเขาเหมือนหนหลัง อีกประการหนึ่งพระเจ้าหงสาวดีชำนาญการสงคราม ได้ทำศึกชนะมาทุกทิศ รืพลกำลังร่าเริงและมั่นใจในอำนาจของพระเจ้าหงสาวดี แต่ข้อเหล่านี้ ไม่สำคัญเท่าที่พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองเคยเป็นแม่ทัพของพระเจ้าตะเบ็งชะเวตี้เข้ามาตีเมืองไทยครั้งก่อน รัฐมัลล่านำบ้านเมืองทั้งกำลังวังชาและวิริยยุทธของไทยอยู่แล้ว กองทัพที่ยกเข้ามาตีเมืองไทยคราวนี้สามารถจัดการแก้ไขความขัดข้องข้อสำคัญที่เคยมีเมื่อคราวก่อนให้ลุล่วงมาแต่ต้นมือ มีปรากฏในหนังสือพงศาวดารเป็นหลายประการ เป็นต้นว่าครั้งก่อนพม่าเคยยกกองทัพเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ลงมาตีกรุงศรีอยุธยา ถูกไทยเอากำลังกองทัพหัวเมืองเหนือลงมาตีกระหนาบ ครั้นพระเจ้าหงสาวดียกกองทัพเข้ามาทางด่านแม่ละเมา^{๑๒} หมายจะเอากำลึงมากเข้าท่วมที่หัวเมืองเหนือ ตัดกำลังที่ช่วยเสียก่อน แล้วจึงยกลงมาตีกรุงศรีอยุธยา อีกประการหนึ่งครั้งก่อนพม่าเข้ามาตั้งล้อมกรุงฯ ไม่สามารถจะเข้าตีประชิดได้ ด้วยกำลังปืนใหญ่ไม่ถึงกำลังปืนของไทย ครั้นพระเจ้าหงสาวดีให้เตรียมปืนใหญ่ที่มีกำลังมากมาด้วย และจ้างฝรั่งโปรตุเกสซึ่งเป็นผู้นำมาปืนใหญ่เข้ามาด้วยกว่า ๔๐๐ คน อีกประการหนึ่งเสบียงอาหารสำหรับกองทัพที่เคยอดขัดในคราวก่อน คราวนี้ได้เมืองเชียงใหม่วไว้ในอำนาจ เกณฑ์ให้เมืองเชียงใหม่นี้เป็นพนักงานส่งเสบียงอาหารลงมาทางแม่น้ำให้พอใช้ในกองทัพ

^{๑๒} ก็ทางด่านแม่สอด แขวงจังหวัดตากทุกวันนี้ แต่ในสมัยนั้นด่านตั้งอยู่ตำบลแม่ละเมา พ้นแม่สอดเข้ามา จึงเรียกว่าด่านแม่ละเมา

๑๔. ครั้นกะเตรียมการเสร็จแล้ว พระเจ้าหงสาวดียกกองทัพใหญ่มาตีเมืองไทยเมื่อเดือน ๑๒ ปีกุญ พ.ศ. ๒๑๐๖ จัดกระบวนทัพที่ยกมาเป็นทัพเกษัตริย์ ๕ ทัพ คือทัพพระมหาอุปราชาราชโอรสทัพหนึ่ง ทัพพระเจ้าอังวะราชบุตรเขยทัพหนึ่ง ทัพพระเจ้าแปรราชอนุชาทัพหนึ่ง ทัพพระเจ้าคงอุราชอนุชาทัพหนึ่ง ทัพหลวงของพระเจ้าหงสาวดีทัพหนึ่ง กองทัพพระยาพลมณีองยาเรออีกทัพหนึ่ง และเกณฑ์เจ้าฟ้าไทยใหญ่ให้เป็นกองพาหนะสมทบทุกทัพ ให้พระเจ้าเชียงใหม่คุมกองทัพเรือลำเลียงเสบียงอาหารลงมาบรรจบทัพหลวงที่เมืองตาก จำนวนที่พระเจ้าหงสาวดียกมาตีเมืองไทยครั้งนั้น^{๑๓} กว่า ๒๐๐,๐๐๐

ฝ่ายกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่ตอบพระราชสาส์นไปแล้ว ก็เชื่อแน่ว่าคงจะมีศึกหงสาวดียกมา พอถึงฤดูแล้งจึงให้รวบรวมคนและเก็บกวาดเสบียงอาหารเข้าไว้ในพระนคร จัดเตรียมบ้อมปราการวางปืนใหญ่น้อยรักษาหน้าเชิงเทินให้มั่นคง แล้วให้กองทัพออกไปตั้งรักษาบ้อมชานพระนครทั้ง ๔ ทิศ และให้เตรียมเรือรบ เรือสำหรับลาดตระเวนไว้เป็นอันมาก แต่ครั้งนั้นฝ่ายไทยเสียเปรียบเป็นข้อใหญ่ที่คาดการณ์ผิด ไปสำคัญว่าพระเจ้าหงสาวดีจะยกทัพหลวงมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ ตรงมาตีพระนครเหมือนครั้งพระเจ้าหงสาวดีตะเบ็งชเวตี้ จึงหาได้เตรียมถึงการที่จะรักษาหัวเมืองเหนือไม่ ครั้นพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองยกเข้ามาทางด่านแม่ละเมา พวกเจ้าเมืองเหนือทราบความก็ตกใจ ได้แต่ต่างเมืองต่างรีบรวบรวมพลเข้ารักษาเมือง ไม่ทันวางวิธีการช่วยเหลือแก้ไขกันอย่างไร เพราะฉะนั้นทัพพระเจ้าหงสาวดียกมาเป็นทัพใหญ่ พอถึงเมืองกำแพงเพชรก็ตีได้เมืองและจับตัวพระยากำแพงเพชรได้

๑๓ ในพงศาวดารพม่าว่าจำนวนพล ๕๐๐,๐๐๐ เห็นว่ามากเกินไป

โดยง่าย ครั้นได้เมืองกำแพงเพชรแล้วพระเจ้าหงสาวดีจึงแบ่งกองยกแยกกัน
ไปเป็นสองทาง ให้พระเจ้าอวังระพระเจ้าตองอูยกตรงไปตีเมืองพิษณุโลกทาง
หนึ่ง ให้พระมหาอุปราชากับพระเจ้าแปรยกอ้อมไปตีเมืองสุโขทัย เมือง
สวรรคโลก เมืองพิษณุโลกทางหนึ่ง แล้วให้ลงมาบรรจบกันกับกองทัพที่ตีเมือง
พิษณุโลก ส่วนพระเจ้าหงสาวดีตั้งเป็นกองทัพหลวงอยู่ที่เมืองกำแพงเพชร

กองทัพพระมหาอุปราชากับพระเจ้าแปรยกไปถึงเมืองสุโขทัย พระยา
สุโขทัยต่อสู้ได้รับกันเป็นสามารภ กำลังไทยน้อยกว่าพม่ามากนักก็เสียเมือง
สุโขทัย ตัวพระยาสุโขทัยพม่าก็จับได้ ฝ่ายพระยาสวรรคโลกพระยาพิษณุ
โลกรู้ว่าเสียเมืองสุโขทัยก็ไม่ต่อสู้ พวกเขายอมอ่อนน้อมต่อพระมหาอุปราชทั้งสอง
เมือง กองทัพพม่าจึงยกไปรวมกันล้อมเมืองพิษณุโลกไว้ ฝ่ายพระมหาธรรม
ราชาต่อสู้ป้องกันเมืองเป็นสามารภ ถูกพม่าล้อมไว้จนสิ้นเสบียงอาหาร แล้ว
เข้าเกิดไข้ทรพิษขึ้นที่ในเมือง พระมหาธรรมราชาก็ต้องยอมอ่อนน้อมต่อ
พระเจ้าหงสาวดี^{๑๔} เมื่อเดือนนี้ ปีภุณ พ.ศ. ๒๑๐๖

๑๕. พระเจ้าหงสาวดีได้หัวเมืองเหนือแล้ว จึงให้พระมหาธรรมราชา
และเจ้าเมืองกรมการที่ยอมอ่อนน้อม ถือน้ำกระทำสัตย์แล้วให้บังคับบัญชา
การบ้านเมืองอยู่ตามเดิม ด้วยประสงค์จะเอาไว้เป็นกำลังต่อไปข้างหน้า แล้ว
ให้จัดกระบวนทัพที่จะยกลงมาตีกรุงศรีอยุธยา ให้รวบรวมเรือในหัวเมืองฝ่าย
เหนือจัดเป็นกองทัพเรือ ให้พระเจ้าแปรเป็นนายทัพยกลงมาจากเมืองพิษณุ-

๑๔ เรื่องพระเจ้าหงสาวดีตีหัวเมืองเหนือคราวนี้ในหนังสือพระราชพงสาวดารว่าพระมหา
ธรรมราชาและผู้รักษามืองเหนือทุกหัวเมืองเห็นว่าศึกใหญ่เหลือกำลัง ก็ยอมอ่อนน้อมต่อ
พระเจ้าหงสาวดี มิได้มีเมืองใดต่อสู้ เรื่องไทยต่อสู้ดังกล่าวในบรรยายนี้ ไปได้ความใน
พงสาวดารพม่า ยุติกันกับพระราชพงสาวดารฉบับหลวงประเสริฐ

โลกทางแม่น้ำแควใหญ่ทัพหนึ่ง ส่วนทัพบกนั้นให้พระมหาอุปราชเป็นปีกขวา พระเจ้าอังวะเป็นปีกซ้าย พระเจ้าตองอูเป็นกองกลางยกลงมา ก่อน แล้วพระเจ้าหงสาวดียกกองทัพหลวงตามลงมา ให้พระมหาธรรมราชา พระยาสุวรรณโลก พระยาพิชัยมาในกองทัพหลวงด้วย และครั้งนั้นพระเจ้าเชียงใหม่เมกุติบิตพลับบอกป่วยเสีย ให้แต่พระยาแสนหลวง พระยาสามล้านคุมเสบียงและพาหนะลงมาตามเกณฑ์ พระเจ้าหงสาวดีขัดเคืองพระเจ้าเชียงใหม่ แต่ยังไม่หาว่าประการใดไม่ ให้กองทัพเมืองเชียงใหม่คุมลำเลียงเสบียงอาหารตามกองทัพหลวงลงมา

ฝ่ายกรุงศรีอยุธยาเมื่อทราบข่าวพระเจ้าหงสาวดียกกองทัพเข้ามาตีหัวเมืองเหนือ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงให้จัดกองทัพให้พระรามศวรราชโอรสยกขึ้นไปช่วยเมืองพิษณุโลก กองทัพยกขึ้นไปถึงแขวงเมืองนครสวรรค์ ทราบว่าเสียเมืองพิษณุโลกแก่ข้าศึกแล้ว ก็ถอยลงมาตั้งรับข้าศึกอยู่ ณ ที่นั้นแห่งหนึ่ง (เข้าใจว่าในแขวงเมืองชัยนาท)^{๑๕} กองทัพพม่ายกลงมาถึงตรงนั้นได้รับพุงกับกองทัพไทยเป็นสามารภ กองทัพไทยเอาปืนใหญ่ลงเรือเที่ยวไล่ยิงพม่าล้มตายเป็นอันมาก จนกองทัพต้องหยุดชะงักอยู่ พระเจ้าหงสาวดีให้ข้าหลวงขึ้นไปเร่งกองทัพเรือของพระเจ้าแปรยกลงมาถึง พม่าจึงเข้าระดมตีกองทัพพระรามศวรทั้งทางบกและทางเรือพร้อมกัน กองทัพไทยมีกำลังน้อยกว่า ต้านทานไม่ไหวก็ถอยลงมายังกรุงศรีอยุธยา

๑๕ ในหนังสือพงสาวดาร มีแต่เรื่องพระยาพิชัยมฤตย์ พระยาวิชิตณรงค์ยกไปไม่ทัน ความนอกนั้นได้ความจากพงสาวดารพม่า แต่พม่าว่าพระมหินทร์เป็นแม่ทัพ ที่จริงคงเป็นพระรามศวร

เมื่อกองทัพพระเจ้าหงสาวดียกลงมาจวนจะถึงกรุง ฯ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิให้กองทัพบก ทัพเรือออกกระตมตีกองทัพพระเจ้าหงสาวดีที่ใกล้ทุ่งลุมพลี ได้รับกันเป็นสามารตอีกครั้งหนึ่ง กองทัพไทยสู้ไม่ได้ก็ต้องถอยกลับเข้าพระนคร เสียเรือรบแก่พม่าซ้ำศึกเป็นอันมาก พระเจ้าหงสาวดีก็เลยตีได้ชานป้อมพระนครทั้งด้านเหนือตะวันตกและตะวันออก แล้วจึงให้กองทัพมาตั้งล้อมพระนครอยู่สามด้าน ฝ่ายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเห็นซ้ำศึกมีกำลังมากนัก จะเอาชัยชนะในการรบรุกไม่ได้ จึงเป็นแต่เพียงใช้เรือรบเอาปืนใหญ่คอยเที่ยวยิงมิให้ซ้ำศึกรุกเข้ามาใกล้พระนคร เพื่อจะถ่วงเวลาให้ซ้ำศึกต้องเลิกทัพกลับไปเองด้วยขัดสนเสบียงอาหาร หรือมิฉะนั้นก็ต้องล่าไปในเวลาจวนน้ำเหนือหลากลงมา แต่พระเจ้าหงสาวดีได้ตระเตรียมการเข้ามาโดยรู้ภูมิลำเนากรุงศรีอยุธยา มีกองทัพเรือและปืนใหญ่อลังการมากด้วยเพียงพอ พอสถล่อมกรุง ฯ แล้วก็พยายามทำลายเรือรบไทยได้หมด จนเห็นว่าไทยไม่อาจจะเอาปืนใหญ่ลงเรือไปเที่ยวไล่ยิงได้ดังแต่ก่อนแล้ว จึงให้เอาปืนใหญ่เข้ามาตั้งจังก้ายิงเข้ามาในพระนคร ดูกวัดวามันเมืองราชฎรหักพังลงทุก ๆ วัน ครั้นเห็นชาวพระนครพากันครั่นคร้ามอยู่แล้ว พระเจ้าหงสาวดีก็มีพระราชสาส์นเข้ามายังสมเด็จพระมหาจักรพรรดิว่าจะรบหรือจะยอมแพ้ รับเป็นไมตรีก็ให้เลือกเอาอย่างหนึ่ง ในพงศาวดารพม่าว่าพวกชาวพระนครทนปืนพม่าไม่ได้พากันกราบทูลร้องทุกข์สมเด็จพระมหาจักรพรรดิฯ จึงยอมแพ้รับเป็นไมตรีกับพระเจ้าหงสาวดี

ตรงนี้หน้าจะวินิจฉัยสักหน่อย ว่าเหตุใดสมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงยอมแพ้ซ้ำศึก เพราะเมื่ออ่านไปถึงพระเจ้าหงสาวดีตีกรุงศรีอยุธยาคราวหน้าจะแลเห็นว่าไทยต่อสู้จริง ๆ ก็อาจรักษาพระนครไว้ได้ แต่ครั้งนี้เหตุใดจึง

ยอมแพ้เสียง่าย ๆ ความซื่อเห็นวาท์เพียงพม่ายังมีใหญ่เข้ามาได้ถึงในพระนครเห็นจะไม่พอเป็นเหตุที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจะยอมแพ้ คงจะมีเหตุอื่นอีกเป็นแน่ เมื่อพิจารณาไปเห็นว่าเหตุที่แพ้ นั้น น่าจะเป็นด้วยข้างฝ่ายไทยที่รักษาพระนครไม่เป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ด้วยการสงครามครั้งนี้ พวกข้าราชการซึ่งเห็นวาท์ไม่ควรจะรบมาแต่แรกมีมากด้วยกันดังกล่าวมาแล้ว ครั้นเกิดศึกจนเสียเมืองเหนือและกองทัพกรุงไปฝ่ายแพ้อยกกลับมา ข้าศึกเข้าล้อมพระนคร พวกที่เห็นวาท์ไม่ควรรบจึงพากันโทษพระราเมศวร พระยาจักรี พระยาสุนทรสงครามว่าทะนงองอาจไปเปล่า ๆ ถ้ายอมเสียข้างเผือก ๒ ข้างแต่แรกแล้ว บ้านเมืองก็จะหาขึ้นเชื่องอย่างนี้ไม่ ข้างในพระนครคงจะมีเสียอย่างน้อยอยู่โดยมาก ฝ่ายข้างในพระเจ้าหงสาวดีที่มาชวนเป็นไมตรีครั้งนั้น ก็คงเป็นเพราะคิดเห็นว่าจะตีหักเอาพระนครศรีอยุธยาในคราวนั้นเห็นจะ ไม่ได้ด้วยไปเสียเวลาที่หัวเมืองเหนือเสียก่อน ยังมีเวลาที่จะตีพระนครศรีอยุธยา ก่อนน้ำหลากไม่ช้านัก เห็นว่าจะต้องคิดผ่อนผันในทางอุบายให้เป็นการยืดยาวต่อไป จึงมีพระราชสาส์นถึงสมเด็จพระมหาจักรพรรดิว่าถ้ายอมเป็นไมตรีเสียโดยดี พอได้แก่ความอภัยศอดสูแล้วก็จะเลิกทัพกลับไป และสัญญาว่าจะไม่เอาเมืองกรุงศรีอยุธยาเป็นเชลย พระเจ้าหงสาวดีมีราชสาส์นเข้ามาว่าดังนี้ ก็ต้องใจพวกข้าราชการที่ไม่อยากรบอยู่แต่เดิม จึงพากันกราบทูลร้องทุกข์ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิไม่สามารถจะขัดขึ้นคนมากได้ ก็ต้องยอมเป็นไมตรีกับพระเจ้าหงสาวดี กล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่ามีรับสั่งให้ปลูกพลับพลาที่ริมวัดหัตถาวาส (คือวัดข้างอยู่ใกล้วัดหน้าพระเมรุ) ให้เชิญพระพุทธรูปและพระธรรมพระสงฆ์ไปประดิษฐานเป็นประธาน แล้วสมเด็จพระมหาจักรพรรดิกับพระเจ้าหงสาวดีเสด็จไปพบกันที่พลับพลา นั้น พระเจ้า

หงสาวดีทูลขอช้างเผือกเป็น ๔ ช้าง กับขอพระราเมศวร พระยาจักรี พระยาสุนทรสงคราม ซึ่งเป็นหัวหน้าพวกที่ติดต่อสู้เอาตัวไปเสียยังเมืองหงสาวดี ในพงศาวดารพม่าว่าพระเจ้าหงสาวดีให้ไทยรับส่งส่วยช้างปีละ ๓๐ ช้าง เงินปีละ ๓๐๐ ชั่งกับทั้งยอมให้ผลประโยชน์ภาษีอากรที่เก็บได้ในเมืองมะริดเป็นของพม่าด้วย เพราะในสมัยนั้นเมืองมะริดเป็นเมืองท่าค้าขายกับต่างประเทศ มีกำนันไปมาเสมอ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิยอมตามประสงค์แล้ว พระเจ้าหงสาวดีก็เลิกทัพกลับไป ๑๖

พอสิ้นศึกหงสาวดี ฝ่ายไทยก็เห็นผลแห่งการที่แพ้ในทันที เจ้าเมืองปัตตานีอันเป็นประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยา ยกกองทัพเรือเข้ามาช่วยกรุง รักษาศรีนครครั้นนั้น (เห็นจะยกเข้ามาถึงต่อเมื่อกองทัพหงสาวดีกลับไปแล้ว) มาเห็นยอมแพ้เข้าศึก พระยาปัตตานีก็เลยกำเริบเข้าปล้นพระราชวัง แต่ไทยมีกำลังมากกว่าก็ปราบปรามพวกแขกปัตตานีฝ่ายหนึ่งไป ส่วนทางเมืองหงสาวดีซึ่งได้ทำสัญญาเลิกรบกันครั้งนั้น ก็เป็นแต่ปรากฏภายนอกกว่ากลับเป็นไมตรีกัน แต่ที่จริงสัญญาที่ทำนั้นเสมอเพราะความร้ายให้เกิดผลในภายหลังต่อมาเป็นอันมาก ด้วยพระเจ้าหงสาวดีต้องการจะแผ่อำณาเขตเอากรุงศรีอยุธยาเป็น

๑๖ ในหนังสือพระราชพงศาวดารพม่า กล่าวว่าครั้งนั้นพระเจ้าหงสาวดีเอาสมเด็จพระมหาจักรพรรดิไปเมืองหงสาวดีด้วย ส่วนกรุงศรีอยุธยาให้สมเด็จพระมหินทราธิราชครองเป็นประเทศราชขึ้นต่อเมืองหงสาวดีต่อมา ข้าพเจ้าเห็นว่าจะเป็นความจริงไปไม่ได้ ด้วยครั้งนั้นเป็นแต่การยอมกันโดยประนีประนอม ถ้าข้าศึกจะเอาสมเด็จพระมหาจักรพรรดิไปเป็นเชลยไทยที่ไหนจะยอมเป็นไมตรี ต่อมาทรงเปลี่ยนความคิดว่าสมเด็จพระมหาจักรพรรดิคงจะเสด็จไปประทับอยู่ที่เมืองหงสาวดีสัก ๒-๓ ปี และต่อมาทรงผนวชแล้วจึงเสด็จกลับมายังพระนครศรีอยุธยา ดังปรากฏอยู่ในหนังสือเรื่องพระราชประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราชซึ่งทรงนิพนธ์ขึ้นเมื่อก่อนสิ้นพระชนม์ไม่นานนัก

เมืองขึ้น ยกเรื่องช้างเผือกขึ้นอ้างเป็นแต่อุบาย ทყยอมเป็นไมตรีก็เพราะตีกรุงศรีอยุธยาไม่ได้ มิใช่เพราะสมเด็จพระมหาจักรพรรดิยอมให้ช้างเผือก เพราะฉะนั้นถึงทำทางไมตรีแล้วก็ยังจะคิดเอากรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองขึ้นมิรู้วาย พระเจ้าหงสาวดีมีกำลังเมืองไทยเห็นว่าจะตีหักเอาด้วยกำลังนั้นยาก จึงคิดอุบายอาศัยทางไมตรี ซึ่งมีขึ้นกับไทย ครั้นนั้นมา แสดงความขอบพอมพระมหาธรรมราชาออกหนุนให้มีอำนาจขึ้นทางหัวเมืองเหนือ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจะบังคับบัญชาว่ากล่าวถึงแต่ก่อน พระเจ้าหงสาวดีก็ยกก็ถกกันออกหนุนช้างพระมหาธรรมราชาไว้ เป็นดังนี้มาเนืองๆ จนในพระนครศรีอยุธยาเกิดก๊วนแห่งพระมหาธรรมราชา ๆ ก็ต้องหันไปพึ่งพระเจ้าหงสาวดียิ่งขึ้นทุกที เลยเป็นเหตุให้ไทยเกิดแตกร้างกันขึ้นเอง ก็ถอยกำลังลงถึงประสงค์ของพระเจ้าหงสาวดีด้วยประการฉะนี้*

๑๗. ก่อนที่จะกล่าวถึงเหตุการณ์ซึ่งเกิดขึ้นต่อมา จำต้องเล่าเรื่องแต่พระเจ้าหงสาวดีมีชัยชนะไปจากกรุงศรีอยุธยา เมื่อคราวขอช้างเผือกนั้น กลับไปถึงเมืองหงสาวดีไม่ช้าก็ได้ข่าวว่า พระเจ้าเมืองเชียงใหม่เมื่อก่อนติดกับพระเจ้านครลำปาง พระยาแพะ พระยาน่าน และพระยาเชียงใหม่จะตั้งแข็งเมืองไม่ยอมขึ้นต่อเมืองหงสาวดี เพราะถูกพระเจ้าหงสาวดีดูหมิ่นเมื่อคราวเกณฑ์ให้เมืองเชียงใหม่ส่งเสบียงอาหารกองทัพที่มาตีกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าหงสาวดีทราบความก็ยกกองทัพหลวงเข้ามาตีเมืองเชียงใหม่ เมื่อปลายปีชวด พ.ศ. ๒๑๐๗ นั้น เกณฑ์พระมหาธรรมราชาให้ยกกองทัพหัวเมืองเหนือขึ้นไปช่วยด้วย ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่เห็นว่าข้าศึกเหลือกำลัง ก็ยอมอ่อนน้อมต่อ

* ข้อนี้เป็นเหตุที่ทำให้ทรงสันนิษฐานว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ คงจะเสด็จไปประทับที่เมืองหงสาวดีจริง ๆ จึงทำให้พระมหาธรรมราชาเกิดแตกร้างกับพระมหินทรเจ้าขึ้น

พระเจ้าหงสาวดี แต่เจ้าเมืองซึ่งเป็นคู่คิดสืบนั่นจับได้แต่พระยาเชียงแสนคนเดียว อีกสามคนหนีไปพึ่งพระเจ้าไชยเชษฐากรุงศรีสัตนาคนหุตอยู่ ณ เมืองเวียงจันทน์ พระเจ้าไชยเชษฐาไม่ยอมส่งตัวให้ พระเจ้าหงสาวดีขัดเคืองจึงให้พระมหาอุปราชายกกองทัพไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุต ส่วนเมืองเชียงใหม่นั่นกลับให้เจ้าหญิงจีระประภาลัยขึ้นครองเมือง แล้วพระเจ้าหงสาวดีก็เลิกทัพหลวงกลับไปเมืองหงสาวดี เอาตัวพระเจ้าเชียงใหม่เมกุติไปด้วย กองทัพพระมหาธรรมราชานักให้เลิกกลับมาบ้านเมืองเหมือนกัน

ฝ่ายพระมหาอุปราชายกกองทัพไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุต ได้หัวเมืองรายทางเข้าไปโดยลำดับจนถึงเมืองเวียงจันทน์ ซึ่งเป็นราชธานีของพระเจ้าไชยเชษฐา ๆ ต่อสู้เห็นเหลือกำลังก็ทิ้งเมืองเวียงจันทน์เสียพากองทัพหลบไปซุ่มอยู่ในป่า พระมหาอุปราชได้เมืองเวียงจันทน์จับได้ญาติวงศ์และมเหสีสนมกำนัลของพระเจ้าไชยเชษฐา ส่งไปเมืองหงสาวดี แล้วให้กองทัพออกติดตามพระเจ้าไชยเชษฐา แต่พระเจ้าไชยเชษฐาชำนาญที่ท้าวพวกหงสาวดี ถ้ากองทัพที่ไปติดตามมีกำลังมากก็หลบเลี่ยงเสีย ถ้าเป็นกองน้อยก็ออกไปโจมตีเอาแตกพ่ายกลับมา กองทัพหงสาวดีเที่ยวติดตามอยู่จนถึงฤดูฝนก็จับพระเจ้าไชยเชษฐาไม่ได้ พระมหาอุปราชเห็นไพร่พลบอบช้ำมากนัก จึงให้เรียกกองทัพกลับไปตั้งรวมกันอยู่ที่เมืองเวียงจันทน์ หมายถึงพอสิ้นฤดูฝนจึงจะให้ออกติดตามจับพระเจ้าไชยเชษฐาต่อไป พอกองทัพหงสาวดีออกไปรวมอยู่ที่เมืองเวียงจันทน์ พระเจ้าไชยเชษฐาได้ทักให้เที่ยวตัดถ้ำเลี้ยงเสบียงอาหาร ซึ่งจะส่งไปยังเมืองเวียงจันทน์ทุก ๆ ทาง จนกองทัพหงสาวดีอดอยากไร้พลพากันเจ็บไข้ล้มตายลงเป็นอันมาก พอสิ้นฤดูฝนพระมหาอุปราชาก็ต้องรีบเลิก

ทัพกลับไป ฝ่ายกองทัพพระเจ้าไชยเชษฐากลับติดตามไปจนปลายแดน กิตติ-
ศัพท์ก็เลื่องลือว่าพระเจ้าไชยเชษฐามีชัยชนะพระเจ้าหงสาวดีในครั้งนั้น

ฝ่ายพระเจ้าไชยเชษฐาได้ราชธานีคืน ได้แต่เมืองเปล่า เพราะพวก
หงสาวดีเก็บบริบทพยัสสมบัติ ทั้งจับมเหสีและสนมกำนัลไปเสียเกือบหมด
พระเจ้าไชยเชษฐาจะหามเหสีใหม่ จึงให้ราชทูตเชิญราชสาส์นกับเครื่องราช-
บรรณาการมาถวายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทูลขอพระเทพกษัตรีราชธิดาเป็น
อัครมเหสี ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิกำลังเค้นพระ-
เจ้าหงสาวดี ก็นึกดีที่จะเป็นสัมพันธมิตรกับพระเจ้าไชยเชษฐา แต่เมื่อเวลา
นั้นพระเทพกษัตรีราชธิดาประชวรอยู่ จะผัดผ่อนให้รออยู่ต่อไป เกรงว่า
พระเจ้าไชยเชษฐาจะผันแปรไปเป็นสัมพันธมิตรเสียกับเมืองอื่น จึงพระราช-
ทานพระแก้วฟ้าอันเป็นราชธิดาเกิดด้วยพระสนมแทนไป ครั้นพระเจ้าไชย
เชษฐาทราบว่ามีใช้ราชธิดาของสมเด็จพระสุริโยทัย ก็ไม่พอพระฤทัยให้พา
พระแก้วฟ้ากลับมาส่ง ว่าจะขอประทานเฉพาะพระเทพกษัตรีด้วยประสงค์จะ
ไกร่ไถว้วงศ์สมเด็จพระสุริโยทัยซึ่งมีพระเกียรติยศเป็นยอดของสตรี ไปเป็นพระ
อัครมเหสี สมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็นำไปรบบัญชาตาม

ก็การที่กรุงศรีอยุธยากับกรุงศรีสัตนาคนหุต ให้ทูตไปมาว่ากันด้วย
เรื่องราชธิดาครั้งนั้น พระมหาธรรมราชาเฝ้าทูลถามความเพราะเหตุเดินทาง
ท่านสมอสอ (ในแขวงมณฑลเพชรบูรณ์) ไม่ห่างเมืองพิษณุโลกนัก ครั้น
ทราบว่าสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ จะประทาน พระเทพ กษัตรี ไปยัง กรุงศรี
สัตนาคนหุต พระมหาธรรมราชาไม่เห็นชอบด้วย ด้วยพระเทพกษัตรีเป็น
พระน้องนางของพระวิสุทธิกษัตรีร่วมพระมารดาเดียวกัน บางทีพระวิสุทธิ-
กษัตรีเองจะเป็นผัว ไม่เห็นชอบด้วย ด้วยรู้ว่าพระเจ้าหงสาวดีคงจะยกกอง

ทัพมาตีกรุงศรีสัตนาคนหุตอีก พระมเหสีสนมกำนัลของพระเจ้าไชยเชษฐา
 เคยถูกกองทัพพระเจ้าหงสาวดีจับไปได้คราวหนึ่งแล้ว ถ้ามารบกันขึ้นอีกเกรง
 พระเทพกษัตรีจะไปเป็นอันตราย แต่ในเวลานั้นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ
 ไม่ไว้พระทัยพระมหารัชมรรคาเสียแล้ว จึงมิได้ทรงหาหรือเรื่องที่จะประทาน
 พระเทพกษัตรีแก่พระเจ้าไชยเชษฐา พระมหารัชมรรคาจะไปทูลห้ามปราม
 สมเด็จพระมหาจักรพรรดิไม่ได้ จึงให้คนเร็วรีบไปทูลความแก่พระเจ้าหงสาว-
 ดี ๆ ก็ให้กองทัพมาซุ่มสกัดทางอยู่ พอข้าหลวงกรุงศรีอยุธยาเชิญพระเทพ
 กษัตรีไป กองทัพพม่าก็เข้าชิงนางพาไปเสียเมืองหงสาวดี ฝ่ายพระมหา
 ธรรมราชาคงอุบายบอกลงมาทูลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิว่า พระเจ้าหงสาวดี
 ให้มาชิงพระเทพกษัตรีไปโดยอำเภอพระฤทัย พระมหารัชมรรคาหาได้รู้
 เห็นด้วยไม่ ข้างกรุงศรีอยุธยาไม่รู้เท่าทันพระมหารัชมรรคา แต่ไม่อาจว่า
 กล่าวอย่างไรด้วยก็ติดพระเจ้าหงสาวดีอยู่ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิรู้สีกอภัยยศ
 ออกสูทอยู่ไม่ได้ จึงทรงมอบราชการบ้านเมืองแก่พระมหินทร์^{๑๗} แล้วเสด็จ
 ออกทรงผนวช ข้าราชการทั้งหลายก็พากันออกบวชตามเสด็จด้วยเป็นอันมาก

การที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จออกทรงผนวชครั้งนั้น ก็ให้เสมอ
 เร่งให้เกิดเหตุร้ายแก่บ้านเมือง เพราะทำให้เกิดวุ่นเรในราชการอันเห็นได้
 เช่นที่ข้าราชการพากันออกบวชตามเสด็จเสียเป็นอันมากนั้นเป็นต้น แต่ข้อ

๑๗ เรื่องสมเด็จพระมหินทราธิราชครองราชสมบัติ หนังสือพระราชพงศาวดารยังกันอยู่
 บางฉบับนับตั้งต้นรัชกาลแต่ตอนนี้เป็นครั้งที่ ๑ ไปจนสมเด็จพระมหาจักรพรรดิกลับเข้าว่า
 ราชการ แล้วไปนับเมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิสวรรคตแล้ว เป็นรัชกาลสมเด็จพระมหินทร์
 ครั้งที่ ๒ อีกตอนหนึ่ง แต่บางฉบับนับรัชกาลสมเด็จพระมหินทร์ต่อเมื่อสมเด็จพระมหาจักร
 พรรดิสวรรคต ซึ่งข้าพเจ้าเห็นชอบด้วย เชื่อว่าทรงนับแต่ได้สำเร็จราชการ ได้ราชาภิเษก
 ต่อเมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิสวรรคต

สำคัญนั้น คือที่เป็นเหตุให้พระมหากษัตริย์มีความยำเกรงกรุงศรีอยุธยา เพราะพระมหินทร์เป็นแต่หนึ่งของพระมเหสี มิใช่เป็นพระราชบิดาเหมือน สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เพราะฉะนั้นพอพระมหินทร์ขึ้นว่าราชการบ้านเมือง พระมหากษัตริย์ก็ตั้งเกรงยำเกรง จะต้องการอย่างไรก็อ้างพระเจ้าหงสาวดีบังคับบัญชาลงมายังกรุงศรีอยุธยา พระมหินทร์ต้องผ่อนผันทำตามด้วยเกรงอำนาจพระเจ้าหงสาวดี พระมหินทร์ได้ความคับแค้นพระหฤทัยหนักเข้า จึงคิดจะกำจัดพระมหากษัตริย์เสีย ครั้นนั้นพระมหินทร์ได้พระรามณรงค์ (ผู้ว่าราชการเมืองกำแพงเพชร) ซึ่งเอาใจออกห่างจากพระมหากษัตริย์มาอยู่ในกรุงเป็นที่ปรึกษา จึงคิดกันเป็นกลอุบายบอกความลับไปยังพระเจ้าไชยเชษฐา ให้ยกกองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตลงมาตีเมืองพิษณุโลก พระมหินทร์จะยกกองทัพกรุงฯ ขึ้นไป ประหนึ่งว่าจะไปช่วย เมืองพิษณุโลก เมื่อได้ทีแล้วให้ช่วยกันจับพระมหากษัตริย์ให้ได้ ฝ่ายพระเจ้าไชยเชษฐาก็แค้นพระมหากษัตริย์อยู่ด้วยเรื่องพระเทพกษัตริย์ ครั้นพระมหินทร์ชวนกันไปก็สมคิด จึงให้เตรียมกองทัพ พอถึงฤดูแล้งปลายปีขาล พ.ศ. ๒๑๐๙ พระเจ้าไชยเชษฐาก็กองทัพลงมายังเมืองพิษณุโลก แต่ทำกิตติศัพท์ให้ปรากฏแพร่หลายว่ามีความแค้นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิที่ได้ทำสัญญาว่าจะประทานพระเทพกษัตริย์แล้วกลับให้ได้รับความอับอายอดสู จะลงมาตีพระนครศรีอยุธยาแก้แค้น แต่ว่าจะตีเมืองพิษณุโลกก่อน เพราะเป็นเมืองด่านอยู่ข้างฝ่ายเหนือ

ฝ่ายพระมหากษัตริย์เมื่อได้ข่าวว่ากองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตยกมา ยังไม่สงสัยว่าจะยกมาโดยกลอุบายของพระมหินทร์ จึงบอกข่าวศึกลงมายังกรุงศรีอยุธยา ขอกองทัพขึ้นไปช่วย แล้วให้ขนเสบียงอาหารต้อนผู้คนเข้าในเมือง

พิษณุโลก พระเตรียมป้องกันบ้านเมืองเป็นสามารภ ยังไม่วางพระหฤทัย จึงให้บอกไปบอกกองทัพพระเจ้าหงสาวดีมาช่วยอีกทางหนึ่ง พระมหินทร์ได้รับไปบอกพระมหาธรรมราชาขอกองทัพขึ้นไปช่วยก็สมหมาย จึงมีรับสั่งให้พระยาสิทธิราชเดโชชัยกับพระยาท้ายน้ำรับคุมกำลังล่วงหน้าขึ้นไปกองหนึ่ง เหมือนอย่างว่าจะให้ขึ้นไปช่วยรักษาเมืองพิษณุโลก จารัสสั่งเป็นความลับไปแก่พระยาสิทธิราชเดโชชัย ว่าถ้ากองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตกับกองทัพกรุงศรีอยุธยาขึ้นไปถึงพร้อมกันเมื่อใดให้พระยาสิทธิราชเดโชชัยเป็นไส้ศึกขึ้นในเมือง ครั้นพระยาสิทธิราชเดโชชัยล่วงหน้าไปแล้ว พระมหินทร์จึงจัดกองทัพเรือให้พระยารามซึ่งว่าที่สมุหนายกคุมกองหน้า พระมหินทร์เสด็จเป็นจอมพลในกองหลวงยกตามขึ้นไปยังเมืองพิษณุโลก กองทัพหน้าตั้งอยู่ที่วัดจุฬามณี กองหลวงตั้งอยู่ที่ปากฟิงช้างใต้เมืองลงมา

ฝ่ายพระยาสิทธิราชเดโชชัยขึ้นไปถึงเมืองพิษณุโลก กลับไปเข้าเป็นพวกพระมหาธรรมราชา ทูลความลับทั้งปวงให้ทราบ พระมหาธรรมราชาจึงให้ห้ามกองทัพกรุงฯ มิให้เข้าไปในเมือง แล้วคิดกลอุบายให้ทำแพไฟขึ้นเป็นอันมาก จุฬไฟปล่อยแพให้ลอยลงมาไหม้กองทัพเรือกรุงศรีอยุธยาแตกวันลง มาจนถึงทัพหลวง ฝ่ายข้างกองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุต เมื่อรู้ว่ากองทัพกรุงฯ ยกขึ้นไปถึงก็เข้าระดมตีเมืองพิษณุโลก ครอบงำกันเป็นสามารภ แต่เวลานั้นกองทัพกรุงฯ ถอยลงมาเสียแล้ว กองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตก็ตีเอาเมืองไม่ได้ พอได้ข่าวว่ากองทัพพระยาพุกามกับพระยาเสือหาญซึ่งพระเจ้าหงสาวดีให้เข้ามาช่วยพระมหาธรรมราชา มาจนจะถึงเมืองพิษณุโลก พระเจ้าไชยเชษฐาก็เลิกทัพไปเมืองเวียงจันทน์ พระมหินทร์ทรงทราบว่างองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตเลิกลบไปแล้ว ก็เลิกทัพหลวงกลับลงมากรุงศรีอยุธยา

๑๘. พอเสร็จการศึกษาพระมหากษัตริย์ก็ออกไปเมืองหงสาวดี ไปทูล
ร้องทุกข์ต่อพระเจ้าหงสาวดีในเรื่องที่พระมหินทรคบคิดกับพระเจ้าไชยเชษฐา
มาทำร้าย พระเจ้าหงสาวดีก็สมคะเนจึงอภิเษกพระมหากษัตริย์ให้เป็นพระ
ศรีสรเพชญ^{๑๘} เจ้าฟ้าพิษณุโลกเรียกในพงศาวดารว่า “เจ้าฟ้าสองแคว”^{๑๙}
เป็นประเทศราชขึ้นต่อเมืองหงสาวดี มิให้ขึ้นกรุงศรีอยุธยาต่อไป

ฝ่ายพระมหินทรเมื่อลอยทัพมากรุงศรีอยุธยาแล้ว ครั้นทราบความว่า
พระมหากษัตริย์ออกไปเมืองหงสาวดี ก็เข้าพระหฤทัยว่าคงไปฟ้องร้องยุยง
พระเจ้าหงสาวดีให้มาทำร้ายกรุงศรีอยุธยา เกรงการจะหนักแน่นเหลือกำลัง
ด้วยเหตุข้าราชการรวนเรไม่เป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน จึงไปทูลวงวนสมเด็จพระ
พระมหาจักรพรรดิให้ทรงลาผนวช เชิญเสด็จขึ้นว่าราชการเมืองดังแต่ก่อน แล้ว
สมเด็จพระมหาจักรพรรดิกับพระมหินทรก็รีบเสด็จขึ้นไปยังเมืองพิษณุโลกด้วย
กัน* ในเวลาพระมหากษัตริย์ยังอยู่ที่เมืองหงสาวดีได้รับพระวิสสุทธินิษัตริ
ราชธิดา ซึ่งเป็นมเหสีพระมหากษัตริย์กับทั้งพระราชนัดดาจากเมือง
พิษณุโลก หวังจะให้พระมหากษัตริย์เป็นห่วง ไม่กล้าขอกองทัพหงสาวดี

๑๘ นามว่า “ศรีสรเพชญ” นี้ ในหนังสือพระราชพงศาวดาร ว่าเป็นพระนามถวาย
พระมหากษัตริย์เมื่อทำพิธีราชาภิเษก แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสังเกต
เห็นในนามเจ้าฟ้าเมืองเชียงใหม่ ซึ่งเข้ามาสวามิภักดิ์เมื่อรัชกาลที่ ๕ ว่าที่จริงเป็นนามเจ้า
ประเทศราชตามธรรมเนียมของพม่า

๑๙ ยศเจ้าฟ้า ปราภฏแรกใช้เมื่อกรุงศรีอยุธยาในครั้งนั้นเป็นครั้งแรก และคำว่า “สองแคว”
เป็นชื่อเก่าของพิษณุโลก

* ในหนังสือพระราชประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราชซึ่งทรงนิพนธ์ขึ้นภายหลัง ทรงเขียน
เป็นทำนองว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิซึ่งทรงผนวชและเสด็จกลับมาจากเมืองหงสาวดีได้เสด็จ
ขึ้นไปยังเมืองพิษณุโลกกับพระมหินทรในครั้งนั้น หลังจากนั้นจึงได้ทรงลาผนวชและกลับขึ้นครอง
ราชสมบัติอีกครั้งหนึ่ง

มาตีกรุงศรีอยุธยา และครั้งนั้นเมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จกลับมาถึงเมืองนครสวรรค์ ให้พระมหินทร์คุมกองทัพขึ้นไปยังเมืองกำแพงเพชร หวังจะทำลายเมืองเสีย มิให้ข้าศึกอาศัยเป็นที่มั่นได้ต่อไป แต่เมื่อกองทัพยกขึ้นไปถึงขุนอินทรเสนากับขุนนางต่างใจซึ่งพระมหาธรรมราชาให้รักษาเมืองกำแพงเพชร ทราบว่ากองทัพกรุงฯ จะขึ้นไปทำลายเมืองกำแพงเพชรด้วยเกิดเป็นอริกันกับพระมหาธรรมราชาไม่เข้าช่วย ช่วยกันรวบรวมกำลังยกออกไปปล้นกองทัพหน้าซึ่งเข้าไปอยู่ใกล้เมือง ครั้งนั้นกองทัพกรุงฯ ประมาทคิดว่าจะไม่มีผู้ใดต่อสู้ก็พ่ายแพ้พวกเมืองกำแพงเพชร พระมหินทร์เห็นว่าจะทำการไม่สำเร็จก็เลิกทัพกลับลงมา

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จกลับมาถึงกรุงฯ ก็ให้ลงมือจัดการตระเตรียมป้องกันพระนคร ด้วยเกรงว่าจะมีศึกหงสาวดีมาในไม่ช้า และการตระเตรียมครั้งนั้น ได้จัดการแก้ไขเพิ่มเติมเครื่องป้องกันพระนคร มีปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารหลายอย่าง คือให้แต่งป้อมเพชรและหอระฆังวางปืนใหญ่รายรอบพระนครให้แข็งแรงกว่าเดิม กำแพงพระนครด้านตะวันออกในสมัยนั้นยังอยู่ทางลำน้ำ ให้ตั้งค่ายรายนอกกำแพงไปตามริมแม่น้ำอีกชั้นหนึ่ง และให้ปลูกหอโถนในน้ำใกล้ริมฝั่งออกไป ๕ วารอบพระนคร มิให้ข้าศึกเอาเรือเข้ามาถึงริมพระนครได้

ฝ่ายพระมหาธรรมราชาอยู่ที่เมืองหงสาวดี ครั้นได้ทราบว่าสมเด็จพระมหาจักรพรรดิกับพระมหินทร์ขึ้นไปรับพระวิสุทธิกษัตริย์กับพระโอรสธิดา พาไปไว้เป็นตัวจำนำที่พระนครศรีอยุธยา ก็ตกพระทัย รืบนำความไปกราบทูลพระเจ้าหงสาวดี ๆ จึงสั่งให้เตรียมกองทัพจะมาตีกรุงศรีอยุธยา ให้พระมหาธรรมราชากลับมาก่อน ให้มาเตรียมกองทัพหัวเมืองเหนือไว้ แล้วพระเจ้า

หงสาวดีก็ให้กะเกณฑ์เมืองประเทศราชและหัวเมืองขึ้นทั้งปวงเข้ากองทัพ พอ
ปลายฤดูฝนพระเจ้าหงสาวดีก็ยกกองทัพออกจากพระนครในเดือน ๑๑ ปีมะโรง
พ.ศ. ๒๑๑๑ กระบวนทัพพระเจ้าหงสาวดียกเข้ามาครั้งนี้ จัดกองทัพ
กษัตริย์ ๗ ทัพ คือพระมหาอุปราชทัพหนึ่ง พระเจ้าแปรทัพหนึ่ง พระเจ้า
ทองอุทัยทัพหนึ่ง พระเจ้าอังวะทัพหนึ่ง กองทัพเหล่านี้มีกองไทยใหญ่สมทบทุก
ทัพ และให้พระราชาบุตรซึ่งครองเมืองสรวดีสมทบกับพวกเมืองเชียงใหม่
เชียงตุงอีกทัพหนึ่ง ทัพหลวงของพระเจ้าหงสาวดีทัพหนึ่ง กองทัพไทยของ
พระมหาธรรมราชาอีกทัพหนึ่ง จึงรวมเป็น ๗ ทัพด้วยกัน พงศาวดารพม่า
ว่ารวมทุกทัพเป็นจำนวนพล ๕๐๐,๐๐๐ ยกเข้ามาทางด่านแม่ละเมา และมา
ประชุมทัพที่เมืองกำแพงเพชรเหมือนอย่างคราวก่อน

ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุธยาในคราวนี้ไม่มีท่าทางที่จะไปรบพุ่งที่อื่นได้เหมือน
คราวก่อน เพราะหัวเมืองเป็นกบฏไปเข้าข้างข้าศึกเสียทั้งหมด แม้ผู้คนใน
มณฑลราชธานีก็ตื่นแตกหลบหนีเสียมารวบรวมไพร่พล ไม่ได้เต็มตามจำนวน
เพราะเหตุเหล่านี้จึงได้แต่เอาพระนครเป็นที่มั่นคอยต่อสู้ข้าศึกอยู่แห่งเดียว
กองทัพพระเจ้าหงสาวดีก็ยกลงมาได้โดยสะดวกมาถึงกรุงศรีอยุธยาแต่เดือน
อ้าย ให้ตั้งค่ายรายล้อมพระนครไว้ ถ้ามั่นเนื้อพระเจ้าหงสาวดีตั้งอยู่ทุ่งลุมพลี
ข้างในกรุงฯ เอาปืนนารายณ์สังหารตั้ง “ในช่องมมสบสวรรค์” (คือที่บ่อ
มมเมืองตรงโรงทหารทุกวันนี้) * ยิ่งไปถึงกองทัพพระเจ้าหงสาวดีก็ถูกรั้วพลช้าง
ม้าล้มตาย พระเจ้าหงสาวดีต้องให้ถอยทัพหลวงไปตั้งที่บ้านมหาพราหมณ์ให้
พันทางปืนใหญ่ และให้กองทัพพระเจ้าทองอุทัยพระยาพลิม ทัพพระยาอภัย

* ใกล้โรงต้มกลั่นในบัดจัน น่าจะเป็น “สบสวรรค์” มากกว่า

คามินี ทัฬมอญเมืองเมาะตะมะ ตั้งรายกันไปข้างด้านเหนือ ด้านตะวันออก ให้กองทัพพระมหาอุปราชากับกองทัพพระมหาธรรมราชาไปตั้ง ด้านตะวันตก (ไม่เป็นด้านสำคัญ ด้วยแม่น้ำกว้างมิใช่ทางที่เข้าตีพระนคร) ให้กองทัพเจ้าเมืองสาวัตถีกับกองทัพเมืองเชียงใหม่และพวกเจ้าฟ้าไทยใหญ่ไปตั้ง ด้านใต้ให้กองทัพพระเจ้าอังวะลงมาตั้ง พิจารณาเห็นตามแผนที่กองทัพข้าศึกซึ่งตั้งล้อมกรุงฯ คราวนี้ ไม่กล้าเข้ามาตั้งใกล้เหมือนคราวก่อน คงเป็นด้วยไทยมีปืนใหญ่ที่มีกำลังแรงมากขึ้น คอยยิงกราดมิให้เข้ามาได้ และการรักษาพระนครต่อสู้ครั้งนี้ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิให้พระยารามเป็นผู้บัญชาการทั่วไป พระยารามตั้งที่บัญชาการ ณ ท้องสนามหลวง แล้วจัดกองเกณฑ์เตรียมไว้สำหรับเป็นกองหนุนพนักงานรักษาหน้าที่ในเวลาต้องการกำลังช่วยด้านละ ๕ กองทั้ง ๔ ด้าน และครั้งนี้สมเด็จพระมหาจักรพรรดิให้มีพระราชสาส์นขึ้นไปยังกรุงศรีสัตนาคนหุต ขอให้พระเจ้าไชยเชษฐา ยกกองทัพลงมาช่วยเป็นศึกกระหนาบอีกทางหนึ่ง

๑๙. ในทางพงศาวดารพบว่า เมื่อกองทัพหงสาวดีเข้าตั้งล้อมกรุงฯ แล้ว พระเจ้าหงสาวดีเรียกแม่ทัพทั้งปวงมาประชุมปรึกษาการที่จะตีพระนคร-ศรีอยุธยา พระมหาอุปราชเห็นว่ากำลังกองทัพที่ยกมามีมากควรจะเข้าตีหักเอาพระนครให้พร้อมกันทุกด้านให้ได้กรุงศรีอยุธยาเสียโดยเร็ว เพราะถ้าช้าวันไปจะเกิดความลำบากด้วยเรื่องเสบียงอาหาร อีกประการหนึ่งถ้าช้าวันไปถึงฤดูฝนก็จะทำการไม่ถนัด พระเจ้าหงสาวดีไม่เห็นชอบด้วย ว่ากรุงศรีอยุธยาแม่น้ำล้อมเป็นที่คับขันมั่นคงยิ่งนักไม่เหมือนเมืองอื่น แล้วการที่ไทยจัดป้องกันบ้านเมืองก็ตระเตรียมไว้เป็นสามารถ ถึงคนน้อยก็อาจสู้คนมากได้ ถ้ายกเข้าตีพร้อมกันทุกด้านคงว่าจะเสียรพพลล้มตายมากนัก ถ้าจួយตีไม่ได้ดังคาดก็

จะพากันเสียที่ข้าศึกทุกทัพ จำจะต้องคิดอ่านตีกรุง ฯ โดยวิธีนี้จะช้วนไปก็
อย่าให้มีท่าทางที่จะเสียที่ไทยได้ด้วยคูเมืองยังแคบ^{๒๐} ด้านอื่นยังล้อมไว้มั่นคง
พระเจ้าหงสาวดีจึงย้ายค่ายหลวงมาตั้งที่ใกล้วัดมเหยงคณ์ข้างกำแพงตะวันออก ให้
กองทัพพระมหาธรรมราชาไปเที่ยวตัดต้นตาลส่งมาให้มาก แล้วให้พระมหา
อุปราชเป็นผู้อำนวยการตีพระนคร ให้ตั้งค่ายแนวแรกห่างคูเมืองออกไป
ประมาณ ๓๐ เส้นก่อน อาศัยค่ายนั้นจัดการเตรียมพร้อมแล้วให้รุกเข้ามาตั้งค่าย
อีกแนวหนึ่ง ห่างค่ายเก่าเข้ามาประมาณ ๑๐ เส้น ชุตดินทำสนามเพลาะและถม
เชิงเทิน แล้วเอาไม้ตาลปัดกรายเป็นเสาระเนียดกันเป็นที่ยิงไปจากในพระนคร
พวกหงสาวดีก็เข้ามาตั้งค่ายถูกชาวพระนครเอาปืนใหญ่ยิงล้มตายลงเป็นอันมาก
จะเข้ามาทำการกลางวันไม่ได้ ต้องลอบเข้ามาตั้งค่ายต่อเวลากลางคืน เจ้า
หน้าทีในพระนครก็แต่งกองอาสาออกทะเลวงพันสู้รบกันมิได้ขาด พระเจ้า
หงสาวดีต้องให้ไพร่พลมาเพิ่มเติมอีกเป็นอันมาก จึงตั้งค่ายแนวที่สองลงได้
ครั้นทำค่ายแนวที่สองมั่นคงแล้วก็ให้รุกมาตั้งแนวที่สามถึงคูเมือง ตอนนั้นใกล้
ค่ายไทย ๆ ยิงโต้กันถูกพวกหงสาวดีล้มตายลงมากกว่าแต่ก่อน ต้องชุกคูเมือง
เดินบังตัวเข้ามาเป็นหลายสาย ครั้นใกล้ลำนํ้าแล้วจึงชุกคูเมืองเล่นกันตาม
แนวค่าย ทำการแต่ในเวลากลางคืน พยายามอยู่กว่าสองเดือนจึงเข้ามาตั้งค่าย
แนวที่สามได้ถึงคูเมือง แต่ก็มาติดอยู่เพียงนั้น ด้วยพวกชาวพระนครยังรักษา
หน้าทีแข็งแรง พวกหงสาวดีจะข้ามคูเมืองเข้ามา ถูกไทยยิงล้มตายต้องถอย
กลับออกไปหลายคราว ข้ามเข้ามาไม่ได้ พระเจ้าหงสาวดีเห็นว่ากำลังรักษา

๒๐. คูเมืองตอนนั้น คือแต่หัวรอ (เหนือวังจันทร์) ลงมาจนปากเจ้าสาร (หน้าวัด
สุวรรณฯ) ในสมัยนั้นยังเป็นคลองแคบ พังชุกกว้างออกไปในรัชกาลหลัง แต่เดิมน้ำสายน้ำกัด
กว้าง กลายเป็นแม่น้ำแล้ว

พระนครยังแข็งแรงนัก ทั้งเครื่องอาวุธยุทโธปกรณ์และเสบียงอาหารก็ยังหามาได้โดยทางทะเล จึงให้กองทัพเรืออ้อมลงมาทางตะพานเผาเข้า (คือที่เรียกกันว่าคลองสี่กั๊กทุกวันนี่) มาออกบางไทร ลงมาตั้งตรวจตรารักษาลำแม่น้ำแต่เมืองธนบุรี เมืองนนทบุรีขึ้นมา กักเรือมิให้ขึ้นมาส่งของถึงพระนครได้ แล้วให้ระดมคนเข้ามคู้ทำถนนข้ามเข้ามาตีพระนคร ให้แบ่งหน้าที่กันทำเป็นสามทาง ทางข้างใต้ให้พระมหาอุปราชามคู้ทำถนนเข้ามาตรงเกาะแก้ว (คือตรงหน้าวัดสุวรรณฯ บัดนี้) ทางหนึ่ง ทางกลางให้พระเจ้าแปรคุมพลทำถนนข้ามเข้ามาที่วัดจันทน์ตรงบางเอียน (คือตรงสถานีอยุธยาบัดนี้) ทางหนึ่ง ทางเหนือให้กองทัพพระเจ้าอังวะมคู้ทำถนนเข้ามาตรงตะพานเกลือ (ที่ใต้วังจันทร์เกษม) อีกทางหนึ่ง พระเจ้าหงสาวดีคาดโทษว่าทางไหนทำไม่สำเร็จจะเอาโทษแม่ทัพถึงชีวิต พระมหาอุปราชฯ พระเจ้าแปร พระเจ้าอังวะต่างเกรงพระราชอาญา ก็ให้เอาไม้ตาลทำทาบทูป้องตัวไพร่พลแล้วรีบเร่งขุดถนนเข้ามาถมคลอง ชาวพระนครเอาปืนยิงตายเสียมากกว่ามาก พวกหงสาวดีก็ยังขับกันหนุนเนื่องเข้ามา คนข้างหน้าตายลงคนข้างหลังก็เอาดินถมทับศพ เลยมาค่ายความกลัวอาชญาพระเจ้าหงสาวดีเป็นกำลัง

ในขณะนั้น เสด็จสมเด็จพระมหาจักรพรรดิประจวบสวรรคต ชาวพระนครก็มีความว่าเหว่ สมเด็จพระมหินทราธิราชราชโอรสซึ่งรับรัชทายาททั้งพระยารามและพวกนายทัพไทย เห็นว่าไพร่พลพากันย่อท้อจะรักษาค่ายริมคูเมืองไว้ไม่ได้ ก็ให้กองทัพถอยเข้ามาตั้งค่ายอีกแนวหนึ่งข้างในพระนคร เอากำแพงเมืองเป็นแนวหน้าค่อสู้ข้าศึก พระเจ้าหงสาวดีเห็นได้ก็ให้ขับพลเข้าตีพระนครทางด้านตะวันออกพร้อมกัน ข้าศึกเข้าเมืองได้ที่ตรงเกาะแก้ว แต่พระมหาเทพผู้เป็นนายด่านตรงนั้นเข้มแข็งในการศึก เอาค่ายแนวในเมืองที่

ทำขึ้นใหม่เป็นทึมน้ำคั่วสับเข้าคึกไว้อยู่ พวกหงสาวดีจะตีหักเอาพระนครไม่ได้
พลล้มตายลงมากนัก ก็ต้องถอยข้ามคูกลับออกไป

๒๐. พระเจ้าหงสาวดีพยายามตีกรุงศรีอยุธยาถึง ๕ เดือนยังไม่ได้
พระนคร ก็เกิดวิตกเพราะจวนถึงฤดูฝน จึงปรึกษาพระมหาธรรมราชาว่าทำ
อย่างไรดี จึงจะให้ศึกเสร็จเสียได้โดยเร็ว พระมหาธรรมราชาทูลว่า ที่ชาว
พระนครยังไม่ยอมแพ้เป็นเหตุด้วยพระยารามคนเดียว พระมหาธรรมราชาจะ
ลองว่ากล่าวดู จึงมีหนังสือลับให้ข้าหลวงเดิมถือเข้ามาถวายพระวิสุทธิกษัตริ
ว่าศึกหงสาวดีเข้ามาประชิดติดพระนครถึงเพียงนี้แล้ว ไม่พอที่สมเด็จพระ
มหินทราราชจะถือค้ำต่อสู้อย่างนี้ ผู้คนล้มตายต่อไป ควรจะมาว่ากล่าวเป็นไมตรี
กับพระเจ้าหงสาวดีเสียเหมือนอย่างครั้งเมื่อขอช้างเผือก เหตุการณ์ทั้งปวงที่ได้
เป็นมานั้น ได้ยินพระเจ้าหงสาวดีตรัสอยู่ว่าเป็นเพราะพระยารามคนเดียว ย่อม
ให้ญาติแตกร้างกันขึ้น ถ้าสมเด็จพระมหินทรส่งตัวพระยารามออกมาถวายเสีย
พระเจ้าหงสาวดีก็ควรจะยอมเป็นไมตรีเหมือนอย่างครั้งก่อน พระวิสุทธิกษัตริ
นำหนังสือนั้นไปถวายสมเด็จพระมหินทร ๆ จึงให้ข้าราชการทั้งปวงปรึกษากันว่า
จะควรทำประการใด ในขณะนั้นข้าราชการทั้งปวงเห็นว่าการต่อสู้บ้อง
กันพระนครเสียเปรียบเข้าศึกมากนัก ไม่มีทางที่จะชนะได้ ก็พากันย่อท้อ แม้
ตัวพระยารามเองก็สิ้นความคิด จึงเห็นพร้อมกันโดยมากกว่าควรจะเป็น
ไมตรีกับพระเจ้าหงสาวดีตามที่พระมหาธรรมราชาแนะนำเข้ามา สมเด็จพระ
มหินทรจึงอาราธนาสมเด็จพระสังฆราชให้เป็นผู้นำราชทูตออกไปเจรจาขอเป็น
ไมตรีกับพระเจ้าหงสาวดี และให้ราชทูตพาพระยารามออกไปถวายพระเจ้า
หงสาวดีด้วย พระเจ้าหงสาวดีได้ตัวพระยารามไว้แล้ว จึงให้แม่ทัพทั้งปวง
ประชุมปรึกษากันว่าควรจะเป็นไมตรีกับสมเด็จพระมหินทรหรือประการใด

แม่ทัพทั้งปวงทูลว่ากรุงศรีอยุธยาเหมือนหนึ่งอยู่ในเงื้อมมือแล้ว ที่จะยอมเป็นไมตรีหาควรไม่ พระเจ้าหงสาวดีจึงยอม รับสั่งแก่ราชทูตว่า ถ้าสมเด็จพระมหินทร์จะใคร่ให้เลิกสงครามก็ต้องรับแพ้เป็นเชลย อย่ามีข้อความขอร้องเป็นเงื่อนไขอย่างใดจึงจะยอม ราชทูตนำความกลับเข้ามาทูล สมเด็จพระมหินทร์ก็รับสั่งให้ปรึกษาข้าราชการเหมือนหนหลัง คราวนี้ข้าราชการทั้งปวงเห็นแน่แท้ว่าพระเจ้าหงสาวดีหมายจะเทครัวเอาชาวกรุงศรีอยุธยาไปเป็นเชลย ต่างก็โกรธแค้นพากันมีมานะทูลอาสาสมเด็จพระมหินทร์ว่าจะสู้รบศึกหงสาวดีต่อไปจนกว่าจะถึงฤดูน้ำหลาก พระเจ้าหงสาวดีก็จะเลิกทัพกลับไปเอง ขออย่าเพื่อให้ยอมแพ้แก่พระเจ้าหงสาวดี สมเด็จพระมหินทร์ทรงเห็นชอบด้วยกับญัตติตาม จึงให้ตรวจตราป้องกันพระนครให้กวดขันยิ่งขึ้น หาออกไปยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงสาวดีไม่

ในขณะนั้นพระเจ้าไชยเชษฐากรุงศรีสัตนาคนหุต ซึ่งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้ขอให้มาช่วยกรุงศรีอยุธยา ยกกองทัพลงมาทางเมืองเพชรบูรณ์ พระเจ้าหงสาวดีทรงทราบความจึงปรึกษากับพระมหาธรรมราชา แล้วคิดกลอุบายให้พระยารามแต่งหนังสือปลอมเป็นศุภอักษรกรุงศรีอยุธยามีสั้นไปถึงกองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตว่า กองทัพหงสาวดีที่มาตั้งล้อมกรุงฯ นั้น เดียวกันก่อนกำลังระส่ำระสายอยู่แล้ว ขอให้กองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตรีบยกลงมาช่วยตีกระหนาบ กองทัพหงสาวดีคงจะแตกพ่ายไป ให้พวกไทยในกองทัพพระมหาธรรมราชาถือหนังสือนั้นไป แล้วพระเจ้าหงสาวดีก็ให้พระมหาอุปราชายกกองทัพขึ้นไปชุมนุมอยู่ในแขวงเมืองสระบุรี คอยตีกองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตที่จะยกลงมา ฝ่ายพระเจ้าไชยเชษฐาได้รับศุภอักษรปลอมมิได้สงสัยว่าเป็นกลอุบาย ก็เร่งให้กองทัพรีบยกลงมาโดยประมาท กองทัพหน้ามาถึงแขวงสระบุรีที่พระมหาอุป-

ราชาชุ่มอยู่ ก็ออกโจมตีกองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตไม่ทันรู้ตัวแตกพ่ายยับเยิน เสียช้างม้าผู้คน พระมหาอุปราชจับมาได้เป็นอันมาก พระเจ้าไชยเชษฐาเห็นว่า จะเอาชัยชนะเข้าศึกไม่ได้ ก็ถอยทัพกลับไปกรุงศรีสัตนาคนหุต

๒๑. ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีมีชัยชนะกองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตแล้ว ให้เข้าระดมตีกรุงศรีอยุธยาอีกหลายครั้งก็เข้าเมืองไม่ได้ ด้วยในตอนนั้นข้างในกรุง ข้าราชการทั้งปวงพร้อมกันเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวช่วยกันต่อสู้เป็นสามารภ พระมหาธรรมราชาธิบดีอาสาเข้ามาเจรจากับชาวพระนคร ประสงค์จะเกลี้ยกล่อมให้ยอมแพ้โดยดี พวกชาวพระนครก็ไม่ฟังกลับเอาปืนยิงพระมหาธรรมราชาตองหนีกลับออกไป จนถึงเดือน ๗ ยังตีไม่ได้กรุงศรีอยุธยา พระเจ้าหงสาวดีก็มีความวิตกหนักขึ้นด้วยใกล้ฤดูน้ำเข้ามาทุกที จึงคิดกลอุบายเอาพระยาจักรีซึ่งได้ตัวไปจากกรุงศรีอยุธยาพร้อมกับพระราเมศวรนั้นมาเกลี้ยกล่อม พระยาจักรีรับอาสาจะเข้ามาเป็นไส้ศึก พระเจ้าหงสาวดีจึงเกลี้ยให้จำพระยาจักรีแล้วเอาตัวไปคุมไว้ในค่ายทางด้านตะวันตก สั่งเป็นความลับไปแก่นายทัพที่ควบคุมให้เกลี้ยทำเลaleyให้พระยาจักรีหนีได้ เวลากลางคืนวันหนึ่งพระยาจักรีหนีมาทางเครื่องพันธนาการเข้ามาหาเจ้าหน้าที่รักษาพระนครทางด้านวัดสพสวรรค์ ครั้นรุ่งเช้านายทัพพม่าซ้ำให้เอาผู้คนมาตัดศีรษะเสียบไว้ที่ริมน้ำให้ไทยเห็นจะมีให้สงสัยว่าเกลี้ยปล่อยพระยาจักรีเข้ามา ฝ่ายสมเด็จพระมหินทราธิราชทราบว่าเป็นกลอุบายของพระเจ้าหงสาวดี สำคัญว่าพระยาจักรีหนีเข้ามาได้เองก็ทรงยินดี ด้วยพระยาจักรีเคยเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ทั้งได้ต่อสู้พระเจ้าหงสาวดีเมื่อคราวก่อน จึงตั้งพระยาจักรีให้เป็นผู้บัญชาการรักษามหาดมที่พระยาราม พระยาจักรีก็ตั้งตนคิดกลอุบายทำทรยศต่างๆ เป็นต้นว่าพระศรีเสาวราชน้องยาเธอพระองค์ ๑ ซึ่งช่วยบัญชาการรบพุ่งเข้าศึกแข็งแรง พระยาจักรี

ก็ทูลยุยงสมเด็จพระมหินทราธิราชว่าเป็นกบฏ จนต้องถูกสำเร็จโทษ ข้าราชการคนไหนที่มีมือต่อสู้อำนาจเข้มแข็ง พระยาจักรีก็เกลี้ยย้ายหน้าที่ให้ไปรักษาการทางที่จะไม่มีข้าศึกเข้ามา เอาคนที่เห็นว่าอ่อนแอมารักษาหน้าที่สำคัญๆ พระยาจักรีพยายามทำการทรยศมาจนเห็นว่าการรักษาพระนครอ่อนแอมากอยู่แล้ว ก็ลอบให้สัตตยาออกไปยังกองทัพพระเจ้าหงสาวดีๆ จึงให้เข้าระดมตีพระนครพร้อมกันทุกด้าน ก็เสียกรุงฯ แก่พระเจ้าหงสาวดี เมื่อ ๓ วันอาทิตย์ เดือน ๙ แรม ๑๑ ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๑๑๒ กิจเวลาตั้งล้อมไว้ถึง ๙ เดือน

ในพงศาวดารพม่ากล่าวว่า พอพระเจ้าหงสาวดีได้กรุงศรีอยุธยาแล้ว ไม่ช้าน้ำก็หลากลงมาท่วมที่ตั้งกองทัพอยู่แต่ก่อนแทบทั่วทุกแห่ง และว่าถ้าหากพระเจ้าหงสาวดีไม่ได้กรุงศรีอยุธยา อย่างช้าอีกสักเดือนหนึ่งก็จะต้องเลิกทัพกลับไป เรื่องราวก็เป็นเช่นนั้นจึงน่าเสียใจว่าเพราะไทยทรยศกันเอง หากไม่เห็นจะไม่เสียกรุงฯ ในครั้งนั้น แต่ว่าพระยาจักรีผู้ทรยศนั้น ในหนังสือพงศาวดารพม่าว่าพระเจ้าหงสาวดีจะปูนบำเหน็จตั้งให้เป็นเจ้าเมืองพิษณุโลก ตัวเองขอสมัครไปรับราชการที่เมืองหงสาวดี คงเป็นเพราะไม่กล้าจะอยู่หน้าไทยด้วยกันได้ พระเจ้าหงสาวดีเอาพระยาจักรีไปเลี้ยงไว้ที่หน้อยหนึ่งแล้ว ก็พาลเอาความผิดให้ประหารชีวิตเสีย ด้วยเกลียดชังว่าเป็นคนคิดทรยศต่อบ้านเมืองของตัวเอง ทั้งนี้

พระเจ้าหงสาวดีที่กรุงศรีอยุธยาได้ครั้งนั้น ถือว่าได้ช่วยต้องรบพุ่งเสียรู้พลเป็นอันมาก จึงให้ทำแก่พระนครศรีอยุธยาอย่างเมืองเชลย ให้เก็บบริบทพยัสสมบัติทั้งปวงบรรดาที่ต้องการ และให้รวบรวมผู้คนพลเมืองทั้งชายหญิงกวาดเอาไปเป็นเชลย เหลือไว้ให้ประจำเมือง ๑๐,๐๐๐ คน ส่วนสมเด็จพระมหินทราธิราชกับทั้งพระญาติวงศ์และข้าราชการโดยมาก ก็ให้คุมเอาไปเมือง

หงสาวดีด้วย แต่สมเด็จพระมหินทราธิราชเสวยราชย์อยู่ได้ปีหนึ่ง นับเป็นศตกษัตริย์ในราชวงศ์สุพรรณภูมิ ๑๓ องค์ ซึ่งได้ครองกรุงศรีอยุธยาตลอดเวลา ๑๙๗ ปี

พระเจ้าหงสาวดีพักอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาจนตลอดฤดูฝน ให้สร้างพระสถูปใหญ่ไว้เฉลิมพระเกียรติที่วัดกุฎีทอง^{๒๑} องค์หนึ่ง ครั้นถึงเดือน ๑๒ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๑๑๒ พระเจ้าหงสาวดีจึงยกทัพกลับไปทางเมืองพิษณุโลก แต่นักรงศรีอยุธยาก็ตกเป็นประเทศราชขึ้นแก่พระเจ้าหงสาวดีมาตลอดเวลา ๑๕ ปี จึงได้กลับมาเป็นอิสระด้วยพระเดชพระคุณของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช จึงจะบรรยายเรื่องในกัณฑ์หน้าต่อไป

๒๑ พระสถูปเดิมพังเสียแล้ว องค์ที่ยังปรากฏอยู่บัดนี้พระเจ้าบรมโกศทรงสร้าง แต่รูปฐานยังพอสังเกตได้ว่าของเดิมสร้างเป็นรูปพระเจดีย์มอญ (หรือพม่า)

พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ตอนที่ ๔

สมัยเมื่อเกิดมหาอุทกสงคราม (ภาคกลาง)

๑. พระมหาธรรมราชาภิเชกเป็นพระเจ้าแผ่นดินสยามเมื่อ พ.ศ. ๒๑๑๒ ทรงพระนามว่าพระศรีสรรเพชญ์ แต่ในพงศาวดารเรียกตามพระนามก่อนว่าสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช นับเป็นปฐมกษัตริย์ราชวงศ์สุโขทัยที่ครองกรุงศรีอยุธยา เพราะเป็นเชื้อพระวงศ์พระร่วงดังกล่าวมาแล้ว

อนึ่งสมเด็จพระมหาธรรมราชาได้อภิเชกสมรสกับพระวิสุทธิกษัตริย์ ราชธิดาสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ซึ่งสมเด็จพระสุริโยทัยพระอัครมเหสีเป็นพระมารดา มีโอรสธิดาด้วยกัน ๓ พระองค์ พระองค์ใหญ่เป็นราชธิดา ทรงพระนามว่า พระสุพรรณเทวี^๑ สมเด็จพระมหาธรรมราชายกถวายพระเจ้าหงสาวดีเมื่อได้ครองกรุงศรีอยุธยา ทั้งเป็นพระมเหสีองค์หนึ่ง พระองค์กลางเป็นราชโอรสคนทั้งหลายเรียกกันเป็นสามัญว่า “พระองค์ดำ” เมื่อพระเจ้าหงสาวดีกลับจากเมืองไทยคราวมาทำสงครามเรื่องช้างเผือก ตรัสขอไปเลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรม (ที่แท่นั้นเป็นตัวจันทา) อยู่ ณ เมืองหงสาวดีตั้งแต่พระชันษาได้ ๙ ปี จนพระชันษาได้ ๑๕ ปี ครั้นพระราชบิดาได้ครองกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าหงสาวดี (ได้พระสุพรรณเทวีไปไว้เป็นตัวจันทาแทนแล้ว) จึงให้กลับมาอยู่ช่วยราชการ สมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงสถาปนาให้เป็นพระนเรศวร ตำแหน่งรัชทายาทแล้วโปรดให้เสด็จขึ้นไปครองเมืองเหนือที่ปวงอยู่ ณ เมืองพิษณุโลก

๑ พระสุพรรณเทวี ในหนังสือพระราชพงศาวดารหาได้กล่าวถึงไม่ แต่มีปรากฏในพงศาวดารพม่า

พระราชโอรสพระองค์น้อยนั้นคนทั้งหลายเรียกกันเป็นสามัญว่า “พระองค์ขาว” อยู่กับพระมารดาตลอดมาแต่ยังทรงพระเยาว์ สมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงสถาปนาให้เป็นพระเอกาทศรถราชกุมาร พระนเรศวรกับพระเอกาทศรถ ๒ พระองค์นี้ นับว่าเป็นต้นเจ้าฟ้าตั้งแต่ใช้เกียรติยศนั้น ในราชประเทศสยามสำหรับเจ้านายชั้นสูงซึ่งพระมารดาเป็นเจ้า

๒. สมเด็จพระมหาธรรมราชาได้ครองกรุงศรีอยุธยาในเวลามันเมืองกำลังยับเยิน ด้วยถูกพระเจ้าหงสาวดีเก็บบริวารภัยสมบัติและกวาดต้อนผู้คนในพระนครศรีอยุธยาไปเสียเกือบหมด เหลือพลเมืองไว้ให้ที่พระนครศรีอยุธยาเพียงหมื่นคน และให้กองทัพพม่ามอญมีจำนวนพล ๓,๐๐๐ คน ตั้งประจำอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา ว่าให้อยู่ช่วยรักษาพระนคร แต่ที่แท้คือให้อยู่ควบคุมไทยอีกชั้นหนึ่ง ฝ่ายไทยในเวลานั้นก็น่าที่จะมิได้สมัครสมานต่อกัน เพราะพวกชาวเมืองใต้ที่ถูกข้าศึกกดขี่ ย่อมเป็นธรรมดาที่จะโกรธแค้นสมเด็จพระมหาธรรมราชาและพวกชาวเมืองเหนือว่าไปเข้ากับข้าศึก แต่หากพวกชาวเมืองใต้ถูกกวาดเอาไปเป็นเชลยเสียเป็นอันมาก ที่เหลืออยู่เป็นแต่ชาวหัวเมืองไกลหรือชาวพระนครที่แตกฉานเกี่ยวข่มช้อนหนีข้าศึก ไม่สามารถจะควบคุมกันเข้าได้ จึงมิได้เกิดรบพุ่งกันขึ้นเอง แต่ชาวหัวเมืองเหนือทั้งปวงนั้น แม้จะไม่ถูกกวาดต้อนเอาไปเป็นเชลยก็ดี ก็ถูกพระเจ้าหงสาวดีเกณฑ์ใช้สอยตรากตรำทำการต่าง ๆ ให้พม่า ทั้งถูกเรียกเก็บเอาทรัพย์สินยับเยินเหมือนกัน ไม่มีใครที่จะยินดีเพราะได้ไปเข้ากับข้าศึก ด้วยเหตุนี้ความที่เกียดกันแน่นกันในหมู่ไทยจึงหายไปโดยเร็ว

กรุงศรีอยุธยาขึ้นเป็นครั้งแรกนั้น มีผลเกิดให้ประจักษ์ในทันที พอถึงฤดู
 แล้ง พ.ศ. ๒๑๑๒ พระบรมราชา^๒ เจ้ากรุงกัมพูชาซึ่งเคยเป็นประเทศราชขึ้น
 แก่ไทยมาแต่ก่อน ก็บังอาจยกกองทัพเข้ามาตีพระนครกรุงศรีอยุธยา กองทัพ
 เขมรยกเข้ามาตีครั้งนั้นมิมีพลเพียง ๒๐,๐๐๐ ก็สามารถเข้ามาถึงชานพระนคร
 เมื่อแรกสมเด็จพระมหาธรรมราชาได้ข่าวกองทัพเขมรยกเข้ามา จึงคิดจะอพยพ
 ขึ้นไปอยู่เมืองพิษณุโลก ด้วยเห็นว่ากำลังที่จะต่อสู้มีน้อยนัก แต่จะอพยพไป
 ก็ไม่ได้ด้วยได้ความว่ามีผู้ร้ายไทยด้วยกันเอง พระยาเพชรบูรณ์เป็นหัวหน้า
 คอยจะปล้นอยู่กลางทาง จึงจำต้องตั้งต่อสู้เขมรอยู่ที่พระนครศรีอยุธยา แต่
 กองทัพเขมรก็ยกเข้ามาครั้งนั้น พวกไพร่พลเคยกลัวเกรงไทยมาแต่ก่อน ครั้นไทย
 ต่อสู้ยังพระจำปานายทัพหน้าของเขมรตาย กองทัพเขมรก็เลิกกลับไป แต่
 กวาดเอาผู้คนตามหัวเมืองรายทางไปเป็นเชลยเป็นอันมาก ต่อมาอีก ๕ ปี เมื่อ
 พ.ศ. ๒๑๑๘ พระเจ้าหงสาวดียกกองทัพไปตีเมืองเวียงจันทน์ เสด็จให้สมเด็จพระ
 มหาธรรมราชา กับพระนเรศวรยกกองทัพขึ้นไปช่วย ฝ่ายพระบรมราชา
 เจ้ากรุงกัมพูชาเห็นได้ที่ยกกองทัพมาตีพระนครศรีอยุธยาอีกครั้งหนึ่ง คราวนี้
 ยกมาเป็นกองทัพเรือ ก็สามารถขึ้นไปได้ถึงวัดพระเจ้าพนัญเชิงเพราะไม่มีผู้ใด
 ต่อสู้กีดกัน แต่เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชา กับพระนเรศวรยกกองทัพขึ้นไป
 ช่วยพระเจ้าหงสาวดีครั้งนั้น เมื่อไปถึงหนองบัวลำพูพระนเรศวรไปประหาร
 ไซ้ทรพิษ พระเจ้าหงสาวดียอมอนุญาตให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาเลิกทัพ
 กลับมา มาถึงพระนครศรีอยุธยาทันเช้าศึก ก็ตีกองทัพเขมรพ่ายแพ้กลับไป

๒ ในหนังสือพระราชพงสาวดารเรียกว่า พระยาละแวก เพราะในสมัยนั้น ราชธานีของ
 กรุงกัมพูชา ตั้งอยู่ที่เมืองละแวก

อีกครั้งหนึ่ง แต่นั้นเขมรก็ไม่กล้ายกกองทัพเข้ามาตีพระนครศรีอยุธยา แต่
 ยังแต่งกองทัพเข้ามาปล้นตามหัวเมืองเก็บทรัพย์สินและกวาดผู้คนไปอีกหลาย
 คราว สมเด็จพระมหาธรรมราชามีกำลังน้อย ก็หาอาเจยกไปปราบปรามกรุง
 กัมพูชาไม่ แต่การที่เขมรคอยซ้ำเติมในครั้งนั้นที่แท้กลับเป็นคุณในทางอ้อม
 เพราะต้อนเตือนไทยที่เกี่ยวแตกฉานอยู่เป็นอันมากให้หนีเขมรเข้ามารวบรวม
 กันที่พระนครศรีอยุธยา เป็นเหตุให้สมเด็จพระมหาธรรมราชามีกำลังรื้อมาก
 ขึ้นประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งเป็นโอกาสให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาคิด
 อานบ้องกันพระนครให้แข็งแรงขึ้นกว่าแต่ก่อน ได้โดยไม่ต้องเกรงพระเจ้า
 หงสาวดีจะระแวงสงสัยด้วย เพราะฉะนั้นจึงปรากฏว่าสมเด็จพระมหาธรรม-
 ราชาให้ขุดขยายคลองขื่อนหน้าคูพระนครทางด้านตะวันออก (ตั้งแต่ตรงปาก
 คลองเมืองทุกวันนี้ลงไปจนปากเข้าสาร) ตอนที่พระเจ้าหงสาวดีเคยถมข้ามเข้า
 พระนครได้นั้นให้ลึกและกว้างกว่าแต่ก่อน แล้วให้สร้างกำแพงพระนครขยาย
 ลงไปจนถึงคูที่ขุดใหม่เหมือนกับด้านอื่นและให้สร้างป้อมเพิ่มเติมขึ้นอีก นอก
 จากการก่อสร้างที่กล่าวมา คงจะได้จัดหาพาหนะและเครื่องศัสตราอาวุธยุท-
 ภัณฑ์ มีปืนใหญ่เป็นต้น เพิ่มเติมขึ้นเป็นอันดับมา แต่การทะนุบำรุงกำลัง
 บ้านเมืองในครั้งนั้น มีข้อยากเป็นข้อสำคัญอยู่ที่จำต้องระวังกให้พระเจ้า
 หงสาวดีสงสัย ถ้าสงสัยว่าไทยจะคิดตั้งเป็นอิสระอีก คงชิงปราบปรามให้ป็นปี
 ไปในทันที ฝ่ายไทยไม่มีประตุที่จะสู้ได้ จึงจำเป็นต้องแสดงความภักดีต่อพระ
 เจ้าหงสาวดีด้วยประการต่างๆ เช่นให้กองทัพไปช่วยหรือถ้าสั่งสอนแนะนำมา
 ประการใดก็กระทำตาม มีประเพณีหลายอย่างซึ่งรับทำตามนิยมของพระเจ้า
 หงสาวดีเมื่อครั้งนั้นแล้วเลยใช้ต่อมา ปรากฏอยู่จนชั้นหลังอย่างหนึ่งคือแบบ
 ปฏิทินที่ใช้จุลศักราช อีกอย่างหนึ่งคือรับใช้กฎหมายมนุธรรมศาสตร์เช่นใช้

กันในเมืองหงสาวดี การอย่างอื่นเห็นจะมีอีกแต่หากทราบไม่ได้ในเวลานี้ อนึ่ง เมืองตากเดิมตั้งอยู่ตรงที่ลำนางวังประสกับลำนางปิง^๓ ก็เห็นจะย้ายลงมาตั้งที่บ้านระแหงในสมัยนั้น โดยประสงค์จะให้สะดวกแก่การคมนาคม ด้วยบ้านระแหงเป็นต้นทางที่จะเดินไปมากับเมืองมอญ จึงเป็นเหตุให้เรียกกันว่าเมืองตากบ้าง เมืองระแหงบ้าง เป็น ๒ ชื่อมาจนบัดนี้ ครั้นนั้นกรุงศรีอยุธยาต้องยอมอยู่ในอำนาจพระเจ้าหงสาวดีถึง ๑๕ ปี

๓. ฝ่ายทางเมืองเหนือซึ่งพระนเรศวรทรงปกครอง ก็ตั้งหน้าทะนุบำรุงกำลังบ้านเมือง และระมัดระวังอย่างที่พระนครศรีอยุธยา แต่เมื่อมาพิเคราะห์ดูในบัดนี้ ที่พระนเรศวรได้ขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลกครั้งนั้น เหมือนกับเทพดาเลือกสรรไป สำหรับจะให้กู้เมืองไทยให้กลับเป็นอิสระภาพ เพราะประวัติและอุปนิสัยในส่วนพระองค์ของพระนเรศวรช่างเหมาะแก่เหตุการณ์ไม่บกพร่องเลยสักอย่างเดียว เบื้องต้นแต่พระชาติประวัติก็น่าชื่นชม ทั้งสมเด็จพระร่วงและสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ทั้งทรงสมภาพและเจริญวัยในเมืองเหนือ สองข้อนี้ย่อมเป็นเหตุให้ชาวเมืองเหนือนิยมยิ่งกว่าผู้อื่น ส่วนพระองค์เล่าเพราะได้คุ้นเคยกับถิ่นฐานและผู้คนชาวเมืองเหนือมา แต่ยังทรงพระเยาว์ เมื่อเสด็จไปปกครองก็ไม่มีความยากลำบากแก่พระหฤทัย อีกประการหนึ่งพระนเรศวรได้เคยไปอยู่เมืองหงสาวดี ๖ ปี ข้อนี้ก็เป็นที่ประโยชน์สำคัญยิ่งนัก เพราะในเวลานั้นไทยกำลังครั้นคว่ำพม่าอยู่โดยมาก แต่พระนเรศวรได้เสด็จไปอยู่ในหมู่พม่ามอญ ทรงทราบทั้งภาษาและนิสัยใจคอตลอดจนลัทธิธรรมเนียมของพม่าว่าจริงเพียงใด เหมือนมีทุนสำหรับคิดอ่านต่อสู้ และที่สุก

๓ เดียวนี้เรียกว่า บ้านตาก เจ้าเมืองเดิมยังปรากฏอยู่ มีพระเจดีย์ใหญ่แบบกรุงสุโขทัยสร้างไว้องค์หนึ่ง

ส่วนอุปนิสัยของพระนเรศวร ซึ่งอาจจะแลเห็นได้ในเรื่องพงศาวดารเป็นแน่นอน ว่าเป็นนักรบมาแต่พระกำเนิด ไม่ต้องมีใครบังคับหรือชักชวนให้ทรงนิยมในการทำสงคราม ด้วยเหตุเหล่านี้จึงเหมือนกับเทพยดาเชิญเสด็จจ้าวรามาเหมาะแก่เวลาที่จะก่อกู้เมืองไทยให้พ้นจากทาสของชาติอื่น เรื่องประวัติของพระนเรศวร จำเต็มแต่เสด็จขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลกซึ่งสันนิษฐานได้ว่าในบึงต้น คงทรงชวนชวายหาคนสำหรับทรงใช้สอยก่อนอย่างอื่น เพราะเมื่อพระเจ้ากรุงหงสาวดีที่กรุงศรีอยุธยาได้ อ้างว่าข้าราชการเกลียดชังสมเด็จพระมหาธรรมราชาฯ ก็ต้องถอนข้าราชการเมืองเหนือซึ่งเคยใช้สอย เอาลงมาบริหารการในกรุงมากด้วยกัน จำนวนข้าราชการทางเมืองเหนือบกพร่องต้องหาตัวตั้งขึ้นใหม่ ก็ในขณะนั้นพระนเรศวรกำลังรุ่นหนุ่มก็เลือกสรรผู้คนที่ เป็นรุ่นราวคราวเดียวกันฝึกหัดทรงใช้สอย ข้าราชการชั้นนี้ที่ต่อมาได้เป็นแม่ทัพนายกองของพระนเรศวรเมื่อทำสงครามกู้อิสรภาพ ได้ล้วนเป็นรุ่นหนุ่ม และได้ฝึกฝนตามวิธียุทธของพระนเรศวรทั้งสิ้น จึงเป็นกำลังของพระนเรศวรในเวลาต่อมายิ่งกว่าข้าราชการในกรุงศรีอยุธยา ซึ่งคุ้นเคยแต่ยุทธวิธีอย่างเก่าแทบทั้งสิ้น

เรื่องพระนเรศวรจะได้ทำการรบพุ่งนั้น ปรากฏว่าครั้งหนึ่งเสด็จลงมาพระนครศรีอยุธยา ประทับอยู่ที่วังซึ่งทรงสร้างใหม่คือวังจันทรถนอม ทุกวันนี้ ประจวบเวลานั้นขุนนางจีนเมืองเขมรคนหนึ่ง ชื่อพระยาจันจันต ซึ่งเข้ามาสามีกักอยู่ในกรุงฯ ได้รู้การงานทั้งปวงในพระนครแล้วลอบลงเรือสำเภายะห็นไปทางทะเล พอพระนเรศวรทรงทราบก็เรียกพวกข้าหลวงที่ตามเสด็จลงมาจากเมืองพิษณุโลกลงเรือรับตามไปกับพระเอกาทศรถพระอนุชาด้วย กัน ไปทันเรือพระยาจันจันตที่ปากน้ำ พระยาจันจันตต่อสู้ พระนเรศวรก็เร่ง

เรือพระที่นั่งให้พายขึ้นไปข้างหน้าเรืออื่น เสด็จออกยืนทรงปืนนกกัศัยงักข้าศึก
เองที่หน้าเรือกัญญา จนข้าศึกยิงมาถูกรางพระแสงปืนที่ทรงนั้นแตกไปก็ไม่
หลบเลี่ยง ฝ่ายพระเอกาทศรถเห็นสมเด็จพระเชษฐาธิราชขึ้นนั่งเป็นอัน
ตราย ให้เร่งเรือลำที่ทรงเข้าบังเรือพระที่นั่งไว้ ขณะนั้นพอเรือสำเภาพระยา
จินจันตุได้ลมก็แล่นไปออกทะเลได้ เรือที่ลงไปตามเป็นแต่เรือยาวสักระยะไม่
ไหวก็ต้องเสด็จกลับคืนมาพระนคร การรบที่กล่าวนี้ปรากฏเป็นครั้งแรกที่
พระนเรศวรบุปผะ แต่ก็มีเวลาพอเห็นได้ว่าพระนเรศวรที่เอาพระองค์ออก
หน้าผจญกับวิธีรบพุ่งแต่ก่อนอย่างไร ยังอีกประการหนึ่งเห็นได้แต่คร่าวๆ ไปได้
ว่าพระนเรศวรกับพระเอกาทศรถทรงรักใคร่กันเพียงไร จึงได้เป็นผู้ร่วมทุกข์
ร่วมสุขด้วยกันจนตลอดการมหายุทธสงคราม

ต่อมาอีกครั้งหนึ่ง เป็นเวลาพระนเรศวรเสด็จลงมาประทับอยู่ที่พระ
นครศรีอยุธยาเหมือนหนหลัง ได้ข่าวเข้ามาว่าเจ้าเมืองกัมพูชาให้กองทัพเขมร
มาเที่ยวไล่กวาดผู้คนชาวเมืองนครราชสีมา แล้วจะลงมากวาดคนหัวเมือง
ขึ้นใน พระนเรศวรก็ทรงจัดกระบวนช้างเร็วม้าเร็วกับพวกพลทหาร ๓,๐๐๐
รีบเสด็จยกไป แล้วคิดกลลอบให้กองหน้าไปซุ่มอยู่ ๒ ข้างทางที่ทัพเขมรจะ
ยกมา ฝ่ายกองทัพเขมรมาด้วยความประมาท กองทัพหน้าเดินถลำเข้ามาใน
ที่ไทยซุ่มอยู่ ทหารไทยออกจุมตี่ไม่ทันรู้ตัวก็แตกฉาน กองทัพไทยไล่ติดตาม
ฆ่าฟันเขมรไปไม่หยุดหย่อนจนถึงกองทัพหลวง ฝ่ายแม่ทัพหลวงเห็นกองทัพ
หน้าแตกยับเยินไป ไม่รู้ว่ากองทัพไทยจะใหญ่น้อยสักเพียงใดก็รีบถอยทัพหนี
กลับไปยังกรุงกัมพูชา เรื่องพระนเรศวรเริ่มรบพุ่งดังกล่าวนั้น เป็นเหตุให้
เลื่องลือความกล้ากล้าสามารถของพระนเรศวรแพร่หลายจนทราบออกไปถึง
เมืองหงสาวดี ก็เป็นมูลเหตุที่จะเกิดมีผลดียาวคงจะบรรยายต่อไป

๔. ถึงปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๑๒๔ พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองประชวรเป็น
ปัจจุบันสิ้นพระชนม์ มังชัยสิงห์ราชโอรสซึ่งเป็นพระมหาอุปราชได้รับรัช-
ทายาทเป็นพระเจ้าหงสาวดี พม่าเรียกพระนามว่า “พระเจ้าหนันทบุเรง” ตั้ง
มังกะยอชวราชโอรสองค์ใหญ่เป็นมหาอุปราช แล้วให้มีตราบอกไปยัง
เมืองขึ้นทั้งปวงให้ทราบว่าการหงสาวดีเปลี่ยนรัชกาลใหม่ เจ้าประเทศราชทั้ง
ปวงต่างก็พากันไปเฝ้าพระเจ้าหงสาวดีพระองค์ใหม่ตามประเพณีที่เป็นเมืองขึ้น
ขณะนั้นพระนเรศวรพระชันษาได้ ๒๖ ปี ทูลขออาสาไปเมืองหงสาวดีตามพระ
องค์พระราชบิดา ด้วยประสงค์จะฟังการงานในเมืองพม่าว่าเปลี่ยนรัช-
กาลใหม่จะเป็นอย่างไรบ้าง ก็ขณะเมื่อเจ้านายประเทศราชไปประชุมกันที่
เมืองหงสาวดีครั้งนั้น ความปรากฏว่าเจ้าฟ้าไทยใหญ่เมืองกัณฑ์^๔ ตั้งแข็งเมือง
เพิกเฉยเสีย ไม่ไปเฝ้าพระเจ้าหงสาวดี พระเจ้าหงสาวดีขัดเคืองจะให้กองทัพ
ไปตีเมืองกัณฑ์ ครั้นส่วนเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ก็ได้เคยทำศึกสงครามมานานแล้ว คราว
นี้จะให้เจ้านายชั้นเล็กรุ่นใหม่ไปตีเมืองกัณฑ์ให้เคยการทัพศึกเสียบ้าง ด้วยพระ
เจ้าหงสาวดีประสงค์จะให้เป็นที่เกียรตินแก่ราชโอรสซึ่งเป็นพระมหาอุปราช
ขึ้นใหม่ จึงให้เกณฑ์กองทัพ ๓ ทပ် ให้พระมหาอุปราชคุมกองทัพเมือง
หงสาวดีทัพ ๑ ให้พระสังกัศคุมกองทัพเมืองตองอูทัพ ๑ ให้พระนเรศวรคุม
กองทัพกรุงศรีอยุธยาทัพ ๑ ยกไปตีเมืองกัณฑ์เป็นทำนองประชันฝีมือกัน ก็และ
เมืองกัณฑ์นั้นตั้งอยู่บนภูเขาทางชันลงคับชัน ชาวเมืองต่อสู้รักษาเมืองได้ง่าย
ครั้นกองทัพยกไปถึง พระมหาอุปราชจึงปรึกษากับพระสังกัศและพระ
นเรศวรว่าทางที่จะเข้าตีเมืองกัณฑ์มีทางชันเขาแต่โดยเฉพา ยกกำลังขึ้นไป

^๔ ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมืองร่วมกับเมืองกัณฑ์เป็น ๒ เมือง แต่พงศาวดารพม่า
ว่าเมืองกัณฑ์เมืองเดียว

พร้อมกันหมดก็ไม่เป็นประโยชน์อันใด จะเอาไพร่พลไปล้มตายเสียเปล่า ๆ ชาวเมืองที่รักษาเมืองก็ไม่มากมายเท่าใดนัก กองทัพยกไปด้วยกันถึง ๓ ทักษิณ เวลากลางคืนเข้าตีเมืองท้พละวันจะดีกว่า เห็นชอบพร้อมกันตั้งนี้แล้วก็ให้ตั้งค่ายรายอยู่ที่เชิงเขา ครั้นถึงเวรพระมหาอุปราชา ยกขึ้นไปปล้นเมืองคังเวลาค่ำตั้งแต่ ๑๐ นาฬิกา พวกชาวเมืองต่อสู้เป็นสามารถรบกันอยู่จนรุ่งสว่างเข้าเมืองไม่ได้ ทัพพลัดโรยก็ต้องถอยลงมา ถึงวันเวรพระสังกตทัตขึ้นไปที่เมืองคังก็เป็นเช่นนี้อีก ก็ในระหว่างเวลาเวรของพระมหาอุปราชากับพระสังกตทัตตีเมืองคังนั้น พระนเรศวรได้เที่ยวตรวจท้องที่ ทรงทราบว่ามีทางที่จะขึ้นไปถึงเมืองคังได้อีกทางหนึ่ง จึงคิดอุบายไว้ ครั้นถึงวันเวรพระองค์ก็ทรงจัดแบ่งทหารเป็น ๒ กอง พอเวลาค่ำมืดให้กองน้อยมาซุ่มอยู่ทางด้านหน้า ซึ่งพระมหาอุปราชากับพระสังกตทัตเคยยกขึ้นไป ให้กองใหญ่ไปซุ่มอยู่ตรงทางที่พบใหม่ สงบอยู่จน ๔ นาฬิกาเวลาค่ำก็จะใกล้รุ่งจึงให้กองน้อยยกขึ้นไป สั่งให้ยิงปืนแลให้ร้องทำอาการคดเข้าปล้นเมืองทางด้านหน้า พวกชาวเมืองสำคัญว่าข้าศึกจะยกขึ้นไปเหมือนคราวก่อน ๆ เป็นเวลาค่ำถึงตีและมืดไม่เห็นว่ามีข้าศึกมากนักเลยเท่าใด ก็พากันมาคอยรอฟังด้านหน้าทางด้านหน้า พอพระนเรศวรทรงสังเกตเห็นว่าพวกชาวเมืองพากันมารวมรักษาทางด้านหน้าเสียเป็นอันมากแล้ว ก็ให้สัญญากองใหญ่ยกกรูกันขึ้นไปทางด้านที่พบใหม่ พอเวลาเช้าก็เข้าเมืองได้ จับตัวเจ้าฟ้าเมืองคัง แล้วทั้ง ๓ ทัพก็เลิกกลับมายังเมืองหงสาวดี พระมหาอุปราชากับพระสังกตทัตได้ความละอายก็เกลียดชังพระนเรศวรแต่นั้นมา ถึงพระเจ้าหงสาวดีก็ไม่พอพระราชหฤทัยแต่มีรู้ที่จะทำประการใด ก็พระราชทานบำเหน็จรางวัลแก่พระนเรศวรตามประเพณีที่ไปชนะศึกกลับมา

มีเรื่องราวปรากฏว่าเมื่อเสร็จศึกเมืองคังแล้ว เวลาพระนเรศวรยัง
 เสด็จอยู่ที่เมืองหงสาวดีครั้งนั้น มีเหตุเกิดขึ้นด้วยเรื่องพระนเรศวรเล่นชนไก่
 กับพระมหาอุปราชอีกเรื่องหนึ่ง ไก่ตัวสำคัญของพระมหาอุปราชแพ้ พระ
 มหาอุปราชกำลังโหม่นสตรัสเสียดสี “ไก่เชลยตัวนี้เก่งจริงหนอ” พระนเรศวร
 ก็ทรงขัดเคืองตอบไปในทันทีว่า “ไก่เชลยตัวนี้อะว่าแต่จะชนเอาเดิมพันเลย
 ถึงจะชนเอาบ้านเมืองก็ได้” เมื่อพระนเรศวรเสด็จกลับมาแล้ว ความนั้นทราบ
 ถึงพระเจ้าหงสาวดี ตรัสว่าพระนเรศวรกิริยาทะนงองอาจนัก ทั้งความถือการ
 ศึกสงครามก็เฉียบแหลม ถ้าไม่กำราบเสียให้รู้สึก นานไปก็จะกำเริบเป็น
 ศัตรูขึ้น จึงอุบายให้นันทบุษยกับราชสังครำคุมพลพม่ากับไทยใหญ่ทำทางเข้า
 มายังเมืองกำแพงเพชร และมาตั้งยังฉางเตรียมเสบียงอาหารไว้ เป็นอาการ
 เหมือนหนึ่งว่าจะยกกองทัพผ่านไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุต แต่ที่จริงประสงค์
 จะขู่พระนเรศวรให้รู้สึกกว่า ถ้ากำเริบขึ้นพระเจ้าหงสาวดีก็จะยกกองทัพใหญ่
 เข้าปราบปรามให้ยับยั้งได้โดยง่าย ฝ่ายพระนเรศวรเมื่อเสด็จออกไปเมือง
 หงสาวดีครั้งนั้น ได้สืบสวนการภายในทราบแน่แก่พระหฤทัยว่าเจ้าเมืองประ-
 เทศราชทั้งหลายไม่กลัวเกรงนับถือพระเจ้าหงสาวดี พระองค์ใหม่เหมือนกับ
 พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง ทั้งพวกต่างชาติต่างภาษาเช่นพวกมอญพวกไทย
 ใหญ่และพวกยะไข่ซึ่งต้องจำใจอยู่ในอำนาจพม่าด้วยความเกรงกลัวพระเจ้า
 หงสาวดีบุเรงนองมาแต่ก่อน ก็คิดเอาใจออกห่าง อยากจะหาโอกาสให้พ้น
 อำนาจพม่าอยู่เหมือนกับไทย ทรงคาดการณ์เห็นว่าไม่ช้านักคงจะมีเหตุเกิดขึ้น
 ทางเมืองหงสาวดี ยังไม่ควรจะรีบให้เกิดเหตุขึ้นทางเมืองไทยในเวลาที่ยังไม่ได้
 ท่วงที จึงแกล้งทำไม่รู้เท่าที่พม่ามาทำทางและมาตั้งยังฉาง ณ เมืองกำแพงเพชร
 ครั้งนั้น เป็นแต่ให้ตระเตรียมกำลังไว้อย่างเงียบ ๆ คอยหาช่องโอกาสอยู่

๕. ต่อมาไม่นานก็ เหตุก็เกิดขึ้นทางเมืองหงสาวดีถึงพระนเรศวรทรง
 ภาครหมาย ด้วยพระเจ้าอังวะซึ่งเป็นพระราชบุตรเขยของพระเจ้าหงสาวดีบุเรง-
 นองเกิดเป็นอริกับพระเจ้าหงสาวดีองค์ใหม่ จึงเกลี้ยกล่อมพวกเจ้าฟ้าไทยใหญ่
 เข้าเป็นพรรคพวก แล้วแต่งทูตให้ไปชวนเจ้าประเทศราชเมืองอื่น ๆ ให้แข็ง
 เมืองต่อพระเจ้าหงสาวดี พระเจ้าแปร พระเจ้าตองอู และพระเจ้าเชียงใหม่
 ไม่เข้ากับพระเจ้าอังวะ ต่างจับทูตส่งไปถวายพระเจ้าหงสาวดี พระเจ้าหงสาวดี
 จึงให้เตรียมกองทัพจะไปตีเมืองอังวะ ส่งให้พระเจ้าแปร พระเจ้าตองอู พระเจ้า
 เชียงใหม่ พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต และพระเจ้ากรุงศรีอยุธยายกกองทัพไป
 ช่วยทั้ง ๕ องค์ ประสงค์จะพิสูจน์ให้เห็นว่า องค์ใดจะยังกล้าสามัคคีต่อพระเจ้า
 หงสาวดี และองค์ใดจะเอาใจออกห่างไปเป็นพวกพระเจ้ากรุงอังวะ ครั้นนั้นพระ
 เจ้าแปร พระเจ้าตองอู พระเจ้าเชียงใหม่ พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตต่างยกกอง
 ทหารไปช่วยพระเจ้าหงสาวดีทันตามกำหนดนัด ส่วนสมเด็จพระมหาธรรมราชา
 บอกว่าจะให้พระนเรศวรไปแทนพระองค์ แต่กองทัพไทยหาได้ยกไปถึงตาม
 เวลากำหนดไม่ เมื่อพระเจ้าหงสาวดีจะยกกองทัพหลวงไปจากเมืองหงสาวดี
 นักระวางพระนเรศวรว่า บางทีจะอุปการะร้ายข้างหลัง จึงให้พระมหาอุปราช
 คุมกองทัพอยู่รักษาพระนคร และตรัสสั่งไว้ว่า ถ้าพระนเรศวรยกกองทัพออก
 ไปให้คิดอ่านกำจัดเสียให้จงได้ ฝ่ายพระนเรศวรตั้งแต่ได้ทรงทราบว่า พระเจ้า
 อังวะแข็งเมืองต่อพระเจ้าหงสาวดี ก็เห็นว่าถึงเวลาแล้วที่จะต้องชวนชาวไทย
 เมืองไทยเป็นอิสราภาพ เพราะพระเจ้าหงสาวดีกับพระเจ้าอังวะคงต้องรบกัน
 ถ้าพระเจ้าหงสาวดีมีชัยชนะสันหน่วงทางเมืองอังวะ ก็คงหาเหตุยกมาตีเมืองไทย
 ตามที่เตรียมการไว้ ถ้าหากพระเจ้าหงสาวดีแพ้พระเจ้าอังวะ ไทยเฉยอยู่ก็จะ
 เสียโอกาสเปล่า ครั้นพระเจ้าหงสาวดีส่งเกณฑ์กองทัพไทยให้ไปช่วย ตีเมือง

อังวะ ทรงพระดำริเห็นว่าเป็นท่วงที จิงทุลอาสาสมเด็จพระราชบิดาจะยกกองทัพไป แต่เกล้งจัดการตระเตรียมเสียให้ช้า ถ่วงเวลาเสียจนเห็นว่าพระเจ้าหงสาวดีคงจะยกไปจากราชธานีแล้ว พระนเรศวรจึงยกกองทัพหลวงออกจากเมืองพิษณุโลก เมื่อเดือน ๓ ปีมะแม พ.ศ. ๒๑๒๖ แกล้งเดินกองทัพไปช้า ๆ จนเดือน ๖ ปีวอก พ.ศ. ๒๑๒๗ จึงเสด็จไปถึงเมืองแครง อันเป็นหัวเมืองมอญที่ต่อกับแดนไทย^๕ ความมุ่งหมายของพระนเรศวรที่ยกไปให้ช้าครั้งนั้น เห็นจะรอให้ใกล้ต่อเวลาที่พระเจ้าหงสาวดีจะไปแพ้หรือชนะที่เมืองอังวะ ถ้าพระเจ้าหงสาวดีไปเพลี่ยงพล้ำลงทางโน้น ก็จะได้เมืองหงสาวดีช้าทีเดียว ถ้าหากพระเจ้าหงสาวดีไม่แพ้ ก็จะได้คิดเอาครัวไทยที่ตกไปอยู่เมืองหงสาวดีกลับมาเป็นกำลังทำการสงครามต่อไปข้างหน้า ฝ่ายพระมหาอุปราชซึ่งอยู่รักษาเมืองหงสาวดีก็คิดอภัยให้พระยามอญ ๒ คน ชื่อพระยาเกียรติคน ๑ พระยารามคน ๑ ซึ่งมีสมัครพรรคพวกอยู่ที่เมืองแครงมาก และท่านองจะเป็นผู้คุ้นเคยกับพระนเรศวรมาแต่ก่อนเป็นข้าหลวงมารับที่เมืองแครง และตรัสสั่งเป็นความลับว่าเมื่อพระนเรศวรยกกองทัพขึ้นไป ถ้าพระมหาอุปราชยกเข้าตีทางข้างหน้าเมื่อใด ให้พระยาเกียรติ พระยารามคุมสมัครพรรคพวกเข้าตีกระหนาบกระบวนหลัง ช่วยกันกำจัดพระนเรศวรเสียให้จงได้ พระยาเกียรติพระยารามลงมาถึงเมืองแครงมาขยายความลับแก่พรรคพวก มีพระมหาเถรคันฉ่องผู้เป็นอาจารย์เป็นต้น ก็พวกมอญนั้นเกลี้ยศขังพม่าอยู่โดยมาก เพราะถูกพม่า

^๕ ในหนังสือพระราชพงสาวดารว่า สมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพไปครั้งนั้น เพราะพระเจ้าหงสาวดีลงว่าเมืองอังวะเป็นกบฏ สมเด็จพระนเรศวรสำคัญว่าจริง จึงยกกองทัพไปหมายจะไปช่วยพระเจ้าหงสาวดี แต่ในพงสาวดารหม่ากล่าวความดังบรรยายมาว่าเมืองอังวะเป็นกบฏจริง ๆ แต่สมเด็จพระนเรศวรแกล้งยกไปมิให้ทันกำหนด ข้าพเจ้าพิเคราะห์ดูวันเดือนที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงสาวดารเห็นสมจริงอย่างกล่าวในพงสาวดารพม่า

กตขีมาช้านาน เมื่อพวกมอญชาวเมืองแครงทราบว่ามีจะล่อลวงเอาพระนเรศวรไปทำร้าย ก็เอาใจมาเข้าข้างไทย พวกนั้นว่ากล่าวห้ามปรามพระยาเกียรติ พระยารามมิให้ช่วยพวกกตขีร้าย ครั้นพระนเรศวรเสด็จไปถึงเมืองแครง ตั้งพลับพลาประทับอยู่ที่ริมวัดพระมหาเถรคันฉ่อง แล้วเสด็จไปเยี่ยมเยียนตามเคยเหมือนเมื่อผ่านไปตามทางนั้นในกาลก่อน พระมหาเถรคันฉ่องมีความสงสาร จึงทูลเตือนพระนเรศวรให้รู้พระองค์ แล้วไปชักชวนพระยาเกียรติ พระยารามให้มาสามัคคี ทูลความจริงให้ทรงทราบแต่ต้นจนปลายทุกประการ

พระนเรศวรทรงดำริเห็นว่าการเป็นอริกับเมืองหงสาวดี ถึงเวลาที่จะต้องให้เป็นการเปิดเผยแล้ว จึงมีรับสั่งให้หาแม่ทัพนายกองมาประชุมพร้อมกัน ดำรัสเล่าเรื่องราวที่พระเจ้าหงสาวดีจะให้ล่อลวงเอาไปทำร้ายให้ทราบแล้ว ก็ทรงหลั่งน้ำลงเหนือแผ่นดินด้วยสุวรรณภิงคาร ประกาศต่อเทพดาต่อหน้า ที่ประชุมว่า ตั้งแต่วันนี้กรุงศรีอยุธยาขาดไมตรีกับกรุงหงสาวดี มิได้เป็นมิตรกันดังแต่ก่อนสืบไป เมื่อพระนเรศวรทรงประกาศอิสรภาพที่เมืองแครงครั้งนี้ เป็นเดือน ๖ ปีวอก พ.ศ. ๒๑๒๗ ครั้นแล้วจึงตรัสถามพวกมอญชาวเมืองแครงว่าจะเข้าข้างไหน พวกมอญโดยมากสมัครเข้ากับไทย พระนเรศวรจึงให้จับเจ้าเมืองกรมการพม่าแล้วเอาเมืองแครงเป็นที่ตั้งประชุมทัพ ครั้นจัดกองทัพพร้อมเสร็จก็เสด็จยกกองทัพหลวงจากเมืองแครงในเดือน ๖ นั้นตรงไปเมืองหงสาวดี ฝ่ายพระมหาอุปราชได้ทราบว่า พระยาเกียรติ พระยารามกลับไปเข้าเสียดกับพระนเรศวร ก็ไม่กล้ายกกองทัพออกมาสะกดบังคับไว้ เป็นแต่ให้รักษาพระนครให้มั่นคง พระนเรศวรเสด็จยกกองทัพข้ามแม่น้ำสะโตงไปจนใกล้จะถึงเมืองหงสาวดี ไปได้ความว่าพระเจ้าหงสาวดีรับฟังกับพระเจ้าอังวะถึงชนข้างกัน แต่พระเจ้าหงสาวดีมีชัยได้เมืองอังวะ และจะยกกองทัพ

กลับคืนมาเมืองหงสาวดีอยู่แล้ว พระนเรศวรจะตีเมืองหงสาวดีไม่สมกะเน
 จึงเป็นแต่ให้กองทัพแยกย้ายกันเที่ยวบอกพวกครัวไทยที่พม่ากวาดต้อนไปแต่
 ก่อน ให้อพยพกลับมามบ้านเมือง ได้ครอบครัวไทยครั้งนั้นประมาณ ๑๐,๐๐๐
 เศษ ให้เดินล่วงหน้าก่อน พระนเรศวรทรงคุมกองทัพหลวงคอยบ่อกัน
 มาข้างหลัง ครั้นพระมหาอุปราชาทราบว่าพระนเรศวรให้กวาดครอบครัวไทย
 พาเลิกทัพกลับมา ก็จัดกองทัพให้สุกรรมาเป็นกองหน้า พระมหาอุปราช
 เป็นกองหลวง ยกติดตามพระนเรศวรมา กองหน้ามาทันที่แม่น้ำสะโตง เมื่อ
 พระนเรศวรเสด็จข้ามฟากมาแล้ว ก็หยุดยั้งต่อสู้กันอยู่ริมแม่น้ำ และแม่น้ำ
 สะโตงนั้นกว้างใหญ่ แร่งป็นที่พลทหารถอยไม่ถึงฝั่งตัวกันทั้งสองฝ่าย แต่
 พระนเรศวรทรงยิงพระแสงปืนถูกสุกรรมานายทัพหน้าของข้าศึกตายอยู่กับ
 คอช้าง พวกพลเห็นนายทัพตายก็ครั่นคร้าม พากันเลิกทัพกลับไป ส่วน
 พระนเรศวรก็เดินกองทัพกลับมาได้โดยสะดวก และพระแสงปืนซึ่งทรงยิงถูก
 สุกรรมาตายในครั้งนั้นมีนามปรากฏว่า “พระแสงปืนต้นข้ามแม่น้ำสะโตง”
 นับในพระแสงอัษฎาวุธ อันเป็นเครื่องราชูปโภคสำหรับแผ่นดินสืบมาจนกาล
 บัดนี้

๖. เมื่อพระนเรศวรเสด็จกลับมาจากเมืองหงสาวดีครั้งนั้น ไม่ได้
 ย้อนกลับมาทางเมืองตาก เพราะมีกองทัพพม่าพวกนั้นทูลกับราชสังคราตั้งอยู่
 ที่เมืองกำแพงเพชร ทรงเกรงว่าถ้ากองทัพหงสาวดียกติดตามมาก็จะถูกเป็น
 ศีกกระหนาบ จึงเสด็จกลับมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ตรงมาพระนครศรี

๖ ในพงศาวดารพม่าไม่กล่าวถึงเรื่องพระยาเกียรติ พระยาราม และว่าในครั้งพระ
 มหาอุปราชตามเข้ามาจนถึงกรุง ฯ มาแพ้ไทยกลับไป ข้าพเจ้าเห็นความจริงจะเป็นอย่างกล่าว
 ในพระราชพงศาวดาร แต่ครัวที่ต้อนเข้ามาในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าครัวมอญ ข้าพเจ้า
 เชื่อว่าจริงนั้นครัวไทย เพราะจะเอามาเป็นกำลังช่วยรบต่อไป

อยุธยา ทูลสมเด็จพระราชบิดาให้ทรงทราบเหตุการณ์ที่ได้ประกาศอิสรภาพ
กรุงศรีอยุธยาในทุกรูปการ สมเด็จพระมหาธรรมราชาที่ทรงมอบพระราช-
อำนาจในการป้องกันพระนครให้เป็นสิทธิ์ขาดแก่พระนเรศวรทั้งสิ้น ในขณะที่
นั้นเป็นฤดูฝนข้าศึกยังยกกองทัพมาไม่ได้ พระนเรศวรมีเวลาเตรียมการต่อสู้
ประมาณ ๕ เดือน จึงเสด็จกลับขึ้นไปเมืองเหนือ แล้วแต่งกองทัพให้ไป
เที่ยวขับไล่พม่าที่เข้ามาตั้งอยู่ในเมืองไทยไปจนหมด พวกมอญและไทยใหญ่ที่
ถูกพม่าเกณฑ์มาใช้ กลับพากันมาช่วยพระนเรศวรก็มาก แต่ยังมีไทยทรน
ได้เป็นเจ้าเมืองสวรรคโลกคนหนึ่ง เป็นเจ้าเมืองพิชัยคนหนึ่ง (บางทีจะเป็น
พระยาสวรรคโลก กับพระยาพิชัยที่ไปยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงสาวดีบุเรง-
นองโดยมิได้ต่อสู้เมื่อศึกคราวขอช้างเผือกนั่นเอง) เห็นว่าพระนเรศวรจะสู้
พระเจ้าหงสาวดีที่ไหนได้ หวังจะเอาตัวรอดจึงตั้งแข็งเมืองไม่ยอมอ่อนน้อมต่อ
พระนเรศวร กรมการคนโตที่ตกทานก็ฆ่าฟันเสีย พระนเรศวรต้องเสด็จยก
กองทัพไปปราบปรามจับตัวประหารชีวิตเสียทั้งสองคน หัวเมืองเหนือจึง
เรียบร้อยเป็นปกติ แต่พระนเรศวรทรงพระดำริว่าฝ่ายไทยมีรพพลน้อยกว่าแต่
ก่อน ด้วยถูกข้าศึกกวาดต้อนเอาผู้คนพลเมืองไปเสียมาก จะตั้งต่อสู้ข้าศึกทั้ง
ที่เมืองเหนือและที่พระนครศรีอยุธยาเหมือนแยกกำลังให้อ่อนทั้งสองฝ่าย จึง
ตกลงพระหฤทัยโดยเฉียบขาดสั่งให้อพยพผู้คนฝ่ายเมืองเหนือเอาลงมากรุงศรี-
อยุธยาทั้งหมด ส่วนพระองค์ก็เสด็จลงมาประทับอยู่ที่วังจันทร์เกษม เริงตระ
เตรียมการต่อสู้ข้าศึกเอาพระนครศรีอยุธยาเป็นที่มั่นแต่แห่งเดียว

๗. ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีนั้นทูลบุเรงยกกองทัพกลับจากเมืองอังวะได้
ทรงทราบว่าพระนเรศวรยกกองทัพออกไปกวาดต้อนเอาครัวไทยกลับมาเป็น
อันมาก แล้วมารบพุ่งขับไล่พม่าออกไปเสียจากเมืองไทย ก็สั่งให้เกณฑ์กองทัพ

จะมาตีกรุงศรีอยุธยาในฤดูแล้งปลายปีวอก พ.ศ. ๒๑๒๗ นั้น เห็นว่า กำลังทัพไทยที่จะต่อสู้มีน้อยกว่าแต่ก่อน ไม่จำเป็นจะต้องยกกองทัพเข้ามา เหมือนเมื่อครั้งพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง จึงคิดจัดกระบวนทัพให้ยกมาเป็นสองทาง ให้พระยาพลสัมผู้เป็นพระเจ้าอาคุมกองทัพยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ทางหนึ่ง ให้พระเจ้าเชียงใหม่มีนรราชอรรชอนุชายกกองทัพบกทัพเรือเมืองเชียงใหม่ลงมาทางช้างเผือกอีกทางหนึ่งให้สมทบกันตีกรุงศรีอยุธยา ครั้นนั้นพระนเรศวรทรงเตรียมการต่อสู้มาแต่ในฤดูฝน ให้กองสอดแนมออกไปคอยสืบสวนอยู่ทุกทางที่ข้าศึกจะยกมา ครั้นทรงทราบข่าวข้าศึกจะยกมาเป็นสองทาง ก็ให้กวาดต้อนผู้คนและขนย้ายพาหนะเสบียงอาหารตามหัวเมืองในในทางที่ข้าศึกจะยกมา มิให้มีเหลืออยู่เป็นกำลังของข้าศึก ส่วนที่ในกรุงนั้นให้แบ่งกองทัพแต่ล้วนพลอาสา ๒ ทัพ ที่เป็นชาวเมืองฝ่ายเหนือจัดเป็นทัพบก มีจำนวนพล ๑๐,๐๐๐ ตั้งเจ้าพระยาสุโขทัยเป็นนายทัพ ส่วนพลอาสาที่เป็นชาวกรุงฯ จัดเป็นกองทัพเรือให้พระยาจักรีเป็นนายทัพ พลอาสาทั้ง ๒ ทัพนั้นจัดเป็นกองเล่นสำหรับจะให้ไปรบพุ่งข้าศึกได้ในทันที แล้วเกณฑ์กองทัพหลวงและกองทัพสำหรับรักษาพระนครขึ้นอีกส่วนหนึ่ง และให้ต้อนคนเข้าอยู่ในพระนคร เตรียมรักษาบ้อมปราการเป็นสามารถ

ข้าศึกยกมาครั้งนี้เป็นด้วยคิดประมาทไทย ยกเข้ามาหาพร้อมกันไม่ในเดือนอ้ายพระยาพลสัมยกล่วงแดนไทยเข้ามาทางเมืองกาญจนบุรีก่อน พระนเรศวรได้ทรงทราบก็เห็นได้ที แต่เวลานั้นน้ำลดยังไม่ถึงที่ น้ำในแม่น้ำลำคลองยังมีมาก แต่แผ่นดินยังเปียกจะเดินกองทัพบกยังไม่สะดวก จึงมีรับสั่งให้พระยาจักรียกกองทัพเรือออกไปรักษามืองสุพรรณบุรี ทាំងทานข้าศึกไว้พลาง กองทัพพระยาพลสัมยกเข้ามาหมายจะยึดเอาเมืองสุพรรณบุรีเป็นที่มั่น

ครั้นมาถึงลำน้ำตกกองทัพเรือพระยาจักรีเอาปืนใหญ่ยิง ทนอยู่ไม่ไหวก็ต้องถอยกลับไปตั้งบนคอนที่เขાพระยาแมน คอยฟังข่าวกองทัพพระเจ้าเชียงใหม่อยู่ที่นั่น พอถึงเดือนนี้ พระนเรศวรกับพระเอกาทศรถก็เสด็จไปประชุมทัพที่เมืองวิเศษชัยชาญ^๑ แล้วให้เจ้าพระยาสุโขทัยคุมกองทัพพลอาสาเป็นทัพหน้า ยกไปตีกองทัพพระยาพลสมซึ่งตั้งอยู่ที่เขાพระยาแมน แล้วเสด็จยกกองทัพหลวงหนุนไปตั้งอยู่ที่ตำบลสามชนอน แขวงเมืองสุพรรณบุรี เจ้าพระยาสุโขทัยยกไปถึงเขાพระยาแมน ได้รับพุงกับกองทัพหน้าของพระยาพลสม ตีกองทัพพม่าแตกพ่าย ฝ่ายพระยาพลสมจะเข้ายึดเมืองสุพรรณ ไม่ได้สมหมาย ต้องออกไปตั้งอยู่กลางดอนชั้ดินเสบียงอาหารรวนรออยู่แล้ว พอรู้ว่ากองทัพหน้าแตกหนักก็ไม่ได้คิดจะต่อสู้รบถอยหนีกลับไป เจ้าพระยาสุโขทัยได้ทักติดตามตีพม่าไปจนปลายแดนเมืองกาญจนบุรี จับได้เชลยศึกและช้างม้ามาถวายเป็นอันมาก

ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่ยกกองทัพลงมาทางเมืองตาก ไม่ต้องรบพุงกับผู้อื่นผู้ใด ด้วยไทยทั้งเมืองเห็นอรั้งอยู่ทุกเมือง แต่พระเจ้าเชียงใหม่ลงมาช้า มาถึงเมืองชัยนาทไม่ทราบว่กองทัพพระยาพลสมถอยหนีไปกว่า ๑๕ วัน จึงให้กองทัพหน้าลงมาตั้งที่ปากน้ำบางพุทราแขวงเมืองพรหม สั่งให้มาสืบสวนว่กองทัพพระยาพลสมตั้งอยู่ที่ไหน จะได้นัดกำหนดเข้าตีกรุง ฯ ให้พร้อมกัน พระนเรศวรทรงทราบว่กองทัพพระเจ้าเชียงใหม่ยกลงมา ก็เสด็จยกกองทัพหลวงไปกับพระเอกาทศรถ ตั้งกองทัพบ้านชะโงคแขวงเมืองวิเศษ

๑ เมืองวิเศษชัยชาญ คือเมืองอ่างทองเก่า ตั้งอยู่ล้าแม่น้ำน้อย เข้าใจว่เวลานั้นยังเป็นแขวงกรุง ฯ พังตั้งเป็นเมืองเมื่อสมเด็จพระนเรศวรชนะศึกหงสาวดี จึงเรียกว่าเมืองวิเศษชัยชาญ เพราะเป็นที่ประชุมทัพต่อสู้พระเจ้าหงสาวดีแต่คราวนั้นเป็นต้นไป

ชัยชาญ แล้วให้พระราชมนูเป็นนายทัพหน้ามีจำนวนทหารม้า ๒๐๐ พลทหารราบ ๓,๐๐๐ ยกขึ้นไปตีกองทัพหน้าของข้าศึกที่ปากน้ำบางพุทรา พระราชมนูยกขึ้นไปถึงเห็นข้าศึกมากเหลือกำลังจะตีให้แตกได้ จึงคิดกลอุบายซุ่มกองทัพไว้ในป่า แล้วแต่งกองโจรให้เที่ยวคอยฆ่าฟันข้าศึกที่เกี่ยวลาคหาเสบียงอาหาร และคอยแย่งช้างม้าพาหนะมิให้เอาไปเลี้ยงหว่านค่ายใหญ่ได้ ข้าศึกมาตามจับเห็นมากก็หลบเลี้ยวไปเสีย ด้วยชำนาญท้องถิ่นดีกว่าข้าศึก ครั้นเห็นข้าศึกเผลงก็ยกเข้าปล้นทัพมิให้ข้าศึกอยู่เป็นปกติได้ นายทัพหน้าข้าศึกตั้งอยู่ไม่ได้ก็ต้องถอยทัพกลับไปเมืองชัณนาท พอพระเจ้าเชียงใหม่ได้ทราบข่าวกองทัพพระยาพิชัยซึ่งยกมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์เสียที่ถอยทัพกลับไปแล้ว เห็นจะทำการต่อไปไม่สำเร็จก็เลิกทัพกลับไป

๘. ไทยสู้ศึกหงสาวดีในคราวที่กล่าวมานี้ ไม่ต้องรบพุ่งมากมายใหญ่หลวง แต่มีผลเป็นข้อสำคัญยิ่งนัก เพราะปรากฏว่าไทยสามารถเอาชนะกองทัพเมืองหงสาวดีได้ ในฝ่ายไทยด้วยกันเอง แม้จะไม่มีใครที่จะไม่ย่อท้อพ้นจากอำนาจพม่าก็จริง ผู้ที่คิดเห็นว่า พระนเรศวรตัวนประกาศอิสรภาพเร็วเกินไป ไทยยังมีกำลังน้อยกว่าข้าศึกนัก จะไม่สามารถรักษาสภาพไว้ได้ดังนี้ คงจะมีมาก ผู้ที่เชื่อว่าจะพอต่อสู้ข้าศึกได้ นอกจากพระนเรศวรกับพวกแม่ทัพนายกองที่ทรงฝึกหัดขึ้นใหม่เห็นจะมีน้อย ถ้ามีเวลาปรึกษากันก่อนเหมือนเมื่อครั้งพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองขอช้างเผือก ก็น่าจะเกิดความเห็นแตกต่างกัน แต่หากนรู้เรื่องกันต่อเมื่อเหตุเกิดขึ้นแล้ว และพระนเรศวรทรงอำนาจอย่างสิทธิขาด ไทยจึงปลงใจต่อสู้ ครั้นแจ้งประจักษ์ว่า พระนเรศวรทรงสามารถในการศึกผิดกับแม่ทัพที่เคยมีมาแต่ก่อน ความเชื่อถือในพระนเรศวรก็มั่นคง เป็นเหตุให้ฝ่ายไทยมีใจทำศึกแต่นั้นมา ใช้แต่เท่านั้นที่

พระนเรศวรขณะศึกหงสาวดีครั้ง^{นี้} พระเกียรติยศเลื่องลือแพร่หลายออกไปจนถึงเมืองเขมร เวลานั้นนักพระสัตถาพึงได้รับรัชทายาทครองกรุงกัมพูชา คิดเห็นว่าเมื่อไทยเสียบ้านเมืองแก่พระเจ้าหงสาวดี พระบรมราชาผู้เป็นพระเชษฐาได้พลอยเข้ามาอยู่ไทยหลายครั้ง เมื่อพระนเรศวรกลับถึงบ้านเมืองเป็นอิสระภาพได้แล้ว คงจะผูกพยาบาทลงไปปราบปรามแก่แผ่นดินกรุงกัมพูชา จึงชิงแต่งทูตให้เข้ามาสารภาพรับผิดชอบอ่อนน้อมต่อกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่ก่อน สมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงปรึกษากับพระนเรศวรเห็นว่าไทยจะต้องทำสงครามกับพระเจ้าหงสาวดีต่อไป ไม่ควรจะให้มียศตั้งขึ้นทางได้อีกด้านหนึ่ง จึงยอมรับขมายอมต่อกับกรุงกัมพูชา

ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีก็รู้สึกว่าการคิดผิดไปโดยประมาณไทย ว่าจะรบพุ่งเหมือนอย่างแต่ก่อน แต่ไทยเกิดมีพระนเรศวรเป็นแม่ทัพคนสำคัญ อาจเอาชนะชนะคนมากได้ด้วยกำลังที่พลน้อย จะต้องใช้กำลังกองทัพหลวงเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาอย่างเมื่อครั้งพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง จึงจะปราบปรามไทยได้ จึงทรงดำริกระบวนศึกที่จะยกมาตีกรุงศรีอยุธยาอีกครั้งหนึ่ง และจะทำการสงครามแรมปีตีเอากรุงศรีอยุธยาให้จงได้

๙. ถึงปีระกา พ.ศ. ๒๑๒๘ พระเจ้าหงสาวดีจึงสั่งให้เตรียมกองทัพที่จะยกมาใหม่ คราวนี้สั่งให้พระมหาอุปราชายกกองทัพล่วงหน้าเข้ามาตั้งที่เมืองกำแพงเพชร เกณฑ์ผู้คนเข้ามาทำนาตามหัวเมืองเหนือ สะสมเสบียงอาหารไว้ให้พอต้องการของกองทัพใหญ่ ซึ่งพระเจ้าหงสาวดีจะยกเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาในปีจอ พ.ศ. ๒๑๒๙ และให้พระเจ้าเชียงใหม่ลงมาตั้งขัดตาทัพอยู่ที่เมืองชัยนาท เพื่อคอยสกัดกันมิให้กองทัพกรุงศรีอยุธยาขึ้นไปย่ำยีพวกเมืองหงสาวดีที่ตั้งทำไร่ไถนาอยู่ ณ เมืองเหนือ และให้แต่งกองทหารออกเที่ยวคอยระวังแคว

ชาวเมืองเหนือในมณฑลนครศรีอยุธยา อย่าให้ทำไร่นาได้ เพื่อจะตัดกำลังเสบียงอาหารไทยด้วยอีกอย่างหนึ่ง แต่กองทัพเมืองเชียงใหม่ที่ยกลงมาครั้งนั้น พระเจ้าหงสาวดีไม่ไว้พระทัยพระเจ้าเชียงใหม่ เกรงจะฉ้อฉลเสียเหมือนอย่างคราวก่อน แต่งให้ข้าหลวงลงมาอยู่กับด้วย พระเจ้าเชียงใหม่ยกลงมาด้วยความกลัวพระเจ้าหงสาวดีเป็นกำลัง

ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุธยา เมื่อได้ข่าวว่ากองทัพเมืองหงสาวดียกเพิ่มเติมเข้ามาทางเมืองเหนือ และให้กองทัพเมืองเชียงใหม่ยกลงมาจากเมืองนครสวรรค์ แต่แรกพระนเรศวรทรงสำคัญว่าข้าศึกจะสมทบทัพกันลงมาตีพระนครศรีอยุธยาในประกานัน ทรงแสดงว่าข้าศึกยกมาทางเดียวพร้อมกันเป็นทัพใหญ่รพลมากนัก จะออกไปต่อตีกลางทางเห็นจะไม่ถนัด จึงให้ต้อนผู้คนเข้ามาไว้ในพระนคร เตรียมการรักษามหาเมืองเป็นสามารภ พระเจ้าเชียงใหม่เห็นไม่มีผู้ใดต่อสู้ หมายจะทำการแก้ความผิดในหนหลัง ก็ยกกองทัพพล่งเลยลงมาตั้งที่บ้านสระเกศในแขวงเมืองวิเศษชัยชาญ (อยู่ใต้บ้านไชโย หน้อยหนึ่ง) แล้วแต่งกองอาสาให้แยกย้ายกันไปเที่ยวไล่จับจับกุมราษฎรตามหัวเมืองลงมาจนแขวงจังหวัดกรุง ฯ เพื่อจะมีให้ทำไร่นาได้ในประกานัน เจ้าเมืองพะเยาคุมกองทหารม้าล่องเข้ามาเฝ้าบ้านเรือนราษฎรจนถึงตำบลสะพานเผาข้าวใกล้พระนคร พระนเรศวรได้ทรงทราบ ก็รีบเสด็จคุมพลทหารออกไปกับพระเอกาทศรถเข้ารบพุ่งข้าศึกถึงตะลุมบอน เจ้าเมืองพะเยาตายในที่รบ พวกไพร่พลก็ล้มตายและถูกไทยจับได้บ้าง ที่เหลืออยู่ก็พากันแตกหนีไป พระนเรศวรได้ทรงทราบความจากการพวกเชลยว่า ข้าศึกหมายจะทำสงครามเป็นการแรมปีดังกล่าวนั้น ทรงแสดงว่าเห็นว่าจะต้องตีกองทัพพระเจ้าเชียงใหม่ให้ถอยไปเสีย จึงจะไม่เสียเปรียบข้าศึก จึงให้เตรียมกองทัพบุกทัพเรือจะยก

ขึ้นไป และในเวลาเมื่อกำลังรวบรวมไพร่พลจัดกองทัพอยู่ ณ ท่งลุมพลินัน ได้ข่าวลงมามีกองอาสาเมืองเชียงใหม่ลงมาเที่ยวไล่จับคนจนถึงบ้านป่าโมก อีกทางหนึ่ง พระนเรศวรก็รีบเสด็จโดยกระบวนเรือเร็วไปกับพระเอกาทศรถ พอถึงตำบลป่าโมกน้อยพบกองทัพข้าศึกซึ่งยกลงมาเที่ยวรังเกียรราชฎทางเมือง วิเศษชัยชาญ ก็เข้าโจมตีรบพุ่งกันเป็นสามารบ ข้าศึกต้านทานไม่ได้แตกหนี กลับขึ้นไปข้างเหนือ พวกพลอาสาต่างแล่นไล่ติดตามขึ้นไปจนปะทะกองทัพ พระยาเชียงแสน ซึ่งเป็นทัพหน้าของพระเจ้าเชียงใหม่ พวกกองอาสาน้อยกว่า ต้านทานไม่ไหวต่างล่าถอย พระนเรศวรกับพระเอกาทศรถเสด็จขึ้นไปช่วยทัน รบกันอยู่จนกองทัพบกซึ่งยกไปจากกรุง ฯ ตามขึ้นไปถึง เข้าช่วยรบพุ่งกับ กองทัพพระยาเชียงแสน ฯ ก็ถอยหนีกลับขึ้นไปข้างเหนือ พระนเรศวรจึงตรัส สั่งให้รวบรวมกองทัพทั้งปวงตั้งอยู่ที่ตำบลป่าโมกนั้น

ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่ตั้งอยู่ที่บ้านสระเกศ ทราบว่าพระนเรศวรยกขึ้นไปตีกองทัพพระยาเชียงแสนต้องถอยหนีไป คาดว่าพระนเรศวรคงจะยกกองทัพตามขึ้นไป จึงปรึกษาแม่ทัพนายกองทั้งปวงเห็นพร้อมกันว่า ควรจะยก กำลังกองทัพใหญ่ซึ่งลงมาตีไทยเสียก่อน อย่าให้ทัพยกขึ้นไปบุกรุกจึงจะได้ เปรียบเชิงสงคราม พระเจ้าเชียงใหม่จึงให้จัดเตรียมกองทัพทั้งปวง กำหนด จะยกลงมาในวันเดือน ๕ แรม ๒ ค่ำ ปีจอ พ.ศ. ๒๑๒๙ ขณะเมื่อพระเจ้า เชียงใหม่เตรียมทัพจะยกลงมาขึ้น พระนเรศวรก็ประชุมทัพพร้อมกันอยู่ที่ ตำบลป่าโมก ทรงพระดำริว่ากองทัพพระยาเชียงแสนเป็นแต่ถอยหนีไปมิได้ แทะยับเย็น น่าจะไปหากำลังเพิ่มเติมยกลงมาอีก แต่เหตุไฉนหายไปหลายวัน ไม่ยกลงมา ก็ร้ายพระเจ้าเชียงใหม่จะคิดเป็นกลศึกอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงดำรัส สั่งให้พระราชมนูคุมกองทัพยกล่วงหน้าไปตรวจตระเวนดูที่ทางที่ข้าศึกว่าจะทำ

ประการใด แล้วพระนเรศวรกับพระเอกาทศรถก็เสด็จยกกองทัพหลวงเป็น
กระบวนทัพยกตามขึ้นไป

กองทัพพระราชมุนยงขึ้นไปถึงบางแก้ว^๔ ปะทะกับกองหน้าของพระ
เจ้าเชียงใหม่ที่ยกลงมาสู้รบพุ่งกัน ขณะนั้นกองทัพพระนเรศวรเสด็จขึ้นไปถึง
บ้านแห่ ได้ยินเสียงปืนใหญ่น้อยหนาขึ้นทุกที ก็ทรงทราบว่พระราชมุนยง
ไปพบกองทัพเชียงใหม่ซึ่งหมายจะลงมาตีกองทัพไทย จึงทรงพระดำริเป็น
กลอุบายกระบวนรบ ให้หยุดกองทัพหลวงมิให้ตามขึ้นไปช่วยพระราชมุน
แล้วแปรกระบวนทัพไปซุ่มอยู่ที่ป่าจิกป่ากระทุ่มข้างฝั่งตะวันตก แล้วดำรัสให้
ข้าหลวงขึ้นไปสั่งพระราชมุนให้ล่าถอยลงมา ฝ่ายพระราชมุนไม่ทราบว่พระ
นเรศวรทรงคิดกลศึก เห็นว่กำลังกองทัพของตนไล่เล็กกับกองทัพหน้าของ
ข้าศึกซึ่งรบพุ่งกันอยู่นั้น พอจะต่อสู้รบกองทัพหลวงให้ขึ้นไปถึงได้ก็ไม่ถอย
ลงมา พระนเรศวรดำรัสสั่งข้าหลวงขึ้นไปเร่งให้ถอยอีก พระราชมุนก็สั่งให้
มากราบทุลว่รบพุ่งกับข้าศึกติดพันกันอยู่แล้ว ถ้าถอยเกรงจะแตกพ่ายเอาไว้
ไม่อยู่ พระนเรศวรได้ทรงฟังก็ขัดเคือง ดำรัสสั่งให้จมนทิพรักษาคุมทหาร
ม้าเร็วรีบกลับขึ้นไปสั่งพระราชมุนให้ถอย ถ้าไม่ถอยก็ให้ตัดเอาศีรษะพระ
ราชมุนมาถวาย พระราชมุนแจ้งกระแสรับสั่ง ให้โบริงบอกสัญญาสั่งให้ถอย
นายทัพนายกองทั้งปวงเห็นธงสัญญาต่างก็พากันล่าถอย ขณะนั้นกองทัพหลวง
พระเจ้าเชียงใหม่ยกหนุนลงมาถึง พวกชาวเชียงใหม่สำคัญว่กองทัพกรุง ฯ
แตกพ่ายก็ดีใจ พากันให้ร้องรูกไล่ลงมา เห็นไทยเอาแต่หนีก็ยิ่งชิงกันไล่ด้วย
อยากได้ช้างม้าเชลยเป็นอาณาประโยชน์ คิดตามมามีได้เป็นกระบวนศึก จน

๔ บางแก้ว อยู่ตรงที่ตั้งเมืองอ่างทองเดี๋ยวนี้

ถึงที่พระนเรศวรชุมกองทัพอยู่ ทอดพระเนตรเห็นข้าศึกเสียกลสมพระประสงค์ ก็ให้ยิงปืนโบทรงสัญญาณกองทัพหลวงเข้าออกกลางทัพข้าศึก ฝ่ายพระราชมนู เห็นกองทัพหลวงเข้าตีโบทงันนั้นก็โบทรงสัญญาณให้กองทัพกลับตีกระหนาบเข้าไปอีกด้านหนึ่ง ได้รับความพ่ายแพ้ถึงทะเลบอน กองทัพเชียงใหม่เสียทีก็แตกพ่ายทั้งทัพหน้าทัพหลวง พระนเรศวรเห็นได้ทีก็เร่งกองทัพให้ติดตามตีข้าศึกจนแตกฉานยับเยินคุมกันไม่ติด ที่ถูกฆ่าฟันตายเสียก็มาก ตัวนายที่เป็นท้าวพระยาผู้ใหญ่ตายในที่รบครั้งนี้ถึง ๗ คน กองทัพไทยได้ช้าง ๒๐ ช้าง ม้า ๑๐๐ เศษ กับเครื่องศาสตราอาวุธอีกเป็นอันมาก

พระนเรศวรทรงพระดำริว่าข้าศึกเสียทัพกำลังแตกตื่น เป็นโอกาสที่จะทำซ้ำเติมอย่าให้ตั้งตัวได้ ก็เสด็จยกกองทัพหลวงติดตามข้าศึกขึ้นไปในวันนั้น จนเพลาค่ำ เห็นทัพหลวงเห็นถือน้อยนักจึงประทับแรมที่บ้านชะวอ และส่งนายทัพนายกองทั้งปวงให้เตรียมยกไปแต่เพลาค่ำให้ถึงบ้านสระเกศเข้าตีค่ายพระเจ้าเชียงใหม่แต่เช้าตรู่ให้พร้อมกัน ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่หนีกลับขึ้นไปถึงบ้านสระเกศ ทราบว่ากองทัพไทยยกติดตามขึ้นไป ก็เลยหนีต่อไปแต่ในเพลากลางคืน ครั้นกองทัพไทยขึ้นไปถึงบ้านสระเกศเมื่อเดือน ๕ แรม ๔ ค่ำ เห็นแต่พวกข้าศึกกำลังอลหม่าน ไม่มีผู้ใดต่อสู้ กองทัพก็ได้นำพระเจ้าเชียงใหม่โดยง่ายจับได้พระยาเชียงใหม่ นายทัพหน้าของพระเจ้าเชียงใหม่ และทัพนายไพร่เป็นเขตยรวม ๑๐,๐๐๐ เศษ กับช้าง ๑๐๐ ช้าง ม้า ๑๐๐ เศษ เรือรบและเรือเสบียงรวม ๔๐๐ ลำ ได้ทั้งเครื่องศาสตราอาวุธยุทโธปกรณ์เสบียงอาหารอีกเป็นอันมาก แม้จนเครื่องราชูปโภคของพระเจ้าเชียงใหม่ก็ได้ไว้หลายอย่าง เมื่อได้ค่ายที่บ้านสระเกศแล้ว พระนเรศวรเสด็จติดตามข้าศึกขึ้นไปจนถึงเมือง

นครสวรรค์ ทรงทราบว่าพระเจ้าเชียงใหม่หนีไปอยู่กับกองทัพพระมหาอุป-
 ราชาแล้ว เห็นว่าจะติดตามต่อไปไม่เป็นที ก็ให้ยกกองทัพกลับคืนมาพระนคร
 ตั้งแต่กองทัพพระเจ้าเชียงใหม่แตกหนีไปแล้ว ในระหว่างเดือน ๖
 จนถึงเดือน ๑๒ ปีจอ พ.ศ. ๒๑๒๙ นั้น สงบการรบพุ่งเหมือนกับหย่าทัพกันอยู่
 ๖ เดือน พระมหาอุปราชากับพระเจ้าเชียงใหม่ตั้งอยู่ ณ เมืองกำแพงเพชร ก็ไม่
 มีกำลังพอจะยกลงมาตีพระนครศรีอยุธยา ฝ่ายข้างพระนเรศวรก็ประสงค์จะ
 สงวนกำลังไว้ต่อสู้กองทัพพระเจ้าหงสาวดี ซึ่งจะยกมาเป็นศึกใหญ่หลวงใน
 ฤดูแล้ง จึงประทับที่หนองน้ำทุ่งรพีลพาทนะและตระเตรียมการป้องกันข้าศึกอยู่
 แต่ที่พระนครศรีอยุธยา ทรงพระดำริจะเอาพระนครเป็นที่มั่นตั้งต่อสู้ตาม
 แบบโบราณ ซึ่งได้เคยเห็นประโยชน์มาแล้วและในเวลาตระเตรียมการอยู่ ๖
 เดือนนั้น ตอนฤดูฝนตรัสสั่งให้เกณฑ์คนออกตั้งทำนาทุกทำเลในมณฑลราช-
 ธานี และจัดหาเครื่องอาวุธยุทโธปกรณ์มารวบรวมไว้ในพระนคร ครั้นถึงฤดู
 แล้งให้รีบเกี่ยวเก็บข้าวขึ้นมาไว้ในพระนคร ข้าวในท้องนาตำบลใดจะเกี่ยว
 เก็บไม่ทันก็สั่งให้ทำลายเสีย มิให้เหลืออยู่เป็นประโยชน์แก่ข้าศึก อนึ่ง
 ทรงปรารภว่ากวรที่กวาดต้อนผู้คนเข้ามาไว้ในพระนครเมื่อครั้งรัชกาลสมเด็จพระ
 พระมหาจักรพรรดิ ผู้คนที่ตั้งภูมิลำเนาอยู่ห่างไกลมักหลบหลีกเข้าป่า ไม่ได้
 ตัวเสียโดยมาก ครั้นจึงทรงพระดำริเลือกสรรเหล่าทหารที่ชำนาญป่าตั้งเป็น
 นายกองอาสา แล้วให้แยกย้ายกันออกไปเที่ยวเกลี้ยกล่อมผู้คนที่กระจัดพลัด
 พรากรวมกันเข้าเป็นกองโจรอยู่ตามป่า เมื่อข้าศึกเข้ามาตั้งล้อมพระนคร ให้
 คอยตีตัดทำลายเสบียงอาหารของข้าศึก อย่าให้ส่งมาถึงกองทัพได้

๑๐. ครั้นถึงเดือน ๑๒ ปีจอ พ.ศ. ๒๑๒๙ พระเจ้าหงสาวดีนั้นทบเร่ง
 ยกกองทัพหลวงเข้ามาประชุมทัพทั้งปวงที่เมืองกำแพงเพชร ได้จำนวนพล

เปิดเสรีจ ๒๕๐,๐๐๐ ให้จัดเป็น ๓ กองทัพ คือ กองทัพพระเจ้าหงสาวดี
ทัพ ๑ กองทัพพระมหาอุปราชทัพ ๑ กองทัพพระเจ้าทองอุทัย ๑ แต่พระ
เจ้าเชียงใหม่ พระเจ้าหงสาวดีขัดเคืองว่าพารพลมาแพ้ไทยครั้นคร้ามเสีย
แล้ว จึงให้เป็นแต่พนักงานสำหรับชนเสบียงอาหาร ครั้นจัดพร้อมแล้วก็เดิน
ทัพลงมา

เวลานั้นไทยเตรียมป้องกันพระนครพร้อมมูล แต่การทำหน้าที่ทุ่งหัน
ตราในซานพระนครด้านตะวันออกยังหาหน้ได้เก็บเกี่ยวข้าวไม่ พระนเรศวร
ทรงดำริว่าจะเก็บเกี่ยวได้ทันก่อนกองทัพใหญ่เข้าศึกยกมาถึง จึงตรัสสั่งเกณฑ์
คนออกไปเที่ยวเก็บเกี่ยว และให้เจ้าพระยากำแพงเพชรผู้ว่าที่สมุหพระกลาโหม
คุมกองทัพออกไปตั้งป้องกันคนเกี่ยวเก็บข้าวอยู่ที่ทุ่งหันตรา ครั้นกองทัพมาร
ซึ่งนำหน้าทัพพระมหาอุปราชมาถึงก็เข้าตีค่ายเจ้าพระยากำแพงเพชรฯ ต่อสู้ข้
ศึกไม่ได้ทั้งค่ายแตกหนีเข้ามาในกรุงฯ พระนเรศวรได้ทรงทราบก็รีบเสด็จออก
ไปกับพระเอกาทศรถ เข้ารับพุ่งเข้าศึกเอง จนกองทัพมารเข้าตีถอยหนีไป
เอาค่ายคืนมาได้ พระนเรศวรทรงพระพิโรธว่า ตั้งแต่รบมายังไม่เคยแพ้ เจ้า
พระยากำแพงเพชรมาทำให้พลแตกพ่ายเป็นครั้งแรก จะพาให้ผู้คนใจเสีย
ตรัสสั่งให้เอาไปประหารชีวิตเสีย สมเด็จพระราชบิดาคำรัสขอชีวิตไว้ จึงเป็น
แต่ให้ถอดลงเป็นไพร่

กองทัพพระเจ้าหงสาวดียกลงมาถึงพระนครศรีอยุธยาเมื่อเดือนนี้ คราวนี้
ตั้งค่ายรายกันอยู่ทางค่านเหนือและตะวันออกแต่ ๒ ค่าย ด้วยเป็นทางเคยเข้า
ตีพระนครได้สะดวกกว่าด้านอื่น พอตั้งค่ายพร้อมกันแล้วพระเจ้าหงสาวดีก็ให้
กองทัพเข้าตีพระนคร แต่ไทยต่อสู้แข็งแรงกว่าครั้งก่อน ๆ พม่ามอญยกเข้า
มาครั้งใด ไทยก็ตีเอาต้องถอยขึ้นไปค่ายทุกที แต่พระเจ้าหงสาวดีเพียรรบพุ่ง

อยู่กว่าเดือน ก็ไม่สามารถจะตั้งประชิดพระนครเข้ามาได้ ในระหว่างนั้น พวกโจรซึ่งพระนเรศวรให้ไปรวบรวมคนจัดขึ้นตามหัวเมืองมีหลายหมวดหลายกอง พวกนี้เที่ยวตีตัดลำเลียงเสบียงอาหารของข้าศึก ส่งมาถึงกันไม่ได้สะดวก ก็เกิดอึดอัดขึ้นในกองทัพพระเจ้าหงสาวดี แล้วเลยมีความไข้เจ็บเกิดขึ้น พอพระนเรศวรทรงทราบข้าศึกเกิดอึดอัดก็ให้แต่งกองแล่นไปออกตีปล้นค่ายข้าศึกทั้งกลางวันกลางคืน ปล้นทางนี้บ้างปล้นทางโน้นบ้างมิให้ข้าศึกรู้ตัวว่าจะปล้นทัพไหนวันไหน พระนเรศวรเสด็จนำพลออกไปปล้นค่ายข้าศึกเองก็หลายครั้ง ปรากฏในเรื่องพงศาวดารว่าครั้งหนึ่งเมื่อเดือน ๓ แรม ๑๐ ค่ำ เวลาตี ๕ ก.ท. เสด็จออกปล้นค่ายพระยานครที่ปากน้ำพทเลา ที่ข้าศึกแตกหนีได้ค่ายพระยานครแล้วให้เผาเสีย อีกคราวหนึ่งเมื่อเดือน ๔ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เวลากลางวันเสด็จออกไปปล้นค่ายพระเจ้าหงสาวดีเอง ได้ค่ายกองหน้าแล้วไล่ฟันแทงข้าศึกเข้าไปจนถึงค่ายหลวง พระนเรศวรเสด็จลงจากม้าพระที่นั่ง ทรงดาบพระแสงดาบนำทหารขึ้นเป็นระเนียดจะเข้าค่ายพระเจ้าหงสาวดี ถูกข้าศึกแทงตกลงมาจึงเข้าไม่ได้ ขณะนั้นพอข้าศึกกรูกันมามากก็เสด็จกลับขึ้นเข้าพระนคร พระแสงดาบซึ่งพระนเรศวรทรงในวันนั้นจึงปรากฏนามว่า “พระแสงดาบดาบค่าย” มาจนตราบเท่าทุกวันนี้

การที่พระนเรศวรไปปล้นค่ายพระเจ้าหงสาวดีครั้งนี้ มีความปรากฏในหนังสือพงศาวดารว่าเมื่อพระเจ้าหงสาวดีทรงทราบ ตรัสแก่เสนาบดีว่า ซึ่งพระนเรศวรออกมาทำการเป็นอย่างไรพลทหารทั้งนี้เหมือนกับเอาพิมเสนมาแลกเกลือ นี่พระบิดาจะรู้หรือไม่ เสนาบดีกราบทูลว่าพระบิดาเห็นจะไม่ทราบ ถ้าทราบก็คงไม่ยอมให้มาทำอย่างนั้น พระเจ้าหงสาวดีตรัสว่าพระนเรศวรนี้ทำอาชญาหนัก ถ้าออกมาอีกถึงจะเสียทหารสักเท่าใดก็ตาม จะแลกเอาตัวพระ

นเรศวรให้จงได้ จึงให้ลักไวกำมูซึ่งเป็นนายทหารเอกเลือกทหารไปช่วยรักษา
ค่ายกองหน้า รับสั่งกำชับไปว่าถ้าพระนเรศวรออกมาอีกให้คิดอ่านจับเป็นให้
จงได้ ครั้นถึงเดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ พระนเรศวรเสด็จออกไปชุมนุมทัพอยู่ที่ทุ่ง
ลุมพลี หมายจะปล้นค่ายพระเจ้าหงสาวดีอีก และครั้งนี้ลักไวกำมูคอยอยู่ พอรู้
ว่าพระนเรศวรออกไปตั้งทัพที่ทุ่งลุมพลี ก็ให้ทหารทศकुมลกอง ๑ ยกมารบ
ล้อม พระนเรศวรเห็นข้าศึกน้อยก็เสด็จเข้ารบพุ่งแต่ด้วยกระบวาทหารม้า พวก
พม่าสู้พลงหนีสพลงล่อให้ไล่ไปจนที่ลักไวกำมูชุมนุมกองทหารไว้ พวกพม่าก็กรู
กันออกห้อมล้อม พระนเรศวรต่อสู้อยู่กลางข้าศึก ลักไวกำมูขับม้าเข้ามาจะจับ
พระองค์ พระนเรศวรทรงแทงด้วยพระแสงทวนถูกลักไวกำมูตาย ทหารทศ
เข้ามาแก้ลักไวกำมู ทรงฟันด้วยพระแสงดาบตายอีกคนหนึ่ง แต่พวกพม่า
เห็นไทยน้อยตัวก็ล้อมไว้รบสู้กันอยู่กว่าชั่วโมง จนกองทัพหนุนตามไปทันจึง
แก้ไขพระนเรศวรออกจากที่ล้อมกลับคืนมาพระนครได้

ถึงเดือน ๕ แรม ๑๔ ค่ำ พระนเรศวรเสด็จโดยกระบวนเรือไปตีค่าย
พระมหาอุปราชได้ พระมหาอุปราชต้องถอยทัพลงไปตั้งอยู่ที่บางกระดาน
รายการที่กล่าวมานั้นเฉพาะแต่ที่พระนเรศวรเสด็จออกนำพลเอง ที่ผู้อื่นยกไป
คงมีมากเรื่องหลายราย แต่หากกล่าวไว้ในพงศาวดารไม่ กระบวนรบครั้งนี้
ล้วนเอาคนน้อยออกวังแกลคนมากโดยมิรู้ตัว ไม่ให้มีเวลาอยู่เป็นปกติได้
ประสงค์จะเร่งให้ข้าศึกอ่อนกำลังโดยเร็ว

พระเจ้าหงสาวดีล้อมกรุง ฯ แต่เดือนยี่จุจ จันเดือน ๖ ปีเก็น พ.ศ.
๒๑๓๐ ถึง ๕ เดือนดีไม่ได้พระนครศรีอยุธยา เห็นไพร่พลป่วยเจ็บล้มตาย
ร่อยหรอลงทุกทีก็ท้อพระหฤทัย ดำรัสปรึกษานายทัพนายกองทั้งปวง เสนา-
บดีผู้ใหญ่จึงทูลว่ากรุงศรีอยุธยาภูมิฐานมั่นคงนักจะตีหักเอาโดยเร็วนั้น ไม่ได้

บัดนี้เข้าฤดูฝนจะตั้งทำการต่อไปไพร่พลก็จะลำบากยากยิ่งขึ้นทุกที ควรจะ
ถอยทัพกลับไปทะนุบำรุงวังพลเสียสักคราวหนึ่ง ต่อฤดูแล้งหน้าจึงค่อยยกมา
ตีใหม่ ถึงพระนเรศวรกล่าวหาญในการศึกก็มีพลน้อย รัชชับเกี่ยวกันไปหลาย
คราวเข้าก็คงจะหมดกำลังที่จะต่อสู้ พระเจ้าหงสาวดีเห็นชอบด้วยจึงสั่งให้
เตรียมล่าทัพ

ถึงเดือน ๖ แรม ๑๐ ค่ำ พระนเรศวรเสด็จยกกองทัพเรือลงไปที่บาง
กระดาน หมายจะตีค่ายของพระมหาอุปราชาอีก เห็นพระมหาอุปราชาล่าทัพ
กลับไปแล้ว ก็ทรงทราบพระเจ้าหงสาวดีจะถอยทัพ จึงเสด็จกลับคืนเข้า
พระนคร รั้งจัดกองทัพยกไปตั้งที่วัดเคช เมื่อเดือน ๗ ขึ้น ๑ ค่ำ ให้เอาปืน
ใหญ่ลงในเรือสำเภาขึ้นล่องตามขึ้นไปหลายลำ พอเตรียมพร้อมเสร็จถึงวันขึ้น
๘ ค่ำ ก็ให้ระดมยิงค่ายหลวงพระเจ้าหงสาวดี ถูกผู้คนข้างมัลลมาตย พระเจ้า
หงสาวดีทนอยู่ไม่ได้ก็ต้องรีบถอยทัพหลวงกลับขึ้นไปตั้งอยู่ที่ป่าโมก ขณะเมื่อ
กองทัพหงสาวดีถอยกลับไปครั้งนั้น พระนเรศวรตรัสสั่งให้กองทัพยกติดตาม
ตามตีเข้าศึกไปจนทะเลมหาราชทางหนึ่ง ส่วนพระนเรศวรกับพระเอกาทศรถ
เสด็จโดยกระบวนทัพเรือตามตีกองทัพหลวงพระเจ้าหงสาวดีขึ้นไปจนถึงป่าโมก
อีกทางหนึ่ง แต่เข้าศึกมากกว่าไทยมากนัก ตีไม่แตกฉานก็เสด็จกลับคืนมายัง
พระนคร ทางโน้นพระเจ้าหงสาวดีก็ให้เลิกทัพกลับไปบ้านเมือง

เมื่อกองทัพพระเจ้าหงสาวดีมัลลมาตยพระนครศรียุทธาอยู่นั้น นักพระ
สัตถาพระเจ้ากัมพูชา เชื่อว่ากรุงศรียุทธาคงจะปั่นป่วนเหมือนเมื่อครั้งก่อนอีก
ก็กลับกำเรียบละทางไมตรีที่ได้ทำไว้ให้กองทัพเขมรเข้ามาตีเมืองปราจีนบุรี เวลา
นั้นพวกชาวเมืองปราจีนต้องเข้ามารักษามหาพระนคร ไม่มีใครต่อสู้ กองทัพเขมรก็
ตีเมืองปราจีนได้โดยง่าย พอกองทัพพระเจ้าหงสาวดีถอยกลับไป พระนเรศวรก็

ตรัสสั่งให้พระยาศรีไสยณรงค์คุมกองทัพออกไปต่อสู้พวกเขมร ยกออกไปทัน
ได้รับกันที่เมืองนครนายก ตีกองทัพเขมรแตกพ่ายหนีกลับไป พระนเรศวร
ทรงขัดเคืองนักพระสัฎา ครั้นถึงฤดูแล้งปีนั้น พ.ศ. ๒๑๓๐ นั้น จึงเสด็จยก
กองทัพลงไปตีกรุงกัมพูชา ที่ใต้เมืองพระตะบอง เมืองโพธิสัตว์ แต่ไปเกิดขัด
สนเสบียงอาหาร ทั้งทรงเป็นห่วงว่าข้าศึกทางหงสาวดีจะยกมาอีก จึงเลิกทัพ
เสด็จกลับมาพระนครเสียคราวหนึ่ง

๑๑. พระเจ้าหงสาวดีเลิกทัพกลับไปครั้งนั้น เมื่อกิตติศัพท์แพร่หลาย
ว่าไม่สามารถปราบไทยได้ พวกชนต่างชาติที่ต้องอยู่ในอำนาจพระเจ้าหงสาวดี
เห็นว่าพระเดชานุภาพเสื่อมทราม ก็พากันกระต้างกระเดื่อง พระเจ้าหงสาวดี
ต้องระงับเหตุร้ายต่าง ๆ ไม่มีโอกาสที่จะมาตีกรุงศรีอยุธยา ไทยจึงได้ว่างการ
สงครามกับพม่าอยู่ ๓ ปี ในระหว่างนั้นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเสวย
ราชย์ครองกรุงศรีอยุธยามาได้ ๒๑ ปี ประชวรสวรรคตเมื่อเดือน ๘ ปีชวด
พ.ศ. ๒๑๓๓ สมเด็จพระนเรศวรพระชนมายุได้ ๓๕ ปี เส็จเถลิงถวัลยราช-
สมบัติ ทรงสถาปนาสมเด็จพระอนุชาธิราชพระเอกาทศรถให้เป็นพระมหา
อุปราช แต่ยกย่องให้มีพระเกียรติยศสูงเสมออย่างเป็นพระเจ้าแผ่นดิน อีก
พระองค์หนึ่ง

สมเด็จพระนเรศวรเสวยราชย์ได้ ๘ เดือนก็เกิดศึกหงสาวดีมีมาอีก เหตุ
ที่จะเกิดสงครามครั้งนี้ปรากฏในพงศาวดารพม่าว่าเจ้าฟ้าไทยใหญ่เมืองกัณฑ์แข็ง
เมืองขึ้นอีก พระเจ้าหงสาวดีตรัสปรึกษาเสนาบดี เห็นว่าเป็นเหตุเพราะเจ้า
เมืองกัณฑ์เห็นว่าปราบกรุงศรีอยุธยาไม่สำเร็จ จึงตั้งแข็งเมืองเอาอย่างบ้าง ถ้าไม่
ปราบปรามกรุงศรีอยุธยาลงได้ตราบไต่ ถึงจะปราบเมืองกัณฑ์ได้ เมืองอื่นก็ยกเอา
อย่างอีก แต่ในเวลานั้นพระเจ้าหงสาวดีทรงชราภาพลง จะไปทำสงคราม

เองไม่ได้ตั้งแต่ก่อน จึงให้จัดกองทัพขึ้นสองทัพ ให้ราชบุตรองค์ ๑ ซึ่งได้เป็น
 พระเจ้าแปรขึ้นใหม่ ยกไปที่เมืองกังทัพ.๑ ให้พระยาพลิม พระยาพุกามเป็น
 กองหน้า พระมหาอุปราชเป็นกองหลวงยกมาตีกรุงศรีอยุธยาทัพ ๑ พระมหา
 อุปราชยกออกจากเมืองหงสาวดีเมื่อเดือน ๑๒ ปีชวด พ.ศ. ๒๑๓๓ กองทัพ
 หงสาวดียกมาครั้งนี้หวังจะเข้ามาไม่ให้ไทยทันตระเตรียมป้องกันได้พร้อม
 จึงยกมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ หมายตรงมาตีพระนครศรีอยุธยาทีเดียว
 ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุธยาครั้งนี้รู้ตัวเร็ววันก็มีความลำบาก ด้วยการที่จะต้านผู้
 คนเข้าพระนครตั้งครวญก่อนๆ มิใคร่ทัน แต่วิสัยสมเด็จพระนเรศวรทรงห่วง
 ในเชิงศึก เมื่อเห็นว่าจะตั้งคอยต่อสู้อยู่ที่กรุงฯ จะไม่ได้เปรียบข้าศึกเหมือนหน
 หลัง ก็ทรงพระราชดำริกระบวนรบเป็นอย่างอื่น รีบเสด็จยกกองทัพหลวงออก
 ไปกับสมเด็จพระเอกาทศรถในเดือนนี้ เมื่อเสด็จไปถึงเมืองสุพรรณบุรีได้ทรง
 ทราบว่า ข้าศึกยกหลวงเมืองกาญจนบุรีเข้ามาแล้ว จึงให้ตั้งทัพหลวงรับข้าศึก
 อยู่ที่ลำน้ำท่าคอย พระมหาอุปราชมาเห็นกองทัพไทยตั้งสกัดอยู่ ก็ให้
 จัดกระบวนรบตั้งเป็นหน้ากระดาน พระยาพุกามเป็นปีกขวา พระมหาอุปราช
 เป็นกองกลาง พระยาพลิมเป็นปีกซ้าย หมายจะเข้าตีกองทัพไทยให้พร้อมกัน
 ทุกกอง ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรทรงสังเกตดูกระบวนทัพของข้าศึกเห็นอ่อนอยู่
 ข้างฝ่ายขวา ก็จึงยกกองทัพหลวงเข้าตีโอบข้าศึกทางข้างขวา กองทัพพระยา
 พุกามแตกพ่าย ตัวพระยาพุกามตายในที่รบ ครั้นปีกขวาแตกยับเยินแล้ว กอง
 หลวงและปีกซ้ายก็พลอยแตกด้วย กองทัพหงสาวดีที่ยกมาถูกไทยฆ่าฟันตาย
 เสียเป็นอันมาก ที่เหลือก็พากันพ่ายหนี ไทยไล่ติดตามไปจับพระยาพลิมได้ที่
 บ้านจะเข้สามพันอีกคน ๑ ในพงศาวดารพบว่าครั้งนั้นไทยเกือบจะจับพระ
 มหาอุปราชได้ ด้วยกองทัพพม่าแตกยับเยิน ครั้นพระมหาอุปราชหนีไปพ้น

แล้ว ก็ให้รวมทรัพย์สินที่เหลืออยู่กลับไปเมืองหงสาวดี เมื่อเดือน ๕ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๑๓๔ พระเจ้าหงสาวดีทรงขัดเคือง ให้ส่งพระราชอาญาแก่นายทัพ นายกอง แต่พระมหาอุปราชานั้น ให้ภาคทัณฑ์ไว้จะให้ทำการแก้ตัวใหม่^{๑๐}

๑๒. พระมหาอุปราชแตกทัพกลับไปครั้งนั้น เกิดเป็นเหตุให้พระเจ้าหงสาวดีทรงวิตก คัวพระมหาอุปราชเป็นผู้จะรับรัชทายาทสืบราชวงศ์ต่อไป มาเสียเกียรติยศลง เกรงประเทศราชทั้งปวงจะดูหมิ่น จึงตรัสลอบพระมหาอุปราชจะให้มาตีกรุงศรีอยุธยาแก้ตัวใหม่ แต่พระมหาอุปราชมีความครั่นคร้ามทูลว่าเกราะหยังร้าย พระเจ้าหงสาวดีก็ขัดเคือง ในหนังสือพงศาวดาร พม่าว่า วันหนึ่งพระเจ้าหงสาวดีมีรับสั่งให้หาเจ้านายและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ มาประชุมพร้อมกัน แล้วตรัสพ้อว่าทุกวันนี้ทั้งเจ้านายขุนนางไม่มีใครช่วยเอาใจเจ็บร้อนในเรื่องเมืองไทยบ้างเลย พระนเรศวรมีผลเพียงสักหยิบมือเดียว ก็ไม่มีใครจะกล้าไปรบพุ่ง นี่เมืองหงสาวดีจะหมกสันคนก็เสียแล้วหรือ ขณะนั้นขุนนางคนหนึ่งชื่อพระยาธอ ทูลพระเจ้าหงสาวดีว่ากรุงศรีอยุธยานั้นที่จริงก็สำคัญที่พระนเรศวรองค์เดียว เพราะกำลังหนุ่มรบพุ่งเข้มแข็งทั้งบังคับบัญชาผู้คนก็สิทธิ์ขาด คนน้อยจึงเหมือนกับคนมาก เจ้านายในกรุงหงสาวดีรู้คนเดียวกับพระนเรศวรที่ทำสงครามเข้มแข็งเคยชนะศึกเหมือนอย่างพระนเรศวรก็มีหลายพระองค์ ถ้าไปรบจกทัพให้เป็นหลายทัพ แล้วเลือกเหล่าเจ้านายที่เข้มแข็งให้เป็นนายทัพยกไปช่วยกันรบพระนเรศวรก็เห็นจะเอาชนะได้ ถ้า

๑๐ เรื่องศึกพระมหาอุปราชคราวที่กล่าวมานี้ ไม่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร แต่มีอยู่ในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐคดีตรงกับพงศาวดารพม่า แต่รายการที่รบกันเช่น กล่าวพงศาวดารพม่าเอาไปลงไว้ในครั้งอื่น ข้างเจ้าสันนิษฐานว่าเป็นครั้งนี้ (เปลี่ยนจากความเห็นที่ได้ดูไว้เมื่อแต่งหนังสือพงศาวดารเรื่องเรารบพม่า)

ชนะพระนเรศวรแล้วกรุงศรีอยุธยาจะอยู่ในเงื้อมมือ พระเจ้าหงสาวดีเห็นชอบด้วย แต่เกรงว่าถ้าไม่ให้พระมหาอุปราชำไปด้วยคนทั้งหลายก็จะพากันดูหมิ่นรัชทายาทยิ่งขึ้น จึงตรัสตอบว่าที่พระยาเลอว่านั้นก็อยู่ แต่ตัวของข้าเป็นคนอาภัพไม่เหมือนพระมหาธรรมราชา นั้นเขามีลูกพ่อไม่ต้องพักใช้ให้รบพุ่ง มีแต่กลับจะต้องห้ามเสียอีก แต่ตัวข้าไม่รู้จะใช้ใคร พระมหาอุปราชำได้ยินรับสั่งบริภาษเช่นนั้นก็อภัยขอคตสุ จึงกราบทูลรับอาสาตีเมืองไทยแก่ตัวใหม่ พระเจ้าหงสาวดีก็ให้เกณฑ์กองทัพ ให้เจ้าเมืองจาปะโร^{๑๑} เป็นกองหน้า พระมหาอุปราชำเป็นกองหลวง ยกมาตีกรุงศรีอยุธยา^{๑๒} อีกครั้งหนึ่ง กองทัพพระมหาอุปราชำยกออกจากเมืองหงสาวดีเมื่อเดือนอ้าย ปีมะโรง พ.ศ. ๒๑๓๕

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรตั้งแต่กองทัพพระมหาอุปราชำแตกไป ทรงคาดในพระราชหฤทัยว่าเห็นจะว่างศึกหงสาวดีไปสัก ๖ ปี ๓ ปี ด้วยข้าศึกเสียช้างม้า^{๑๓}พลมากจะต้องหาเพิ่มเติมอยู่นานวัน ในปีมะโรงนั้นหมายจะเสด็จไปตีกรุงกัมพูชา แก่แค้นนักพระสัถยาที่พลอยเข้ามาซ้ำเติมเมื่อครั้งพระเจ้าหงสาวดียกกองทัพใหญ่มาล้อมกรุง^{๑๔} ๖ ถึงเดือนอ้ายจึงดำรัสสั่งให้เกณฑ์ทัพที่จะไปตีเมืองเขมร กำหนดให้พร้อมกันทันยกไปในกลางเดือนยี่ พอมีท้องตราไปได้ ๖ วัน ก็ได้รับใบบอกเมืองกาญจนบุรี ว่าพระเจ้าหงสาวดีให้พระมหาอุปราชำยกกองทัพเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ สมเด็จพระนเรศวรจึงตรัสสั่งให้

๑๑ ในหนังสือพระราชพงสาวดารเรียก มังจาชะโร ว่าเป็นพี่เลี้ยงของพระมหาอุปราชำ แต่ส่วนพงสาวดารพม่าว่าเป็นเจ้าเมืองจาปะโร

๑๒ ในพงสาวดารพม่าว่า กองทัพข้าศึกที่ยกมาคราวนั้นถึง ๔ ทัพคือพระมหาอุปราชำทัพ ๑ พระเจ้าแปรทัพ ๑ นัตจินหน่อง บุตรพระเจ้าตองอูทัพ ๑ พระเจ้าเชียงใหม่ทัพ ๑ แต่ตามรายการที่ปรากฏนั้น ได้ยกเข้ามาถึงแดนไทยแต่กองทัพพระมหาอุปราชำทัพเดียว

ย้ายที่ประชุมพลที่กะไว้ว่าจะตั้งที่ทุ่งบางขวด สำหรับกองทัพยกไปตีกรุงกัมพูชานั้น ให้ไปตั้งที่ทุ่งป่าโมก แขวงเมืองวิเศษชัยชาญ^{๑๓} แล้วให้เร่งเรียกรวบรวมพลหาเสบียงอาหารให้พร้อมโดยเร็ว และในระหว่างนั้นมีรับสั่งให้ผู้ว่าราชการเมืองราชบุรีคุมพล ๕๐๐ เป็นกองโจรไปซุ่มซ่อนคอยตีตัดลำเลียงเสบียงอาหารและเรือสะพานทางเดินทัพของข้าศึกอยู่ข้างหลัง แล้วให้พระยาศรีไสยณรงค์คุมกองทัพหัวเมืองไปตั้งขัดตาทัพรับหน้า หน่วงข้าศึกอยู่ลำน้ำบ้านท่าคอย แขวงเมืองสุพรรณบุรีแห่งหนึ่ง ครั้นเตรียมกองทัพหลวงพร้อมเสร็จถึงเดือนนี้ ขึ้น ๙ ค่ำ สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถก็เสด็จไปยังที่ตั้งทัพชัย ณ ตำบลมะม่วงหวาน ประทับแรมจัดกระบวนทัพอยู่ ๓ ราตรีถึงวันขึ้น ๑๒ ค่ำ เสด็จยกกองทัพหลวงมีจำนวนพล ๑๐๐,๐๐๐ ออกจากทุ่งป่าโมกไปเมืองสุพรรณบุรีทางบ้านสามโก้ แล้วข้ามลำน้ำสุพรรณบุรีที่ท่าหัวอุทอง ไปถึงค่ายหลวงที่หนองสำราญริมลำน้ำบ้านท่าคอย เมื่อวันที่ขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือนยี่นั้น

ฝ่ายพระมหาอุปราช เมื่อยกองทัพเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ ครั้น^{๑๔} รมัตถะวังไม่รีบเร่งยกเข้ามาเหมือนครั้งก่อน ครั้นเห็นไทยไม่ต่อสู้ก็เดินกระบวนทัพมาตั้งอยู่ที่ตำบลตระพังตรุ แขวงเมืองสุพรรณบุรี แล้วให้แต่งกองทัพม้ามาเที่ยวลาดตระเวนสืบข่าวกองทัพหงสาวดีที่จะยกลงมาทางฝ่ายเหนือ และตรวจตราว่าไทยจะยกกองทัพออกไปคอยต่อสู้อยู่ที่ไหนบ้าง กองทหารม้าข้าศึกก็เล็ดลอดเข้ามาสอดแนมจนถึงบางกระทิง ในแขวงจังหวัดกรุงฯ

^{๑๓} ประชุมทัพที่ทุ่งป่าโมกเหมาะที่จะยกไปทางเมืองกาญจนบุรี หรือขึ้นไปทางเมืองเหนือ

เมื่อรู้ว่าสมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพไป ก็รีบเอาความไปทูลพระมหาอุปราช เวลานั้นพระมหาอุปราชตั้งอยู่ที่ตำบลตระพังตรุ ทางหนองสาหร่ายที่กองทัพ พระยาศรีไสยณรงค์ตั้งอยู่ระยะทาง ๓ วัน ครั้นพระมหาอุปราชได้ทราบว่ กองทัพที่สมเด็จพระนเรศวรยกไปจำนวนคนน้อยกว่า จึงปรึกษาแม่ทัพนาย กองทั้งปวงเห็นพร้อมกันว่า ควรจะเอากำลังคนมากเข้าท่วมเทศเสียให้แตกที เดียว อย่าให้ทันตั้งมั่นได้ ถ้าได้ทีก็จะได้ติดตามตีเข้าไปให้ถึงกรุงศรีอยุธยา เห็นพร้อมกันดังนี้ พระมหาอุปราชจึงให้ยกกองทัพมาจากบ้านตระพังตรุ วันเดียวกันกับที่สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปถึงค่ายหลวงที่หนองสาหร่ายนั้น

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรเมื่อเสด็จไปถึงหนองสาหร่าย ตรัสสั่งให้กอง ทัพพระยาศรีไสยณรงค์ซึ่งออกไปตั้งขัดตาทัพอยู่แต่ก่อนเลื่อนออกไป (ตั้งที่ ตำบลคอนระฆัง) กอยลาดตระเวนสืบสวนกระบวนข้าศึกที่ยกมา ส่วนกอง ทัพหลวงพอเสด็จไปถึง ก็ให้ตั้งค่ายเตรียมกระบวนทัพที่จะรบข้าศึก ด้วย คาดว่าคงจะสู้รบกันในวันสองวันนั้นเป็นแน่ เพราะกองทัพทั้งสองฝ่ายใกล้ กันอยู่นักแล้ว ทรงจัดทัพเป็นกระบวนเบญจเสนา ๕ ทัพ หวังจะตั้งรับให้ ข้าศึกเข้าก่อน เพราะทรงทราบว่าข้าศึกมีพลมากกว่ากองทัพหลวงที่ยกไป ครั้นถึงวันแรมค่ำหนึ่งเดือนนี้ พระยาศรีไสยณรงค์บอกมากทราบทูล ว่าให้ไป สอดแนมเห็นข้าศึกยกทัพใหญ่พันบ้านจะเข้าสามพันมาแล้ว จึงมีรับสั่งให้ กองทัพทั้งปวงเตรียมตัวรบข้าศึกในวันรุ่งขึ้น แล้วส่งไปยังพระยาศรีไสยณรงค์ ว่า ถ้ารู้ว่กระบวนข้าศึกยกมาอย่างไร แล้วให้ถอยมายุ่งให้รบพุ่ง^{๑๔}

^{๑๔} ความตรงนี้ในหนังสือพระราชพงศาวดารมีแต่ว่าให้พระยาศรีไสยณรงค์ยกไป หาได้ กล่าวว่ให้ไปรบหรือลาดตระเวนไม่ ข้าพเจ้าพิเคราะห์ความตามเรื่องเห็นจะมีให้ไปรบจึง ไม่มีทัพหนุน และพระยาศรีไสยณรงค์ขึ้นไปรบ จึงถูกตัดสินว่ามีความผิด

รุ่งขึ้นวันจันทร์เดือนยี่แรม ๒ ค่ำ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๑๓๕ กองทัพ
ทั้งปวงเตรียมพร้อมแต่เวลาเช้า สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถ
ต่างแต่งพระองค์ทรงเครื่องพิชัยยุทธ ให้ผูกช้างพระที่นั่งซื้อพลายภูเขาทอง
อินขัณระวางเป็นเจ้าพระยาไชยานุภาพ เป็นพระคชาธารสมเด็จพระนเรศวร
เจ้ารามราหมณเป็นกลางช้าง นายมหานุภาพเป็นควาญ อีกช้างหนึ่งซื้อ
พลายบุญเรือง ขัณระวางเป็นเจ้าพระยาปราบไตรจักร ผู้เป็นพระคชาธาร
สมเด็จพระเอกาทศรถ หมื่นนักตีสวรเป็นกลางช้าง ขุนศรีคชกเป็นควาญ^{๑๕}
พร้อมด้วยจตุรงค์บาทพวกทหารคู่พระหฤทัยสำหรับรักษาพระองค์ และกระ-
บวนช้างตึงกันทั้งปวงเตรียมรับเสด็จ พอสมเด็จพระนเรศวรทรงเครื่องแล้ว
ได้ขึ้นเสวยบิณฑังสนั่นช้างหน้าทัพ ค่ำรัสสั่งให้เอามาเร็วรีบไปดูว่าเป็นอย่างไร
กัน ได้ความมาราบทูลว่าพระยาศรีไสยณรงค์ยกไปปะทะทัพข้าศึกที่ตำบล
ดอนเผาข้าว เมื่อเวลาเช้า ๗ นาฬิกาเข้ารบข้าศึก ๆ มากนักต้านทานไม่ไหว
จึงพ่ายหนีมา สมเด็จพระนเรศวรทรงขัดเคืองพระยาศรีไสยณรงค์ว่า ไม่ได้
สั่งให้ไปรบขึ้นไปรบข้าศึก ค่ำรัสปรึกษานายทัพนายกองว่า กองทัพ
พระยาศรีไสยณรงค์แตกพ่ายมาอย่างนี้จะทำอย่างไร นายทัพนายกองทั้งปวง
ทูลว่าขอให้มีกองทัพหนุนออกไปช่วยต่อสู้รับข้าศึกต้านทานไว้ให้อยู่ สมเด็จพระ
นเรศวรไม่ทรงเห็นชอบด้วย ค่ำรัสว่ากองทัพแตกฉานมาอย่างนั้นแล้ว
จะให้กองทัพไปหนุนไหนจะรับไว้ได้ มาปะทะกันเข้าก็จะพากันแตกลงมาด้วย

^{๑๕} มีความเห็นในพหุศึกษาโบราณคดีอย่างหนึ่ง ว่าช้างจะชนกัน ๒ ตัว ถ้าตัวหนึ่งคน
ข้างหลังเปล่าและอีกตัวหนึ่งเอาสัปคับบังคัศรผูกบรทุกไปบนหลังด้วย เห็นจะสู้ตัวหลังเปล่าไม่
ได้ด้วยเบาตัวคงกลองแกล้วกว่ากัน เพราะฉะนั้นพระคชาธารที่ทรงชนน่าจะเป็นช้างหลังเปล่า
คนกลางช้างนั่งไปกับหลังนั่นเอง ถึงรูปภาพช้างชนแต่ก่อนเขาก็เขียนหลังเปล่า ฟังมาเขียนมี
สัปคับบังคัศรต่อในชั้นหลัง

กัน จึงทรงพระราชดำริเปลี่ยนกระบวนรบในขณะนั้น คือเปลี่ยนกระบวนที่
ตั้งรับกลับเป็นรบบุกรุกซ้ำศึก มีรับสั่งให้ม้าเร็วรีบไปประกาศแก่กองทัพพวก
พระยาศรีไสยณรงค์ว่าอย่าให้ร้งรอนซ้ำศึกเลยให้เบ็ดหน้าไปเถิด พวกกองทัพ
พระยาศรีไสยณรงค์ได้ทราบกระแสรับสั่งต่างก็รีบหนีเอาตัวรอด พวกนั้นแตก
กระจายไม่เป็นหมวดเป็นกอง ซ้ำศึกเห็นกองทัพไทยแตกฉานได้ทีก็รีบยกตาม
มาไม่หยุดยั้ง สมเด็จพระนเรศวรส่งบทพิทลวงร่อยุ่จนเวลา ๑๑ นาฬิกา เห็น
ซ้ำศึกไล่ตามมาไม่ลงเป็นกระบวนสมคะเน ก็ดำรัสสั่งให้บอกสัญญากองทัพ
ทั้งปวงให้ยกออกโอบซ้ำศึก และในขณะนั้นเสด็จขึ้นทรงพระคชาธารกับ
สมเด็จพระเอกาทศรถ ยกกองทัพหลวงเข้าตีกองทัพหน้าซ้ำศึกในทันที แต่
ส่วนกองทัพท้าวพระยาได้ทราบกระแสรับสั่งให้เปลี่ยนกระบวนรบนั้นช้าบ้าง
เร็วบ้าง ไม่เข้าใจพระราชประสงค์ ยกเข้าบุกรุกไม่ทันเสด็จโดยมาก มีแต่กอง
ทัพพระยาสีหราชเคไชยชัยกับกองทัพเจ้าพระยามหาเสนาซึ่งเป็นปีกขวาตามกอง
ทัพหลวงจู่โจมตีซ้ำศึกเข้าไป กองทัพหน้าซ้ำศึกกำลังละเลิงไล่มาโดยประมาท
ไม่ได้ระแวงว่าจะมีกองทัพไทยไปยอกทัพก็เสียที่บ่วนปั่น แล้วเลยแตกหนีเป็น
อลหม่าน ขณะนั้นช้างพระที่นั่งซึ่งสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถ
ทรงไป เป็นช้างชนะงา กำลังตกน้ำมันทั้ง ๒ ช้าง ครั้นเห็นเหล่าช้างซ้ำศึก
กลับหน้าพากันหนี ก็ออกเล่นไล่ไปโดยเมาน้ำมัน พาสเด็จพระนเรศวร
กับสมเด็จพระเอกาทศรถเข้าไปในกลางหมู่ซ้ำศึก มีแต่จตุรงค์บาทกับพวก
ทหารรักษาพระองค์ตามติดไป เพราะในเวลานั้นกำลังรบพุ่งกัน โกลาหล
ฝุ่นฟุ้งตระหลบจนมืดมัวไปทั่วทิศ พวกนายทัพนายกองที่อยู่ห่างไม่เห็นว่ามี
เสด็จล่องเลยเข้าไป ถึงเหล่าซ้ำศึกก็มีได้เห็นพระองค์ถนัด ช้างพระที่นั่งพา
สมเด็จพระนเรศวรกับพระเอกาทศรถลุยไล่ซ้ำศึกไปสัก ๕๐ เส้น พอฝุ่นจาง

ทอดพระเนตรไปเห็นพระมหาอุปราชาทรงพระคชาธารยืนข้างอยู่ได้ร่มไม้กับเหล่าท้าวพระยา จึงทรงทราบว่าย่างพระที่นั่งพาโล่ถลาเข้าไปจนถึงในกองทัพหลวงของข้าศึกแต่พระองค์ แต่สมเด็จพระนเรศวรพระสติมันไม่หวั่นหวาดคิดเห็นในทันทีว่าทางสงครามที่จะเอาชนะได้มีอยู่อย่างเดียว จึงขับช้างพระที่นั่งตรงไปยังหน้าช้างพระมหาอุปราช แล้วร้องตรัสไปโดยฐานที่คุ้นเคยกันมาแต่ก่อนว่า “เจ้าพี่จะยืนข้างอยู่ในร่มไม้ทำไม เชิญเสด็จมาทำยุทธหัตถีกันให้เป็นเกียรติยศเถิด กษัตริย์ภายหน้าที่จะชนช้างได้อย่างเรา จะไม่มีแล้ว” ขณะเมื่อสมเด็จพระนเรศวรทำเช่นนั้น ที่จริงเสด็จอยู่กลางหมู่ข้าศึก มีแต่ช้างพระที่นั่ง ๒ ช้างกับพวกทหารรักษาพระองค์ไม่กี่คนนัก ถ้าพระมหาอุปราชสั่งให้พวกกองทัพรุมบ่วงก็เกือบจะไม่พ้นอันตราย แต่พระมหาอุปราชพระหฤทัยก็เป็นวิสัยกษัตริย์เหมือนกัน เมื่อได้ทรงฟังสมเด็จพระนเรศวรทำเช่นนั้นตัวต่อตัวเช่นนั้นจะไม่รับก็ละอายพระทัย จึงขับช้างพลายพัทธกอสซึ่งเป็นพระคชาธารตรงออกมาชนกับเจ้าพระยาไชยานุภาพพระคชาธารของสมเด็จพระนเรศวร ฝ่ายเจ้าพระยาไชยานุภาพกำลังคลั่งน้ำมน เห็นช้างข้าศึกตรงออกมาก็โถมแทงทันทีไม่ยั้ง เสียที่พลายพัทธกอสได้ล่างแบกรุนเอาเจ้าพระยาไชยานุภาพเบนจะขวางตัว พระมหาอุปราชได้ที่ฟันด้วยพระแสงของ้าว สมเด็จพระนเรศวรเบี่ยงพระองค์หลบทัน ถูกแต่พระมาลาหนัง ซึ่งทรงในวันนั้นขาดลิไป พอเจ้าพระยาไชยานุภาพสะบัดหลุด แล้วกลับชนได้ล่างแบกถนัดรุมพลายพัทธกอสหันเบนไป สมเด็จพระนเรศวรก็จ้วงฟันด้วยพระแสงของ้าว ถูกพระมหาอุปราชที่ไหล่ขวาขาด ชบสิ้นพระชนม์อยู่กับคอช้าง ส่วนสมเด็จพระเอกาทศรถก็ได้ชนช้างกับเจ้าเมืองจาปะโร ฟันเจ้าเมืองจาปะโรตายเหมือนกัน พวกท้าวพระยาเมืองหงสาวดีเห็นพระมหาอุปราชเสียที่ถูกฟันก็กรูกันเข้า

มาช่วยแก้ไข เอาเป็นระตมยิงถูกสมเด็จพระนเรศวรที่พระหัตถ์ถึงบาดเจ็บ และถูกนายมหานาภาพควาญช้างพระที่นั่งกับหมื่นภักดีศวร กลางช้างสมเด็จพระเอกาทศรถตายถึงสองคน ขณะนั้นพอรพลกองทัพหลวงและกองทัพเจ้าพระยามหาเสนา พระยาสิทธิราชเดโชชัยตามไปถึงทันเข้า ก็เข้ารบพุ่งแก่กัน เอาสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถออกมาพ้นจากกองทัพข้าศึกได้ ฝ่ายพวกท้าวพระยาเมืองหงสาวดีกำลังตกใจด้วยพระมหาอุปราชาคือเป็นจอมพลสิ้นพระชนม์ มิได้คิดจะรบพุ่งต่อไปหมายแต่จะรวบรวมกองทัพกลับไปค่ายเดิม ก็พากันยับยั้งอยู่ ด้วยกองทัพหงสาวดีครั้งนั้นแตกยับเยินแต่ทัพหน้าทัพเดียว ทัพอื่นยังหาทันแตกไม่ ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรออกมาพ้นข้าศึกได้แล้ว เห็นข้าศึกยับยั้งอยู่อยากจะตีให้ยับเยิน แต่กำลังกองทัพที่ตามเสด็จไปทันในเวลานั้นมีน้อยนัก ก็จนพระฤทัย จึงจำต้องเสด็จกลับมาค่ายหลวง ฝ่ายพวกกองทัพหงสาวดีรวบรวมกันได้แล้ว ก็เชิญศพระมหาอุปราชาลีกทัพกลับไปเมืองหงสาวดี สมเด็จพระนเรศวรทรงระแวงว่าจะยังมีกองทัพข้าศึกยกมาทางข้างเหนืออีกทางหนึ่ง จึงมิได้ให้กองทัพไปติดตาม ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีเมื่อได้ทราบข่าวพระมหาอุปราชาสิ้นพระชนม์ ก็เสียพระทัยสิ้นหวังที่จะตีเมืองไทย จึงสั่งให้หากองทัพกลับคืนไปบ้านเมืองหมดทุกทัพ

สมเด็จพระนเรศวรมีชัยชนะยุทธหัตถีครั้งนั้น พระเกียรติยศเลื่องลือแพร่หลายไปทั่วทุกประเทศในชมพูทวีป ด้วยถือกันเป็นคติมาแต่ดึกดำบรรพ์ว่าการชนช้างเป็นนัยอวยพรวิธีของนักรบเพราะเป็นการต่อสู้กันตัวต่อตัว แพ้ชนะกันแต่ด้วยความคล่องแคล่วแคล้วคลาดกับชำนาญการขี่ช้างชน มิได้อาศัยกำลังรื้อพลหรือกลอุบายอย่างหนึ่งอย่างใด อีกประการหนึ่งในการทำยุทธสงครามที่จอมพลทั้งสองฝ่ายจะได้เข้าใกล้ชิดจนถึงชนช้างกัน ได้นั้นก็มีน้อย จึง

ถือว่าเป็นการสำคัญ เพราะหาโอกาสยากด้วยอีกอย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้นถ้า
 ภายหลังพระองค์ได้ทำยุทธหัตถีมีชัยชนะ ก็ได้รับความยกย่องว่ามีพระเกียรติ-
 ยศอย่างสูงสุด ถึงผู้แพ้ในกียกย่องสรรเสริญกันว่าเป็นนักรบแท้ได้ทีเดียว
 เลย คติที่กล่าวมานี้ก็เป็นความนิยมของไทยเหมือนกับชาติอื่น เพราะฉะนั้น
 จึงปรากฏว่าพระแสงของ้าวที่ทรงประหารพระมหาอุปราชานั้น ได้นามต่อ
 มาว่า “เจ้าพระยาแสนพลพ่าย” นับถือเป็นพระแสงศักดิ์สิทธิ์สำหรับพระเจ้า
 แผ่นดินทรงพระราชาธิราชในรัชกาลหลัง ๆ สืบมา และพระมาลาซึ่งสมเด็จพระ
 นเรศวรทรงในวันนั้นก็ปรากฏนามว่า “พระมาลาเบี่ยง” นับในเครื่องมงคล
 ราชูปโภคมาจนตราប់เท่าทุกวันนี้

ถึงว่าโดยเรื่องพงศาวดาร การที่สมเด็จพระนเรศวรทรงชนะยุทธหัตถี
 ในครั้งนั้นก็ควรเห็นว่าเป็นยอดของชัยมงคล เพราะตั้งแต่สมเด็จพระนเรศวร
 มีชัยชนะครั้งนั้นแล้ว ก็มีได้มีข้าศึกมาเบียดเบียนกรุงสยามแต่ทีใด ๆ อีก ตลอด
 เวลาว่า ๑๕๐ ปี ว่าเฉพาะการมหายุทธสงครามครั้งนั้น ก็เป็นหัวต่อเริ่ม
 ต้นที่ไทยจะกลับเป็นฝ่ายปราบปรามข้าศึกศัตรูถึงต่างประเทศแต่ไป จนมีอำ-
 นาจอแผ่อณาเขตของสยามประเทศให้กว้างขวางถึงที่สุดซึ่งเคยปรากฏในเรื่อง
 พงศาวดารตลอดสมัยกาลอันหนึ่ง เพราะฉะนั้นสมเด็จพระนเรศวร จึงได้
 พระเกียรติเป็นพระมหाराชเจ้าพระองค์หนึ่งในกษัตริย์ซึ่งครองสยามประเทศนี้

กัณฑ์ที่ ๕

ตอนที่ ๔

สมัยเมื่อกรุงศรีอยุธยาเกิดมหาอุทกสงคราม (ภาคกลาง)

๑. ไทยชนะศึกหงสาวดี ครั้นสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชา ผิดกับชนะครั้งอื่น ๆ ด้วยได้ชัยชนะเพราะความแคล้วคลาดสามารถของสมเด็จพระนเรศวรโดยลำพังพระองค์ มิได้อาศัยกำลังรีพลหรือกลอุบายอย่างหนึ่งอย่างใด ใช่แต่เท่านั้น การที่สมเด็จพระนเรศวรทรงทำยุทธหัตถีครั้งนั้นเสมือนเสี่ยงเคราะห์ของเมืองไทย ถ้าสมเด็จพระนเรศวรแพ้ กรุงศรีอยุธยาและอิสรภาพของไทยก็จะถึงความพินาศด้วย เพราะเช่นนั้น ที่สมเด็จพระนเรศวรได้ชัยชนะจึงนับว่าทรงกู้บ้านเมืองได้โดยลำพังพระองค์เป็นอัศจรรย์ ในพงศาวดารนาน ๆ จึงจะมีเรื่องพอเทียบเคียงปรากฏในประเทศใด ๆ สักครั้งหนึ่ง แต่ส่วนสมเด็จพระนเรศวรเมื่อได้ชัยชนะครั้งนั้น มิได้ทรงรีนรมย์ในพระเกียรติยศเช่นกล่าวมา ด้วยทโมนสน้อยพระราชหฤทัยที่ไม่สามารถจะตีกองทัพข้าศึกให้แตกฉานยับเยินไปได้เหมือนหลัง เพราะเหตุที่กองทัพท้าวพระยาข้าราชการไม่ตามเสด็จไปให้ทันรบพุ่งพร้อมกัน เสด็จกลับมาถึงพระนครจึงโปรดฯ ให้พิจารณาปรึกษาโทษแก่ทัพนายกองบรรดาที่ไม่ทันเสด็จในครั้งนั้น ลูกขุนพิพากษาวางบทโทษตามอัยการศึกถึงประหารชีวิตหลายคน สมเด็จพระนเรศวรมีรับสั่งให้เอาตัวไป

จำไว้ ว่าพอพ้นวันพระจะให้ประหารชีวิตตามคำพิพากษา แต่เมื่อก่อนจะถึงวันพระ สมเด็จพระพนรัตวัดป่าแก้วกับพระสงฆ์ราชาคณะทั้งปวงเข้าไปเฝ้าเยี่ยมเยียนตามประเพณี ในเวลาเสด็จกลับจากพระราชสงคราม สมเด็จพระนเรศวรทรงเล่าแถลงเรื่องสงครามให้พระราชอาณัติทั้งปวงฟังแต่ต้นจนได้ทำยุทธหัตถีมีชัยชนะพระมหาอุปราชา สมเด็จพระพนรัตถวายพระพรถามว่า^๑

“สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้ามีชัยแก่ข้าศึก เหตุไฉนข้าราชการทั้งปวงจึงต้องราชทัณฑ์เล่า”

สมเด็จพระนเรศวรตรัสว่า “นายทัพนายกองเหล่านี้มันกลัวข้าศึกมากกว่ากลัวโยม” ละให้แต่โยมสองคนพี่น้องฝ่าเข้าไปในท่ามกลางข้าศึก จนได้ทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชา ต่อมีชัยชนะกลับมาจึงได้เห็นหน้ามัน นี่หากว่าโยมยังไม่ถึงที่ตาย หากไม่แผ่นดินก็จะเป็นของชาวหงสาวดีเสียแล้ว เพราะเหตุนี้จึงลงโทษมันตามอาญาศึก”

๑ สมเด็จพระพนรัต เป็นตำแหน่งสังฆราชฝ่ายขาว เดิมเป็นใหญ่ในพระสงฆ์คณะป่าแก้ว ซึ่งบัดนี้เรียกว่าคณะใต้ เมื่อรัชกาล ๔ ทรงแกนนามเป็นสมเด็จพระวันรัต วัดป่าแก้วนั้น เดิมนั้นเรียกกันเป็นสามัญว่าวัดใหญ่ คือวัดที่มีพระเจดีย์องค์ใหญ่กว่าเพื่อน อยู่ชายทุ่งข้างตะวันออกทางรถไฟข้างขวามือก่อนจะขึ้นไปถึงสถานีอยุธยา คือที่เรียกว่าวัดใหญ่ชัยมงคลในปัจจุบัน

อนึ่ง ประเพณีที่พระสงฆ์ราชาคณะเฝ้าเยี่ยมเยียนนั้นยังคงมีมาจนปัจจุบัน เมื่อเกิดเหตุการณ์สำคัญเช่นไฟไหม้ในพระราชวัง หรือเสด็จไปต่างประเทศกลับมา หรือพระราชวงศ์ผู้ใหญ่สิ้นพระชนม์ เป็นต้น

๒ พระราชนัดตกับสมเด็จพระพนรัตต่อไปนี้ กล่าวตามหนังสือพระราชพงสาวดารของสมเด็จพระกรมพระปรมานุชิตชิโนรส ด้วยเห็นว่าความที่แต่งไว้ดีหนักหนา

๓ โยม หมายความว่า เป็นผู้อยู่การะ แต่โบราณเมื่อผู้ใดพูดกับพระภิกษุอันตนอยู่การะ ใช้คำว่าโยมแทนคำว่า ข้าพเจ้า

สมเด็จพระพนรัตน์จึงถวายพระพรว่า “อาตมภาพพิจารณาเห็นว่าพระราชกรณียกิจที่จะไม่กล่าวพระราชสมภารเจ้าหน้าท่านได้ เหตุทั้งนั้นเห็นจะผิดเป็นเพื่อจะบันทึกลงให้เห็นพระเกียรติยศพระราชสมภารเจ้าเป็นมหัศจรรย์ดกเหมือนอย่างสมเด็จพระเพทราชาเจ้า เมื่อพระองค์เสด็จประทับเหนือปราสาทบัลลังก์ใต้ทองพระมหาโพธิ์ ณ เพลาสายันต์ในวันตรัสรู้ พระโพธิญาณนั้นเทพยเจ้าก็มาเฝ้าพร้อมอยู่ทั้งหมื่นจักรวาล พระยาวัดวิมารยกพลเสนามาผจญถ้าพระพุทธรองค์ได้เทพยดาเป็นบริวารมีชัยชนะแก่พระยามาร ก็จะหาผู้เป็นอัครวรย์นักไม่ ผิดใจให้หุ้มอริบทพรหมทั้งปวงปลดศานการหนีไปสิ้น ยิ่งแต่พระองค์เดียวอาจสามารถผจญพระยารามาราชกับพลเสนามารให้ปราชัยพ่ายแพ้ได้ สมเด็จพระบรมโลกนาถเจ้าจึงได้พระนามว่า พระพิชิตมารโมลีศรีสรรเพชดาญาณเป็นนามมหัศจรรย์บันทึกลงไปทั่วอนันตโลกธาตุ พิจารณาที่ดูก็เหมือนพระราชสมภารเจ้าทั้งสองพระองค์ครั้งนี้ ถ้าเสด็จพร้อมด้วยเสนางค-นิกรโยธาทวยหาญมากและมีชัยชนะแก่พระมหาอุปราชาก็จะหาผู้เป็นมหั-ศจรรย์แผ่พระเกียรติยศให้ปรากฏไปในนานาประเทศธานี น้อยใหญ่ทั้งปวงไม่พระราชสมภารเจ้าอย่าทรงพระปรีวิตกน้อยพระราชหฤทัยเลย อันเหตุที่เป็นทั้งนั้นเพื่อเทพยเจ้าทั้งปวงอันรักษาพระองค์จักสำแดงพระเกียรติยศดูอาตมภาพถวายพระพรเป็นแท้”

สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงฟังสมเด็จพระพนรัตถวายวิสัชนาอันกว้างขวาง ออกพระนามสมเด็จพระพิชิตมารโมทีโลกกรัณนี ระลึกถึงพระคุณนามอันยิ่ง ก็ทรงพระปิติโสมนัสเต็มต้นพระกมลราชพฤกษ์ปราโมทย์ ยกพระกรประนมเหนือพระอติมางคิโรตม์นมัสการ แอ้มพระโอษฐ์ตรัสว่า “สาธุ สาธุ พระผู้เป็นเจ้าว่านควรหนักหนา”

สมเด็จพระพนรัตน์เห็นว่าพระมหากษัตริย์คลายพระพิโรธแล้ว จึงถวายพระพรว่า “อาตมภาพพระราชคณะทั้งปวงเห็นว่าข้าราชการที่เป็นโทษเหล่านี้ก็ผิดหนักหนาอยู่แล้ว แต่ทว่าได้ทำราชการแต่ครั้งสมเด็จพระบรมอัยกาธิราชและสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ทั้งทำราชการในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทของพระราชสมภารเจ้าแต่เดิมมาจุฬพุทธบริษัทสาวกสมเด็จพระบรมครูเหมือนกัน อาตมภาพทั้งปวงขอพระราชทานโทษคนเหล่านี้ไว้สักครั้งหนึ่ง จะได้ทำราชการสนองพระเดชพระคุณสืบไป”

จึงดำรัสว่า “พระผู้เป็นเจ้าขอแล้ว โยมก็จะถวาย แต่ทว่าจะต้องให้ไปตีเอาเมืองตะนาวศรี เมืองตะวายแก้ตัวเสียก่อน”

สมเด็จพระพนรัตน์ถวายพระพรว่า “การที่จะใช้ให้ไปตีบ้านเมืองนั้น ก็สุดแต่พระราชสมภารเจ้าจะสงเคราะห์ มิใช่กิจของอาตมภาพทั้งปวงอันเป็นสมณะ”^๔ แล้วสมเด็จพระพนรัตน์จึงยกเยี่ยงอย่างพระมหากษัตริย์ราชเจ้าแต่ปางก่อน ซึ่งได้ชัยชนะยุทธหัตถีที่เคยทรงประพาศอย่างไรมาถวายพระพร ตามเรื่องราวอันมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์มหาวงศ์พงศาวดารลังกาทวีปว่าครั้งหนึ่ง (เมื่อราว พ.ศ. ๓๔๐) พระยาเอฬารทมิฬมีจิตปฏิวัติได้เมืองลังกา ครอบครองอยู่ถึง ๔๐ ปี เจ้าอภัยพุทธคามณีซึ่งเป็นเชื้อสายราชวงศ์สิงหล พยายามข่มขู่สมกำลังรบแล้วเข้าตีเอาเมืองลังกาคืน ได้ชนช้างกับพระยาเอฬารทมิฬ เจ้าอภัยพุทธคามณีมีชัยชนะได้พระนครคืน ปรากฏเกียรติยศนับเป็นมหาราชาเจ้าในกษัตริย์ราชวงศ์สิงหลพระองค์หนึ่ง และเมื่อพระเจ้าอภัยคามณีมีชัยชนะครั้งนั้น ให้สร้างพระสถูปเจดีย์ขึ้นไว้ตรงที่ทำยุทธหัตถีองค์หนึ่ง และทรงสร้างพระสุวรรณฉัตรมหา

๔ ความคัดจากหนังสือพระราชพงศาวดารเพียงนี้

สถาปนาในราชธานีอีกองค์หนึ่ง ยังปรากฏอยู่ในลังกาทวิปเจติมพระเกียรติยศ พระเจ้าอภัยบุษราคัมฉีเสปมา สมเด็จพระพนรัตถวายพระพรแนะนำให้ทรง ประพฤติตามเยี่ยงอย่างพระเจ้าอภัยบุษราคัมฉี สมเด็จพระนเรศวรทรงตำริ เห็นชอบด้วย จึงโปรดฯ ให้สร้างพระสถูปเจดีย์ขึ้นไว้ตรงที่ทำยุทธหัตถีใกล้ หนองสาหร่าย ในแขวงจังหวัดสุพรรณบุรีองค์หนึ่ง^๕ และให้สร้างพระมหา สถูปขึ้นที่วัดป่าแก้วขนานนามว่า พระเจดีย์ชัยมงคลอีกองค์หนึ่ง^๖

๒. เมื่อสมเด็จพระนเรศวรยกโทษพระราชทานนายทัพนายกองที่มีความผิดให้พ้นจากเวรจำแล้ว จึงดำรัสสั่งให้พระยาจักรีคุมกองทัพยกไปทาง ตำนิงขรไปตีเมืองตะนาวศรีทัพ ๑ และให้พระยาพระคลังคุมกองทัพไปทาง เมืองราชบุรี ไปตีเมืองทะวายอีกทัพ ๑ เป็นการแก้ความผิดแทนหลัง พวกนายทัพนายกองที่มีความผิดครั้งนั้นก็ให้เข้ากองทัพไปทำการแก้ตัวด้วยกัน ทุกคน ยกไปในปลายปีมะโรง พ.ศ. ๒๑๓๕ นั้น

๕ พระเจดีย์ยุทธหัตถีนี้ ในชั้นหลังไม่มีใครรู้ว่าอยู่ตรงไหนมานาน พังกันพบในรัชกาล บังจุบันนี้ (รัชกาลที่ ๖) อยู่ที่ตำบลดอนพระเจดีย์ เหนือจากอำเภอสรีประจันต์ ระยะทางประมาณ ๓๐๐ เส้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จไปทรงนมัสการ ต่อมาผู้เสนอว่าเจดีย์ยุทธหัตถีที่แท้จริงนั้นอยู่ที่อำเภอมททวน จังหวัดกาญจนบุรี กรมศิลปากร ได้แต่งตั้งคณะกรรมการชันพิจารณา ลงความเห็นว่าจะอยู่ที่ดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี ดังเดิม ผู้สนใจควรอ่านหนังสือเรื่อง การพิจารณาปัญหาเรื่องเจดีย์โบราณที่อำเภอมททวน จังหวัดกาญจนบุรี กรมศิลปากรจัดพิมพ์เผยแพร่ พุทธศักราช ๒๔๘๘

๖ ในพงศาวดารเหนือว่า พระมหาสถูปภูเขาทองกับพระมหาสถูปที่วัดป่าแก้ว เป็น ของสร้างแข่งกัน การที่สมเด็จพระนเรศวรทรงสร้างพระสถูปที่วัดป่าแก้ว ดสมสร้างเป็น เครื่องหมายว่าไทยกลับชนะพม่า แข่งพระมหาสถูปภูเขาทองซึ่งพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองสร้าง ไว้ เป็นที่หมายว่าพม่าชนะไทย

อันเมืองทะวายกับเมืองตะนาวศรีสองเมืองนี้ เป็นเมืองขึ้นของไทยมาแต่ครั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี พม่าจึงเอาไปเสียเมื่อพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองตีได้กรุงศรีอยุธยา ด้วยเหตุนี้พม่ามีโอกาสสมเด็จพระนเรศวรจึงให้ไปตีก่อนเมืองอื่น แต่เมืองทั้งสองนั้นผิดกัน เมืองทะวายซึ่งอยู่ต่อแดนมอญข้างเหนือ เมืองตะนาวศรีไพร่บ้านพลเมืองเป็นทะวายชาติหนึ่งต่างหาก การปกครองยกตั้งทะวายเป็นเจ้าเมืองกรมการทั้งหมด เป็นแต่ชั้นกรุง ๆ เหมือนอย่างประเทศราชอันหนึ่งไม่สนิทนัก บางทีก็เป็นกบฏต้องปราบปรามกันมาหลายคราว แต่เมืองตะนาวศรีซึ่งอยู่ใต้เมืองทะวายลงมาต่อกับเมืองชุมพรนั้น ไพร่บ้านพลเมืองมีทั้งพวกมั่ง^๑ และไทย และเป็นที่มีเรือกำปั่นแขกฝรั่งไปมาค้าขาย ณ เมืองมะริดอันเป็นเมืองขึ้น ตั้งอยู่ที่ปากน้ำเมืองตะนาวศรีมีหลาย ๆ ลำ มีทางคมนาคมขนส่งสินค้าไปมากับกรุงศรีอยุธยาได้สะดวก เพราะฉะนั้นจึงตั้งข้าราชการในกรุงออกไปเป็นเจ้าเมืองตะนาวศรีอย่างหัวเมืองไทยทั้งปวง เมื่อพม่าชิงเอาเมืองทะวายเมืองตะนาวศรีไป ก็เอาแบบอย่างไทยไปปกครอง คือให้พวกทะวายปกครองกันเอง และให้ข้าราชการลงมาครองเมืองตะนาวศรี

ฝ่ายพม่าเจ้าเมืองตะนาวศรีได้ข่าวว่ากองทัพไทยจะยกไปตีเมือง ก็รีบบอกขึ้นไปยังกรุงหงสาวดี ขอกองทัพลงมาช่วยรักษาเมือง พระเจ้าหงสาวดีจึงตรัสสั่งให้เกณฑ์คนในหัวเมืองมอญจัดเป็นกองทัพเรือ ให้สมิงอุบากองกับสมิงพระตะบะคุมลงมาช่วยเมืองตะนาวศรีทัพ ๑ จัดเป็นกองทัพให้เจ้าเมืองมะลวันเจ้าเมืองกลิตตองปุคุมมาช่วยเมืองทะวายทัพ ๑ แต่การที่พม่าเกณฑ์ทัพครั้งนี้ พวกมอญครั้นคร้ามมิใคร่เต็มใจมารบกับไทย มักพากันหลีกเลียง

๑ พวกมั่ง เป็นเชื้อสายลาวกับมอญปนกัน

การกะเกณฑ์ชักช้า กองทัพยังไม่ทันยกลงมา เจ้าพระยาจักรียกลงไปถึงเมือง
ตะนาวศรี ให้กองทัพล้อมเมืองไว้ พม่าเจ้าเมืองตะนาวศรีต่อสู้อยู่ได้ ๑๕ วัน
ก็เสียเมืองแก่เจ้าพระยาจักรี ส่วนกองทัพพระยาพระคลังซึ่งยกไปตีเมืองทวาย
ได้รับพุงกับข้าศึกที่ต้านเชิงเขาบรรทัดครั้งหนึ่ง ข้าศึกแตกพ่ายไป พระยา
พระคลังยกกองทัพตามเข้าไปล้อมเมืองทวายไว้ ๒๐ วัน พระยาทวายซึ่ง
พระเจ้าหงสาวดีตั้งให้ครองเมือง เห็นว่าจะสู้ไม่ได้ ก็ออกมาอ่อนน้อมยอม
เป็นข้าขอบขัณฑสีมาของกรุงศรีอยุธยาอย่างเดิม

เมื่อเจ้าพระยาจักรีได้เมืองตะนาวศรีและเมืองมะริดแล้ว คิวิตถกิจ
กองทัพพระยาพระคลังที่ไปตีเมืองทวาย ไม่รู้ว่าจะเป็นการใด จึงให้
เกณฑ์เรือกำปั่นที่มอญอยู่ ณ เมืองมะริด และเก็บเรือในพื้นเมืองจัดเป็น
กองทัพเรือ ให้พระยาเทพอรชุนเป็นนายทัพยกลงไปช่วยเมืองทวายทางทะเล
และให้พระยาศรีไสยณรงค์คุมพลอยู่รักษาเมืองตะนาวศรีกอง ๑ แล้วเจ้าพระ
ยาจักรีก็ยกกองทัพยกตามขึ้นไปเมืองทวาย กองทัพเรือพระยาเทพอรชุนยก
ไปทางทะเล ถึงตำบลบ้านบ่อในแดนเมืองทวายปะทะกับกองทัพเรือสมิงอุ
กองสมิงพระตะปะ ซึ่งพระเจ้าหงสาวดีให้ลงมาช่วยรักษาเมืองตะนาวศรี ก็เข้า
รบพุ่งกันที่ในทะเล สู้กันแต่เช้าจนเที่ยงไม่แพ้ชนะกัน ถึงเวลาบ่ายลมตั้งคลื่น
ใหญ่ก็ทอดรอกกันอยู่ทั้งสองฝ่าย ฝ่ายพระยาพระคลังเมื่อได้เมืองทวายแล้วก็
คิดเป็นห่วงเจ้าพระยาจักรี ด้วยไม่ได้ข่าวว่าจะตีเมืองตะนาวศรีได้หรือไม่ จึง
จัดกองทัพเรือให้พระยาพิชัยสงคราม พระยารามคำแหง คุมลงไปช่วยเจ้า
พระยาจักรีที่เมืองตะนาวศรี ไปพอทันเวลากำลังรบกัน พระยาพิชัยสงคราม
พระยารามคำแหงก็ยกกองทัพเข้าตีกระหนาบพม่าลงมาจากข้างเหนือ ฝ่าย
พระยาเทพอรชุนรู้ว่ามียกทัพไทยยกลงมาช่วยทางข้างเหนือก็ยกเข้าตีพม่าทาง

ด้านใต้ กองทัพไทยยิ่งถูกสมิงอุบากองนายทัพตายในที่รบ แล้วยิงเรือสมิงพระตะบะและเรือรบข้าศึกแตกจมอีกหลายลำ กองทัพเรือพม่าก็แตกกระจัดกระจาย กองทัพไทยจับเชลยศึกกับเรือและเครื่องศาสตราอาวุธเป็นอันมาก

พระยาเทพอรชุนตามคำให้การพวกเชลยศึกได้ความว่า ยังมีกองทัพข้าศึกยกลงมาทางบกจากเมืองเมาะตะมะ จะมาช่วยเมืองทะวายอีกทัพ ๑ ก็รวบรวมกองทัพไปแจ้งสมทบกับเจ้าพระยาจักรีที่เมืองทะวาย เจ้าพระยาจักรีจึงปรึกษากับพระยาพระคลัง จัดกองทัพยกขึ้นไปทางริมแม่น้ำทะวายเป็น ๒ ทาง กองทัพเจ้าพระยาจักรียกขึ้นไปทางฝั่งตะวันออก กองทัพพระยาพระคลังยกขึ้นไปทางฝั่งตะวันตก ไปชุมนุมอยู่สองฟากทางที่กองทัพพม่าจะยกลงมา ฝ่ายกองทัพพม่าที่ยกลงมาทางบกครั้งนั้น ยังไม่ทราบว่ามีเมืองทะวายเมืองตะนาวศรีเสียแก่ไทยแล้ว จึงยกแยกกันลงมาทางฝั่งตะวันออกกองหนึ่ง ยกลงมาตามทางชายฝั่งทะเลข้างฝั่งตะวันตกกองหนึ่ง มาถึงป่าเหนือบ้านห่วนโพะ กองทัพไทยเห็นทัพพม่าถลำเข้ามาในที่ชุมนุมก็ออกกระคมตีทั้ง ๒ ทัพ ข้าศึกไม่รู้ตัวก็แตกพ่ายยับเยินเสียช้างม้าผู้คนและเครื่องศาสตราอาวุธแก่ไทยเป็นอันมาก ครั้นเสร็จการรบแล้วสมเด็จพระนเรศวรจึงโปรดฯ ให้พระยาศรีไสยณรงค์อยู่รักษาเมืองตะนาวศรี แล้วให้หากองทัพทั้งปวงกลับมายังพระนคร

ครั้งนั้น เมื่อพระเจ้าหงสาวดีทราบว่ายเสียเมืองตะนาวศรี และเมืองทะวายแก่ไทย ก็ขัดเคืองพวกรมอญพม่าว่าไม่เป็นใจสู้ สงสัยว่าจะเอาใจออกหากมาเข้ากับไทย จึงให้ข้าหลวงคุมกำลังลงมาพิจารณาเอาตัวผู้ผิดกระทำโทษตามอาชญาศึก พวกรมอญก็ตื่นตกใจ พวกนั้นอพยพหลบหนีไปอยู่เมืองยะไข่บ้าง ไปอยู่เมืองเชียงใหม่บ้าง แต่พวกรมอญที่หนีครั้งนั้น เข้ามาสวามิภักดิ์ต่อสมเด็จพระนเรศวรอยู่ ณ พระนครศรีอยุธยาโดยมาก

๓. ในเรื่องพงศาวดารปรากฏว่า สมเด็จพระนเรศวรทรงสร้างวังจันทร์เกษม เป็นที่ประทับในพระนครศรีอยุธยาตั้งแต่ยังทรงครองเมืองพิษณุโลก ถึงเมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินก็ยังคงประทับอยู่ที่วังจันทร์เกษม ต่อมาอีก ๔ ปี จนเสร็จสงครามคราวทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชา จึงเสด็จไปเฉลิมพระราชมณเฑียรประทับอยู่ในพระราชวังหลวง และโปรดฯ ให้กลับตั้งหัวเมืองเหนือ คือเมืองพิษณุโลก เมืองพิชัย เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย และเมืองกำแพงเพชร ซึ่งได้ทิ้งให้ร้างอยู่ ๘ ปี ให้กลับเป็นบ้านเมืองมีเจ้าเมืองกรมการปกครองขึ้นเมื่อในปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๑๓๖ ไทยชาวเมืองเหนือกับเมืองใต้ซึ่งเคยถือตัวคล้ายกับชาวประเทศต่างกัน ตั้งได้อธิบายไว้ในบรรยายกัณฑ์ที่ ๒ มาหมดสิ้นทีไรเห็นว่าตั้งแต่ครั้งนั้น เพราะพวกไทยชาวเหนือถูกรวมลงมาอยู่ในกรุงศรีอยุธยาและได้รับพ่วงเข้าศึกด้วยกันกับพวกไทยชาวใต้เนื่องนิจมาช้านาน จนรู้สึกว่าเป็นชาติและชีวิตอันเดียวกัน ถึงกลับขึ้นไปอยู่เมืองเหนือก็ไม่กลับมีวิถีแตกต่างไปอย่างเดิม ด้วยเหตุนี้ ความจำเป็นที่จะต้องมีเจ้านายไปปกครองเมืองเหนือเหมือนอย่างมณฑลประเทศราชอันหนึ่งก็เป็นอันหมดสิ้น สมเด็จพระนเรศวรจึงทรงจัดการปกครองเมืองเหนือ เป็นแต่อย่างหัวเมืองขึ้นพระนครศรีอยุธยา กำหนดว่าเมืองพิษณุโลกเป็นหัวเมืองเอกข้างฝ่ายเหนือ ทรงตั้งตำแหน่งเจ้าเมืองเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์พิษณุธาราช เป็นคู่กับเจ้าพระยาศรีธรรมมาโคกราช เจ้าเมืองนครศรีธรรมราช อันเป็นหัวเมืองเอกข้างฝ่ายใต้เป็นแบบแผนสืบต่อมา

ในปลายปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๑๓๖ นั้น พอสิ้นฤดูฝน สมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกกองทัพไปตีกรุงกัมพูชา ด้วยทรงแค้นเคืองมาช้านานว่า เวลาใดไทยมีกำลัง เจ้ากรุงกัมพูชาก็ขอเป็นไมตรีด้วย แต่ทว่าพอมิช้าศึกเข้ามาย่ำยเมื่อใด

เจ้ากรุงกัมพูชาก็กลับเป็นศัตรูพลอยประสมเข้ามาเบียดเบียนในเวลาเมื่อไทย
อ่อนกำลังหลายคราวมาแล้ว ทั้งพระราชหฤทัยหมายไว้ว่าจะทำให้เห็นไทยเป็น
เยี่ยงอย่าง ได้เสด็จยกกองทัพหลวงไปตีกรุงกัมพูชา เมื่อ พ.ศ. ๒๑๓๐ ครั้น
หนึ่ง ก็เผชิญเกิดติดขัดด้วยเสบียงอาหาร การยังไม่สำเร็จดังพระราชประสงค์
ครั้งนั้นเป็นโอกาสจึงเสด็จลงไปตีเมืองตะแวก อันเป็นราชธานีของกรุงกัมพูชา
กองทัพยกไปครั้งนั้นจัดเป็นกองทัพเรือ ๒ ทပ် ให้พระยาเพชรบุรีคุมเรือหัว
เมืองปักธงไต้ไปตีกรุงกัมพูชา ทางเมืองป่าสักทပ် ๑ ให้พระยาราชวังสันคุมพล
อาสาจามกับเรือหัวเมืองตะวันออกไปตีทางเมืองผไทมาศ* ทပ် ๑ ส่วนกองทัพบก
นั้น ให้พระยานครราชสีมาคุมพลหัวเมืองทางตะวันออกยกไปตีทางเมืองเสียม-
ราฐและหัวเมืองเขมรทางฝั่งตะวันออกทะเลสาบทပ် ๑ ส่วนกองทัพหลวง
โปรดให้พระราชมัญญู** คุมกองทัพหน้า สมเด็จพระนเรศวรกับพระเอกาทศรถ
เสด็จเป็นกองทัพหลวง ยกไปตีทางเมืองพระตะบองข้างฝั่งตะวันตกทะเลสาบ
หมายไปให้ถึงเมืองตะแวกพร้อมกันหมดทุกทပ် และครั้งนี้สมเด็จพระนเรศวร
โปรดให้เตรียมเสบียงอาหาร วางเป็นระยะมิให้เกิดติดขัดได้เหมือนหนหลัง
กองทัพหลวงยกออกจากพระนครเมื่อเดือนอ้าย ติได้เมืองพระตะบอง เมือง
โพธิสัตว์ และเมืองบริบูรณ์เป็นลำดับไป จนถึงเมืองตะแวก กองทัพเรือ
พระยาราชวังสัน พระยาเพชรบุรีก็ได้เมืองผไทมาศ และเมืองป่าสักแล้ว
เลยเข้าไปตั้งอยู่ ณ เมืองพนมเปญ กองทัพบกเจ้าพระยานครราชสีมาได้เมือง
เสียมราฐและหัวเมืองรายทางไปจนถึงกำพงสวาย แล้วกองทัพทั้งปวงก็เข้าสมทบ

* หรือบันทายมาศ

** ในบางฉบับที่ทรงภายหลังว่าเป็นพระยาแล้ว

กองทัพหลวง ล้อมเมืองสะแวกไว้เป็นสามารด เมื่อล้อมเมืองมั่นคงแล้ว สมเด็จพระนเรศวรโปรด ฯ ให้พระราชมนูแม่ทัพหน้ามีศุภอักษรเข้าไปยังนัก พระสถิตาเจ้ากรุงกัมพูชาให้ออกมายอมแพ้โดยดี จะยกโทษพระราชทาน แต่ นักพระสถิตาเจ้ากรุงกัมพูชาหาออกม่อ่อนน้อมโดยดีไม่ สมเด็จพระนเรศวร จึงมีรับสั่งให้กองทัพทั้งปวงเข้าตีเมืองสะแวกพร้อมกัน ได้เมืองสะแวกเมื่อ เดือน ๕ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๑๓๗ จับได้นักพระสถิตาเจ้ากรุง กัมพูชา กับพระศรีสุพรรณมาราช และญาติวงศ์ทั้งปวง สมเด็จพระนเรศวร โปรด ฯ ให้ตั้งพระราชพิธีปฐมกรรมประหารชีวิตนักพระสถิตาเสีย* แล้วให้ กวาดต้อนครอบครัวพลเมืองและให้เอาตัวพระศรีสุพรรณมาราชเข้ามาไว้ยัง กรุงศรีอยุธยา แล้วจึงโปรด ฯ ให้กลับออกไปครองกรุงกัมพูชาเป็นประเทศราช ขึ้นกรุงศรีอยุธยาต่อมา

๔. สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปตีกรุงกัมพูชาในคราวที่กล่าวมา พระ ราชมนูซึ่งคุมกองทัพหน้านำกระบวนเสด็จรบพุ่งแข็งแรงแสดงความชอบมาก เมื่อ เสร็จสงครามประจวบตำแหน่งเสนาบดีสมุหพระกลาโหมว่า สมเด็จพระ นเรศวรจึงทรงตั้งพระราชมนูเป็นเจ้าพระยามหาเสนาที่สมุหพระกลาโหม เป็นบำเหน็จความชอบ ต่อมาในไม่ช้าพระยาศรีไสยณรงค์ซึ่งได้ว่าราชการเมือง ตะนาวศรีก็เป็นกบฏตั้งแข็งเมืองขึ้น ที่พระยาศรีไสยณรงค์เป็นกบฏครั้งนั้น ไม่แสดงเหตุไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดาร สันนิษฐานตามเรื่องราวที่ปรากฏ เหมือนพระราชมนูกับพระยาศรีไสยณรงค์ ๒ คนนี้ จะเป็นตัวนายทหาร สำคัญอย่างที่เรียกกันว่า “ทหารเสือ” ของสมเด็จพระนเรศวร เสด็จไปรบพุ่ง ที่ใด มักจะโปรด ฯ ให้คนใดคนหนึ่งในสองคนนี้คุมกองทัพหน้านำกระบวน

* บัญชีบันทึกกันว่านักพระสถิตาหนีไปได้และไปส่นพระชนม์ในประเทศลาว

เสด็จ เมื่อครั้งรบกับพระมหาอุปราชาคราวทำยุทธหัตถี พระยาศรีไสยณรงค์ได้คุมกองทัพหน้า รับสั่งให้ไปสอดแนมข้าศึก พระยาศรีไสยณรงค์บังอาจเข้ารบพุ่ง เสียที่ข้าศึกแตกพ่ายมา จึงอยู่ในผู้ที่มีความผิด ต้องไปตีเมืองตะนาวศรี แก้วในครั้งนั้น คงจะไปทำการแก้ตัวได้ จึงโปรก ๖ ให้ครองเมืองตะนาวศรี เห็นจะมีความโหม่นสัที่พระราชมนูผู้เป็นคู่แข่งได้เป็นเสนาบดีผู้ใหญ่ จึงตั้งแข็งเมือง สมเด็จพระนเรศวรดำรัสสั่งให้สมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จยกกองทัพไปปราบปราม สมเด็จพระเอกาทศรถยังทรงพระเมตตาด้วยเห็นว่าเคยทำดีมีความชอบมาแต่หนหลัง ให้ข้าหลวงเข้าไปว่ากล่าวให้ลูกแก่โทษเสียแต่โดยดี พระยาศรีไสยณรงค์ว่า ได้ล่วงเลยไปแล้วมีรู้ที่จะทำอย่างไรได้ สมเด็จพระเอกาทศรถจึงให้กองทัพเข้าตีเมืองตะนาวศรี จับตัวพระยาศรีไสยณรงค์ได้ สมเด็จพระนเรศวรดำรัสสั่งออกไปให้ประหารชีวิตเสียที่เมืองตะนาวศรีนั้น

๕. ฝ่ายเมืองหงสาวดี เมื่อความปรากฏว่า พวกมอญพากันอพยพครอบครัวหนีจากบ้านเมืองไปอยู่ต่างประเทศเป็นอันมาก พระเจ้าหงสาวดีจึงตั้งขุนนางมอญซึ่งเป็นท้าวพระราชหฤทัยคน ๑ ชื่อว่าพระยาลาวลงมาเป็นเจ้าเมืองมะตะมะ ตำแหน่งเช่นเทศาภิบาลมณฑลหัวเมืองมอญข้างฝ่ายใต้ หวังจะให้ระงับเหตุการณ์ในเมืองมอญให้เรียบร้อย ก็ในเวลานั้นพวกมอญที่อพยพไปอยู่ต่างประเทศมีพรรคพวกญาติพี่น้องยังอยู่ในเมืองมอญ ก็ลอบไปมาสื่อสารถึงกันอยู่เนื่อง ๆ พระยาลาวสงสัยว่าพระยาพะโร เจ้าเมืองมะละเลง (ซึ่งเรียกกันเดี๋ยวนี้ว่าเมืองมรแมน)* คบคิดกับพวกพระยามอญซึ่งเข้ามาสามีกักค้ำอยู่ในกรุงศรีอยุธยา จะเกลี้ยกล่อมเจ้าเมืองมอญทั้งปวงให้มาเข้า

* หรือมะละแหม่ง

กับไทย พระยาลาวจะเอาตัวพระยาพะโรไปชำระ แต่พระยาพะโรรู้ตัวก่อน
 ้วยเมืองเมะลำเลิงตั้งอยู่ริมแม่น้ำสววิน ข้างฝั่งใต้ ข้ามปากใกล้กันกับเมือง
 เมะตะมะ พระยาพะโรมีพรรคพวกมากก็รวมกำลังตั้งแข็งเมือง แล้วให้ทูตเข้า
 มายังกรุงศรีอยุธยาขอสามัคคีเป็นข้าขอบขัณฑสีมา ขอพระราชทานกองทัพ
 ออกไปช่วยรักษาเมืองเมะลำเลิงไว้ สมเด็จพระนเรศวรทรงพระราชดำริเห็นว่า
 เป็นท่วงทีที่จะตัดศึกหงสาวดี จึงมีรับสั่งให้พระยาศรีไศลคมกองทัพยกไป
 ช่วยเมืองเมะลำเลิง พอข่าวปรากฏว่ากองทัพไทยยกไปถึง พวกมอญตาม
 หัวเมืองที่ใกล้เคียงก็พากันมาเข้ากับไทยเป็นอันมาก พระยาลาวเจ้าเมืองเมะ-
 ตะมะเห็นจะสู้ไม่ไหวก็ทิ้งเมืองหนีไป พระเจ้าหงสาวดีได้ทรงทราบข่าวหัวเมือง
 มอญมาเข้ากับไทยกำเริบขึ้นหลายเมือง จึงสั่งให้พระเจ้าทองอุยกกองทัพมา
 ปราบปราม พระเจ้าทองอุยกู้ว่าเหตุการณ์ครั้งนั้นเป็นแต่เจ้าเมืองกรมการ
 คิดกบฏ พวกมอญพลเมืองโดยมากมิได้เป็นใจด้วย ยกกองทัพลงมาโดย
 ประมาท กองทัพไทยมอญช่วยกันรบพุ่งตีกองทัพทองอุยกยับยั้ง กองทัพ
 ไทยมอญไล่ติดตามขึ้นไปจนถึงแม่น้ำสะโตง แต่กำลังไม่พอจะตีต่อขึ้นไปก็ต้อง
 ยกถอยมาเมืองเมะตะมะ ตั้งแต่นั้นครานี้แล้ว หัวเมืองมอญข้างฝ่ายใต้
 ตั้งแต่เมืองเมะตะมะตลอดมาจนต่อกับแดนไทย ก็มาเป็นเมืองขึ้นกรุงศรี-
 อยุธยาหมดทุกเมือง

๖. ที่สมเด็จพระนเรศวรได้หัวเมืองมอญฝ่ายใต้มาเป็นเมืองขึ้นของ
 ไทยครั้งนั้น เป็นหัวข้อสำคัญในมหายุทธสงครามตอนที่ไทยรบกับพม่าใน
 รัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เพราะการสงครามที่มีมาตั้งแต่สมเด็จพระ
 นเรศวรทรงประกาศอิสรภาพที่เมืองแครง ฝ่ายพม่าจะปราบปรามไทยพยายาม
 ยกกองทัพมาย่ำยี ฝ่ายไทยต่อสู้รักษาความอิสระของชาติรบกันอยู่ ๑๐ ปี ไทย

กู้อิสรภาพสำเร็จได้ในคราวเมื่อสมเด็จพระนเรศวรทรงชนช้างชนะพระมหาอุปราชา แล้วเลยได้เมืองทวาย เมืองตะนาวศรี กลับคืนมาเป็นของไทยอย่างเดิม เรื่องการสงครามที่ไทยเป็นฝ่ายต่อสู้เพียงนี้ ครั้นได้หัวเมืองมอญข้างฝ่ายใต้มาเป็นของไทย โอกาสที่ไทยจะตอบแทนพม่าก็เกิดขึ้นเพราะได้เมืองเมะตะมะ อันเป็นที่เหมาะสำหรับการตั้งประชุมทัพไว้ในเมืองไทย อาจจะไปตีเมืองหงสาวดีได้เหมือนกับที่พระเจ้าหงสาวดีมาตีกรุงศรีอยุธยาแต่ก่อน สันนิษฐานว่าในครั้งนั้น ฝ่ายไทยมีความคิดเห็นจะเป็นอย่างเดียวกันโดยมากว่าพม่าได้มาย้ายบ้านเมืองมากมายนักแล้ว เมื่อได้โอกาสก็ควรจะตอบแทนพม่าบ้าง แต่ว่าความจริงมีอยู่อย่างหนึ่งที่ไทยได้โอกาสครั้งนั้น ไม่ได้เปรียบพม่าเท่าพม่าเคยได้เปรียบไทยเมื่อได้โอกาสเช่นเดียวกันมาแต่ก่อน เพราะไทยได้เปรียบต่อเมื่อถูกพม่าทำยับเยินเสียคราวหนึ่งแล้ว ต้องก่อร่างสร้างตัวใหม่ และต้องรပ်พุ่มมาช้านานจึงมีชัยชนะ กำลังรพลของไทยไม่บริบูรณ์เหมือนพม่าเมื่อแรกมาตีเมืองไทย อีกประการหนึ่งหัวเมืองมอญที่ได้มาเป็นของไทยในชั้นนี้ก็ยังไม่หมด แม้เมืองที่ได้ผู้คนมากก็แตกกระจัดกระจายไปเสียก่อนแล้วเป็นอันมาก ไทยไม่ได้มอญเป็นกำลังมากเท่าพม่าเคยได้มาแต่ก่อน ข้อที่ไม่ได้เปรียบเหมือนอย่างพม่าเคยได้เปรียบไทยดังกล่าวนั้น ก็คงคิดเห็นกันในครั้งนั้น แต่วิสัยสมเด็จพระนเรศวรเป็นนักรบ ไม่เคยทิ้งโอกาสที่จะทำแก่ข้าศึกได้ให้ล่วงเลยไปเสียเปล่า พอได้โอกาสจึงเสด็จยกกองทัพหลวงไปตีเมืองหงสาวดีเมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๑๓๘

เรื่องสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปตีเมืองหงสาวดีครั้งนั้น มีรายการในหนังสือพงศาวดารแต่โดยย่อ ปรากฏว่าเสด็จยกกองทัพหลวงออกจากพระนครเมื่อวันอาทิตย์ เดือนอ้าย ขึ้น ๓ ค่ำ ปีมะแม พ.ศ. ๒๑๓๘ จำนวนพลใน

กองทัพที่ยกไป ๑๒๐,๐๐๐ ไปถึงเมืองมะตะมะรวบรวมกองทัพมอญเข้าสมทบแล้ว เสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปถึงเมืองหงสาวดีเข้าล้อมไว้ สันนิษฐานว่าอุบายการสงครามที่สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปครั้งนี้ ยกไปมิให้ข้าศึกมีเวลาพอจะตระเตรียมต่อสู้ได้พร้อม และพระราชประสงค์ที่ยกไปครั้งนี้เห็นจะมี ๓ ประการ คือประการที่ ๑ ถ้าสามารถจะตีเอาเมืองหงสาวดีได้ก็จะตีเอาทีเดียว ประการที่ ๒ ถ้าตีเมืองหงสาวดีไม่ได้ในคราวนี้ ก็จะตรวจดูภูมิลำเนาและกำลังข้าศึกให้รู้ไว้สำหรับคิดการคราวหน้าต่อไป ประการที่ ๓ อย่างไร ๆ คงจะคิดกวาดเอาครอบครัวพลเมืองมาเป็นเชลยให้มาก โดยประสงค์จะตัดทอนกำลังของข้าศึก และเอาผู้คนมาเพิ่มเติมเป็นกำลังสำหรับพระราชอาณาจักรต่อไป ความปรากฏว่า สมเด็จพระนเรศวรล้อมเมืองหงสาวดีอยู่ถึง ๓ เดือน ได้เข้าปล้นเมืองเมื่อวันที่ ๔ เดือน ๔ แรม ๑๓ ค่ำครั้นหนึ่ง เข้าเมืองหาได้ไม่ ครั้นได้ทรงทราบว่าพระเจ้าแปร พระเจ้าอังวะ พระเจ้าทองอยู่ต่างยกกองทัพมาช่วยพระเจ้าหงสาวดีทั้ง ๓ เมือง เห็นกำลังข้าศึกมากนัก จึงมีรับสั่งให้เลิกทัพกลับมาเมื่อวันสงกรานต์ เดือน ๓ ปีวอก พ.ศ. ๒๑๓๙ และได้กวาดต้อนครอบครัวในหัวเมืองมณฑลหงสาวดีในครั้งนั้นเป็นอันมาก

สมเด็จพระนเรศวรทำสงครามผัดกับพม่าเป็นข้อสำคัญ ๒ ประการคือที่ทรงถนัดในวิธีต่อสู้คนมากด้วยคนน้อยประการ ๑ และไม่ทิ้งโอกาสประการ ๑ ฝ่ายพม่าไม่เช่นนั้นเหมือนเมื่อพยายามจะปราบปรามไทย ยกกองทัพเข้ารบไทยไม่ชนะทัพหนึ่งแล้ว รุ่งभीก็ให้ทัพอื่นยกเข้ามาอีกติดต่อกันไปทุกที ไม่มีที่จะรอหาโอกาสก่อน แต่สมเด็จพระนเรศวรนั้น ถ้าได้โอกาสเป็นไม่วะ แต่ไม่เป็นโอกาสแล้วเป็นไม่ว่า เหมือนอย่างตีเมืองหงสาวดี เสด็จไปตีครั้งที่กล่าวมาไม่สำเร็จแล้วก็นิ่งเฉยเสียถึง ๓ ปี จนมีโอกาสดีกจึงไปตีอีกครั้งหนึ่ง .

๗. ในระหว่างสามปีนั้น มีเหตุการณ์อันเป็นฝ่ายหายนะของพม่าเกิดขึ้นหลายเรื่อง ล้วนแต่เนื่องด้วยเหตุที่พระเจ้าหงสาวดีแพ้สงครามไทยเป็นปัจจัยไปทุกเรื่อง รวากับว่าอภิสถกรรมที่พม่ามาทำร้ายไทยตามสนองให้เห็นประจักษ์ ตั้งต้นแต่เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปตีเมืองหงสาวดี ประเทศราชที่ยกกองทัพไปช่วยเมืองหงสาวดีครั้งนั้น พระเจ้าตองอูซึ่งเป็นลูกของพระบิตุลากับพระเจ้าอังวะซึ่งเป็นลูกเรือของพระเจ้าหงสาวดียกไปถึงก่อน กองทัพพระเจ้าแปรที่เป็นลูกเรืออีกกองหนึ่งไปยังหาถึงไม่ พระเจ้าหงสาวดียกย่องความชอบว่า เพราะกองทัพพระเจ้าตองอูกับพระเจ้าอังวะยกไปช่วยสมเด็จพระนเรศวรจึงเลิกทัพกลับมา จะพระราชทานบำเหน็จบำนาญ ก็ในเวลานั้นตำแหน่งพระมหากษัตริย์ว่างอยู่ พระเจ้าหงสาวดีจึงตั้งลูกเรือองค์ที่เป็นพระเจ้าอังวะขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์แทนองค์ที่ขาดออกข้าง ฝ่ายพระเจ้าแปรยกกองทัพไปถึงกลางทาง ได้ทราบความก่น้อยพระทัย ด้วยหมายว่าพระราชบิดาจะให้เป็นพระมหากษัตริย์ เพราะได้เคยทำศึกสงครามมีบำเหน็จความชอบมาแต่ก่อน ครั้นไม่สมหมายก็เลยแค้นพระเจ้าตองอูว่า เป็นผู้ทูลยุยงให้พระราชบิดาเกลียดชัง จึงหันหันยกกองทัพเลยไปตีเมืองตองอู เวลานั้นพระเจ้าตองอูอยู่ที่เมืองหงสาวดี ให้นัดจันทน์ห่องผู้เป็นราชบุตรอยู่รักษาเมือง นัดจันทน์ห่องเป็นคนเข้มแข็งในการศึก ต่อสู้รักษาเมืองเป็นสามารถ พระเจ้าแปรจะตีเอาเมืองตองอูไม่ได้ ก็เลิกทัพกลับไปเมืองแปร แล้วเลยตั้งแข็งเมืองไม่อ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงสาวดีผู้เป็นราชบิดาตั้งแต่ก่อน ต่อมาไม่ช้าพระหน่อแก้วลูกพระไชยเชษฐา ที่พระเจ้าหงสาวดีให้ครองเมืองศรีสัตนาคนหุตก็ตั้งแข็งเมืองขึ้นบ้าง พระเจ้าหงสาวดีเกรงว่าประเทศราชและหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลจะพากันเอาอย่างกระด้างกระเดื่องขึ้น จึงอุบายชักเตือนให้สงบ

หลานเข้าไปฝึกหัดราชการตามโบราณราชประเพณี โดยประสงค์จะให้ เป็น
ตัวจํานาญอยู่ในกรุงหงสาวดี หัวเมืองที่ยังมีความสามัคคีต่อกษัตริย์กรุงหงสาวดี
ไปถวายตามรับสั่ง แต่พระเจ้าต้องอยู่กับมังนรธาช่อราชอนุชาซึ่งเป็นพระเจ้า
เมืองเชียงใหม่ และพระเจ้ายะไข่ สามองค์นี้เพิกเฉยเสียไม่ส่งบุตร ไปถวายตาม
รับสั่ง พระเจ้าหงสาวดีมีรูปที่จะทำประการใด ด้วยหัวเมืองที่วางพระทัยได้ยัง
เหลือน้อยนัก ไม่มีกำลังพอที่จะปราบปรามก็ต้องนิ่งอยู่

ฝ่ายพระหน่อแก้วเจ้าเมืองศรีสัตนาคนหุต เมื่อตั้งแข็งเมืองแล้ว แต่ง
ท้าวพระยาให้ไปเที่ยวเกลี้ยกล่อมชาวล้านช้างซึ่งตกไปอยู่ต่างประเทศให้กลับไป
บ้านเมือง พวกชาวล้านช้างที่ถูกพระเจ้าหงสาวดีกวาดเอาไปแต่ก่อนมีมาก
ด้วยกัน เมื่อได้ทราบว่พระหน่อแก้วราชบุตรของพระเจ้าไชยเชษฐาซึ่งนับถือ
กันว่าเป็นมหาราชในพวกชาวล้านช้าง ได้เป็นอิสระก็เกิดนิมิตดี ชวนกัน
อพยพกลับไปบ้านเมือง แต่ทางไปจะต้องเดินผ่านอาณาเขตเชียงใหม่ เวลานั้น
พระหน่อแก้วกับพระเจ้าเชียงใหม่เป็นอริกันอยู่ ด้วยเมื่อพระหน่อแก้วตั้งตัว
เป็นอิสระแล้ว เห็นว่าพระเจ้าเชียงใหม่เป็นน้องพระเจ้าหงสาวดี จึงอุททูล
ให้พระยาน่านแข็งเมืองเอาพระเจ้าเชียงใหม่บ้าง ครั้นพระหน่อแก้วทรง
พระเจ้าเชียงใหม่จะขัดขวางมิให้พวกครัวกลับไป จึงเตรียมกองทัพจะยกมารับ
ครัวล้านช้างถึงในแดนเชียงใหม่ พระเจ้าเชียงใหม่ทราบความก็ร้อนตัว ด้วย
รู้สึกว่าเป็นพม่าเข้ามาครอบครองราชรัฐซึ่งเป็นชาติไทยต่างชาติต่างภาษากัน
ปกครองเมืองมาได้ด้วยราชรัฐกลัวพม่า พม่าก็ทำสงครามแพ้ไทยจนหมด
อำนาจไม่มีเหมือนแต่ก่อน ชั่วพระเจ้าหงสาวดีก็เกิดเป็นอริ แม้ตั้งแข็งเมือง
เฉยอยู่ ถ้ากองทัพกรุงศรีอยุธยาหรือกรุงศรีสัตนาคนหุตยกมาตีเมือง กลัว
ราชรัฐพลเมืองจะพากันไปเข้ากับข้าศึกหรือไม่เต็มใจรบพุ่ง ก็เกิดภัย

อันตรายได้ทั้งสองสถาน จะอยู่แต่โดยลำพังเห็นไม่ได้ พระเจ้าเชียงใหม่จึงแต่งทูตให้เชิญพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการลงมายังกรุงศรีอยุธยา ยอมอ่อนน้อมต่อสมเด็จพระนเรศวร ขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมาสืบไป และขอพระราชทานกองทัพขึ้นไปช่วยป้องกันอย่าให้พวกกรุงศรีสัตนาคนหุตมาเบียดเบียนด้วย

ในเวลานั้น พวกท้าวพระยาเชียงใหม่ที่หนีมาพึ่งสมเด็จพระนเรศวรอยู่ในกรุงศรีอยุธยา มีมาก ที่เป็นตัวสำคัญอันผู้คนพลเมืองนับถือมีอยู่คน ๑ ทรงตั้งให้เป็นพี่พระยารามเดโช ครั้นพระเจ้าเชียงใหม่มาอ่อนน้อมยอมขึ้นกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระนเรศวรทรงพระราชดำริเห็นว่า เมืองเชียงใหม่ที่จริงมีกำลังผู้คนมากกว่าเมืองล้านช้าง ถ้าให้ไพร่บ้านพลเมืองเป็นใจต่อสู้ข้าศึกพร้อมกัน เมืองล้านช้างก็จะทำไม่ได้ จึงโปรดฯ ให้เจ้าพระยาสุรสีห์เจ้าเมืองพิษณุโลกคุมกองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นไปห้ามชาวล้านช้างมิให้มาเบียดเบียนเมืองเชียงใหม่ และให้พาตัวพระยารามเดโชขึ้นไปเป็นผู้ช่วยพระเจ้าเชียงใหม่ รักษาบ้านเมืองต่อไปด้วย เจ้าพระยาสุรสีห์ยกขึ้นไปถึงเมืองเชียงแสน ให้ไปห้ามกองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตซึ่งกำลังตั้งตีเมืองเชียงแสนอยู่นั้น ว่าอย่าให้เบียดเบียนเขตแดนเมืองเชียงใหม่ต่อไป ด้วยพระเจ้าเชียงใหม่ได้มาอ่อนน้อมยอมเป็นข้าขอบขัณฑสีมาของกรุงศรีอยุธยาแล้ว พวกแม่ทัพนายกองกรุงศรีสัตนาคนหุตก็เกรงเดชานุภาพสมเด็จพระนเรศวร พาทัพกลับไปแล้ว ในเวลานั้นเมืองน่านและเมืองฝางยังกระด้างกระเดื่อง ไม่ยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าเชียงใหม่ เจ้าพระยาสุรสีห์จึงให้พระยารามเดโชเป็นข้าหลวงรักษาราชการอยู่ที่เมืองเชียงแสน หวังจะเกลี้ยกล่อมหัวเมืองที่ยังกระด้างกระเดื่อง และให้คอยระวังมิให้เกิดเหตุกับเมืองล้านช้างต่อไป แต่นั้นประเทศลานนาเชียงใหม่

ก็ออกจากอำนาจพระเจ้าหงสาวดีมาเป็นเมืองขึ้นของไทยเหมือนกับหัวเมือง
มอญข้างฝ่ายใต้ ครั้นนี้มีเหตุเกิดขึ้นทางเมืองยะไข่อีกทางหนึ่ง เมืองยะไข่
แต่เดิมเป็นประเทศที่มีอิสระอยู่ทางชายทะเลข้างทิศตะวันตก ต้องเป็นประเทศ-
ราชขึ้นพม่ามาครองพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองเหมือนกับประเทศอื่นที่อยู่ใกล้ชิด
กับพม่าในสมัยเดียวกัน ครั้นพระเจ้าหงสาวดีนั้นทบเร่งเสื่อมอำนาจพระ
เจ้ายะไข่ก็ตั้งแข็งเมืองบ้าง เหตุการณ์ทั้งปวงที่กล่าวมานี้เกิดติดต่อกันมา
ในระหว่าง ปีมะแม พ.ศ. ๒๑๓๘ จนถึงปีจอ พ.ศ. ๒๑๔๑ สมเด็จพระนเรศวร
ทรงพระราชดำริเห็นว่าเมืองหงสาวดีปั่นป่วนรวนเรเป็นโอกาสอยู่แล้ว จึง
ดำรัสสั่งให้เตรียมการตีเมืองหงสาวดีอีกครั้งหนึ่ง

กัณฑ์ที่ ๕

ตอนที่ ๔

สมัยเมื่อกรุงศรีอยุธยาเกิดมหาอุทกสงคราม (ภาคปลาย)

๘. สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปตีเมืองหงสาวดีครั้งที่ ๒ นับตั้งพระราช-
หฤทัยจะตีเอาเมืองหงสาวดีให้จงได้ ไม่ย่อจู่ไปเป็นการทดลองเหมือนครั้งก่อน
เริ่มต้นโปรดให้เจ้าพระยาจักรีคุมกองทัพยกไปเมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๓๔๒ ไปตั้งอยู่ที่
เมืองเมะลาลัง เกณฑ์ผู้คนพลเมืองมาทำนาในฤดูฝนนั้นเพื่อหาเสบียงอาหาร
ใช้สำหรับกองทัพหลวง และเกณฑ์พลเมืองทวายให้ไปต่อเรือสำหรับกอง
ทัพที่เกาะพระรอบแขวงเมืองวังราว (ที่อังกฤษเรียกว่าเมืองอัมเฮิสต์ทุกวัน^๕)
ด้วยอีกแห่งหนึ่ง ครั้นเมื่อหัวเมืองขึ้นหงสาวดีทราบข่าว สมเด็จพระนเรศวร
จะเสด็จไปตีเมืองหงสาวดี ต่างก็พากันมาอ่อนน้อมเป็นหลายเมือง ที่สำคัญ
คือเมืองยะไข่กับเมืองตองอู ทั้งสองเมืองนี้เป็นประเทศราชที่ได้ตั้งแข็งเมือง
ต่อพระเจ้าหงสาวดี มีศุภอักษรให้ทูตถือมาถวายสมเด็จพระนเรศวรรับว่า ถ้า
เสด็จไปตีเมืองหงสาวดีเมื่อใด จะยกกองทัพมาช่วย

ทรง^๖นี้จะต้องอธิบายถึงฐานะของเมืองยะไข่กับเมืองตองอูก่อน ให้เข้าใจ
ว่าเหตุไฉนเมืองทั้งสองนั้นจึงมาเข้ากับสมเด็จพระนเรศวร เมืองยะไข่เป็นเมือง
ชายทะเล พวกชาวเมืองชำนาญการใช้เรือ พระเจ้ายะไข่อยากได้หัวเมืองขึ้น

๘ ในหนังสือพระราชพงศาวดารเรียกว่า เมืองละเลิง

๕ เรียกออกชื่อนางว่าเมืองเสลียง

หงสาวดี ที่ต่อแดนกับทางชายทะเลตะวันตกไปเป็นเมืองขึ้นของยะไข่ ครั้นทราบข่าวสมเด็จพระนเรศวรจะเสด็จไปตีเมืองหงสาวดี จึงมาขอเข้ากับไทย ประสงค์จะให้สมเด็จพระนเรศวรยอมยกหัวเมืองเหล่านั้นให้เป็นบำเหน็จ ครั้นทูตยะไข่กลับไปจากกรุงศรีอยุธยา พระเจ้ายะไข่ทราบว่าสมเด็จพระนเรศวรทรงรับเป็นไมตรีตามประสงค์ ก็ให้กองทัพเรือยกมาตีเมืองสิริเยมอันอยู่ปากน้ำหงสาวดีไว้รอท่ากองทัพใหญ่ ส่วนเมืองตองอูนั้นพระเจ้าตองอูเห็นว่าเมื่อสมเด็จพระนเรศวรตีได้เมืองหงสาวดีแล้ว คงแสวงหาผู้ที่จะครอบครองเมืองหงสาวดีต่อไป ถ้าใครได้เป็นพระเจ้าหงสาวดีมีกำลังอุทหนุนก็จะได้รับเป็นใหญ่ในเมืองพม่า พระเจ้าตองอูจึงมาเข้ากับสมเด็จพระนเรศวร ด้วยประสงค์จะเป็นพระเจ้าหงสาวดีต่อไป แต่การที่ให้ทูตกลับมาหาได้ทราบถึงพระเจ้าหงสาวดีไม่

ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าที่เมืองตองอู ในเวลานั้นมีพระภิกษุองค์หนึ่งชื่อว่าพระมหาเถรเสียมเพริยม เห็นจะเป็นอาจารย์ของพระเจ้าตองอูเป็นคนฉลาดในเล่ห์อุบาย ได้ทราบว่าพระเจ้าตองอูให้มาอ่อนน้อมต่อไทย จึงเข้าไปทักทวนพระเจ้าตองอูว่าที่จะหมายเป็นใหญ่โดยไปพึ่งไทยนั้นเห็นจะไม่สมคิด ไหนไทยจะเลี้ยงให้ถึงใจเพราะกรุงหงสาวดีกับกรุงศรีอยุธยารบพุ่งขับเคี่ยวกันมากก็ด้วยแข่งอำนาจกัน ถ้าพระนเรศวรได้เมืองหงสาวดีแล้ว ไหนจะยอมให้ใครมีอำนาจเป็นคู่แข่งอีก คงจะคิดตัดรอนกำลังมิให้เมืองหงสาวดีกลับเป็นอิสระได้อีกต่อไป อย่างนี้ก็จะได้เป็นเพียงประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยาเหมือนอย่างขึ้นพระเจ้าหงสาวดีอยู่เดี๋ยวนี้ เห็นว่าทางที่จะคิดเป็นใหญ่โตได้โดยลำพังไม่ต้องเป็นเมืองขึ้นของไทยยังมีอยู่ แล้วพระมหาเถรเสียมเพริยมกับออกอุบาย

ให้พระเจ้าทองอยู่ ๆ เห็นชอบด้วย จึงแต่งเหล่าคนสนิทให้ลอบลงมาเที่ยวยม
มอญที่ไทยเกณฑ์มาทำนา ณ เมืองมะตะมะ ประสงค์จะให้มอญเป็นอริขึ้น
กับไทยจนเกิดเหตุการณ์ก่อกันมิให้สมเด็จพระนเรศวรยกไปเมืองหงสาวดีได้
โดยสะดวก แล้วแต่งทูตไปยังกองทัพเมืองยะไข่ซึ่งตั้งอยู่ ณ เมืองสิริเยม ไป
ชวนพระเจ้ายะไข่ให้ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองหงสาวดี พระเจ้าทองอยู่จะยกกอง
ทัพไป ประหนึ่งว่าจะไปช่วยพระเจ้าหงสาวดี พอเข้าไปในเมืองได้แล้วจะหย่าทัพ
กับพระเจ้ายะไข่ แล้วยอมยกหัวเมืองทางชายทะเลให้ตามแต่จะต้องการ พระ
เจ้ายะไข่เห็นว่า เข้ากับพระเจ้าทองอยู่จะได้กำไรมากกว่าที่จะรอจนกว่ากองทัพ
ไทยยกไป กรับตกลง แล้วยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองหงสาวดี เห็นจะราว
เมื่อเดือน ๑๒ ปีนั้น ฝ่ายพระเจ้าทองอยู่ก็ยกกองทัพลงมาว่าจะมาช่วยพระเจ้า
หงสาวดี แต่พระเจ้าหงสาวดีระแวงไม่ไว้พระทัยพระเจ้าทองอยู่ ไม่ยอมให้กอง
ทัพเข้าไปในเมือง กองทัพเมืองทองอยู่กับเมืองยะไข่ก็ตั้งล้อมเมืองหงสาวดีไว้

ฝ่ายพวกคนสนิทของพระเจ้าทองอยู่ เมื่อลงมาถึงเมืองมะตะมะก็แยก
ย้ายปะปนอยู่ในพวกพลเมือง เทียวหลอกลวงพวกมอญว่า ไทยเกณฑ์มาทำนา
พอเสร็จแล้วจะกวาดต้อนเอาไว้ใช้ในกรุงศรีอยุธยาให้หมด พวกราษฎรก็เกิด
หวาดหวั่น บางพวกก็คิดจะหลบหนี หากทำการงานเป็นปกติดังแต่ก่อนไม่
ครั้นพวกไทยที่เป็นพนักงานตรวจตรา เห็นพวกมอญหลีกเลียงหลบหนีส่งให้
จับกุม มอญก็เลยเข้าใจกันไปว่าจะจับเอาเมืองไทย ยิ่งตื่นตระหนกมากขึ้น
ทีหลังบางที่ถึงต่อสู้ไม่ยอมให้ไทยจับกุม แล้วเลยสมคบกันเป็นพวก ๆ ถ้าไทย
ไปน้อยตัวก็ช่วยกันทำร้าย เกิดการฆ่าฟันกันมากขึ้นทุกที เจ้าพระยาจักรีเห็น

พวกมอญกระต้างกระตือรือร้นเข้าใจว่าเพราะมุลนายไม่กำราบปราบปรามกัน
ให้เอามุลนายมาจองจำทำโทษ พวกมอญที่เป็นชนชั้นมุลนายก็พากันหลบหนีไป
เข้ากับพวกราษฎร จึงเลยเป็นกบฏขึ้น แต่พวกกบฏไม่กล้าเข้ามารบพุ่งกับกอง
ทัพใหญ่ เป็นแต่เที่ยวแอบแฝงคอยทำร้ายอยู่ตามบ้านนอก กองทัพไทยก็ต้อง
เข้ามารวบรวมนกันอยู่เป็นกองใหญ่ จะแยกย้ายกันไปเที่ยวตรวจตราบังคับ
บัญชาการตั้งแต่ก่อนหาได้ไม่ พอข่าวที่พวกมอญกำเริบเข้ามาถึงกรุงศรีอยุธยา
สมเด็จพระนเรศวรก็รีบเสด็จยกกองทัพหลวงออกไปจากพระนคร พร้อมด้วย
สมเด็จพระเอกาทศรถ เมื่อเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เสด็จไปทางด่านพระเจดีย์
สามองค์ ครั้นถึงเมืองมะตะมะ ต้องยับยั้งกองทัพปราบปรามพวกมอญกบฏ
อยู่เกือบ ๓ เดือนจึงราบคาบ

ฝ่ายพวกเมืองหงสาวดี เมื่อพระเจ้ายะไข่และพระเจ้าตองอูตั้งล้อมเมือง
อยู่นั้น ข้างในเมืองความเห็นแตกต่างกันเป็น ๒ พวก พวกหนึ่งเชื่อถือพระเจ้า
ตองอูว่าชื่อตรงต่อพระเจ้าหงสาวดี อีกพวกหนึ่งระแวงไม่ไว้วางใจ ครั้นถูกล้อม
เมืองอัครักต์ข้าวปลาอาหารเข้า พวกไพร่บ้านพลเมืองที่คอยอยากก็พากันหลบหนี
ออกไปพึ่งพระเจ้าตองอู ที่หลังมาถึงมีพวกข้าราชการ และที่สดถึงพระมหา
อุปราชเองก็หนีไปเข้ากับพระเจ้าตองอู แต่พระเจ้าหงสาวดียังขัดแย้งอยู่ จน
ได้ข่าวไปถึงเมืองหงสาวดีว่าสมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพหลวงไปถึงเมืองมะ
ตะมะแล้ว พระเจ้าหงสาวดีตกพระทัยกลัวสมเด็จพระนเรศวรเป็นกำลัง มีรูปที่
จะทำอย่างอื่นประการใด ด้วยพระญาติวงศ์และข้าราชการ ตลอดจนไพร่บ้าน
พลเมืองพากันไปเข้ากับพระเจ้าตองอูเสียเป็นอันมากแล้ว จึงจำพระทัยอนุญาต
ให้พระเจ้าตองอูยกกองทัพเข้าไปในพระนคร แล้วมอบราชการบ้านเมืองให้
พระเจ้าตองอูบังคับบัญชาต่างพระองค์แต่หน้ามา พระเจ้าตองอูจึงส่งพระราช-

ธิดาของพระเจ้าหงสาวดีเป็นรององค์หนึ่ง กับช้างเผือก ๑ ตัวไปถวายพระเจ้ายะไข่ ขอหย่าทัพตามที่เข้าใจกันมาแต่ก่อนและขอให้ช่วยกักกันกองทัพสมเด็จพระนเรศวรตอบแทนที่ยกหัวเมืองชายทะเลให้มั่นด้วย พระเจ้ายะไข่ก็ยอมหย่าทัพรบเป็นไมตรีตามประสงค์ ครั้นพระเจ้าตองอูหย่าทัพกับพวกยะไข่แล้ว จึงเข้าไปทูลพระเจ้าหงสาวดีว่า กองทัพพระนเรศวรที่ยกมามีกำลังมากนัก จะต่อสู้ที่เมืองหงสาวดีเห็นจะไม่ไหว ขอเชิญเสด็จไปเมืองตองอู ตั้งต่อสู้ที่นั่นจึงจะพินมือข้าศึกได้ พระเจ้าตองอูทูลแล้วก็สั่งให้เก็บรวบรวมทรัพย์สมบัติ และกวาดต้อนครอบครัวในเมืองหงสาวดีผ่อนส่งไปเมืองตองอูโดยลำดับมา ในพงศาวดารพบว่าพระเจ้าตองอูส่งพระมหาอุปราชไปก่อน พอไปถึงไม่ช้านักเงินหน่องราชบุตรของพระเจ้าตองอู * ก็ลอบปลงพระชนม์พระมหาอุปราชเสียแล้วปกปิดหาให้ความทราบถึงพระเจ้าหงสาวดีไม่

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวร เมื่อเสด็จยกกองทัพหลวงไปถึงเมืองมะตะมะ ได้ทรงทราบว่ากองทัพเมืองยะไข่กับเมืองตองอูไปล้อมเมืองหงสาวดีอยู่ ก็ออกแถลงพระราชหฤทัย ด้วยพระเจ้ายะไข่กับพระเจ้าตองอูได้ทูลมาในสุภอักษรว่า ถ้ากองทัพหลวงยกออกไปตีเมืองหงสาวดีเมื่อใด จะยกกองทัพมาช่วยทั้งสองเมือง แต่เหตุใดจึงด่วนไปล้อมเมืองหงสาวดีเสียก่อนกองทัพหลวงไปถึง แต่เป็นเวลากำลังต้องปราบปรามพวกมอญที่เป็นกบฏ จึงทรงนิ่งอยู่ พอปราบปรามพวกมอญเรียบร้อยแล้ว ก็เสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปจากเมืองมะตะมะในเดือน ๓ ปีนั้น พอพระเจ้าตองอูทราบ ว่า สมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพหลวงขึ้นไปเมืองหงสาวดี ก็พาพระเจ้าหงสาวดีออกจากพระนครไปเมื่อเดือน ๔ ขึ้น ๒ ค่ำ ทั้งเมืองหงสาวดีให้แก่พวกยะไข่ ๆ ก็เข้ากันคว่ำหาทรัพย์ที่เหลืออยู่ในเมืองหงสาวดี เทียบเก็บบริษัทย่างสังข์ของเครื่องประดับประดา แล้วเลย

* คือพระสังกทัต

เผาปราสาทราชวังและวัดวาอารามไฟไหม้ลุกลามไปแทบทั่วทั้งเมือง พอพระเจ้าทองอุฆาพระเจ้าหงสาวดีหนีไปได้ ๘ วัน ถึงเดือน ๔ ขึ้น ๑๐ ค่ำ สมเด็จพระนเรศวรก็เสด็จไปถึงเมืองหงสาวดี พวกยะไข่ก็พากันหลบหลีกหนีไป

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปถึงเมืองหงสาวดีนั้น ไฟเห็นจะกำลังไหม้เมืองไม่ทันดับหมด ทอดพระเนตรเห็นเมืองเหลือแต่ซากโถรมอยู่ก็ขัดพระทัย ให้กองทัพยับยั้งตั้งค่ายหลวงประทับอยู่ที่สวนหลวงใกล้พระราชตำตวนในเมืองหงสาวดี แล้วแต่งข้าหลวงถือหนังสือรับสั่งไปยังพระเจ้าทองอุฆาเดิมได้มาอ่อนน้อมแล้วสัญญาว่าถ้าเสด็จยกกองทัพหลวงไปตีเมืองหงสาวดีเมื่อใด พระเจ้าทองอุฆาจะยกกองทัพลงมาช่วย กองทัพหลวงยกไปยังไม่ทันถึงพระเจ้าทองอุฆาที่เมืองหงสาวดีก็กวาดต้อนครอบครัวและพาพระเจ้าหงสาวดีไปเมืองตองอูตั้งนั้นจะคิดเป็นประการใด ถ้าหากว่าพระเจ้าทองอุฆาเชื่อตรงคงความสัตย์อยู่ดังได้ทูลไว้ ก็ให้มาเฝ้าและพาพระเจ้าหงสาวดีมาถวายตามประเพณี ถ้าไม่ทำดังนี้จะยกกองทัพหลวงตามไปตีเอาเมืองตองอูให้จงได้ พระเจ้าทองอุฆาได้ทราบหนังสือรับสั่ง จึงให้มั่งรค์ต้องเป็นทูตเชิญพระธำมรงค์เพชรสามยอดอันเป็นเครื่องราชูปโภคสำหรับพระเจ้าหงสาวดีมาถวายสมเด็จพระนเรศวร ทูลว่าพระเจ้าทองอุฆามีความสามัคคีก็เชื่อตรงอยู่หาได้คิดคดอย่างใดไม่เดี๋ยวนี้พระเจ้าหงสาวดีประชวรอยู่ และพระเจ้าทองอุฆากำลังให้รวบรวมช้างม้าพาหนะที่ได้ไปจากเมืองหงสาวดีอยู่ด้วย ขอเชิญเสด็จพักอยู่ที่เมืองหงสาวดีก่อน พอพระเจ้าหงสาวดีหายประชวรเมื่อใด พระเจ้าทองอุฆาจะพามาถวายพร้อมกับช้างม้าพาหนะที่ได้ไป สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงฟังก็รู้เท่าว่าพระเจ้าทองอุฆาไม่สุจริตจริง ให้มาว่าวอนผ่อนผลัดประสงค์จะหน่วงกองทัพไว้พอให้มีเวลาเตรียมรักษาเมืองให้มั่นคงเท่านั้น จึงมีรับสั่งให้นายทัพนายกองมาประชุม

กัน แล้วปรึกษาการที่จะยกไปตีเมืองตองอูต่อไป ด้วยเมืองตองอูตั้งอยู่ในลุ่มแม่น้ำสะโตงข้างเหนือเมืองหงสาวดีทางประมาณ ๖,๐๐๐ เส้น ถ้าจะเปรียบกับแผนที่เมืองไทยก็ราวจากกรุงเทพฯ ไปถึงเมืองนครราชสีมา ทางที่ไปต้องข้ามเทือกเขาเป็นทางกันดาร สมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกกองทัพหลวงไปครั้งนั้น ได้ทรงตระเตรียมการโดยรอบคอบก็จริง แต่มุ่งหมายเพียงจะตีเมืองหงสาวดีให้จงได้ หาได้คิดว่าจะต้องยกกองทัพหลวงขึ้นไปรบพุ่งถึงเมืองตองอูไม่ จึงเกิดเป็นปัญหาถึงปรึกษาหารือกัน มากิจดูในเวลานี้ ถ้าหากความมุ่งหมายที่ยกกองทัพไป ประสงค์จะเอาเมืองหลวงของข้าศึก และจะทำแก่ข้าศึกให้ได้ ความยากแค้นแสนสาหัส การที่สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปตีเมืองหงสาวดีครั้งนั้น ก็สำเร็จพระประสงค์ทั้งสองสถาน การที่มีชัยชนะชดอยู่อย่างเดียวแต่ที่ไม่ได้ข้าศึกไว้ในอำนาจ แต่ความซัดเป็นข้อสำคัญเพราะถ้าไม่ทำข้าศึกให้ยอมอยู่ในอำนาจได้หรือยังไม่ทำลายล้างข้าศึกเสียได้ตราบใด ถึงได้บ้านเมืองของข้าศึกไว้ในมือก็ไม่เป็นประโยชน์นั้นคง ด้วยข้าศึกคงพยายามทำร้ายไม่สิ้นสุดการสงครามได้ และข้อสำคัญยังมีอีกข้อหนึ่งที่พระเจ้าตองอูอันเป็นแต่ประเทศราช บังอาจมาชิงเอาเมืองหงสาวดีไปได้ก่อน ซัดคงเป็นเหตุให้แก่นเคืองตลอดจนถึงแม่ทัพนายกอง จึงปรึกษากันว่าจำจะต้องยกกองทัพไปตีเมืองตองอูในครั้งนั้นด้วย

ฝ่ายพระเจ้ายะไข่ เมื่อหย่าทัพกับพระเจ้าตองอูแล้ว^{๑๐} ถอยทัพกลับลงไปตั้งอยู่ที่เมืองสิริเยม ให้แต่งกองโจรซุ่มซ่อนอยู่คอยทำการที่เมืองหงสาวดีตามที่ได้รับไว้กับพระเจ้าตองอู พวกโจรกองนี้เองที่เผาเมืองหงสาวดีถึง

๑๐ ความในตอนนี้นั้นนิพนฐานประกอบการที่ปรากฏในพงสาวดาร

กล่าวมาแล้ว ครั้นเมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปถึงเมืองหงสาวดี พระเจ้ายะไข่จึงให้ขุนนางผู้ใหญ่เป็นทูตขึ้นไปกราบทูลชี้แจงว่า พระเจ้ายะไข่ยกกองทัพมาช่วยพระราชสงครามตามที่ได้รับไว้ เมื่อมาถึงทราบว่าเป็นเจ้าต้องยกกองทัพมาตีเมืองหงสาวดี สำคัญว่าได้รับกระแสน้ำสั่งมา จึงยกกองทัพขึ้นไปหมายว่าจะช่วย ต่อภายหลังจึงได้ทราบว่าพระเจ้าต้องอุทิศเป็นกลอุบายจะชิงเอาเมืองหงสาวดีเอง แต่พวกเมืองหงสาวดีหลงเชื่อถ้อยยอมให้พระเจ้าต้องเข้าไปในเมือง พระเจ้ายะไข่มีรู้ที่จะทำประการใด จึงถอยลงไปรอกองทัพหลวงที่เมืองสิริเยม^๑ ทีเดียวได้เตรียมพลไว้ ๕,๐๐๐ จะยกกองทัพเมืองยะไข่เข้ากระบวนเสด็จ อย่างไรก็ตามแล้วแต่จะโปรด แต่สมเด็จพระนเรศวรทรงแคลงพระทัย ด้วยพระเจ้ายะไข่มิได้มาเฝ้าเอง และทำนองจะได้ทรงทราบกิตติศัพท์ว่า พวกยะไข่เฝ้าเมืองหงสาวดี จึงรับสั่งต่อไปว่า กระบวนทัพหลวงมี^๒พลพอแก่การอยู่แล้ว อย่าให้กองทัพพระเจ้ายะไข่ยกมาเลย

ครั้นทูตพระเจ้ายะไข่กลับไปแล้ว สมเด็จพระนเรศวรจึงโปรดให้กองทัพพระยาจันทบุรีรักษามืองหงสาวดี แล้วเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปเมืองตองอู หนทางที่ยกไปเป็นทางกันดารด้วยเมืองตองอูมีภูเขาเป็นเขตขัณฑ์มั่นคง แต่พระเจ้าตองอูมิได้มาต่อสู้ตามทาง คิดแต่จะรักษาเมืองมั่นไว้อย่างเดียว ช้างม้าพาหนะที่ได้ไปจากเมืองหงสาวดีจะเอาไปไว้ในเมืองไม่ได้ ก็ให้เอาไปชุมนุมซ่อนเสียให้ห่างไกล สมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกกองทัพหลวงไปถึงเมืองตองอูให้ล้อมเมืองไว้ และครั้งนั้น พระเจ้าเชียงใหม่ให้ยกกองทัพไปช่วย สมเด็จพระนเรศวรจึงโปรดให้พระยาแสนหลวง พระยาเนกร กุมกอง

๑๑ ต่อไปกล่าวตามในหนังสือพระราชพงศาวดาร

ทัพเชียงใหม่ตั้งข้างด้านใต้ กับกองทัพพระยาศรีสุธรรม พระยาท้ายน้ำ และหลวงจำแสนบ่กี ขุนราชนิกุล (นอกพระราชกร) กองทัพหลวงก็ตั้งอยู่ ด้านนี้ ด้านตะวันออกให้กองทัพพระยาเพชรบูรณ์* พระยาสุพรรณบุรีกับ หลวงมหาอำมาตย์ไปตั้ง ส่วนด้านเหนือนี้ ให้กองทัพเจ้าพระยาสุรสีห์และ พระยากำแพงเพชรไปตั้ง ข้างทิศตะวันตกให้กองทัพพระยานครราชสีมา พระยาสิงห์บุรี** ขุนอินทราธิบาล*** แสนภูมิโลกาเพชร๑๒ไปตั้ง ให้เจ้าพระยา สุรสีห์เป็นผู้ตรวจตราหน้าที่ทั้งปวงทั่วไป และเมืองทองอยู่นั้น คูเมืองกว้าง และลึกมาก เมื่อตั้งล้อมเมืองแล้ว จึงมีรับสั่งให้ขุดเหมืองไขน้ำในคูเมือง ให้ไหลลงไปแม่น้ำเสีย เหมืองนั้นยังปรากฏอยู่ พม่าเรียกว่า “เหมืองสยาม” จนทราบเท่าทุกวันนี้ ครั้นไขน้ำในคูเมืองออกหมดแล้ว ให้กองทัพยกเข้าปล้น เมือง พวกชาวเมืองต่อสู้ป้องกันเมืองเป็นสามารภ ไทยจะเข้าเมืองไม่ได้ก็ ต้องถอยออกมา แต่เข้าปล้นเมืองเป็นหลายครั้งก็ยังหาได้เมืองไม่ ครั้นนาน วันเข้าก็เกิดอดขัดขัดเสบียงอาหารในกองทัพไทย ด้วยแต่เดิม ไม่ได้กะการว่า จะขึ้นไปตีเมืองทองอยู่ ครั้นยกขึ้นไปการลำเลียงเสบียงอาหารต้องจัดโดย บัจุบันทันด่วน หนทางก็ไกล ข้าพวงกองโจรเมืองยะไข่เที่ยวซุ่มซ่อนคอย ตีตัดลำเลียงด้วยอีกอย่างหนึ่ง เเสบียงอาหารก็ไม่พอใช้ในกองทัพหลวง ให้ออก ลาดหาเสบียงอาหารในท้องที่ขึ้นไปจนแดนเมืองอังวะ ไปได้ข้างปลายพังของ พระเจ้าหงสาวดีที่พระเจ้าทองอยู่ให้เอาไปซุ่มซ่อนมาเป็นอันมาก แต่หาได้

* ในหนังสือพระราชประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราชว่าพระยาเพชรบุรี

** ในหนังสือเรื่องเกี่ยวกับข้างต้นว่าพระสิงค์บุรี

*** ในหนังสือเรื่องเกี่ยวกับข้างต้นว่าพระอินทราธิบาล

๑๒ ที่เรียกว่าแสนภูมิโลกาเพชร เห็นจะเป็นเจ้าเมืองกะเหรี่ยง

เสวยอาหารมาพอเลี้ยงกองทัพไม่ กองทัพไทยก็อ่อนกำลังลง สมเด็จพระนเรศวรทรงพยายามตีเมืองตองอูอยู่ ๒ เดือน จนถึงกลางเดือน ๖ ปีจอ พ.ศ. ๒๑๔๓ เห็นรพลคอยากซบยอมถึงล้มตายก็มี ทั้งฝนก็ตกชุกลงมา จึงมีรับสั่งให้เลิกทัพกลับมาจากเมืองตองอูเมื่อเดือน ๖ แรม ๖ ค่ำ ฝ่ายข้างพระเจ้าตองอูก็ ครั้นคร้ามไม่กล้ายกกองทัพออกติดตามเพราะในเมืองตองอูก็ คอยากอดิโรยอยู่มากเหมือนกัน ครั้นนั้นจึงเหมือนกับหย่าทัพถอยมาได้โดยสะดวก เสด็จมาทางกลอกหม้อ ครั้นมาถึงตำบลคับแค จึงโปรดให้สมเด็จพระเอกาทศรถยกแยกทางไปเมืองเชียงใหม่ เพื่อจะระงับเหตุวิวาทซึ่งเกิดขึ้นในระหว่างพระเจ้าเชียงใหม่กับพระยารามเดโช แล้วสมเด็จพระนเรศวรก็เสด็จกลับมาเมืองเมะตะมะ ทรงตั้งพระยาทะละ^{๑๓} เจ้าเมืองมอญผู้มีบำเหน็จความชอบที่ไว้วางพระราชหฤทัยให้เป็นเจ้าเมืองเมะตะมะ ว่ากล่าวหัวเมืองมอญทั้งปวงต่างพระเนตรพระกรรณ แล้วเสด็จยกกองทัพหลวงกลับคืนพระนคร

๙. ฝ่ายสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จยกกองทัพไปถึงเมืองเถิน ทรงพลับพลาประทับอยู่ที่นั่น แล้วให้มีหนังสือรับสั่งไปยังพระเจ้าเชียงใหม่ และเจ้าเมืองใหญ่น้อยในแคว้นแคว้นลานนาให้มาเฝ้าที่เมืองเถิน จะทรงจัดการระงับวิวาทบาดหมางให้เรียบร้อย

อันเหตุวิวาทที่เกิดขึ้นในครั้งนั้น เนื่องมาแต่ครั้งเจ้าพระยาสุรสีห์ให้พระยารามเดโชเป็นข้าหลวงอยู่ที่เมืองเชียงแสน พระยารามเดโชชาวเมืองนี้มีผู้คนนับถือมาก พวกเจ้าเมืองที่กระด้างกระเดื่องต่อพระเจ้าเชียงใหม่ มี

๑๓ เมืองทะละอยู่ตรงกับเมืองร่างกุ้งทางฝั่งตะวันตก

พระยาน่านและพระยาฝ่ายเป็นต้น ตลอดจนพวกท้าวขุนไพร่บ้านพลเมือง เมื่อทราบว่สมเด็จพระนเรศวรทรงตั้งพระยารามเดโชเป็นข้าหลวงขึ้นไปเกลี้ยกล่อม ต่างพากันนิยมยินดีมาเข้ากับพระยารามเดโชเป็นอันมาก แต่พระยารามเดโชถือตัวว่าสมเด็จพระนเรศวรทรงชุบเลี้ยงให้เป็นขุนนางผู้ใหญ่ ไม่ได้เคยเป็นข้าพม่า ก็ไม่ยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าเชียงใหม่มังนรธาช่อ อาณาเขตลานนาจึงแตกเป็น ๒ ฝ่าย ฝ่ายเหนือขึ้นต่อพระยารามเดโช ฝ่ายใต้ขึ้นต่อพระเจ้าเชียงใหม่ คุมเชิงกันอยู่ พระเจ้าเชียงใหม่ทูลร้องทุกข์ไปยังสมเด็จพระนเรศวร จึงโปรดฯให้สมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จไประงับให้เรียบร้อย คิดดูเวลานี้ ถ้าหากสมเด็จพระนเรศวรหมายแต่จะได้เหมือนเช่นพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง ให้กองทัพกรุงฯขึ้นไปช่วยพระยารามเดโชก็ดี หรือแม่แต่ทรงเพิกเฉยเสียก็ดี พระเจ้าเชียงใหม่มังนรธาช่อก็คงจะอยู่เมืองเชียงใหม่ไม่ได้ เป็นช่องที่จะทรงตั้งเจ้านายในพระราชวงศ์ ไปเป็นพระเจ้าเชียงใหม่ได้ในครั้งนั้น เหมือนกับที่พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองตั้งมังนรธาช่อราชบุตรมาเป็นพระเจ้าเชียงใหม่ไม่ผิดกัน แต่สมเด็จพระนเรศวรทรงถือราชธรรมเป็นใหญ่ ด้วยพระเจ้าเชียงใหม่ได้มาอ่อนน้อมโดยลำพัง และรักษาความสัตย์ซื่อตรงตลอดมา มิได้คึกคด ทรงพระราชดำริเห็นว่า จำจะต้องซื่อตรงตอบ จึงตั้งพระหฤทัยจะอุดหนุนพระเจ้าเชียงใหม่ให้ได้ครองเมืองต่อไป

ฝ่ายเจ้าเมืองน้อยใหญ่ในแคว้นแคว้นลานนา เมื่อได้ทราบหนังสือรับสั่งสมเด็จพระเอกาทศรถ ต่างก็เกรงพระเดชานุภาพ พากันลงมาเฝ้าถวายต้นไม้ทองเงินและเครื่องราชบรรณาการถึงเมืองเถินทุกเมือง แต่พระเจ้าเชียงใหม่ นั้นเป็นแต่ให้บุตรคุมต้นไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการมาถวายต่างตัว หาลงมาเองไม่ด้วยยังไม่สิ้นทิฐิถือว่าเป็นลูกของพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง ซึ่ง

คนทั้งหลายเรียกว่าพระเจ้าชนะสิบทิศ เกรงจะต้องถวายบังคมสมเด็จพระเอกาทศรถต่อหน้าธารกำนัล ก็คิดละอายจึงบิดพลิ้วเสีย ครั้นหัวเมืองทั้งปวงมาพร้อมแล้ว ยังขาดแต่พระเจ้าเชียงใหม่ สมเด็จพระเอกาทศรถทรงคาดหวังเห็นเหตุ จึงเสด็จยกทัพหลวงขึ้นไปยังเมืองลำพูน แล้วให้ข้าหลวงขึ้นไปบอกแก่พระเจ้าเชียงใหม่ว่า สมเด็จพระนเรศวรทรงพระกรุณาจะทะนุบำรุงพระเจ้าเชียงใหม่ จึงโปรดให้พระองค์เสด็จขึ้นไปประทับวิภาท เจ้าเมืองน้อยใหญ่ทั้งปวงก็มาเฝ้าอ่อนน้อมยอมตามพระราชประสงค์หมดแล้ว เหตุใดพระเจ้าเชียงใหม่จึงยังไม่ออกมาเฝ้า หรือจะให้เสด็จกลับคืนพระนคร ปล่อยเมืองเชียงใหม่ให้ยุ่งอยู่อย่างแต่ก่อนก็ให้ว่ามา พระเจ้าเชียงใหม่ได้แจ้งกระแสรับสั่งก็มีความเกรงกลัวสิ้นทีธุธิ มาเฝ้าถวายบังคมที่เมืองลำพูน แล้วถวายพระทูลองราชบุตรให้ลงมาทำราชการในกรุงศรีอยุธยา และในพงศาวดารพม่าว่า ถวายธิดาด้วยอีกองค์หนึ่ง พิศเราะห์เหตุเรื่องพงศาวดารตรงนี้น่าพิศวงด้วยเรื่องช่างเหมือนกับเมื่อพระมหาธรรมราชาครองเมืองพิษณุโลก ต้องอ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง ถวายพระนเรศวรไปเป็นตัวจำนำ และต่อมาต้องถวายราชธิดาอีกองค์หนึ่ง ครั้นราชบุตรของพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองมาครองเมืองเชียงใหม่ ต้องทำอย่างเดียวกันหมด รวากับว่ากรรมบันดาลให้ใช้ชาติกันทันตาเห็น

สมเด็จพระเอกาทศรถทรงเห็นว่า พระเจ้าเชียงใหม่สิ้นทีธุธิแล้วจึงรับสั่งให้ตั้งพิธีที่พระมหาธาตุหริภุญชัย ให้พระเจ้าเชียงใหม่ถือน้ำกระทำสัตย์ต่อกรุงศรีอยุธยา แล้วให้เจ้าเมืองใหญ่่น้อยทั้งปวงกระทำสัตย์ต่อพระเจ้าเชียงใหม่ ยอมฟังบังคับบัญชาฉันผู้น้อยผู้ใหญ่ตามประเพณีแต่ก่อนมา ครั้นทรง

ระบับวิวาทและจัดวางการทั้งปวงเรียบร้อย สมเด็จพระเอกาทศรถก็เสด็จกลับ
คืนมายังพระนคร

๑๐. เรื่องพงศาวดารต่อไปนี้ จำจะต้องย้อนกล่าวถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในเมืองพม่าก่อน แล้วอธิบายเรื่องพงศาวดารไทยจึงจะได้ความชัดเจน
ความคิดของพระเจ้าทองอุทัยเอาพระเจ้าหงสาวดีไปไว้ในเมืองตองอูดังได้
กล่าวมานั้น ประสงค์จะให้ปรากฏแก่คนทั้งหลายว่า เป็นผู้อุปถัมภ์บำรุงพระเจ้า
หงสาวดี เพื่อจะอ้างรับสั่งบังคับบัญชาได้ทั่วทั้งราชอาณาจักร หมายความว่าถ้าคุณ
พระเจ้าหงสาวดีไว้ได้ตลอดไปก็จะได้เป็นผู้รับรัชทายาท ครั้นสมเด็จพระ
นเรศวรเลิกทัพกลับมาแล้ว พระเจ้าตองอูจึงทำหนังสือรับสั่งพระเจ้าหงสาวดี
ประกาศไปตามหัวเมืองใหญ่น้อยทั้งปวงว่า ซึ่งเกิดศึกไทยไปประชิดติดถึง
พระนคร เป็นเพราะชาตเมืองหงสาวดีถึงเวลาเสื่อมทราม ก็เผอิญให้เกิดเหตุ
เภทภัยต่าง ๆ พระเจ้าหงสาวดีจึงได้แปรสถานไปอยู่ที่เมืองตองอู จะเอาเมือง
ตองอูเป็นราชธานีที่ประทับต่อไปสัก ๗ ปี พอให้สิ้นเคราะห์แล้วจึงจะกลับไป
อยู่เมืองหงสาวดีอย่างเดิม อย่าให้หัวเมืองใหญ่น้อยทั้งหลายหวาดหวั่นวิตก
อย่างใดเลย เจ้าเมืองทั้งปวงได้รับหมายประกาศ ที่เชื่อถือก็มีบ้าง แต่
ที่สงสัยว่าพระเจ้าตองอูกำลังจะชิงราชสมบัตินั้นก็มีมาก มีเจ้าเมืองยัง
สามีกักตื้อต่อพระเจ้าหงสาวดีหลายคน ชวนกันยกกองทัพไปยังเมืองตองอู หวัง
จะไปชิงเอาพระเจ้าหงสาวดีมา พระเจ้าตองอูทราบความจึงเข้าไปทูลยุยงพระเจ้า
หงสาวดีว่าพวกเจ้าเมืองเหล่านั้น เห็นจะไปเข้าเป็นพวกพระนเรศวรเสียแล้ว
อุปนายยกกองทัพมาประสงค์จะล่อลวงเอาพระองค์ไปส่งให้พระนเรศวร ขอให้
มีพระราชโองการเป็นกระพุ้งตามทูลตองอู ตอบมาว่ากระไรก็จะรู้น้ำใจได้
พระเจ้าหงสาวดีกลัวพระเจ้าตองอู ก็ต้องยอมทำหนังสือรับสั่งมอบให้พระเจ้า

ทองอยู่ส่งไปยังพวกเจ้าเมืองที่ยกกองทัพไปนั้นว่าตามราชประเพณีแต่ก่อนมา
 ย่อมต้องมีท้องตราสั่ง หัวเมืองจึงจะยกกองทัพเข้ามายังราชธานีได้ ถ้ายกเข้า
 มาโดยอำเภอใจ ก็มีความผิดฐานเป็นกบฏ ครั้นนี้หาได้มีท้องตราให้มาไม่
 ที่พวกเจ้าเมืองบังอาจยกกองทัพเข้าอย่างนี้ จะคิดเป็นกบฏหรืออย่างไรให้
 ว่ามา พวกเจ้าเมืองได้เห็นหนังสือรับสั่งก็จกใจ ต้องพากันเลิกทัพกลับไป
 บ้านเมือง แล้วแต่งให้คนลอบไปสืบสวน ก็ได้ความว่าราชการงานเมืองทั้ง
 ปวงสนิทชิดอยู่กับพระเจ้าทองอุทุมพร พระเจ้าหงสาวดีที่มีอำนาจบังคับบัญชา
 อย่างไร พวกเจ้าเมืองทั้งปวงมีรู้ที่จะทำประการใดก็พากันทูลใจ ที่เป็น
 เมืองใหญ่อยู่โดยลำพังได้ ก็ตั้งแข็งเมืองไม่ยอมขึ้นต่อพระเจ้าทองอุทุมพร เหล่าหัว
 เมืองมอญที่ยังมิได้มาขึ้นไทยแต่ก่อน ก็พากันมาอ่อนน้อมต่อพระยาทละ ขอ
 เป็นข้าขอบขัณฑสีมาของสมเด็จพระนเรศวร ในพงสาวดารพม่าว่า ครั้น
 บรรดาหัวเมืองมอญตั้งแต่เมืองหงสาวดีลงมา มาขึ้นต่อไทยทั้งสิ้น ใช้แต่
 เท่านั้น เมื่อกิตติศัพท์เลื่องลือแพร่หลายไปถึงเหล่าเมืองใหญ่ว่า พระเจ้า
 หงสาวดีสิ้นบารมี ถึงต้องหนีสมเด็จพระนเรศวรไปจากเมืองหงสาวดี พวก
 ประเทศราชไทยใหญ่ก็ตั้งแข็งเมืองไม่ยอมขึ้นพม่าเหมือนแต่ก่อน ในเวลานั้น
 ที่เมืองแสนหรืออันเป็นประเทศราชไทยใหญ่อยู่ข้างเหนือ ใกล้กับแดนจีนเกิด
 กบฏขึ้นในเมือง เจ้าคำไช่ร้อยเจ้าเมืองแสนหัวสว่พวกกบฏไม่ได้ ทราบ
 ว่าไทยได้เมืองเชียงใหม่อีกลงมาพึ่ง พระบรมโพธิสมภารสมเด็จพระนเรศวรอยู่
 ในกรุงศรีอยุธยา ครั้นพวกญาติวงศ์เจ้าคำไช่ร้อยช่วยกันปราบปรามพวก
 กบฏลงได้แล้ว ก็ให้ท้าวพระยาคุมทัพไปเงินทองเครื่องราชบรรณาการมา
 ถวายสมเด็จพระนเรศวร ขอพระราชทานเจ้าคำไช่ร้อยกลับไปครองบ้านเมือง
 สมเด็จพระนเรศวรจึงโปรดฯ ให้กองทัพไทยพาเจ้าคำไช่ร้อยขึ้นไปส่งถึงเมือง

แสนหวี แต้นเมืองแสนหวีก็มาขึ้นกรุงศรีอยุธยา ฝ่ายพวกเมืองประเทศ-
ราชไทยใหญ่ที่อยู่ริมแม่น้ำสกลวินมีเมืองหาง^{๑๔} และเมืองนายเป็นต้น อันเขต
แดนต่อกับเมืองเชียงใหม่ เห็นพระบารมีของสมเด็จพระนเรศวรปกแผ่ขึ้นไป
ถึงเมืองเชียงใหม่และเมืองแสนหวี ก็พากันเกรงกลัวพระเดชานุภาพ ต่างแต่ง
ทูตให้คุมต้นไม้เงินทองเครื่องราชบรรณาการมาถวาย ขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมา
อีกเป็นหลายเมือง ครั้นนั้นอาณาเขตแดนประเทศสยามจึงแผ่ขึ้นไปจนต่อกับ
แดนจีน

จะกลับกล่าวถึงเมืองตองอูต่อไป พระเจ้าหงสาวดีไปอยู่เมืองตองอูได้
๘ เดือน เมื่อกองทัพพวกท้าวพระยาหัวเมืองพากันกลับไปแล้ว นัตจินหน่อง
บุตรของพระเจ้าตองอูกิจิเห็นว่า ทั้งแต่พระเจ้าตองอูรับเอาพระเจ้าหงสาวดีไป
ไว้ บ้านเมืองก็วุ่นวายไม่มีความสุข ต้องสู้ศึกพระนเรศวรเกือบจะเสียบ้านเมือง
ก็ครั้งหนึ่ง พอสิ้นศึกพระนเรศวรก็มีกองทัพพวกหัวเมืองยกมาทำร้ายอีก หาก
คิดอุบายแก้ไขก็พอรอดมาได้อีกครั้งหนึ่ง ต่อไปถ้าใครยุยงพระเจ้า
หงสาวดีให้ประกาศกล่าวโทษพระเจ้าตองอูไปตามหัวเมือง ว่าเอาจกตชั๊กกั้ง
ไว้ก็ดี หรือมิฉะนั้นถ้าพระนเรศวรยังมุ่งหมายจะเอาตัวพระเจ้าหงสาวดีให้
จงได้ ก็คงมีศัตรูมาทำร้ายเมืองตองอูอีก ทกลงว่าพระเจ้าหงสาวดียังอยู่ใน
เมืองตองอูทราบใด เมืองตองอูก็จะไม่มีเวลาที่จะพ้นภัยอันตรายอยู่ทราบนั้น
นัตจินหน่องคิดเห็นดังนี้ จึงลอบวางยาพิษปลงพระชนม์พระเจ้าหงสาวดี
นั้นแทบแรงเสีย เมื่อเดือน ๑๒ แรม ๑๐ ค่ำ ปีชวด พ.ศ. ๒๑๔๓ พระเจ้า
ตองอูทราบความก็ตกพระทัย ปรีักษากับพระมหาเถรเสียมเพรียม เห็นว่าที่
หวังจะเป็นใหญ่ได้โดยเรียบร้อยนั้นไม่สำเร็จเสียแล้ว 'แต่จำจะต้องเลยไปตาม

^{๑๔} ในหนังสือพระราชพงศาวดาร เรียกว่าเมืองหางหลวง เพราะเป็นราชธานีเดิมของ
เมืองไทยใหญ่

เลย จึงให้มีหมายประกาศว่า พระเจ้าหงสาวดีประชวรสิ้นพระชนม์และเมื่อประชวรหนักอยู่นั้น ได้ทรงมอบเวนราชสมบัติแก่พระเจ้าทองอุให้เป็นรัชทายาทครองกรุงหงสาวดีต่อไป ประกาศนั้นหาผีเมืองใดเชื่อถือไม่

ขณะเมื่อพระเจ้าหงสาวดีหนีไปจากราชธานีนั้น น้องยาเธอพระองค์หนึ่งคนทั้งปวงเรียกนามตามเมืองส่วยว่าเจ้านะยงรามหนีไปอาศัยอยู่ในแขวงเมืองพุกาม ครั้นทราบข่าวพระเจ้าหงสาวดีนั้นทบเร่งสิ้นพระชนม์ และหัวเมืองโดยมากไม่ยอมอยู่ในอำนาจพระเจ้าทองอุ ก็คุมสมัครพรรคพวกไปตั้งอยู่ที่เมืองอังวะ ด้วยเพลานั้นเมืองอังวะมีแต่ขุนนางว่าราชการเมืองมาแต่ครั้งพระเจ้าหงสาวดีเลื่อนพระเจ้าอังวะไปเป็นพระมหาอุปราช พวกเจ้าเมืองที่ใกล้เคียงเห็นว่าเป็นราชบุตรของพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองก็พากันนิยมนับถือ ยกพระเจ้านะยงรามขึ้นเป็นพระเจ้าอังวะตั้งเป็นอิสระอยู่ส่วนหนึ่งหายอมขึ้นแก่ผู้ใดไม่ เวลานั้นในเมืองพม่าจึงแยกกันเป็นสามก๊ก คือพระเจ้าทองอุซึ่งตั้งตัวเป็นพระเจ้าหงสาวดีก๊กหนึ่ง พระเจ้าแปรซึ่งตั้งแข็งเมืองมาแต่ครั้งพระเจ้าหงสาวดีนั้นทบเร่งก๊กหนึ่ง พระเจ้าอังวะซึ่งตั้งตัวขึ้นใหม่ก๊กหนึ่ง พวกพม่าเห็นกันว่า พระเจ้าทองอุ พระเจ้าแปร ไม่ซื่อตรงต่อพระเจ้าหงสาวดี จึงพากันนับถือพระเจ้าอังวะโดยมาก ครั้นพระเจ้าทองอุกับพระเจ้าแปรเห็นผู้คนพากันนิยมพระเจ้าอังวะก็เกิดวิตกด้วยเห็นอยู่ว่า ถ้าพระเจ้าอังวะมีกำลังมากเมื่อใด ก็คงจะยกกองทัพมาตีทั้งเมืองแปรและเมืองทองอุ เพื่อจะรวบรวมราชอาณาจักรของพระเจ้าหงสาวดีไว้ในอำนาจให้เหมือนแต่ก่อน พระเจ้าทองอุกับพระเจ้าแปรนั้นที่จริงก็ไม่ชอบกัน แต่หากเกรงอันตรายจึงปรึกษาตกลงกันว่า จะชิงยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองอังวะเสียก่อน อย่าให้ทันพระเจ้าอังวะจะมีกำลังตั้งมั่นได้ กำหนดนัดกันให้พระเจ้าแปรเป็นทัพเรือ พระเจ้าทองอุจะเป็นทัพบก ยกขึ้นไปตีเมืองอังวะ

ให้พร้อมกัน ครั้นถึงวันกำหนดยกกองทัพ พระเจ้าแปรไปลงเรือมีคนลอบจะ
ทำร้าย พระเจ้าแปรโดนหนี่ผู้ร้ายเลยตกน้ำถึงพิราลัย ฝ่ายพระเจ้ายอง
กองทัพไปถึงกลางทางได้ทราบข่าวพระเจ้าแปรถึงพิราลัย กลับเห็นเป็นท่วงทีที่
จะเอาเมืองแปรไว้ในอำนาจได้ จึงได้แปรกระบวนทัพยกไปตีเมืองแปร แต่
พวกท้าวพระยาข้าราชการเมืองแปรช่วยกันต่อสู้รักษาเมืองเป็นสามารภ พระ
เจ้าตองอูจะตีเอาเมืองไม่ได้ ก็ต้องเลิกทัพกลับไปเมืองตองอู แต่นั่นก็หา
มีใครไปยัยพระเจ้าอังวะไม่ ส่วนเมืองแปรตัวหัวหน้าพวกที่คิดร้ายพระเจ้าแปร
ขึ้นครอบครองเมืองต่อมา ทั้งสามก็จึงเป็นอิสระแก่กันต่อมาอย่างเดิม เหตุ
การณ์ที่กล่าวมานี้เกิดขึ้นในระหว่างตั้งแต่ปีชวด พ.ศ. ๒๑๔๓ จนถึงปีเถาะ
พ.ศ. ๒๑๔๖ กรุงศรีอยุธยาว่างการศึกสงครามตลอดมาทั้ง ๔ ปี

๑๑. ฝ่ายพระเจ้าอังวะ เมื่อเกลี้ยกล่อมผู้คนได้มาก เห็นว่ามีกำลัง
มั่นคงแล้วก็ทำพิธีราชาภิเษกเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ทรงพระนามว่าพระเจ้า
สีหสุธรรมราชา แล้วคิดขยายอาณาเขตให้กว้างขวางต่อออกไป แต่เมืองอังวะ
นั้นอยู่ข้างเหนือ ใกล้ชิดติดกับแดนไทยใหญ่ จำต้องได้เมืองไทยใหญ่ไว้ใน
อำนาจก่อน จึงจะแผ่อาณาเขตไปทางเมืองอื่นได้ เพราะฉะนั้นพระเจ้าอังวะ
จึงตั้งหน้าแผ่อำนาจออกไปทางแคว้นแคว้นแดนไทยใหญ่ก่อน ก็ในเวลานั้น
ประเทศไทย ใหญ่ที่เรียกกันว่า ๑๙ เจ้าฟ้าแต่เดิม เคยขึ้น กับพระเจ้าหงสาวดี
ครั้นเห็นพระเจ้าหงสาวดีหมดอำนาจก็พากันตั้งแข็งเมืองยังเป็นอิสระอยู่บ้าง ที่
อยู่ใกล้ทางแดนไทยก็พากันมายอมขึ้นแก่ไทยบ้าง ครั้นพระเจ้าอังวะมีอำนาจ
ขึ้นพวกเจ้าเมืองไทยใหญ่ที่อยู่ใกล้แดนพม่า บ้างกลัวเกรงกลับยอมอ่อนน้อม
ต่อพระเจ้าอังวะโดยดีก็มี เมืองที่อยู่ห่างออกไปไม่ยอมอ่อนน้อมโดยดี พระ
เจ้าอังวะก็ยกกองทัพไปปราบปราม ตีได้เมืองไทยใหญ่ที่ตั้งตัวเป็นอิสระโดย

ลำดับมา จนถึงเมืองนายที่มาน้อยอยู่แก่ไทย พระเจ้าอังวะที่ได้เมืองนายแล้ว
จะมาตีเมืองแสนหัว สมเด็จพระนเรศวรทรงทราบว่าพระเจ้าอังวะมาเบียด
เบียนเมืองที่ได้สมัครขอขึ้นเป็นข้าขอบขัณฑสีมาก็ขัดเคือง จึงดำรัสสั่งให้
เกณฑ์พลเข้ากองทัพจะเสด็จไปตีเมืองอังวะ

กองทัพสมเด็จพระนเรศวรที่จะเสด็จยกไปคราวนี้หมายจะเดินทางเมือง
เชียงใหม่ ไปข้ามลำน้ำสวีนที่เมืองหางแล้วผ่านแดนไทยใหญ่ไปเข้าแดนพม่าที่
ใกล้เมืองอังวะ ด้วยเห็นว่าทางที่กะนี้จะสะดวกกว่าจะยกไปทางเมืองมอญ เพราะ
ไปทางเมืองมอญจะต้องรบพุ่งกับเมืองตองอูและเมืองแปรก่อนจึงจะผ่านขึ้นไป
ถึงเมืองอังวะได้ ไปทางเมืองเชียงใหม่เดินทางในพระราชอาณาจักรไปจดแดน
ไทยใหญ่ พวกไทยใหญ่ที่เข้ากับไทยก็มีมาก โดยจะมีบางเมืองที่จะต่อสู้ก็จะ
ไม่แข็งแรงเท่าใดนัก เพราะพระเจ้าอังวะก็เพิ่งได้เมืองเหล่านั้นไว้ในอำนาจ
สมเด็จพระนเรศวรจึงเสด็จไปทางเมืองเชียงใหม่ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ ให้
เกณฑ์กองทัพมอญทัพชาวลานนาเข้าสมทบกองทัพไทย จำนวนพลเบ็ดเสร็จ
ประมาณ ๒๐๐,๐๐๐ แต่รายการ ที่มี ในหนังสือ พระราชพงศาวดาร น้อยนัก
ปรากฏว่าสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จออกจากพระนคร
ณ เมื่อวันพฤหัสบดี เดือนนี้ แรม ๖ ค่ำ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๑๔๗ เสด็จโดย
กระบวนเรือไปตั้งทัพชัย ณ ตำบลพระหล่อ แล้วยกเป็นกองทัพยกไปทาง
เมืองกำแพงเพชร ครั้นเสด็จไปถึงเมืองเชียงใหม่หยุดพักจัดกระบวนทัพอยู่
เดือนหนึ่ง แล้วให้กองทัพพระเอกาทศรถยกไปทางเมืองฝาง ส่วนกองทัพ
หลวงยกไปทางเมืองหาง ครั้นเสด็จไปถึงเมืองหางตั้งค่ายหลวงประทับอยู่ที่ทุ่ง
แก้ว เสด็จสมเด็จพระนเรศวรประหารเป็นระลอกชั้นที่พระพักตร์แล้วกลายเป็น
บาดทะยัก พระอาการหนักลงทุกที จึงโปรดให้ข้าหลวงรีบไปเชิญเสด็จ

สมเด็จพระเอกาทศรถมาเฝ้า สมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จมาถึงได้ ๓ วัน
สมเด็จพระนเรศวรก็เสด็จสวรรคตที่เมืองหาง เมื่อวันจันทร์ เดือน ๖ ขึ้น ๘
ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๑๔๘ พระชนษาได้ ๕๐ ปี เสวยราชสมบัติได้ ๑๕ ปี

สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงทำสงครามกับ พม่ามาแต่ชันษาได้ ๒๐ ปี
การสงครามในตอนต้นเป็นการก่อกุ๊สยามประเทศให้พ้นจากอำนาจพม่า ทรง
พยายามรบพุ่งอยู่ ๘ ปี เมืองไทยจึงได้อิสราภามั่นคงดังพระราชประสงค์เมื่อ
คราวทรงชนช้างชนะพระมหาอุปราช การสงครามของสมเด็จพระนเรศวร
ต่อมาในตอนกลางเป็นการรวบรวมเขตแดนของสยามประเทศที่ได้เสียไป คือ
เมืองทวาย เมืองตะนาวศรี ซึ่งเสียไปแก่พม่า กับทั้งกรุงกัมพูชาซึ่งกลับ
เป็นศัตรูเองโดยลำพัง ได้กลับมาเป็นของไทยทั้งหมดภายในระยะเวลา ๒ ปี
การสงครามของสมเด็จพระนเรศวรข้างตอนหลังเป็นการแผ่ราชอาณาจักรให้
กว้างขวางออกไป ภายในระยะเวลา ๔ ปี ทางทิศตะวันตกได้หัวเมืองมอญ
ฝ่ายใต้ ตั้งแต่เมืองหงสาวดีลงมาไว้เป็นเมืองขึ้นของไทยทั้งหมด ทางทิศ
เหนือได้แคว้นแคว้นลานนาเชียงใหม่ (คือมณฑลพายัพทุกวันนี้) และหัว
เมืองไทยใหญ่ตลอดขึ้นไปถึงเมืองแสนหัวเป็นเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยาจนจด
แดนประเทศจีน รวมเวลาซึ่งสมเด็จพระนเรศวรทรงทำสงครามมา ๑๕ ปี
ด้วยสามารถพระปรีชากล้าหาญพื้เห็นได้ในเรื่องสงครามทุกคราวมา สยาม
ราชอาณาจักรจึงรุ่งเรืองเดชานุภาพ มีอาณาเขตแผ่ไพศาลอย่างยิ่งในกาลครั้ง
หนึ่ง

อันสมเด็จพระนเรศวรมหาราชพระองค์นี้ มีพระเกียรติยศเป็นยอด
กษัตริย์พระองค์หนึ่ง ไม่ใช่อยกย่องแต่ในหนังสือพงศาวดารไทยเท่านั้น ถึง
ในหนังสือพงศาวดารชาติอื่น ๆ เช่น พม่า รามัญ เขมร ลานช้าง และเชียง-

ใหม่ แม้ที่สุดจนจดหมายเหตุของจีน^{๑๕} แลฝรั่ง บรรดาได้จดไว้ในครั้งนั้น ก็ย่อมยกย่องสมเด็จพระนเรศวรว่าเป็นวีรมหาราชเป็นนักรบและเป็นพระเจ้าแผ่นดินอันวิเศษ ซึ่งได้ปรากฏขึ้นในโลกพระองค์หนึ่ง ถ้าหากประเพณีในประเทศทางทิศนั้นในเวลานั้นเหมือนกันกับยุโรป ก็คงจะได้มีอนุสาวรีย์ใหญ่สร้างไว้เฉลิมพระเกียรติยศสมเด็จพระนเรศวร ปรากฏอยู่ตราบนานเท่าทุกวันนี้จะเป็นที่พอใจของชาวไทยเราไม่ใช่น้อยทีเดียว ถึงทุกวันนี้ตั้งแต่เด็กที่อยู่ในโรงเรียน ตลอดจนผู้ใหญ่ทุกชั้นบรรดาศักดิ์ เมื่อได้อ่านพงศาวดารถึงเรื่องสมเด็จพระนเรศวร หรือแม้แต่สุดเพียงเห็นพระรูปทรงช้างศึกตั้งไว้ ณ ที่ใดๆ ใครเลยที่จะไม่นึกถึงใคร่นับถือสมเด็จพระนเรศวรมหาราช สมเด็จพระนเรศวรไม่มีพระราชโอรสธิดา ได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระเอกาทศรถราชอนุชาไว้ในรัชทายาทมาแต่แรกเสวยราชย์ เมื่อสมเด็จพระนเรศวรสวรรคต สมเด็จพระเอกาทศรถจึงดำรงสืบให้เลิกกองทัพ เชิญพระบรมศพสมเด็จพระเชษฐาธิราชกลับคืนมายังพระนครศรีอยุธยา เรื่องพงศาวดารตอนมหายุทธสงครามขึ้น^{๑๖} เนื้อความเพียงเท่านี้ □

๑๕ จดหมายเหตุจีนว่าด้วยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ได้แปลพิมพ์ไว้ในประชุมพงศาวดารภาคที่ ๕

ปาฐกถา
เรื่องคติของฝรั่งเข้ามาเมืองไทย
สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ
ทรงแสดง
ที่บางกอกอยู่ในแต่ดคลับ
กรุงเทพ ฯ
เมื่อวันที่ ๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๘

๑. คติต่างประเทศ (Foreign Culture) ที่มาถึงประเทศสยามนี้ มาแต่
อินเดียก่อนประเทศอื่นช้านาน ชาวสยามได้รับศาสนา (Religion) ศิลป (Art)
ศาสตร์ (Science) และอักษร (Writing) มาจากอินเดียทั้งนั้น

๒. ในแหลมอินโดจีนนี้คติต่างประเทศดูเหมือนจะนับถือแต่คติอินเดีย
มาจนกระทั่งอินเดียตกอยู่ในอำนาจพวกถือศาสนาอิสลาม ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษ
ที่ ๑๓ ในสมัยนั้นประเทศจีนก็ถูกพวกมองโกล (Mongol) มาตีเมือง
มีพวกจีนหลบหนีเข้าศีกมาทางตะวันตก มาอาศัยอยู่ในประเทศเขมรและสยาม
เป็นอันมาก แล้วพระเจ้าแผ่นดินในราชวงศ์หยวน (The Emperor of Yuan
Dynasty) ให้มาทำทางไมตรีเมื่อ ค.ศ. ๑๒๘๒ ประเทศสยามจึงเริ่มสมาคม
(relations) และค้าขาย (trade) กับจีน คติจีนจึงเริ่มเจริญในประเทศสยาม
แต่นั้นเป็นต้นมา

๓. ชาวยุโรปนั้น นอกจากคนกล้าเที่ยวเดินทาง (adventurous tra-
vellers) เช่นมาโคโปโล พวกโปรตุเกสได้มาถึงประเทศสยามก่อนชาติอื่น

โปรตุเกสมาขอทำทางไมตรี และได้รับอนุญาตให้มาค้าขายในประเทศสยาม เมื่อ ค.ศ. ๑๕๑๑ แต่นั่นก็มีพวกโปรตุเกสเข้ามาตั้งค้าขายอยู่ที่พระนครศรีอยุธยา ครั้นเมื่อ ค.ศ. ๑๕๓๘ พระเจ้าแผ่นดินสยาม * เสด็จไปรบกับพม่าที่ปลายแดน ครั้นนั้นพวกโปรตุเกสประมาณ ๑๐๐ คน อาสาเข้ากองทัพหลวงไปช่วยรบพม่าด้วย ครั้นไทยมีชัยชนะ พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้นจึงพระราชทานบำเหน็จความชอบ ยกที่ดินตำบลหนึ่งริมแม่น้ำทางฝั่งตะวันตกข้างใต้กรุงศรีอยุธยา ให้พวกโปรตุเกสตั้งปวงตั้งบ้านเรือน และพระราชทานอนุญาตให้สร้างวัดถือศาสนาคริสต์ตามชอบใจ ชาวยุโรปและศาสนาคริสต์จึงนับว่าแรกมาตั้งในสยามประเทศเมื่อศตวรรษที่ ๑๖ แห่งคริสต์ศก

๔. ชาวยุโรปแรกมาอยู่ในประเทศสยาม มีแต่โปรตุเกสชาติเดียวตลอดเวลาเกือบร้อยปี แต่ไทยเรียกว่า “ฝรั่ง” ตามอย่างพวกชาวอินเดียซึ่งเรียกชาวยุโรปไม่ว่าชาติใด ๆ ว่า “ฟรังซิส” ไทยจึงเรียกว่า “ฝรั่ง” ทั้งชาวยุโรปและอเมริกามาจนทุกวันนี้ ก็ครั้งนั้นรัฐบาลโปรตุเกสประสงค์จะปลูก (plant) ศาสนาคริสต์และคนโปรตุเกส (Portuguese Colony) ให้มีประจำ (permanently) ตามเมืองในประเทศตะวันออกที่โปรตุเกสได้มาตั้งค้าขาย หรือมาตั้งเป็นเมืองขึ้นให้ทุกแห่ง จึงอุทิศหนุน (encourage) ให้พวกโปรตุเกสทำการสมรสกับหญิงชาวต่างประเทศนั้น ๆ เมื่อเกิดลูกหลานก็สั่งสอนฝึกหัดให้ถือศาสนาและประพฤติขนบธรรมเนียมเช่นโปรตุเกส อาศัยเหตุนี้จึงมีเชื้อสายโปรตุเกสแพร่หลายสืบต่อมา ผิดกับชาวยุโรปชาติอื่น ๆ ซึ่งออกมายังประเทศตะวันออกในภายหลัง ยังมีพวกเชื้อสายโปรตุเกสอยู่ทั้งในอินเดีย ในลังกา และในประเทศสยามจนทุกวันนี้ ยังคงถือศาสนาโรมันคาทอลิก และบางคนยังรู้ภาษาโปรตุเกสบ้าง แต่อย่างอื่นเหมือนกับชาวต่างประเทศเสียโดยมาก

* สมเด็จพระนเรศวรมหาราช

๕. ก็เมื่อโปรตุเกสเข้ามาอยู่ในประเทศสยามแต่ชาติเดิวนั้น ชาวประเทศทางตะวันออกยังมีใครรู้จักใช้ปืนไฟ ประจวบเวลาเกิดมหายุทธสงครามในระหว่างไทยกับพม่า เวียนรบกันอยู่กว่า ๕๐ ปี ในสมัยนั้นปรากฏว่า โปรตุเกสได้นำวิชาความรู้ของชาวยุโรปเข้ามาเป็นประโยชน์แก่ประเทศสยามหลายอย่าง อย่าง ๑ คือทำปืนไฟ (making fire-arms) ทำได้ดีจนสามารถส่งไปให้ญี่ปุ่นเมื่อต้นศตวรรษที่ ๑๗ แห่งคริสตศก มีจดหมายเหตุปรากฏอยู่ว่า เมื่อคริสตศก ๑๖๐๖ โชกุนมีอักษรสาส์นเข้ามาชมบั้นที่ไทยทำ และทูลขอปืนนั้นต่อพระเจ้าแผ่นดินสยาม * อีกดังนี้ อีกอย่าง ๑ โปรตุเกสได้มาให้แบบแผนสร้างบ้อมปราการต่อสู้ปืนไฟ (fortifications against fire-arms) ยังมีปรากฏอยู่ทั้งที่พระนครศรีอยุธยา และที่เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย จนบัดนี้ อีกอย่างหนึ่งมาฝึกหัดวิธีใช้ปืนไฟในยุทธสงคราม (the use of fire-arms in warfare) แต่อย่างหลังนี้ จะว่าเป็นประโยชน์แก่ไทยทีเดียวว่าไม่ได้ ด้วยโปรตุเกสช่วยทั้งไทยและพม่า พวกโปรตุเกสจะได้นำความรู้วิชาอย่างใดมายังประเทศสยามอีกบ้างทราบไม่ได้แน่ แต่การสอนศาสนาคริสต์กันนั้น หาปรากฏว่าไทยได้รับหรือไม่

๖. ชาวยุโรปชาติอื่นเริ่มมามีทางไมตรี และมาค้าขายในสยามประเทศเมื่อศตวรรษที่ ๑๗ แห่งคริสตศกหลายชาติ คือพวกฮอลันดามาเมื่อคริสตศก ๑๖๐๔ พวกอังกฤษมาเมื่อคริสตศก ๑๖๑๒ พวกเดนมาร์ก ** มาเมื่อคริสตศก ๑๖๒๑ แต่พวกเดนมาร์กค้าขายเพียงที่เมืองมะริด ไม่ได้เข้ามาตั้งห้างถึงที่กรุงศรีอยุธยาเหมือนพวกฮอลันดาและอังกฤษ สองชาตินี้ถือศาสนาคริสต์โปรเตสแตนต์ ไม่

* สมเด็จพระเอกาทศรถ

** เดนมาร์ก

เกี่ยวข้องแก่การสอนศาสนาคริสต์เหมือนพวกโปรตุเกส ทำแต่การค้าขายเป็นสำคัญ ปรากฏว่าพวกฮอลันดาได้นำวิชาต่อเรือกำปั่นเข้ามาให้ประเทศนี้ ส่วนพวกอังกฤษนั้นได้เข้ามารับราชการเดินเรือทะเลของไทยมากด้วยกันเห็นจะได้นำวิชาเดินเรือเข้ามาสอนในประเทศสยาม ในสมัยที่กล่าวนี้พวกสเปนก็ได้มาถึงประเทศสยาม แต่มิได้เป็นไมตรีกันียศยาวเหตุเพราะพวกสเปนไปช่วยชาวกัมพูชาซึ่งเป็นชนบดต่อประเทศสยามในสมัยนั้น

๗. ถึงตอนปลายศตวรรษที่ ๑๗ เมื่อคริสตก ๑๖๖๒ พวกฝรั่งเศสมาถึงประเทศสยามอีกชาติหนึ่ง เหตุที่พวกฝรั่งเศสมายังสยามประเทศนี้ ผิดกับพวกฮอลันดาและอังกฤษ ด้วยเกิดแต่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ บำรุงศาสนาโรมันคาทอลิกในยุโรป ประสงค์จะฟื้นฟูศาสนาคริสต์ให้รุ่งเรืองทางประเทศตะวันออกเหมือนอย่างเมื่อครั้งพวกโปรตุเกสยังมีอำนาจ จึงแต่งพวกบาทหลวงให้ออกมาตรวจตราว่าจะควรทำอย่างไรที่ พวกบาทหลวงเดินทางมาทางประเทศซีเรีย เปอร์เซีย อินเดีย ตลอดจนมาถึงประเทศสยามนี้ เห็นว่าในประเทศอื่นที่ได้ผ่านมา พวกอิสลามมีอำนาจปกครองบ้านเมือง มักก็ดักกันศาสนาอื่น แต่สยามประเทศถือพระพุทธศาสนาอันมีคติไม่เบียดเบียนศาสนาอื่น อีกประการ ๑ เห็นว่าประเทศสยามอยู่ระหว่างอินเดียกับเมืองจีน มีพวกชาวประเทศต่าง ๆ ทางตะวันออกมาค้าขาย และอาศัยอยู่เกือบจะทุกชาติ ถ้าตั้งสอนศาสนาคริสต์ที่กรุงศรีอยุธยา อาจจะสอนพวกชาวอินเดีย พวกชวามลายู และไทย มอญ เขมร ตลอดจนพวกจีนที่มาตั้งภูมิลำเนาและค้าขายอยู่ในกรุงศรีอยุธยา ให้พวกชาตินั้น ๆ พาศาสนาคริสต์ไปปลูกเพาะในประเทศของตน แล้วพวกบาทหลวงจะได้ตามไปตั้งสั่งสอน พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และโป๊ป (Pope) เห็นชอบด้วยตามความคิดนั้น จึงให้เอากรุงศรีอยุธยาเป็นที่ตั้งพระราชตั้งสอนศาสนาคริสต์ทางประเทศตะวันออกในครั้งนั้น พวกบาทหลวงฝรั่งเศสที่เป็นมิชชันนารีมาในครั้ง

นั้นเป็นคนฉลาด เริ่มต้นตั้งทำการด้วยทำความดี (charity) ให้แก่คนทั้งหลาย เป็นต้นว่ารับรักษาพยาบาลไข้เจ็บให้คนจนตลอดจนคนไทย แล้วรับสอนวิชาความรู้ให้แก่เด็ก คนทั้งหลายก็พากันนิยม ในครั้งนั้นพระเจ้าบรมวงศ์เธอสมเด็จเจ้านารายณ์เป็นพระเจ้าแผ่นดินสยาม พระอภัยมณีกว้างขวาง (liberal) มีพระราชประสงค์จะทำนุบำรุงบ้านเมืองและประชาชนให้เจริญรุ่งเรือง เมื่อเห็นพวกบาทหลวงฝรั่งเศสมาทำความดีเช่นนั้น ก็ทรงพระกรุณาอุดหนุน เช่น พระราชทานที่ให้บาทหลวงสร้างวัด (คือวัดสันโยเซฟ ซึ่งยังปรากฏอยู่ที่พระนครหรืออยุธยาจนบัดนี้) และให้ตั้งโรงเรียนทั้งโปรดให้ส่งเด็กไปเล่าเรียนภาษาต่างประเทศกับบาทหลวง ก็ในสมัยนั้นเป็นเวลาไทยกับฮอลันดาเกิดหมางมืองกัน (strain relations) ด้วยเรื่องการค้าขาย สมเด็จพระนารายณ์ไม่ไว้พระทัยฮอลันดา พวกบาทหลวงทราบความดังนี้ จึงแนะนำพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ซึ่งเป็นข้าศึกกับพวกฮอลันดาอยู่ทางยุโรปมาเจริญทางพระราชไมตรี และรับอุดหนุนไทยให้นายช่างและนายทหารเข้ามาช่วย ได้ทำการก่อสร้างที่ในกรุงศรีอยุธยา และที่เมืองลพบุรีสำหรับเป็นราชธานี ในเวลาเกิดสงครามกับชาวต่างประเทศ และฝึกหัดทหารอย่างวิธียุโรปขึ้นในครั้งนั้น พวกช่างฝรั่งเศสได้สร้างบ่อนที่บางกอกนี้ ตรงที่โรงเรียนราชินีซึ่งรื้อเสียแล้วบ่อน ๑ อยู่ที่โรงเรียนนายเรือยังปรากฏอยู่จนเดี๋ยวนี้บ่อน ๑ นับว่าฝรั่งเศสได้นำวิชาก่อสร้าง (Architecture) และวิชาทหารอย่างยุโรป (European military discipline) เข้ามาในเมืองไทยครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ นอกจากนั้น มีวิชาอื่นที่ฝรั่งเศสได้นำเข้ามาครั้งนั้นอีกหลายอย่าง คือวิชาดาราศาสตร์อย่างฝรั่ง (Astronomy) และกล้องส่องสำหรับตกดาวเป็นต้น อย่าง ๑ โอสถ (Medicine) อย่าง ๑ และจะมีวิชาอย่างอื่นอีกที่ไม่ทราบได้ในบัดนี้ การที่ไทยส่งเด็กไปเรียนวิชาถึงยุโรป ก็เริ่มส่งครั้งสมเด็จพระนารายณ์เป็นที่แรก

๘. แต่วิชาต่างๆ ที่ฝรั่งเสนอเข้ามาอันนี้ต้องที่ (destined) จะสูญไปหมด (to be destroyed) เพราะเกิดเข้าใจผิดข้อเดียว (by a single misunderstanding) คือพวกบาทหลวงเชื่อ (believe) ว่าจะสามารถให้สมเด็จพระนารายณ์^๕ ทั้งพระพุทธรศาสนา ไปเข้ารีตถือศาสนาคริสต์กันได้ หวังว่าถ้าได้เช่นนั้น ประชาชนชาวสยามก็จะตามเสด็จเข้ารีตด้วย ก็จะสามารถทำประเทศสยามให้เป็นประเทศถือศาสนาคริสต์เกิดขึ้นทางตะวันออก พวกบาทหลวงจึงขอความอุดหนุนของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และพยายามว่ากล่าวเอาวิชาเขนทร์* ซึ่งบาทหลวงสามารถให้เข้ารีตได้นั้น ให้เป็นผู้ช่วยคิดอ่านในเหล่าข้าราชการไทย ตามที่บาทหลวงเข้าใจผิดข้อนี้เป็นเหตุให้เกิดศัตรูขึ้นในข้าราชการไทยโดยมาก เพราะเห็นว่าพวกฝรั่งจะทำลายพระพุทธรศาสนา และเอาบ้านเมืองเป็นของฝรั่งเศครันพระนารายณ์สวรรคตเมื่อ ค.ศ. ๑๖๘๘ จึงเกิดจลาจลขึ้นในบ้านเมือง พระเพทราชาผู้หัวหน้าของข้าราชการพวกนั้น ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ก็เลิก (undo) การอย่างฝรั่งเสียโดยมาก แต่นั้นมาจนเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าข้าศึกเมื่อคริสต์ศก ๑๗๖๗ ก็ยังมีฝรั่งบาทหลวง และพวกพ่อค้าอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาหลายชาติ แต่ไม่ปรากฏว่าชาวตะวันตกได้นำวิชาความรู้ใดๆ เข้ามายังประเทศนี้

๙. เมื่อไทยเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าข้าศึก ถูกข้าศึกทำลายบ้านเมือง แล้วกวาดเก็บเอาทรัพย์สินสมบัติ จับผู้คนไปเป็นเชลยเป็นอันมาก คติซึ่งชาวตะวันตกได้พามาฝึกสอน หรือก่อสร้างไว้ในประเทศสยามก็สูญไปเสียเกือบหมด วิชาความรู้ซึ่งชาวยุโรปนำเข้ามายังประเทศนี้ เมื่อสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี และยังคงอยู่มาจนกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ดูเหมือนจะมีแต่ของเหล่านี้ คือ วิธีหล่อปืนไฟ (casting cannon) อย่าง ๑ ใช้ปืนไฟในการยุทธ

* เจ้าพระยาวิชาเขนทร์ (คอนสแตนติน ฟอลคอน)

อย่าง ๑ วิธีทำบ่อม่ายสู่กำลังปืนไฟอย่าง ๑ โอสถยังมีขมิ้นใช้รักษาแผลแทน
 ตั้วผา พวกเชื้อสายโปรตุเกสยังใช้รักษาต่อมา กับตำรายา (Prescriptions)
 มีอยู่ในตำรายาไทยว่า เป็นของหมอฝรั่งได้รักษาถวายสมเด็จพระนารายณ์
 เป็นต้นอย่าง ๑ ของกิน (Confectionaries) เช่น sponge cake เช่นไทยยัง
 เรียกว่าขนมฝรั่งอย่าง ๑ oeuf filets ไทยเรียกว่าผ้อยทอง เป็นของโปรตุเกส
 อย่าง ๑ นอกจากนั้นก็มีวิธีการก่อสร้างตึก เช่นก่อโค้ง เป็นต้น เพราะของที่
 ฝรั่งมาให้อย่างก่อสร้าง เช่นที่เมืองลพบุรี ก็ยังเหลือเป็นตัวอย่างอยู่

๑๐. ตั้งแต่เสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าข้าศึก เมื่อ ค.ศ. ๑๗๖๗ ไทย
 ต้องทำสงครามกับอิสรภาพอยู่ในแผ่นดินขุนหลวงพระยาตาก ๑๕ ปี และต้อง
 รบพุ่งกับพม่ารักษาอิสรภาพ มาในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ * อีก ๒๘
 ปี ในสมัยนี้ประจวบกับเกิดการจลาจลในประเทศฝรั่งเศส แล้วเกิดมหาสงคราม
 ของพระเจ้านะโปเลียนต่อมา การคมนาคมในระหว่างไทยกับชาวยุโรป จึง
 เป็นอันหยุดไป (suspended) คราวหนึ่งประมาณ ๔๐ ปี ในระยะนี้การค้าขาย
 ของไทยมีแต่กับเมืองจีนเป็นสำคัญ ทางไมตรีในระหว่างประเทศก็มีแต่กับ
 เมืองจีน เป็นเหตุให้ไทยสนิทสนมกับจีน คติต่างประเทศที่มาแต่ต่างประเทศ
 จึงเป็นคติจีนเป็นพันตลอดสมัยนี้

๑๑. ชาวยุโรปเริ่มกลับมามีการเกี่ยวข้อง (relations) กับประเทศ
 สยาม เมื่อในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ** ซึ่งเสวยราชย์ เมื่อ ค.ศ. ๑๘๐๘
 ในสมัยนั้น ไทยกำลังเตรียมการต่อสู้ข้าศึกทั้งพม่าและญวน ต้องการเครื่อง
 ศัสตราวุธ (Arms and Ammunitions) สำหรับป้องกันบ้านเมือง จึงแต่ง
 (commissioned) เรือกำปั่นหลวง ๒ ลำ ให้บรรทุกสินค้าไปขายที่เมือง

* พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

** พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

สิงคโปร์บ้าง เมืองมาเก๊าบ้าง แล้วซื้อหาเครื่องศัสตราวุธมาใช้

๑๒. การที่ไทยใช้ธงช้างเป็นธงชาติก็เกิดขึ้นในสมัยนี้ เดิมธงสำหรับชักในเรือกำปั่นไทย ใช้ธงสีแดงมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี มาถึงสมัยนี้เรือกำปั่นหลวงออกไปถึงเมืองมาเก๊าและสิงคโปร์ พวกฝรั่งว่าธงแดงพวกมลายูมักใช้กันมาก (commonly used) ไม่สังเกตว่าเป็นเรือหลวงของประเทศสยาม ก็ครั้งนั้นสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ทรงได้ช้างเผือกถึง ๓ ช้าง ตามประเพณีในประเทศ พม่า ไทย และเขมร อันมีมาแต่โบราณ ถือว่ามีพระเกียรติยศเป็น “พระเจ้าช้างเผือก” (Lord of the White Elephants) จึงโปรดให้ทำรูปช้างเผือกอยู่ในวงจักรติดบนธงแดง ชักเรือกำปั่นหลวง หมายความว่า เป็นเรือของพระเจ้าช้างเผือก ต่อมาเมื่อใช้เป็นธงชาติสำหรับเรือผู้อื่น ต้องเอาจักรเป็นเครื่องหมายแห่งพระราช (King ship) ออกเสีย จึงเกิดธงช้างเป็นธงชาติตั้งแต่เมื่อ ค.ศ. ๑๘๑๘ เป็นต้นมา

๑๓. เมื่อ ค.ศ. ๑๘๑๘ โปรตุเกสเจ้าเมืองมาเก๊าแต่งตั้งทูต (Envoy) ให้คุมเครื่องราชบรรณาการมาถวายสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ขอประทานอนุญาตให้โปรตุเกสเข้ามาค้าขาย และมาต่อเรือกำปั่นได้ในกรุงสยาม ก็ได้ประทานอนุญาตตามประสงค์ เป็นการตอบแทนที่โปรตุเกสช่วยหาเครื่องศัสตราวุธให้แก่ไทย เจ้าเมืองมาเก๊าจึงให้ กาลส เดอ ซิล ไวโร เข้ามาเป็นผู้จัดการของโปรตุเกสอยู่ในบางกอก สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ พระราชทานที่ (สถานทูตโปรตุเกสบัดนี้) ซึ่งเจ็ดฉนวนยาลอง* เคยได้อยู่แต่ก่อน ให้กาลส เดอ ซิล ไวโร อยู่แล้วทรงตั้งกาลส เดอ ซิล ไวโร เป็นขุนนางไทยที่หลวงอภัยวานิช แต่ฝรั่งว่าเป็นกงสุลโปรตุเกส ในสมัยนั้นฝรั่งที่อยู่ในบางกอกมีแต่บาทหลวงฝรั่งเศส ซึ่งกลับเข้ามาอยู่กับพวกคริสตังเชื้อสายโปรตุเกสที่กุฎจีน แต่ครั้งแผ่นดินขุน

หลวงพระยาตาก กับพวก คาลส เคอ ซิล ไวโรโปรตุเกส กับนาน ๆ จึงจะมีเรือกำปั่นอังกฤษมาค้าขายบ้าง การที่ไทยพุดจากกับชาวตะวันตก ถ้าเป็นอังกฤษใช้ภาษามลายู โปรตุเกสนั้นมีพวกเชื้อสายโปรตุเกส บางคนยังรู้ภาษาพอเป็นล่ามโปรตุเกสได้ ส่วนพวกฝรั่งเศสนั้น บาทหลวงหัดพูดภาษาไทยได้เอง หาปรากฏว่ามีไทยคนใดคนหนึ่งพูดภาษาฝรั่งได้ไม่

๑๔. การที่ไทยเกี่ยวข้อง (relations) กับอังกฤษในสมัยนี้ เริ่มเกิดขึ้นเมื่อ ค.ศ. ๑๘๒๒ ด้วยบริษัทอินเดียอังกฤษ (British India Company) อยากจะขยายการค้าขาย (trade) มาถึงบางกอก มาควิสเฮสติง (the Marquis of Hasting) ซึ่งเป็นเจ้าเมืองอินเดียของอังกฤษอยู่ในสมัยนั้น จึงแต่งตั้งนายยอนครอฟต์เป็นทูตนำเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวายสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เพื่อจะขอทำหนังสือสัญญาทางไมตรี ความปรากฏในหนังสือระยะทาง (journal) ของครอฟต์ว่าการที่พุดจากกันกับไทยลำบากมาก ด้วยไม่มีใครรู้ภาษาอังกฤษในบางกอกนี้ ครอฟต์ต้องเอาล่ามภาษามลายูมาด้วย เมื่อสนทนากับเสนาบดี ครอฟต์พุดภาษาอังกฤษกับล่ามของตน ล่ามนั้นแปลเป็นภาษามลายูแก่ล่ามของไทย ล่ามของไทยแปลเป็นภาษาไทย เรียงเสนาบดี ๆ ตอบครอฟต์ว่าอะไร ก็ต้องแปลกลับไปอย่างเดียวกัน การปรึกษาสัญญา (negotiations) ครั้งนั้นไม่สำเร็จได้ด้วยเหตุ ๒ อย่าง อย่างที่ ๑ เมื่อก่อนครอฟต์จะเข้ามา เจ้าเมืองไทรเอาใจออกห่างจากไทยไปเข้ากับพม่า ไทยให้กองทัพลงไปตีได้เมืองไทร อังกฤษไม่อยากจะให้ไทยมีอำนาจลงไปใกล้เกาะหมากให้ครอฟต์เข้ามาขอเมืองไทรคืนให้เจ้าพระยาไทร ไทยไม่ยอม อีกอย่าง ๑ นั้น ไทยจะให้อังกฤษที่เมืองเกาะหมาก สิงคโปร์ช่วย (facilitate) หาเครื่องศาสตราวุธมาขายแก่ไทย ฝ่ายอังกฤษอยากจะไปค้าขายที่เมืองพม่าด้วยเหมือนกัน เกรงพม่าจะเข้ามาเข้ากับไทย ครอฟต์จึงรับเป็นอุบายว่า ถ้าไทยสัญญาว่าจะไม่เอา

เครื่องศัสตราวุธมาใช้รบพุ่งกับเมืองที่เป็นไมตรีกับอังกฤษ ๆ จึงจะรับเป็นรัฐช่วยหาให้ ไทยไม่พอใจในข้อนี้ด้วยอีกอย่าง ๑ จึงไม่ยอมทำหนังสือสัญญากับอังกฤษในครั้งนั้น เป็นเงื่อนไขอนุญาตให้เรือกำปั่นอังกฤษไปมาค้าขายได้เหมือนชาติอื่น แม้การทำสัญญาไม่ตกลงกันเมื่อคราวครอเฟ็คเข้ามา ไทยกับอังกฤษก็เริ่มมีทางไมตรีกันแต่นั้นมา.

๑๕. ถึง ค.ศ. ๑๘๒๔ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ สวรรคต สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๓ * ได้เสวยราชย์ ใน ค.ศ. ๑๘๒๔ นั้นเองอังกฤษเกิดสงครามกับพม่าครั้งแรก (the first Burmese War) อังกฤษกับไทยได้เข้ากันในการรบพม่าในครั้งนั้น จึงเป็นเหตุให้ได้ทำหนังสือสัญญาทางไมตรีกับบริษัทอินเดียอังกฤษ เมื่อ ค.ศ. ๑๘๒๕ ในคราวนายร้อยเอก เซนรีเบอร์นี เป็นทูตเข้ามา ในเวลานั้นเพราะยังไม่มีไทยใครรู้ภาษาอังกฤษ หนังสือสัญญาต้องทำถึง ๔ ภาษา คือ ภาษาไทย ภาษาอังกฤษ ภาษามลายู แลภาษาโปรตุเกส เมื่อทำสัญญากันแล้ว มีพ่อค้าอังกฤษเข้ามาตั้งค้าขาย คนแรกชื่อรอบเบิตสันเตอร์ มาตั้งห้างอยู่ที่กุฎจีน สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๓ ก็ทรงตั้งเป็นขุนนางไทยที่หลวงวิเศษพานิช เหมือนอย่างพระองค์ก่อนได้ตั้ง คาลส เดอ ซิล ไวโรโปรตุเกสมาแต่ก่อน ได้เริ่มมีการค้าขายกับอังกฤษมาแต่ในตอนนี้ ทางฝ่ายพวกโปรตุเกสก็เริ่มมีพวกพ่อค้าโปรตุเกสเข้ามาตั้งในบางกอกในตอนนี้

๑๖. ถึง ค.ศ. ๑๘๒๘ พวกมิชชันนารีอเมริกันเริ่มเข้ามาตั้งที่ในบางกอกนี้ เดิมพวกอเมริกันมิชชันนารีมาสอนศาสนาอยู่ในเมืองจีน มารู้ความว่ามีพวกจีนเข้ามาอยู่ในเมืองไทยมาก จึงให้มิชชันนารี ๒ คน ซึ่งรู้ภาษาจีนเอาหนังสือสอนศาสนา (Religious tercts) ซึ่งแต่งแลพิมพ์เป็นภาษาจีนเข้ามายังบางกอก พวกมิชชันนารีมาขออนุญาต รัฐบาลไทยก็อนุญาตให้

* พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

สอนตามประสงค์ จึงเข้าที่ตั้งสถานี่สอนศาสนาแก่พวกจีนอยู่ที่ริมวัดเกาะใน
ลำเพ็ง แต่ส่วนไทยนั้น เพราะพวกมิชชันนารียังไม่รู้ภาษาไทย และไม่
ได้เตรียมหนังสือเข้ามาสอนศาสนา จึงเป็นแต่ช่วยรักษาไข้เจ็บให้แก่ไทย
ไทยสำคัญว่าพวกมิชชันนารีเป็นหมอ (Physician) จึงเรียกพวกมิชชันนารี
อเมริกันว่าหมอ (Doctor) แล้วเลยเรียกกันสืบมาว่าหมอนั้นหมอนี้ จนทุกวัน
นี้ เพราะพวกมิชชันนารีอเมริกันเห็นว่าไทยไม่รังเกียจ จึงได้ศึกษาการ
ต่อมาถึงสั่งสอนไทยในประเทศสยามนี้ มีพวกมิชชันนารีอเมริกันติดตามกัน
ออกมามากขึ้นโดยลำดับ แต่ในชั้นแรกเมื่อยังไม่รู้ภาษาไทย ได้แต่รักษา
ไข้เจ็บให้แก่ไทยอยู่หลายปี จนรู้ภาษาไทยจึงได้ตั้งต้นสอนศาสนา

๑๗. พวกมิชชันนารีอเมริกันได้นำวิชาความรู้ของชาวตะวันตกเข้ามา
ให้เป็นประโยชน์แก่ประเทศสยามนี้หลายอย่าง เป็นต้นว่า วิธีพิมพ์ภาษาไทย
แต่วิธีพิมพ์หนังสือไทยนั้นอเมริกันหาได้คิดไม่ เป็นความคิดของคนอังกฤษ
มีเรื่องปรากฏว่าเมื่อคราวเปิดเป็นทูตมาเมืองไทยกลับไปแล้ว รัฐบาลอังกฤษ
ในอินเดียก็คิดเห็นว่าอังกฤษคงจะต้องเกี่ยวข้องกับไทยต่อไป ต่อมาจึงแต่งตั้ง
นายร้อยเอก โลว์ คนหนึ่ง (ซึ่งภายหลังได้เป็นนายพันเอก) มาเรียนภาษาไทย
ที่ป็นัง นายร้อยเอกโลว์ พยายามเรียนจนรู้ภาษาไทย พูดได้อ่านหนังสือออก
แล้วจึงแต่งหนังสือไวยากรณ์สำหรับให้ชาวต่างประเทศเรียนภาษาไทยขึ้นเรื่อง
๑ เมื่อจะพิมพ์หนังสือนั้นไปคิดทำตัวพิมพ์อักษรไทยที่เมืองกาลกัตตา แล้ว
พิมพ์หนังสือไวยากรณ์นั้นขึ้น เมื่อ ค.ศ. ๑๘๒๘ (หอพระสมุทสำหรับพระนคร
มีหนังสือไวยากรณ์นั้นอยู่) แล้วเอาตัวพิมพ์นั้นมาไว้ที่เมืองสิงคโปร์ ฝ่าย
มิชชันนารีอเมริกันเมื่อเรียนรู้ภาษาไทยแล้ว แต่งหนังสือจะสอนศาสนาแก่
คนไทย รู้ว่าตัวอักษรไทยมีอยู่ที่สิงคโปร์ จึงลงไปขอพิมพ์หนังสือไทยที่

เมืองสิงคโปร์ แล้วเลยขอซื้อตัวพิมพ์นั้นเอาขึ้นมาตั้งโรงพิมพ์หนังสือไทยใน
บางกอก เมื่อ ค.ศ. ๑๘๓๖ พวกมิชชันนารีอเมริกันได้นำวิชาปลูกฝีเข้ามา
ในเมืองไทยอีกอย่าง ๑ ได้เริ่มปลูกเมื่อ ค.ศ. ๑๘๓๗ หนังสือพิมพ์ชาวพวก
มิชชันนารีก็แรกพิมพ์ขึ้น เมื่อ ค.ศ. ๑๘๔๔

๑๘. ในสมัยนั้นเรือที่ไปค้าขายในระหว่างเมืองไทยกับเมืองจีนยังใช้
เรือสำเภากันเป็นพื้น เรือกำปั่นหลวงที่มีศักดิ์เหมือนจะเป็นเรือข้อมาแต่ต่าง
ประเทศ ครั้นมีเรือกำปั่นฝรั่งเข้ามาค้าขายเนื่องๆ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๓
ทรงพระราชดำริเห็นว่าเรือกำปั่นฝรั่งดีกว่าสำเภากัน จึงโปรดให้สมเด็จพระเจ้า
พระยา (the Regent)* เวลานั้นยังเป็นชนนางหนุ่ม แต่เป็นคนฉลาด คิดต่อ
เรือกำปั่นอย่างฝรั่ง สมเด็จพระเจ้าพระยาเห็นจะได้ช่าง (shipwright) อังกฤษ
และโปรตุเกสเป็นผู้ช่วย ไปตั้งต่อเรือกำปั่นที่เมืองจันทบุรี ต่อจนสำเร็จ
ได้นำลำแรกเข้ามาถวายเมื่อ ค.ศ. ๑๘๓๕ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๓ โปรด
มาก แต่ในไทยก็เริ่มใช้เรือกำปั่นอย่างฝรั่งต่อมา เรื่องนี้เหมือนสวาทีย์ที่
ประหลาดปรากฏอยู่ ด้วยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๓ ทรงพระราชดำริว่าต่อไป
ภายหน้าสำเภากันคงจะท้องเล็ก เพราะสู้เรือกำปั่นของฝรั่งไม่ได้ และ
ครั้งนั้นกำลังทรงปฏิสังขรณ์ (restoration) วัดคอกกระบือซึ่งอยู่เหนืออยู่
บางกอกตึกเดียวกันนี้ จึงโปรด ฯ ให้สร้างรูปเรือสำเภากันเป็นฐานพระเจดีย์
ขึ้นไว้ที่วัดนั้น คำร่ำว่าต่อไปถึงชั้นลูกหลานไม่รู้ว่เรือสำเภากันเป็นอย่างไร
จะได้ไปดูที่วัดนั้น และให้เรียกชื่อวัดว่า วัดยานนาวา ท่านทั้งหลายยังจะดู
ได้จนทุกวันนี้

๑๙. ความเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญในเรื่องคติของชาวตะวันตกใน
ประเทศนี้ เกิดขึ้นเมื่อคริสต์ศก ๑๘๔๒ เหตุด้วยอังกฤษเกิดรบกับจีนครั้งแรก

* สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)

(the first Chinese War) ครั้งนั้นที่ในเมืองไทยเชื่อคำจีนโดยมากว่า จีนไม่ได้แพ้ฝรั่ง เป็นแต่ยอมสัญญาซื้อรำคาญ มีไทยที่เป็นชั้นสูงแต่ ๓ คนซึ่งเห็นว่าจีนแพ้ฝรั่ง และเชื่อว่าชาวยุโรปจะออกมามีอำนาจทางประเทศตะวันออกในวันหน้า ๓ คนนั้น ก็คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (King Mongkut) เวลานั้นทรงผนวชอยู่พระองค์ ๑ พระปิ่นเกล้าฯ พระอนุชา (Younger full brother) ของพระจอมเกล้าฯ พระองค์ ๑ สมเด็จเจ้าพระยาองค์ ๑ เห็นว่าไทยควรจะชวนหาความรู้วิชาการอย่างฝรั่งให้รู้ไว้เผื่อวันเมืองจะต้องเกี่ยวข้องกับฝรั่งในวันหน้า พระจอมเกล้าฯเป็นปราชญ์ชำนาญภาษาบาลีได้ทรงเรียนภาษาละตินจากสังฆราชปะละแก้วอยู่แต่ก่อนแล้ว จึงเริ่มทรงเรียนภาษาอังกฤษกับมิชชันนารีอเมริกันคนหนึ่ง ชื่อแคสเวล พระปิ่นเกล้าฯนั้น ก็ทรงเรียนภาษาอังกฤษจากพวกมิชชันนารีอเมริกัน แต่พระองค์เองเป็นตำแหน่งนายทหารอยู่ในสมัยนั้น พอพระหฤทัยศึกษาตำราทหาร (มีตำราปืนใหญ่ พระปิ่นเกล้าฯทรงแปลจากภาษาอังกฤษแต่สมัยนั้น ยังปรากฏอยู่) ทางภาษาจึงทรงทราบสัพพะจอมเกล้าฯ ไม่ได้ ส่วนสมเด็จเจ้าพระยานั้น เพราะชอบวิชาต่อเรือ จึงเอาเป็นธุระต่อเรือกำปั่นรบ เรียนรู้ภาษาอังกฤษ พอพูดได้บ้างเล็กน้อย นอกจากทั้ง ๓ ที่กล่าวมา ยังมีอีก ๒ คน คือกรมหลวงวงศาธิราชสนิท (ปู่ของเจ้าพระยาวงศานุประพัทธ์ เสนาบดีกระทรวงคมนาคม และหม่อมราชวงศ์สุวพรรณ สนิทวงศ์ ทรงศึกษาวิชาแพทยอยู่แต่ก่อน จึงเริ่มศึกษาวิธีหมอฝรั่งจากมิชชันนารีอเมริกัน กับนายโหมค อมาตยกุล เรียนวิชาแยกธาตุ (Chemistry) และวิชาเครื่องจักร (Machinery) แต่เรียนในภาษาไทยพูดภาษาฝรั่งไม่ได้ ทั้ง ๕ นี้เป็นผู้ที่สมาคมและนิยมความรู้ของฝรั่งมาแต่แผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๓ การที่ส่งไทยไปเรียน

วิชาในยุโรปก็ปรากฏว่า สมเด็จพระเจ้าพระยาได้ส่งไปครั้งแรกเมื่อในแผ่นดินนั้น
คน ๑ ให้ไปเรียนวิชาเดินเรือ ไปเรียนจนได้ประกาศนียบัตรเดินเรือทะเล
ได้ กลับมาได้รับราชการในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๔

๒๐. ถึง ค.ศ. ๑๘๕๐ รัฐบาลอังกฤษแต่งตั้งให้เซอร์เชมสบูรก เป็น
ทูตมาขอทำหนังสือสัญญาใหม่ ครั้นนั้นเป็นครั้งแรกที่พูดจากันในภาษาอังกฤษ
เพราะเซอร์เชมสบูรกมาจากเมืองอังกฤษ ไม่ได้มาจากอินเดียเหมือนทูต
อังกฤษก่อนๆ ปรากฏในจดหมายเหตุนั้นว่ามีไทยคนเดียวแต่พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่รู้ภาษาอังกฤษได้ทันช่วยราชการทำหนังสือโต้ตอบ
เซอร์เชมสบูรกในคราวนั้น แต่ในเวลานั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงประชวรอยู่แล้ว ไม่โปรดฯ ให้รับแก้หนังสือสัญญากับอังกฤษ เซอร์-
เชมสบูรกก็ต้องกลับไป

๒๑. ถึง ค.ศ. ๑๘๕๑ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๓ สวรรคต พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสวยราชสมบัติ พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงรับประโยชน์ (benefits) จากการที่ทรงผนวชอยู่
๒๖ ปี นั้นหลายอย่าง ซึ่งมีได้มีแก่เจ้านายและผู้ดี (the noble men) ใน
สมัยนั้น นอกจากได้ทรงเล่าเรียนภาษาต่างประเทศ ยังได้เสด็จออกไปตาม
หัวเมือง (extensive pilgrimages) อาศัยเหตุนี้ให้ทอดพระเนตรเห็นความ
เป็นอยู่ของบ้านเมืองแลราษฎร (the conditions of the country and the
people) เพราะฉะนั้นพอเสวยราชย์ก็ทรงเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมซึ่งไม่
เป็นประโยชน์พັນสมัย เริ่มต้นแต่ในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก โปรด
ให้พ่อค้าชาวต่างประเทศเข้ามาเฝ้าได้ในมหาสมาคม และเลิกรธรรมเนียมบังคับ
ให้บ้านเรือนข้างทางเสด็จปีศประทุษฐานต่างๆที่เมืองจีน โปรดฯ ให้ราษฎร

มาเผ้าได้ทั่วหน้า ใครจะฉวยฎีการ้องทุกข์ต่อพระหัตถ์ก็ได้ ก็เกิดความนิยม
แก่ราษฎรโดยพลัน

๒๒. ครั้น^{๕๕}นั้นประจวบเวลารัฐบาลอังกฤษตั้งให้เซอร์ยอนเบาริงเป็น
เจ้าเมืองฮ่องกงแลให้เป็นผู้มาขอทำสัญญากับไทยอีก เซอร์ยอนเบาริงได้ทราบ
ว่าในประเทศสยามเปลี่ยนรัชกาลใหม่ และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า-
อยู่หัวได้ทรงศึกษาความรู้ของชาวตะวันตก มีพระอริยาศัยกว้างขวางผิติดกับ
พระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อน จึงคิดอ่านทำความคุ้นเคย (friendly communica-
tion) กับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยมีหนังสือไปมา พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงรับ (respond) ทางไมตรีมีต่อเซอร์ยอน-
เบาริง แล้วเซอร์ยอนเบาริงจึงได้เข้ามายังกรุงสยามเมื่อ ค.ศ. ๑๘๕๔ การ
ปรึกษาทำสัญญาในระหว่างไทยกับอังกฤษก็เป็นการสะดวก ต่อหน้านออเมริกัน
และฝรั่งเศส และรัฐบาลยุโรปชาติอื่น ๆ เข้ามาทำสัญญาทางพระราชไมตรี
กรุงสยามก็ได้แต่งตั้งไปถึงเมืองอังกฤษและฝรั่งเศส เป็นอันเปิดประเทศสยาม
แก่ประเทศตะวันตกมาแต่นั้น

๒๓. เซอร์ยอนเบาริงได้แต่งหนังสือว่าด้วยประเทศสยามเรื่องหนึ่ง
ในหนังสือนั้นได้กล่าวชม (praise) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ว่า “The rare and illustrious example of a successful devotion of the
time and talent of a great Oriental sovereign to the cultivation of
the literature and the study of the philosophy of the Western
Nations.” ดังนี้ แต่ยังมีความอีกฝ่ายหนึ่ง (there was another fact)
คือที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระปรีชาเล็งรู้ว่าผู้อื่นใน
สมัยเดียวกัน (he was far in advance of his contemporaries) เป็นการ

ลำบากแก่พระองค์มิใช่น้อย (constituted no small handicap) นอกจากพระองค์กับท่านผู้ซึ่งศึกษาคติชาวตะวันตกมาด้วยกันกับพระองค์ ผู้ที่จะเข้าใจหรือเห็นชอบด้วยพระบรมราโชบายยังมีน้อย เพราะฉะนั้นในการทำหนังสือสัญญาเปิดเมืองไทยให้ชาวตะวันตกเข้ามาค้าขายครั้งนั้น มีความลำบากแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิใช่น้อย (there were many difficulties that King Mongkut has had to face) ฝ่ายหนึ่ง (on the one hand) มีฝรั่งเข้ามาค้าขายในบางกอกเป็นอันมาก มีก่งสุลต่านตั้งและมาอ้างเอาสิทธิตามหนังสือ (claim Extra-Territorial and treaty rights) อีกฝ่ายหนึ่ง (on the other hand) ผู้ซึ่งต้องเสื่อมผลประโยชน์ (privileges) เพราะชาวต่างประเทศเข้ามาค้าขายแข่งก็ร้องขอให้ช่วย ที่จะทำให้ประโยชน์ทั้งสองฝ่ายเข้ากัน (adjustment) ไม่ใช่่ง่าย และทำไม่ได้โดยเร็ว แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรู้ความยากนั้นโดยมิได้ท้อถอย

๒๔. การต่างๆ ที่จัดทำตามแบบอย่างชาวตะวันตก เกิดขึ้นครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหลายอย่าง การที่รับฝรั่งเข้ารับตำแหน่งหน้าที่ในราชการก็กลับมีขึ้นในครั้งนั้น เป็นล่ำและเป็นผู้แปลคำรับคำราบ้าง เป็นครูฝึกหัดทหารบกและโปลิศ ซึ่งโปรดให้จัดทำตามแบบยุโรปบ้าง เป็นนายเรือแลช่างกลเรือไฟหลวงบ้าง ทำการอื่นๆ บ้าง สิ่งซึ่งเราได้เห็นและได้ใช้สอยกันบัดนี้ เกิดขึ้นในครั้งนั้นก็หลายอย่าง คือการใช้พิมพ์หนังสือของรัฐบาล โรงพิมพ์ การใช้เงินเหรียญแทนเงินพดด้วง ใช้อัฐทองแดงและตีบุกแทนเบี้ยหอย สุลกสถาน ถนนใหม่สำหรับใช้รถม้า และตึกซึ่งทำตามแบบอย่างฝรั่ง และโรงไฟฟ้า โรงเลื่อยจักรเป็นต้น ยังมีสิ่งอื่นๆ อีกก็มาก แต่ประหลาดที่การสำคัญยิ่ง และเป็นการซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า

อยู่หัวต้องพระราชประสงค์อย่างยิ่งกลับเป็นการซ้ำ คือการที่ไทยเรียนรู้ภาษา
ชาวยุโรป แม้มีฝรั่งเข้ามาตั้งอยู่ในบางกอก และรัฐบาลมีกิจเกี่ยวข้องกับฝรั่งมาก
ขึ้นก็ดี ไทยที่เล่าเรียนรู้ภาษาฝรั่งยังมีน้อย เหตุที่เป็นดังนี้ ดูเหมือนจะเป็น
เพราะผู้ที่สอนภาษาต่างประเทศในสมัยนั้น มีแต่พวกมิชชันนารี ซึ่งสอน
ศาสนาด้วยกันกับสอนภาษา เจ้านายและขุนนางจึงไม่อยากจะส่งลูกหลานไปเล่า
เรียน ด้วยเกรงมิชชันนารีจะสอนให้ทั้งพระพุทธศาสนา ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระเจ้าลูกเธอเมื่อก่อนทรงผนวช ก็ทรงพระเจริญ
เกินเวลาเล่าเรียนเสียแล้ว พระเจ้าลูกเธอที่ประสูติเมื่อเสวยราชย์แล้วก็ยังทรง
พระเยาว์ ต้องรอมานจน ค.ศ. ๑๘๖๒ เมื่อพระเจ้าลูกเธอมีพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้น ทรงพระเจริญขึ้นถึงเวลาจะเล่าเรียน จึง
โปรดให้หาครูอังกฤษ ได้นางลิโอโนเวนเข้ามาเป็นครูสอนภาษาอังกฤษแก่
พระเจ้าลูกเธอ แต่สอนอยู่ไม่กี่ปี นางลิโอโนเวนก็กลับไปเสีย พระเจ้าลูกเธอ
ที่เรียนภาษาอังกฤษครั้งนั้น ได้เรียนต่อมาแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวพระองค์เดียว จนทรงทราบภาษาอังกฤษในรัชกาลที่ ๔

๒๕. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตเมื่อ ค.ศ. ๑๘๖๘
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเสวยราชย์ เวลานั้นพระชันษาได้
๑๖ ปี ยังต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน แต่ทรงพระเจริญเกินกว่าที่จะเล่า
เรียนอย่างเด็ก จึงจัดการให้เสด็จไปประพาสทอดพระเนตรเมืองต่างประเทศ
เมืองสิงคโปร์ และเกาะชวา เมื่อ ค.ศ. ๑๘๗๑ ในปลายปีนั้นเสด็จไปประพาส
อินเดียอีกครั้ง ๑ การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ
ประพาส ๒ ครั้งนี้เป็นหัวข้อสำคัญในพงศาวดารประเทศสยามต่อมา พอ
เสด็จกลับจากอินเดีย ก็เริ่มทรงเปลี่ยนแปลงการในพระราชสำนักเป็นอย่างฝรั่ง

หลายอย่าง ที่สำคัญยิ่งนั้น คือ โปรดให้ตั้งโรงเรียนขึ้นในพระบรมมหาราชวัง ๒ โรง โรงเรียนหนึ่งเรียกครูอังกฤษชื่อมิสเตอร์แปตเตอร์สันเข้ามาสอนภาษาอังกฤษ อีกโรงเรียนหนึ่งสอนภาษาไทย แล้วมีรับสั่งให้ส่งบรรดาพระเจ้าหลานเธอ กับทั้งบุตรเจ้านายข้าราชการผู้ใหญ่ ซึ่งมีอายุควรแก่การเล่าเรียน เข้าเป็นนักเรียนในโรงเรียนทั้งสองนี้ นักเรียนพวกนี้ที่ได้มาทำราชการ จนถึงเป็นเสนาบดีในชั้นหลังก็หลายคน จะยกพอเป็นตัวอย่างก็เช่น สมเด็จพระยาเทเวศร์ศิวโรปกการ นับว่าเป็นเสนาบดีไทยแรกที่ปรากฏในพงศาวดารว่ารู้ภาษาฝรั่ง

๒๖. ถึง ค.ศ. ๑๘๗๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเจริญพระชันษาบริบูรณ์ ถึงเวลาที่จะทรงว่าราชการเอง จึงทำการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกอีกครั้ง ๑ ในพิธีนั้นได้มีการเปล่งถ้อยคำ ๑ ซึ่งใครเห็นแล้วจะลืมไม่ได้ ด้วยประเพณีแต่โบราณมา ใครๆ เข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินต้องหมอบกับพื้น เมื่องานพระราชพิธีครั้งนั้น ในตอนต้นเจ้านายและข้าราชการก็ยังหมอบเฝ้าตามประเพณีเดิม จนถึงเวลาเสด็จประทับพระราชบัลลังก์ ทรงพระมหากรุณาแล้ว ก็โปรดให้ประกาศเลิกกิริยาหมอบเฝ้า ในขณะนั้นบรรดาผู้ซึ่งอยู่ในมหาสมาคมนับด้วยร้อยพร้อมกันลุกขึ้นยืนเฝ้า แต่วันนั้นเป็นต้นมา ภายหลังแต่งงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว ก็ทรงประกาศเลิกทาส และจัดการเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมอย่างอื่น ทำนุบำรุงกรุงสยามตามทางซึ่งสมเด็จพระบรมชนกนาถ ได้ทรงเริ่มดำริให้มีผลไพบูลย์สืบมาเพียงใด อาจจะกล่าวให้เห็นได้โดยง่าย เพียงเทียบจำนวนเงินแผ่นดินซึ่งเก็บได้รายปีละ ๘ ล้านบาท ใน ค.ศ. ๑๘๖๘ เจริญขึ้นถึง ๑๕ ล้านบาท เมื่อ ค.ศ. ๑๘๘๒ และเจริญถึง ๖๓ ล้านบาท ใน ค.ศ. ๑๘๙๐ อันเป็นปีที่

สมุดแห่งรัชกาลอันวิเศษเลือนยิ่งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
(the great and the record reign of King Chulalongkorn)

ข้าพเจ้าได้ทราบ (inflicted) ท่านทั้งหลายได้ฟังบรรยายของข้าพเจ้านานพออยู่แล้ว เรื่องต่อไป ท่านทั้งหลายอาจจะรู้ได้ในหนังสือซึ่งแต่งเรื่องเมืองไทยในชั้นหลัง และซึ่งหนังสือบางกอกใหม่ได้ลงเรื่องวันหลัง (other days Bangkok) ข้าพเจ้าจะหยุดเรื่องบรรยายเพียงนี้ หวังใจว่าท่านทั้งหลายจะไม่เบื่อหน่าย □

ลักษณะการปกครอง ประเทศสยามแต่โบราณ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ทรงแสดงปาฐกถาที่สามัคยาจารย์สมาคม

เมื่อวันที่ ๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๐

๑. เมื่อเสนาบดีกระทรวงธรรมการ* ตรัสชวนข้าพเจ้าให้มาแสดงปาฐกถาในสามัคยาจารย์โปรตอนุญาตให้ข้าพเจ้าคิดหาเรื่องมาแสดงตามสมควร ข้าพเจ้านึกขึ้นถึงเรื่องการศึกษาในประเทศสยามแต่โบราณกับเรื่องลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ ซึ่งข้าพเจ้าได้มีโอกาสศึกษามาเมื่อครั้งรับราชการอยู่ในกระทรวงธรรมการและกระทรวงมหาดไทย ทูลถวายพระองค์เจ้าธำมณีไว้แล้วแต่จะทรงเลือก เธอเลือกเรื่องหลัง ข้าพเจ้าจึงเตรียมมาแสดงเรื่องลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณเป็นปาฐกถาให้ท่านทั้งหลายฟังในวันนี้

๒. ท่านทั้งหลายผู้มาฟังปาฐกถา ที่อยู่ในพระราชสำนักได้เคยฟังพระอภิษฏาถวายเทศน์ก็จะมี(๑) แต่ผู้ที่ไม่เคยฟังเห็นจะมีมากกว่า อันลักษณะถวายเทศน์นั้น เมื่อผู้จะเทศน์ขึ้นธรรมาสันถวาญศีลและบอกศักราชแล้ว ท่านย่อมถวายพระพรทูลความเริ่มต้นว่า ถ้าหากท่านเทศน์ไม่ถูกต้องตามไฉไลและ

* พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร (พระองค์เจ้าธำมณี)

(๑) ในวันนั้นพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ ไปทรงฟังปาฐกถาด้วย

อรรถาธิบายแห่งพระธรรมแต่บทโคกบทหนึ่งก็ดี ท่านขอพระราชทานอภัย
 ทั่วยเป็นผู้มีสติปัญญาอันน้อยทั้งนี้ แล้วจึงถวายเทศน์ต่อไป แม้สมเด็จพระ
 สังฆราชาถวายเทศน์ก็ทูลขออภัยเช่นว่า ซึ่งพระสงฆ์องค์ใดจะละเลยหาไม่แต่
 มิได้เป็นประเพณีที่คฤหัสถ์จะฟังกระทำ ถึงกระนั้นก็ดี มีความอยู่ข้อหนึ่งซึ่ง
 ควรจะกล่าวเป็นอารัมภกถา คล้าย ๆ กับภิกษุท่านกล่าวคำถวายพระพรทูลขอ
 อภัย ทั่วยปาฐกถาที่ข้าพเจ้าจะแสดงให้ท่านทั้งหลายฟังวันนี้ เป็นเรื่องโบราณ
 คติหรือถ้าจะว่าอีกนัยหนึ่ง คือเล่าเรื่องก่อนเกิดตั้งหลายร้อยปี ย่อมพ้นวิสัยที่
 จะรู้ให้ถ้วนถี่ ไม่มีบทพร่องหรือจะไม่พลาดพลั้งบ้างเลยได้ การแถลงเรื่อง
 โบราณคดี แม้ในบทพระบาลีมีชาตกเป็นต้น เมื่อท่านจะแสดงอดีตนิทานก็
 มักใช้คำขึ้นต้นว่า 'กิร' แปลว่าได้ยินมาอย่างนั้น ๆ บอกให้ทราบว่าเป็นเรื่องที่
 จะแสดงเป็นแต่ท่านได้สดับมา ข้อสำคัญอันเป็นความรับผิดชอบของผู้นำ
 เรื่องโบราณคดีมาแสดง อยู่ที่ตรงแถลงตามตนเชื่อว่าจริง และหลักฐาน
 ที่ทำให้ตนเชื่อมั่นนี้ให้ปรากฏ ข้อใดเป็นแต่ความคิดวินิจฉัยของตนเองก็ควร
 บอกให้ทราบ ให้ผู้ฟังมีโอกาสดูเรื่องและหลักฐานที่ได้ฟังไปพิจารณาช่วย
 กันค้นหาความรู้ให้ถ่องแท่งั้นในคดีเรื่องที่แสดงนั้น การที่ข้าพเจ้าแสดง
 ปาฐกถาขอให้ท่านทั้งหลายเข้าใจว่าตั้งใจจะเป็นอย่างว่ามานี้

๓. ที่นี้จะว่าด้วยลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณต่อไป
 อันแดนดินที่เป็นประเทศสยามนี้เดิมเป็นบ้านเมืองของชนชาติลาว ซึ่งยังมีอยู่
 ในประเทศสยามจนทุกวันนี้ แต่มักเรียกกันว่า ละว้า หรือ ลัวะ มีแดนดินของ
 ชนชาติอื่นอยู่สองข้าง ข้างฝ่ายตะวันตกเป็นบ้านเมืองของพวกมอญ ข้างฝ่าย
 ตะวันออกเป็นบ้านเมืองของพวกขอม (คือเขมร นั่นเอง แต่โบราณมาชาว
 ประเทศอื่นเรียกว่าขอม พวกเขมรเรียกกันเองว่าเขมร) ส่วนชนชาติไทยแต่ชั้น

ดึกดำบรรพ์นี้ยังรวบรวมกันอยู่ที่บ้านเมืองเดิม อันเป็นประเทศใหญ่อยู่ข้างเหนือ ในระหว่างประเทศทิเบตกับประเทศจีน เรื่องพงศาวดารประเทศสยามตอนสมัยดึกดำบรรพ์นั้นรู้ได้ในปัจจุบันนี้ แต่ด้วยอาศัยสังเกตุโบราณวัตถุที่มีปรากฏอยู่ ประกอบกับเรื่องตำนานในพื้นที่เมือง ได้ความว่าประเทศลาวเคยถูกพวกมอญและพวกขอมเข้ามามีอำนาจครอบงำหลายคราว ยังมีเมืองโบราณซึ่งพึงสังเกตได้ว่าพวกมอญได้มาตั้งปรากฏอยู่หลายแห่ง เช่นเมืองเพชรบุรีเก่า (ข้างตอนวัดมหาธาตุ) เมืองราชบุรีเก่า ฝ่ายเหนือขึ้นไปก็มี เช่นเมืองชางกี๊ราว ซึ่งภายหลังเรียกว่าเมืองนครชุม (อยู่ที่ปากคลองสวนหมากตรงหน้าเมืองกำแพงเพชรข้ามฝาก) และเมืองตากเก่า เมืองเหล่านี้ล้วนตั้งทางฝั่งตะวันตก เอาแม่น้ำไว้ข้างหน้าเมืองเพื่อกีดกันศัตรูอันอยู่ทางฝ่ายตะวันออก จึงสันนิษฐานว่าพวกเผ่าอาณาเขตเข้ามาจากฝ่ายตะวันตกมาสร้างไว้ ถ้าผู้สร้างเป็นพวกที่อยู่กลางประเทศ (อย่างกรุงเทพฯ) ก็คงสร้างทางฝั่งตะวันออกเหมือนอย่างเมืองราชบุรีใหม่และเมืองกำแพงเพชร ซึ่งย้ายมาตั้งทางฝั่งตะวันออกตรงข้ามฟากกับเมืองเก่าตั้งนี้ นอกจากเมืองโบราณยังมีศิลาจารึกภาษามอญอันตัวอักษรเป็นชั้นเก่าแก่ปรากฏอยู่ทั้งที่เมืองลพบุรีและที่เมืองลำพูน เรื่องตำนานในพื้นที่เมืองมีเรื่องจามเทวีวงศ์เป็นต้น ก็แสดงความให้เห็นเค้าเงื่อนว่ามอญได้มาครอบงำถึงประเทศนี้ ข้อที่รู้ว่าพวกขอมได้เข้ามามีอำนาจครอบงำประเทศลาวนั้น มีหลักฐานยิ่งขึ้นไปกว่ามอญ ด้วยมีวัตถุสถานบ้านเมืองซึ่งพวกขอมได้สร้างไว้ปรากฏอยู่เป็นอันมาก มักมีทางฝ่ายตะวันออก นอกจากนั้นยังมีปราสาทหิน พระพุทธรูป เทวรูป ลวดลายอันเป็นแบบขอม ตลอดจนตัวหนังสือขอม ซึ่งเขียนคัมภีร์พระไตรปิฎกอยู่เป็นหลักฐาน ส่วนเรื่องพงศาวดารของชนชาติไทยนั้น มีเค้าเงื่อนว่าตั้งแต่พุทธศักราชราว ๕๐๐ ปีประเทศไทยเดิม

ถูกพวกจีนบุกรุกชิงเอาดินแดนไปเป็นอาณาเขตเป็นอันดับมา มีพวกไทยที่รักอิสระไม่ยอมายอมอยู่ในอำนาจจีน พวกกันทั้งเมืองเดิมอพยพไปหาบ้านเมืองอยู่ใหม่ทางทิศตะวันตกพวกหนึ่ง ไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ต่อแดนเมืองพม่า ต่อมา มีไทยอีกพวกหนึ่งอพยพจากเมืองเดิมด้วยเหตุอันเดียวกัน แต่พวกนี้แยกลงมาทางข้างทิศใต้ ไทยทั้งสองพวกจึงได้นามต่างกัน พวกที่อพยพไปตั้งบ้านเมืองอยู่ทางทิศตะวันตกได้นามว่าไทยใหญ่ (ในปัจจุบันนี้เรียกกันว่า “เงี้ยว” หรือ “ฉาน”) พวกที่อพยพมาตั้งบ้านเมืองทางทิศใต้ได้นามว่าไทยน้อย ไทยเราชาวสยามอยู่ในพวกไทยน้อย แรกมาตั้งภูมิลำเนาเป็นบ้านเมืองขึ้นใหม่ในแคว้นแคว้นซึ่งยังเรียกว่าสิบสองเจ้าไทย แล้วพวกนี้หาที่ตั้งภูมิลำเนาต่อลงมาข้างใต้โดยลำดับ จนถึงแขวงสิบสองปันนาและลานช้าง บางพวกก็ข้ามแม่น้ำโขงลงมาอยู่ในแขวงลานนา (คือมณฑลพายัพบัดนี้) และมีบางพวกเลยลงมาอยู่จนถึงแดนเมืองสุโขทัย เมืองลพบุรี ตลอดจนถึงเมืองอุทอง ตั้งแต่สมัยเมื่อพวกมอญยังปกครองอยู่ข้างฝ่ายเหนือ และพวกขอมยังปกครองอยู่ข้างฝ่ายใต้มีจำนวนไทยทั้งที่อพยพและมาเกิดใหม่ในประเทศนี้มากขึ้นเป็นอันดับมาครั้นถึงสมัยเมื่ออำนาจมอญและขอมเสื่อมลงด้วยกัน พวกไทยที่ลงมาตั้งบ้านเมืองอยู่ในแขวงลานนาพวกนี้ตั้งเป็นอิสระขึ้นก่อน แล้วพวกไทยที่ลงมาตั้งอยู่ในแขวงสุโขทัยก็ตั้งเป็นอิสระขึ้นตาม พวกไทยในแขวงลานนาตั้งเมืองชัยปราการ อันอยู่ในแขวงจังหวัดเชียงใหม่บัดนี้เป็นที่มั่น แล้วลงมาสร้างเมืองเชียงรายเป็นราชธานีพยายามปราบปรามพวกมอญที่ขยายอาณาเขตลงมาทางเมืองลพบุรี ไทยพวกที่ตั้งเป็นอิสระในแคว้นลานนาได้อาณาเขตเพียงแต่ในมณฑลพายัพเท่านั้นแล้วก็เสื่อมอำนาจ แต่ไทยพวกที่ตั้งเป็นอิสระ ณ เมืองสุโขทัยสามารถแผ่อาณาเขตได้กว้างใหญ่ไพศาลไปจนประเทศอื่น และได้ปกครองเป็น

เจ้าของประเทศสยามสืบมาจนกาลบัดนี้จึงนับว่าเมืองสุโขทัยเป็นปฐมราชธานีแห่งประเทศสยามตั้งแต่เป็นสิทธิ์แก่ชนชาติไทยในราวเมื่อ พ.ศ. ๑๘๐๐ เป็นต้นมา

๔. เหตุที่ชนชาติไทยจะได้เป็นใหญ่ในประเทศสยาม เพราะมีกำลังมากกว่าชนชาติอื่นซึ่งปกครองอยู่ก่อนนั้นเป็นธรรมดา แต่ที่ชนชาติไทยสามารถปกครองประเทศสยามมาได้ช้านานถ้าจะนับเวลาก็เกือบถึง ๗๐๐ ปีเข้าบัดนี้จำต้องอาศัยคุณธรรมอย่างอื่นอันมีอยู่ในอุปนิสัยของชนชาติไทยด้วย ข้าพเจ้าพิจารณาตามหลักฐานที่ปรากฏในพงศาวดาร เห็นว่าชนชาติไทยมีคุณธรรม ๓ อย่างเป็นสำคัญ จึงสามารถปกครองประเทศสยามมาได้ คือความจงรักภักดีของชาติอย่าง ๑ ความปราศจากวิหิงสาอย่าง ๑ ความฉลาดในการประสานประโยชน์อย่าง ๑ หรือถ้าจะเรียกเป็นคำภาษาอังกฤษก็คือ Love of National Independence, Toleration, and Power of Assimilation เหล่านี้เป็นสำคัญยิ่งกว่าคุณธรรมอย่างอื่น ซึ่งยังมีอีกหลายอย่าง จะกล่าวอธิบายให้เห็นเป็นลำดับต่อไป

ที่ว่าอุปนิสัยชนชาติไทยรักภักดีของชาตินั้นพึงเห็นได้ตั้งแต่ที่พากันทิ้งเมืองเดิมมา เพราะไม่อยากจะอยู่ในอำนาจชนชาติอื่น และเมื่อมาได้ครอบครองประเทศสยามแล้ว ในสมัยต่อมา แม้ต้องตกทุกข์ได้ยากด้วยชนชาติอื่นซึ่งมีกำลังมากกว่าเข้ามาย่ำยี บางคราวจนถึงบ้านแตกเมืองเสียยับเยิน ก็ยังพยายามแม้จนเอาชีวิตเข้าแลกกู้อิสระของชาติกลับคืนได้อีกทุกครั้ง ปรากฏมาในเรื่องพงศาวดารตั้งว่าเป็นหลักฐาน

ที่ว่าอุปนิสัยไทยปราศจากวิหิงสานั้น คือที่อารีต่อบุคคลจำพวกอื่นซึ่งอยู่ในปกครอง หรือแม้แต่จะมาอาศัย ความข้อนนี้มีหลักฐานปรากฏตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี ดังแจ้งอยู่ในศิลาจารึกของพระเจ้ารามาคำแหงมหาราช

และปรากฏในสมัยอื่นสืบมา ฟังเห็นได้ดังเช่นชนชาติอื่นหรือพวกที่ถือศาสนาอื่น ๆ อยู่ในประเทศสยาม ไทยก็ได้รังเกียจเบียดเบียนกลับชอบสงเคราะห์แม้จนถึงศาสนานั้น ๆ ด้วยถือว่าศาสนาย่อมให้ความสุขแก่ผู้เลื่อมใสเหมือนกันทุกศาสนา เพราะเหตุนี้แต่โบราณมาสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามจึงยอมทรงช่วยอุปการะในการสร้างวัดคริสตังและสร้างสุเหร่าอิสลาม ด้วยมีพระราชประสงค์จะพระราชทานความสุขแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินซึ่งเลื่อมใสในศาสนานั้น ๆ การเช่นนี้ไม่ปรากฏมีเหมือนในประเทศอื่น มีแต่ในประเทศสยามและยังมีสืบลงมาจนในสมัยปัจจุบันนี้ จะยกตัวอย่างดังเช่นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานที่ดินที่ริมถนนสารให้สร้างวัดโครสเชิช และในการพิธีของแขกเจ้าเซ็นก็ยังมีของหลวงพระราชทานช่วยอยู่ทุกปีจนบัดนี้ คุณธรรมความปราศจากวิหิงสาที่กล่าวมา มิใช่จะมีแต่ไทยชั้นผู้ปกครองเท่านั้น เป็นอุปนิสัยตลอดไปจนถึงไทยที่เป็นราษฎรพลเมือง ข้อนั้นท่านทั้งหลายที่เคยเกี่ยวข้อง แม้ที่เป็นชาวต่างประเทศ คงจะได้สังเกตเห็นว่าเมื่อไปตามหมู่บ้านราษฎรไม่ว่าแห่งใด ๆ ถ้าไม่ประพฤติร้ายต่อเขาแล้วคงได้พบการต้อนรับอย่างเอื้อเฟื้อ โดยมีได้คิดเอาเปรียบอย่างหนึ่งอย่างใดทั่วไปในประเทศสยาม ความปราศจากวิหิงสาคงเป็นข้อสำคัญอันหนึ่งซึ่งทำให้ชนชาติอื่นมีพวกขอมเป็นต้น ไม่รังเกียจการปกครองของชนชาติไทยมาแต่เดิม

ที่ว่าไทยฉลาดในการประสานประโยชน์นั้น ก็ฟังเห็นได้ตั้งแต่สมัยเมื่อแรกไทยได้ปกครองประเทศสยาม ในสมัยนั้นพวกขอมยังมีอยู่เป็นอันมาก แทนที่จะกดขี่ข่มเหง ไทยกลับคิดเอาใจพวกขอมให้เข้ากับไทยด้วยประการต่าง ๆ ยกตัวอย่างดังเช่นพระเจ้ารามคำแหงมหาราชทรงคิดตั้งแบบหนังสือไทยให้ใช้เขียนได้ทั้งภาษาไทยและภาษาขอมด้วยตัวอักษรอย่างเดียวกัน และจารีต

ประเพณีของขอมอย่างใดก็ดี ไทยก็รับมาประพฤติเป็นประเพณีของไทยไม่ถือ
 พิธี คุณธรรมที่ฉลาดปราดเปรื่องอันนี้ คงเป็นปัจจัยสำคัญอันหนึ่ง
 ในโบราณสมัย ซึ่งทำให้ขอมกับไทยกลายเป็นชาวสยามพวกเดียวกัน แม้ใน
 สมัยภายหลังมา เมื่อมีพวกจีนพวกนี้เข้ามาตั้งทำมาหากินในเมืองไทย มาอยู่
 เพียงชั่วบุรุษหนึ่งหรือสองชั่วก็มักกลายเป็นชาวสยาม ไปด้วยคุณธรรมของไทย
 ที่กล่าวมา ถึงอารยธรรมของชาวยุโรป ไทยในประเทศสยามก็ให้เห็นคุณ
 และมีความนิยมก่อนชาวประเทศอื่น ๆ ที่ใกล้เคียงกัน และได้รับประโยชน์
 จากอารยธรรมนั้นสืบมาจนทุกวันนี้ ก็เพราะความฉลาดปราดเปรื่องอัน
 นี้มีในอุปนิสัยของชนชาติไทย จึงเห็นว่าคุณธรรมทั้ง ๓ อย่างที่พรรณนามา
 ควรนับว่าเป็นอัครจริยในอุปนิสัยของชนชาติไทยมาแต่โบราณด้วยประการ
 ฉะนี้

๕. ลักษณะการปกครองประเทศสยามชั้นสมัยดึกดำบรรพ์ เมื่อสลา
 ยังเป็นใหญ่อยู่โดยลำพังก็ดี หรือในชั้นเมื่อมอญเข้ามามีอำนาจครอบงำก็ดี
 จะเป็นอย่างไรข้าพเจ้าหาทราบไม่ เห็นเค้าเงื่อนปรากฏแต่ลักษณะการปกครอง
 ของขอมและของไทยพอสังเกตเห็นได้ว่าวิธีการปกครองมาแต่คติต่างกัน คือพวก
 ขอมปกครองตามคติซึ่งได้มาจากชาวอินเดีย พวกไทยปกครองตามคติของ
 ไทยซึ่งพามาจากเมืองเดิม มิได้เอาอย่างชาวอินเดีย เรื่องตำนานการปกครอง
 ของขอมกับของไทยที่เอามาใช้ในประเทศสยามก็ต่างกัน คือเมื่อพวกขอมเข้า
 มามีอำนาจในประเทศสยามนั้น มิได้ปกครองเองทั่วทั้งประเทศ ซ่อนฝังสังเกต
 ได้ด้วยโบราณวัตถุอันเป็นแบบอย่างช่างขอมสร้าง มีปรากฏขึ้นไปฝ่ายเหนือ
 เพียงเมืองสวรรคโลกเท่านั้น เหนือขึ้นไปหาไม่มี คงเป็นเพราะตอนข้าง
 เหนือพวกอื่นยังปกครองเป็นประเทศราชขึ้นต่อขอม ในเรื่องตำนานโยนกก็

ปรากฏว่าในสมัยเมื่อพวกขอมเข้ามาครอบงำนั้น ทางเมืองทริภุญชัยพวกมอญยังปกครอง ทางเหนือขึ้นไปตามชายแม่น้ำโขงยังมีเจ้าลาวราชวงศ์ลาวจักรราชครอบครองอยู่อีกช้านาน ครั้นพวกไทยได้แตกลาวทางฝ่ายเหนือก็ปกครองตามจารีตประเพณีของไทยลงมาทางข้างเหนือ เพราะฉะนั้นในสมัยเมื่อไทยได้เป็นใหญ่ ณ เมืองสุโขทัย วิธีการปกครองประเทศสยามจึงมีอยู่เป็น ๒ อย่าง เมืองทางฝ่ายเหนือปกครองตามประเพณีไทย เมืองทางฝ่ายใต้ปกครองตามประเพณีขอม ก็แต่ประเพณีการปกครองของขอมกับของไทยเหมือนกันอย่างหนึ่ง ซึ่งถือเอาญาติราชของพระเจ้าแผ่นดินเป็นหลักในการปกครอง มาฝึกกันที่พวกขอมถือลัทธิตามชาวอินเดีย สมมติว่าพระเจ้าแผ่นดินเป็นพระโพธิสัตว์ หรือเป็นพระอิศวร พระนารายณ์แบ่งภาคลงมาเลี้ยงโลกและอาศัยพราหมณ์เป็นเจ้าตำราการปกครอง ลักษณะการที่พวกขอมปกครองราชรัฐจึงคล้ายนายปกครองบ่าว ตรงกับภาษาอังกฤษซึ่งเรียกว่า Autocratic Government ส่วนวิธีการปกครองของไทยนั้น นับถือพระเจ้าแผ่นดินเช่นบิดาของประชาชนทั้งปวง วิธีการปกครองก็เอาลักษณะการปกครองสกุลมาเป็นคติเป็นต้น แต่ถือว่าบิดาเป็นผู้ปกครองครัวเรือน (คำว่า “พ่อครัว” เดิมทีเดียวเห็นจะหมายความว่าผู้ปกครองครัวเรือน อันธรรมชาติย่อมร่วมครัวไฟกันภายหลังมาจึงเข้าใจคำว่าพ่อครัวกลายเป็นผู้ประกอบอาหาร) หลายครัวเรือนรวมกันเป็นบ้านอยู่ในปกครองของ “พ่อบ้าน” ผู้อยู่ในปกครองเรียก “ลูกบ้าน” หลายบ้านรวมกันเป็นเมือง ถ้าเป็นเมืองขึ้นอยู่ในการปกครองของ “พ่อเมือง” ถ้าเป็นเมืองประเทศราช เจ้าเมืองเป็น “ขุน” หลายเมืองรวมเป็นประเทศอยู่ในการปกครองของพระเจ้าแผ่นดิน แต่โบราณเรียกว่า “พ่อขุน” ข้าราชการการตำแหน่งต่าง ๆ ได้นามว่า “ลูกขุน” ดังนี้ จึงเห็นได้ว่าวิธีการปกครอง

ของไทยเป็นอย่างบิดาปกครองบุตร หรือเรียกตามภาษาอังกฤษว่า Paternal Government ยังใช้เป็นหลักวิธีปกครองประเทศสยามสืบมาจนทุกวันนี้

๖. เมื่อไทยได้ปกครองประเทศสยามในเวลายังมีการปกครองเป็น ๒ อย่างดังกล่าวนั้น น่าสันนิษฐานว่าคงจะเกิดเป็นปัญหาขึ้นแก่กษัตริย์ราชวงศ์พระร่วงตั้งแต่แรก ที่จะปกครองประเทศสยามทั่วไปด้วยวิธีอย่างใดจะเหมาะสมดี และน่าจะมตคิดว่าคงคิดเห็นด้วยอุปนิสัยสามารถในการ ประสานประโยชน์ ว่าควรเลือกเอาการที่ดีทั้งสองฝ่ายมาปรุงใช้เป็นวิธีปกครองประเทศสยาม แต่ในสมัยนั้นแรกนั้นไทยยังไม่ได้ศึกษาทราบคุณและโทษในวิธีปกครองของขอมมากนัก จึงใช้กระบวนปกครองโดยวิธีของไทยมาก่อน ค่อยเลือกวิธีปกครองของขอมเพิ่มขึ้นโดยลำดับ ข้อนี้พึงเห็นได้ในศิลาจารึกของพระเจ้ารามคำแหงมหาราช ถ้อยคำเป็นภาษาไทยเกือบไม่มีอื่นปน พระเจ้าแผ่นดินก็วางพระองค์แต่เป็นอย่างบิดาของประชาชน เช่นผูกกระดิ่งไว้ที่ประตูพระราชวัง ใครมีทุกข์ร้อนก็ให้ไปสั่นกระดิ่งร้องทุกข์ได้ดังนี้ แต่ในจารึกของพระมหากษัตริย์รัชกาลหลังต่อมาปรากฏถ้อยคำภาษาขอมและพริ้มมากขึ้นเป็นอันดับมา แต่วิธีปกครองอาณาเขตเมื่อครั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี ดูประหลาดที่วังอาณาเขตซึ่งการบังคับบัญชาอยู่ในรัฐบาลราชธานีปกครองเองแถบหน้าทวนคือเอาเมืองสุโขทัยเป็นราชธานีที่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จประทับ แล้วมีเมืองลูกหลวงครองรักษาหน้าด่านอยู่ ๔ ด้าน คือเมืองศรีสัชนาลัย ซึ่งเดี๋ยวนี้เรียกว่าเมืองสวรรคโลกอยู่ด้านเหนือ เมืองสองแคว ซึ่งเดี๋ยวนี้เรียกว่าเมืองพิษณุโลกอยู่ด้านตะวันออก เมืองสระหลวง ซึ่งเดี๋ยวนี้เรียกว่าเมืองพิจิตรอยู่ด้านใต้ เมืองกำแพงเพชรอยู่ด้านตะวันตก ระยะทางแต่เมืองหน้าด่านเดินถึงราชธานีเพียงภายใน ๒ วันทุกด้าน นอกนั้นออกไป แม้เมื่อพระราชาอาณาเขตสยามกว้าง

ขวางอย่างยิ่งในรัชกาลของ พระเจ้ารามคำแหงมหาราชก็ให้เป็นเมืองปกครอง
กันเองเป็นประเทศราช เช่นเมืองอุทองเป็นต้นบ้าง เป็นเมืองพ่อเมืองครอง
บ้าง อาจเป็นด้วยมีความจำเป็นในสมัยนั้น เพราะไทยกำลังปราบขอมแผ่อำนาจ
ลงมาข้างใต้ แต่วิธีควบคุมอาณาเขตด้วยระเบียบการปกครอง ปล่อยให้เมืองขึ้น
มีอำนาจมากอย่างนั้น ย่อมมั่นคงแต่เมื่อมีพระเจ้าแผ่นดินอันทรงอาณาภพมาก
ถ้าพระเจ้าแผ่นดินอ่อนแออำนาจเมื่อใด ราชอาณาจักรก็อาจแตกได้โดยง่าย
เรื่องพงศาวดารกรุงสุโขทัยก็เช่นนั้น พอล่วงรัชกาลพระเจ้ารามคำแหงมหา
ราชแล้ว หัวเมืองซึ่งเคยอยู่ในราชอาณาจักรกรุงสุโขทัยก็ตั้งกันแยกกันไปโดย
ตั้งตนเป็นอิสระบ้าง ตกไปเป็นเมืองขึ้นของก๊กอื่นบ้าง กรุงสุโขทัยอ่อนกำลังลง
เป็นอันตัมมา จนถึง พ.ศ. ๑๘๘๔ พระเจ้าอุทองก็รวบรวมหัวเมืองทางข้างใต้
ตั้งเป็นอิสระขึ้น ณ กรุงศรีอยุธยา พระมหาธรรมราชาลิไทยราชันต์ดาของ
พระเจ้ารามคำแหงมหาราชก็ไม่สามารถปราบได้ ต้องยอมเป็นไมตรีอย่างประ
เทศที่เสมอ ครั้นก่อนนั้นมาถึงรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชพญายกกองทัพ
ขึ้นไปปราบปราม กษัตริย์สุโขทัยองค์หลังสู้ไม่ได้ก็ต้องยอมเป็นประเทศราช
ขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยา รวมเวลาที่กรุงสุโขทัยได้เป็นราชธานีประเทศสยามอยู่ไม่
เต็มร้อยปี

๗. วิธีการปกครองประเทศสยามเมื่อกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี มี
เค้าเงื่อนทราบความได้มากขึ้น ด้วยยังมีหนังสือเก่าซึ่งอาจจะอาศัยค้นคว้าหา
ความรู้ได้นอกจากศิลาจารึก คือหนังสือเรื่องพระราชพงศาวดาร และหนังสือ
กฎหมายเก่าฉบับพิมพ์เป็นสองเล่มสมุดกันเป็นต้น ทั้งมีหนังสือจดหมายเหตุ
ซึ่งฝรั่งแต่งไว้ตั้งแต่สมัยในรัชกาลพระเจ้าทรงธรรมเป็นต้นมาอีกจำพวกหนึ่ง
แต่ก็ยังต้องอาศัยสันนิษฐานประกอบอีกเป็นอันมาก ถึงขั้นนี้สังเกตได้ว่าพวก
ไทยชาวเมืองอุทอง เคยได้รับความอบรมและเลื่อมใสในประเพณีขอมมากกว่า

พวกเมืองสุโขทัย เพราะไทยที่ลงมาอยู่ข้างใต้ได้อยู่ปะปนกับพวกขอมมาช้านาน ข้อนั้นจะพึงเห็นได้ในกฎหมายซึ่งทรงขึ้นในสมัยนั้น ชอบใช้ถ้อยคำภาษาเขมรและภาษาสันสกฤต ซึ่งพวกขอมชอบใช้ยิ่งกว่าหนังสือซึ่งแต่งกรุงกรุงสุโขทัย จารึกประเพณีก็ชอบใช้ตามคติขอมมากขึ้น มีข้อสำคัญเป็นอุทาหรณ์ เช่นเรื่องทาสกรรมกร ในประเพณีไทยแต่เดิมหาไม่มี พวกไทยที่ลงมาอยู่ข้างใต้มารับประเพณีการใช้ทาสตามประเพณีขอม มีความปรากฏในบางแผนกกฎหมายลักษณะลักพาทหนึ่ง ว่าเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยากับกรุงสุโขทัยเป็นไมตรีกันนั้น มีผู้ลักพาทาสในกรุงศรีอยุธยาหนีขึ้นไปเมืองเหนือ พวกเจ้าเงินกราบทูลพระเจ้าอู่ทองขอให้ไปติดตามเอาทาสกลับมาว่าเพราะ “เมืองท่านเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันแล้ว” ดังนี้ แต่พระเจ้าอู่ทองหาทรงบัญชาตามไม่ คำรัสสั่งให้ว่ากล่าวเอาแก่ผู้ขายนายประกัน และมีคำซึ่งยังใช้กันมาปรากฏอยู่คำหนึ่ง ซึ่งเรียกผู้พ้นจากทาสว่า “เป็นไท” ดังนี้ พึงสันนิษฐานได้ว่าเพราะแต่เดิมชนชาติไทยไม่มีที่จะเป็นทาส และไทยมารับใช้ประเพณีทาสกรรมกรจากขอม ทาสจึงได้มีสืบมาในประเทศสยาม จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้เลิกเสียเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ถึงกระนั้นการปกครองกรุงศรีอยุธยาก็ยังเอาแบบของไทยใช้เป็นหลัก เป็นต้นว่า การปกครองอาณาเขตเมื่อขึ้นแรกก็วางแบบแผนทำนองเดียวกันกับครั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี คือเอาพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานีอยู่กลาง มีเมืองหน้าด่านทั้ง ๔ ด้าน เมืองลพบุรีอยู่ด้านเหนือ เมืองนครนายกอยู่ด้านตะวันออก เมืองพระประแดงอยู่ด้านใต้ เมืองสุพรรณบุรีอยู่ด้านตะวันตก ระยะทางไปมาถึงราชธานีได้ภายใน ๒ วันเช่นเดียวกัน หัวเมืองนอกจากนั้นก็ยังไม่ให้ปกครองกันเองทั่วไป วิธีการปกครองกรุงศรีอยุธยามาแก้ไขมาเมื่อรัชกาล

สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เหตุด้วยเมื่อรัชกาลก่อนอาณาเขตกรุงสุโขทัย ซึ่งลตก็คต้องเป็นประเทศราชอยู่นั้นมาเป็นเมืองขึ้นกรุงศรีอยุธยา และได้ได้ เมืองนครธมซึ่งเป็นราชธานีของประเทศขอมเมื่อปีฉลู พ.ศ. ๑๙๗๔ ในสมัยนั้นได้ชำระราชการเมืองสุโขทัยและชาวกรุงกัมพูชาทั้งพวกพราหมณ์พวกเจ้านาย ท้าวพระยา ซึ่งชำนาญการปกครองมาไว้ในกรุงศรีอยุธยาเป็นอันมาก ได้ความรู้ขนบธรรมเนียมราชการบ้านเมือง ทั้งทางกรุงสุโขทัยและกรุงกัมพูชาอันดีกว่าที่เคยรู้มาแต่ก่อน จึงเป็นเหตุให้แก้ไขประเพณีการปกครอง เลือกทั้งแบบแผนในกรุงสุโขทัย และแบบแผนขอมในกรุงกัมพูชามาปรุงเป็นวิธีการปกครองกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่ในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ และต่อมาในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๒ ซึ่งเป็นราชโอรสสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ วิธีปกครองที่ปรุงขึ้นเมื่อระหว่าง พ.ศ. ๑๙๙๑ จน พ.ศ. ๒๐๗๒ ใน ๒ รัชกาลที่กล่าวมาจึงได้เป็นหลักของวิธีปกครองประเทศสยามสืบมา ถึงแก้ไขบ้างในบางสมัยก็เป็นแต่แก้พลความ ตัวหลักวิธียังคงอยู่จนถึงกรุงรัตนโกสินทร์นี้

๘. ที่นี้จะว่าด้วยลักษณะการปกครอง ซึ่งได้ตั้งเป็นแบบสมบูรณ์ครั้งกรุงศรีอยุธยา พรรณนาที่ละแผนกต่อไป ลักษณะการปกครองอาณาเขตนั้น มีเค้าเงื่อนปรากฏอยู่ในกฎหมายตราสามดวงและทำเนียบศักดินาหัวเมือง ว่าเลิกแบบที่มีเมืองลูกหลวง ๔ ด้านราชธานีอย่างแต่ก่อน ขยายเขตการปกครองของราชธานีกว้างขวางออกไปโดยรอบ ถ้าจะเรียกนามตามท้องที่ในปัจจุบันนี้ ก็คือรวมมณฑลราชบุรี มณฑลนครชัยศรี มณฑลนครสวรรค์ (เพียงเมืองชัยนาท) มณฑลปราจีน เข้าอยู่ในวงราชธานี กำหนดบรรดาเมืองซึ่งอยู่ในวงราชธานีเป็นเมืองชั้นจัตวา มีผู้รั้งกับกรมการเป็นพนักงานปกครอง ขึ้นอยู่ใน

อำนาจเจ้ากระทรวงต่าง ๆ ที่ในราชธานีหัวเมืองซึ่งอยู่ภายนอกราชธานีออกไป
คงเป็นเพราะอยู่ไกลจะปกครองจากราชธานีไม่สะดวก หรือเพราะอยู่หน้าด่าน
ชายแดน จึงจัดเป็นเมืองพระยามหานคร ชั้นเอก ชั้นโท ชั้นตรี โดยลำดับ
กันตามขนาดและความสำคัญของเมือง เมืองชนิดนี้ต่อมาเรียกว่า “หัว
เมืองชั้นนอก” ต่างมีเมืองชั้นอยู่ในอาณาเขตทำนองเดียวกับวรวงราชธานี และ
บรรดาเมืองชั้นนอกนั้น สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งพระราชวงศ์หรือข้าราชการ
ชั้นสูงศักดิ์เป็นผู้สำเร็จราชการเมือง มีอำนาจบังคับบัญชาสิทธิขาดอย่าง
เป็นผู้ต่างประเทศทุกอย่าง และมีกรมการพนักงานปกครองทุกแผนกอย่างเช่น
ในราชธานี หัวเมืองต่อนั้นออกไปซึ่งเป็นเมืองต่างชาติต่างภาษา อยู่ชายแดน
ต่อประเทศอื่นให้เป็นเมืองประเทศราช มีเจ้านายของชนชาตินั้นเองปกครอง
ตามจารีตประเพณีของชนชาตินั้น ๆ เป็นแต่ใครจะเป็นเจ้าเมืองต้องบอกเข้ามา
ทูลขอให้สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ณ กรุงศรีอยุธยาทรงตั้ง และเมืองนั้นต้อง
ถวายต้นไม้ทอง เงิน กับเครื่องราชบรรณาการมีกำหนด ๓ ปีครั้ง ๑

ส่วนการปกครองท้องถิ่นภายในเขตเมืองอันหนึ่งนั้น มีเค้าเงื่อนอยู่ใน
กฎหมายหลายบท คือ พระราชกำหนดเก่าเป็นต้น การปกครองตั้งต้นแต่
“บ้าน” มีผู้ใหญ่บ้านซึ่งผู้ว่าราชการเมืองเลือกตั้งเป็นหัวหน้า หลายบ้านรวม
กันเป็น “ตำบล” มีกำนันเป็นหัวหน้า ตัวกำนันมักได้รับบรรดาศักดิ์เป็น
“พน” หลายตำบลรวมเป็น “แขวง” มีหมีนแขวงเป็นผู้ปกครอง หลายแขวง
รวมเป็นเมือง มีผู้รั้งหรือพระยามหานครเป็นผู้ปกครอง เป็นที่สุจริตระเบียบ
การปกครองท้องถิ่น

๙. หนึ่งจะพรรณนาว่าด้วยวิธีปกครองคนตามลักษณะการปกครอง
ประเทศสยามแต่โบราณต่อไป เนื่องในเรื่องที่กล่าวตอนนั้นข้าพเจ้ายังจำได้อยู่

ว่าเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ตั้งพระราช-
บัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารเมื่อรัตนโกสินทร์ ศก ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) มีคน
เข้าใจกันโดยมากกว่ารับเอาประเพณีฝรั่งมาใช้ ผู้ที่ไม่เห็นชอบด้วยบางคนก็
กล่าวว่า ไม่ควรจะเกณฑ์ผู้คนเป็นทหารทั่วทั้งบ้านทั้งเมือง รัฐบาลอยากจะมี
ทหารเท่าใด ก็ควรจ้างเอาอย่างทหารอังกฤษ ความเข้าใจเช่นนั้นว่าจะยังมีอยู่
หรือไม่ข้าพเจ้าไม่ทราบแน่ แต่ความจริงการที่เกณฑ์ชายฉกรรจ์ทุกคนเป็น
ทหารนั้น เป็นประเพณีของไทยใช้มาเก่าแก่ ดูเหมือนก่อนตั้งกรุงสุโขทัยก็
ว่าได้ ใช้แต่เท่านั้น ถึงวิธีการปกครองประเทศสยาม ถ้าว่าด้วยส่วน
ปกครองผู้คนก็ใช้วิธีปกครองอย่างทหารมาแต่ดั้งเดิม การฝ่ายพลเรือนเหมือน
แต่อย่างผวกไว้ให้ทหารช่วยทำ จะยกตัวอย่างให้เห็นง่าย ๆ เช่นเจ้ากระทรวง
พลเรือนแต่ก่อนก็ล้วนแต่เป็นนายพลยังเรียกว่า “เสนาบดี” อันแปลว่านายพล
ติดอยู่จนทุกวันนี้ เพราะเหตุที่วิธีปกครองประเทศสยามแต่เดิมที่ใช้วิธีการ
ทหารเป็นหลัก ครั้นเมื่อสมัยต่อมาการที่ต้องทำศึกสงครามห่างลง และมีการ
ต่าง ๆ อันเป็นฝ่ายพลเรือนทวีขึ้น ก็ผ่อนผันหันการทหารเข้าประสานการ
พลเรือนมากขึ้นเป็นอันดับมา ลักษณะการทหารแต่เดิมจึงเลือนไป แต่ยังคง
เป็นหลักอยู่หาได้เลิกละทิ้ง ที่คนเข้าใจผิดไป ก็ด้วยแต่โบราณยังไม่มีวิธีพิมพ์
หนังสือ การตั้งหรือแก้ไขพระราชกำหนดกฎหมายอันใด ก็เป็นแต่เขียนลง
บนแผ่นกระดาษ เอาไปบาร้องโฆษณาแล้วลอกลงเล่มสมุดรักษาไว้ไม่ก็
ฉบับ ผู้ที่จะได้อ่านก็น้อย ครั้นผู้ที่ได้อ่านหมดตัวไป ก็มีใครจะมีใครรู้
เรื่องราวและเหตุผลต้นปลายว่า การเรื่องนั้น ๆ เป็นมาอย่างไร

หลักแห่งวิธีการปกครองของไทยแท้จริงมีความ^๒ ข้อนี้เป็นสำคัญ
คือพระราชอาณัติของพระเจ้าแผ่นดินข้อ ๑ กับการที่บังคับให้บรรดาชาย

ฉกรรจ์มีหน้าที่ต้องเป็นทหารสำหรับช่วยรักษาบ้านเมืองอีกข้อ ๑ ใช้คำว่า “ทหาราการ” แปลว่าการของพระเจ้าแผ่นดิน เพราะเหตุที่พระเจ้าแผ่นดิน ผู้ทรงอาญาสิทธิ์เป็นประมุขแห่งการรักษาบ้านเมือง หน้าที่อันนี้ถือว่าสำคัญกัน หมดทุกชั้นบรรดาศักดิ์ ผิดกันแต่ให้ทำการต่างกันตามความสามารถของบุคคลต่างชั้นต่างจำพวกเพื่อให้ได้ผลดียิ่งแก่บ้านเมือง ถ้าว่าแต่โดยส่วนชาย ฉกรรจ์ที่เป็นไพร่พลเมืองนั้น มีหน้าที่คงจะกล่าวโดยสังเขปต่อไปนี้ คือ

๑. เมื่อมีอายุได้ ๑๘ ปี ต้องเข้าทะเบียนเป็น “ไพร่สม” ให้มุลนาย ผูกมัดและใช้สอย (จะมีกำหนดก็ปียังค้นหาหลักฐานไม่พบ เพราะชั้นหลังมากลายเป็นอยู่ตลอดอายุของนายไปเสีย ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าเดิมจะมีกำหนด ๒ ปี) ครั้นอายุได้ ๒๐ ปี (ปลดจากไพร่สม) ไปเป็น “ไพร่หลวง” มีหน้าที่รับราชการแผ่นดิน ผู้อื่นจะเอาไปใช้สอยไม่ได้ อยู่ในเขตรับราชการไปจนอายุได้ ๖๐ ปี จึงปลดด้วยเหตุชรา หรือมิฉะนั้นเมื่ออายุยังไม่ถึง ๖๐ ปี ถ้ามีบุตรส่งเข้ารับราชการ ๓ คน ก็ปลดบิดาให้พ้นจากราชการเหมือนกัน

๒. ชายฉกรรจ์ทุกคนต้องเข้าสังกัดอยู่ในกรมใดกรมหนึ่ง จะลอยตัวอยู่ไม่ได้ ลูกหลานเหลนซึ่งสืบสกุลก็ต้องอยู่ในกรมเหมือนกัน จะย้ายกรมได้ต่อได้รับอนุญาต เพราะเหตุนี้ถ้าสังกัดกรมในราชธานี ไพร่กรมนั้นก็ต้องตั้งถิ่นฐานอยู่ในวงหัวเมืองราชธานีถ้าเป็นไพร่ของเมืองชั้นนอกเมืองไหนก็ต้องอยู่ในแขวงเมืองนั้น ทั้งนี้เพื่อประโยชน์ในเวลาที่มีการศึกสงครามเกิดขึ้น จะได้เรียกระดมคนได้ทันทั่วทั้งที่ รวมคนในวงราชธานีเป็นกองทัพหลวง และรวมคนในเมืองชั้นนอกเป็นเมืองและกองพล หรืออย่างอื่นตามกำลังของเมืองนั้น ๆ

๓. ในเวลาปกติไพร่หลวงในวงราชธานีต้องเข้ามาประจำราชการปีละ ๖ เดือน ได้อยู่ว่างปีละ ๖ เดือน กำหนดเวลามาประจำราชการเช่นว่านี้

เรียกว่าเข้าเวร ต้องเอาเสบียงของตนมากินเองด้วย เมื่อถึงสมัยกรุงธนบุรีลดเวลาเวรลงคงแต่ ๔ เดือน ครั้นต่อมาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ลดลงอีกเดือนหนึ่ง คงต้องมาเข้าเวรประจำราชการแต่ปีละ ๓ เดือน

มีความข้อหนึ่ง เนื่องต่อการที่ชายฉกรรจ์ต้องมาเข้าเวรดังกล่าวมา ซึ่งคนทั้งหลายยังไม่รู้หรือเข้าใจผิดอยู่โดยมาก ควรจะกล่าวอธิบายแทรกลงตรงนี้ คือเมื่อตอนกลางสมัยกรุงศรีอยุธยา รัฐบาลต้องการตัวเงินใช้ยิ่งกว่าได้ตัวคนมาเข้าเวรจึงยอมอนุญาตให้ไพร่ซึ่งไม่ปรารถนาจะเข้าเวรเสียเงิน “ค่าราชการ” เหมือนอย่างจ้างคนแทนตัวได้ เมื่อมาถึงรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ข้าราชการต้องเสียปีละ ๑๘ บาท มีผู้สมัครเสียเงินค่าราชการแทนเข้าเวรเป็นพัน ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อตั้งพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารแล้วโปรดให้ผู้ซึ่งไม่ต้องถูกเกณฑ์เป็นทหารคงเสียเงินค่าราชการแต่ปีละ ๖ บาท เท่ากับมีหน้าที่ต้องเข้าเวรรับราชการปีละเดือนหนึ่ง ต่อมาในรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ไขให้เรียกว่ารัชชูปการ และโปรดให้พวกชายฉกรรจ์ซึ่งเคยได้รับความยกเว้นด้วยปราศจากเหตุอันสมควรต้องเสียด้วย แม้ที่สุตจนพระองค์เองก็ทรงยอมเสียค่ารัชชูปการปีละ ๖ บาท เหมือนกับคนอื่น ๆ เงินค่ารัชชูปการมิได้เป็นภาษีอากรที่จัดขึ้นใหม่ เป็นเรื่องแก้ไขลดหย่อนลงมาจากค่าราชการอันมีประเพณีเดิมคงแสดงมา

จะกลับกล่าวถึงวิธีเกณฑ์ไพร่รับราชการตามประเพณีโบราณต่อไป ส่วนหัวเมืองพระยามหานครนั้น ในเวลาปกติไม่ต้องการตัวไพร่เข้ามาประจำราชการมากเหมือนที่ในราชธานี รัฐบาลจึงคิดให้มีวิธีส่งส่วยแทนเข้าเวร เพราะหัวเมืองเหล่านั้นมีป่าดงและภูเขาอันเป็นที่มิหรือที่เกิดสิ่งของต้องการใช้สำหรับราชการบ้านเมือง ยกตัวอย่างดังคินประสวที่สำหรับทำดินปืน ต้องใช้

มูลค้างคาวอันมีในถ้ำตามหัวเมือง และตีบุกรุกสำหรับทำกระสุนปืนอันมีมากใน
มณฑลภูเก็ตเป็นต้น จึงอนุญาตให้ไพร่ในท้องถิ่นนั้น ๆ หาสิ่งของซึ่งรัฐบาล
ต้องการใช้มาส่ง โดยกำหนดปีละเท่านั้น ๆ แทนที่ต้องมาเข้าเวรรับราชการ
จึงเกิดมีวิธีเกณฑ์ส่วยด้วยประการฉะนี้

คราวนี้จะว่าด้วยบุคคลซึ่งเป็นชั้นนายสำหรับควบคุมบังคับบัญชาไพร่
อันต้องเป็นคนที่มีความสามารถยิ่งกว่าไพร่พลสามัญ ก็ในสมัยโบราณนั้นยังไม่มี
โรงเรียนซึ่งใครสมัครเรียนวิชาอย่างไรจะอาจเรียนได้ตามชอบใจ บุคคล
ทั้งหลายได้อาศัยศึกษาวิชาการต่าง ๆ ในสกุลของตนเป็นประมาณ เป็นต้นว่า
บุคคลซึ่งเกิดในตระกูลผู้ปกครอง เช่นราชสกุลก็ดี สกุลเสนาบดีและเจ้าบ้าน
การเมืองก็ดี ย่อมได้โอกาสศึกษาวิธีการปกครองมากกว่าบุคคลจำพวกที่เกิด
ในสกุลทำสวนทำนาหาเลี้ยงชีพ เพราะเหตุนั้นในวิธีการควบคุมคนแต่โบราณ
ผู้เป็นชั้นนายจึงมักอยู่ในสกุลซึ่งได้คุ้นเคยแก่ราชการที่ทำสืบกันมา เป็นอย่าง
นี้ตลอดลงไปจนนายชั้นต่ำที่เรียกว่าขุนหมื่น แต่จะได้มีกฎหมายให้เป็นนายและ
เป็นไพร่ตามชั้นบุคคลนั้นหาไม่ได้ มีกฎหมายลักษณะอันหนึ่งตั้งขึ้นเมื่อใน
รัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เรียกว่า “พระราชกำหนดศักดิ์นา” ว่า
ด้วยกรรมสิทธิ์^{๕๔} ให้นาย^{๕๕} บุคคลเป็นเจ้าของที่ดินได้มากและน้อยกว่ากันตาม
ยศ เป็นต้นว่าพระมหากษัตริย์จะมีนาได้เพียงแสนไร่ที่เป็นอย่างมาก และ
เจ้าพระยาจะมีนาได้ไม่เกินหมื่นไร่และตลอดตราลงมาตามยศบุคคลโดยลำดับ
จนถึงไพร่สามัญกำหนดให้มีนาได้เพียงคนละ ๒๕ ไร่เป็นอย่างมาดั่งนี้ มูล
เหตุเดิมก็จะประสงค์เพียงห้ามมิให้ใครหวงที่ดินไว้เกินกว่ากำลังที่จะทำ
ให้เกิดผลได้ แต่ภายหลังมาเกณฑ์เอาศักดินาตามกฎหมายนี้ไปใช้เป็นหลักใน
การอย่างอื่นอีกหลายอย่าง ที่สำคัญนั้นคือเอาไปใช้เป็นอัตราสำหรับปรับไหม

ดังเช่นผู้ทำความผิดในคดีอย่างเดียวกัน ถ้ามียศเป็นนายพลต้องเสียเงินค่าปรับมากกว่านายพัน เพราะศักดินามากกว่ากัน หรือถ้าปรับใหม่ให้เท่ากัน ในคดีอย่างเดียวกัน ถ้าไพร่กระทำความผิดต่อไพร่ ปรับทำขวัญกันตามศักดินาไพร่ ถ้าไพร่กระทำความผิดต่อขุนนาง ต้องเอาศักดินาขุนนางปรับไพร่ แต่ถ้าขุนนางกระทำความผิดต่อไพร่ ก็เอาศักดินาขุนนางนั้นเองปรับทำขวัญไพร่ดังนี้

อีกอย่างหนึ่งนั้น ในการที่เป็นความกันในโรงศาล ย่อมให้ผู้มีศักดินาตั้งแต่ ๔๐๐ ไร่ขึ้นไปแต่งตั้งนายว่าความแทนตัวได้ ประโยชน์ที่ได้ด้วยศักดินายังมีต่อไป จนถึงเข้าลำดับในที่เฝ้าและอย่างอื่น ๆ อีก จึงเป็นข้อสำคัญอันหนึ่งซึ่งทำให้คนปรารถนายศศักดิ์ แต่บุคคลซึ่งเป็นนายตามประเพณีโบราณต้องรับราชการเป็นนิจและไม่พ้นราชการได้เมื่ออายุถึง ๖๐ เหมือนอย่างไพร่ และไม่ได้รับผลประโยชน์โดยตรงจากรัฐบาล (เช่นรับเงินเดือนกันทุกวันนี้) ผลประโยชน์ที่ได้ในตำแหน่ง ได้จากอุปการะจากไพร่ที่อยู่ในบังคับบัญชาของตนคือได้อาศัยใช้สอยพวกสมพล และได้สิ่งของซึ่งพวกไพร่หลวงเพาะปลูกหรือทำมาหาได้แบ่งส่วนมาให้กำนัลโดยใจสมัคร ถ้าและตัวนายเป็นตำแหน่งทำราชการอันเกิดค่าธรรมเนียม เช่นค่าประทับตราตำแหน่งเป็นต้น ก็ได้ค่าธรรมเนียมเป็นประโยชน์ในตำแหน่งด้วย ผู้ว่าราชการตามหัวเมืองยังได้ค่าปรับอันเป็นภาคหลวง เรียกว่า “เงินพินัย” เป็นผลประโยชน์ด้วยดังนี้

ตำแหน่งข้าราชการทั้งปวงมีทำเนียบเป็นกำหนดมาแต่โบราณ ทุกวันนี้ก็ยังใช้อยู่ แต่ไม่ตรงกับเช่นใช้ในโบราณสมัย ในทำเนียบนั้น กำหนดศักดิ์อีก ๓ อย่าง นอกจากศักดิ์ที่กล่าวมาแล้ว คือ “ยศ” เช่นเป็น เจ้าพระยา พระยา พระ หลวง ขุน หมื่น อย่าง ๑ “ราชทินนาม” เช่นที่เรียกว่า เจ้าพระยามหาเสนาบดี พระยาราชนกุล พระอินทรเทพ หลวงกษัตริย์ ขุนมหาสิทธิไวยหาร

เป็นต้นอย่าง ๑ “ตำแหน่ง” เช่น เป็นเสนาบดี หรือปลัดทูลฉลอง เจ้ากรม ปลัดกรม สมุห์บัญชีเป็นต้นอย่าง ๑ แต่โบราณศักดิ์ทั้ง ๓ กับทั้งศักดินารวม อยู่ในตัวบุคคลคนเดียว และเฉพาะแต่ในกระทรวงและกรมเดียวด้วย เป็นต้นว่า ถ้าใครได้ราชทินนามว่า “มหาเสนา” คงต้องเป็นเจ้าพระยา และเป็นตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีกระทรวงกลาโหม หรือโปรดให้ใครเป็นอัครมหาเสนาบดีกลาโหม ก็คงต้องมีนามว่า “มหาเสนา” และมียศเป็นเจ้าพระยาด้วยตั้งขึ้นข้าราชการตำแหน่งอื่นและชั้นอื่นกระทรวงอื่นก็เป็นเช่นเดียวกันตลอดถึงข้าราชการหัวเมือง เช่นผู้ว่าราชการเมืองพิษณุโลกก็คงเป็นเจ้าพระยา (หรือพระยา) สุรสีห์ ผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณบุรีก็คงเป็นพระยา (หรือพระ) สุนทรสงคราม ถึงเปลี่ยนตัวคน ชื่อก็คงอยู่กับตำแหน่ง ไม่มีกิจที่จะต้องถามว่าเดี๋ยวนี้ใครเป็นเสนาบดีกระทรวงกลาโหม หรือว่าใครเป็นปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย เพราะคงชื่อว่าเป็นเจ้าพระยามหาเสนา และพระยาราชนกุลอยู่เป็นนิจ ประเพณีเช่นว่ามาในโบราณสมัย ทำนองจะแลเห็นประโยชน์อย่างหนึ่งคือให้คนทั้งหลายต้องศึกษาเพียงทำเนียบที่ตั้งไว้ ก็อาจจะรู้ได้ว่าใครเป็นใคร ทุกตำแหน่งทุกกระทรวงมีפקต้องชวนชวายุ้งกว่านั้น แต่ลักษณะการตั้งข้าราชการแต่โบราณ เป็นแต่อาลักษณ์รับสั่งแล้วมีหมายบอกไปยังเจ้ากระทรวงต่อในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระราชดำริให้มีสัญญาบัตรพระราชทานต่อพระหัตถ์เป็นประเพณีสืบมา

๑๐ ที่นี้จะแสดงอธิบายระเบียบกระทรวงราชการแต่โบราณต่อไป ได้กล่าวมาแล้วว่าวิธีการปกครองประเทศสยามแต่โบราณเอาการทหารเป็นหลัก การพลเรือนเอาแต่อาศัยใช้ทหารทำ หลักของวิธีนี้ยังใช้มาปรากฏจนในรัชกาลที่ ๕ กรุงรัตนโกสินทร์ เช่นเมื่อคราวยกกองทัพไปปราบพวกด่อ ครั้นปีขุน

พ.ศ. ๒๔๑๘ ตัวแม่ทัพคือเจ้าพระยาภูธราภัยภักดี เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง
ภักดี ก็เป็นข้าราชการตำแหน่งฝ่ายพลเรือน พวกนายทัพนายกองและไพร่พล
ก็รวมกัน ทั้งกรมฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือน มิได้เกณฑ์แต่กรมฝ่ายทหารฝ่าย
เดียว เห็นได้ชัดว่าหลักเดิมถือว่า บรรดาคนทั้งหลายต้องเป็นทหารด้วยกัน
หมด แท้จริงเพิ่งมาแยกการฝ่ายพลเรือนขาดจากทหารเมื่อตั้งพระราชบัญญัติ
ลักษณะเกณฑ์ทหารใน พ.ศ. ๒๔๔๖ ลักษณะการพลเรือนแต่โบราณจัดเป็น
๔ แผนกเรียกว่า เมือง วัง คลัง นา หรือเรียกรวมกันว่า “จตุสดมภ์”
แปลว่าหลักทั้ง ๔ ลักษณะที่จัดระเบียบการฝ่ายพลเรือนเป็น ๔ แผนกนั้น สัน-
นิษฐานว่าจะเป็นคำรามาแต่อินเดีย ด้วยประเทศอื่นที่ใกล้เคียงกับพม่ากัศมีร์ เขมร
กัศมีร์ ตลอดจนชวาบลายู แบ่งเป็น ๔ แผนกทำนองเดียวกันทั้งนั้น ไทยเราคง
ได้แบบมาจากพวกขอม เหตุที่แบ่งเป็น ๔ แผนกนั้น บางทีจะเอาหลักทาง
ทหารมาใช้นั่นเอง คือให้เสนาบดีผู้เป็นหัวหน้าจตุรงคเสนา ทำการพลเรือน
คนละแผนก จะกล่าวอธิบายลักษณะการพลเรือนที่ละแผนกต่อไป คือ

เสนาบดีกรมเมือง เป็นพนักงานปกครองท้องที่ รักษาสันติสุขบังคับ
บัญชาบรรดาไพร่บ้านพลเมืองเมื่ออยู่ในท้องที่ถิ่นฐานภูมิภานาของตนทั่วไป

เสนาบดีกรมวัง เป็นหัวหน้าในพระราชสำนักและเป็นเจ้ากระทรวงยุติ
ธรรมด้วย จึงมีนามว่า “ธรรมธำมณี” อันเหตุที่กระทรวงวังจะได้ว่าการ
ยุติธรรมด้วยนั้น เพราะประเพณีโบราณถือเป็นคติเหมือนกันหมดทุกประเทศ
แม้จนในยุโรปว่าพระเจ้าแผ่นดินเป็นผู้ที่ประทานยุติธรรมแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน
หรือถ้าจะว่าอย่างเข้าใจได้ง่าย ๆ พระเจ้าแผ่นดินเป็นผู้ทรงบัญญัติให้ราษฎร
ประพฤติอย่างไร หรือห้ามมิให้ประพฤติอย่างไร กับทั้งเมื่อราษฎรเกิดคดี ด้วย
เบียดเบียนกันก็ตี หรือด้วยเกี่ยวเนื่องกันก็ตี ใครนำความมากราบทูลพระเจ้า

แผ่นดิน ๆ เป็นผู้ซึ่งจะชี้ว่าผู้ใดผิดและบังคับให้ต้องรับโทษตามสมควรแก่ความผิดนั้น ลักษณะการเช่นนั้นพระเจ้าแผ่นดินซึ่งทรงปกครองพระราชอาณาเขตกว้างขวางก็พ้นวิสัยที่จะทรงปฏิบัติได้ แม้เช่นนั้นบางพระองค์ ดังเช่นพระเจ้ารามคำแหงมหาราชก็พอพระราชหฤทัยจะประพฤติ จึงผูกกระดิ่งที่ประตูพระราชวัง เพื่อให้ราษฎรมาสนักระดิ่งถวายฎีกาได้ แต่ก็ได้ประโยชน์แก่ราษฎรที่อยู่ในเมืองสุโขทัย หาเป็นประโยชน์แก่ผู้ซึ่งอยู่ห่างไกลไม่ ด้วยเหตุนี้พระเจ้าแผ่นดินจึงต้องแบ่งพระราชอำนาจให้ผู้อื่นช่วยในการรักษาความยุติธรรม แต่เพื่อจะเอาการนั้นไว้ให้ใกล้พระเนตรพระกรรณ จึงโปรดให้เสนาบดีกระทรวงวังซึ่งเป็นผู้ใกล้ชิดพระองค์เป็นเจ้าหน้าที่กระทรวงยุติธรรม และมีอำนาจตั้งยกกระบัตรออกไปอยู่ตามหัวเมือง เมืองละคน สำหรับบอกรายงานการรักษาความยุติธรรมในเมืองนั้น ๆ เข้ามาให้พระเจ้าแผ่นดินทรงทราบด้วย วิธีการศาลยุติธรรมแต่โบราณเป็นอย่างไร จะแสดงอธิบายในที่อื่นต่อไปข้างหน้า

เสนาบดีกระทรวงพระคลัง เป็นพนักงานรับจ่ายและเก็บรักษาพระราชทรัพย์อันได้มาแต่ส่วยสาอากร หรือที่เราเรียกกันทุกวันนี้ว่าภาษีอากร เมื่อสมัยกรุงศรีอยุธยาปรากฏว่ากำหนดเป็น ๔ ประเภท เรียกว่าจังกอบประเภท ๑ อากรประเภท ๑ ส่วยประเภท ๑ ฤชาประเภท ๑ อธิบายมีอยู่ในกฎหมายลักษณะพระธรรมนูญบ้าง ในลักษณะอาญาหลวงบ้าง อยู่ในหนังสือมอญสือเออเคลลาตแบร์ราชทูตฝรั่งเศสต่างบ้าง จะรวมมาชี้แจงเป็นสังเขป

ที่เรียกว่าจังกอบนั้น คือ เก็บชักสินค้าเป็นส่วนลด หรือเก็บเงินเป็นอัตราตามขนาคยานพาหนะซึ่งขนส่งสินค้าเมื่อผ่านด่านขนอน ประเพณีเก็บจังกอบเห็นจะมีมาแต่ก่อนไทยได้เป็นใหญ่ในประเทศสยาม ด้วยปรากฏในจารึก

ของพระเจ้ารามคำแหงมหาราชว่า โปรดเลิกจังกอบในเมืองสุโขทัย แต่ภาชี
อาการอย่างอื่นประเภทใดจะตั้งเมื่อใดไม่ทราบแน่

ที่เรียกว่าอากรนั้น คือเก็บชักส่วนผลประโยชน์ซึ่งราษฎรทำมาหาได้
ด้วยประกอบการต่าง ๆ เช่นทำเรือทอสวนเป็นต้น หรือโดยได้รับสิทธิจาก
รัฐบาลเช่น อนุญาตให้ขุดหาแร่และเก็บของในป่าหรือจับปลาในน้ำหรือต้ม
กลั่นสุราเป็นต้น

ที่เรียกว่าส่วยนั้น คือยอมอนุญาตให้บุคคลบางจำพวกส่งสิ่งของ ซึ่ง
รัฐบาลต้องการใช้แทนแรงคนที่จะต้องเข้ามาประจำทำราชการโดยเหตุดังกล่าว
มาแล้วก่อน

ที่เรียกว่าอาชานั้น เรียกจากการต่าง ๆ ซึ่งรัฐบาลต้องทำให้เฉพาะตัว
บุคคลคือที่เราเรียกกันทุกวันนี้ว่าค่าธรรมเนียมตลอดจนเบี้ยปรับ ก็พระราช-
ทรัพย์ที่ได้นั้นเป็นตัวเงินบ้าง เป็นสิ่งของต่าง ๆ บ้าง มีคลังสำหรับเก็บเงิน
แยกกันตามประเภทเช่นคลังมหาสมบัติสำหรับเก็บเงินทองเป็นต้น จึงมีคำ
เรียกกันว่าสิบสองท้องพระคลัง

ที่เรียกว่าภาชี ดูเหมือนจะเกิดแต่ให้มีผู้รับประมุขกันส่งเงินหลวง
ภาชีอย่างใดใครรับประมุขส่งเงินมากกว่าเพื่อนผู้นั้นก็ได้เป็นเจ้าภาชี ได้ยิน
ว่าเพิ่งมีขึ้นเมื่อรัชกาลที่ ๒ กรุงรัตนโกสินทร์นี้

ที่กรมพระคลังได้ว่าการต่างประเทศด้วยนั้น มีมูลมาแต่ตอนกลาง
สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี เหตุด้วยเมื่อมีชาวต่างประเทศแล่นเรือเข้ามา
ค้าขาย เป็นหน้าที่ของกรมพระคลังจะต้องซื้อสิ่งของที่ต้องการใช้ในราชการ
และขายของส่วยซึ่งมีอยู่ในพระคลังเหลือใช้ด้วย ความเกี่ยวข้องในระหว่าง
ชาวต่างประเทศกับกรมพระคลังเกิดแต่ด้วยเรื่องการค้าขายเป็นมูล และเลยมามี

ถึงภารธุระอย่างอื่นซึ่งเกี่ยวกับชาวต่างประเทศ เหตุด้วยกรมพระคลังคั้นเคย
กับชาวต่างประเทศยิ่งกว่ากรมอื่นจึงเลยมีหน้าที่เป็นพนักงานสำหรับบรรดาการ
ที่เกี่ยวข้องกับชาวต่างประเทศอีกแผนกหนึ่ง เรียกว่า “กรมท่า” เพราะบังคับ
การท่าที่เรือต่างประเทศเข้ามาค้าขาย การพระคลังกับการต่างประเทศรวมอยู่
ในเสนาบดีคนเดียวกันมาจนกรุงรัตนโกสินทร์ เพิ่งแยกเป็นต่างแผนกกันเมื่อ
ปลายรัชกาลที่ ๔ และมากำหนดเป็นกระทรวงการต่างประเทศกระทรวงหนึ่ง
กระทรวงพระคลังกระทรวงหนึ่ง เมื่อในรัชกาลที่ ๕

เสนาบดีกรมทานั้น แต่โบราณมีหน้าที่เป็นพนักงานตรวจตราการทำ
ไร่นาและออกสิทธิที่นา ซึ่งถือว่าเป็นการสำคัญอย่างยิ่ง ด้วยการทำนาเป็น
อาชีพของราษฎรในประเทศนี้ยิ่งกว่าการอย่างอื่น แต่หาได้เกี่ยวข้องถึงให้
กรรมสิทธิ์ที่บ้านที่สวนไม่ ที่บ้านกรมเมืองเป็นผู้ให้กรรมสิทธิ์ ที่สวนกรม
พระคลังเป็นผู้ให้กรรมสิทธิ์ หน้าที่กรมนาอีกอย่างหนึ่งนั้น คือเก็บหางข้าว
ขึ้นฉางหลวงซึ่งนับว่าเป็นการสำคัญ ด้วยเสบียงอาหารเป็นกำลังของรพ
สำหรับป้องกันบ้านเมือง แต่โบราณมิได้เรียกเป็นเงินค่านา ใครทำนาได้ข้าว
ต้องแบ่งเอามาส่งขึ้นฉางหลวงไว้สำหรับใช้ราชการ จึงเรียกว่าหางข้าว ต่อถึง
รัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์ โปรดให้เปลี่ยนเก็บเป็นตัวเงินแทนข้าวเปลือก
เพื่อจะมีให้ราษฎรได้ความลำบาก ด้วยต้องขนข้าวมาส่งถึงฉางหลวง จึงได้
เรียกว่าค่านาแต่นั้นมา

ลักษณะการที่แบ่งเป็น ๔ กระทรวงดังกล่าวแล้ว มีมาแต่แรกตั้งกรุง-
ศรีอยุธยา หรือบางทีจะมีมาก่อนนั้นขึ้นไปอีกก็เป็นได้ เมื่อถึงรัชกาลสมเด็จพระ
บรมไตรโลกนาถ ทรงตั้งเสนาบดีเพิ่มขึ้นอีก ๒ ตำแหน่ง ในหนังสือ
พระราชพงศาวดารใช้คำว่า “เอาทหารเป็นสมุหพระกลาโหม เอาพลเรือนเป็น

สมุหนายก” ดังนี้ คือตั้งกระทรวงกลาโหมเป็นหัวหน้าราชการฝ่ายทหารทั่วไป
 กระทรวงหนึ่ง กระทรวงมหาดไทยเป็นหัวหน้าราชการฝ่ายพลเรือนทั่วไปกระทรวง
 หนึ่ง เสนาบดีหัวหน้า ๒ กระทรวงนี้มียศเป็นอัครมหาเสนาบดีสูงกว่า
 เสนาบดีจตุสดมภ์ซึ่งเหมือนจะมีหน้าที่ทำนองอย่างเสนาธิการฝ่ายทหารคน ๑
 ฝ่ายพลเรือนคน ๑ เป็นที่ทรงปรึกษาราชการดำและราชการฝ่ายทหารเกิดขึ้น
 สมุหพระกลาโหมก็ได้เป็นประธานที่ประชุมข้าราชการฝ่ายทหารปรึกษาราชการ
 การนั้น นามตึกขึ้นกราบบังคมทูล ฯ และเมื่อมีพระราชโองการดำรัสสั่งราชการ
 อันใด ถ้าและกรณีนั้นเป็นฝ่ายทหารกรมวังผู้รับสั่งก็หมายบอกมายัง
 กลาโหม ๆ หมายสั่งไปยังกรมทหารทั้งปวง ส่วนราชการฝ่ายพลเรือน ก็เป็น
 หน้าที่ของสมุหนายกมหาดไทยอย่างเดียวกัน และอัครมหาเสนาบดีทั้ง ๒ นี้
 มีหน้าที่เป็นผู้บังคับบัญชาการหัวเมืองได้อีกอย่างหนึ่ง การบังคับหัวเมืองมี
 ปรากฏในหนังสือมองซิเออเคอลาญแบร์ ราชทูตฝรั่งเศสแต่งเมื่อครั้งรัชกาล
 สมเด็จพระนารายณ์ว่ามหาดไทยบังคับการฝ่ายพลเรือน กลาโหมบังคับการ
 ฝ่ายทหารทุกหัวเมือง จึงสันนิษฐานว่าแบบเดิมจะเป็นเช่นนั้น แต่เมื่อภายหลัง
 รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มาบางทีจะเป็นด้วยหัวเมืองเป็นกบฏในรัชกาล
 สมเด็จพระเพทราชา หรือเป็นด้วยเห็นว่าสั่งการก้าวท้าวกันนัก จึงเปลี่ยน
 เป็นให้แบ่งหัวเมืองออกเป็น ๒ ภาค หัวเมืองฝ่ายภาคเหนือให้สมุหนายก
 มหาดไทยบังคับการทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน หัวเมืองฝ่ายภาคใต้ก็ให้สมุห
 พระกลาโหมบังคับบัญชาเช่นเดียวกัน ครั้นต่อมา (จะเป็นในรัชกาลไหนไม่
 ทราบแน่) สมุหพระกลาโหมคน ๑ มีความผิด โปรดให้เอาหัวเมืองซึ่ง
 กลาโหมเคยว่ากล่าวนั้นไปขึ้นในกรมทำคือเสนาบดีพระคลัง มาจนเมื่อตั้ง
 กรุงรัตนโกสินทร์จึงโปรดให้คืนหัวเมืองปากอ่าว หัวเมืองแยกกันขึ้นอยู่ใน ๓

กระทรวงมาจนเมื่อจัตมณฑลเทศาภิบาลในรัชกาลที่ ๕ จึงโปรดให้เปลี่ยน
เอาการเป็นหลักบังคับหัวเมือง คือมหาดไทยบังคับการปกครองท้องถิ่น กลาโหม
บังคับฝ่ายทหาร และกระทรวงอื่น ๆ บังคับราชการในกระทรวงนั้น ๆ ทว่า
พระราชอาณาเขต

นอกจากกรมกลาโหม มหาดไทย และกรมเมือง วัง คลัง นา มีกรมที่เป็น
ชั้นรองลงมาสำหรับราชการต่าง ๆ อีกมาก จะพรรณนาให้พิสดารใน
ปาฐกถาเวลานี้หาพอไม่ ท่านผู้ใดใครจะทราบพิสดาร จงไปดูทำเนียบศักดิ์นา
ในหนังสือกฎหมายเก่านั้นเถิด

๑๑. ที่นี้จะพรรณนาถึงระเบียบการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ
ทางฝ่ายตุลาการ คือว่าด้วยกฎหมายก่อนแล้วจะว่าด้วยลักษณะการพิจารณา
และพิพากษาคดีต่อไป อันกฎหมายย่อมมีพร้อมกันกับการปกครอง ที่การ
ปกครองประชุมชนจะปราศจากกฎหมายนั้นหาได้ไม่ เป็นแต่ต่างประเทศ
หรือต่างสมัยย่อมต่างกันเพียงลักษณะการตั้งและวิธีใช้กฎหมายกับทั้งตัวบท
กฎหมายเอง เราท่านทั้งหลายย่อมทราบอยู่ในประเทศเราทุกวันนี้ ถ้าตั้ง
พระราชกำหนดกฎหมายอันใดขึ้นใหม่ ย่อมพิมพ์โฆษณาในหนังสือราชกิจ
จานุเบกษา หนังสือราชกิจจานุเบกษาแพร่หลายไปถึงไหน ก็ทราบความไป
ถึงนั้นว่ามีบทกฎหมายอย่างนั้น ๆ เจ้าพนักงานที่จะรักษาการหรือจะพิพากษา
คดีให้ถูกต้องตามพระราชกำหนดกฎหมาย ก็ได้อาศัยอ่านหนังสือพิมพ์ราช
กิจจานุเบกษาเป็นสำคัญ ก็การพิมพ์หนังสือไทยเพิ่งพิมพ์ได้ยังไม่ถึง ๘๐ ปี
ขอให้ท่านทั้งหลายลองนึกดูว่าเมื่อครั้งยังไม่มีวิธีพิมพ์หนังสือไทย ได้แต่เขียน
ด้วยมือ นั้น การที่คนทั้งหลายแม้จนผู้บังคับบัญชาการและผู้พิพากษาตุลาการ
จะรู้บทกฎหมายได้ด้วยยากสักปานใด ยิ่งกว่านั้นยังมีอีก ขอให้ลองนึกถอยหลัง

ขึ้นไปสมัยเมื่อก่อนพระเจ้ารามคำแหงมหาราชทรงบัญญัติหนังสือไทยขึ้น ยังไม่มีหนังสือที่จะเขียนภาษาไทย การที่จะตั้งและจะให้รู้กฎหมายบ้างเมืองจะทำได้กันอย่างไร ข้อนี้นี้ประหลาดที่มีเค้าเงื่อนพอจะทราบได้ ด้วยมีตัวอย่างกฎหมายเก่ากว่าสองพันปีมาแล้ว ซึ่งตั้งขึ้นด้วยไม่ใช่หนังสือยังปรากฏอยู่คือพระวินัยพระพุทธเจ้าทรงบัญญัติ พระสงฆ์ยังท่องจำสวดพระปาฏิโมกข์กันอยู่ทุกวันนี้ แสดงให้เห็นว่ากฎหมายซึ่งตั้งขึ้นเมื่อก่อน ใช้หนังสือคงใช้การท่องจำเป็นสำคัญ และพึงคิดเห็นได้ต่อไปว่า ผู้ซึ่งจะท่องจำไว้ได้ถนัดถึงมีน้อย เพราะเหตุนี้ความเชื่อถือยุติธรรมในตัวผู้ปกครอง ตั้งแต่ผู้ปกครองครัวเรือนขึ้นไป จึงเป็นข้อสำคัญและเป็นหลักอันหนึ่งในวิธีปกครองของไทยมาแต่โบราณ กฎหมายซึ่งตั้งครั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี แม้เมื่อมีหนังสือไทยแล้วหาไม่เหลืออยู่จนบัดนี้ไม่มีปรากฏแต่กฎหมายซึ่งตั้งครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี แม้ในรัชกาลพระเจ้าอู่ทองก็ยังเหลืออยู่หลายบท พอสังเกตลักษณะการตั้งและการรักษากฎหมายสำหรับบ้านเมืองแต่โบราณได้ อันลักษณะการตั้งกฎหมายนั้นแรกทำเป็นหมายประกาศอย่างพิศดาร ขึ้นต้นบอกวันคืนและบอกว่าพระเจ้าแผ่นดินประทับอยู่ที่ไหน ๆ ใครเป็นผู้กราบทูลคดีเรื่องอันใดขึ้นเป็นมูลเหตุ พระเจ้าแผ่นดินทรงพระราชดำริเห็นอย่างไร ๆ จึงโปรดให้ตราพระราชบัญญัติไว้อย่างนั้น ๆ รูปกฎหมายที่แรกตั้งยังมีปรากฏหลายบท จะพึงเห็นได้ในกฎหมายเก่าฉบับพิมพ์ ๒ เล่ม ตอนพระกำหนดใหม่ และกฎหมายพระสงฆ์

เพราะกฎหมายซึ่งตั้งขึ้นครั้งแรกตั้งกล่าวมามีความส่วนบานแผนกซึ่งเล่าเรื่องมูลเหตุคดียาว เรื่องมูลเหตุนั้นไม่ต้องการใช้เมื่อยกบทกฎหมายมาพิพากษาคดี จึงมีวิธีทำกฎหมายย่ออีกอย่าง ๑ คือตัดความที่ไม่ต้องการออก

เสีย กฎหมายอย่างอื่นยังปรากฏอยู่ในบท ซึ่งเรียกว่ากฎหมายสามสิบห้าข้อ และเรียกว่าพระราชบัญญัติในกฎหมายพิมพ์ ๒ เล่ม

แม้จะอย่างนั้นแล้ว เมื่อจำเนียรกาลนานมามีบทกฎหมายมากเข้าก็กันยาก จึงตัดลงอีกชั้นหนึ่งดูเหมือนพวกพราหมณ์ชาวอินเดียจะมาสอนให้ทำอนุโลมตามแบบมนุษยธรรมศาสตร์ ซึ่งเป็นหลักกฎหมายในอินเดีย คือตัดความส่วนอื่นออกหมดคงไว้แต่ที่เป็นตัวข้อบังคับ เอาเรื่องลำดับเป็นมาตราแล้วแยกออกเป็นลักษณะต่าง ๆ กัน เช่น ลักษณะโจร และลักษณะกัณฑ์เป็นต้น กฎหมายเก่าจึงปรากฏอยู่เช่นนั้นเป็นพื้น

หนังสือกฎหมายไทยสูญไปเสียครั้งกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าซ้ำศึกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ เป็นอันมาก ถึงรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๓๔๗ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้รวบรวมฉบับกฎหมายมาตรจชำระเลือกแต่ที่จะให้คงใช้ เขียนเป็นฉบับหลวงขึ้น ๓ ฉบับ ประทับตราพระราชสีห์ พระคชสีห์และบัวแก้วเป็นสำคัญทุกเล่มสมุด แล้วโปรดให้รักษาไว้ที่หอหลวงฉบับ ๑ ที่ศาลาลูกขุนในฉบับ ๑ ที่ศาลหลวงฉบับ ๑ ผู้เป็นเจ้าหน้าที่จะขอลอกคัดเอาสำเนาไปก็ได้ แต่ในการชำระคดีเอาฉบับหลวงเป็นสำคัญ กฎหมายเพิ่งได้พิมพ์เมื่อในรัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร์

วิธีการพิจารณาและพิพากษาคดีในประเทศสยามตามแบบครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ยังใช้ต่อมาในกรุงรัตนโกสินทร์ จนกระทั่งตั้งกระทรวงยุติธรรมในรัชกาลที่ ๕ เป็นวิธีแปลกที่เอาแบบอินเดียมาประสมกับแบบไทย ด้วยความฉลาดในการประสานประโยชน์อันพึงเห็น ได้ในเรื่องนี้อีกอย่างหนึ่ง จึงเป็นประเพณีที่ไม่มีเหมือนในประเทศอื่น คือใช้บุคคล ๒ จำพวกเป็นพนักงานตุลาการ จำพวกหนึ่งเป็นพราหมณ์ชาวต่างประเทศซึ่งเชี่ยวชาญนิติศาสตร์

เรียกว่าลูกขุน ณ ศาลหลวงมี ๑๒ คน หัวหน้าเป็นพระมหาราชครูปุโรหิต คน ๑ พระมหาราชครูมหรธรรคน ๑ ถือศักดิ์นาเท่าเจ้าพระยา หน้าที่ของลูกขุน ณ ศาลหลวงสำหรับชี้บทกฎหมาย แต่จะบังคับบัญชาอย่างใดไม่ได้ อำนาจการบังคับบัญชาทุกอย่างอยู่กับเจ้าพนักงานที่เป็นไทย ดังจะพึงเห็นได้ในวิธีพิจารณาความซึ่งจะกล่าวต่อไปนี้ คือถ้าใครจะฟ้องความ จะเขียนเป็นหนังสือฟ้องไม่ได้ต้องไปร้องต่อเจ้าศาล ว่าประสงค์จะฟ้องความเช่นนั้น ๆ เจ้าศาลจดถ้อยคำลงเป็นหนังสือแล้วมอบให้พนักงานประทับฟ้องนำขึ้นปรึกษาลูกขุน ณ ศาลหลวง ว่าเป็นฟ้องต้องตามกฎหมายควรรับพิจารณาหรือไม่ ถ้าลูกขุนเห็นว่าควรรับ พนักงานประทับฟ้องหรือลูกขุนอีกชั้นหนึ่งว่า เป็นกระทรวงศาลไหนที่จะพิจารณา แล้วส่งฟ้องกับตัวโจทก์ไปยังศาลนั้น ตุลาการศาลนั้นหมายเรียกตัวจำเลยมาถามคำให้การ แล้วส่งคำหาคำให้การไปปรึกษาลูกขุนให้ชี้สองสถานคือว่าข้อใดรับกันในสำนวนและข้อใดจะต้องสืบพยาน ตุลาการจึงไปสืบพยานตามคำลูกขุน ครั้นสืบเสร็จแล้วส่งสำนวนไปยังลูกขุน ลูกขุนชี้ว่าฝ่ายไหนแพ้คดีเพราะเหตุใด ๆ ตุลาการก็นำคำพิพากษาไปส่งผู้ปรับ ผู้ปรับวางโทษว่า ควรจะปรับโทษเช่นนั้น ๆ ส่งให้ตุลาการไปบังคับ ถ้าคู่ความไม่พอใจในคำพิพากษาดวยฎีกาได้ แต่การที่ถวายฎีกานั้นผู้ถวายจำต้องระวางตัว ถ้าเอาความเท็จไปถวายฎีกา อาจจะถูกพระราชอาชญา เพราะเหตุนี้จึงเป็นเครื่องป้องกันมิให้ถวายฎีกาพร่ำเพรื่อ

ศาลต่าง ๆ ตามธรรมเนียมโบราณมีเป็น ๔ ประเภท คือ ศาลความอาชญา ศาลความแพ่ง ๒ ประเภทชั้นอยู่ในกระทรวงวัง ศาลนครบาลสำหรับชำระความโจรผู้ร้ายเสียนนามแผ่นดินขึ้นอยู่ในกระทรวงนครบาล นอกจากนี้อีกประเภท ๑ เป็นศาลการกระทรวง คือคดีเกิดขึ้นเนื่องในหน้าที่

ราชการกระทรวงไหน ศาลกระทรวงนั้นได้พิจารณา ใช้วิธีพิจารณาดังกล่าวมาเหมือนกันหมดทุกศาล ศาลตามหัวเมืองก็อนุโลมตามวิธีศาลในกรุงฯ แต่ที่ประชุมกรรมการทำการส่วนลูกขุน เพราะอยู่ไกลจะส่งเข้ามาหาหรือในกรุงไม่สะดวก กับอีกอย่างหนึ่ง ในการปรับโทษผู้แพ้คดีให้ส่งคำพิพากษาไปให้เมืองที่ใกล้เคียงกันเป็นผู้ปรับ ถ้าคู่ความไม่พอใจในคำพิพากษาอาจอุทธรณ์เข้ามาได้ ถึงเจ้ากระทรวงผู้บังคับบัญชาหัวเมืองนั้น ๆ ลักษณะปกครองทางตุลาการแต่โบราณเป็นดังแสดงมา

๑๒. ได้แสดงลักษณะการปกครองฝ่ายราชการและฝ่ายตุลาการมาแล้ว ยังมีการปกครองอีกแผนกหนึ่ง คือ ฝ่ายศาสนาสมควรจะแสดงด้วยให้ครบทุกฝ่ายในการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ อันชนชาติไทยมิได้ปรากฏว่าถือศาสนาอื่น นอกจากพระพุทธศาสนาแต่ตั้งคำบรรพ์ สันนิษฐานว่าเดิมทีเดียวก็เห็นจะถือผีเช่นเดียวกับมนุษย์จำพวกอื่น ซึ่งยังมีได้ประสบศาสนาอันมีธรรมะเป็นหลัก ครั้นพระพุทธศาสนาแผ่มาถึงพวกไทยก็พากันเลื่อมใสศรัทธาถือพระพุทธศาสนาจนทราบเท่าทุกวันนี้ แต่ไทยจะได้รับพระพุทธศาสนาไปจากเมืองมอญ หรือได้รับมาทางเมืองจีนข้อนี้ยังไม่พบหลักฐานที่จะรู้ได้แน่ อย่างไรก็ดี เมื่อชนชาติไทยลงมาสู่ประเทศสยามนั้นถือพระพุทธศาสนาแล้ว ศาสนาซึ่งพวกลาว มอญ และขอมถือกันอยู่เมื่อก่อนพวกไทยจะลงมายังประเทศสยามนั้น มีโบราณวัตถุปรากฏอยู่เป็นเค้าเงื่อน ว่าพวกชาวอินเดียได้มาสอนพระพุทธศาสนาในประเทศเหล่านี้ ตั้งแต่เมื่อราวพระพุทธศักราชได้ ๔๐๐ ปี และลัทธิพระพุทธศาสนาซึ่งมาสอนในชั้นแรกนั้น เป็นอย่างเก่าซึ่งถือกันในมคธราช คือที่มักเรียกกันว่า “ลัทธิหินยาน” ใช้ภาษาบาลีจารึกพระธรรมมีโบราณวัตถุสมัยนี้อยู่ทางตะวันตก คือที่พระปฐมเจดีย์เป็นสำคัญ จึง

สันนิษฐานว่าพระพุทธศาสนาที่แผ่มาถึงประเทศสยามชั้นแรก เนื่องจากครั้ง
 พระเจ้าอโศกมหาราชให้เที่ยวสอนพระพุทธศาสนาในนานาประเทศ ผู้สอน
 พระศาสนาจึงมาจากมคธราช และมาทางเมืองมอญจนถึงประเทศนี้ ครั้น
 ภายหลังมาถึงสมัยเมื่อพระพุทธศาสนาที่ในอินเดียเกิดมี “ลัทธิมหายาน” ซึ่ง
 สมมติว่าพระพุทธเจ้าเป็นหลายภูมิและนับถือพระโพธิสัตว์ต่างๆ ว่าเป็นผู้บำรุง
 โลก เปลี่ยนใช้ภาษาสันสกฤตจารึกพระธรรม ข้างฝ่ายศาสนาพราหมณ์ ซึ่ง
 ถือลัทธิไตรเทพอยู่ก่อนก็เกิดลัทธิไสยศาสตร์ซึ่งถือพระอิศวรพระนารายณ์ขึ้น
 ตามกัน มีชาวอินเดียอีกพวกหนึ่งพาลัทธิมหายานของพระพุทธศาสนากับ
 ศาสนาไสยศาสตร์ของพราหมณ์มาสั่งสอนที่เกาะสุมาตราเกาะชวาและประเทศ
 จามประเทศขอม ชาวประเทศเหล่านั้นรับนับถือแล้วพวกชาวเมืองศรีวิชัยใน
 เกาะสุมาตราพาลัทธิศาสนานี้มาทางมณฑลนครศรีธรรมราชทาง ๑ พวกขอม
 พาเข้ามาจากกรุงกัมพูชาอีกทาง ๑ จึงมาแพร่หลายในประเทศสยามนี้มีในศิลา
 จารึกที่เมืองลพบุรี แผ่นหนึ่งกล่าวว่าที่เมืองลพบุรีในสมัยเมื่อเป็นเมืองหลวง
 ของพวกขอมปกครองอยู่นั้น มีทั้งพระสงฆ์ลัทธิหินยานและมหายานอยู่ใน
 เมืองลพบุรีด้วยกัน ลัทธิมหายานและไสยศาสตร์มิได้แพร่หลายขึ้นไปถึงท้อง
 ที่ซึ่งพวกมอญและไทยปกครองอยู่ข้างฝ่ายเหนือ ข้อนี้นี้เก่าเอนที่โบราณ
 วัตถุเป็นรูปพระโพธิสัตว์อย่างลัทธิมหายาน และเทวรูปพระอิศวร พระ
 นารายณ์พบปะแต่ข้างใต้ หามิขึ้นไปถึงมณฑลพายัพไม่ว่า ครั้นถึงสมัยเมื่อพระ
 พุทธศาสนาในอินเดียเสื่อมลง เหตุด้วยพวกถือศาสนาอื่นได้เป็นใหญ่ นานา
 ประเทศก็ขาดทางติดต่อกับอินเดียด้วยเรื่องพระพุทธศาสนา ต่างประเทศต่าง
 ถือมาตามนิยมของตน จนเมื่อราว พ.ศ. ๑๖๙๖ มีกษัตริย์สิงหฬพระองค์หนึ่ง
 ทรงพระนามว่าพระเจ้าปรัภักกรมพามุหหาราช ทรงศรัทธาเลื่อมใสอุปถัมภ์

พระศาสนา ให้ทำสังคายนาพระไตรปิฎก และบำรุงสงฆมณฑลให้ร่ำเรียนพระธรรมวินัย ฟ้นพระพุทธานุชารุงเรื่องขึ้นในลังกาทวีป เกียรติคุณนั้นแพร่หลายเลื่องลือมาถึงประเทศรามัญประเทศสยามและประเทศกัมพูชา มีพระสงฆ์ทั้งมอญไทยและเขมรพากันไปยังลังกาทวีป ไปศึกษาลัทธิธรรมวินัยที่ฟ้นขึ้นใหม่แล้วบวชแปลงเป็นพระสงฆ์ลังกาวงศ์ พาลัทธิพระพุทธานุชารุงมายังประเทศของตน เรื่องนี้มีแจ้งอยู่ในจารึกกัลยาณี ของพระเจ้ารามธิบดีปิฎกธรเมืองหงสาวดี และในหนังสือชินกาลมาลินี^{*} ที่แต่งขึ้น ณ เมืองเชียงใหม่ พวกพระสงฆ์มอญนำลัทธิลังกาวงศ์มาตั้งที่เมืองเมะตะมะแล้ว พาลัทธิลังกาวงศ์เข้ามาประเทศนี้ทางเมืองเชียงใหม่ พวกพระสงฆ์ไทยนำลัทธิลังกาวงศ์มาตั้งที่เมืองนครศรีธรรมราช แล้วแพร่หลายขึ้นมาถึงเมืองสุโขทัยอีกทางหนึ่ง ในสมัยเมื่อไทยได้เป็นใหญ่ในสยามประเทศ กาลังลัทธิลังกาวงศ์แรกเข้ามารุงเรื่องในประเทศนี้ ไทยก็รับนับถือลัทธิลังกาวงศ์ ชื่อนี้มีปรากฏอยู่ในจารึกของพระเจ้ารามคำแหงมหาราช ว่าสังฆนายกในกรุงสุโขทัยล่วนมาแต่เมืองนครศรีธรรมราช ก็คือพระสงฆ์ที่ถือลัทธิลังกาวงศ์นั่นเอง พระพุทธานุชาลัทธิลังกาวงศ์นั้น ถือคติอย่างหินยาน พระไตรปิฎกก็เป็นภาษามคร เมื่อไทยรับถือลัทธิลังกาวงศ์พระสงฆ์ไทยจึงเลิกศึกษาพระธรรมวินัยในภาษาสันสกฤตอย่างแต่ก่อนเปลี่ยนเป็นศึกษามครแต่นั้นมา แต่ภาษาสันสกฤตยังคงใช้อยู่ในฝ่ายฆราวาส ชื่อนี้ฟังเห็นเก่าเงื่อนได้จนในสมัยใกล้กับปัจจุบัน เช่นในการแปลพระปริยัติธรรม แปลศัพท์ “สตฺถา” ว่า “พระศาสดา” ดังนี้ ก็คือแปลภาษามครที่ใช้ขึ้นใหม่เป็นภาษาสันสกฤตซึ่ง

* ปัจจุบันเรียกว่าชินกาลมาลีปกรณ์

ใช้มาแต่เดิมเห็นได้เป็นสำคัญ ส่วนสงฆมณฑลนั้น เมื่อผู้คนนับถือลัทธิ
 ลัทธิลัทธิมากขึ้น แม้ในประเทศสยามพระเจ้าแผ่นดินมิได้บังคับให้พระสงฆ์
 นิกายเดิมบวชแปลงเป็นลัทธิลัทธิ เหมือนอย่างเช่นบังคับในประเทศรามัญก็
 เมื่อจำเนียรกาลนานมาพระสงฆ์ที่ถือลัทธิตามนิกายเดิมก็น้อยลงทุกที จนที่สถ
 รวมเป็นนิกายเดียวกัน (คือที่เราเรียกกันทุกวันนี้ว่า “มหานิกาย”) ถึงกระนั้น
 ลักษณะการที่จัดสงฆมณฑลแต่โบราณก็ยังปรากฏเค้าเงื่อนอยู่ ตามเรื่องตำนาน
 ที่กล่าวมาที่แบ่งเป็น “คณะเหนือ” คือพวกนิกายเดิมคณะ ๑ “คณะใต้”
 คือพวกนิกายลัทธิลัทธิที่ขึ้นมาจากนครศรีธรรมราชคณะ ๑ ยังมีเค้าอยู่จน
 ทุกวันนี้ ส่วนพระสงฆ์นิกายธรรมยุติกานั้นเพิ่งเกิดขึ้นใหม่เป็นของพระบาท
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งขึ้นเมื่อยังทรงผนวชอยู่ในรัชกาลที่ ๓ กรุง
 รัตนโกสินทร์เพื่อจะประพาศพระธรรมวินัย ให้ถึถ้วนเคร่งครัดกว่าที่พระสงฆ์
 ประพาศอยู่เป็นสามัญ ในสมัยนั้น มีผู้เลื่อมใสบวชเรียนในสำนักพระสงฆ์
 ธรรมยุติกามาก จึงได้เป็นนิกายหนึ่งต่อมาจนทุกวันนี้ ลักษณะการปกครอง
 คณะสงฆ์แต่โบราณพระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งพระเถรานุเถระให้มียศและราชทิน
 นาม และโปรดให้มีอำนาจที่จะปกครองบังคับบัญชาพระภิกษุสงฆ์ผู้น้อย มี
 ทำเนียบสงฆ์อยู่ส่วนหนึ่ง คล้ายกับทำเนียบตำแหน่งกระทรวงราชการฝ่าย
 ขมารวาส คือมีสมเด็จพระสังฆราชเป็นใหญ่ในสมณมณฑล รองลงมาสมเด็จพระ
 พระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่ แล้วถึงพระราชาคณะและพระครูฐานานุกรมเป็น
 อันต่อกัน กำหนดสงฆ์เป็น ๒ ฝ่ายตามพระพุทธานุญาต คือฝ่ายคันถธุระและ
 ฝ่ายวิปัสสนาธุระ ฝ่ายคันถธุระถือเป็นหน้าที่ที่จะสั่งสอน พระพุทธศาสนาให้แพร่
 หลายถาวร หลักของพรพพุทธานุญาต ก็คือคัมภีร์พระไตรปิฎกเป็นมคธภาษา
 เพราะฉะนั้นเบื้องต้นของการที่จะบำเพ็ญกิจฝ่ายคันถธุระจึงต้องเรียนภาษามคธ

ให้รู้แตกฉานเพื่อจะได้สามารถอ่านพระไตรปิฎกอรบรู้พระธรรมวินัยได้ การเรียนภาษามคธเป็นสำคัญดังกล่าวมา พระเจ้าแผ่นดินจึงทรงอุดหนุนทำนุบำรุง การเล่าเรียนภาษามคธพระภิกษุองค์ใดเล่าเรียนรอบรู้สอบได้ก็ทรงตั้ง เป็นมหาบาเรียนเป็นชั้นกันตามคุณธรรม และทรงเลือกพระสงฆ์ในพวกเปรียญ เป็นพระราชาคณะเป็นพื้น ส่วนวิปัสณาธุระนั้นถือกิจที่จะกระทำจิตให้ผ่องใส พ้นกิเลสความเศร้าหมองเป็นที่ตั้ง พระภิกษุสงฆ์องค์ใดรอบรู้วิธีสมณะภวนา สามารถในทางวิปัสณาธุระ พระเจ้าแผ่นดินก็ทรงแต่งตั้งเป็นพระราชาคณะ ฝ่ายสมณะ คนทั้งหลายก็พากันนิยม แต่มักนับถือไปในทางว่าศักดิ์สิทธิ์

ถ้าว่าการปกครองที่เกี่ยวข้องกันในระหว่างศาสนาที่บ้านเมือง มีหลักเรียกว่าพุทธจักรอย่าง ๑ อาณาจักรอย่าง ๑ พุทธจักรคือการรักษาพระธรรมวินัยให้ถูกต้องตามพระพุทเจ้าบัญญัติขึ้นเป็นใหญ่อยู่แก่คณะสงฆ์ แม้พระเจ้าแผ่นดินก็ไม่ใช่พระราชอำนาจบังคับบัญชา ข้อนี้น่าเห็นเช่นการมีพระราชปุจฉา ถ้าพระสงฆ์พร้อมกันถวายวิสัชนาว่าพระธรรมวินัยเป็นอย่างไร ถึงไม่ทรงพระราชดำริเห็นชอบก็ทรงอนุมัติตามไม่ฝ่าฝืน จะยกเป็นตัวอย่าง ดังเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชดำริจะเอาพระพุทธรูปพระศรีสรรเพชญ์พระยืนองค์ใหญ่ ในกรุงศรีอยุธยาซึ่งพม่าเผาทำลายลงเหลือแต่ซากมาหล่อเป็นพระพุทธรูปองค์ใหม่ มีพระราชปุจฉาพระราชาคณะทั้งปวงถวายวิสัชนาว่า ถึงทำลายก็ยังเป็นรูปพระพุทเจ้าอยู่จะเอามาทำลายหล่อหลอมนั้นไม่ควร ก็ทรงปฏิบัติตาม ส่วนอาณาจักรนั้นคือการปกครองในโลก เบื้องต้นแต่การตั้งตำแหน่งพระสงฆ์ ตลอดจนการที่พระสงฆ์จะต้องประพฤติตามพระราชกำหนดกฎหมายบ้านเมือง อยู่ในพระราช

อำนาจของพระเจ้าแผ่นดินทั้งชั้น ยกตัวอย่างเช่นผู้ประพตเป็นโจรผู้ร้าย
 เสียหนามแผ่นดิน หรือฝ่าฝืนพระราชกำหนดกฎหมายด้วยประการอย่างอื่น
 ถึงจะถือเพศเป็นพระภิกษุก็หาพ้นพระราชอาญาไปได้ไม่

ส่วนศาสนาไสยศาสตร์ของพวกพราหมณ์นั้นมีหลักฐานปรากฏว่าได้รับ
 ความทำนุบำรุงตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี สืบมาจนปัจจุบันนี้ เหตุด้วย
 ไสยศาสตร์ที่มาถือกันในประเทศนี้มีได้เป็นปฏิบัติกับพระพุทธศาสนา หรือ
 จะว่าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับพระพุทธศาสนาก็ว่าได้ พระสงฆ์ในฝ่าย
 พระพุทธศาสนาสั่งสอนในทางธรรมปฏิบัติ ฝ่ายพราหมณ์สั่งสอนขนบธรรมเนียม
 บ้านเมืองและนิติศาสตร์ราชประเพณีเป็นประโยชน์ในทางโลก แม้พระ
 เป็นเจ้าในศาสนาไสยศาสตร์ เช่น พระอิศวร พระนารายณ์ ไทยก็รับนับถือ
 อย่างเช่นเทวดาในชั้นฟ้าอันมีในคติพระพุทธศาสนาไม่ขัดข้องต่อกัน จึงได้
 สร้างเทวรูปเหล่านั้น และทำเทวสถานสำหรับบ้านเมืองมีสืบมาจนกาลบัดนี้

บันทึกว่าด้วยการปกครองประเทศไทย แต่โบราณ

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ

ประทาน

นาย ข.ส. อนุมานราชชน (พระยาอนุมานราชชน)

เมื่อวันที่ ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๓

อันคำกลาโหม มหาไทย และพลัมภัง ทั้ง ๓ คำนี้ มิใช่ภาษาไทย
คงเป็นคำมาแต่ภาษาสันสกฤตหรือภาษาเขมร (ฝรั่งเรียกว่าภาษา “บาลี”) ได้
ลองค้นดูในหนังสือพจนานุกรมภาษาบาลีของอาจารย์ชิลเตอร์ พบคำ “กลโ”
Kalaho มีอยู่ในนั้น แปลความว่า “วิวาท” Quarrel อย่าง ๑ ว่า
“วุ่นวาย” Stifle อย่าง ๑ ว่า “รบประจัญบาน” Battle อย่าง ๑
ดูสมกับที่เอามาใช้เป็นชื่อกรมฝ่ายทหาร ในพจนานุกรมนั้นมีอีกคำหนึ่งว่า
“มหาย” Mahadaya แปลความว่า “เมตตาสงสาร” Very Compassionate
อย่าง ๑ “กรุณา” Very Merciful อย่าง ๑ ดูสมกับที่เอามาใช้เป็นชื่อ
กรมฝ่ายพลเรือน แต่คำพลัมภังมีเพียงคำเงื่อนในพจนานุกรมเป็น ๒ ศัพท์
คือว่า “พลัม” Balam แปลว่า Strenghs, Pourer, Force ถ้วนหมายความว่า
กำลังอย่าง ๑ อีกนัยหนึ่งแปลว่า “ทหารบก” Army หรือ “กองทหาร”
Troop และในพจนานุกรมมีอีกคำหนึ่งว่า “อัมโ” Ambho แปลว่า “ก้อน

กรวด” Pebble ถ้าเอา ๒ คำนี้เข้าสนธิกันเป็น “พลัมโก” ดูใกล้เคียงกับคำพลัมกัง ประหลาดอยู่ที่ตามกฎหมายทำเนียบศักดิ์นา มีกรมพลัมกังอยู่ในกระทรวงมหาดไทยและในกระทรวงกลาโหม เจ้ากรมพลัมกังมหาดไทยเป็นที่พระยาจำเอนบตีและเจ้ากรมพลัมกังกลาโหมเป็นที่พระยาศรีเสาวราชภักดี ฉะนั้นได้เคยสืบถามพวกข้าราชการชั้นเก่าในกระทรวงมหาดไทยว่ากรมพลัมกังนั้นแต่เดิมมีหน้าที่อย่างไร เขาบอกว่ากรมพลัมกังนั้นกล่าวกันมาว่าแต่โบราณเป็นเจ้าหน้าที่สำหรับคุมปืนใหญ่ ถ้าเช่นนั้นชื่อกรมพลัมกังก็อาจจะมาแต่คำ “พลัมโก” ที่ในพจนานุกรมแปลคำ “อัมโก” ว่า “ก้อนกรวด” อาจหมายถึงวัตถุที่ใช้เป็นกระสุนของปืนใหญ่ชั้นเดิมก็เป็นได้ ความที่สันนิษฐานมาเป็นวินิจฉัยมูลของคำ “กลาโหม” “มหาดไทย” และ “พลัมกัง” ว่ามาแต่อะไร

ยังมีวินิจฉัยที่ควรกล่าวต่อไปถึงเหตุที่เอาคำ “กลาโหม” กับ “มหาดไทย” มาใช้เป็นชื่อกรม อธิบายข้อนี้มีอยู่ในหนังสือพระราชพงศาวดารสมัยกรุงศรีอยุธยาฉบับในกฎหมายทำเนียบศักดิ์นาประกอบกันว่า เมื่อ พ.ศ. ๑๙๔๘ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถโปรดให้กำหนดข้าราชการเป็น “ฝ่ายทหาร” และ “ฝ่ายพลเรือน” ทรงตั้งตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีขึ้น ๒ คน คือเจ้าพระยามหาเสนาบดี ให้เป็นหัวหน้าข้าราชการฝ่ายทหารคน ๑ เจ้าพระยาจักรีให้เป็นหัวหน้าข้าราชการฝ่ายพลเรือนคน ๑ ผู้ช่วย Staff ของอัครมหาเสนาบดีฝ่ายทหารรวมเข้าเป็นกรม ให้เรียกว่า “กรมกลาโหม” ผู้ช่วยของอัครมหาเสนาบดีฝ่ายพลเรือนก็รวมเป็นกรมเช่นเดียวกัน ให้เรียกว่ากรมมหาดไทย จึงมีกรมกลาโหมและกรมมหาดไทยเกิดขึ้นด้วยประการฉะนี้ เพิ่งมาบัญญัติให้เรียกกรมที่มีเสนาบดีเป็นผู้บัญชาการว่า “กระทรวง” (ตรงกับ Ministry) เมื่อรัชกาลที่ ๕

บางทีจะมีนักเรียนประวัติศาสตร์อยากรู้ว่า เมื่อก่อนสมเด็จพระบรม-
ไตรโลกนาถทรงกำหนดข้าราชการให้เป็นฝ่ายทหารและพลเรือนนั้น ระเบียบ
การปกครองในกรุงศรีอยุธยาเป็นอย่างไร ข้อนี้นี้มีเค้าเงื่อนอยู่ในหนังสือ
พงศาวดารและกฎหมายเก่า พอจะเก็บความมาแสดงได้ ธรรมชาติการปกครอง
บ้านเมืองมีข้อสำคัญอันเป็นหลัก ๒ อย่าง คือเวลาที่มีข้าศึกศัตรูมาแต่ภายนอก
ชาวบ้านต้องช่วยกันรบพุ่งต่อสู้ศัตรูอย่าง ๑ เวลาบ้านเมืองเป็นปกติ ชาวเมือง
ต้องช่วยกันทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญสุขอย่าง ๑ การต่อสู้ศัตรูภายนอกทรง
กับการทหาร การทำนุบำรุงบ้านเมืองทรงกับการพลเรือน การทั้ง ๒ อย่างนี้
มีสำหรับบ้านเมืองมาแล้วแต่ดึกดำบรรพ์ วิธีการปกครองบ้านเมืองใหญ่น้อย
ถึงระเบียบจะผิดกันประการใดก็คงจะอยู่ในหลัก ๒ อย่างที่ว่ามาด้วยกันทั้งหมด
ว่าเฉพาะระเบียบชั้นเดิมของกรุงศรีอยุธยาในการทหารมีกฎหมายบังคับว่า
บรรดาชายฉกรรจ์ (ตั้งแต่อายุ ๑๘ ปีจนถึง ๖๐ ปี) เว้นแต่พระภิกษุ มีหน้าที่
ต้องช่วยกันรบศัตรูภายนอกตามความสามารถแห่งตนหมดทุกคน (เป็น
Universal Service) เนื่องต่อหน้าทีนั้นจึงมีกฎหมายบังคับว่า ผู้ชายทุกคน
เมื่ออายุเข้าเขตฉกรรจ์ต้องไปลงชื่อในทะเบียนที่กรมสัสติ มีสังกัดในกรม
Regiments ต่าง ๆ อันมีมูลนายสำหรับปกครองบังคับบัญชาและเรียกระดม
นำไปรบพุ่งในเวลาเกิดศึกสงคราม ก็ศึกสงครามนาน ๆ จะมีครั้งหนึ่ง บ้าน
เมืองโดยปกติมีการส่วนทำนุบำรุง คือ ฝ่ายพลเรือนมากกว่าทหาร จึงให้กรม
ต่าง ๆ มีหน้าที่ทำการงานทางฝ่ายพลเรือนในเวลาว่างสงคราม ว่าโดยย่อคือ
คนพวกเดียวกันนั่นเอง ทั้งนายไพร่ ต้องทำราชการทั้งเป็นทหารและพลเรือน
สุดแต่มีการฝ่ายไหนเป็นสำคัญ เมื่อก่อนตั้งระเบียบราชการเป็นฝ่ายทหารและ
ฝ่ายพลเรือนนั้น ในราชการพลเรือนมีกรมใหญ่ ๔ กรม คือ “กรมเมือง”

เป็นพนักงานปกครองท้องที่และปราบโจรผู้ร้ายกรม ๑ “กรมวัง” เป็นพนักงานศาลยุติธรรม (ที่เรียกว่ากรมวัง เพราะแต่โบราณพระเจ้าแผ่นดินทรงพิพากษาคดี โรงศาลอยู่ในพระราชวัง หัวหน้ากรมวังได้ว่าโรงศาล อย่างเป็น Minister of Justice ด้วย) กรม ๑ “กรมพระคลัง” เป็นพนักงานเก็บทรัพย์สินสมบัติของแผ่นดินกรม ๑ “กรมนา” เป็นพนักงานบำรุงกสิกรรมกรม ๑ หัวหน้า ๔ กรมนี้เห็นจะเรียกว่า “จตุสดมภ์” มาแต่เดิม มีศักดิ์เสมอกันทั้ง ๔ คน เป็นใหญ่ยิ่งกว่าข้าราชการทั้งปวง เมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงกำหนดราชการให้เป็นฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือน มีอัครมหาเสนาบดีเป็นหัวหน้าฝ่ายละคนนั้น ไม่ใช่แบ่งข้าราชการเป็นทหารพวก ๑ เป็นพลเรือนพวก ๑ อย่างทุกวันนี้ ข้าราชการทั้ง ๒ ฝ่ายยังมีหน้าที่ต้องทำทั้งการทหารและการพลเรือนด้วยกันอยู่อย่างเดิม ชื่อนี้จะพึงเห็นได้ในหนังสือพงศาวดารเมื่อกล่าวถึงการศึกษาสงครามปรากฏชื่อข้าราชการทั้งฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือนเป็นแม่ทัพนายกองสมทบทุกคราว ตัวแม่ทัพที่ในพงศาวดารเชิดชูเกียรติคุณว่าเป็นอย่างวิเศษ เช่น เจ้าพระยาโกษา(ขุนเหล็ก) ที่ไปตีเมืองพม่าครั้งรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชก็ตี เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก (คือพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) ครองกรุงธนบุรีก็ตี เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ในรัชกาลที่ ๓ ก็ตี ล้วนมีตำแหน่งเป็นข้าราชการฝ่ายพลเรือนทั้งนั้น แม้ที่สุดเมื่อยกกองทัพไปรบพวกข่อในรัชการที่ ๕ เจ้าพระยาภูธราภัยและเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงแม่ทัพ ก็เป็นข้าราชการพลเรือน วิธีที่ข้าราชการฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือนสมทบกันในการทำศึกเพิงเล็กเมื่อตั้งพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารใน พ.ศ. ๒๔๔๘ แต่นั้นข้าราชการฝ่ายทหารกับข้าราชการฝ่ายพลเรือนจึงแยกหน้าที่ขาดจากกัน

หากจะมีใครถาม ว่าข้าราชการทั้งฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือนยังต้องสมทบรพุงข้าศึกอยู่อย่างเดิมต่อมา ที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงตั้งตำแหน่ง อัครมหาเสนาบดีฝ่ายทหารและอัครมหาเสนาบดีฝ่ายพลเรือนชั้นนั้นเพื่อประโยชน์อันใด ข้อนี้พิจารณาในเรื่องพงศาวดารและในกฎหมายเก่า ประกอบกับขนบธรรมเนียมที่มีสืบมาภายหลังเห็นว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงจัดการอย่างนั้นเพื่อประโยชน์ ๒ อย่างคือ เพื่อควบคุมการปกครองตามหัวเมือง To control the provincial Administrations อย่าง ๑ เพื่อประสานงานในรัฐบาลกลาง To co-ordinate the Central Administrations อย่าง ๑ มีอธิบายดังจะกล่าวต่อไป

การปกครองแต่โบราณถืออาณาเขต “เมือง” (ซึ่งเดี๋ยวนี้เรียกว่า “จังหวัด”) เป็น “หน่วย” Unit และถือเอาการฝ่ายทหารคือที่จะรบพุ่งป้องกันบ้านเมืองเป็นใหญ่ แต่ละเมืองกำหนดเหมือนกับเป็นที่ตั้งกองพลอันหนึ่ง เกิดศึกเมื่อใดเจ้าเมืองก็เป็นนายพลนำทหารออกรบพุ่ง ข้อนี้พึงสังเกตได้ในการทำเนียบราชทินนามของเจ้าเมืองชั้นเก่า ซึ่งเป็นนายทหาร ชื่อเป็นนายทหารแทบทั้งนั้น ยกตัวอย่างดังเช่น เจ้าเมืองนครราชสีมา เป็นพระยากำแหงสงคราม เจ้าเมืองกำแพงเพชร เป็นพระยารามณรงค์สงคราม เจ้าเมืองราชบุรี เป็นพระอมรินทรภุชชัย เป็นต้น เวลาบ้านเมืองว่างศึกสงคราม เจ้าเมืองก็เป็นหัวหน้าในการพลเรือนทำนุบำรุงบ้านเมือง ก็หัวเมืองมีมากด้วยกัน และผู้เป็นเจ้าเมืองมีความสามารถต่างกัน ความเป็นไปในหัวเมืองคงเลวบ้างดีบ้างต่าง ๆ กัน จึงทรงตั้งอัครมหาเสนาบดีกลาโหมขึ้นสำหรับตรวจตราว่ากล่าวการฝ่ายทหาร อัครมหาเสนาบดีมหาดไทย สำหรับตรวจตราว่ากล่าวการฝ่ายพลเรือนทั่วทุกหัวเมืองในพระราชอาณาเขต ข้อนี้มีในหนังสือเรื่องเมืองไทยที่มองซิเออเดอลาตูแบร์ ราชทูตฝรั่งเศส ซึ่งเข้ามาเมื่อ พ.ศ.

๒๒๓๐ พรรณนาวิธีการปกครองในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ก็ว่า
 เสนาบดีกลาโหมว่าการฝ่ายทหารและเสนาบดีมหาดไทยว่าการพลเรือนตามหัว
 เมืองทั่วทั้งพระราชอาณาเขต หรือถ้าว่าอีกอย่างหนึ่งยังใช้แบบที่สมเด็จพระ
 บรมไตรโลกนาถทรงตั้งสืบมาจนรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แต่เมื่อ
 สมเด็จพระนารายณ์สวรรคต พระเพทราชาซึ่งได้ราชสมบัติ พวกข้าราชการ
 ที่รังเกียจพระเพทราชาพากันชักชวนเจ้าเมืองนครราชสีมาและเจ้าเมืองนครศรี-
 ธรรมราชให้ตั้งแข็งเมือง ต้องรบพุ่งกันมากจึงปราบลงได้ แต่นั่นคงเป็น
 เพราะสมเด็จพระเพทราชาไม่ไว้วางพระราชหฤทัยในอัครมหาเสนาบดีเห็นว่า
 มีอำนาจมากเกินไป จึงเปลี่ยนประเพณีเดิมแบ่งหัวเมืองออกเป็น ๒ ภาค บรรดา
 หัวเมืองข้างฝ่ายเหนือ ให้มหาดไทยบังคับบัญชาทั้งในการฝ่ายทหารและ
 พลเรือน หัวเมืองฝ่ายใต้ก็ให้กรมกลาโหมบังคับบัญชาทั้งการฝ่ายทหารและ
 พลเรือนเช่นเดียวกัน การบังคับบัญชาหัวเมืองจึงแยกกันโดยเอาท้องที่เป็นหลัก
 เท่านั้นมา ถึง พ.ศ. ๒๒๗๖ เมื่อพระเจ้าบรมโกศจะได้ราชสมบัติต้องรบกับ
 เจ้าฟ้าอภัย เจ้าฟ้าปรเมศร์เป็นศึกกลางเมือง ดังกล่าวมาแล้วในคำตอบตอน
 อื่นในพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ อ้างว่าครั้งนั้นเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีกลาโหม
 มีความผิด (จะผิดอย่างไรหาปรากฏไม่) พระเจ้าบรมโกศจึงตรัสสั่งให้ย้ายการ
 บังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายใต้จากกรมกลาโหมไปขึ้นในเจ้าพระยาอานาญบริรักษ์
 ซึ่งเป็นผู้มีบำเหน็จความชอบและโปรดฯ ให้ว่าการกรมพระคลังด้วย แต่นั่น
 หัวเมืองฝ่ายใต้ก็ไปขึ้นอยู่ในกรมพระคลังมาจนตลอดสมัยกรุงศรีอยุธยาและ
 สมัยกรุงธนบุรี ครั้นถึงรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระ-
 พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ ให้ย้ายการบังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายใต้กลับไปขึ้น
 กรมกลาโหมตามเดิม แต่ให้หัวเมืองท่าคงขึ้นอยู่ในกรมพระคลัง (ถึงขั้นนี้มัก

เรียกกันว่า “กรมท่า”) หัวเมืองทั้งปวงก็แยกกันขึ้นอยู่ใน ๓ กรมสืบมาจนในรัชกาลที่ ๕ จึงเปลี่ยนลักษณะการบังคับบัญชาหัวเมืองให้กลาโหมบังคับบัญชาฝ่ายทหาร และให้มหาดไทยบังคับบัญชาฝ่ายพลเรือนทุกหัวเมืองทั่วทั้งพระราชอาณาเขต ถ้าว่าอีกนัยหนึ่งก็คือกลับไปใช้แบบเดิม ซึ่งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงตั้งไว้นั่นเอง

ส่วนที่ว่าเพื่อประโยชน์ประสานงานในรัฐบาลกลางนั้น เดิมมีจุฬาสตมภ์ กรมเมือง, วัง, คลัง, นา เป็นหัวหนาราชการในกรมใด จุฬาสตมภ์กรมนั้นก็กราบบังคมทูล พระเจ้าแผ่นดินต้องทรงพระราชดำริประสานงานกรมต่าง ๆ ให้เข้านโยบายอันเดียวกัน คงเป็นการลำบากแก่พระองค์มาก เมื่อตั้งตำแหน่ง อัครมหาเสนาบดี จึงตั้งคณะข้าราชการผู้ใหญ่เป็น “ลูกขุน ณ ศาลา” (ทำนอง Cabinet Council) ขึ้นด้วยพร้อมกัน อัครมหาเสนาบดีมหาดไทยเป็นนายกคณะลูกขุนฝ่ายพลเรือน อัครมหาเสนาบดีกลาโหมเป็นนายกคณะลูกขุนฝ่ายทหาร เวลาที่มีราชการที่ต้องคิดวินิจฉัยเกิดขึ้นให้คณะลูกขุนประชุมปรึกษากันก่อน อัครมหาเสนาบดีทำความเห็นตามที่ได้ปรึกษากันนั้นขึ้นกราบบังคมทูล การที่จัดนี้ถ้าว่าอีกนัยหนึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงเปลื้องพระราชภาระ ส่วนการขึ้นต้องคิดประสานวินิจฉัยต่าง ๆ ไปให้เป็นหน้าที่ของคณะลูกขุน ณ ศาลาปรึกษากันก่อนแล้วนำความขึ้นกราบบังคมทูลเพื่อจะได้ทรงพระราชวินิจฉัยและดำรัสสั่งสะดวกขึ้น ความที่กล่าวมานี้มีหลักฐาน เห็นได้ด้วยมีศาลาลูกขุนฝ่ายขวาสำหรับประชุมลูกขุนทหารหลัง ๑ ศาลาลูกขุนฝ่ายซ้ายสำหรับประชุมลูกขุนพลเรือนหลัง ๑ ที่ในพระราชวังทั้งที่พระนครศรีอยุธยาและในกรุงเทพฯ นี้ และยังมีหลักฐานอีกอย่างหนึ่งที่แบบจดหมายเหตุบอกหัวเมืองแต่ก่อนขึ้นต้นว่า “ขอให้นำความขึ้นเสนอต่อ พณฯ หัวเจ้าท่านลูกขุนศาลา”

จนถึงทุกฉบับ ยังใช้แบบนี้อยู่จนเวลาแรกฉันเข้าบัญชาการกระทรวงมหาดไทย

ว่าต่อไปถึงอำนาจอัครมหาเสนาบดีกลาโหม มหาดไทย ที่มีในราชธานี พิจารณาตามหลักฐานปรากฏ ดูเป็นแต่่นายกคณะลูกขุนตั้งอธิบายที่กล่าวมาแล้ว ไม่มีอำนาจที่จะบังคับบัญชากรมอื่น ๆ นอกจากในกรมกลาโหมหรือมหาดไทย “แต่มีหน้าที่หมายสั่งราชการ” ต่าง ๆ เป็นต้นว่า พระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จไปไหนก็ดีหรือจะทำการพระราชพิธีอย่างใด ๆ ก็ดี กรมวังเป็นต้นรับสั่งเขียน “หมายรับสั่ง” ส่งไปยังมหาดไทยและกลาโหม มหาดไทยก็ “ตัดหมาย” คือคัดแยกเฉพาะการอย่างใดอันเป็นหน้าที่ของกรมฝ่ายพลเรือนกรมใดส่งไปยังกรมนั้น ๆ กลาโหมก็ตัดหมายส่งกรมฝ่ายทหารเช่นเดียวกัน แล้วคอยตรวจให้รู้ว่าการนั้นได้กระทำตามสั่ง หน้าที่หมายสั่งราชการทำมาจนจัดแก้ไขวิธีการปกครองเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ ฉะนั้นเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยจึงได้ส่งไปยังกระทรวงวังให้สั่งแต่กระทรวงเดียว

มูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทย

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ทรงแสดงเป็นปาฐกถา ที่สามัคยาจารย์

เมื่อวันที่ ๒๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๑

๑. เมื่อ ข้าพเจ้ามาแสดงปาฐกถาในสามัคยาจารย์สถานคราวก่อน ได้แสดงลักษณะการปกครองประเทศไทยแต่โบราณ ปาฐกถานั้นข้างตอนท้ายกล่าวถึงประเพณีการปกครองคณะสงฆ์ ข้าพเจ้าได้คิดใคร่จะแสดงถึงเรื่องสร้างวัดด้วย แต่ในเวลานั้นยังไม่สะดวกใจ ด้วยมีข้อสงสัยในมูลเหตุแห่งการสร้างวัดอยู่บางข้อ คิดค้นหาอธิบายยังไม่ได้จึงต้องระงับไว้ ครั้นถึงฤดูแล้งเมื่อตอนปลายปีที่ล่วงมา ข้าพเจ้าได้มีโอกาสขึ้นไปถึงเมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย อีกครั้งหนึ่ง นับเป็นครั้งที่ ๓ ไปคราวนี้ประจวบเวลาเขาต่างที่โบราณสถานต่างๆ ไว้อย่างเกลี้ยงเกลาตั้งแต่เตรียมรับเสด็จ ฯ อาจตรวจตราพิจารณา ดูได้ถนัดกว่าเมื่อไปแต่หนหลัง เป็นเหตุให้เข้าใจว่าได้รับความรู้ข้อซึ่งยังสงสัยอยู่แต่ก่อนพอจะประกอบอธิบายมูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทยได้ตลอดเรื่อง คิดว่าจะแต่งหนังสือแสดงเรื่องนี้เสนอต่อเพื่อนนักเรียนโบราณคดี ก็พอพระองค์เจ้าธานีนิวัต* เสด็จมาชวนข้าพเจ้าให้แสดงปาฐกถาที่สามัคยาจารย์ในปีนี้อีก เห็นเป็นโอกาสอันสมควรจึงได้นำเรื่องสร้างวัดในประเทศไทยมาแสดงเป็นปาฐกถาให้ท่านทั้งหลายฟังในวันนี้

* พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร

๒. ตามตำนานของพระพุทธศาสนา ว่าในสมัยพุทธกาล เมื่อสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วทรงสั่งสอนเวไนยสัตว์ในมัชฌิมประเทศอยู่นั้น ผู้ที่ถือพระพุทธศานานับถือวัตถุทั้ง ๓ ว่าเป็นหลักของพระศาสนา คือ “พระพุทธเจ้า” ๑ “พระธรรม” ๑ และ “พระสงฆ์” ๑ เพราะวัตถุทั้ง ๓ นี้ประกอบกัน ถ้าขาดแต่อย่างหนึ่งอย่างใดก็ไม่มีพระพุทธศาสนาได้ พระพุทธเจ้าเป็นผู้ตรัสรู้พระธรรมนำมาสั่งสอนแก่คนทั้งหลาย ถ้าไม่มีพระพุทธเจ้า ก็ไม่มีใครพบพระธรรม หรือแม้ในปัจจุบันนี้ ถ้าพากันลืมพระพุทธเจ้าเสีย พระธรรมก็จะตกต่ำไม่เป็นศาสนา ถ้าหากไม่มีพระธรรม พระพุทธเจ้าก็ไม่มีขึ้นได้ หรือแม้ในปัจจุบันนี้ถ้าพากันเลิกนับถือพระธรรมเสีย พุทธเจดีย์ทั้งหลายก็จะกลายเป็นอย่างศาลเจ้า พระสงฆ์ก็จะผิดกับบุคคลสามัญเพียงที่นุ่งห่มผ้าเหลืองหาเป็นศาสนาไม่ ถ้าขาดพระสงฆ์ พระพุทธเจ้าตรัสรู้พระธรรมก็จะได้ประโยชน์แต่พระองค์ ไม่สามารถจะประกาศตั้งศาสนาให้เป็นประโยชน์แก่เวไนยสัตว์ทั้งหลาย หรือถ้าว่าอย่างทุกวันนี้ ถ้าไม่มีพระสงฆ์รักษาพระศาสนาสืบมาแล้ว ชาวเราก็จะหารู้จักพระพุทธศาสนาไม่ วัตถุทั้ง ๓ อาศัยกันดังกล่าวนั้น จึงเรียกรวมกันว่า “พระไตรสรณคมน์” แปลว่าวัตถุที่ควรระลึกถึง ๓ อย่าง หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “พระรัตนตรัย” แปลว่าดวงแก้วทั้ง ๓ เพราะเนื่องเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันดังอธิบายมา

๓. ก็แล้ววัตถุทั้ง ๓ นี้มีสภาพผิดกัน พระพุทธเจ้าเมื่อเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วไม่มีบุคคลผู้หนึ่งจะเป็นแทนได้ พระธรรมนั้นเล่าถ้าไม่มีผู้ศึกษาทรงจำไว้ได้ก็เป็นอันตรธานไป ส่วนพระสงฆ์นั้นก็คงอยู่มาได้ด้วยมีผู้บวชสืบสมณวงศ์ต่อมา เพราะสภาพต่างกันอย่างว่ามานี้ เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับ-

ขันธปรินิพพาน จึงเกิดมีเจดีย์วัดๆ ในพระพุทธศาสนาสำหรับสักการบูชาแทนองค์พระพุทธเจ้าขึ้นก่อน พุทธเจดีย์มีหลายอย่าง จะกล่าวแต่ที่เป็นตัวมูลเหตุแห่งการสร้างวัด คือตามประเพณีอันมีมาในอินเดียตั้งแต่ก่อนพุทธกาลถ้าผู้ทรงคุณธรรมในศาสนาถึงมรณภาพลง เมื่อเผาศพแล้วย่อมเก็บอัฐิธาตุบรรจุไว้ในสถูป (ที่เรามักเรียกกันว่าพระเจดีย์) สร้างขึ้นตามกำลังของเจ้าภาพ มีตั้งแต่เพียงเป็นกองดินขึ้นไปจนถึงสร้างเป็นปึกแผ่นแน่นหนา โดยประณีตบรรจง เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จเข้าพระนิพพานถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระแล้ว กษัตริย์แลมหาพราหมณ์อันเป็นเจ้าเมืองต่างๆ ซึ่งนับถือพระพุทธเจ้าขอแบ่งพระบรมธาตุไปสร้างพระสถูปบรรจุไว้ให้มหาชนในเมืองของตนสักการบูชา ๘ แห่งด้วยกัน ครั้นต่อมาเมื่อถึงสมัยพระเจ้าอโศกได้เป็นพระเจ้าราชาธิราช ทรงเลื่อมใสทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้รุ่งเรืองแพร่หลายในอินเดียตลอดจนถึงนานาประเทศ พระเจ้าอโศกมหาราชให้รวบรวมพระบรมธาตุมาจากที่ซึ่งบรรจุไว้แต่เดิม เอามาแบ่งเป็นส่วนละน้อยๆ แจกประทานไปให้สร้างพระสถูปบรรจุไว้เป็นที่สักการบูชาตามบรรดาบ้านเมืองและประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนา ในตำนานกล่าวว่ถึง ๘๔,๐๐๐ แห่ง ซึ่งควรสันนิษฐานแต่ว่ามากจนนับไม่ถ้วนว่าก็แห่ง และพึงสันนิษฐานได้ต่อไปว่าเมื่อเกิดมีพระเจดีย์ที่ประดิษฐานพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้าสร้างขึ้น ณ ที่แห่งใดที่แห่งนั้นพวกพุทธศาสนิกชนก็ย่อมพากันไปสักการบูชา และช่วยกันพิทักษ์รักษาอยู่เนืองนิจ ทั้งมีผู้เลื่อมใสศรัทธาก่อสร้างเครื่องอุปกรณ์ต่าง ๆ เพิ่มพูนขึ้นตามกำลังของประชมชน ณ ที่แห่งนั้นๆ จึงเริ่มเกิดวัดขึ้น ณ ที่ต่างๆ ด้วยประการฉะนี้ วัดขึ้นเท่าที่สุกที่ปรากฏในประเทศสยามนี้ เช่น พระปฐมเจดีย์เป็นต้นก็เกิดมีขึ้นโดยปริยายอย่างแสดงมา

ส่วนประวัติของพระธรรมนั้น เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระสงฆ์พุทธสาวกที่เป็นผู้ใหญ่ชวนกันประชุมทำการ “สังคายนา” รวบรวมร้อยกรองพระวินัยและพระธรรมซึ่ง พระพุทธเจ้า ได้ ทรงบัญญัติตรัสสอน ท่องบ่นทรงจำไว้แล้วส่งสอนสานุศิษย์ให้ทรงจำต่อกันมา ก็แต่การรักษาพระธรรมนั้นเพราะชั้นเดิมใช้วิธีท่องจำมิได้จดลงเป็นตัวอักษร ท่านผู้เป็นพุทธสาวกที่ได้เคยฟังพระพุทธเจ้าทรงส่งสอนย่อมเข้าใจพระบรมพุทธานุญาตอยู่ การท่องจำและสวดสาธยายพระธรรมวินัย เป็นแต่เหมือนอย่างจำหวัชข้อไว้มิให้ลืม ครั้นจำเนียรกาลนานมาเมื่อท่านผู้เคยเป็นพุทธสาวกหมดตัวไป พระสงฆ์ชั้นสานุศิษย์ได้เป็นคณาจารย์ส่งสอนสืบต่อกันหลายชั่วบุรุษมา ความเข้าใจอธิบายพระธรรมวินัยก็เกิดแตกต่างกัน ได้ประชุมสงฆ์ทำสังคายนาอีกครั้งหนึ่ง ความเห็นก็ไม่ปรองดองกันได้ พระสงฆ์ในอินเดียจึงเกิดถือคติต่างกันไปเป็น ๒ จำพวก คติของจำพวกหนึ่งได้นามว่า “เถรวาท” คือถือลัทธิแต่ที่เชื่อว่าพระเถระผู้เป็นพุทธสาวกได้ทำสังคายนาเมื่อครั้งแรก ไม่ยอมถืออธิบายของคณาจารย์ในชั้นหลัง คติของอีกพวกหนึ่งได้นามว่า “อาจริยวาท” คือถือทั้งลัทธิเดิมและอธิบายของอาจารย์ ด้วยพระสงฆ์จำพวกหลังมีหลายคณะจำนวนมากกว่าพวกก่อน จึงได้นามว่า “มหาสังฆิกะ” อีกอย่างหนึ่งเมื่อพระเจ้าอโศกมหาราช ทรงอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนาใน ทรงเลื่อมใสพระสงฆ์ที่ถือลัทธิเถรวาท มีพระราชประสงค์จะกำจัดพวกถือลัทธิอาจริยวาทเสีย แต่กำจัดไม่ได้หมดด้วยมีมากนัก พระเจ้าอโศกจึงให้ประชุมสงฆ์ทำสังคายนาพระธรรมวินัยตามลัทธิเถรวาทอีกครั้ง ๑ นับเป็นครั้งที่ ๓ ซึ่งพระสงฆ์ท่องบ่นทรงจำไว้ในภาษาบาลี ครั้นเมื่อล่วงรัชสมัยของพระเจ้าอโศก

มหาราชมาประมาณ ๖๐๐ ปี* มีพระเจ้าแผ่นดินครองนครราชวงศ์ข้างฝ่ายเหนือแห่งประเทศอินเดีย ทรงพระนามว่าพระเจ้ากนิษกะได้เป็นพระเจ้าราชาธิราชแลอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนาด้วยกับพระเจ้าอโศกมหาราช แต่ไปทรงเลื่อมใสพระสงฆ์ซึ่งถือลัทธิอาจริยวาท ให้ชุมนุมสงฆ์ทำสังคายนาพระธรรมวินัยอีกครั้ง ๑ แล้วให้แปลงพระธรรมวินัยจากภาษาบาลีเป็นภาษาสันสกฤตด้วยการถือพระพุทธศาสนาในอินเดียจึงแยกกันเป็น ๒ ลัทธิเด็ดขาดแต่นั้นมา ลัทธิซึ่งเกิดขึ้นทางฝ่ายเหนือได้นามว่า “มหายาน” ถือตามคติอาจริยวาทและรักษาพระธรรมวินัยไว้เป็นภาษาสันสกฤต ลัทธิเดิมซึ่งเกิดขึ้นข้างฝ่ายใต้ได้นามว่า “สาวกยาน” หรือ “หินยาน” ถือลัทธิอย่างครั้งพระเจ้าอโศกและคงรักษาพระธรรมวินัยมาในภาษาบาลี ครั้นต่อมาพระสงฆ์ทั้ง ๒ จำพวกต่างเขียนพระธรรมวินัยลงเป็นตัวอักษรจัดเป็น ๓ ปีกฎ คือ พระวินัย พระสูตร และพระปรมัตถ์ เรียกรวมกันว่า “พระไตรปิฎก” มีทั้งเป็นภาษาสันสกฤตและภาษาบาลีสืบมา

ประวัติส่วนพระสงฆ์นั้น เมื่อครั้งพุทธกาลบรรดาผู้ที่เป็นพระภิกษุสงฆ์ล้วนจำนงจะบวชตนอยู่ตลอดชีวิตทั้งนั้น ที่ประสงค์จะออกบวชแต่ชั่วคราวหาไม่ การที่สึกหาลาพรตในชั้นพุทธกาลล้วนแต่ด้วยเหตุให้จำเป็น นานๆ จึงมีสักครั้งหนึ่ง วัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ในครั้งพุทธกาลนั้นก่อนวัตรตามพุทธประเพณี คือไม่อยู่ประจำ ณ ที่แห่งหนึ่งแห่งใด ในฤดูแล้งเวลาเดินทางได้สะดวกก็ชวนกันแยกย้ายไปเที่ยวสั่งสอนพระพุทธศาสนาตามบ้านเมืองน้อยใหญ่หรือมิฉะนั้นก็ปลีกไปเที่ยวหาที่สงัด บำเพ็ญวิปัสสนาญาณชำระจิตของตนให้

* ปัจจุบันเชื่อกันว่าประมาณ ๓๐๐ กว่าปี เพราะพระเจ้ากนิษกะครองราชย์ในพุทธศตวรรษที่ ๑ และพระเจ้าอโศกครองราชย์ในปลายพุทธศตวรรษที่ ๓

ผ่องใสพ้านกิลเลศ ต่อถึงฤดูฝนจะเดินทางไม่ได้สะดวก จึงรวมกันเข้าวัดสวดมนต์พักอยู่ในบ้านในเมืองจนกว่าจะถึงฤดูแล้ง ก็เที่ยวไปใหม่ อาศัยประเพณีเช่นว่ามา จึงมีผู้ศรัทธาถวายที่ “อาราม” (แปลว่าสวน) เช่นที่เรียกว่า “เขตวนาราม” และ “บุพพาราม” เป็นต้น ให้เป็นที่ประทับของพระพุทธรเจ้า และเหล่าพระสงฆ์พุทธสาวก สำหรับจะได้ยับยั้งอยู่ในบ้านเมืองเมื่อฤดูฝน หากเป็นที่อยู่ประจำของพระสงฆ์เหมือนอย่างวัดในประเทศของเราทุกวันนี้ไม่ อันวัดเป็นที่พระสงฆ์อยู่ประจำเกิดมีขึ้นในอินเดียต่อขึ้นหลังจากว่าตามโบราณวัตถุที่ตรวจพบ มักสร้างกุฏิสงฆ์ขึ้นในบริเวณมหาพุทธเจดีย์สถาน ดังเช่นที่ในบริเวณพระธรรมิกเจดีย์ ณ ตำบลมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี ซึ่งเป็นที่พระพุทธรองค์ทรงแสดงปฐมเทศนานั้นเป็นต้น หรือมิฉะนั้นก็ทำเป็นที่สำหรับบำเพ็ญสมณธรรมไว้ในถ้ำ เช่นที่ถ้ำเอลลอร่า ในแขวงไฮดราบาดเป็นต้น ในที่เช่นกล่าวนามามีรอยรากกุฏิและห้องที่สำนักสงฆ์ปรากฏอยู่เป็นอันมาก ในประเทศสยามก็มีคล้ายกันเช่นที่ลานพระปฐมเจดีย์ ข้าพเจ้าได้ลองให้ชุดเนินดินดูแห่งหนึ่งที่ริมถนนชาวพระ ก็พบรากห้องกุฏิพระสงฆ์แต่โบราณ ถ้าสำหรับบำเพ็ญสมณธรรมก็มีในประเทศนี้ เช่นที่ถ้ำเขาสูงจังหวัดราชบุรี และถ้ำคูหาสวรรค์ ถ้ำเขาอกทะลุในจังหวัดพัทลุงเป็นต้น ในอินเดียที่มีพระสงฆ์อยู่รวมกันแต่โบราณอีกอย่างหนึ่ง (เห็นจะเกิดขึ้นเมื่อชนเขียนพระไตรปิฎกลงเป็นตัวอักษรแล้ว) เป็นทำนองมหาวิทยาลัยสำหรับเรียนธรรมในพระพุทธศาสนา เช่นที่เรียกว่าสำนัก นาลันทา อยู่ในแขวงเมืองปาตลีบุตรเป็นต้น ถึงกระนั้นก็สันนิษฐานว่าเป็นแต่ที่พระสงฆ์อาศัยสำนักอยู่ชั่วคราวทุกแห่ง ที่จะอยู่ประจำในที่แห่งนั้นตั้งแต่บวช หรือว่ามาจากที่อื่นแล้วเลยอยู่ประจำในที่แห่งนั้นจนตลอดอายุหาไม่ พระสงฆ์ยังคงถือวัตรปฏิบัติอย่างในครั้งพุทธกาล คือเที่ยว

จารึกไปเพื่อสอนพระพุทธศาสนา หรือแสวงหาโมกขธรรม ไม่อยู่ประจำที่
ต่อมาอีกช้านาน

๔. การที่พระพุทธศาสนามาประดิษฐานยังประเทศสยามนี้มีหลักฐาน
ปรากฏว่ามาหลายคราว ชั้นเดิมประมาณว่าเมื่อก่อน พุทธศักราช ๕๐๐ ปี พวก
ชาวมัชฌิมประเทศ (คืออินเดียตอนกลาง) ได้เชิญพระพุทธศาสนาลัทธิ
หินยานอย่างครั้งสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นประถม ความข้อนี้รู้ได้ด้วย
ภาษาที่จารึกพระธรรม เช่นปรากฏอยู่ที่พระปฐมเจดีย์ใช้ภาษาบาลี และ
เจดีย์วัดสุทัศน์พระพุทธรูปและพระธรรมจักรก็เป็นแบบอย่างในนครราชูอัน
เป็นที่ตั้งลัทธิ^๕ * ต่อมาเมื่อเกิดลัทธิมหายานขึ้นในคันธารราชูเมื่อครั้งพระ-
เจ้ากนิษกะ แล้วเจริญแพร่หลายในอินเดียเมื่อราว พ.ศ. ๙๔๒ ก็มีพวกชาว
อินเดียเชิญพระพุทธศาสนาอย่างลัทธิมหายานมาสั่งสอนทางประเทศเหล่านั้น มี
หลักฐานปรากฏว่าลัทธิมหายานเข้ามาสู่ประเทศสยาม ๒ ทาง คือมาจากกรุง
กัมพูชาทาง ๑ มาจากกรุงศรีวิชัยในเกาะสุมาตราแผ่มาเมืองนครศรีธรรมราช
ทาง ๑ ข้อที่กล่าวนี้มีจารึกพระธรรมเป็นภาษาสันสกฤตและรูปพระโพธิสัตว์
ซึ่งเกิดขึ้นในลัทธิมหายานปรากฏอยู่เป็นหลักฐาน ชาวประเทศสยามดูเหมือน
จะนับถือทั้ง ๒ ลัทธิด้วยกัน หรือนับถือลัทธิมหายานเป็นสำคัญยิ่งกว่าลัทธิ
หินยานซึ่งมาก่อนอยู่ช้านานหลายร้อยปี ข้อนี้มีหลักฐานที่พุทธเจดีย์ต่าง ๆ
ซึ่งสร้างในประเทศนี้เมื่อสมัยที่กล่าวมา สร้างตามคติมหายานแทบทั้งนั้น
พระธรรมก็ใช้รรณภาษาสันสกฤตจนแพร่หลาย ครั้นถึงสมัยเมื่อพระพุท-
ศาสนาที่ในอินเดียเสื่อมทรามลงด้วยแผ่นดินตกอยู่ในอำนาจพวกถือศาสนาอื่น
นานาประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาก็เริ่มขาดการคมนาคมในกิจศาสนา

* ข้อนี้หลักฐานทางด้านโบราณวัตถุสถานยังมีปรากฏน้อยอยู่

ประเทศอินเดียซึ่งเป็นครูเดิม ใช้แต่เท่านั้น เหล่าประเทศทางตะวันออกอันตั้งอยู่ริมชายทะเล ตั้งแต่แหลมมลายูข้างตอนใต้ไปจนเกาะสุมาตรา เกาะชวา ตลอดจนเมืองจามซึ่งเคยถือพระพุทธศาสนาแต่ก่อน ก็ถูกพวกแขกอาหรับมาบังคับชวนให้ไปเข้ารับถือศาสนาอิสลามเสียโดยมาก ประเทศที่ถือพระพุทธศาสนาในแคว้นจึงยังเหลืออยู่แต่ประเทศลังกา พม่า มอญ ถือลัทธิฮินยาน ส่วนประเทศสยามกับประเทศกัมพูชาถือลัทธิอย่างมหายาน ต่างพวกต่างถือมาตามลำพังตน* มาจนราว พ.ศ. ๑๖๙๖ พระเจ้าปรีกรมพหุ महाराज ได้ครองประเทศลังกา ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้ประชุมพระสงฆ์ทำสังคายนาพระธรรมวินัยในภาษาบาลีตามลัทธิฮินยาน แล้วจัดการปกครองสงฆมณฑลให้ศึกษาพระธรรมวินัยเฟื่องฟูขึ้น เกียรติคุณอันนั้นเลื่องลือมาถึงประเทศทางนี้ มีพระภิกษุสงฆ์ทั้งเขมร ไทย มอญ พม่า พวกนั้นไปศึกษาพระศาสนาในลังกาทวีป แล้วบวชแปลงเป็นลังกาวงศ์ นำลัทธิฮินยานอย่างลังกามาประดิษฐานยังประเทศเดิมของตน เมื่อราว พ.ศ. ๑๘๐๐ เท่านั้นมาประเทศสยามและกัมพูชาก็นับถือพระพุทธศาสนาอย่างลัทธิฮินยานลังกาวงศ์ กลับใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลีเป็นหลักพระธรรมวินัยสืบมาจนทุกวันนี้

๕. ได้กล่าวถึงตำนานการที่พระพุทธศาสนามาประดิษฐานในประเทศสยามแล้ว ทีนี้จะว่าถึงเรื่องสร้างวัดในประเทศสยามต่อไป มีความสำคัญข้อ ๑ ซึ่งผู้แต่งหนังสือแต่โบราณมิใคร่จะเอาใจใส่คือข้อที่มนุษย์พูดภาษาคิดกัน หนังสือที่แต่งแต่โบราณมักจะสมมติว่ามนุษย์ แม้จะต่างชาติต่างเมือง

* ปรากฏว่าในประเทศไทยนั้นนับถือพุทธศาสนาอย่างลัทธิมหายาน และเถรวาทหรือฮินยานทั้งสองอย่างปะปนกันอยู่

กันก็พูดเข้าใจกันได้ จะยกพอเป็นตัวอย่าง ดังเช่นเรื่องตำนานว่าด้วยการที่ พระพุทธศาสนา มาประดิษฐานในประเทศนี้ดังปรากฏอยู่ในหนังสือเรื่อง ศาสนวงศ์ กล่าวว่เมื่อครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชให้เที่ยวสอนพระพุทธศาสนา ตามนานาประเทศนั้น ทรงอาราธนาให้พระเถระ ๒ องค์ ชื่อว่าพระโสณะ องค์ ๑ พระอุตตระองค์ ๑ มาสอนพระศาสนาทางประเทศเหล่านี้ พระเถระ ๒ องค์นั้น เมื่อมาถึงมาแสดงพรหมชาลสูตรแก่ชาวประเทศนี้ ก็พากันเลื่อมใส ในพระพุทธศาสนา ซ่อนเมื่อมาคิดว่าพระเถระทั้ง ๒ ท่าน เป็นชาวอินเดีย (อุปมาเหมือนอย่างแขกแรกเข้ามายังพูดภาษาไทยไม่ได้) จะมาแสดงเทศนา แก่ชาวประเทศนี้ด้วยภาษาอันใด ก็คิดว่าท่านก็จะเห็นได้ว่าเรื่องเช่นกล่าวใน หนังสือศาสนวงศ์ไม่เป็นแก่นสาร ก็แต่หลักฐานมีอยู่อีกฝ่าย ๑ ด้วยโบราณ วัตถุมีอยู่เป็นหลักฐาน ว่าชาวอินเดียได้มาสอนพระพุทธศาสนาในประเทศนี้ แต่ในกาลใกล้ต่อสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช เช่นปรากฏอยู่ที่พระปฐมเจดีย์ ดังกล่าวแล้ว จึงนำสันนิษฐานว่าเมื่อก่อนรัชสมัยของพระเจ้านั้นจะมีพวก ชาวอินเดียมาตั้งภูมิลำเนา หรือประกอบการค้าขายอยู่ในประเทศสยามนี้มากอยู่ แล้ว ทุตที่มาสอนพระพุทธศาสนา คงมาสอนพวกชาวอินเดีก่อน ด้วยพูด เข้าใจภาษากัน พวกชาวอินเดียเหล่านี้รู้ภาษาสยาม เมื่อเลื่อมใสในพระ- พุทธศาสนาแล้วจึงสอนหรือเป็นล่ามในการสอนพระพุทธศาสนาแก่พวกชาว สยามในสมัยนั้นต่อมา ครั้นมีพุทธศาสนิกชนขึ้นเป็นอันมากแล้ว จึงไปขอ พระบรมธาตุและคณะสงฆ์มาจากอินเดีย แล้วสร้างพุทธเจดีย์ที่บรรจุพระบรม- ธาตุ และผู้ที่ศรัทธาจะบวชก็ขอบรรพชาอุปสมบทต่อพระสงฆ์ซึ่งมาจากอินเดีย จึงเกิดมีวัดและมีสงฆ์มณฑลขึ้นในประเทศสยามด้วยประการฉะนี้ ขึ้นเดิมพระ- พุทธศาสนาคงจะรุ่งเรืองแต่ที่ในบ้านเมืองก่อน แล้วจึงแผ่ออกไปถึงที่อื่นโดย

ลำดับ ด้วยเหตุนี้วัดในชั้นดึกดำบรรพ์ซึ่งยังปรากฏอยู่ จึงมักอยู่ในท้องที่อันเป็นเมืองเก่า และในเมืองอันเคยเป็นราชธานีโดยเฉพาะ ห่างออกไปหาใคร่จะมีไม่ จะยกเป็นอุทธารณ์ดังเช่นที่เมืองนครปฐม นอกจากพระปฐมเจดีย์ยังปรากฏวัดซึ่งมีพระเจดีย์ใหญ่ ๆ สร้างไว้อีกหลายแห่ง ว่าแต่ที่พอจะเห็นได้ง่ายๆ ในเวลานี้ เช่นวัดพระงาม และวัดพระประโทนเป็นต้น ข้าพเจ้าได้เคยคิดสงสัยว่า พระปฐมเจดีย์ก็มีเป็นที่สักการบูชาแทนพระพุทธรเจ้าอยู่แล้ว เหตุใดจึงมีผู้สร้างพระเจดีย์องค์อื่น ๆ ต่อออกไปในที่ไกล ๆ กันแต่เพียงนั้น เมื่อได้ตรวจดูตามเมืองอื่นประกอบกับอ่านเรื่องตำนาน พระพุทธศาสนาในอินเดีย จึงคิดเห็นว่า มูลเหตุที่สร้างวัดเห็นจะมีเป็น ๒ อย่างต่างกันตั้งแต่ดึกดำบรรพ์มา คือ อย่าง ๑ สร้างเป็นพุทธเจดีย์ที่บรรจุพระบรมธาตุ ถือว่าเป็นหลักพระพุทธศาสนาในที่แห่งนั้น อีกอย่าง ๑ นั้น คือในเวลาท่านผู้ทรงคุณธรรมในพระศาสนา เช่นชั้นครูบาอาจารย์ที่นับถือกันว่าเป็นบุรุษพิเศษถึงมรณภาพลง เมาศพแล้วผู้ทนนับถือก็ช่วยกันก่อสถูปบรรจุอัฐิธาตุตามประเพณีในอินเดีย แต่อุทิศให้เป็นเรือนพระพุทธศาสนาด้วย จึงได้เกิดมีวัดอื่นๆ อยู่ในที่ไกล ๆ กัน วัด ๒ อย่างดังกล่าวมาเป็นต้นของเจตนาในการสร้างวัดชั้นหลังสืบมา จะสมมติเรียกโดยย่อต่อไปในอธิบายว่า วัดพุทธเจดีย์อย่าง ๑ วัดอนุสาวรีย์อย่าง ๑ *

๖. วัดในสมัยทวารวดี คือเมื่อเมืองนครปฐมเป็นราชธานีของประเทศสยามนั้น ดูเหมือนจะมีแต่พระสถูปเจดีย์เป็นสิ่งสำคัญ บางทีจะมีวิหารสำหรับเป็นที่ประชุมสงฆ์และสัปบุรุษด้วยอีกอย่าง ๑ แต่โบสถ์หาปรากฏว่ามีไม่ เพราะ

* บัจจุบันทราบกันแล้วว่าเจดีย์จุลประโทนตั้งอยู่กลางเมืองนครปฐมสมัยโบราณ ส่วนพระปฐมเจดีย์นั้นตั้งอยู่นอกเมืองทางทิศตะวันตก

พระสงฆ์ยังมีน้อย การทำสังฆกรรมไม่ขัดข้องด้วยเขตสีมา* ภูมิพระภิกษุเหมือนจะมีแต่ที่วัดพระพุทธเจดีย์ แต่พระสงฆ์ก็ได้อยู่ประจำวัด ยังถือประเพณีอย่างพุทธสาวก เทียบสอนพระศาสนาไปในที่ต่าง ๆ เป็นกิจวัตรไม่อยู่ประจำ ณ ที่แห่งใด ข้อนี้นี้มีเค้าเงื่อนสืบมาจนทุกวันนี้ ในใบพระราชทานที่ผูกพัทธสีมาวัด ยังมีคำว่าให้เป็นที่ทำสังฆกรรมของพระสงฆ์ “อันมาแต่จาตุรทิศ” ดังนั้น ถึงสมัยเมื่อชาวประเทศนี้ถือลัทธิมหายาน พิกะระห์คุเจดีย์ สถานที่สร้างทางฝ่ายตะวันออก เนื่องมาจากตอนกลางประเทศสยาม เช่น โบราณวัตถุที่ปรากฏอยู่ ณ เมืองพิมายและเมืองลพบุรี เป็นต้น ได้แบบอย่างมาจากประเทศกัมพูชา พึงเห็นได้เช่นทำพระปรารักษ์แทนทำพระสถูปเจดีย์ และมักมีพระระเบียงล้อมรอบโบราณวัตถุที่สร้างทางข้างใต้ เช่นที่เมืองไชยา เก่ามักทำเป็นรูปมณฑป ทำรูปพระสถูปเจดีย์เป็นยอด เช่นเดียวกับพวกมหายานสร้างทางเกาะชวา สันนิษฐานว่ามาถึงสมัยชั้นนี้ พระบรมธาตุจะหายากกว่าแต่ก่อน ประกอบด้วยเกิดมีพระพุทธรูปและรูปพระโพธิสัตว์สำหรับบูชากันแพร่หลาย จึงเปลี่ยนความนิยมสร้างพระสถูปที่บรรจุพระบรมธาตุไปเป็นปรารักษ์และมณฑปที่ประดิษฐานพระพุทธรูปและรูปพระโพธิสัตว์เป็นหลักสำหรับวัด นอกจากนั้นสังเกตดูไม่เห็นมีอันใดแปลก เป็นต้นว่าโบสถ์ก็ยังไม่มี ด้วยพระสงฆ์ฝ่ายมหายานก็เห็นจะยังมีจำนวนน้อย เช่นเดียวกับพระสงฆ์ที่ถือลัทธิหินยานมาแต่ก่อน ถ้าจะผิดกันก็ที่ข้อวัตรปฏิบัติไม่เสื่อมทราวมเหมือนพวกพระสงฆ์ลัทธิหินยาน จึงเป็นเหตุให้มีผู้นับถือมาก แต่มีหลักฐานปรากฏเป็นข้อสำคัญอีกอย่าง ๑ ว่าการที่ถือลัทธิมหายานในประเทศนี้แผ่ขึ้นไปเพียง

* ได้ค้นพบเศษใบเสมาใกล้ซากอาคารสมัยทวารวดีทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย แต่ซากอาคารนั้นจะเป็นพระอุโบสถหรือไม่ ยังต้องสืบค้นกันต่อไป

เมืองสวรรค์โลกเป็นที่สุขข้างฝ่ายเหนือ แต่ในมณฑลพายัพพามีเค้าเงื่อนว่า ศาสนาลัทธิมหายานได้เคยไปตั้งไม่ คงถือลัทธิหินยานอย่างเดียวกับเมืองมอญ เมืองพม่า มาจนลัทธิลังกาวงศ์เข้ามาถึง

๗. วัดในประเทศไทยทุกวันนี้ เค้ามูลเกิดขึ้นแต่เมื่อรับลัทธิพระพุทธศาสนาหินยานอย่างลังกาวงศ์มาถือมีหลายอย่าง อย่างหนึ่งคือกลับสร้างพระสถูปที่บรรจุพระบรมธาตุเป็นหลักวัดตามเดิม ด้วยพวกลังกาท้งตำราพระธาตุว่าอาจจะรู้ได้ด้วยลักษณะ และพึงหาได้ในลังกาทวีป เป็นเหตุให้กลับหาพระบรมธาตุได้ง่ายขึ้นก็เกิดขึ้นนิยมนันแพร่หลาย อีกอย่างหนึ่งเกิดมีโบสถ์และมีพัทธสีมา เหตุด้วยพระสงฆ์ก็มีหลายหมู่หลายคณะและถือลัทธิต่าง ๆ กัน เป็นข้อรังเกียจที่จะทำสังฆกรรมร่วมกัน ตรงนี้จะกล่าวความเป็นอธิบายแทรกลงด้วยเรื่องสังฆกรรม ซึ่งน่าพิศวงด้วยเป็นอย่างเดียวกับการตั้งสมาคมในปัจจุบันนี้นั่นเอง กล่าวคือบรรดาผู้ซึ่งได้รับอุปสมบทเป็นพระภิกษุ นับว่าเป็นสมาชิกในสงฆสมาคม เมื่อจะทำการอันใดในนามของสงฆสมาคมทั่วไป เช่นว่าจะรับผู้สมัครเข้าบวชเป็นพระภิกษุเป็นต้น ก็ต้องประชุมพระสงฆ์ทั้งหมดให้เลือกเหมือนอย่างการเลือกสมาชิกแห่งสมาคมในปัจจุบันนี้ ต่อเห็นชอบพร้อมกันจึงรับได้ สังฆกรรมอย่างอื่นเช่นทำอุโบสถ หรือแม้จนรับภิกษุก็ต้องประชุมทำนองเดียวกัน เมื่อมีจำนวนพระภิกษุสงฆ์มากขึ้นตั้งแต่ในครั้งพุทธกาล จะเรียกมาประชุมพร้อมกันให้ได้หมดเป็นการลำบาก จึงได้เกิดกำหนดสีมาเช่นเอาท้องที่อำเภอหนึ่งเป็นเขต เวลามีการประชุมก็เรียกแต่พระสงฆ์ซึ่งอยู่ในเขตอำเภอนั้นประชุมพร้อมกัน พระสงฆ์ที่ไปอยู่ในอำเภออื่นใด ก็ประชุมพร้อมกันในอำเภอนั้นๆ ครั้นพระพุทธศาสนารุ่งเรืองมีจำนวนพระสงฆ์มากขึ้น ก็ต้องร่นเขตสีมาให้เล็กลงเพื่อสะดวกแก่การประชุม จนถึงกำหนดเขตสีมาใน

วัดอันหนึ่งอันเดียว สร้างโบสถ์เป็นที่ทำสังฆกรรมคั้งนี้ อีกอย่างหนึ่งกลับใช้
 ประเพณีสร้างสถูปบรรจุอัฐิธาตุผู้ทรงคุณธรรมในศาสนา ทั้งที่เป็นบรรพชิต
 และต่อออกไปจนถึงคฤหัสถ์ที่มีคุณแก่พระศาสนา วัดโบราณในประเทศนี้ซึ่ง
 สร้างในสมัยเมื่อแรกถือลัทธิลังกาวงศ์ ก็มีมากอยู่ในที่อันเป็นเมืองใหญ่และ
 เป็นราชธานี นับแต่ข้างเหนือลงมาเช่นเมืองเชียงใหม่ เมืองเชียงราย เมือง
 เชียงใหม่ เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย เมืองกำแพงเพชร เมืองลพบุรี
 พระนครศรีอยุธยา และเมืองนครศรีธรรมราช เหล่านี้เป็นสำคัญ ว่าถึง
 ลักษณะวัดโบราณที่สร้างในสมัยนี้ พิเคราะห์ดูก็เป็นลักษณะเดียวกับอย่างเดิม
 คือ เป็นวัดพุทธเจดีย์อย่าง ๑ วัดอนุสาวรีย์อย่าง ๑ ต่อมาวัดจึงมีโบสถ์
 ขึ้นแรกมักทำเป็นหลังเล็ก ๆ เหมือนอย่างว่าอาศัยปลูกไว้ในที่ซึ่งไม่กีดขวาง
 สิ่งสำคัญของวัดมีแต่พระสถูปเจดีย์กับวิหารวัด เช่นพรรณนามานี้ที่จะพึงเห็น
 เป็นตัวอย่างได้เป็นอย่างดี ยังมีอยู่ที่วัดพระฝางเมืองสรวงบุรี มีพระสถูป
 เจดีย์เป็นศูนย์กลาง ข้างหน้ามีพระวิหารหลวงหลังใหญ่ ๙ ห้อง แต่ส่วนโบสถ์
 นั้นไปสร้างไว้ที่มุมกำแพงข้างหลังวัดเป็นหลังน้อย ดูเหมือนพระสงฆ์จะนั่ง
 ได้เพียงสัก ๑๐ รูปเป็นอย่างมาก แต่ต่อมาในสมัยเมื่อกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี
 นั้นเอง ชอบทำโบสถ์ขยายให้ใหญ่ขึ้น แลถือเป็นสิ่งสำคัญอันหนึ่งที่ในวัด
 สันนิษฐานว่าจะเป็นเพราะเกิดมีพวกผู้ตีบวชมากขึ้น ญาติโยมใครจะเห็นพระ
 สงฆ์ทำอุปสมบทกรรมให้ชื่นใจ หรืออีกอย่างหนึ่งเพราะประเพณีการทอดกฐิน
 ถือเป็นพิเศษสำคัญขึ้น ถึงพระเจ้าแผ่นดินเสด็จโดยกระบวนแห่ ถึงปรากฏอยู่
 ในศิลาจารึกของพระเจ้ารามคำแหงมหาราช ผู้ที่สร้างและปฏิสังขรณ์วัดจึงถือ

เอาการสร้างพระอุโบสถเป็นสำคัญขึ้นอีกอย่าง ๑ * ยังมีข้อสำคัญในการสร้าง
 วัดเกิดขึ้นในสมัยที่กล่าวนี้ ด้วยเกิดนิมิตในฝ่ายคฤหัสถ์ว่าที่บรรจุนิธิราชของ
 วงศ์ตระกูลควรสร้างเป็นเจดีย์วัดอุทิศต่อพระศาสนา เวลาผู้ต้นตระกูลถึง
 มรณภาพเผาศพแล้วจึงมักสร้างพระสถูปแล้วบรรจุเจดีย์วัตถุ เช่นพระพุทธรูป
 หรือพระธาตุไว้เบื้องบน ใต้นั้นทำเป็นกรบรรจุธูปธูปของผู้มรณภาพนั้น
 และสำหรับบรรจุธูปของเชื้อสายในวงศ์ตระกูลต่อมา ข้างหน้าพระสถูปสร้าง
 วิหารไว้หลังหนึ่งเป็นที่สำหรับทำบุญ จึงเกิดมีวัดอุทิศสวรัยขึ้นมากมาย ตั้งแต่
 ขนาดเล็ก ๆ ขึ้นไปจนขนาดใหญ่ตามกำลังของตระกูลที่จะสร้างได้ ส่วนราช
 ตระกูลนั้นสร้างเป็นวัดขนาดใหญ่ และสร้างพระเจดีย์ที่บรรจุธูปเรียงรายไป
 ในวัดเดียวกันก็มี ที่สร้างเป็นวัดต่างหากก็มี ในวัดจำพวกซึ่งสร้างเป็น
 อุทิศสวรัยดังกล่าวมา ที่ปรากฏอยู่ในเมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัยหามือโบสถ
 แลหามือที่สำหรับพระสงฆ์อยู่ไม่ ความที่กล่าวข้อนี้นี้มีตัวอย่างซึ่งจะเห็นได้
 ถนัดคืออยู่ที่กลางเมืองสวรรคโลกเก่า มีวัดหลวงใหญ่ ๆ สร้างไว้ถึง ๕ วัด มี
 เขตที่สร้างกุฏิพระสงฆ์อยู่แต่วัดเดียวเท่านั้น ที่เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัยมี
 วัดเล็ก ๆ น้อย ๆ ซึ่งสร้างเป็นวัดอุทิศสวรัยมีเรียงรายไปตามระยะทางมากกว่า
 มาก ล้วนมีแต่พระเจดีย์องค์ ๑ กับวิหารหลัง ๑ แทบทุกวัด ความที่กล่าวมานี้
 เป็นอธิบายแก่สงสัยข้อที่ว่าทำไมคนแต่โบราณจึงสร้างวัดไว้มากกว่ามากนัก

๘. มาถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี คติการถือพระศาสนา
 เหมือนอย่างเมื่อครั้งกรุงสุโขทัย มีพระอารามหลวงที่สำคัญคือวัดพระศรี
 สรรเพชญ์สร้างขึ้นในบริเวณพระราชวัง เหมือนอย่างวัดมหาธาตุที่เมืองสุโขทัย

* อย่างไรก็ดี วัดในสมัยสุโขทัยบางแห่ง ก็ยังคงมีพระอุโบสถขนาดเล็กอยู่

เป็นที่บรรจุอุษาคของพระเจ้าแผ่นดินและเจ้านายในราชสกุล และมีวัดอื่นทั้งของหลวงและของราษฎรสร้างไว้อีกมากมาย จนเป็นคำกล่าวกันในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ว่า “เมื่อครั้งบ้านเมืองศิโยสร้างวัดให้ลูกเล่น” ที่จริงนั้นคือใครต่งวงศ์สกุล ได้เป็นหลักฐานก็สร้างวัดเป็นอนุสาวรีย์สำหรับบรรจุอุษาคของวงศ์สกุล มักสร้างเจดีย์ขนาดเขื่องสององค์ไว้ข้างหน้าโบสถ์เป็นที่บรรจุอุษาคหรืออุทิศต่อบิตาองค์หนึ่ง มารดาองค์หนึ่ง ส่วนสมาชิกในสกุลนั้นเมื่อใครตายลงเผาศพแล้วก็สร้างสถูปเจดีย์ขนาดย่อมลงมาเป็นที่บรรจุอุษาครายไปรอบโบสถ์ เรียกกันว่าพระเจดีย์รายครั้นถึงเวลานักขัตฤกษ์ เช่นตรุษสงกรานต์ก็พากันออกไปทำบุญให้ทานอุทิศเปตพลีที่วัดของสกุล พวกชั้นเด็ก ๆ ได้โอกาสออกไปด้วย ก็ไปวิ่งเล่นในลานวัดเมื่อเวลานักขัตฤกษ์เช่นนี้ จึงเกิดคำที่กล่าวว่าสร้างวัดให้ลูกเล่น

แต่การสร้างวัดในสมัยกรุงศรีอยุธยาสังเกตดูเห็นว่าผิดกับเมื่อครั้งกรุงสุโขทัยบางอย่าง คืออย่างหนึ่งในบรรดาวัตถุเหมือนจะมีโบสถ์แทบทั้งนั้น เพราะในสมัยกรุงศรีอยุธยาการที่บวชเรียนมาถือเป็นประเพณีว่าผู้ชายทุกคนควรจะต้องบวช เป็นเหตุให้มีจำนวนพระสงฆ์มากมายขึ้นหลายเท่า จึงต้องมีโบสถ์และกุฏิที่พระสงฆ์อยู่ตามวัดโดยมาก อีกอย่างหนึ่งนั้น ในเรื่องบรรจุอุษาควงศ์สกุลมักสร้างเป็นพระสถูปเจดีย์รายในลานวัดดังกล่าวมาแล้วแทนบรรจุรวมกันในกรุใต้พระเจดีย์ใหญ่อย่างครั้งสุโขทัย อีกประการหนึ่ง เมื่อประเพณีที่บวชเรียนแพร่หลายย่อมมีผู้บวชแต่ชั่วครวโดยมาก ถือเอาการศึกษาเป็นสำคัญของการที่บวช การเล่าเรียนจึงเจริญขึ้นตามวัด วัดจึงได้เป็นที่ศึกษาสถาน ผู้ปกครองมักพาเด็กไปฝากเพื่อให้เล่าเรียนทำนองเดียวกับ โรงเรียนประชาบาลทุกวันนี้

๙. มาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในเรื่องการสร้างวัดในศาสนาพุทธตามแบบกรุงศรีอยุธยาต่อมา แต่มีข้อสำคัญที่เปลี่ยนแปลงบางอย่าง เป็นต้นว่ากรุงรัตนโกสินทร์สร้างขึ้นในสมัยเมื่อพม่าทำลายกรุงศรีอยุธยา ราชธานีเดิมและบ้านเมืองเป็นจลาจล พังพายยามก่อร่างสร้างตัวขึ้นใหม่ ได้เห็นว่าท่านผู้เป็นบรรพการของเราทั้งหลาย ปรารถนากษัตริย์อันธำรงซึ่งอาณาจักรบ้านเมืองในเวลาเมื่อยังคงไม่ได้มั่นคง จึงทรงพระเพณีที่บรรจุไว้ในวัดเสียชั่วคราว มักรักษาอัฐิวงศ์สกุลไว้ที่บ้านเรือนยังเป็นประเพณีอยู่แพร่หลายจนทุกวันนี้ การที่จะสร้างวัดขึ้นใหม่ก็มีน้อยลง เพราะเหตุนี้แม้วัดหลวงในรัชกาลที่ ๑ ก็ทรงสร้างวัดขึ้นใหม่แต่ ๒ วัด คือวัดพระศรีรัตนศาสดาราม สร้างพร้อมกับกรุงรัตนโกสินทร์วัด ๑ ถึงปลายรัชกาลทรงเริ่มสร้างวัดสุทัศน์เพื่อเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปองค์ใหญ่ซึ่งเชิญลงมาจากเมืองสุโขทัยอีกวัด ๑ นอกจากนั้นบรรดาวัดที่ทรงสร้างในรัชกาลที่ ๑ เช่นวัดพระเชตุพน วัดสระเกศ วัดสุวรรณาราม เป็นต้น แล้ววัดที่พระมหากษัตริย์ทรงสร้างเช่นวัดมหาธาตุ วัดชนะสงคราม เป็นต้น แม้จนวัดที่ผู้อื่นสร้างเช่นวัดราชบูรณะนั้นก็โปรดฯ ให้เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ทรงสร้าง ก็บูรณะวัดเก่าที่มีมาแล้วแต่กรุงศรีอยุธยาทั้งนั้น ถึงรัชกาลที่ ๒ ทรงสร้างวัดอรุณฯ ก็เป็นวัดเก่าที่มีมาแล้ว ถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอุดหนุนในการสร้างวัดมาก ด้วยมีพระราชประสงค์จะให้กรุงรัตนโกสินทร์รุ่งเรืองอย่างสมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งมักเรียกกันว่า “ครุฑบ้านเมืองดี” แต่เมื่อพิจารณาเหตุก็เป็นการปฏิสังขรณ์วัดเก่ามากกว่าที่สร้างขึ้นใหม่ การสร้างวัดขึ้นใหม่ตือกันว่าต่อมีเหตุจำเป็นจึงสร้าง จำนวนวัดที่ในกรุงรัตนโกสินทร์จึงน้อยกว่าราชธานีแต่ก่อน

๑๐. วัดที่สร้างในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ก็คงเป็น ๒ อย่างทั้งกล่าวมาข้างต้น คือสร้างเป็นวัดพุทธเจดีย์อย่าง ๑ และสร้างเป็นวัดอนุสาวรีย์อย่าง ๑ แต่ลักษณะวัดที่สร้างในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ ถ้าเป็นวัดภายนอกพระราชวังย่อมมีพระสงฆ์อยู่ทั้งนั้น วัดพุทธเจดีย์ซึ่งสร้างขึ้นตามตำบลบ้านที่ต้งใหม่ เมื่อราษฎรปรารภกันจะใคร่มีวัดก็มักไปเที่ยวเลือกหาพระภิกษุ แล้วอาราธนามาให้อำนวยการสร้างวัด จึงมักเริ่มสร้างกุฏิพระสงฆ์อยู่ก่อน แล้วสร้างศาลาการเปรียญเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปแด่ให้ราษฎรประชุมกันฟังเทศน์ทำบุญในแห่งเดียวกันนั้น ต่อมาจึงสร้างสิ่งอื่น ๆ ขึ้นตามกำลังเป็นลำดับมา โบสถ์มักสร้างต่อภายหลังสิ่งอื่น เว้นแต่เป็นวัดอนุสาวรีย์ซึ่งผู้มีทรัพย์สร้างจึงได้คิดสร้างโบสถ์ขึ้นแต่แรก ส่วนพระสถูปเจดีย์และวิหารซึ่งตามแบบโบราณถือว่าเป็นหลักของการสร้างวัดนั้น ขึ้นหลังมาหาถือว่าจำเป็นจะต้องสร้างไม่ น่าจะเป็นเพราะคิดเห็นว่าพระสถูปเจดีย์สร้างไว้แต่โบราณก็มีอยู่มากมายหลายแห่ง (แทบเหลือกำลังที่จะรักษา) อยู่แล้ว ส่วนวิหารอันแบบเดิมเป็นที่สำหรับประชุมทำบุญเมื่อมาใช้ในการเปรียญแทน ก็หาจำเป็นจะสร้างวิหารไม่ แต่กิจที่จะสร้างพระสถูปเจดีย์สำหรับบรรจุอัฐิบุคคลที่ตายยังมีอยู่ จึงมักสร้างแต่เป็นพระเจดีย์ราย ถึงกระนั้นก็สร้างน้อยลง ด้วยมักรักษาสถูปไว้ที่บ้านเรือนดังกล่าวมาแล้ว

๑๑. ประเพณีการสร้างวัดคู่ประหลาดอยู่อย่าง ๑ คือ ที่วัดทั้งปวงมักไม่มีชื่อ เว้นแต่ที่เป็นพระอารามหลวง คำที่เรียกเป็นชื่อวัดมักเกิดจากคำคนทั้งหลายสมมติเรียกตามนามตำบล เช่นว่า “วัดบางลำภู” หรือ “วัดปากน้ำ” เป็นต้นอย่าง ๑ หรือเรียกนามตามสิ่งสำคัญซึ่งมีอยู่ในวัด เช่นว่า “วัดโพธิ์” หรือ “วัดโบสถ์” เป็นต้นอย่าง ๑ เรียกตามนามของผู้สร้าง เช่นว่า “วัดพระ

ยาไกร” หรือ “วัดจางวางพ่วง” เป็นต้นอย่าง ๑ เมื่อพิเคราะห์ที่ดูก็ชอบกล แม้วัดที่ปรากฏชื่อในครั้งพุทธกาลก็ดูเหมือนจะเป็นชื่อตามที่คนทั้งหลายเรียก เช่นคำบาลีว่า “เชตวัน” “เวฬุวัน” “อัมพวัน” “อโศการาม” “บุปผาราม” เหล่านี้ ถ้าเป็นในเมืองไทยก็คงเรียกว่า “ป่า (เจ้า) เชต” “ป่าไผ่” “ป่ามะม่วง” “สวน (อ) โศก” “สวนดอก (ไม้)” ทั้งนี้ ว่าเฉพาะประเทศสยามนี้ พิจารณาเหตุที่ไม่ตั้งชื่อวัด สันนิษฐานว่าเห็นจะเกิดแต่ไม่มีความจำเป็น คือเมื่อราษฎรไปรวบรวมกันตั้งบ้านเรือนขึ้นเป็นหลักแหล่งในตำบลใด แล้วชวนกันสร้างวัดขึ้น คนในตำบลนั้นก็คงเรียกกันแต่ว่า “วัด” เพราะมีวัดเดียวย่อมเข้าใจได้ แต่เมื่อเรียกวัดตำบลอื่น ก็จำต้องเอาชื่อตำบลเพิ่มเข้าด้วย เช่นเรียกวัดที่บางยี่เรือว่า “วัดบางยี่เรือ” จึงจะเข้าใจได้ อันนี้เป็นมูลที่จะเรียกชื่อวัดตามนามตำบล ถ้าในตำบลอันเดียวกัน มีผู้สร้างวัดเพิ่มขึ้นเป็นสองวัดหรือสามวัด ความจำเป็นจะต้องเรียกชื่อให้ผิดกันเกิดขึ้น ก็มักเรียกวัดซึ่งสร้างทีหลังว่า “วัดใหม่” บ้าง หรือมิฉะนั้นก็เรียกว่า “วัดเหนือแล้ววัดใต้” บ้าง ถ้าวัดใหม่ยังมีขึ้นอีกก็หาคำอื่นเรียกชื่อให้แปลกออกไป เอาสิ่งสำคัญอันมีในวัดนั้น เช่นต้นโพธิ์หรือโบสถ์ เรียกเป็นนามวัดว่า “วัด(ต้น)โพธิ์” หรือ “วัดโบสถ์” ฉะนั้นบ้าง มิฉะนั้นก็เอาชื่อผู้สร้างเติมลงไป เช่นเรียกว่า “วัดใหม่เจ้าขรรค์วงษ์” และ “วัดใหม่พระพิเรนทร์” ทั้งนี้บ้าง ครั้นนานมาทั้งคำต้นเสีย คงเรียกแต่คำปลายเป็นนามวัดเช่นเรียกว่า “วัดหงส์” แล “วัดพิเรนทร์” ดังนั้นเป็นตัวอย่างมีบางวัดก็ให้ชื่อวัดโดยอาศัยเหตุอื่น พระมักเป็นผู้ให้ เช่นเรียกว่า “วัดช่องลม” แล “วัดสว่างอารมณ์” เป็นต้น วัดหลวงแต่โบราณจะขนานนามโดยอาศัยหลักฐานอย่างใดบ้างทราบไม่ได้ ด้วยวัดใหญ่ๆ ในเมืองสวรรคโลก สุโขทัยก็ตีในพระนครศรีอยุธยาที่ดี เป็นวัดร้างมาเสียช้านาน ราษฎรเรียกชื่อตามชอบใจ

จะยกพอเป็นตัวอย่างดังเช่นวัดที่มีพระปรารักษ์เป็นหลักอยู่เมืองสวรรคโลก(เก่า) ราษฎรเรียกว่า “วัดน้อย” หากพบนามในจารึกของพระเจ้ารามคำแหงมหาราช จึงได้ทราบว่าได้เรียกว่า “วัดพระศรีรัตนธาตุเมืองชะเลียง” ทั้งนี้ ยังมีวัดสำคัญอยู่ที่กลางเมืองสวรรคโลกเก่าอีก ๒ วัด วัดหนึ่งมีเรื่องตำนานปรากฏอยู่ในจารึกของพระเจ้ารามคำแหงมหาราช ว่าทรงสร้างเพื่อประดิษฐานพระบรมธาตุไว้ที่กลางพระนคร แต่ทุกวันนี้ราษฎรเรียกชื่อว่า “วัดช้างล้อม” เพราะมีรูปช้างรายรอบพระสถูป อีกวัดหนึ่งอยู่ใกล้กัน มีพระเจดีย์ใหญ่น้อยมากมายหลายองค์ คงเป็นที่บรรจุพระอัฐิธาตุราชวงศ์พระร่วง แต่ราษฎรเรียกกันว่า “วัดเจดีย์เจ็ดแถว” พึงเห็นได้ว่าเดิมคงมีนามขนานทั้ง ๒ วัดแต่สูญเสียแล้ว ถึงวัดในพระนครศรีอยุธยาที่เป็นทำนองเดียวกัน แต่ยังมีจดหมายเหตุพูนามเดิมได้มากกว่า พิจารณาค้นหาที่ขนานนามวัดหลวงดูเหมือนจะเอาสิ่งสำคัญซึ่งประดิษฐานอยู่ในวัดนั้นเป็นนามอย่างหนึ่งเช่น “วัดมหาธาตุ” เพราะเป็นที่ประดิษฐานพระบรมธาตุ “วัดพระศรีสรรเพชญ์” “วัดมงคลบพิตร” เพราะเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปทรงพระนามอย่างนั้นเป็นตัวอย่าง อีกอย่างหนึ่งใช้นามผู้สร้าง หรือสร้างอุทิศต่อผู้ใดใช้นามผู้นั้นเป็นนามวัด เช่น “วัดราชบูรณะ” “วัดราชประดิษฐาน” “วัดพระราม” “วัดวรเชษฐาราม” เป็นตัวอย่าง อีกอย่างหนึ่งเอาเหตุการณ์อันเป็นศุภกนิมิตใช้เป็นชื่อวัด เช่น “วัด(ใหญ่)ชัยมงคล” “วัดชัยวัฒนาราม” “วัดชุมพลนิกายาราม” “วัดชนะสงคราม” เป็นตัวอย่าง เกณฑ์อีกอย่างหนึ่งนั้น มักเอาชื่อวัดสำคัญอันเคยมีแต่โบราณมาใช้ เช่น “วัดพระเชตุพน” “วัดมเหยงคณ์” “วัดจักรวรรดิ” “วัดระฆัง” “วัดสระเกศ” เป็นตัวอย่าง ที่เรียกว่าวัดหลวงนั้นไม่ใช่หมายความว่า เป็นวัดพระเจ้าแผ่นดินทรงสร้างทั้งนั้น ถึงวัดผู้อื่นสร้าง ถ้าพระเจ้าแผ่นดินทรงรับบำรุง

ก็เรียกว่าเป็นวัดหลวง มีตัวอย่างอยู่ในกรุงเทพฯ เป็นอันมาก เช่น “วัดประยุรวงศ์” “วัดพิชัยญาติ” แล “วัดกัลยาณมิตร” เป็นต้น วัดหลวงจึงหมายความว่าวัดซึ่งตั้งมั่นคงสำหรับพระนคร หรือถ้าจะว่าอีกอย่างหนึ่ง ก็เป็นวัดซึ่งรัฐบาลรับบำรุง เป็นประเพณีแต่เดิมมาจนกาลบัดนี้

๑๒. การบำรุงรักษาวัดซึ่งสร้างขึ้นไว้ ถือว่าเป็นการสำคัญอย่างหนึ่ง ตั้งแต่โบราณมาพิเคราะห์ตามที่ปรากฏในศิลาจารึกแลจดหมายเหตุ ทั้งกฎหมายอย่างธรรมเนียมที่ยังปรากฏอยู่จนชั้นหลัง ลักษณะจัดการบำรุง มีเป็น ๓ อย่าง คือ

อย่างที่ ๑ ถวายกัลปนา คือพระเจ้าแผ่นดินทรงอุทิศผลประโยชน์ของหลวงซึ่งได้จากที่ดินแห่งหนึ่งหรือหลายแห่งมีค่านาเป็นต้น ให้ใช้บำรุงพระอารามใดอารามหนึ่ง จะยกพอเป็นตัวอย่างดังเช่นเมื่อพบรอยพระพุทธรูปในรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม ทรงพระราชอุทิศที่ดินโยชน์หนึ่งโดยรอบรอยพระพุทธรูปให้เป็นที่ดินกัลปนา สำหรับบำรุงรักษาวัดพระพุทธรูป ดังนี้ที่กัลปนายังมีอยู่บ้าง แต่ประเพณีถวายที่กัลปนาเลิกมาช้านานแล้ว

อย่างที่ ๒ ถวายข้าพระ คือพระเจ้าแผ่นดินโปรดฯ ให้ยกเว้นหน้าที่ราชการแก่บุคคลจำพวกใดจำพวกหนึ่ง ตลอดจนวงศ์วารของบุคคลจำพวกนั้น ให้ไปทำการบำรุงรักษาวัดใดวัดหนึ่งบุคคลผู้มีศักดิ์สูง หรือมีทรัพย์มากอุทิศหาของตนถวายเป็นข้าพระสำหรับบำรุงวัดก็มี ประเพณีถวายข้าพระเลิกในรัชกาลที่ ๕ ด้วยเลิกประเพณีทาสกรรมกร

อย่างที่ ๓ ถวายธรณีสงฆ์ คือโอนกรรมสิทธิ์ที่ดินเช่นที่เรือกสวนไร่นา ถวายเป็นของสงฆ์วัดใดวัดหนึ่ง สำหรับเก็บผลประโยชน์บำรุงวัด อย่างนี้มีมาก

ส่วนพนักงานจัดการบำรุงวัด คู่มือจะช่วยกันเป็น ๒ ฝ่ายมาแต่โบราณ คือพระสงฆ์ซึ่งเป็นอธิการวัด เป็นผู้ดูแลและคิดอ่านการบำรุงรักษา วัด ฝ่ายคฤหัสถ์เป็นกำลังรับช่วยทำการให้สำเร็จ เพราะฉะนั้นความเจริญรุ่งเรืองของวัดจึงสำคัญอยู่ที่พระสงฆ์ผู้เป็นอธิการ ถ้าเป็นผู้ทรงคุณธรรมและเอาใจใส่บำรุงรักษา วัดก็อาจชักชวนคฤหัสถ์ให้ศรัทธาหากำลังบำรุงวัดได้มาก ถ้าหากสมภารวัดเป็นผู้เกียจคร้านโลเล วัดก็ทรุดโทรม

๑๓. การสร้างวัดถ้าว่าตามคติที่นิยมกันอยู่ในเวลานี้ ทั้งรัฐบาลและเถรสมาคมมีความเห็นเป็นยุติต่อกันว่า การที่สร้างวัดขึ้นใหม่มีทั้งคุณและโทษที่เป็นคุณนั้นดังเช่นสร้างขึ้นในที่ประชุมชนอันตั้งหลักแหล่งแปลงที่เป็นตำบลบ้านชนใหม่ ยกตัวอย่างดังเช่นแถวคลองรังสิตอันยังไม่มีวัด ถ้าสร้างวัดขึ้นย่อมเป็นคุณฝ่ายเดียว เพราะราษฎรในที่นั้นจะได้ประพฤติกิจในพระศาสนา เช่นทำบุญให้ทานเป็นการกุศล และถือศีลเจริญธรรมปฏิบัติ ตลอดจนเป็นที่ศึกษาศาสนาสำหรับลูกหลานราษฎรในท้องถิ่นนั้น ๆ แต่ถ้าวัดสร้างวัดขึ้นใหม่ในที่ซึ่งอันมีวัดเดิมอยู่แล้ว ย่อมเกิดโทษมากกว่าคุณ เป็นต้นแต่พระสงฆ์นั้น ย่อมต้องอาศัยเลี้ยงชีพด้วยปัจจัยทานซึ่งชาวบ้านในที่ซึ่งแห่งนั้นอุดหนุนเลี้ยงดู มีวัดเดียวพอขบขัน ถ้าเป็น ๒ วัดก็พากันผิดเคือง ยังอีกสถานหนึ่ง วัดที่สร้างใหม่ แม้ผู้สร้างจะเป็นเศรษฐีคฤหัสถ์มีทุนมาก อาจบำรุงรักษาให้รุ่งเรืองอยู่ได้ เมื่อสิ้นเจ้าของไปแล้ว กำลังที่จะบำรุงก็ลดลงโดยลำดับ จนถึงต้องเป็นภาระของพวกราษฎรชาวบ้านในที่แห่งนั้น เมื่อกำลังไม่พอจะบำรุงรักษาได้หลายวัด ก็จำต้องทิ้งให้บางวัดชำรุดทรุดโทรมไปจนถึงเป็นวัดร้างเป็นที่สุก ด้วยเหตุนี้ผู้ที่ศรัทธาทำบุญในการบำรุงวัด จะเป็นพระภิกษุ คฤหัสถ์ก็ดียิ่งในกรุงเทพฯ และตามหัวเมืองทุกวันนี้จึงมีกนิยปฏิบัติสร้างวัดเก่าซึ่งมี

อยู่แล้วยิ่งกว่าที่จะสร้างวัดขึ้นใหม่ และมีพระราชบัญญัติด้วย ว่าการที่จะสร้างวัดขึ้นใหม่ ต่อวัดใดสร้างสมควรแก่ภูมิประเทศและเห็นว่าจะรุ่งเรืองอยู่ได้ถาวร จึงพระราชทานที่วิสุงคามสีมา ถ้าเป็นวัดสักแต่สร้างขึ้นให้เรียกว่าสำนักสงฆ์ อาจจะมีขึ้นและจะเลิกได้เมื่อใด ๆ เหมือนอย่างบ้านเรือนของราษฎร ความประสงค์อันเป็นสาธารณะในปัจจุบันนี้ไปข้างทางบำรุงการศึกษา และสั่งสอนพระธรรมวินัยให้เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้น เป็นประโยชน์ทั้งฝ่ายพุทธจักรและอาณาจักรประกอบกัน ให้พระพุทธศาสนาสถิตสถาพรจิรัฏฐิติกาล ซึ่งเราทั้งหลายควรจะเห็นว่าเป็นกุศโลบาย และรัฐภูมิบาลนโยบายอันชอบอย่างยิ่ง.

พระโอวาทของสมเด็จพระ กรมพระยาตำรากราชานุภาพ

ประทานที่โรงเรียนเมืองปัตตานี
เมื่อวันที่ ๑ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๗๒

ปรารภเบื้องต้น

๑. ตั้งแต่นั้นมามณฑลปัตตานีคราวก่อน กว่า ๒๐ ปีจึงได้มีโอกาส
มาอีกในคราวนี้ มาเห็นบ้านเมืองรุ่งเรืองด้วยความเจริญแพร่หลาย ผิดกับ
เคยเห็นแต่ก่อนมากมายหลายอย่าง เป็นต้นว่า แท่งก่อนจะมาได้โดยยาก เดี่ยว
นี้มีทางรถไฟไปมาได้สะดวก ทั้งมีถนนหนทางอาจใช้รถยนต์ไปได้ถึงกันทั่ว
ทุกจังหวัดในมณฑล ในพื้นที่ก็เกิดเรือกสวนไร่นาการค้าขายและทำเหมืองแร่
เจริญ โภคทรัพย์สมบูรณ์ยิ่งกว่าแต่ก่อนมาก และยังมีข้อสำคัญอีกอย่างหนึ่ง
คือการศึกษาของประชาชนเจริญขึ้น ในมณฑลปัตตานีเดี๋ยวนี้มีโรงเรียนทั้ง
แพร่หลาย ได้เห็นตามระยะทางที่ผ่านมาก็หลายแห่ง มีนักเรียนทั้งเด็กชายและ
หญิง เด็กนักเรียนที่เป็นลูกเสือและเป็นสมาชิกอนุสภากาชาดก็มีมาก สังเกต
บรรดาการที่เกิดขึ้นใหม่ ดูประสานกับประเพณีโบราณในบ้านเมืองเรียบร้อย
อยู่เย็นเป็นสุขทั่วไป ใครได้เคยเห็นมณฑลปัตตานีเมื่อครั้งยังมีได้จัดเป็น
มณฑล แล้วมาเห็นเช่นปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้ก็คงยินดีไม่เลือกหน้า ถ้าว่า
เฉพาะส่วนตัวฉันเองซึ่งได้เคยมีหน้าที่ในการปกครองหัวเมืองเมื่อครั้งยังเป็น

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย มาเห็นความเปลี่ยนแปลงแปลกตากว่าแต่ก่อน
เช่นกล่าวมาก็ชื่นใจด้วย

๒. ก็แต่ที่เปลี่ยนแปลงแปลกกับแต่ก่อน ไม่แต่มณฑลปัตตานีเท่า
นั้น ถึงตัวฉันเองก็เปลี่ยนแปลงมาด้วยตามเวลา เมื่อมาคราวก่อนยังหนุ่ม
มาคราวนี้เป็นคนแก่ คราวก่อนมาตรวจตราบัญชาการ คราวนี้เป็นแต่มา
เยี่ยมเยือน ถึงกระนั้นเมื่อได้มาเห็นไมตรีจิตในการต้อนรับทุกจังหวัดใน
มณฑลต่าง ๆ ที่ผ่านมา ก็ยังรู้สึกขอบคุณเป็นอันมาก บรรดาผู้ที่ได้มีแก่ใจ
ต้อนรับนั้น ดูเหมือนโดยมากจะรู้แต่ว่าฉันเคยบัญชาการหัวเมืองมาแต่ก่อน
มาเปลี่ยนแปลงในมณฑลปัตตานีที่พระยาอุดมพงศ์เพ็ญสวัสดิ์* สมุหเทศาภิบาล
รู้การขึ้นก่อนนั้นขึ้นไป ว่าฉันได้เคยจัดการการศึกษาฯ เมื่อก่อนว่าการกระทรวง
มหาดไทย เพราะเมื่อตัวท่านยังเป็นนักเรียนอยู่ในโรงเรียนได้เคยเป็นศิษย์
ของฉันคนหนึ่ง เคยฟังฉันให้โอวาทแก่นักเรียน มาพบกันครั้งนี้ท่านจึงวิง
วอนตั้งแต่ฉันเข้ามาถึงมณฑลปัตตานี ว่าขอให้แสดงโอวาทให้ฟังกันใน
โรงเรียนอีกสักครั้งหนึ่ง ฉันจึงรับมาแสดงปาฐกถาในวันนี้ให้สมประสงค์ของ
เจ้าคุณเทศาฯ ๖ ก็แต่ท่านทั้งหลายที่พร้อมกันคอยมาฟังอยู่ในที่นี้ เป็นเจ้าหน้าที่
ที่ราชการก็มี เป็นครูก็มี ไม่ใช่แต่เฉพาะนักเรียนในโรงเรียนเท่านั้น การที่
จะแสดงปาฐกถาอย่างไรให้พอใจฟังทุกจำพวกนั้นยากอยู่ ถึงกระนั้นด้วยรู้สึก
ขอบคุณท่านทั้งหลายที่ได้มีแก่ใจต้อนรับก็จะแสดงปาฐกถาให้ฟัง เช่น พระ
สวด ยถา สัพพี พอเป็นการสนองคุณบ้างเล็กน้อย

* พระยาอุดมพงศ์เพ็ญสวัสดิ์ (ม.ร.ว. ประยูร อิศรศักดิ์)

ว่าด้วยการเรียน

๓. ในเบื้องต้นจะว่าด้วยการเล่าเรียนก่อน เด็กนักเรียนทั้งหลาย บรรดาอยู่ในที่นี้ ใครเคยคิดบ้างหรือไม่ว่าเหตุใดตัวจึงต้องมาเข้าโรงเรียน น่าจะมีบางคนเคยนึกว่าอยู่บ้านก็วิ่งเล่นหัวสนุกสนาน จะกินอยู่ผู้ใหญ่เขาก็ทำให้ไม่ต้องชวนช่วยสบายดีแล้ว ทำไมจึงส่งมาเข้าโรงเรียน ถ้าคิดเช่นนั้น ก็เป็นตัวที่ยังไม่รู้จักความจริง ความจริงนั้น ธรรมชาติคนเราเมื่อแรกเกิดจำต้องอาศัยผู้ใหญ่เลี้ยง คือแม่ให้กินนมเป็นต้นจึงรอดชีวิต ครั้นค่อยเติบโตใหญ่ขึ้น แต่เมื่อยังเป็นเด็กดังเช่นนักเรียนทั้งหลายนี้ ก็ยังต้องอาศัยผู้ใหญ่เลี้ยงดูให้อยู่กิน เพราะจะหาเลี้ยงตัวเองโดยลำพังยังไม่ได้ ความจริงเพียงที่วามานี้เด็กนักเรียนทั้งหลายเห็นจะรู้อยู่แล้ว ที่ยังไม่รู้นี้คือวันหน้าจะมาถึงไม่ช้านัก เมื่อนักเรียนทั้งหลายโตขึ้นเป็นหนุ่มเป็นสาว จะอาศัยผู้ใหญ่เหมือนอย่างเมื่อยังเป็นเด็กไม่ได้ เพราะเขาต้องเลี้ยงเด็กอื่น เช่นน้องที่เกิดขึ้นภายหลัง หรือว่าเขาแก่ชราอ่อนกำลังลงจะทำการงานหาเลี้ยงไม่ได้เหมือนแต่ก่อน หรือที่สุดดำผู้ใหญ่ที่เขาเคยเลี้ยงนั้นล้มตายไปเสีย เวลาเช่นนั้นมาถึงเมื่อใด ก็จะต้องชวนช่วยหาเลี้ยงตัวเองแทนไป ไม่เช่นนั้นก็ต้องอดตาย ไข้แต่เท่านั้น ธรรมชาติคนเราเมื่อเป็นหนุ่มเป็นสาวขึ้นแล้ว เป็นผู้ชายก็มักมีเมีย เป็นผู้หญิงก็มักมีผัว เมื่อมีคู่ครองเช่นนั้นก็ต้องชวนช่วยหาให้พอสู้กันกิน ยังเมื่อมีลูกเกิดขึ้นก็ต้องชวนช่วยยืมขึ้นให้พอเลี้ยงลูกด้วย บางคนมีพ่อแม่อยู่มาถึงเวลานั้น แต่พ่อแม่แปลกเปลี่ยนหาเลี้ยงตัวไม่ได้เอง ลูกที่เป็นหนุ่มเป็นสาวก็ต้องหาเลี้ยงดูตอบแทนบุญคุณมิให้พ่อแม่ได้รับความเดือดร้อน ว่าโดยย่อในไม่กี่ปีนักเรียนทั้งหลายนี้จะถึงเวลาต้องหาเลี้ยงตัวเองเหมือนกันหมดทุกคน จะผิดกันแต่ว่าใครได้อุตสาหกรรมหาความรู้ใส่ตัวเตรียมไว้ เมื่อถึงเวลาจะ

ต้องหาเลี้ยงตัวเองเช่นนั้น ก็อาจจะหาได้สะดวกที่มีความสุข ใครไม่มีความรู้ ก็จะได้ความทุกข์ยากลำบากแก่ตัวไปตลอดชีวิต ที่รัฐบาลตั้งโรงเรียนที่ดี ที่พ่อแม่และผู้ปกครองส่งเด็กมาเข้าโรงเรียนที่ดี ก็ด้วยประสงค์อย่างเดียวกัน คือจะให้เด็กได้โอกาสศึกษาหาความรู้สำหรับตัวเตรียมไว้ เมื่อเติบโตใหญ่ขึ้น ถึงเวลาจะต้องหาเลี้ยงตัวเองเมื่อใด ก็จะได้รู้ทางทำมาหากินไม่ต้องเป็นทุกข์ยากเดือดร้อนเมื่อภายหลัง

๔. อนึ่ง การศึกษาย่อมเป็นธรรมชาติของเด็ก ถึงจะเข้าโรงเรียนหรือไม่เข้าโรงเรียน ก็คงต้องศึกษาอยู่นั่นเอง จะซื่อพ้อให้เห็นเป็นอุทาหรณ์ เช่น บรรดาเด็กที่เกิดมา พอรู้ความพ่อแม่ก็สั่งสอนให้กินอยู่เล่นหัวแต่พอควร และบอกให้รู้จักภัยอันตราย เช่น ห้ามไม่ให้เล่นมีดหรือเล่นไฟเป็นต้น ตลอดจนห้ามมิให้วิวาทกับผู้อื่นเหล่านี้เป็นการสอนให้เด็กรู้จักรักษากาย ตรงกับตำราเรียกว่า “สามัญศึกษา” คือความรู้อันสมควรเด็กทุกคนจะต้องเรียน ครั้นต่อมาเมื่อเด็กก่อนเติบโตขึ้น ถ้าพ่อแม่เป็นชาวนา ก็เริ่มสอนลูกให้รู้กระบวนการทำนาตั้งแต่หัดให้เลี้ยง วัว ควาย เป็นต้น แล้วให้ช่วยพ่อแม่ทำ การสอนให้รู้วิธีทำนาเป็นอย่าง ๆ ขึ้นไปจนลูกสามารถทำนาได้โดยลำพังตัวเอง ถ้าพ่อแม่เป็นชาวสวนหรือเป็นคนค้าขาย หรือเป็นช่าง ก็สอนลูกโดยทำนองเดียวกัน เพื่อจะให้ลูกสามารถหาเลี้ยงตัวได้ด้วยทำการนั้น ๆ ในภายหลัง เหล่านี้เป็นการสอนวิชาอาชีพ ตรงกับตำราเรียกว่า “วิสามัญศึกษา” คือความรู้ อย่างใดเหมาะแก่ใคร คนนั้นก็เรียนแต่อย่างนั้น ไม่ต้องเรียนทุกอย่างเหมือนกันหมดทุกคนเช่นกับความรู้ ส่วนสามัญศึกษา ประเพณีการศึกษาของเด็ก อย่างว่านี้มีมาตั้งแต่ดึกดำบรรพ์และยังจะมีต่อไปไม่สุดสิ้น ถ้าหากมีผู้คิดสงสัยว่าเมื่อเด็กย่อมศึกษากับพ่อแม่เป็นธรรมชาติอยู่แล้ว เหตุใดจึงต้องให้ส่งเด็กมา

เข้าโรงเรียนแล้ว ข้อนี้มีอธิบายเป็น ๒ อย่าง อย่าง ๑ เพราะพ่อแม่ย่อมต้อง
มีกิจธุระทำมาหากินอยู่เป็นนิจ ต่อเวลาว่างหรือเมื่อมีเหตุจำเป็นจึงฝึกสอนลูก
เพราะฉะนั้นโอกาสที่เด็กจะได้ศึกษาต่อพ่อแม่มีน้อยกว่ามาเข้าโรงเรียน อีก
อย่าง ๑ นั้น วิชาความรู้ย่อมเกิดขึ้นใหม่และเจริญขึ้นเสมอ พ่อแม่ติคทำมาหา
กิน ไม่มีโอกาสที่จะหาวิชาความรู้เพิ่มเติมไว้สำหรับสอนลูก แต่ลูกไม่ติดทำ
มาหากิน ถ้ามาเข้าโรงเรียนก็จะได้เรียนวิชาหาความรู้เพิ่มเติมให้ทันสมัย เอา
ไปช่วยพ่อแม่ทำมาหากินและหาเลี้ยงตัวเองได้สะดวกยิ่งขึ้น เพราะในโรงเรียน
ทั้งหลายนี้ รัฐบาลย่อมแสวงหาวิชาความรู้อันจะเป็นคุณแก่นักเรียนมาฝึก
สอน แล้วเลือกสรรผู้ซึ่งชำนาญวิชาความรู้อย่างนั้น ๆ ให้มาเป็นครู การ
ที่เด็กมาเข้าโรงเรียนย่อมได้วิชาความรู้มากกว่าเรียนที่อื่น และอาจจะเรียนรู้
เร็วกว่าไม่มาเข้าโรงเรียน อธิบายที่ว่ามาในข้อนี้ ถ้านักเรียนคนใดยังสงสัย
ลองถามผู้ใหญ่ที่เขาได้เคยเข้าโรงเรียนมาแต่ก่อน เป็นต้น แต่เจ้าคุณเทศา
ลงไป ก็คงจะได้ฟังคำตอบเช่นเดียวกัน ว่าการที่เขาได้เข้าโรงเรียนเป็น
ประโยชน์แก่ตัวเขาเมื่อเติบโตใหญ่มีใช้น้อย

๕. การศึกษาของเด็กที่ในโรงเรียนนั้น คนทั้งหลายมักเข้าใจกันแต่
ว่าเรียนวิชาหนังสือ เพราะเห็นบังคับให้เด็กทุกคนหัดอ่านและเขียนหนังสือ
ตั้งแต่แรกเข้าเป็นนักเรียน แม้เมื่ออ่านหนังสือออกและเขียนหนังสือ ได้แล้ว
ยังให้เรียนหนังสือเรื่องต่าง ๆ ต่อไปจนตลอดเวลาที่เป็นนักเรียน เหตุด้วยเข้าใจ
กันว่าเรียนแต่วิชาหนังสือ จึงมักเรียกการศึกษาว่า “เรียนหนังสือ” อยู่
แพร่หลาย ความจริงไม่เป็นเช่นนั้น หนังสือเป็นแต่เครื่องเก็บรักษาวิชาความรู้
ไว้เหมือนอย่างคลังที่เก็บทรัพย์มรดก การเรียนหนังสือเหมือนหาลูกกุญแจ
สำหรับไขคลังเข้าไปเอาทรัพย์มรดกคือวิชาและความรู้ ซึ่งเขาเจตนาให้แก่ผู้

เล่าเรียน อันวิชาและความรู้ที่สอนในโรงเรียนทั้งหลายถึงกระบวนสอนต่างโรงเรียนหรือต่างชั้นต่างครู จะต่างกันอย่างไรก็ตาม ย่อมมุ่งหมายให้เป็นประโยชน์แก่นักเรียน ๓ อย่างเหมือนกันหมด คือ

อย่างที ๑ นั้น มุ่งหมายจะให้นักเรียนมีกำลังร่างกายแข็งแรงและปราศจากโรคภัย เพื่อให้อายุยืนอยู่ได้จนแก่เฒ่า การที่สอนความรู้อนามยก็ตีฝึกหัดกายบริหารกิติ อยู่ในประโยชน์อย่างที ๑ นี้

อย่างที ๒ นั้น มุ่งหมายจะให้นักเรียนเป็นสาธุชน คือ คนประพฤติตัวดี เป็นที่เชื่อถือของผู้อื่น การที่สอนจรรยาและสอนศาสนา อยู่ในประโยชน์อย่างที ๒ นี้

อย่างที ๓ นั้น มุ่งหมายจะให้นักเรียนมีสติปัญญา การที่สอนให้คิดเลขกิติ ให้รู้ภูมิศาสตร์และพงศาวดารกิติ ซึ่ให้เห็นลักษณะวัตถุหรือกิจการต่างๆ ที่เป็นจริง อย่างไรกิติ เหล่านี้อยู่ในประโยชน์อย่างที ๓

การฝึกหัดเป็นลูกเสือ รวมประโยชน์ทั้ง ๓ อย่างที่กล่าวมาอยู่ในนี้ รัฐบาลจึงได้บำรุง และประโยชน์ ๓ อย่างนี้เป็นองค์ของสามัญศึกษา เมื่อนักเรียนเรียนได้ตลอดแล้ว จะไปเรียนวิชาความรู้ชั้นวิสามัญศึกษาอย่างไรสำหรับหาเลี้ยงตัวก็จะเรียนได้สะดวก เพราะได้รับความฝึกหัดอบรมและมีความรู้เบื้องต้นเป็นทุนสำหรับตัวไปแล้ว

๖. ก็แต่การศึกษาหาความรู้นี้ ถึงแม้มาเข้าโรงเรียนกิติ ที่จะเรียนได้ความรู้หรือไม่สำคัญอยู่ที่ตัวของเด็กนักเรียนด้วย ต่อเด็กคนใดเล่าเรียนด้วยตั้งใจจะหาความรู้ เด็กคนนั้นจึงเรียนได้สำเร็จ ถ้าไม่ตั้งใจเรียนก็ไม่ได้ความรู้ เพราะฉะนั้นนักเรียนทั้งหลายที่มาเข้าโรงเรียน ถ้าอยากจะมีความรู้เป็นประโยชน์แก่ตนต่อไป เบื้องต้นต้องเคารพนับถือครูและเชื่อฟังคำที่ครูสั่งสอน

แล้วตั้งใจเรียน อันลักษณะการเรียนนั้นตามคติโบราณ ว่ามีองค์ซึ่งต้อง
ถือเป็นหลัก ๔ อย่าง คือ

อย่างที ๑ ต้องตั้งใจ ฟัง คำสอนของครู

อย่างที ๒ ฟังแล้วต้อง คิด ดูให้เข้าใจ

อย่างที ๓ ถ้ายังไม่เข้าใจต้อง ถาม

อย่างที ๔ เมื่อเข้าใจแล้วต้อง จำ ไว้

ข้อความที่กล่าวมาเหล่านี้ เด็กนักเรียนทั้งหลายจงจำไว้เป็นคติ

(ความที่ฉันกล่าวเรื่องการเล่าเรียน ฉันเกรงว่านักเรียนจะไม่เข้าใจ
ได้หมดทุกคน ด้วยนักเรียนที่มานั่งฟัง มีตั้งแต่ชั้นเล็กชั้นไปจนถึงชั้นใหญ่
เพราะฉะนั้น ถ้าครูเห็นว่าความที่ฉันกล่าวจะเป็นประโยชน์ ก็จงจำไว้ชัดเจน
แก่นักเรียนต่อไป)

ว่าด้วยการสอน

๗. ตอนนี้จะกล่าวอธิบายถึงเรื่องครู เรื่องนี้เมื่อต้นปีมีการประชุม
อบรมความรู้ครูโรงเรียนที่ในกรุงเทพฯ ท่านเสนาบดีกระทรวงธรรมการ* ได้
ตรัสเชิญฉันไปแสดงปาฐกถาให้พวกครูทั้งหลายฟัง ณ สถานสมาคมคณาจารย์
ครั้งหนึ่ง ฉันได้แสดงปาฐกถา ว่าด้วย ความรับผิดชอบของครู แต่ครู
ที่อยู่ในมณฑลนั้นโดยมากเห็นจะไม่ได้มีโอกาสเข้าไปฟัง จึงจะเลือกเอาเนื้อ
ความในปาฐกถานั้นมาแสดงและเพิ่มเติมความบ้าง ให้เหมาะแก่การแสดง
ปาฐกถาในวันนี้

* พระวรราชโอรส กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร (พระองค์เจ้าธรรมาภินันท์)

อันผู้ที่เป็นครู จะเป็นครูใหญ่ก็ตาม หรือครูรองก็ตาม สุดแต่ชั้นชื่อว่าครูแล้ว มีความรับผิดชอบแปลกกันกับบุคคลจำพวกอื่นหลายสถาน ขอให้ลองคิดหาอธิบายคำว่า “ครู” หมายความว่าอะไร ก็ จะเห็นความรับผิดชอบอันเป็นเบื้องต้น เพราะคำว่า “ครู” ย่อมหมายความว่า เป็นผู้ทรงคุณวิเศษ ๒ อย่าง คือ เป็นผู้มีความรู้ อย่าง ๑ และเป็นผู้อาจสอนความรู้ นั้นให้แก่ผู้อื่นได้ด้วยอีกอย่าง ๑ ผู้มีแต่ความรู้ แม้อย่างใดก็เพียงได้นามว่าเป็นนักปราชญ์เท่านั้นว่าเป็นครู ไม่ เพราะเหตุที่ไม่สอนผู้อื่นได้ ผู้ที่รับตำแหน่งเป็นครูจึงมีความรับผิดชอบที่ต้องรู้จริงในวิชาซึ่งตัวสอน ทั้งต้องสามารถสอนให้ศิษย์ของตนรู้วิชานั้นได้ด้วย ถ้าผู้ไม่รู้จริงและไม่รู้จักสอนเข้ารับตำแหน่งเป็นครูก็เสมอลงเขาหากินทำให้เสียชื่อครู ใช้แต่เท่านั้น ถึงแม้ครูผู้รู้และสอนได้จริงก็ยังมี ความรับผิดชอบต่อไปอีกชั้นหนึ่ง คือที่จะต้องสอนวิชาความรู้ให้ทันสมัย ถ้าครูคนใดหลงพะเนางตัวว่ารู้พออยู่แล้ว ไม่ชวนชวนหาความรู้เพิ่มเติมให้ทันความเจริญของวิชาความรู้ ครูคนนั้นก็เสื่อมคุณวิเศษตลอดจนลาภยศ เพราะไม่สามารถจะทำการตามหน้าที่ได้ดังสมควร อีกประการหนึ่งครูเป็นผู้รับผิดชอบรักษาชื่อเสียงของโรงเรียน เพราะผู้ปกครองเขาส่งเด็กเข้าโรงเรียนไหน ก็ด้วยเขาเชื่อว่าโรงเรียนนั้นฝึกสอนดี ครูโรงเรียนนั้นจะมีคนก็ ตาม ย่อมรับผิดชอบด้วยกันในการที่จะฝึกปฏิบัติวิชาดีแก่เด็กให้ประพฤติตัวดี และสอนวิชาความรู้ให้แก่เด็กที่มาเป็นนักเรียนอยู่ในโรงเรียนของตนให้สำเร็จประโยชน์ทั้ง ๒ สถานด้วยกัน ถ้าไม่ทำดังนั้นหรือทำไม่ได้ดังเขาหวังใจ เขาก็คงถอนเด็กไปส่งโรงเรียนอื่น และติเตียนโรงเรียนนั้นให้คนทั้งหลายพากันรังเกียจไม่ส่งเด็กมาให้ โรงเรียนก็ย่อมเสื่อมเสียชื่อเสียง ถ้าโรงเรียนไหนครูช่วยกันดูแลฝึกสอนศิษย์ดี โรงเรียนนั้นก็ย่อมเจริญ เพราะ

ได้รับความนิยมนอกคนทั้งหลาย ความรับผิดชอบที่ยกมาแสดงเป็นอุทาหรณ์นี้ นับว่าเป็นทางโลก

๘. ยังมีความรับผิดชอบของครูอีกสถานหนึ่ง ซึ่งเป็นฝ่ายทางธรรม สำคัญยิ่งกว่าความรับผิดชอบในทางโลก ข้อนี้มีอธิบายและนิทานเปรียบเทียบของนักปราชญ์แต่โบราณแสดงไว้มาก เช่น นิทานในนิบาตชาดกเรื่องหนึ่ง ว่ามีลูกนกแขกเต้า ๒ ตัวเกิดในคราวเดียวกัน ยังไม่ทันจะเติบโตใหญ่ ลมพายุพัดถูกรังแตก ลูกนก ๒ ตัวนั้นลมพายุปลิวแยกกันไป ตัว ๑ ไปตกที่ใกล้กุฎี ฤษี ๆ เลี้ยงไว้ อีกตัว ๑ ไปตกที่ใกล้เรือนโจร ๆ เลี้ยงไว้ ต่างหัดลูกนกแขกเต้าให้พูดได้ทั้ง ๒ ตัว อยู่มาพระราชเจ้าเมืองพาราณสีออกประพาสป่า แล้วหลงไปทางบ้านโจร นกแขกเต้าตัวที่โจรเลี้ยงจับอยู่บนต้นไม้ แต่พอเห็นพระราชาก็ร้องว่าจะฆ่าฟันตามคำของพวกโจรที่จำไว้ พระราชาตกพระทัยต้องรีบหนีไป ครั้นไปใกล้บริเวณอาศรมพระฤษี นกแขกเต้าอีกตัว ๑ ซึ่งพระฤษีสอนเห็นเข้าก็ร้องเชื้อเชิญด้วยถ้อยคำอันสุภาพ พระราชาทอดพระเนตรเห็นก็โปรดปราน ตรัสขอเอานกแขกเต้าตัวนั้นไปเลี้ยงไว้ในพระราชฐาน นิทานเรื่องนี้ผู้แต่งประสงค์จะแสดงว่านิสัยของเด็กนั้น ครูผู้ฝึกสอนอาจจะอบรมชักจูงไปให้ดีก็ได้ให้ชั่วก็ได้ ข้อนี้แม้จนในสมัยเมื่อมีโรงเรียนอย่างปัจจุบันนี้ก็ยังเป็นความจริง ครูผู้ฝึกสอนอบรมนิสัยเด็กอย่างไรในโรงเรียน ก็มักจะเป็นนิสัยติดตัวไปเมื่อเป็นผู้ใหญ่ เพราะฉะนั้นถ้าครูฝึกสอนอบรมนิสัยนักเรียนให้ออกไปเป็นคนดีได้ก็ได้อีก ถ้าฝึกสอนทางชั่วชั่วหรือแม้แต่ไม่คอยป้องกันปล่อยให้เด็กได้รับความชั่วในเวลาเป็นนักเรียน เช่นคบพวกเพื่อนที่เป็นพาล ได้นิสัยชั่วติดตัวไปจากโรงเรียน ไปเป็นเหตุให้เกิดทุกข์โทษภัยบาปก็ได้แก่ครูด้วย ความรับผิดชอบของครูในข้อนี้จึงอยู่ในทางธรรม ผิด

กับความรับผิดชอบของข้าราชการแผนกอื่น เป็นต้นว่าพวกกรรมการอำเภอ ถ้าปกครองอ่อนแอเกิดโจรผู้ร้ายชุกชุม เทศา ๆ หากคนที่ไปเปลี่ยนเหตุร้ายก็สงบ แต่ครูผู้ฝึกสอนศิษย์ผดจนถึงจะเปลี่ยนตัวครู ผลของความผดก็ยังติดอยู่ที่ตัวนักเรียน และอาจพาให้ผู้อื่นได้รับความทุกข์ยากไปช้านาน

๔. ความรับผิดชอบของครู แม้มีหลายสถานดังแสดงมา ถ้าผู้เป็นครูล้ำแล้วก็จะระวังตัวได้ไม่ยากนัก จะแนะนำความบางข้อซึ่งเห็นว่าเป็นทางดีสำหรับครู คือ

ข้อ ๑ ถือนกธรรม ตั้งใจว่าครูเหมือนกับเป็นพ่อแม่ ศิษย์เหมือนกับลูก อันนี้เป็นคติโบราณ เขาจึงเรียกว่า “ลูกศิษย์” ด้วยธรรมตาพ่อแม่ย่อมระวังลูก ไม่ละเลยในการที่จะฝึกสอนให้ดี และคอยป้องกันอยู่เสมอมิให้ลูกตกไปในทางที่ชั่ว แม่ลูกไม่อยู่ในโอวาท จะทำโทษโงะอย่างใดก็ตามก็ยอมให้ลูกละชั่วมาหาดี ไม่มีที่จะขาดความรักและความหวังดีในลูก

ข้อ ๒ ประพฤติตนให้เป็นตัวอย่างแก่ศิษย์ ด้วยธรรมตาของเด็กย่อมพอใจเอาอย่างผู้ใหญ่ ครูปรารถนาจะให้นักเรียนมีกิริยาธรรมาศัยอย่างไร ประพฤติตัวเองให้เป็นเยี่ยงอย่าง เด็กก็ย่อมจะนิยมกระทำตามให้สำเร็จผลดีในการฝึกสอน

ข้อ ๓ พิจารณาในการฝึกสอน เพื่อให้ศิษย์ได้ประโยชน์และคุณความดีจริง ๆ ดังกล่าวมาก่อนแล้ว ไม่สักแต่ว่าสอนไปตามเวลาและหลักสูตร

๑๐. เนื่องต่อการฝึกสอนเพื่อให้เป็นประโยชน์แก่ศิษย์เมื่อเป็นผู้ใหญ่ จะกล่าวความเพิ่มเติมอีกอย่างหนึ่งสำหรับโรงเรียนผู้หญิง ซึ่งครูและนักเรียนมาฟังปาฐกถาอยู่ในที่นี้ก็มาก อันวิชาความรู้สำหรับสอนเด็กผู้ชายกับเด็กผู้หญิงไม่เหมือนกันโดยมาก มีผิดกันบางอย่างซึ่งผู้เป็นครูควรถือเป็นคติ

ข้อสำคัญนั้น คือที่ธรรมชาติผู้หนึ่งต้องเลี้ยงลูกเมื่อแรกเกิด ถ้าเลี้ยงถูกลูกก็รอด
 เลี้ยงผิดลูกก็ตาย หรือแม่จะรอดอยู่ได้ เด็กนั้นก็จะเป็นคนไม่สมประกอบไป
 ตลอดชีวิต ความรู้สำหรับเลี้ยงเด็กจึงจำเป็นที่ผู้หนึ่งจะต้องศึกษา แต่มักประ-
 มาทกันเสีย ด้วยเห็นว่าเด็กผู้หนึ่งที่มาเป็นนักเรียนอยู่ในโรงเรียนยังเล็ก ยัง
 ไม่ถึงเวลาจะต้องเลี้ยงเด็ก และจะสอนเรื่องเลี้ยงลูกเท่าที่นำอดสู ถ้าใครคิดเห็น
 เช่นนั้น จงลองถามเด็กนักเรียนดูก็จะปรากฏว่ามีหลายคนที่ต้องช่วยแม่เลี้ยง
 น้อยเวลาอยู่บ้าน ความจริงอันการที่สอนความรู้สำหรับสอนเด็กนั้นไม่ได้อยู่ที่
 เรื่องออกลูกเท่า ข้อสำคัญนั้นอยู่ที่ลูกอ่อนยังบอกทุกข์สุขของตนเองไม่ได้
 ผู้เลี้ยงได้แต่สังเกตกิริยาอาการเด็ก ว่าจะเป็นที่ทุกข์หรือเป็นสุข การสังเกตกิริยา
 อาการ จึงเป็นความรู้อย่างหนึ่งซึ่งต้องศึกษาสำหรับเลี้ยงเด็ก ถึงรู้จักสังเกต
 แล้วยังจะต้องศึกษาต่อไปอีก ว่าจะควรทำอย่างไร เพื่อบำบัดความทุกข์และ
 บำรุงรักษาความสุขของเด็ก แม้เมื่อเด็กพูดได้แล้ว ก็ยังไม่รู้จักรักษาตัว แม่
 ยังต้องดูแลประคับประคองและสั่งสอนก่อนผู้อื่น นักปราชญ์แต่โบราณจึง
 กล่าวว่า “แม่เป็นครูคนแรก” อันความรู้สำหรับเลี้ยงเด็กนั้นอาจจะสอนใน
 โรงเรียนได้หลายอย่าง และอาจจัดวิธีสอนให้สนุกสนานแก่นักเรียนได้ด้วย
 จะชี้พอให้เห็นแต่อย่างหนึ่ง ดังเช่นชวนนักเรียนทำสวนดอกไม้ และให้เลี้ยง
 สัตว์เลี้ยง เช่นนกหรือกระต่ายในบริเวณโรงเรียน แล้วหัดให้นักเรียนดูแล
 รักษาสวนและเลี้ยงสัตว์นั้นให้ดี ถ้าครูอธิบายที่จะแนะนำชี้รู้ นักเรียนก็จะ
 ได้ความรู้อันเป็นหลักในการเลี้ยงเด็กหลายอย่าง เป็นต้นแต่การสังเกตและการ
 บำบัดทุกข์บำรุงสุขด้วยเอาใจใส่ดูแล ตลอดจนเกิดกรุณาต่อสัตว์และสิ่งซึ่งตน
 เป็นผู้อุปการะเลี้ยงดู เป็นนิสัยติดตัวไป ถ้ายิ่งมีเด็กทารกหรือแม่มักเรียนชั้น
 เล็กๆ ให้นักเรียนชั้นใหญ่หัดเลี้ยงดูอุปการะด้วยก็ยิ่งดี ยิ่งอีกข้อหนึ่งธรรมชาติ

ผู้หญิงโดยมากเมื่อเติบโตใหญ่ย่อมมีผิว เมื่อมีคู่ครองเช่นนั้นก็ต้องช่วยกันทำมาหากิน อันลักษณะการหาเลี้ยงชีพของบุคคลซึ่งเป็นผู้หัวทัวเมื่อนั้น โดยมากผู้มักไปทำงานหาเงินมาเลี้ยง ฝ่ายเมียอยู่ดูแลการบ้านเรือน เป็นประเพณีในพื้นเมืองเพราะเหมาะแก่ธรรมชาติ ด้วยผู้ชายมีกำลังมากกว่าผู้หญิง และผู้หญิงต้องเลี้ยงลูกตั้งอธิบายที่กล่าวมาแล้ว ความรู้ด้านการบ้านเรือน หรือเรียกโดยย่อว่า “การเรือน” จึงเป็นการสำคัญซึ่งควรสอนนักเรียนผู้หญิง ยิ่งกว่าสอนให้เรียนวิชาแก่ผู้ชาย เพราะความรู้การเรือนจะเป็นประโยชน์และความสุขแก่ตัวเมื่อเติบโตใหญ่มีเหย้าเรือนในภายหลัง การเรื่อนนั้น (ครูผู้หญิงก็เห็นจะรู้ด้วยกันโดยมากแล้ว ทั้งตัวฉันเป็นผู้ชายไม่ชำนาญ) จะกล่าวแต่ที่เป็นส่วนสำคัญ คือ

๑. การสงวนทรัพย์ ใช้จ่ายแต่สมควร อย่าให้เกินรายได้ และคิดใช้ทุนให้เกิดกำไร

๒. การรักษาสมบัติ เป็นต้นแต่เครื่องนุ่งห่ม เครื่องใช้สอยตลอดจนที่อยู่อย่าให้บุบสลาย หรือโสโครกโสम्म

๓. การประกอบอาหาร รู้จักทำกับข้าวของกิน เรื่องนี้ได้เคยเห็นสอนกันด้วยเข้าใจผิด สำคัญว่าควรหัดให้ทำของอย่างหรูหรา เช่น ได้กรอกแกงบวนและทองหยิบฝอยทอง ซึ่งเศรษฐีเขาทำเลี้ยงพระ หัดเช่นนั้นไม่เป็นประโยชน์จริง เพราะนานๆ จึงจะได้ทำ คนบางจำพวกไม่มีกิจต้องทำเลยก็มี ที่ถูกนั้นคือสอนให้รู้จักประกอบอาหารอย่างเช่นกินกันเป็นสามัญ แต่ **ให้มีรสอร่อย** อย่าง ๑ รู้จักรวัง อย่างให้เสียท้อง ของผู้กินอย่าง ๑ สอง อย่างนี้เป็นข้อสำคัญในการประกอบอาหาร

๔. การพยาบาล รู้จักปฏิบัติคนไข้ และเลี้ยงเด็กตัวอย่าง ๑

ความรู้ ๔ อย่างที่กล่าวก็มีสอนในหลักสูตรของโรงเรียนอยู่แล้วมากบ้าง น้อยบ้างแทบทุกอย่าง ครูควรเอาใจใส่สอนให้บริบูรณ์เพื่อประโยชน์ดังกล่าวมา

๑๑. ความรับผิดชอบของครูตามที่พรรณนามา เป็นส่วนสามัญศึกษา คือสอนความรู้ซึ่งเด็กทุกคนควรรู้ ส่วนวิสามัญศึกษา คือสอนความรู้ซึ่งจะเป็นทางหาเลี้ยงชีวิตของนักเรียนเมื่อเติบโตใหญ่ขึ้นมีข้อสำคัญเป็นหลักอยู่ ๒ ข้อ คือสกุลของเด็กข้อ ๑ กับอุปนิสัยของเด็กอีกข้อ ๑ จะกล่าวอธิบายพอให้เห็น เป็นอุทาหรณ์ ยกตัวอย่างทั้งเด็กเป็นลูกชานา ถ้าครูฝึกสอนให้เป็นเสมียน เมื่อเด็กนั้นเติบโตขึ้นก็ต้องทั้งการทำนาไปเที่ยวหางานรับจ้างเขาเป็นเสมียน ไม่สามารถจะช่วยพ่อแม่ประกอบอาชีพของวงศ์สกุล ครั้นถึงเวลาได้ไรรู้ว่า ของพ่อแม่เป็นมรดกตกถึงตัว ก็จะต้องขายให้ผู้อื่นเพราะไม่สามารถจะทำได้ เอง อย่างนี้เรียกว่าสอนผิดฐานะสกุลอันต้องระวังอย่าง ๑ ข้อที่ว่าด้วยอุปนิสัย นั้น คือเด็กบางคนอาจมีอุปนิสัยแปลกวงศ์สกุล ดังเช่นเป็นลูกชานา แต่ ฉลาดว่องไวในการคิดเลข เช่นนั้นก็ควรเปลี่ยนให้เรียนวิชาอันอาศัยคิดเลข เป็นหลักตามอุปนิสัย เพราะวิชานั้นอาจจะเกิดประโยชน์แก่ตัวเด็กในภายหน้า ยิ่งกว่าไปทำไร่ไถนา ถึงกระนั้นก็ควรบอกพ่อแม่ให้รู้ก่อน เขาจะได้ตระเตรียม มิให้เสียทางอาชีพของวงศ์สกุล

๑๒. คราวนี้จะว่าด้วยบุญของครู ซึ่งมีผิดกับของบุคคลจำพวกอื่น เหมือนอย่างสมุหเทศาภิบาลก็ดี หรือว่าผู้ว่าราชการจังหวัดก็ดี ถ้าบังคับบัญชา การดี คนทั้งหลายก็พากันนิยมนับถือ แต่ว่าเพียงในอาณาเขตมณฑลหรือ จังหวัดที่ได้ปกครอง แต่ครูนั้นศิษย์ที่ออกจากโรงเรียนไปแล้ว แยกย้ายกันไป อยู่ตามมณฑลและจังหวัดต่างๆ ไม่มีเขตกัน ถ้าครูสอนดีเขาไปได้ดีมีความสุข

เขาก็คิดถึงคุณครู ผู้เป็นครูเขื่อนนั้นย่อมมีผู้คอยอุปการะตอบแทนบุญคุณอยู่แพร่หลาย คล้ายกับมีประกันภัยสำหรับความทุกข์ยากอยู่ตลอดชีวิต มีตัวอย่างนั้น ได้เคยเห็นครูที่ตกไร่ ได้ยาก มีศิษย์เก่าช่วยเลี้ยงดูอุปการะให้พ้นความเดือดร้อนมาหลายคน ผลบุญอย่างว่ามานี้ มีแต่สำหรับผู้เป็นครู ท่านทั้งหลายที่อยู่ในที่นี้ก็มีครูแทบทุกคน คงจะเห็นจริงดังฉันกล่าวโดยมาก

ว่าด้วยทำราชการ

๑๓. ปาฐกถาที่แสดงวันนี้ ฉันตั้งใจจะกล่าวแต่เรื่องที่เป็นสาธารณะประโยชน์อันโลมตามบุคคลต่างจำพวกที่พากันมาฟัง จึงกล่าวถึงเรื่องการเรียนให้นักเรียนฟัง กล่าวถึงเรื่องการสอนให้ครูทั้งหลายฟัง คราวนี้จะกล่าวถึงเรื่องทำราชการให้ข้าราชการฟัง แต่เพื่อจะรักษาระเบียบของปาฐกถา จะว่าแต่ด้วยคติเบื้องต้น ทำนองเดียวกับ ก.ข. ของกระบวนการทำราชการ อันธรรมดาคนทำราชการก็ย่อมหมายจะตีด้วยกันทั้งนั้น แต่กระบวนการความประพฤติที่หวังจะให้ได้รับความดีมีคุณกัน มีคติบางอย่างซึ่งคนโง่เขลาหรือคนฉลาดแต่เสเพลมักประมาทไม่ถือว่าเป็นการสำคัญ แต่ที่จริงเป็นการสำคัญอย่างยิ่ง เพราะอาจจะพาไปให้ได้ดีหรือได้ชั่วในปลายมือ ตัวอย่างมีปรากฏมาเป็นอันมาก จะยกมากล่าวอธิบายในปาฐกถานี้พอให้เห็นว่าสำคัญอย่างไร

อย่างที ๑ คือ การเลี้ยงตัว คนทำราชการควรระวังเป็นนิจ อย่าใช้เงินให้มากกว่าผลประโยชน์ที่ได้ เพราะการใช้เงินเกินที่ได้ย่อมเกิดหนี้สิน เมื่อเป็นลูกหนี้ชั้นแรกก็ยืมเงินเพื่อนฝูงใช้หนี้ ครั้นยืมเขาบ่อยเข้าเขาไม่ให้ก็ต้องเที่ยวกู้เงินผู้อื่นด้วยยอมเสียดอกเบี้ยให้เขา เพิ่มทางเสียยิ่งขึ้นอีก เริ่มนำความลำบากเกี่ยวเข้ามาถึงตำแหน่งราชการของตน เพราะถูกเจ้าหนี้เร่งรัดและ

จะร้องฟ้องให้ต้องล้มละลายเสียชื่อเสียง ผู้เป็นลูกหนี้สันดานก็ถึงประพาศชีวิต เช่นรับสินบน หรือเล่นการพนันด้วยหวังชนะ หรือยักยอกเงินของผู้อื่น แม้ที่สุจริตจนเงินหลวงซึ่งตัวเป็นผู้รักษาเอาไปใช้หนี้ แต่แรกก็ตั้งใจว่าจะเอาไปพอแก้ไขขัดแล้วจะหามาใช้คืน แต่เมื่อไม่สมหวังก็เลยหลบหนีหรือทำชั่วร้ายแรงหนักขึ้น จนต้องโทษภัยถึงหักโค่นในที่สุด บรรดาคดีที่ปรากฏว่าข้าราชการต้องถูกถอดถอนและรับราชทัณฑ์ด้วยเรื่องเงิน มักเกิดแต่เริ่มใช้เงินมากกว่า ผลประโยชน์ที่ตนได้เป็นมูลเหตุแทบทุกเรื่อง เพราะฉะนั้นผู้ที่ทำราชการควรถือเป็นคติอย่าง ๑ ซึ่งต้องระมัดระวังในการเลี้ยงชีพ อย่าใช้เงินให้เกินกว่าที่ได้

อย่างที่ ๒ คือ **รู้จักงาน** อันกระบวนทำงานนั้นไม่ต้องบ่วยการกล่าวถึงผู้ที่บิดพลิ้วหลีกเลี่ยงการงาน อันยอมไม่ได้ดีเป็นธรรมดา ถึงผู้ที่เต็มใจทำงาน ถ้าทำโดยประมาทเช่นมักง่ายหรือมักเกียจแหยงผู้อื่น หรือว่าทำด้วยสำคัญผิด เช่นไปชอบทำงานนอกหน้าที่ยิ่งกว่างานประจำตำแหน่งของตน ผู้ทำก็มีใครได้ดี เพราะทำไม่ถูกทาง ทางที่ถูกต้องนั้นควรมุ่งทำงานในตำแหน่งของตน **ให้สำเร็จ** นั้นเป็นสำคัญ จะยกตัวอย่างเช่นว่าเป็นเสมียน เบื้องต้นควรเอาใจใส่ศึกษาให้รู้ว่างานในหน้าที่ของตนมีอย่างไรบ้าง แล้วตั้งใจทำงานนั้น ๆ ให้สำเร็จทันการเสมอไป เช่นว่านี้เป็นทางที่ถูกอย่าง ๑ อีกอย่าง ๑ นั้น ต้องพิจารณาความรู้ว่างานอันเป็นหน้าที่ของตนนั้นเขาประสงค์จะให้ดีเพียงใด ถ้าความรู้ของตนยังบกพร่อง ก็ชวนขอศึกษาให้สามารถทำได้ถึงอย่างดี นี่เป็นทางที่ถูกอีกอย่าง ๑ เพียง ๒ อย่างที่กล่าวมานี้ ถ้าใครอุตส่าห์พยายามทำได้ดี คงได้ดี งานอย่างอื่นนอกจากงานเสมียนก็เป็นทำนองเดียวกัน เพราะธรรมชาติงานที่ทำจะเป็นงานหลวงก็ตาม หรือว่างานของผู้อื่นก็ตาม ย่อมประสงค์ตรง

จะทำให้สำเร็จเป็นสิ่งสำคัญ ถ้าผู้ใดสามารถทำงานให้สำเร็จได้ดีถึงประสงค์ เขาก็ย่อมยกย่องผู้นั้นและให้ทำงานที่สำคัญยิ่งขึ้นโดยอันดับ ก็จะได้ดีแก่ตัว ยิ่ง ๆ ขึ้นไป ความมุ่งหมายทำงานให้สำเร็จดี จึงควรถือเป็นคติอย่าง*๑

อย่างที่ ๓ คือ **ความซื่อตรง** อันคนทำงานย่อมมีเวลาพลาดพลั้งที่จะไม่พลาดพลั้งบ้างเลยนั้นน้อยนัก แต่เหตุที่พลาดพลั้งนั้นผิดกันเป็นข้อสำคัญ อย่างหนึ่งเป็นด้วยประมาท ยกตัวอย่างดังเช่นมีความผิดด้วยเกียจคร้าน หรือเพราะเมามายชั่วคราว หรือเพราะเกิดโทสะเหล่านนี้ถึงจะถูกลงโทษทัณฑ์เมื่อพ้นโทษแล้วก็คืนดี เพราะไม่ขาดความซื่อตรง แต่ถ้าการที่พลาดพลั้งเกิดด้วยทำทุจริตขาดความซื่อตรง เช่นรับสินบนหรือฉ้อโกงกคซึ่งเขาเอาประโยชน์แก่ตนเหล่านี้ ถึงพ้นโทษแล้วก็ไม่คืนดีได้ดังแต่ก่อน เพราะใครเคยเป็นคนคดแล้วเขาไม่ไว้ใจ ด้วยเห็นว่าถ้ามีโอกาสเมื่อใดก็อาจจะคดอีก ความซื่อตรงจึงเป็นหลักที่จะให้ผู้อื่นไว้วางใจ ความไว้วางใจของผู้อื่นเป็นคุณสมบัติสำคัญอย่างยิ่งของข้าราชการ เป็นผู้น้อยถ้านายไว้วางใจก็มักได้เลื่อนยศศักดิ์ ถ้าผู้ที่เสมอกันไว้วางใจทำงานก็สะดวก เพราะเขาช่วยพอใจช่วยเหลือ ถ้าเป็นผู้ใหญ่ซึ่งผู้น้อยที่อยู่ในบังคับบัญชาของตนไว้วางใจ ก็มีอำนาจ อันอำนาจนั้นมิได้มีด้วยอาชญา มีด้วยคนทั้งหลายไว้วางใจในความซื่อตรงเป็นสิ่งสำคัญ ความซื่อตรงจึงควรถือเป็นคติอย่าง ๑

อย่างที่ ๔ คือ **ความอดทน** ผู้ที่ยังไม่เคยเป็นข้าราชการมักจะเข้าใจกันว่าคนทำราชการนั้นมีความสุขมาก ได้ทั้งยศทั้งอำนาจและได้เงินเดือนฟุ่มเฟือยไม่ต้องขวนขวายทำมาหากิน ชอบเรียกกันว่า “มีบุญ” มิใคร่มีใครรู้ว่าข้าราชการมีความทุกข์ยากลำบากอย่างไรบ้าง ต่อเมื่อเข้ารับราชการจึงเริ่มรู้ว่าความลำบาก แม้จนความอดอยากตรากตรำ ตลอดจนความทุกข์ร้อนรำคาญใจ

มีแก่คนทำราชการไม่น้อยกว่าบุคคลที่ประกอบกรอื่นเป็นอาชีพ บางคนเข้ารับราชการพอลูกความลำบากเข้าบ้างก็เกิดเบื่อหน่ายคิดหลีกเลี่ยงหาความสุขคนเช่นนั้นเป็นไม่ได้ดี ผู้ได้ดีในราชการนั้นเพราะเขาอดทนต่อความลำบาก ถ้าใครจะรู้ข้อนี้ให้ต้องแท็กจึงลงถามข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ตั้งแต่เจ้าคุณเทศา ๖ เป็นต้น แม้นถามรายตัวลงมา ก็จะได้ความอย่างเดียวกัน ว่ายิ่งผู้สูงศักดิ์ก็ยิ่งเคยลำบากตรากตรำมายิ่งขึ้น และเพราะเขาได้อดทนต่อความลำบากมาจึงได้ดีถึงเพียงนี้ ความอดทนจึงเป็นข้อสำคัญอันหนึ่งของข้าราชการ ถ้าใครอยากหาแต่ความสุขอย่าเข้ารับราชการจะดีกว่า ถ้าเข้าทำราชการแล้วต้องอุทิศตัวยอมทนความลำบากแลกเอาประโยชน์ให้แก่บ้านเมือง เช่นนั้นจึงจะได้ดีในราชการ

ความที่กล่าวมา ๔ อย่างนี้เป็นคติเบื้องต้นของคนทำราชการเหมือนกันหมด ถ้าใครเอาใจใส่สำเหนียกและถือไว้มั่นคงก็ย่อมจะได้ดี

ได้แสดงปรากฏตาให้ท่านทั้งหลายฟังพอสมควรแก่การและเวลา มาถึงที่สุดฉันขออำนวยการแก่ท่านทั้งหลาย ให้เจริญ อายุ วรรณะ สุข พละ สถาพร จงทุกประการเทอญ

ปาฐกถา เรื่องสงวนของโบราณ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

นายกราชบัณฑิตยสภา ทรงแสดงแก่เทศาภิบาล

ณ พิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนคร

วันพุธที่ ๑๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๓

๑

ราชบัณฑิตยสภาขอขอบพระเดชพระคุณ ทูลกระหม่อมเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย* เป็นอาทิ และขอบพระเดชพระคุณพระบรมวงศานุวงศ์ พระองค์อื่น กับทั้งขอบคุณท่านเทศาภิบาล และข้าราชการที่รับเชิญมาประชุม ณ พิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนครวันนี้ ด้วยรู้สึกว่าเป็นเกียรติแก่ราชบัณฑิตยสภา และหวังว่าการประชุมกันวันนี้ อาจจะมีผลเพิ่มประโยชน์แก่มหาชนได้บ้างมีมากก็น้อย

ที่ราชบัณฑิตยสภาปรารภเชิญประชุมวันนี้ ด้วยเกิดเลื่อมใสในการที่ทูลกระหม่อมทรงพระดำริให้สมุหเทศาภิบาลทั้งปวง มีโอกาสเที่ยวดูกิจการต่างๆ ในเวลาเมื่อเสร็จคราวประชุมเทศาภิบาลประจำปีแล้ว ดังปรากฏมาในปีก่อนๆ เห็นว่าหน้าที่ของราชบัณฑิตยสภาก็มีกิจเกี่ยวข้องต้องอาศัยเทศาภิบาลอยู่เนืองนิตย์ ถ้าท่านสมุหเทศาภิบาลทั้งหลาย ได้มาดูพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนคร มาเห็นสิ่งของต่างๆ ซึ่งได้ส่งมาแต่มณฑลของตน และมณฑลอื่นๆ จัดเรียบเรียงรักษาไว้อย่างไร ดังเช่นจัดเครื่องสัมฤทธิ์เรียบเรียงไว้ในห้องนี้เป็นต้น ก็เห็นจะมีความยินดีเป็นอย่างยิ่งที่จะรู้สึก ว่า สิ่งของที่ส่งมานั้นไม่สูญเสีย

* สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต

เปล่า อีกประการหนึ่ง แต่ก่อนมา เทศาภิบาลต่างมณฑลได้เคยตามราชบัณฑิตยสภาถึงวิธีการตรวจค้นและรักษาของโบราณ ข้าพเจ้าจึงนึกว่า ถ้าแสดงปาฐกถาในเรื่องนั้นให้ฟังก็เห็นจะชอบ และจะสะดวกใจยิ่งขึ้น ด้วยรู้เค้าเงื่อนว่า ควรจะทำอะไรๆ นอกจากนั้น ธรรมดาการประชุมสโมสรย่อมเกื้อกูลสามัคคีไมตรีจิต ในระหว่างส่วนตัวบุคคลที่มาประชุมและเป็นประโยชน์ตลอดถึงราชการบ้านเมือง ด้วยผู้มาประชุมเป็นข้าราชการมีหน้าที่ต่าง ๆ กัน เมื่อได้รู้เห็นเป็นอย่างหนึ่งอย่างเดียวกัน ก็อาจประสานงานช่วยเหลือเกื้อกูลกันตามหน้าที่ให้ราชการบ้านเมืองเจริญสุผลสะดวกดียิ่งขึ้นด้วย

๒

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว^๑ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งราชบัณฑิตยสภาขึ้นตั้งแต่แรกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ (พ.ศ. ๒๔๖๕) และโปรดฯ ให้มีหน้าที่จัดการเป็น ๓ แผนก คือ แผนกศิลปากร สำหรับบำรุงวิชาช่างแผนกหนึ่ง แผนกวรรณคดี สำหรับบำรุงวิชาหนังสือแผนกหนึ่ง แผนกโบราณคดี สำหรับบำรุงความรู้เรื่องโบราณแผนกหนึ่ง แต่การประชุมวันนี้ไม่มีเวลาพอจะแสดงอธิบายหน้าที่ของราชบัณฑิตยสภาได้ทุกแผนก จึงจะกล่าวแต่เฉพาะกิจการในแผนกโบราณคดี เพราะเกี่ยวข้องกับเทศาภิบาลยิ่งกว่าแผนกอื่น

ความรู้เรื่องโบราณในประเทศไทยแต่ก่อนมา แม้จนเรื่องพงศาวดารของบ้านเมือง เป็นแต่เล่าให้กันฟังค่อยๆ มา บางทีมีผู้จดลงไว้เป็นหนังสือ ก็จดตามที่ได้เคยฟังเขาเล่าคล้ายกับเรื่องนิทาน หากได้มีการค้นหาหลักฐานอย่าง

๑ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗

ไรไม่ จะชี้เรื่องพอให้เห็นเป็นตัวอย่าง เช่น เรื่องที่พระเจ้าอยู่ทอ้งตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีของประเทศสยาม มีหนังสือเก่ากล่าวความต่าง ๆ กันถึง ๓ อย่าง อย่างที่ ๑ ในหนังสือพงศาวดารเหนือว่า พระเจ้าอยู่ทอ้งเดิมอยู่เมืองชะเลียง (ในแขวงจังหวัดสวรรคโลก) ลงมาสร้างพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานี

อย่างที่ ๒ อยู่ในพงศาวดารเหนือเหมือนกันกล่าวว่า กษัตริย์เชื้อวงศ์พระยาแกรก ซึ่งได้ครองเมืองอันหนึ่ง สันชีพลง มีแต่ราชธิดา ๆ นั้นได้เจ้าอยู่ทอ้งบุตรเศรษฐีเป็นสามี เจ้าอยู่ทอ้งจึงได้ครองเมืองนั้น อยู่มาหาสงครามเมืองพระเจ้าอยู่ทอ้งจึงอพยพผู้คนออกจากเมืองนั้นมาสร้างกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี

อย่างที่ ๓ พิมพ์ไว้ข้างต้นหนังสือพระราชพงศาวดาร ว่าเดิมกษัตริย์เจ้าเมืองเชียงรายหนีข้าศึกลงมาตั้งเมืองไตรตรึงค์ (อยู่ในแขวงจังหวัดกำแพงเพชร) ครองเมืองนั้นสืบเชื้อวงศ์มาหลายชั่ว เจ้าเมืองไตรตรึงค์องค์หนึ่ง ราชธิดาเกิดบุตรขึ้นแต่ยังไม่มีสามี จึงให้ทำพิธีเสี่ยงทายหาบิดาของกุมาร ไปได้ความว่าเป็นคนเชื้อไข่นายแสนปม เจ้าเมืองไตรตรึงค์ก็อภัยศอกศลุ จึงให้ขับไล่ราชธิดากับกุมารไปเสียจากเมืองไตรตรึงค์ด้วยกันกับนายแสนปม คนทั้งสามพากันไปอยู่ที่ไร่ (ตรงบ้านโคก) ข้างใต้เมืองไตรตรึงค์ ด้วยเดชบุญของกุมารนั้น พระอินทร์ลงมาประทานพรแก่นายแสนปม ให้สามารถณภูมิสมมติ พัสถานได้ตามความประสงค์ นายแสนปมจึงสร้างเมืองขึ้นครอบครองอยู่ ณ ที่นั้น ชื่อนานานว่า “เมืองเทพนคร” แล้วให้อาทอ้งคำมาทำเป็นแปลให้กุมารผู้บุตรนอน กุมารนั้นจึงได้นามว่า “เจ้าอยู่ทอ้ง” ครั้นต่อมาได้รับรัชทายาทครองเมืองเทพนคร พระเจ้าอยู่ทอ้งไม่พอพระหฤทัยที่จะอยู่เมืองเทพนคร จึงอพยพผู้คนย้ายลงมาสร้างพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานี ณ ตำบลหนองโสน (เมื่อ พ.ศ. ๑๘๘๓) ดังนี้ เรื่องพระเจ้าอยู่ทอ้งมีแตกต่างกันเป็น

หลายอย่างดังกล่าวมา สันนิษฐานว่า ท่านผู้แต่งหนังสือพระราชพงศาวดาร (คือ สมเด็จพระวันรัต วัดพระเชตุพน ฯ ในรัชกาลที่ ๑ และสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ซึ่งก็เป็นศิษย์ของสมเด็จพระวันรัตองค์นั้น) คงเห็นว่าเรื่องอย่างนี้สาม ที่ว่าพระเจ้าอู่ทองลงมาจากเมืองเทพนคร มีหลักฐานกว่า ๒ เรื่อง ในพงศาวดารเหนือ เพราะตัวเมืองโบราณที่บ้านโคกยังมีอยู่ ทั้งมีพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่น ในสมัยนั้นหลังก่อนทั้งหลายเรียกว่า “พระเจ้าปราสาททอง” เหตุด้วยทรงสร้างปราสาทปิดทองเป็นข้อประกอบอยู่ จึงเอาลงไว้ข้างต้นหนังสือพระราชพงศาวดาร คนทั้งหลายก็ยอมรับเป็นยุติตามนั้น ตลอดจนถึงข้อที่บรรทมเปลทอง เป็นเหตุให้เรียกพระนามว่าพระเจ้าอู่ทอง อันการสอบสวนพงศาวดารโดยทางวิชา ด้วยอาศัยตรวจค้นของโบราณเริ่มมีขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ด้วยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดทรงสอบสวนโบราณคดี และทรงชี้แจงชักชวนผู้ซึ่งสนองพระเดชพระคุณอยู่ใกล้ชิดให้เห็นประโยชน์ในการศึกษาโบราณคดี ตัวข้าพเจ้าอยู่ในพวกที่เลื่อมใสคนหนึ่งจึงได้เอาใจใส่สอบสวนโบราณคดีแต่นั้นมา ว่าเฉพาะเรื่องพระเจ้าอู่ทองสร้างกรุงศรีอยุธยา ข้าพเจ้าไปพบหลักฐานแสดงความเป็นอย่างอื่น มีอยู่ในศิลาจารึกของพระเจ้ารามคำแหงมหาราช ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เอาลงมาจากเมืองสุโขทัย แต่เมื่อยังทรงผนวชอยู่ในศิลาจารึกนั้นพรรณนาชื่อเมืองชั้นของกรุงสุโขทัยทั้ง ๔ ทิศ ชื่อเมืองชั้นทางทิศใต้ มีเมืองคณฑี เมืองพระบาง เมืองแพรก เมืองสุพรรณภูมิ เมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี เมือง (นคร) ศรีธรรมราช ชื่อเมืองตอนข้างหลังตรงกับที่เรียกกันอยู่ทุกวันนี้ ชื่อเมืองสุพรรณเรียกเพี้ยนไป แต่ข้างท้ายว่าสุพรรณภูมิ มิใช่สุพรรณบุรี ส่วนเมืองแพรกนั้นรู้ได้ว่าเมืองสรรค์ ด้วยมีหนังสือเก่าเรียกเมืองสรรค์ว่าเมือง

แพรกายหลายเรื่อง มีเมืองที่ยังไม่รู้ว่ายู่ที่ไหนแต่เมืองพระบางกับเมืองคนที
เมื่อข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ขึ้นไปตรวจราชการเมืองเหนือ
ลองค้นหาเมืองโบราณ พบอยู่ที่หลังตลาดปากน้ำโพ แขวงจังหวัดนครสวรรค์
เมืองหนึ่ง ตรงแผนที่กับเมืองพระบาง และไปได้เฝ้าในหนังสือพระราช-
พงศาวดารว่า เมื่อเมืองเหนือเป็นจลาจลสมเด็จพระอินทราชาธิราชเสด็จ
(ยกกองทัพ) ขึ้นไปตั้งอยู่ที่เมืองพระบาง เห็นตรงกันกับเมืองที่ปากน้ำโพ ค้น
ก่อนนั้นขึ้นไป พบเมืองโบราณที่บ้านโคนอีกเมืองหนึ่ง ซึ่งเข้าใจกันว่าเมือง
เทพนครที่นายแสนปมสร้างขึ้นนั้น อยู่ตรงแผนที่กับเมืองคนทีในศิลาจารึก
ของพระเจ้ารามคำแหง ก็เห็นว่าเมืองที่บ้านโคน จะเป็นเมืองเทพนครไม่ได้
ด้วยเป็นเมืองมีอยู่แล้วแต่ครั้งพระเจ้ารามคำแหง ก่อนสมัยพระเจ้าอู่ทอง
เกือบถึง ๑๐๐ ปี อีกข้อหนึ่งพบในศิลาจารึกแผ่นอื่นปรากฏศักราชว่า เมื่อปี
พระเจ้าอู่ทองสร้างพระนครศรีอยุธยาขึ้น พระเจ้าลิไท ราชันดาของพระเจ้า
รามคำแหงยังปกครองเมืองเหนืออยู่ทั้งสิ้น พระเจ้าอู่ทองจะครองเมืองที่บ้าน
โคนอย่างไรได้ ถ้าเช่นนั้นพระเจ้าอู่ทองมาแต่ไหน ข้อนี้ยังติดอยู่จน พ.ศ.
๒๔๔๖ ข้าพเจ้าไปตรวจราชการทางแขวงจังหวัดสุพรรณบุรี เมื่อไปพักอยู่ที่
บ้านสองพี่น้อง ได้รับความจากพวกชาวบ้านว่า มีซากเมืองโบราณอยู่ในป่าใกล้
กับบ้านจระเข้สามพันเมืองหนึ่ง เรียกกันว่าเมืองท้าวอู่ทอง ข้าพเจ้าจึงเลยไปดู
เห็นเป็นเมืองเก่าแก่ด้วยโบราณวัตถุที่ยังเหลืออยู่แบบอย่างทันสมัยพระปฐม
เจดีย์ ไล่เลียงชาวสุพรรณถึงเรื่องตำนานเมืองท้าวอู่ทอง เขาบอกความตามที่
เล่ากันมาแต่ก่อนว่า เมืองท้าวอู่ทองครองเมืองนั้น ทำลงกินเมือง ท้าวอู่ทอง
จึงพาผู้คนอพยพหนีทำไปตั้งกรุงศรีอยุธยา ข้าพเจ้าระลึกขึ้นถึงชื่อเมืองในศิลา
จารึกของพระเจ้ารามคำแหง ที่เรียกกันว่า เมืองสุพรรณภูมิ ก็คิดเห็นใน

ขณะนั้นว่า คำสุพรรณภูมิเป็นภาษาบาลี ถ้าแปลเป็นภาษาไทย ก็ตรงกับว่า
 อุทุมพรนั้นเอง เพราะคำว่า อุ ในภาษาไทย หมายความว่าสองอย่าง เป็นแปล
 ที่เด็กนอนก็ได้ เป็นที่เกิดก็มี เช่นพูดกันว่า อุ้น้ำ อุ้น้ำก็ได้ ถ้าคำว่าอุทุมพร
 เป็นชื่อเมือง คำที่เรียกว่าพระเจ้าอุทุมพร ก็หมายความว่าพระเจ้าเมืองอุทุมพร
 เหมือนเช่นเราเรียกพระเจ้าเชียงใหม่ พระเจ้าน่าน มิใช่เพราะได้เคยบรรทม
 เพลทองดังเช่นกล่าวในหนังสือพระราชพงศาวดาร เรื่องที่ว่าพระเจ้าอุทุมพรพา
 ผู้คนหนีหนีไปนั้น พิจารณาดูพื้นที่ ก็คิดเห็นเหตุด้วยเมืองอุทุมพรตั้งอยู่ริมแม่น้ำ
 เก่าที่ต้นเงิน ยังมีสระซุกแต่โบราณสำหรับขังน้ำไว้ใช้ปรางกอยู่ คงเป็นด้วย
 ที่เมืองนั้นกันดารน้ำ แล้วเลยเกิดโรคระบาด จึงต้องทิ้งเมืองอุทุมพรมา*
 เรื่องในหนังสือพระราชพงศาวดารซึ่งกล่าวว่า เมื่อพระเจ้าอุทุมพรราชาภิเษกที่
 กรุงศรีอยุธยา แล้วทรงตั้งขุนหลวงพ่วงเป็นผู้เป็นพี่พระมเหสีให้เป็นพระบรมราชา
 ไปครองเมืองสุพรรณบุรี (คือเมืองสุพรรณบุรีใหม่) ก็บ่งว่า ขุนหลวงพ่วงนั้น
 เป็นราชบุตรของพระเจ้าอุทุมพรองค์ก่อน แต่เกิดด้วยพระสนม ส่วนพระมเหสี
 ของพระเจ้าอุทุมพรองค์หลังเป็นน้องขุนหลวงพ่วง แต่เป็นลูกพระมเหสี ราช
 สมบัติจึงได้แก่พระเจ้าอุทุมพรองค์หลัง เพราะเป็นราชบุตรเขย สมดังในหนังสือ
 พงศาวดารเหนือต้นเรื่อง การตั้งพระนครศรีอยุธยาได้หลักฐานเพราะตรวจ
 ของโบราณดังแสดงมา ยังมีเรื่องอื่นๆ ซึ่งหาหลักฐานได้ด้วยตรวจของโบราณ
 จะเห็นได้ในหนังสือราชบัณฑิตยสถานพิมพ์อีกหลายเรื่อง การตรวจของโบราณ
 จึงเป็นการสำคัญ

* บัจจุบันเชื่อกันว่าเสด็จมาจากทอวัน เพราะเมืองอุทุมพร อำเภอยุทุมพร จังหวัดสุพรรณบุรี
 ร่วงมาแล้วตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖

ของโบราณในประเทศสยามมีมาก และผิดกับประเทศอื่นที่ใกล้เคียง เหมือนเช่นประเทศชวา กัมพูชา กัมพูชา กัมพูชา ของโบราณที่พบมีแต่ของทำในประเทศนั้นตามแบบศิลปศาสตร์ของประเทศนั้นเองเป็นพื้น แต่ของที่พบในประเทศสยามมีมาก ทั้งของมาจากประเทศอื่นและที่ทำในประเทศสยาม ชื่อนี้จะฟังพิสดารได้ด้วยสิ่งของซึ่งมีอยู่ในพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร ในจำพวกของโบราณที่ขุดพบตามหัวเมืองต่าง ๆ เป็นของมาแต่อินเดียก็มี มาแต่ลังกาก็มี มาแต่สุมาตราและชวาก็มี มาแต่ประเทศจีนและญี่ปุ่นก็มี แม้ที่สุดจนมาแต่ยุโรปก็มี แต่ของโบราณที่สร้างตามแบบศิลปศาสตร์ของมีมากกว่าอย่างอื่น จะมาแต่เมืองขอมสักเพียงใด หรือจะทำในประเทศนี้เองสักเพียงใด จะกล่าวอธิบายต่อไปข้างหน้าในจำพวกของโบราณที่ทำในประเทศนี้เองนั้น เพื่อพิจารณาตามศิลปศาสตร์ที่ต่างกันตามท้องถิ่นและตามกาลสมัย ว่าโดยย่อทางหัวเมืองปักข์ใต้ในแหลมมลายูขึ้นมาจากแดนเพชรบุรีของโบราณชั้นเดิมแบบศิลปศาสตร์เจือไปทางอย่างสุมาตรา และชวา ซึ่งสมมติเรียกว่า แบบศรีวิชัย ตามนามราชธานีที่ตั้งอยู่ ณ เกาะสุมาตรา* และมีอาณาเขตปกครองมาถึงแหลมมลายูในสมัยเมื่อราว พ. ศ. ๑๒๐๐ ต่อขึ้นมาถึงตอนกลาง ตั้งแต่เพชรบุรีขึ้นไปจนถึงเมืองสุวรรณโลก ของโบราณชั้นเก่าซึ่งสมมติเรียกว่า สมัยทวารวดี ตามนามอาณาเขตครึ่งเมืองนครปฐมเป็นราชธานี เมื่อราว พ.ศ. ๕๐๐ แบบศิลปศาสตร์ เป็นอย่างอินเดีย** ครั้นต่อมาเมื่อเกี่ยวข้องกับประเทศกัมพูชา

* ปัจจุบันยังคงถกเถียงกันอยู่เกี่ยวกับที่ตั้งของราชธานีอาณาจักรศรีวิชัย บางท่านก็อ้างว่าตั้งอยู่ที่เมืองไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี

** ปัจจุบันเชื่อกันว่า อาณาจักรทวารวดีมีอายุตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ หรือ ๑๒ ถึง ๑๖

ยั้งขึ้น ก็รับแบบศิลปศาสตร์ของขอมมาใช้มากขึ้นมาโดยอันคับ จนถึงสมัยเมื่อเมืองลพบุรีเป็นราชธานีของประเทศสยาม แบบศิลปศาสตร์กลายเป็นอย่างเดียวกับของขอม เนื่องในข้อที่กล่าวนี้ เมื่อครั้งข้าพเจ้าไปกรุงเทพมหานครใน พ.ศ. ๒๔๖๗ ได้ไปคุุพิพิภณทสสถานเมืองพนมเปญ สังเกตเห็นเครื่องศิลาแบบขอมของโบราณทั้งาม ๆ มีมาก แต่เครื่องสัมฤทธิ์มีไครมี ตามเขาว่า เหตุใดเครื่องสัมฤทธิ์ของโบราณจึงมีน้อยนัก เขาตอบว่าเมื่อไทยได้เมืองเขมรเก็บเอาเครื่องสัมฤทธิ์มาเสีย จึงมิไครมีเหลืออยู่ในกรุงเทพมหานคร ความที่เขาว่า จะจริงหรือเท็จนั้นไค ข้าพเจ้าไม่มีหลักฐานที่จะอ้าง ก็มิได้ตอบเขาว่าไครไรในครั้งนั้น ครั้นเมื่อจัดพิพิภณทสสถานสำหรับพระนคร ได้เอาเครื่องสัมฤทธิ์มารวมเรียบเรียงไว้ในห้องที่ประชุมกันนี้ ข้าพเจ้าได้มีโอกาศได้พิจารณาคุโดยถ่องแท้ จึงเห็นว่า ความจริงมิได้เป็นเช่นพวกชาวพนมเปญกล่าว ถ้าสังเกตคุเทวรูปใหญ่ ๆ ที่ตั้งเรียงรายอยู่ตามเสาทั้งสองด้าน เกือบ ๒๐ รูป ก็จะได้เห็นด้วยลักษณะว่า ล้วนเป็นฝีมือช่างไทย ทำในสมัยสุโขทัยบ้าง สมัยอยุธยาบ้าง ไม่มีทีมาจากเมืองเขมรเลย ถึงสิ่งอื่น ๆ ที่เป็นของขนาดเล็กลงมา ดังเช่น พระพุทธรูปและเทวรูปกัตี เครื่องประดับราชรถ และเครื่องคานหามกัตี เครื่องบูชาและเครื่องใช้ต่าง ๆ กัตี แม้ที่รูปและลวดลายเป็นแบบขอม ก็ปรากฏว่าเป็นของชคุได้ในประเทศนี้แทบทั้งนั้น มักพบในท้องที่จังหวัดลพบุรีหรือทางมณฑลนครราชสีมาเป็นพื้น มีของสัมฤทธิ์ที่รู้แน่ว่าไทยเอามาเมื่อได้ประเทศกัมพูชาแต่รูปสิงห์คู่หนึ่ง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรด ฯ ให้เอามาจากเมืองไผทมาศ แล้วคำรัสสั่งให้จำลองหล่อเพิ่มขึ้นอีก

๑๐ ตัว ยังเป็นเครื่องประดับวัดพระศรีรัตนศาสดารามอยู่จนบัดนี้* ข้าพเจ้าจึงสันนิษฐานว่า ที่จริงนั้น การสร้างสิ่งของต่าง ๆ แต่โบราณ ข้อที่จะสร้างด้วยทักษะมาระอย่างไ่นั้น เห็นจะเอาความสะดวกในประเทศที่สร้างเป็นประมาณ เช่นประเทศกัมพูชาหาโลหะยาก แต่มีศิลาเนื้อดีหาได้ง่ายก็ชอบสร้างด้วยศิลา ในประเทศสยามนี้ มีแร่โลหะหาได้ง่ายก็ชอบสร้างด้วยทองสัมฤทธิ์ เครื่องสัมฤทธิ์ที่มีอยู่ในพิพิธภัณฑสถานเมืองพนมเปญอาจจะกลับเป็นของที่ได้ไปจากประเทศสยามด้วยเสียอีก ส่วนของโบราณในประเทศสยามตอนข้างเหนือ ที่เป็นอาณาเขตมณฑลพายัพบัดนี้ เดิมเมื่อยังเป็นเมืองของพวกลาว ได้แบบศิลปศาสตร์อินเดียมาทางเมืองมอญ ต่อมาถึงสมัยเมื่อไทยลงมาเป็นใหญ่ ไทยก็พาแบบศิลปศาสตร์ของไทยลงมาจากข้างเหนืออีกด้วย เป็นเช่นนั้นมาจนถึงในสมัยศตวรรษที่ ๑๙ แห่งพุทธศก พระเจ้าแผ่นดินไทยราชวงศ์พระร่วง ตั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี เริ่มรวมอาณาเขตต่าง ๆ เข้าเป็นราชอาณาจักรอันเดียวกันอย่างประเทศสยามทุกวันนี้ ประจวบกับเวลาลัทธิพระพุทธศาสนาลังกาวงศ์ เริ่มเข้ามาประดิษฐานในประเทศสยามด้วย กระบวนแบบศิลปศาสตร์ก็เริ่มรวมแบบไทย ลาวและขอม กับทั้งอินเดียและลังกาเข้าระคนกัน ก็เกิดกระบวนแบบศิลปศาสตร์ของประเทศสยามสืบมา เรื่องของโบราณต่าง ๆ ในประเทศสยาม พิจารณาโดยทางตำนาน เห็นว่า จะเป็นดังแสดงมาด้วยประการฉะนี้

* สิ่งหัตถ์เดิมนี้ปัจจุบันตั้งอยู่สองข้างพระทวารกลางด้านทิศตะวันตก ออกของพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม อย่างไรก็ดีศาสตราจารย์บวสเชลล์เย่ชาวฝรั่งเศสผู้เชี่ยวชาญศิลปขอมเห็นว่า น่าจะเป็นช่างไทยหล่อตามแบบขอมมากกว่า เพราะลวดลายที่ประดับหน้าอกเป็นศิลปะไทยแล้ว

ของโบราณนั้น ราชบัณฑิตยสภากำหนดเป็น ๒ ประเภท คือ **ของซึ่งไม่พึงเคลื่อนที่ได้** เป็นต้นว่า เมืองและปราสาทราชวัง วัด ทั้ง เทวาลัย ตลอดจนบ่อน้ำและสะพานหิน ของโบราณอย่างนี้ กำหนดเป็นประเภทหนึ่ง เรียกว่า โบราณสถาน ส่วนของโบราณซึ่งอาจเอาเคลื่อนที่ไปได้ เป็นต้นว่า ศิลารึก พระพุทธรูป เทวรูป ตลอดจนเครื่องใช้ เครื่องประดับต่าง ๆ เหล่านี้ กำหนดเป็นประเภทหนึ่ง เรียกว่า โบราณวัตถุ อนึ่ง ข้อซึ่งว่าเป็นของโบราณและมีใช้ของโบราณนั้น ราชบัณฑิตยสภากำหนดว่าของมีอายุกว่าร้อยปีขึ้นไปเป็นของโบราณ ถ้ายังไม่ถึงร้อยปี ไม่นับว่าเป็นของโบราณ ที่เอาร้อยปีเป็นเกณฑ์ ก็เป็นแต่สมมติ เพื่อสะดวกแก่การตรวจ เพราะของที่อายุยังไม่ถึงร้อยปีมีมาก และมักมีผู้รู้พอจะสืบเรื่องได้ ไม่ยากเหมือนของที่เก่าก่อนนั้น แต่ราชบัณฑิตยสภามีได้ประสงค์จะสงวนบรรดาของโบราณทุกสิ่งไป เพราะพันวิสัยที่จะทำ ได้อันของโบราณที่ถือว่าควรสงวนนี้ อยู่ในเกณฑ์ ๒ อย่าง คือ ที่เป็นของสำคัญในพงศาวดารอย่างหนึ่ง กับที่เป็นของสำคัญในทางศิลปศาสตร์ คือแบบอย่างและมีมือช่างอีกอย่างหนึ่ง จะยกอุทาหรณ์พอให้เห็น ในส่วนโบราณสถานเช่นเมืองอุททองก็ดี หรือพระเจดีย์ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชโปรดให้สร้างไว้ที่ตำบลหนองสาหร่าย แขวงจังหวัดสุพรรณบุรี หมายถึงทรงชนช้างชนะพระมหาอุปราชเมืองหงสาวดีก็ดี โบราณสถานอย่างนี้นับว่าเป็นของสำคัญในพงศาวดาร แม้ถึงซากเมืองโบราณที่ยังรู้เรื่องไม่ได้ ก็ต้องนับว่าเป็นของสำคัญในพงศาวดาร เพราะอาจจะเป็นหลักฐานให้ผู้ศึกษาโบราณคดีในภาคหน้าค้นเรื่องพงศาวดารได้ต่อไป เนื่องในข้อที่กล่าวนี้ มีเรื่องที่ข้าพเจ้ายังไม่หายเสียดายอยู่เรื่องหนึ่ง คือเมื่อเริ่ม

สร้างรถไฟสายใต้ใน พ.ศ. ๒๔๔๓ เวลานั้นท้องที่รอบพระปฐมเจดีย์ยังเป็นป่าเปลี่ยวอยู่โดยมากในป่าเหล่านั้นมีซากพระเจดีย์โบราณขนาดใหญ่ ๆ ซึ่งสร้างทันสมัยพระปฐมเจดีย์อยู่หลายองค์ พวกรับเหมาก่อสร้างรถไฟไปรื้อเอาอิฐพระเจดีย์เก่ามาถมเป็นอัฒจันทร์กลางรางรถไฟ ได้อิฐพอดมตั้งแต่สถานีบางกอกน้อย ไปตลอดระยะทางกว่า ๕๐ กิโลเมตร ขอให้คิดดูก็จะเห็นว่า รื้อพระเจดีย์ที่เป็นของควรสงวนเสียสักกี่องค์ เมื่อย้ายที่ว่าการมณฑลจากริมแม่น้ำขึ้นไปตั้ง ณ ตำบลพระปฐมเจดีย์ ซึ่งรื้อกันเสียหมดแล้ว ก็ได้แต่เก็บศิลาเครื่องประดับพระเจดีย์เก่าเหล่านั้นมารวบรวมรักษาไว้ ยังปรากฏอยู่รอบพระระเบียงพระปฐมเจดีย์บัดนี้ ถ้ามีราชบัณฑิตยสภาอยู่ในเวลานั้น ก็จะหาเป็นเช่นนั้นไม่ ส่วนโบราณวัตถุที่เป็นของสำคัญในพงศาวดาร มีสิ่งซึ่งจะช้ได้อยู่ในห้องประชุมนี้เอง ในหนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวว่า เมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๑ (นับเวลามาจนบัดนี้ได้สี่ร้อยกับสองปี)^๑ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้างรูปพระโพธิสัตว์ ๕๕๐ ซาก รูปพระโพธิสัตว์ที่สร้างครั้งนั้น จะเป็นอย่างไรไม่มีใครรู้ จนเมื่อพระยาโบราณราชธานินทร์ อุปนายกราชบัณฑิตยสภา ได้ขุดชนดินและอิฐหักกากปูนแต่งวัดพระศรีสรรเพชญ์ในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา จึงพบรูปพระโพธิสัตว์หล่อไฟไหม้หมกอยู่ในนั้น ได้เอามาเรียบเรียงรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานนี้ ยังมีของในห้องนี้ที่ประหลาดยิ่งกว่านั้นไปอีกสิ่งหนึ่ง พึงขุดพบที่พงศิก ในแขวงจังหวัดราชบุรี^๒ เมื่อสองปีมาแล้วเป็นตะเกียงฝีมือฝรั่งครั้งสมัยโรมัน ทำด้วยทองสัมฤทธิ์ เหตุใด

๑ นับเวลาในขณะที่ทรงแสดงปาฐกถาในปี พ.ศ. ๒๔๗๓

๒ ปัจจุบัน คือ ตำบลพงศิก อำเภอกำแพงแสน จังหวัดกาญจนบุรี

อะเกียงโรมันจึงมาอยู่ฟงติก ยังคิดไม่เห็น* ถึงกระนั้นก็เป็นหลักฐานในทางพงศาวดารแสดงว่า ประเทศนี้ได้มีการคมนาคมเกี่ยวข้องกับยุโรปมาแล้วว่าพันปี ส่วนโบราณสถานที่สำคัญในกระบวนแบบอย่างและฝีมือช่างนั้น จะยกตัวอย่างเช่นวิหารพระพุทธชินราช ที่เมืองพิษณุโลก เป็นวิหารโบราณคงบริบูรณ์ตามรูปแบบเดิม ซึ่งสร้างแต่ครั้งกรุงสุโขทัยอยู่แห่งเดียว ถ้าไม่มีวิหารหลังนี้เหลืออยู่ ก็จะไม่มีการรับรู้ได้ว่า ทรวดทรงวิหารครั้งพระร่วงเป็นอย่างไร ของประหลาดกว่านั้นยังมีอีกสิ่งหนึ่ง คือโบราณสถานที่ก่อด้วยอิฐแต่สมัยเมื่อขอมเป็นใหญ่ ดังเช่นพระเจดีย์ธาตุนม ที่แขวงจังหวัดนครพนม ปราสาทระแงง ในแขวงจังหวัดสรินทร์ และปราสาทท้าวคำแพงใหญ่ ในแขวงจังหวัดขุขันธ์ เป็นต้น ฝีมือก่ออิฐสนิทไม่มีรอยปูนสอเลย มักกล่าวกันว่า ก่อด้วยอิฐดิบเสร็จแล้ว กองฟืนหุ้มเผาไฟให้อิฐสุก ซึ่งจะเป็นความจริงอย่างนั้นไม่ได้ ปรากฏก่ออิฐเช่นว่านี้ที่ในแดนเขมรก็มี ฝรั่งเศสก็พยายามตรวจ แต่ไม่ได้ความรู้ว่าขอมใช้อะไรเชื่อม อิฐจึงติดกันแน่นได้ปานนั้น เขาบอกข้าพเจ้าว่า เป็นแต่ได้ยีนคำบอกแล้วว่าพวกขอมใช้ยางไม้อย่างหนึ่งทำอิฐ แล้วเอาดินไฟ พอยางเยิ้มก็ก่ออิฐติดกันแน่นด้วยยางนั้น แต่จะเป็นยางอะไร ก็ยวนนี้ก็ไม่มีใครรู้ ข้าพเจ้าให้เอาเศษผนังก่ออิฐเช่นนั้นที่ปราสาทท้าวคำแพงใหญ่ ในแขวงจังหวัดขุขันธ์มารักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานนี้ก่อนหนึ่ง ถ้าท่านทั้งหลายไปพิจารณาดู ก็จะเห็นประหลาดเช่นว่า ต่างว่าต่อไปภายหน้ามีใครได้มาเห็นอิฐก่ออย่างขอมแล้วไปเพียรคิดค้นพบยางไม้หรือสิ่งใด ซึ่งพวกขอมใช้ก่ออิฐกลับเอามาใช้ได้ อีก ก็อาจจะเกิดการเปลี่ยนแปลงวิธีก่ออีก

* อาจเป็นพ่อค้าชาวอินเดียนำเข้ามาก็ได้ เขากะในพุทธศตวรรษที่ ๖-๗ ปรากฏว่ามีพ่อค้าชาวโรมันได้มาตั้งถิ่นฐานลงทางภาคใต้ของประเทศไทยแล้ว

ไปได้ทั่วโลก ของโบราณที่มีมือทำรูปและลวดลายงามน่าชมยังมีอีกมาก ไม่
ต้องอ้างถึงของอยู่ห่างไกล เชิญดูของที่รวบรวมไว้ในห้องของสัมฤทธิ์นี้ ก็
จะเห็นตัวอย่าง ทั้งเห็นประโยชน์ในการที่สงวนของโบราณว่า เป็นคุณค่าแก่มหาชนทั้งในปัจจุบันนี้ และที่จะได้มาเห็นต่อไปในภายหน้าเพียงไร

๕

ลักษณะการสงวนของโบราณที่ราชบัณฑิตยสถานทำมานั้น วิธีจัด
สงวนโบราณสถานกับโบราณวัตถุผิดกัน ในตอนนี้จะว่าด้วยสงวนโบราณสถาน
ก่อน วิธีสงวนโบราณสถานกำหนดการที่ทำเป็น ๓ อย่าง อย่างที่ ๑ คือ
การค้น ให้รู้ว่ามีโบราณสถานอยู่ที่ไหนบ้าง ดังเช่น ราชบัณฑิตยสภาได้มี
ตราขอให้เทศบาลต่างมณฑล ช่วยสืบแล้วบอกมาให้ทราบ เพื่อจะทำบัญชี
และหมายลงแผนที่ประเทศสยามไว้เป็นตำรา อย่างที่ ๒ การตรวจ คือเมื่อรู้
ว่าโบราณสถานมีอยู่ ณ ที่ใดแล้ว แต่งให้ผู้เชี่ยวชาญออกไปยังที่นั้นพิจารณา
ดูให้รู้ว่าเป็นของอย่างไร สร้างในสมัยใด และเป็นของสำคัญเพียงใด การ
ตรวจนี้ บางแห่งต้องขุดหาแนวรากผนังและค้ำลวดลาย ต้องทำมากบ้าง
น้อยบ้าง ตามลักษณะสถานนั้น อย่างที่ ๓ การรักษา ซึ่งนับว่าเป็นการ
ยากยิ่งกว่าอย่างอื่น เพราะโบราณสถานในประเทศนี้มีมาก ในเวลานี้ยังเหลือ
กำลังราชบัณฑิตยสภาที่จะจัดการรักษาได้ทุกแห่ง จึงคิดจะจัดการรักษาแต่ที่
เป็นสถานสำคัญ และที่พอจะสามารถรักษาได้เสียก่อน ถึงกระนั้นก็ยังต้อง
ผ่อนผันทำไปทีละน้อย เพราะต้องหาเงินสำหรับจ่ายในการรักษานั้น จำเป็น
ต้องกำหนดลักษณะการรักษากันเป็น ๓ ชั้น คือ ชั้นต่ำ เป็นแต่ห้ามปรามมิให้
ผู้ใดรื้อทำลายโบราณสถานที่ควรสงวน ชั้นกลางจัดการถากถางที่บริเวณและ

คำจูนป้องกันตัวโบราณสถานมิให้หักพังอีกต่อไป ยกตัวอย่างดังเช่นได้ทำที่ พระราชวังกรุงศรีอยุธยา และที่ในเมืองลพบุรีเป็นต้น การรักษาโบราณสถาน ซึ่งนับว่าเป็นชั้นสูงนั้น คือ ปฏิสังขรณ์ให้คืนดีอย่างเดิม เรื่องนี้ฝรั่งเศสกำลัง พากเพียรทำที่นครธม ราชบัณฑิตยสภาที่กำลังลงทำที่ปราสาทสามยอด เมือง ลพบุรีที่แห่งหนึ่ง เพื่อให้รู้ว่าจะยากและสิ้นเปลืองสักเท่าใด แต่ถ้าวาดถึง เรื่องปฏิสังขรณ์แล้ว ประเทศเรามีภาษีอยู่อย่างหนึ่ง ด้วยมักมีบุคคลภายนอก ศรัทธาบำเพ็ญกุศลในการปฏิสังขรณ์วัดวาอารามของโบราณ ซึ่งควรนับว่าช่วย รัฐบาลได้มาก แต่ในเรื่องนี้ทางเสียที่ต้องป้องกันก็มีอยู่ ด้วยในการปฏิสัง- ขรณ์ บางรายผู้ทำมักชอบหรือแก้ไขแบบอย่างของเดิมเปลี่ยนแปลงไปตาม ชอบใจตน จนเสียของโบราณ มีตัวอย่างปรากฏในมณฑลพายัพหลายแห่งจน เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จเลียบมณฑลนั้นทรงรำคาญ ได้พระราช- ทานพระราชทรัพย์โปรดให้ราชบัณฑิตยสภาอำนวยการปฏิสังขรณ์ หอธรรม วัดพระสิงห์ให้คืนดี และคงตามแบบเดิมไว้เป็นเยี่ยงอย่างแก่ผู้อื่นแห่งหนึ่ง

ในเรื่องการปฏิสังขรณ์โบราณสถาน ราชบัณฑิตยสภาใครจะให้เทศบาล คอยสอดส่องในความ ๓ ข้อที่จะกล่าวต่อไปนี้คือ

ข้อ ๑ ถ้ามีผู้ศรัทธาจะปฏิสังขรณ์โบราณสถานที่สำคัญ ขอให้ชี้แจง แก่เขาให้ทำตามแบบเดิม อย่าให้เปลี่ยนแปลงรูปร่างและลวดลายไปเป็นอย่าง อื่นเอาตามชอบใจ

ข้อ ๒ อย่าให้รื้อทำลายโบราณสถานที่สำคัญ เพื่อจะสร้างของใหม่ ขึ้นแทน ข้อนี้มีเรื่องตัวอย่างจะยกมาแสดง เช่น ที่วัดพลับพลาย เมือง เพชรบุรี เดิมมีโบสถ์โบราณที่หน้าบันปั้นปูนเป็นภาพเรื่องพระพุทธประวัติ

เมื่อเสด็จออกมหาภิเนษกรรมนี้ งามนาคูยังนึก ใครๆ ไปเมืองเพชรบุรี แม้
ที่สุทนต์สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็เสด็จไปยังวัดพลับพลายเพื่อไปชมรูปภาพ
ที่หน้าบันนั้น ครั้นถึงรัชกาลที่ ๖ เกิดไฟไหม้เมืองเพชรบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘
วันพลับพลายถูกไฟไหม้ด้วย แต่ผนังโบสถ์กับรูปปั้นที่หน้าบันยังที่อยู่ ถึง
สมัยนั้นข้าพเจ้าออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเสียแล้ว แต่เผอิญ
มีกิจไปเมืองเพชรบุรีก็ไปวัดพลับพลายตามเคย ไปได้ความว่าพวกชาวเมือง
กำลังเรียวกันจะปฏิสังขรณ์ หัวหน้าทายกคนหนึ่งบอกข้าพเจ้าว่า โบสถ์
เดิมเล็กนัก เขาคิดจะรื้อลงทำใหม่ให้ใหญ่โตกว่าเก่า ข้าพเจ้าได้ตกใจคิดว่า
โบสถ์เดิมนั้นมีลายปั้นที่หน้าบันเป็นสิริของวัด ไม่ควรจะรื้อลงทำใหม่ ถ้า
ประสงค์จะมีโบสถ์ให้ใหญ่โต ก็ควรสร้างโบสถ์ใหม่ เอาโบสถ์เดิมไว้เป็น
วิหาร ข้าพเจ้าสำคัญว่า เขาจะเชื่อกว้างใจ ต่อนานมาจึงทราบว่ามีผู้ถือตัว
ว่าเป็นช่างคนหนึ่งเข้าไปรับว่า จะปั้นรูปที่หน้าบัน มิให้ผิดเพี้ยนของเดิม
ได้ พวกทายกกับพระสงฆ์หลงเชื่อ ก็ให้รื้อโบสถ์เดิมลงสร้างใหม่ ด้วย
เห็นว่าจะเปลืองน้อย รูปภาพที่ของเดิมก็เลยพลอยสูญ และเลยไม่มีใครชอบ
ไปดูวัดพลับพลายเหมือนแต่ก่อน เพราะภาพที่ปั้นขึ้นแทน เลวทรามรำคาญ
ตาไม่น่าดู ลามพระสงฆ์วัดนั้นก็เห็นจะพลอยตกไปด้วย

ข้อ ๓ วัดโบราณที่ทำการปฏิสังขรณ์นั้น มักมีผู้ศรัทธาสร้างสิ่งต่างๆ
เพิ่มเติมของโบราณ ดังเช่น สร้างพระเจดีย์ขนาดย่อมๆ ขึ้นบรรจุอัฐิธาตุของ
ญาติวงศ์เป็นต้น ของที่สร้างเพิ่มเติมเช่นว่านี้ ไม่ควรจะสร้างขึ้นในอุปการ
ใกล้ชิดกับของโบราณที่ดั้งเดิม ด้วยอาจพาให้ของโบราณเสียสง่า และไม่เป็น
ประโยชน์แก่ผู้สร้าง เพราะต่อไปภายหน้ามีใครมาปฏิสังขรณ์วัดนั้นอีก เขาก็
อาจจะรื้อเสียด้วยเห็นกีดขวาง เพราะฉะนั้นควรจะให้กะที่ไว้เสียส่วนหนึ่งใน

บริเวณวัดนั้นสำหรับให้สร้างของใหม่ ของนั้นจะได้อยู่ถาวรสมปรารถนาของผู้สร้าง การปฏิสังขรณ์วัด ย่อมมีผู้เป็นหัวหน้าอำนวยการ และมักเป็นพระภิกษุ ขอให้เทศบาลชี้แจงข้อที่ควรระวังให้ทราบเสียก่อนลงมือปฏิสังขรณ์ ถ้าสงสัยหรือขัดข้องอย่างไร ก็ควรรีบบอกมาให้ราชบัณฑิตยสภาทราบ จะได้ป้องกันหรือเก้อหนุนให้ทันการ ความเช่นว่านี้มีตัวอย่างจะยกมาแสดง เมื่อสักสองปีมาแล้ว มีผู้ศรัทธาจะปฏิสังขรณ์พระมหาธาตุหรืออุษยที่เมืองลำพูน เห็นว่าแผ่นทองแดงที่หุ้มพระมหาธาตุ มีชำรุดอยู่มาก จะขอลอกแผ่นทองแดงเสีย และใช้ใบกปูนซีเมนต์แทน เจ้าพระยามุนษิมนตรี* เมื่อยังเป็นพระยาราช-นุกูล สมุหเทศาภิบาลมณฑลพายัพบอกมาหาหรือ ราชบัณฑิตยสภาห้ามไว้ทัน แผ่นทองแดงของโบราณอันมีชื่อผู้ถวายจารึกอยู่โดยมากจึงมิได้สูญเสีย

๖

วิธีการที่ราชบัณฑิตยสภาจัดในเรื่องสงวนโบราณวัตถุนั้น ระเบียบกลับกระบวนกับการสงวน โบราณสถานคือเอา “การรักษา” เป็นข้อต้น เพราะโบราณวัตถุเป็นของเคลื่อนที่ได้ ต้องรวบรวมรักษาและระวังมิให้หายก่อนอื่น การรักษาโบราณวัตถุจึงจำเป็นต้องมีพิพิธภัณฑ์สถานเป็นที่รวบรวมและรักษาสิ่งของ เมื่อมีที่เก็บแล้วจึง “ตรวจ” เลือกลงและจัดโบราณวัตถุตั้งเรียบเรียงไว้ตามประเภท และ “ค้น” หามาเพิ่มเติมต่อไป พิพิธภัณฑ์สถาน ที่ราชบัณฑิตยสถาปนาครอบงำอยู่บัดนี้ มีพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนคร

* เจ้าพระยามุนษิมนตรี (อวบ เปาโรหิตย์)

ในกรุงเทพ ฯ แห่งหนึ่ง พิพิธภัณฑสถานที่พระนครศรีอยุธยาแห่งหนึ่ง พิพิธภัณฑสถานในเมืองลพบุรีแห่งหนึ่ง พิพิธภัณฑสถานในเมืองพิษณุโลก แห่งหนึ่ง พิพิธภัณฑสถานในเมืองลำพูนแห่งหนึ่ง พิพิธภัณฑสถานในเมือง นครปฐมแห่งหนึ่ง พิพิธภัณฑสถานในเมืองนครศรีธรรมราชแห่งหนึ่ง รวม เป็น ๗ แห่งด้วยกัน และกำลังเตรียมจะตั้งต่อไปที่อื่นอันมีโบราณวัตถุ และมีกำลังพอจะสามารถตั้งได้อีกหลายแห่ง พิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร ในกรุงเทพ ฯ นี้จะเป็นที่รวบรวมโบราณวัตถุ อันเล็กล้วนแต่เป็นอย่างดี ยอดเยี่ยมเอามาไว้ สำหรับให้มหาชนชาวประเทศนี้ และที่มาแต่่นานาประเทศ ได้เห็นโบราณอารยธรรมของประเทศสยาม ของนอกจากนั้นพบในเขตมณฑล ไทหน ก็หมายว่าจะรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานของมณฑลหรือของจังหวัดนั้นๆ

อนึ่ง การตั้งพิพิธภัณฑสถานตามหัวเมืองนั้น เห็นว่าควรคิดตั้งในวัด เพราะ เมืองอื่นนอกจากพระนครศรีอยุธยา และเมืองลพบุรี ไม่มีวังของเก่าซึ่งจะใช้ได้ ครั้นจะหาที่และลงทุนสร้างสถานขึ้นใหม่ กำลังก็ไม่พอกที่จะทำ ถ้าอาศัยตั้ง ในวัดจะมีประโยชน์ถึง ๓ สถาน สถานที่ ๑ วัดย่อมเป็นที่ประชุมสาธุชน คือ บุคคลชั้นที่ชอบุญพิพิธภัณฑสถาน และที่มีกำลังจะช่วยอุปการะ สถานที่ ๒ ในวัดมักมีสถานที่เช่น วิหารหรือศาลา และพระระเบียง เป็นต้น ซึ่งพอ จะอาศัยตั้งพิพิธภัณฑสถานได้ แม้ในเบื้องต้นไปจนกว่ามีทุนพอสร้างสถานที่ ได้ต่างหาก สถานที่ ๓ พระสงฆ์ย่อมมีอริยาศัยพอใจในการทำคุณแก่มหาชน เมื่อเห็นประโยชน์ในการตั้งพิพิธภัณฑสถาน ก็คงพอใจรับช่วยเป็นธุระทำนุ บำรุงตั้งแต่ช่วยหาของมาเข้าพิพิธภัณฑที่ ตลอดจนในการช่วยสร้างและช่วยดู แลรักษา ข้อนี้มีตัวอย่างปรากฏมาแล้วหลายแห่ง

การตรวจโบราณวัตถุนั้น มีเป็น ๒ สถาน สถานที่ ๑ เพื่อจะรู้ว่าเป็นของโบราณอันสมควร สงวนไว้สำหรับบ้านเมืองหรือไม่ สถานี ๒ เป็นของเกิดขึ้นในสมัยไหน และประเทศไหน การตรวจดังกล่าวมา ในเวลานี้ ผู้เชี่ยวชาญยังมีน้อย เมื่อเทศบาลพบโบราณวัตถุอันปรากฏขึ้น เช่น พระเจดีย์พังลง พบของในนั้นก็ดี หรือมีผู้ขุดพบโบราณวัตถุในพื้นแผ่นดินก็ดี หรือได้โบราณวัตถุมาด้วยมีผู้ให้ก็ดี ควรรักษาของนั้นไว้และบอกมายังราชบัณฑิตยสภา ถ้าพอจะถ่ายรูปฉายาลักษณะได้ก็ให้ถ่ายรูปส่งมาด้วย เมื่อราชบัณฑิตยสภาพิจารณาเห็นอย่างไร ก็จะบอกไปให้ทราบ กับทั้งแนะนำว่าควรจะทำอย่างไรด้วย อนึ่ง ราชบัณฑิตยสภาได้ตั้งข้อบังคับวางกำหนดไว้ให้มีเจ้าหน้าที่ในแผนกโบราณคดี ออกไปตรวจพิพิธภัณฑสถานต่าง ๆ ที่ได้ตั้งขึ้นตามหัวเมืองในมณฑลที่ใกล้ ๒ เดือนตรวจครั้งหนึ่ง มณฑลที่ห่างออกไป ๔ เดือนตรวจครั้งหนึ่ง ที่ให้มีพนักงานออกไปตรวจเช่นนี้ ด้วยหวังว่าจะเป็นประโยชน์ ๓ สถาน คือ สถานี ๑ ราชบัณฑิตยสภาจะได้รู้ว่า การที่จัดเจริญดีหรือมีความขัดข้องจะต้องช่วยเหลืออย่างไรบ้าง สถานี ๒ ตรวจการจัดภายในพิพิธภัณฑสถานและการรักษาโบราณสถานให้เรียบร้อย และสถานี ๓ กระทำการติดต่อประสานงานในระหว่างเทศบาลกับราชบัณฑิตยสภาให้เป็นไปโดยเรียบร้อย แต่ขอให้ท่านเทศบาลจงเข้าใจว่าราชบัณฑิตยสภาถือว่าสมุหเทศาภิบาล และผู้ว่าราชการจังหวัดเป็นผู้แทนราชบัณฑิตยสภาอยู่ในท้องที่ซึ่งได้บังคับบัญชาขึ้น และการสงวนโบราณวัตถุสถานเป็นส่วนหนึ่งในราชการแผ่นดินเหมือนกับราชการอย่างอื่น ๆ

การสงวนโบราณวัตถุ ส่วนการค้น คือหาของมาเข้าพิพิธภัณฑสถานนั้น อาศัยด้วยลักษณะ ๔ อย่าง อย่างที่ ๑ คือหาได้ด้วยพบเอง ยกตัวอย่าง

ดังเช่น ศิลาจารึกหรือของโบราณทั้งอยู่^๕ไม่มีใครหวงแหนเป็นต้น อย่างที่ ๒ หาได้ด้วยอำนาจในกฎหมาย เรื่องนี้มีพระบรมราชวินิจฉัยบัญญัติไว้ในคำพิพากษาศาลฎีกาที่ ๑๑๐ ร.ศ. ๑๓๐ (พ.ศ. ๒๔๕๔) ว่าทรัพย์สินอันเป็นของโบราณของประหลาด ผู้ได้จะต้องโฆษณา (คือจะปกปิด^๖ไม่ได้) และนำมาถวาย (คือส่งต่อเจ้าพนักงาน) ถ้ามีจะนั้นต้องมีโทษ ดังนี้ วิธีที่ทำในข้อนี้ ถ้าเขาเอาของมาส่งโดยดี ควรตีราคาของนั้นแล้วให้เงินเป็นบำเหน็จแก่เขา เท่าอัตราส่วน ๑ ใน ๓ ของราคาตามกฎหมายเดิม อย่างที่ ๓ ได้ด้วยข้อ คือของที่มีเจ้าของโดยชอบด้วยกฎหมายและยอมขาย แต่การซื้อควรซื้อแต่เป็นของที่เป็นอย่างยอดเยี่ยม ไม่มีสอง เพราะเงินในราชบัณฑิตยสถานมีน้อย อย่างที่ ๔ ได้ด้วยเจ้าของมีแก่ใจถวายไว้สำหรับบ้านเมือง ในข้อนี้ราชบัณฑิตยสถานมีความยินดีที่สังเกตเหตุ ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้จัดพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนครขึ้น มหาชนชอบมาชม และมีผู้ถวายสิ่งของเข้าพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระมหานครมากขึ้นกว่าแต่ก่อน ถึงกระนั้นของโบราณที่ผู้อื่นรวบรวมหรือซ่อนเร้นไว้ก็ยังมิได้น้อย แต่ราชบัณฑิตยสถานหวังใจว่า ผู้มีของโบราณคงจะเห็นประโยชน์ในการที่ส่งของมาไว้ในพิพิธภัณฑ์สถานยิ่งขึ้นทุกที เพราะความจริงในบรรดาผู้ที่รวบรวมของโบราณกว่าจะรวบรวมได้ ต้องอุตสาหะพยายามมาก ไม่มีใครปรารถนาจะให้ของที่ตนรวบรวมไว้กลับกระจัดกระจายไปเสียอีก การที่รักษาไว้เสียเองก็ลำบากอยู่บ้าง เพราะถ้าผลเมื่อใดของก็อาจจะหายได้ ถึงแม้จะสามารถรักษาไว้ได้ มันคงจนตลอดอายุ ใครจะรู้ว่าบุคคลภายหลังจะรักษาไว้หรือจะทำอะไรด้วยของนั้นในวันหน้า อีกประการหนึ่งเมื่อว่าถึงประโยชน์ที่เอาของนั้นไว้กับตัวก็ได้แต่ชมเองหรือให้มีใครสหายได้ชมบ้าง การที่ส่งของมาไว้ในพิพิธภัณฑ์-

สถานมีประโยชน์ยิ่งกว่านั้นหลายสถาน คือของ ๆ ใครก็ปรากฏอยู่เป็นนิจว่า เป็นของ ๆ ผู้หนึ่ง มิได้ตกไปเป็นของผู้อื่นสถานหนึ่ง รัฐบาลรักษามั่นคงดีกว่าเอาไว้ที่บ้านสถานหนึ่ง ให้คุณแก่มหาชนที่ได้ชมให้ความรู้เจริญขึ้นสถานหนึ่ง เป็นการช่วยเผยแผ่เกียรติยศบ้านเมืองแก่นานาประเทศสถานหนึ่ง ซ่อนเมื่อก่อนจัดพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร ชาวต่างประเทศมักกล่าวกันว่า ในประเทศสยามนี้ ที่จริงของดี ๆ มีมาก แต่ชาวสยามมักชอบเอาไว้เป็นของตนเสียเอง ไม่รวบรวมเป็นของบ้านเมืองเหมือนอย่างประเทศอื่น ๆ ในยุโรป เดียวนี้คำพูดเช่นนั้นค่อยเงียบไปแล้ว และดูเหมือนจะอาจกล่าวได้ว่า บรรดาฝรั่งต่างประเทศที่มายังกรุงเทพ ฯ น้อยคนที่จะไม่มาชม และไม่ชอบพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร จนเดี๋ยวนี้นับว่าเป็นสถานสำคัญที่แขกเมืองควรดูแห่งหนึ่ง ถึงประชาชนชาวพระนครก็ชอบมาดูพิพิธภัณฑสถานมากขึ้นทุกที ยังจะพึงเห็นได้ทุกวันอาทิตย์ที่เปิดให้มหาชนชม

อนึ่ง เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จ ฯ มาเปิดพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนครใน พ.ศ. ๒๔๖๔ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ดำรัสสั่งไว้ว่า ถ้าแม้มีผู้จะให้ยืมของมาตั้งในพิพิธภัณฑสถานให้มหาชนชม ก็ควรรับได้ ราชบัณฑิตยสภาได้ปฏิบัติตามกระแสรับสั่งแต่นั้นมา ในเวลาหนึ่งที่พิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร มีทั้งของซึ่งผู้มีใจถวายเป็นสิทธิ์สำหรับพระนคร และของที่ให้ยืมมาตั้งทั้ง ๒ อย่าง ดังจะพึงเห็นได้ในบัตร ซึ่งเขียนบอกในบัตรผู้ถวายหรือผู้ให้ยืมประจำไว้ที่สิ่งของนั้น ๆ บรรดาของที่ให้ยืมนั้น ถ้าเจ้าของปรารถนาจะเอากลับคืนไปเมื่อใดก็ได้ แต่การรักษาของให้ยืมเช่นกล่าวมา ราชบัณฑิตยสภายังไม่ได้อนุญาตให้รับไว้ในพิพิธภัณฑสถานตาม

หัวเมือง เพราะเห็นว่าการรักษายังไม่มั่นคงเหมือนพิพิธภัณฑสถานสำหรับ
พระนครในกรุงเทพฯ จึงได้รวบไว้

ในที่สุดแห่งปาฐกถา ราชบัณฑิตยสภาใคร่จะขอบพระคุณกระทรวง
มหาดไทย และเทศบาลต่างมณฑลที่ได้อุดหนุน และเอาเป็นธุระในการ
สงวนของโบราณมาเสมอ ด้วยรู้สึกอยู่ว่า ถ้าไม่ได้รับความอุปการะเช่นนั้น
แล้ว ราชบัณฑิตยสภาก็คงไม่สามารถจัดการสนองพระเดชพระคุณให้สำเร็จ
ประโยชน์ได้ดังเป็นมา แม้นในภายหน้าก็จะต้องอาศัยต่อไปเช่นนั้น
ข้าพเจ้าได้แสดงปาฐกถามาพอสมควรแก่เวลา ขอขอบพระคุณท่านทั้งหลาย
ที่รับเชิญมาประชุมในวันนี้อีกครั้งหนึ่ง และหวังใจว่า ข้อความที่ได้แสดง
ในปาฐกถาพอจะเป็นเครื่องประดับสติปัญญาของท่านผู้ฟังได้บ้าง

ปาฐกถา เรื่อง ราชาศัพท

สมเด็จพระยาตำราภานุภาพ

ทรงแสดง ณ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

วันที่ ๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๔

ก่อนที่จะแสดงปาฐกถาแก่ท่านทั้งหลายในวันนั้นนั้น มีความอยู่สองข้อ
ซึ่งอยากจะกล่าวก่อน

ข้อหนึ่งนั้นคือ ปาฐกถาที่มหาวิทยาลัยนี้ ฉันได้เคยแสดงมาแล้ว
หลายครั้ง แต่ว่ามาโดยคำเชื้อเชิญของผู้บัญชาการของมหาวิทยาลัย ครั้น
เป็นครั้งแรกก็ได้รับคำเชิญของนักเรียนมหาวิทยาลัย ก็รู้สึกยินดีโดยเฉพาะ
เพราะเหตุว่าผู้บัญชาการของมหาวิทยาลัย หรือจะเป็นกรรมการก็ดี เห็นว่า
ควรมีปาฐกถาอย่างไรและจะเชิญใครก็สุดแต่ผู้ใหญ่จะเชิญมา ซึ่งเปรียบแล้วก็
เหมือนกับว่า พ่อบ้านและแม่บ้านคิดเห็นอย่างไรว่าใครจะทำกับข้าวหรือของ
กินอย่างไรก็ไปเชิญมาทำเลี้ยงคนทั้งหลาย ก็จะมีบางคนอร่อยถูกปากและบาง
คนก็ไม่พอใจ การที่นักเรียนพร้อมใจกันเชิญฉันครั้งนี้ ทำให้ฉันรู้สึกว่
นักเรียนทั้งหลายเปรียบเหมือนคนในบ้านอยากจะกินอาหารที่ฉันทำ ฉันเอง
เป็นเหมือนกับคนมาทำของเลี้ยงคนทั้งบ้านที่ตกลงกันแล้ว

ข้อสอง การที่ฉันมาพูดวันนี้เป็นการปรับทุกข์กัน ธรรมดาอายุล่วง
ไป ฉันก็ชราามากแล้วกำลังวังชาก็มีน้อยลง ข้อที่สำคัญในปาฐกถานี้ก็คือเสียง

ซึ่งไม่ทนทานเหมือนแต่ก่อนนี้ บางทีก็จะมีคนไต่ยีนบ้างไม่ได้ยีนบ้าง ก็เป็นได้ เพราะฉะนั้นอะไรบกพร่องก็ต้องขอยกยด้วย

ปาฐกถาที่ฉันได้รับเชิญจากนักเรียนทั้งหลายมาแสดงในวันนี้ เมื่อแรกก็ได้ตามผู้ไปเชิญ คือ หม่อมราชวงศ์สุนทรชาติ สวัสดิกุล ว่าอยากจะฟังเรื่องอะไร ก็ได้รับตอบว่ายีนดีทั้งนั้น มาพิจารณาว่า จะเอาเรื่องอะไรดีก็นึกได้ว่าที่ฉันนักเรียนชั้นสูง ต่อไปจะเป็นครูและบางทีก็จะมีโอกาสได้แสดงปาฐกถาบ้าง เพราะฉะนั้นฉันจะบอกเคล็ดของการแสดงปาฐกถาให้ คือการแสดงปาฐกถานั้น เราต้องการแสดงให้คนเขาชมว่าเราแสดงดี คนที่มาฟังได้ความรู้ไปเป็นประโยชน์เหมือนกับพระเทศน์ จะเทศน์ให้ได้ประโยชน์ต้องแล้วแต่เคล็ด และปัญญาของพระ พระที่ฉลาดอย่างนี้ก็มีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และสมเด็จพระราชาคณะต่าง ๆ หากมีใครมานิมนต์ท่านเหล่านั้น ท่านมักพิจารณาดูก่อนแล้วท่านก็เลือกเอาธรรมในพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นขั้นที่ควร ถ้าผู้ฟังเป็นชาวนา ท่านก็แสดงธรรมให้เหมาะแก่พวกที่มาฟัง พูดเฉพาะแต่ธรรมที่เป็นประโยชน์ นี่เป็นเคล็ดของปาฐกถา ข้อตรงกันข้ามก็คือ พระที่ไม่ฉลาดตั้งหน้าอ่านแต่คัมภีร์ไปทั้งสามสี่ล้านแล้วก็ เอวัง ก็มีด้วยประการฉะนี้ เลย บางทีทำให้ผู้ฟังไม่เลื่อมใสท่านทั้งหลาย ถ้าต่อไปมีโอกาสดำเนินการปาฐกถาแล้ว จึงถือปฏิบัติดังนี้

ปาฐกถาวันนี้ ฉันนึกถึงหลักอันนี้เหมือนกัน เพราะผู้ฟังเป็นนักเรียนชั้นสูง ไม่ใช่ชั้นประถมชั้นมัธยม และเชื่อว่าบางทีจะมีนักปราชญ์บางคนคอยมาแอบฟังบ้างก็เป็นได้ เพราะฉะนั้น ฉันต้องเลือกปาฐกถาที่ท่านทั้งหลายคงพอใจและเป็นประโยชน์ ประคับสติปัญญาของผู้ฟัง จึงนึกได้ข้อหนึ่งที่ไม่เคยมีใครแสดงเลย คือ ราชคัพพั

อันที่จริงนักเรียนรู้อยู่กันทุกคนแล้วว่า ราชศัพท์เป็นคำพูดสำหรับเจ้านายกับพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเป็นบุคคลชั้นสูง ชาวต่างประเทศมักพูดเสมอว่า เรียนภาษาไทยนั้นยากเพราะมีคำพูดสำหรับเจ้านายและคนธรรมดา ที่จริงเรื่องราชศัพท์นั้นก็ชอบกลมาก ชอบกลหนักหนาทีเดียว เกิดสืบเนื่องมาแต่สมัยโบราณราชศัพท์ที่เราใช้กันนั้น เป็นต้นว่า หั่ว ก็เรียกว่า เคียร นัยน์ตา ก็ว่า พระเนตร กิน ก็ว่า เสวย นั้นจำพวกหนึ่ง อีกจำพวกหนึ่งอยู่ในราชศัพท์เหมือนกันแต่ไม่ใช่พูด เพราะเห็นเป็นคำชั่ว คำหยาบ ยกตัวอย่างเช่นคำว่า ชี เยี้ยว ถ้าหากจะพูดกับเจ้านาย ต้องว่าอุจจาระ ปัสสาวะ หรือคำอีกจำพวกหนึ่งเรียกว่า คำฉวน ซึ่งกลายเป็นคำหยาบไป คำจำพวกนี้คนมักใช้ต่อกัน จะขอยกตัวอย่างขอโทษผู้หญิงที่มาฟังทุกคน เช่นคำว่าดอกทอง ฉันไม่เห็นหยาบที่ตรงไหน ที่จริงแปลว่า เป็นสีของดอกไม้ที่มีสีทอง และถ้าเติมคำว่า ฟัก ลงไประหว่างคำทั้งสองก็จะอ่านได้ว่า ดอกฟักทอง ส่วนที่เป็นของชั่วร้ายนั้นก็เพราะมาแต่คำฉวน ดอก คือ สิ่ง ของผู้ชาย จึงทำให้คำว่าฟักทองต้องเปลี่ยนเป็นฟักเหลือง เลยเกิดโทษในราชศัพท์ ท่านทั้งหลายถ้าท่านต้องการทราบคำเหล่านี้ฉันจะบอกให้ มีอยู่ในหนังสือจินดามณี เขารวบรวมไว้เป็นภาษาเพ็ญทูล คำราชศัพท์นั้นมี ๑๕๓ คำ คำฉวนซึ่งเป็นคำหยาบมีราว ๕๔ คำ ประหลาดอยู่หน่อย เมื่อจะมาแสดงปรากฏกัน ฉันได้ไปเปิดดูหนังสือจินดามณี จะขอยกตัวอย่างมีหลายคำถ้าไล่เจ้าเองก็ตก ฉันจะทำพระองค์ธานี^๑ เคี้ยวนี้ก็ได้อีก เช่นคำว่า พระทาดิกะ แปลว่า เครา พระอะสะ แปลว่า สิว และยังมีอีกหลายคำทีเดียว เรื่องนี้มานึก ๆ ดูก็แปล

๑ พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าธานีนิวัต กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร

เพราะเจ้านายเองไม่ได้ใช้เลย เช่นคำว่า ฉันทะสวย ฉันทะสรง ฉันทะบรรทม เหล่านี้ ความจริงท่านใช้พูดตรง ๆ ทั้งนั้น เช่น ฉันทะหวานอน ฉันทะหิวข้าว หาได้พูดว่า ฉันทะหาวบรรทม หรือฉันทะหิวสวย ไม่ จึงเกิดเป็นปัญหาขึ้นว่า ราชาศัพท์นี้เกิดขึ้นแต่เมื่อไร ลองไปหาหลักฐานดูเมื่อสมัยพระร่วง กับศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงก็ไม่เห็นว่าใช้ คงใช้คำธรรมดาถึงจะยกตัวอย่างในหลักศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงว่า พ่อภูซื่อศรีอินทราทิตย แม่ภูซื่อนางเสื่อง ฝักซื่อบานเมือง ตูพี่น้องท้องเดียวห้าคน ผู้ชายสาม ผู้หญิงสอง หาได้จารึกว่า สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงพระนามว่าสมเด็จพระเจ้าศรีอินทราทิตย สมเด็จพระบรมราชชนนีทรงพระนามว่าสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีเสื่อง ไม่ เพราะฉะนั้นเป็นอันแน่ใจได้ว่า ครั้นพระร่วงไม่มีใครเคยใช้ ถ้าไปถามพระร่วง ๆ คงตอบว่าไม่มี คราวนี้ก็ต้องดูที่อื่นต่อไป มาตรองดูกรุงสุโขทัย ตอนปลายก็ไม่มีใครใช้ที่ไหนอีก ถ้าจะกล่าวว่าราชศัพท์ของเราเกิดแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นก็ไม่มีอีก คราวนี้ปัญหาจึงจำต้องอธิบายโดยสันนิษฐานแล้วท่านทั้งหลายไปคิดดูเถอะ ข้อสันนิษฐานนี้อาศัยเหตุที่เราได้รับลัทธิมาจากอินเดีย วิชาของพวกอินเดียที่มาถึงประเทศเรา มี ๒ ทาง ๒ พวก พวกที่ถือศาสนาพราหมณ์พวกหนึ่ง มนต์ของพวกนี้เป็นภาษาสันสกฤตทั้งนั้น มนต์นั้นเรานำมาท่องอยู่เดี๋ยวนี้ ไม่มีเป็นเล่มหนังสือ ต้องท่องบันกันเรื่อยไป หากมีเป็นหนังสือก็มีเป็นใบลาน ตรงนี้ท่านทั้งหลายต้องนึกให้ดีกว่าตำราต่าง ๆ มิได้เป็นเล่มหนังสือพร้อมเพรียงอย่างเดี๋ยวนี ต้องจำจากครูคนละคำสองคำ ภายหลังในต้นวงศ์พระร่วง ใน พ.ศ. ๑๘๐๐ เราได้ภาษาบาลีจากพวกลังกาอีกพวกหนึ่งซึ่งได้ตั้งเป็นพระไตรปิฎกเพราะฉะนั้นภาษาที่เราถือไว้จึงเป็นสองทาง คือสันสกฤตและบาลี คำราชศัพท์ โดยมากมีหลักฐานมาจาก

ภาษาบาลีและสันสกฤตเป็นพื้น ในเขมรเมื่อครั้งศาสนาพราหมณ์เข้ามาเป็นใหญ่ ก็ใช้ภาษาทั้งสองนั้นสอน เลยทำให้เจ้านายเผ่าคิดว่าเป็นภาษาที่เหมาะสมสำหรับใช้กับเจ้านาย จึงเป็นธรรมดาอยู่เองที่คนไม่รู้ภาษาก็ต้องยกย่องศัพท์ที่เป็นภาษามครหรือสันสกฤตสืบมา การสั่งสอนเช่นนั้นทำให้คนพื้นเมืองเข้าใจว่าภาษามครหรือสันสกฤตเป็นภาษาสูง หรืออวดตัวว่าเป็นผู้ร่ำมาก จึงทำให้ติดมาในการพูด ยังในเรื่องศาสนาที่มาจากพวกนับถือพระอิศวรก็มีศาสนาพราหมณ์เป็นต้น ศาสนาพราหมณ์มีสองลัทธิ เรียกว่า คิวเวท นับถือพระอิศวรเป็นใหญ่ อีกพวกหนึ่งเรียกว่า วิษณุเวท นับถือพระนารายณ์เป็นใหญ่ และว่าเป็นผู้รักษาคຸ່ມเกรงเหตุร้ายปกครองให้ตนมีความสุข ภายหลังถือพระพุทธรเจ้าว่าเป็นผู้วิเศษกว่า โดยเห็นว่าเป็นผู้ปกครองที่ไม่มีความลำเอียง และการปกครองอย่างเป็นธรรมที่สุดทีเดียว หรืออีกอย่างหนึ่งการนับถือของพวกนี้เป็นการประมุขกัน พวกที่นับถือคิวเวท ถือว่าไม่มีใครวิเศษเท่าพระอิศวร พวกที่นับถือพระนารายณ์เป็นใหญ่ที่สุด ถือว่ามีอำนาจคຸ່ມเกรงรักษาตัวไม่ให้มีเหตุภัย บันดาลอะไรให้สำเร็จตามความประสงค์ ข้างที่ถือพระพุทธรเจ้าถือว่า พระพุทธรเจ้าไม่เห็นแก่ตัวถือความเมตตากรุณาเป็นใหญ่ ลัทธิต่างกันเช่นนั้น โดยมากพวกพราหมณ์ข้างที่ถือพระนารายณ์ถือว่าพระองค์อวดการแบ่งภาคลงมาปกครองโลก เช่น มีเป็นพระรามบ้าง พวกที่ถือพุทธรศาสนาในครั้งนั้น เป็นพวกขอมเมืองเขมร ซึ่งมาคิดดูก็คงเห็นว่าพวกขอมเหล่านั้นก็คงทำตามลัทธิศาสนาทุกอย่าง ทำนองหลายรู้ฟังสวดการของเราที่อยู่แล้ว เดิมมาก่อนที่ไทยเราลงมาครอบครองบังคับบัญชาพวกขอมนี้ พวกขอมกำลังมีอำนาจอยู่ในเมืองลพบุรี ธรรมเนียมใช้ภาษาพูดที่เรียกว่า พระเดชพระกรุณามีอยู่ในพื้นเมืองนี้ ครั้นไทยเราแผ่อำนาจลงมาปกครอง ชนชาติไทยเห็นชอบ

ตามภาษา^๕ด้วย แต่ศาสนาไม่ได้เดินตามพิธีของพวกขอม ครั้นนั้นไทยเรา
 ไม่ถือแต่ันติยธรรมนิยมอะไรอย่างเดียว ยังรับเอาลัทธิประเพณีใช้ศัพท์สูง
 ขึ้นเป็นมูลเหตุที่เจ้านายเอามาใช้พูดอีกด้วย หนึ่ง เจ้านายที่เป็นไทยได้คิดคำ
 พูดโดยใช้คำเพี้ยนที่สูญซึ่งเหลืออยู่เดี๋ยวนี้เป็น ๑๕๓ คำ ที่ใช้เป็นภาษาสูง ชาว
 ไทยก็นำมาใช้เพี้ยนพูดพระเจ้าอยู่หัวหรือเจ้านายของตน นี่แหละเป็นเหตุที่
 สันนิษฐานว่า ราชศัพท์ ได้เกิดขึ้นตามที่ได้พูดมานี้

ท่านทั้งหลายฟังแล้วไปคิดดูเถิด

ต่อไปนี้จะขอเตือนสำหรับคำราชศัพท์ เราต้องใช้แต่ที่จำเป็น ที่ไม่
 จำเป็นแล้วไม่ควรใช้เลย ราชศัพท์โดยมากที่ใช้กันนั้น ก็เพื่อแสดงความ
 เคารพเช่นว่า ข้าพระพุทธเจ้าทูลพระองค์เจ้าธานีฯ ถ้าจะพูดว่า จันบอก
 พระองค์เจ้าธานีฯ ก็ดูเป็นการไม่เคารพ หรือจะว่าจันไปหา แทนคำว่า
 จันไปเฝ้า ก็ไม่เหมาะ นี่เป็นตัวอย่างที่ชี้ให้เห็นว่า ราชศัพท์ต้องใช้ในคราว
 จำเป็น ไม่ใช่ว่าใช้พร่ำเพรื่อไปจนไม่รู้ว่ในที่ควรหรือไม่ควร นักเรียนอยู่
 ที่นี้ต่อไปเมื่อเป็นครูแล้วไม่ควรคิดใช้คำราชศัพท์ให้มากนัก ถ้าไม่ถึงคราว
 จำเป็นต้องจำไว้ทีเดียว ราชศัพท์นั้นจะใช้แต่ที่ที่จำเป็น ไม่ใช่ใช้สำหรับทำ
 ให้ภาษาไทยไพเราะขึ้นอีก เช่น ถ้าจะแต่งหนังสือว่า มารดาบุตรธิดา ถ้าไม่
 เป็นการจำเป็นอย่างไรแล้วใช้ว่า แม่กับลูก เอะตักว่า ไม่เป็นการทำให้
 เสียศัพท์ตรงไหน ทั้งทำให้ภาษาง่ายเข้าอีก แต่อย่าลืมว่าต้องไม่เป็นการ
 เสียสภาพด้วย มีคนบางจำพวกไม่ชอบ ไม่อยากให้ใช้คำง่าย เพราะเห็น
 ว่าใครเขาจะไม่รู้สึกว่ามีภูมิรัฐสูง และภาษาไม่ไพเราะ ตรงกันข้ามกลับจะ
 ทำให้คนไม่เข้าใจหรือไม่ก็หมายความว่าเป็นอย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้นท่านทั้ง
 หลาย ต่อไปอย่าได้คิดคำราชศัพท์^๕ขึ้นอีกเลย นอกจาก^๕ยังมีคำอีกจำพวก

หนึ่งที่ไม่ใช่ราชาศัพท์ และเมื่อพิจารณาลงไปก็จะเห็นว่ามีความหมายอีก
 อย่างหนึ่ง และมักเป็นคำพบบ่อย ๆ ด้วย คำพวกนี้ฉันเองก็ได้ผิดมาแล้ว
 ยกตัวอย่าง เช่น คำว่า รับสั่ง พวกเจ้านายเข้าใจว่าเป็นคำสำหรับเจ้านาย
 ใช้กัน ข้อนี้กรมพิทยา^๑ และพระองค์เจ้าธานี^๒ เสด็จอยู่ที่กระทรวง-
 ธรรมการสั่งปลัดทูลฉลองให้ไปบอกพระยาภรต^๓ ปลัดทูลฉลองเป็นผู้รับ
 คำสั่งไปบอกให้พระยาภรตฯ ไปเฝ้า พระองค์เจ้าธานี ฯ เป็นผู้สั่ง และเหตุที่
 ต้องเข้าใจกันเช่นนี้ ก็เพราะครั้งโบราณใช้ว่า เจ้านายรับสั่ง รับสั่งโน่น รับ
 สั่งนี่ ทงนั้น นี่เป็นอนุหาทรณ์อันหนึ่ง ยังมีอีกเป็นอันมาก เพราะฉะนั้น
 นักเรียนทั้งหลายต้องจำไว้ว่า ถ้าจะแต่งหนังสืออย่าใช้ศัพท์ให้มากนัก หรือ
 ไม่ก็ไม่ควรใช้เลย บางทีจะทำให้ผู้อ่านเสียประโยชน์เพราะเข้าใจผิด และ
 อย่าใช้เพราะเห็นแก่ความไพเราะ และไม่ควรถัดขึ้นใหม่อีกเลย และสำหรับ
 วันนี้เห็นว่าพอสมควรแก่เวลาแล้ว ขอยุติปาฐกถาลงเพียงนี้

ขอขอบใจท่านทั้งหลายทุกคน.

๑. ทรงหม่อมราชวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์

๒. พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าธานีนิวัต กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร

๓. พระยาภรตราชา (ม.ล. ทศทิศ อิศรเสนา)

ปาฐกถา

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ทรงแสดงที่หอพระสมุดวชิราวุธ

วันอาทิตย์ที่ ๑๓ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๗๔

หมายเหตุ

ปาฐกถาเรื่องนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงแสดงเพื่อตอบปัญหาของพระมหาพุด วัณมหาธาตุ เหตุที่ต้องทรงตอบปัญหาเช่นนี้ เป็นเพราะได้ทรงประกาศไว้ในห้องอ่านหนังสือที่หอพระสมุดวชิราวุธว่า ผู้ที่มาอ่านหนังสือค้นหาความรู้ Research (รีเซิร์ช) ถ้ามีความสงสัยในข้อหนึ่งข้อใด ทรงเปิดโอกาสให้เขียนปัญหานั้นไว้ยังเลขาการของราชบัณฑิตยสภา ถ้าทรงสามารถตอบได้จะทรงตอบให้ตามควร พระมหาพุด วัณมหาธาตุเป็นคนแรกที่ส่งปัญหาถาม มีข้อความเป็นปัญหา ๔ ข้อดังต่อไปนี้

๑. สามศัพท์นี้มีความหมายและกินความถึงไหน และควรใช้ในข้อความเช่นไร

อารยธรรม Civilisation (ซีวิลไลเซชัน)

ภูมิธรรม Culture (คัลเชอร์)

ศีลธรรม Morals (มอราลส์)

* ภายหลังลาสิกขาเปลี่ยนนามเป็น นายสุรพงษ์ เท่งขมิ้น

คำว่าอารยธรรม บางนูนีหมายถึงการที่บ้านเมืองมีความเจริญ มี
ชนบทรรมนิยมดี และมีวิทยาการมาก เช่นพวกอริยะครั้งพุทธกาล แต่
บางนูนีหมายถึงบ้านเมืองมีเคล็ด ๓ คือ

ความอิสระภาพ Liberté (ลิเบอร์ตี)

ความเสมอภาค Egalité (เอกาไลเต)

ความรักกันดูจนันท์ญาติสายโลหิต Fraternité (ฟราเทร์นิตี)

๒. พระนามแห่งราชาสามพระองค์ มีความหมายอย่างไร และโดย
มูลกรณีอย่างไรจึงมีพระนามดังนี้

ราชา King (คิง)

ราชาธิราช Emperor (เอมเปอเรอร์)

จักรพรรดิราช Great King (เกรตคิง)

๓. ใช้ต่างกันอย่างไรในสองคำนี้

เลขานุการ (ลิข-อนุการ)

เลขาธิการ (ลิข-อริการ)

ภาษาฝรั่ง แปลอย่างเดียวกันว่า Secretary (เซเครตารี)

๔. อินเทอร์วิว (Interview) ตามหนังสือแปลเป็นไทยว่า สัมภาษณ์
ถ้าจะแปลว่า สักจณา หรือ สัตถาปถา จะสมน้ำหนักแห่งศัพท์หรือไม่

๕. รีวิว (Review) ตามที่ใช้กันยังไม่ได้แปลเป็นไทย ถ้าจะแปล
เป็นไทยจะแปลอย่างไร ส่วนภาษาอังกฤษแปลว่า Look back on, examine
critically etc. (ลูก แบค ออน, เอ็กแซมมิน, คริตีแคลลี่ ฯลฯ)

๖. คำว่าอิสระภาพ Liberty (ลิเบอร์ตี) และเสรีภาพ Freedom
(ฟรีดัม) กินความเพียงไร และใช้ต่างกันอย่างไร

บางท่านแปลคำว่า Free (ฟรี) เป็นอิสระ เช่นประโยคฝรั่งว่า The Judge set him free (เดอะ ยัจ เซท ฮิม ฟรี) แต่ในหลวงรัชกาลที่ ๖ แปลว่า เสรีภาพ ชื่อหนังสือที่พระองค์ทรงนิพนธ์เมื่อครั้งมหายุทธสงครามว่า Freedom of Sea (ฟรีดัม ออฟ ซี) เสรีภาพแห่งทะเล

๗. แบบปกครองทั้งสองนี้ต่างกันอย่างไร

รีพับลิค Republic

ประชาธิปไตย Democracy (ดีโมคราซี)

บางท่านเข้าใจว่ารีพับลิค (Republic) ปกครองโดยสามัคคีธรรม ดังเช่นพวกเจ้าลิซซีวี่ในหนังสือพุทธประวัติ แต่สมัยปัจจุบันนี้ดูไม่ตรงนัก เช่นอเมริกา

๘. อัครมหาเสนาบดีและประธานาธิบดี คิคเคเตอร์ ตำแหน่งไหนสูงกว่า

๙. ผู้ที่นิยมได้ว่ารู้ภาษาไทยดีนั้น รู้ถึงไหน

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระดำริว่าการที่จะตอบปัญหาไปเฉพาะตัวผู้ถาม ก็จะได้ประโยชน์น้อย ใหน ๆ ก็ต้องทรงลำบากในการประทานคำตอบแล้ว ก็มีพระประสงค์จะให้มิผู้ฟังให้เป็นประโยชน์มาก ๆ ด้วยกัน จึงโปรดประทานอนุญาตตามแต่ใครจะมาฟังก็ได้ แต่ชวานั้นทราบกันชั่วเวลาเล็กน้อย แต่เผอิญในขณะที่ทรงแสดงปาฐกถาเรื่องนี้ หลวงวิจิตรวาทการผู้จัดการพิมพ์สมุดบันทึกของสมาคมวรรณคดีได้นั่งจดตามที่ทรงแสดง ถึงแม้ว่าการที่ทรงแสดงปาฐกถาเรื่องนี้จะไม่เกี่ยวกับสมาคมวรรณคดีที่กำลังคิดตั้ง ก็เป็นโอกาสอันดีที่จะใช้หน้ากระดาษสมุดบันทึกสมาคมวรรณคดี เป็นที่เก็บรักษาปาฐกถาเรื่องนี้ไว้ชิ้นหนึ่ง และ

เพื่อเป็นประโยชน์แก่ผู้อ่านสมุดบันทึกนี้ด้วย หลวงวิจิตรวาทการจึงได้ส่งข้อความที่จดไว้ในเวลาที่ทรงแสดงนั้นไปถวายสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงตรวจแก้และประทานพระอนุญาตให้พิมพ์ในสมุดนี้

ข้อความในปาฐกถาที่ทรงแสดง

ปาฐกถาที่ฉันจะแสดงในวันนี้ เป็นคำตอบปัญหาที่พระมหาพุล วัดมหาธาตุถามมา แต่ก่อนที่จะเริ่มต้นเรื่องตอบปัญหา ฉันเห็นควรจะบอกอธิบายเสียก่อนว่า เหตุใดฉันจึงมาตอบปัญหาของพระมหาพุลในวันนี้

ตัวฉันเองและผู้อื่นอีกหลายคนมีกรรมพิทย * เป็นต้น ได้ทำการเกี่ยวข้องกับหอพระสมุดฯ มาช้านาน ได้ทำความพยายามบำรุงหอพระสมุดฯ มาด้วยใจรัก และทั้งมีหน้าที่โดยตำแหน่งที่จะทำความเจริญให้แก่หอพระสมุดฯ ด้วย

อันธรรมดาคือหอสมุดทั้งหลายนั้น ตามที่ฉันทราบมีลักษณะต่างกัน ๓ อย่างคือ

๑. หอสมุดที่เป็นสาธารณะ ตั้งขึ้นเพื่อการกุศลรวบรวมหนังสือไว้ให้คนอ่านโดยมิต้องเสียค่าธรรมเนียม เช่นหอสมุดของกรมศึกษาฯ เป็นต้น หอสมุดชนิดนี้เป็นแต่หาหนังสือไว้ตามที่จะมีทุนซื้อ หรือตามความสามารถที่จะหาได้ ส่วนผู้ที่จะไปอ่านนั้นต้องอ่านในที่ ๆ จัดไว้ในหอสมุด จะนำหนังสือออกไปจากที่นั้นไม่ได้

* พระราชวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์

จำเดิมแต่ได้ตั้งหอพระสมุดฯ ขึ้นจะเป็นด้วยยังมีผู้ต้องการศึกษาน้อยไปหรืออย่างไรไม่ทราบ คนที่มาอ่านหนังสือในหอพระสมุดฯ ยังมีน้อย ถ้ามาอ่านก็มักจะอ่านแต่หนังสือขาว ไม่เห็นค่อยจะอ่านหนังสือที่จะเป็นประโยชน์ให้ความรู้ในทางวรรณคดีหรือโบราณคดี แต่บัดนี้ก็น่ายินดีที่ได้เห็นมีคนมาอ่านหนังสือโดยกระบวนสอบสวนและค้นหาความรู้มากขึ้นทุกที เรื่องนี้ทำให้นันต์ใจ และใครจะอุทิศหนุนให้เป็นประโยชน์ยิ่งขึ้น จึงได้เขียนประกาศเปิดโอกาสไว้ว่า ถ้าผู้ที่มาอ่านหนังสือในหอพระสมุดมีความสงสัยในข้อหนึ่งข้อใดก็ให้เขียนปัญหาถามได้ ถ้าคำถามนั้นฉันสามารถจะตอบได้ก็จะตอบ และบัดนี้มีพระมหาพุลเป็นคนแรกที่มาเขียนถามไว้ ฉันพอจะตอบได้จึงได้มาตอบปัญหาในวันนี้ แต่มีผู้มากอย่งอยู่มากด้วยกันทั้งพระและภุชงค์ชายและหญิงจะต้องขอให้ทราบไว้เสียก่อนว่า ฉันมิได้เป็นศัพท์ปัญญารูปไปหมดทุกอย่าง ที่ฉันได้เปรียบท่านทั้งหลายอยู่บ้างก็โดยที่มียุมากกว่าจึงได้โอกาสศึกษามานานกว่าท่านทั้งหลาย ใครฟังข้อความที่ฉันบรรยายแล้ว จะไปติภายหลังว่าฉันเข้าใจผิดก็ได้ ฉันไม่ว่า ขออย่างเดียวแต่อย่าไปกล่าวหาว่าสมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรง ฯ มาโอ้อวดวิชา ตั้งตัวเป็นผู้รู้ว่เศษดังนั้นเลยเป็นอันขาด

(ต่อไปนี้ตรัสให้พระราชธรรมนิเทศเลขาการราชบัณฑิตยสภา อ่านคำถามของพระมหาพุล แล้วตรัสตอบดังต่อไปนี้)

คำถามของพระมหาพุลนี้ โดยมากเป็นคำถามที่เกี่ยวกับแปลศัพท์ภาษาอังกฤษ ต้องการทราบว่คำนั้น ๆ แปลว่าอะไร และหมายความว่าอย่างไร ฉันขอบอกอธิบายเป็นเบื้องต้นว่า คำพูดของมนุษย์ต่างชาติต่างถิ่นกันนั้น มี

ลักษณะแบ่งออกได้เป็นสองพวกคือ พวกหนึ่งจะแปลให้ตรงกันได้ เช่น จำพวกหนึ่งซึ่งหมายความว่าเป็นอย่างเดียวกันหมด เช่น คำเรียก พระอาทิตย์ พระจันทร์ ไฟและน้ำ เหล่านี้อาจจะแปลจากภาษาหนึ่งไปเป็นภาษาอื่นให้ตรงกันได้ แต่มีคำอีกจำนวนหนึ่งซึ่งหมายความว่าตามคติของชนชาติหนึ่ง จะแปลเป็นภาษาอื่นให้ตรงกันทีเดียวไม่ได้ เพราะคำที่หมายคติเช่นนั้นไม่มีตรงกัน เมื่อแปลจึงต้องหาคำที่หมายความคล้ายคลึงกันมาสมมติใช้ ยกเป็นตัวอย่างดังแปลศัพท์ Civilisation (ซีวิลเซชัน) ว่า อารยธรรม หรือบางทีหาคำแปลให้ตรงกันไม่ได้ต้องใช้คำเดิมภาษาอื่นเอาเป็นภาษาของเราก็มี ยกตัวอย่างดังคำว่า “โฮเทล” (Hotel) ที่ใช้ในประมวลกฎหมาย รวมใจความว่า ลักษณะของศัพท์มีอยู่ ๒ อย่าง คือ ที่แปลให้ตรงกันได้ และที่แปลให้ตรงกันไม่ได้ พระสงฆ์ที่เรียนพระปริยัติธรรมคงเข้าใจในเรื่องนี้ เพราะในระหว่างภาษามคธกับภาษาไทยก็มีเช่นนั้นเหมือนกัน

ตามคำถามของพระมหาพุล ความต้องการให้ตอบคู่เป็น ๒ อย่าง คือ ศัพท์นั้นๆ ควรแปลว่าอะไรอย่างหนึ่ง และศัพท์นั้นๆ หมายความว่าอะไรอีกอย่างหนึ่ง ข้อที่ว่าศัพท์นั้นๆ ควรแปลว่าอะไรนั้นขออย่าให้ฉันตอบเลย เพราะถ้าฉันตอบออกไป ก็เป็นอันว่าฉันบัญญัติขึ้นใหม่ ซึ่งเป็นการลวงหน้าที่ของเจ้าพนักงานในกระทรวงธรรมการ ฉันจึงขอตัวในเรื่องการแปลศัพท์ ฉันจะบรรยายให้ฟังแต่ความหมาย คือว่าคำนั้นๆ หมายความว่าอย่างไรเท่านั้น

ปัญหาข้อที่ ๑ คำว่า Civilisation (ซีวิลเซชัน) เป็นคำที่นักเรียนสมัยนี้ชอบพูดกันแพร่หลาย และกล่าวอธิบายความต่าง ๆ กัน ฉันได้คิดค้นอธิบายคำ Civilisation (ซีวิลเซชัน) ถึงต้นราก เห็นว่าหมายความว่า “การที่มนุษย์อยู่ด้วยกันโดยศีลธรรม” นั้นเอง จะยกเป็นอุทาหรณ์ดังเช่นว่า

มนุษย์จำพวกใดทำการอะไรต่อกันก็ทำตามชอบใจ เช่นไม่ชอบใจใครก็ฆ่าเสีย หรืออยากได้ทรัพย์ของผู้ใดก็ชิงเอาเสียอย่างนี้เป็นต้น มนุษย์จำพวกนั้นไม่ชีวิตชีวา ถ้ามนุษย์จำพวกใดอยู่ด้วยกันมีศีลธรรมเป็นหลัก จะเป็นกฎหมายที่ดีหรืออาณัติสัญญาที่ดี เป็นทางที่จะปฏิบัติให้เจริญสุขด้วยกัน มนุษย์จำพวกนั้นนับว่าชีวิตชีวา แม้จะเป็นชาวตงที่ทุ่งซัดเตียว ถ้ามันมีศีลธรรมต่อกันก็นับว่ามี ชีวิตชีวา เป็นแต่มนุษย์ต่างจำพวกและต่างชาติย่อมมีชีวิตชีวาแตกต่างกันหรือยิ่งและหย่อนกว่ากัน ที่จะชี้ว่าอย่างนั้นชีวิตชีวาอย่างนั้นไม่ชีวิตชีวา ยกตัวอย่างถึงชาวคนกินข้าวเป็บด้วยมือไม่ชีวิตชีวา ต้องกินด้วยส้อมช้อนจึงจะชีวิตชีวา และจะถือว่าพระภิกษุสงฆ์ไม่ชีวิตชีวาเพราะไม่ใส่หมวกและไม่สวมถุงน่องรองเท้าหาชอบไม่ ชีวิตชีวาขึ้นอยู่กับศีลธรรมเป็นสำคัญ จะเอาปกติหรือประเพณีของมนุษย์จำพวกหนึ่งหรือชาติหนึ่ง มาใช้เป็นบรรทัดตัดสินมนุษย์จำพวกอื่นชาติอื่นหาควรไม่ ประเพณีในบ้านเมืองหมู่คณะถ้าอยู่ด้วยกันโดยดี มีศีลมีธรรมกันนับว่าเป็นพวกชีวิตชีวา ที่จริง Civilisation (ชีวิตชีวา) นั้นจะว่าชนชาติไหนไม่มีเสียเลยไม่ได้ ต่างชาติก็ต่างมีตามจารีตประเพณีของเขา ซึ่งเราจะต้องวินิจฉัยให้ดี ไม่ใช่เห็นแต่สี่เขียว ๆ แดง ๆ แล้วก็พูดว่าชาตินั้นชีวิตชีวา หรือชาตินั้นไม่ชีวิตชีวา ถ้า Civilisation (ชีวิตชีวา) มีความหมายอย่างที่เราคุ้นเคยมานี้

คำว่า Culture (คัลเชอร์) หมายความว่าปลูกปัญญาหรือแต่งปัญญา เช่น บุคคลที่ในชั้นเดิมเป็นชาวบ้านยังไม่ได้รับการศึกษา เข้ามาบวชและรับการอบรมสั่งสอนให้รู้จักบุญและบาป ผิดและชอบอย่างนี้เรียกว่า Culture (คัลเชอร์)

ส่วน Morals (มอราลส์) นั้น ก็ได้แก่ศีลธรรม ซึ่งไม่จำเป็นต้องอธิบายกันมาก

ข้อที่ว่า Civilisation (ซีวิลเซชัน) บางนัยหมายถึงการที่บ้านเมืองที่ประกอบด้วยองค์ ๓ คือ Liberté (ลิเบอร์ตี) Egalité (เอกาลิตี) Fraternité (ฟราเทร์นิตี) นั้น คำทั้ง ๓ นี้จะมีอยู่ในหนังสืออภิธานมานานสักเท่าไรแล้วนั้นไม่ทราบ ที่มาเฟื่องฟูอ้างว่าเป็นองค์ของ Civilisation (ซีวิลเซชัน) ต่อสมัยเมื่อจะเกิดจลาจลในประเทศฝรั่งเศส ค. ศ. ๑๗๘๙ (พ.ศ. ๒๓๓๒)

เมื่อสัก ๑๔๓ ปีมาแล้ว พวกที่ก่อการกบฏในประเทศฝรั่งเศสเอาคำทั้งนี้เป็นกระตุกเกลี้ยกล่อมพลเมืองให้เข้าใจว่าเมื่อการกบฏเสร็จลงแล้ว พลเมืองจะมีอิสระทำอะไรทำได้ตามความพอใจ เรียกว่า Liberté (ลิเบอร์ตี) อย่าง ๑ จะมีความเสมอภาคกัน ไม่มีเจ้าไม่มีข้า ไม่มีสูง ไม่มีต่ำ เรียกว่า Egalité (เอกาลิตี) อย่าง ๑ และพลเมืองทั้งประเทศ จะมีความรักใคร่สนิทสนมกลมเกลียวกันเหมือนพี่น้องเรียกว่า Fraternité (ฟราเทร์นิตี) อย่าง ๑ พวกพลเมืองเข้าใจว่าจะเป็นได้ดังนั้นจริง ก็เข้าร่วมมือช่วยเป็นกบฏ

แต่เมื่อการกบฏสำเร็จ ล้างอำนาจกษัตริย์ซึ่งปกครองมาแต่ก่อนไปหมดแล้ว พวกกบฏได้อำนาจตั้งรัฐบาลรีบลิค ความเป็นไปในประเทศฝรั่งเศสก็มีได้เป็นจริงดังโคลงทั้ง ๓ คำ ข้อที่ว่าจะมี Liberté (ลิเบอร์ตี) กลายเป็นกตขีพวกที่ไม่เข้าด้วย ข้อที่ว่าจะมี Egalité (เอกาลิตี) ก็มีคนต่างจำพวกมีอำนาจมากบ้างน้อยบ้างต่างกัน ที่สุดที่ว่าจะรักใคร่กันเหมือนพี่น้องก็กลายเป็นฆ่าฟันชิงอำนาจกันแลกกัน จนเอมเปอเรอร์นะโปเลียนที่ ๑ปราบพวกก่อการกบฏครั้งนั้นสำเร็จ กลับปกครองบ้านเมืองอย่างรัฐบาลราชาธิปไตยจึงได้เรียบร้อยต่อมา ครั้นภายหลังเมื่อราชวงศ์บอโรบง และ

ราชวงศ์ออลีเยง และที่สตูเอมเปอเรอร์นะโปเลียนที่ ๓ ได้ปกครองประเทศฝรั่งเศส พวกฝรั่งเศสไม่พอใจ เกิดเป็นกบฏขับไล่ราชวงศ์และกลับตั้งเป็นรัฐบาลได้อีกถึง ๓ ครั้ง พวกรีบลิคจึงเอาคำ Liberté (ลิเบร์เต) Egalité (เอกาลิเต) Fraterité (ฟราเทร์นิเต) มาเป็นโคลงสำหรับรีบลิค เป็นเรื่องเนื่องด้วยพงศาวดารดังนี้ กล่าวตามที่ฉันรูปร่างที่จะพลาดพลั้งได้บ้าง

ในปัญหาที่ ๒ คือคำว่า ราชา ราชาราช และจักรพรรดิ หมายความว่าต่างกันอย่างไหน ตามความเข้าใจของฉันเป็นดังนี้

คำว่า “ราชา” หรือ “ราชาราช” หมายความว่า เป็นพระเจ้าแผ่นดินครอบครองประเทศอันหนึ่ง จะยกตัวอย่างที่มีมาในพงศาวดารประเทศสยามสมัยเมื่อแรกตั้งกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าอยู่หัวผู้ครองกรุงศรีอยุธยาก็เป็นพระราช ฝ่าพระมหารัชมหาราชพญาธิไทยผู้ครองกรุงสุโขทัย ก็เป็นพระราช เหมือนกัน ต่างมีอำนาจเด็ดขาดในเขตแขวงของพระองค์เสมอกัน

คำว่า “ราชาราช” หมายความว่า พระราชาที่มีพระราชองค์อื่นๆ ยอมอยู่ในอำนาจอีกหลายประเทศ ยกตัวอย่างที่ปรากฏในพงศาวดาร ดังเช่นพระเจ้ารามคำแหงมหาราชกรุงสุโขทัยก็ดี สมเด็จพระนเรศวรมหาราชก็ดี สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็ดี ตรงกับพระเจ้าราชาราช ด้วยสามารถขยายพระราชอาณาจักรปกครองเหนือนานาประเทศที่ใกล้เคียงโดยมาก

ส่วนคำว่า “จักรพรรดิ” นั้น ตามที่พรรณนาในหนังสือว่าเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่มีช้างแก้ว ม้าแก้ว นางแก้ว ขุนพลแก้ว เป็นต้นนั้น เป็นแต่อุปมาหลักสำคัญของอำนาจราชศักดิ์ ที่จริงก็คือพระราชาราชอันมีพระราชอื่น ๆ อยู่ใต้อำนาจนั่นเอง หากจะผิดกันได้ก็ที่พระเจ้าจักรพรรดิเป็นใหญ่ในทางศาสนาด้วย (เปรียบเหมือนอย่างพระสันตปาปา ซึ่งครองกรุงวาติกัน ได้เป็น

พระเจ้าราชาธิราช) เพราะกล่าวในพระบาลีว่าพระเจ้าจักรพรรดิไม่พึงมีใน
พุทธกาลดังนี้ ข้อนี้อาจจะใคร่ทราบ ให้เป็นหลักฐานขอให้ไปเรียนถามเจ้าคุณ
พระพิมลธรรม * ตูเถติ

แต่ประเพณีที่เรียกพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใดว่า King (คิง) ราชา
หรือ Emperor (เอมเปอเรอร์) ราชาธิราช ทุกวันนี้ เป็นแต่เรียกกันตามเคย
มาอย่างไร ก็คงเรียกกันไปตามเดิม เช่นประเทศอังกฤษเป็นประเทศใหญ่หลวง
มีประเทศน้อยอยู่ในปกครอง พระเจ้าแผ่นดินของอังกฤษก็เป็นแต่ King (คิง)
พึงจะมาเฉลิมศักดิ์เป็น Emperor (เอมเปอเรอร์) แต่ก็ยังเป็นแต่ Emperor
(เอมเปอเรอร์) ของอินเดีย ฉะนั้น พระเจ้าแผ่นดินของอังกฤษในเวลานี้จึง
มีฐานันดร ๒ ตำแหน่งคือ เป็น King (คิง) ราชา ของประเทศอังกฤษ และ
เป็น Emperor (เอมเปอเรอร์) ราชาธิราช ของอินเดีย แต่อีกอย่างหนึ่ง
พระเจ้าแผ่นดินญวนซึ่งอยู่ในอารักขาของฝรั่งเศสในเวลานี้ก็ยังมีศักดิ์เรียกกัน
เป็น Emperor (เอมเปอเรอร์) อยู่เสมอ

ในปัญหาที่ ๓ เรื่องเลขานุการ กับเลขานุการ นั้น จันก็ไม่ทราบว่ามิ
บัญญัติอย่างไรเข้าใจแต่ว่าเลขานุการเป็นคำที่มีมาก่อน เลขานุการเป็นคำเกิด
ทีหลัง จันยังไม่สามารถจะบอกอธิบายได้เด็ดขาดยิ่งกว่านี้ และในเมืองเรา
ในเวลานี้มีตำแหน่งเลขานุการอยู่ตำแหน่งเดียว คือเจ้าพระยามหิธร ** เป็น
ราชเลขานุการมียศเท่ากับเสนาบดี แต่ต่ำกว่านั้นลงไปจะควรเรียกใครว่า
เลขานุการ หรือเลขานุการนั้น ขอให้ดูกัณฑ์ชื่อเขาเอาเถิด

* พระพิมลธรรม (เฮง เขมจารี) เจ้าอาวาสวัดมหาธาตุ ต่อมาได้เลื่อนสมณศักดิ์เป็น
สมเด็จพระวันรัต

** เจ้าพระยามหิธร (ละออ ไกรภูษี)

ในปัญหาที่ ๔ คำว่า Interview (อินเทอร์วิว) จะแปลกันว่าอะไร
ฉันของคณัญญิตี เป็นแต่จะบอกอธิบายได้ว่า Interview (อินเทอร์วิว) นั้น
หมายความว่า การพบปะพูดคุยจากฟังความคิดเห็น

ในปัญหาที่ ๕ คำว่า Review (รีวิว) ความหมายว่าการตรวจเพื่อ
จะให้ดียิ่งขึ้น เช่น ตรวจพล ตรวจหนังสือ หรือตรวจการส่วนอดีต

ปัญหาข้อ ๗ ถามถึงอธิบายคำว่า Republic (รีพับลิก) และคำว่า
Democracy (เดโมคราซี) คำทั้ง ๒ นี้มีคำอื่นเป็นคู่เปรียบเทียบกับกัน จะต้อง
เอามาแถลงด้วย จึงจะเข้าใจอธิบายได้ชัดเจน

คำว่า Republic (รีพับลิก) มีคำ Monarchy (โมนาตี้) เป็นคู่ เปรียบ
เทียบกับกันด้วยวิธีการปกครองบ้านเมือง ๒ อย่าง วิธีอย่างที่เราเรียกว่า Monarchy
(โมนาตี้) คือมอบอาชญาสิทธิ์ไว้ในบุคคลคนเดียว (กล่าวคือพระเจ้าแผ่นดิน)
วิธีอย่างที่เราเรียกว่า Republic (รีพับลิก) มอบอาชญาสิทธิ์ไว้ในประชาชนทั่วไป
วิธีปกครองทั้ง ๒ อย่างนี้มีมาแต่ดึกดำบรรพ์ก่อนพุทธกาล จะยกอุทาหรณ์ที่
พียงเห็นในพระบาลี ดังเช่นมคธราชซึ่งพระเจ้าอชาตศัตรูปกครองก็ดี ประเทศ
เวฏฐทีปก่อนมหาพราหมณ์ (ผู้ไปขอพระบรมธาตุเมื่อถวายพระเพลิงพระพุท
ธรีระ) ปกครองก็ดี ปกครองอย่างวิธี Monarchy (โมนาตี้) ด้วยพระเจ้าอชาต
ศัตรูและมหาพราหมณ์ถืออาชญาสิทธิ์แต่ผู้เดียว ส่วนประเทศวัชชี ซึ่งในพระ
บาลีว่าพวกกษัตริย์ลิจฉวีทั้ง ๗,๐๐๐ และ ๗๐๐ และ ๗ ปกครองและประเทศ
มัลละ ซึ่งพวกมัลละทั้งหลายปกครองนั้น เป็นวิธีอย่าง Republic (รีพับลิก)
(พียงเห็นได้ด้วยจำนวนพวกกษัตริย์ทั้งพัน ๆ จะถืออาชญาสิทธิ์ทุกคนพร้อม
กันที่ไหนได้ จำต้องเลือกสรรผลัดเปลี่ยนกันถืออาชญาสิทธิ์ชั่วคราวเป็น
ลำดับกันไป) หรือถ้าจะยกตัวอย่างที่มีอยู่ในปัจจุบันนี้ วิธีปกครองของ

ประเทศอังกฤษเป็นอย่าง Monarchy (โมนาคี) มีพระเจ้าแผ่นดินทรงอาชญา-
 สิทธิ์แต่พระองค์เดียว และมีรัชทายาทที่จะรับอาชญาสิทธิ์ทรงสืบกันไปในราช-
 วงศ์วงศ์เชอ ฝ่ายประเทศสหปาลีรัฐ อเมริกา ปกครองด้วยวิธี Republic
 (รีพับลิก) คือราษฎรเลือกชาวเมืองซึ่งเป็นทีนับถือให้เป็นประธานาธิบดีคือ
 อาชญาสิทธิ์อยู่คราวละ ๔ ปี แล้วเลือกสรรกันใหม่เสมอไป ทั้งนี้ เหตุใดบาง
 ประเทศจึงใช้วิธี Monarchy (โมนาคี) และบางประเทศจึงใช้วิธี Republic
 (รีพับลิก) ปกครองประเทศของตน อธิบายข้อนี้อันการปกครองประเทศใด
 ย่อมสุดแล้วแต่ประชาชนชาวประเทศนั้นจะเห็นว่าการปกครองด้วยวิธีอย่างใด
 จะได้ความร่มเย็นเป็นสุข ก็พอใจให้ใช้วิธีนั้น ยกตัวอย่างดังประเทศอังกฤษซึ่ง
 ปกครองด้วยวิธีอย่าง Monarchy (โมนาคี) มาแต่ดึกดำบรรพ์ แม้ในบางสมัย
 มีบุคคลบางจำพวกคิดอ่านจะให้เปลี่ยนเป็นอย่าง Republic (รีพับลิก) ประชา-
 ชนทั้งหลายก็ไม่ยินยอม ด้วยเห็นว่าใช้วิธี Monarchy (โมนาคี) บ้านเมืองเป็น
 สุขอยู่แล้ว ฝ่ายประเทศอเมริกา เมื่อก่อนตั้งเป็นอิสระเป็นแต่หัวเมืองขึ้นของ
 อังกฤษ ๑๓ เมืองด้วยกัน ไม่มีใครเป็นใหญ่กว่าใคร ไม่มีหลักฐานที่จะใช้
 วิธีอื่นก็ใช้วิธีอย่าง Republic (รีพับลิก) มาจนบัดนี้ มีบางประเทศ เช่น
 ประเทศฝรั่งเศสเป็นต้น บางสมัยใช้วิธีอย่าง (โมนาคี) แล้วเปลี่ยนไปเป็น
 Republic (รีพับลิก) แล้วกลับเปลี่ยนเป็นวิธี Monarchy (โมนาคี) และกลับ
 เปลี่ยนเป็นวิธี Republic (รีพับลิก) อีกเล่า ตามเหตุการณ์ยุคเชื้อที่เกิดขึ้น
 ในบ้านเมือง และการที่เปลี่ยนวิธีปกครองมักเกิดรบราฆ่าฟันกันเองแทบทุก
 คราว นอกจากประเทศฝรั่งเศส มีอุทาหรณ์ที่พึงเห็นได้ใกล้ ๆ เช่นประเทศ
 จีน เดิมปกครองด้วยวิธี Monarchy (โมนาคี) มานับด้วยพันปี ครั้นมา
 ถึงสมัยเมื่อฝรั่งเศสมีอำนาจขึ้นทางทวีปเอเชีย ผู้ปกครองประเทศจีนไม่แก้ไข

ประเพณีการปกครองบ้านเมืองให้ทันสมัยเหมือนเช่นประเทศญี่ปุ่นและประเทศสยามนี้ ประเทศจีนก็ถูกฝรั่งและญี่ปุ่นเบียดเบียนด้วยประการต่าง ๆ จึงมีจีนชั้นสมัยใหม่ ซึ่งโดยมากเป็นผู้เกิดหรือไปสำเร็จการศึกษาในอเมริการ่วมใจกันก่อการกบฏ ครั้นได้ชัยชนะก็ประกาศเลิกวิธีปกครองอย่าง Monarchy (โมนาคี) เปลี่ยนใช้วิธีปกครองอย่าง Republic (รีพับลิก) แต่พวกจีนสมัยใหม่ไม่สามารถจะปกครองบ้านเมืองได้ ก็เกิดรบราฆ่าฟันด้วยชิงอำนาจกันเองยุ่งมาจนบัดนี้ บ้านเมืองกลับยับเยินและประชาชนก็ได้ความเดือดร้อนไปเสียยิ่งกว่าเมื่อครั้งเป็น Monarchy (โมนาคี) อยู่อีก หากประเทศจีนใหญ่โตถ้าเป็นประเทศเล็ก ๆ ก็คงสิ้นอิสรภาพเสียแล้ว การปกครองบ้านเมืองด้วยวิธีอย่าง Monarchy (โมนาคี) หรือ Republic (รีพับลิก) มีหลักอยู่ที่แล้วแต่วิธีใดจะเหมาะสมกับนิสัยของประชาชนในประเทศใด อันพึงรู้ได้ด้วยความรู้ความรอบรู้เป็นสุขในประเทศนั้นเป็นสำคัญ ถ้าใช้อย่างที่ไม่เหมาะสมกับประเทศก็มักเกิดการยุ่งเหยิงและรบราฆ่าฟันกันเหมือนอย่างในประเทศจีนดังกล่าวมา

คำ Democracy (เดโมคราซี) หมายความว่าอำนาจประชาชนเป็นคู่เทียบกับคำว่า Aristocracy (อริสโตคราซี) หมายความว่าอำนาจสูงผู้มีสกุลสูง อธิบายเนื่องด้วยการปกครองบ้านเมืองเหมือนกัน เป็นเครื่องประกอบกับวิธีปกครองทั้ง ๒ อย่างที่กล่าวมาก่อน ยกตัวอย่างดังวิธีปกครองประเทศอังกฤษ เป็นอย่าง Monarchy (โมนาคี) มีพระเจ้าแผ่นดินทรงอาชญาสิทธิ์แต่มีรัฐสภา Parliament (ปาร์ลิวเมนต์) ประกอบ และรัฐสภานั้นเป็นพวกผู้มีสกุลสูงคณะ ๑ เป็นผู้แทนประชาชนคณะ ๑ บางประเทศ เช่นประเทศ Bulgaria เป็น Monarchy (โมนาคี) มีรัฐสภาแต่พวกผู้แทนประชาชนคณะเดียวกันมี บรรดาประเทศที่มีพระเจ้าแผ่นดินปกครองและมีรัฐสภาประกอบ

ด้วยนั้น เรียกว่า Constitutional Monarchy (คอนสทิทิวชันนัล โมนาคี) ที่ไม่มีรัฐสภาประกอบด้วย เรียกว่า Absolute Monarchy (แอบโซลูต โมนาคี) ผิดกับที่อย่างก่อน รัฐบาลจะตั้งกฎหมายได้แต่ด้วยอนุญาตของรัฐสภา อย่างหลังรัฐบาลตั้งกฎหมายได้โดยลำพัง

ส่วนประเทศที่ปกครองด้วยวิธีอย่าง Republic (รีพับลิก) นั้น ลักษณะการปกครองประเทศวิธีเมื่อครั้งพุทธกาล ที่ว่าเป็น Republic (รีพับลิก) นั้น เป็น Aristocratic Republic (อริสโตคราติก รีพับลิก) เพราะผู้ที่ผลิตเปลี่ยนแปลงกันปกครองอยู่แต่ในสกุลกษัตริย์ลิจฉวี พวกชาวเมืองวิธีที่เป็นสกุลอื่นหาได้ปกครองไม่ แต่วิธีเลือกสกุลเช่นนั้นในปัจจุบันนี้หาไม่ ถ้าปกครองด้วยวิธี Republic (รีพับลิก) คงเป็นอย่าง Democratic Republic (เดโมคราติก รีพับลิก) คือเลือกบุคคลได้ทุกชั้นเช่นเดียวกันทั้งนั้น

คำว่า Democracy (เดโมคราซี) ยังใช้หมายความว่าออกไปอีกหลายนัย รวมความว่าการอันใดถ้ามีได้มีขึ้นให้บุคคลได้รับประโยชน์ผดกันโดยต่างชั้นต่างสกุล ก็ชื่อว่าเป็น Democratic (เดโมคราติก)

ปัญหาข้อ ๘ ถามว่า อัครมหาเสนาบดี ประธานาธิบดี และ Dictator (ดิกเตเตอร์) ตำแหน่งไหนสูงกว่ากันนั้น ตำแหน่งทั้ง ๓ ซึ่งว่ามาจะเปรียบว่าตำแหน่งไหนสูงกว่ากันไม่สมกับอธิบาย ด้วยว่าเป็นตำแหน่งผดกัน ตั้งจะบอกอธิบายโดยลำดับต่อไป

ตำแหน่ง Dictator (ดิกเตเตอร์) นั้น เป็นตำแหน่งมีชั่วคราวคือประเทศใดเมื่อเกิดยุคเข็ญเป็นจลาจล รัฐบาลไม่สามารถจะระงับได้ จึงมอบอาชญาสิทธิ์ให้แก่ผู้ใดคนหนึ่ง ให้มีอำนาจบังคับบัญชาการบ้านเมืองตามใจแต่ผู้เดียว ผู้ใดรับอาชญาสิทธิ์เช่นนั้นได้ชื่อว่าเป็น Dictator (ดิกเตเตอร์) เมื่อ

บ้านเมืองเรียบร้อยแล้วก็เลิกตำแหน่งการที่ต้องตั้ง Dictator (ดิกเตเตอร์) มีแต่ใน ประเทศที่ปกครองด้วยวิธี อย่าง Republic (รีพับลิค) หรืออย่าง Constitutional Monarchy(คอนสติติวชันนัล โมนาคี) คือประเทศที่อำนาจอยู่ในบุคคลมาก ประเทศที่ปกครองด้วยวิธีอย่าง Absolute Monarchy(แอบโซลูต โมนาคี) หามีไม่ เพราะอาชญาสิทธิ์อยู่ในพระเจ้าแผ่นดินพระองค์เดียว ตัวอย่าง Dictator (ดิกเตเตอร์) จะพียงเห็นได้ในปัจจุบันนี้ ที่ประเทศอิตาลี ชินญู มุสโสลินี ก็คล้ายกับเป็น Dictator (ดิกเตเตอร์)

ตำแหน่ง ประธานาธิบดีนั้น คือผู้ที่ได้รับเลือกให้เป็น ประมุขของประเทศ ซึ่งใช้วิธีปกครองอย่าง Republic (รีพับลิค) อยู่ในตำแหน่งโดยมีกำหนดเวลา

ตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีนั้นเป็นหัวหน้าเสนาบดีเจ้ากระทรวงราชการทั้งปวง

ปัญหาข้อ ๔ ถามว่า ผู้ที่นิยมได้ว่ารู้ภาษาไทยดี (จะกำหนดว่า) รู้ถึงไหนนั้น ข้อนั้นฉันมีวิธีที่จะตอบอย่างไรให้ตรงคำถามได้.

ปาฐกถาวิทยุกระจายเสียง

ว่าด้วย

พระราชมรดกของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจรรยา

ทรงแสดง เมื่อวันที่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๔

อีก ๔ วันเต็มไป ถึงวันที่ ๔ เมษายน จะเริ่มงานพระราชพิธีเฉลิม
กรุงเทพมหานครอันประดิษฐานมาครบ ๑๕๐ ปี ในพุทธศักราช ๒๔๗๕
งานเช่นนี้เคยมีมาแต่ก่อนครั้งเดียว คือ เมื่อในรัชกาลที่ ๕ กรุงเทพมหานคร
มีอายุครบ ๑๐๐ ปี เมื่อพุทธศักราช ๒๔๒๕ พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการสมโภชพระนครทำนองเดียว
กับครั้งนั้น

งานเฉลิมกรุงเทพมหานครครั้งนี้ เจ้าพนักงานได้โฆษณาให้
ทราบกระบวนการพิธีที่จะทำ ปรากฏในหมายกำหนดการ และลงในหนังสือ
พิมพ์แล้ว ไม่จำเป็นจะต้องนำรายการเหล่านั้นมาแสดงซ้ำในที่นี้อีก จะกล่าว
ถึงแต่ความมุ่งหมายของการพระราชพิธีที่ทำครั้งนี้ให้เข้าใจกันชัดเจน ใน
หมายกำหนดการนั้น แบ่งการพระราชพิธีเป็น ๓ ภาค ภาคที่ ๑ ฉลอง
พระนคร ภาคที่ ๒ เฉลิมศิริราชสมบัติ ภาคที่ ๓ บำเพ็ญพระราชกุศล
ทักษิณานุปทาน จะพรรณนาความที่จะบอกอธิบายเป็นรายภาคต่อไป

งานฉลองพระนคร คือว่า งานฉลองอายุพระนครอมรรัตนโกสินทร์
 นี้ ซึ่งประจักษ์ฐานมาได้ ๑๕๐ ปี ก็แหละประเพณีการฉลองอายุนั้น บรรดา
 มนุษย์ไม่ว่าจะเป็นชนชาวประเทศไหน ภาษาใด ย่อมถือว่าเป็นสิริมงคล
 ควรที่ชื่นชมยินดี กล่าวเพียงชั้นต่ำใครอยู่มาได้แม้เพียงปี ๑ เมื่อถึงคติตรง
 กับปีเกิดของตนก็ย่อมทำบุญให้ทาน พวงพุ่มและมิตรสหายก็อำนวยการและ
 ให้ของขวัญด้วยความยินดี สูงขึ้นไปกว่านั้น ก็เมื่อมีอายุยังยืนอยู่มาได้ถึง
 อายุ ๕๐ ปี ย่อมมีการทำบุญฉลองอายุเป็นการใหญ่ขึ้นไป ทำบุญให้ทาน
 มากขึ้น มีพวกพ้องมาช่วยด้วยความยินดียิ่งขึ้น ถ้าอยู่ต่อไปได้ถึงอายุ ๖๐
 ปี ก็เป็นกำหนดที่จะทำบุญฉลองอายุเป็นการใหญ่ การฉลองอายุ ๖๐ ปีนี้
 ถือกันว่าเป็นงานที่ลูกหลานต้องทำสนองคุณผู้สูงอายุซึ่งเป็นผู้อุปการะเช่นบิดา
 มารดาเป็นต้น ผู้สูงอายุเป็นแต่คอยนั่งให้พร ด้วยถือกันเป็นคติว่า ต่อผู้ใด
 มีลูกดี หลานดี เป็นคนมีกตัญญูกตเวทีจึงจะมีการฉลองอายุครบ ๖๐ ปี
 และยังมีความจริงอีกอย่างหนึ่งประกอบกัน คือว่าคนเราที่มีอายุอยู่มาได้แม้
 เพียงขวบปี ๑ ก็ดี ๕๐ ปีก็ดี ๖๐ ปีก็ดี ที่สามารถทำบุญฉลองอายุได้ก็ด้วย
 อาศัยเหตุที่รอดพ้นอันตรายอย่างหนึ่ง กับที่มีความสุขสำราญสมควรแก่
 อติภาพอย่างหนึ่ง จึงควรยินดีที่มีอายุอยู่มาได้ ถึงเช่นนั้นการฉลองอายุ
 พระนครก็เป็นทำนองเดียวกัน ก็ถ้าหากว่าเมืองใดประเทศใดมีจลาจลอยู่ร่ำไป
 หรือมีข้าศึกมาย่ำยีไม่มีความสุขเลย จะอยู่ถึง ๕๐๐ ปี หรือ ๑,๐๐๐ ปี ดูก็น่า
 มีเหตุที่จะฉลองบ้านเมือง ต่อเป็นเมืองที่อยู่เย็นเป็นสุขมาช้านานถึง ๑๐๐ ปี
 หรือ ๑๕๐ ปี จึงนับว่ามีสิริมงคลสมควรฉลอง กับบ้านเมืองจะอยู่เย็นเป็นสุข
 ได้นั้น ย่อมอาศัยเหตุอันเป็นข้อสำคัญหลายอย่าง เป็นต้นว่า ชาวเมือง
 นั้นทั้งที่เป็นพนักงานปกครองและเป็นทวยราษฎรมีความสามัคคี ช่วยกัน

ประกอบกิจการทะนุบำรุงบ้านเมืองในเวลาสงบภัย และช่วยกันแก้ไขความทุกข์
ยากในเวลาอุทเคฐเช่นมีข้าศึกศัตรูมาแย่งยึดอ้อมสละความสุข หรือแม้จนชีวิต
ของตน เพื่อรักษาบ้านเมืองให้เป็นอิสระอยู่แก่ตน พระนครอมรรัตนโกสินทร์
นี้มีสิริมงคลเช่นกล่าวมาทุกประการ เพราะพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวใน
พระบรมราชจักรีวงศ์ทรงเป็นประมุขของชาติ ชักนำประชาชนชาวสยามให้
ช่วยกันต่อสู้ข้าศึกศัตรู และให้ช่วยกันทะนุบำรุงบ้านเมืองมีความสุขสำราญ
เจริญมาถึง ๑๕๐ ปีเข้าบัดนี้ จึงเป็นเหตุสมควรแท้ที่เราทั้งหลายไม่เลือกว่า
ชาติใดภาษาใด ถือกาศนาไหนหรืออยู่ในเพศและชั้นบรรดาศักดิ์ชั้นใด สดก
แท้เป็นชาวสยามแล้วก็ควรจะยินดี และถือว่าการฉลองพระนครครั้งนี้เป็น
เกียรติยศแก่ประเทศสยาม กับทั้งชาวสยามทุกสมัยตั้งแต่ชั้นบรรพบุรุษตลอด
มาจนถึงชั้นเราทั้งหลายที่ได้ช่วยกันทำการฉลองพระนครครั้งนี้ อธิบายอัน
เป็นข้อใหญ่ใจความของการฉลองพระนคร

ถ้าท่านผู้ใด ได้สังเกตเห็นในหมายกำหนดการของกระทรวงวังที่พิมพ์
โฆษณาจะแลเห็นได้ว่า พระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรง
กะกระบวนการพระราชพิธีที่จะทำในงานฉลองอายุพระนครคราวนี้เป็น ๒
ประเภท ประเภทหนึ่งให้เป็นงานของชาวสยามทั่วไป นับตั้งแต่พระองค์เอง
ตลอดจนถึงเหล่าประชาราษฎร์เป็นเจ้าของงานด้วยกันทุกคน ข้อพึงเห็นได้
เช่นในการปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามก็ดี การสร้างปฐมบรมราชานุ
สรณ์ก็ดี ได้ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้คนทั้ง
หลายบริจากราชการเข้าส่วนร่วมพระราชกุศลกับพระองค์ได้ตามใจสมัคร อีก
อย่างหนึ่งพึงสังเกตได้ในหมายกำหนดการนั้น งานใด ๆ ในภาคที่ ๑ เป็นต้น
แต่งงานบวงสรวงที่ท้องสนามหลวงก็ดี งานที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามก็ดี

ทิวทัศน์ทัศนียภาพที่ปฐมบรมราชานุสรณ์ก็ดี โปรดเกล้าฯ พระราชทานโอกาสให้ราษฎรชาวพระนครเข้าไปสู่ที่สมาคมได้ทุกแห่ง เพื่อให้รู้สึกว่าเป็นเจ้าของงานฉลองพระนคร มีทั้งส่วนบุญและมีเกียรติในครั้งนี้ด้วยด้วยกัน ในความข้อนี้ควรที่ท่านทั้งหลายผู้มาในงานจะทรงไว้ในใจว่าไม่ได้เป็นผู้มาเที่ยวเล่นหรือเป็นแต่มาสนุกสนานๆ ที่เท่านั้นมาโดยฐานเป็นเจ้าของงานส่วนหนึ่งตามอัธยาศัยของตน และควรยินดีอนุโมทนาในการที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชดำริชักนำตนให้ทำการกุศลอันนี้

คราวนี้จะมาถึงพระปฐมบรมราชานุสรณ์ ซึ่งทรงพระราชดำริให้สร้างขึ้นในการเฉลิมกรุงเทพฯ ครองนี้ คือพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก องค์ปฐมบรมราชาธิราชผู้ประสิทธิ์ฐานบรมมหจักรีวงศ์ และทรงสร้างกรุงเทพมหานครพระมหานครอมรรัตนโกสินทร์นสิ่ง ๑ กับสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาสร้างประกอบกับพระบรมรูปนั้น เพื่อจะขยายเขตพระนครให้ไปมาได้สะดวกถึงจังหวัดธนบุรีรวมเป็นพระนครอันเดียวกันอีก ๑

ในส่วนพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น ควรเข้าใจว่ามีใช้แต่เป็นเครื่องหมายเฉลิมพระเกียรติยศเฉพาะพระองค์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเท่านั้น ย่อมเฉลิมเกียรติของชาวสยามชั้นบรรพบุรุษของเราทั้งหลาย ซึ่งได้โดยเสด็จสนองพระเดชพระคุณเป็นพระกำลังของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกด้วย

ความมั่นคงของชาติไทยกับประเทศสยาม ซึ่งได้มีมาด้วยพระบารมีของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเพียงใด ผู้ที่ได้อ่านหนังสือพงศาวดารและจดหมายเหตุต่าง ๆ ทราบเรื่องประวัติของไทยเราใน ๑๕๐ ปีนี้คงมีมาก แต่ผู้ที่ไม่ได้อ่านหรือไม่ได้ทราบความก็คงจะมีมากกว่า จะนำ

ความบางข้อมากแล้วในปาฐกถาให้ทราบว่ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงทำสิ่งใดไว้บ้าง ซึ่งตัวเรายังได้รับประโยชน์เหมือนอย่างว่าได้รับพระราชทานพระราชมรดกอยู่ในกาลบัดนี้ จะเลือกมาพรรณนาแต่ที่เป็นข้อสำคัญ มิให้เปลืองเวลายืดยาว

พระราชมรดกที่ ๑ นั้น คือกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์ที่เราอยู่ทุกวันนี้ บางทีผู้ที่ยังไม่รู้เรื่องสร้างพระนครรัตนโกสินทร์จะมีมาก จะเล่าให้ฟัง

เมื่อพม่าตีได้กรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ นั้น บ้านเมืองเสียหายยับเยินมาก ผู้คนตกถึงมือก็จับกวาดต้อนเอาไปเมืองพม่าหมด สิ้นทรัพย์สิ่งใดถึงมือก็เอาไปหมด วัฏวาร์ววังและบ้านเรือนที่เอาไปไม่ได้ก็เอาไปเผาเสีย เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรี ยกกองทัพขึ้นมาจากเมืองจันทบุรี ไปตีค่ายพม่าที่โพธิ์สามต้น ชนะพม่า พม่าแตกหนีทั้งกรุงศรีอยุธยา แต่ว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีได้คืนมาแต่ซากเมือง พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทราบอยู่ว่าพม่าคงยกมาอีกจะทำอย่างไรดี ถ้าจะเอาที่พระนครศรีอยุธยาเป็นฐานทัพต่อสู้ข้าศึกอย่างเดิมก็ขัดข้องเป็นข้อสำคัญอยู่ ๒ ประการ คือพระนครศรีอยุธยาใหญ่โต ผู้คนมีไม่พอรักษาพระนครต่อสู้ข้าศึกได้ อีกข้อหนึ่งพระนครศรีอยุธยาตั้งอยู่ที่ลำนํ้าต้น ข้าศึกอาจยกกองทัพบกเข้ามาถึงพระนครได้ง่าย จึงลงมาตั้งราชธานีที่เมืองธนบุรี ที่เอาเมืองธนบุรีเป็นราชธานีก็เพราะเหตุ ๒ อย่าง อย่างหนึ่งรักษาง่ายกว่าพระนครศรีอยุธยา ตัวเป็นเมืองเล็กและอยู่ต่ำลงมาถึงตอนลำนํ้าลึก อาจจะใช้กองทัพเรือต่อสู้ข้าศึก และข้าศึกก็จำจะต้องมีกองทัพเรือจึงจะมาได้สะดวกน้อยอย่าง ๑ อีกอย่าง ๑ นั้น เพราะเมืองธนบุรีอยู่ใกล้ทะเล อาจหาของต้องการจากต่างประเทศได้ง่าย หรือที่ศึกเข้าต่อสู้ข้าศึกไม่ไหวก็อาจ

ถอยกองทัพไปทางเรือได้ไม่เสียผู้คนแก่ข้าศึก พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงตั้งเมือง
 ธนบุรีเป็นราชธานี และเอาแบบอย่างเมืองพิษณุโลกมาสร้างกำแพง ๒ ฟาก
 เอาลำน้ำไว้กลางพระนคร เพื่อจะรักษากองทัพเรือไว้ในพระนคร ก็แต่
 ต่อมาในสมัยกรุงธนบุรีนั่นเอง เมื่อพม่าได้จะแซ่หล่นก็เป็นแม่ทัพยกมาตีเมือง
 พิษณุโลก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงรักษาเมืองพิษณุโลก
 ต่อสู้ข้าศึกอยู่ถึง ๔ เดือน ได้ทรงทราบตระหนักว่าทัพมีลำนำอยู่กลางนั้น
 ลำบากในการที่จะต่อสู้เมื่อข้าศึกเข้ามาถึงล้อมเมือง เพราะจะถ่ายเทผู้คนไป
 ช่วยกันยาก ที่เมืองพิษณุโลกครั้งนั้นทำสะพานข้ามแม่น้ำถึง ๓ สะพาน แต่
 กระแสน้ำยังลำบากเต็มที่ ที่กรุงธนบุรีนั้นลำน้ำใหญ่และลึก จะทำสะพานก็ไม่ได้
 ถ้าข้าศึกเข้ามาได้ถึงเมืองจะรักษาไม่ไหว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
 จุฬาโลก คงจะได้ทรงพระราชดำริเห็นมานานแล้วว่า ควรย้ายพระนครมาตั้ง
 ทางฝั่งตะวันออกแต่ฟากเดียว เพราะเป็นชัยภูมิด้วยอยู่ตรงหัวแหลมมีลำแม่น้ำ
 ใหญ่เป็นคูพระนครถึง ๒ ด้าน สันนิษฐานว่า ปัญหาเรื่องย้ายราชธานีข้าม
 ฟากน่าจะเคยได้ปรึกษาในรัฐบาลครั้งกรุงธนบุรี และจะได้ตรวจทำแผนที่
 พิสูจน์เสร็จแล้ว แต่หากพระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ทรงเห็นชอบด้วย หรือคิด
 ด้วยมีเหตุการณ์ขัดขวาง จึงระงับมาจนถึงเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๓๒๕ พระ
 บาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จปราบดาภิเษกทรงพระราชดำริเห็น
 เป็นแน่ว่า ในไม่ช้าคงจะมีศึกพม่ามาตีเมืองไทยอีก จึงตรัสสั่งให้รีบลงมือ
 สร้างกรุงรัตนโกสินทร์ในเดือนเมษายนที่เสด็จปราบดาภิเษกนั่นเอง ด้วย
 เจริญบุญในเวลาสร้างพระนครนั้น ทางเมืองพม่าพระเจ้าปะดุงฟังจะได้เป็น
 ใหญ่ พม่ายังต้องรบพุ่งกันเอง บ้านเมืองไม่ปกติ ไทยมีเวลาว่างศึกอยู่ ๓ ปี
 พอสร้างพระนครสำเร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘ ในปีนั้นเอง พระเจ้าปะดุงก็ยก

กองทัพใหญ่มาตีเมืองไทย ก็จะกล่าวต่อไปข้างหน้า

พระราชมรดกสิ่งที่ ๒ นั้น คือพระพุทธรูปหามณีรัตนปฏิมากร พระแก้วมรกต ซึ่งเรานับถือกันเป็นสิริของบ้านเมือง พระแก้วมรกตพระองค์นี้เป็นพระพุทธรูปที่คนทั้งหลายนับถือสักการบูชาเป็นมิ่งขวัญของประเทศที่เป็นอิสระแต่โบราณมาหลายแห่ง นับแต่ที่ใกล้เคียง คือเมืองเชียงใหม่เมื่อเป็นประเทศลานนาและเมืองหลวงพระบาง เมืองเวียงจันทน์ เมื่อเป็นประเทศล้านช้างหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า กรุงศรีสัตนาคนหุต แต่ประหลาดอยู่ที่ไม่เคยได้มาไว้ในประเทศสยามทั้งในสมัยกรุงสุโขทัย และกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี จนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จเป็นจอมพลขึ้นไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุตมีชัยชนะ จึงได้พระมหายมณีรัตนปฏิมากรมาสู่ประเทศสยามเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๑ เป็นศรีพระนคร จึงทรงสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามขึ้นประดิษฐานไว้ให้เราทั้งหลายได้สักการบูชามาจนตราบนานเท่าทุกวันนี้ แม้พุทธศาสนิกชนชาวต่างประเทศก็พากันมาสักการบูชา ด้วยนับถือเป็นมหาเจดีย์อันหนึ่งที่มีในโลก*

พระราชมรดกของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก สิ่งที่ ๓ นั้นคืออิสรภาพของชาวสยาม จะเล่าเรื่องให้ฟังต่อไปคือ

* ตามตำนานที่ควรเชื่อถือได้ พระแก้วมรกตองค์นี้ค้นพบในพระเจดีย์ที่เมืองเข็ญราย ต่อมาจึงตกไปอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ เมืองหลวงพระบาง และเมืองเวียงจันทน์ตามลำดับ เมื่อรัชกาลที่ ๑ เสด็จยกทัพไปตีเมืองเวียงจันทน์ได้ จึงทรงเชิญกลับมาไว้ในประเทศไทยดังเดิม

พอสร้างกรุงรัตนโกสินทร์แล้วในปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๒๘ ปีนี้นเอง
 พม่ายกกองทัพมาตีเมืองไทย ตีทัพมาครั้ง^๕นี้พระเจ้าปะดุงเป็นจอมพลเอง ยก
 กองทัพหลวงมาทางด่านพระเจดีย์ ๓ องค์ เวลานั้นพระเจ้าปะดุงมีอานภาพ
 คล้ายพระเจ้าหงสาวดีแต่โบราณ ด้วยปราบประเทศที่ใกล้เคียงเอาไว้ในอำนาจ
 ใต้รอบข้าง กระเกณฑ์ให้พวกเมืองขึ้นที่อยู่ต่อแดนไทยยกกองทัพมาสมทบตี
 เมืองไทยด้วย ข้าศึกจึงยกกองทัพเข้ามาทุกทิศทุกทาง จำนวนพลมาก เป็น
 ศึกใหญ่ยิ่งกว่าครั้งไหน ๆ ที่เคยมีมาในพงศาวดารแต่ก่อนทั้งสิ้น ฝ่ายไทยเรา
 ในเวลานั้นก็มีกำลังน้อยยิ่งกว่าที่เคยสู้ศึกพม่ามาในสมัยกรุงศรีอยุธยา หรือใน
 สมัยกรุงธนบุรีด้วยหัวเมืองฝ่ายเหนือยับเยินเสียเมื่อครั้งศึกอะแซหวุ่น^๕กไม่มี
 กำลังรพพลทางหัวเมืองเหนือมาช่วยตั้งแต่ก่อน มีรพพลอยู่แต่ในที่ใกล้กรุงเทพฯ
 เท่านั้น อาศัยพระบัญชาบารมีที่ทรงพระราชดำริกระบวนยุทธซึ่งอาจจะว่าได้
 ว่าเป็นอย่างวิเศษสุด คือเอาคนน้อยสัคนมากชนะได้ด้วยความคิดดี จำนวน
 พม่าที่ยกเข้ามาในคราวนั้นถ้าจะเปรียบกับจำนวนไทยที่มีต่อสู้เห็นจะราวสองเอา
 หนึ่ง รอคตัวอยู่อย่างเดียวกับกองทัพพม่ายกเข้ามาไม่พร้อมกัน เมื่อพระบาท
 สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสืบทราบข่าวศึกที่ยกมาทางไหน ๆ แล้ว
 จึงโปรดฯ ให้จัดกำลังที่จะต่อสู้เป็น ๓ กองทัพ กองทัพฝ่ายตะวันตกให้สมเด็จพระ
 พระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ฯ เป็นแม่ทัพ ยกไปตั้งที่ตำบลลาดหญ้า
 ในแขวงจังหวัดกาญจนบุรี อันเป็นที่ราบเชิงเขาบรรทัด ซึ่งพม่าต้องเดินกอง
 ทัพเข้ามา ให้คอยสกัดตีกองทัพหลวงของข้าศึก ซึ่งพระเจ้าปะดุงยกมาเอง
 อย่าให้ลงมาถึงที่ราบได้ อีกกองทัพหนึ่งเป็นกองทัพสำหรับต่อสู้ศึกที่มาทาง
 เหนือ ให้กรมพระราชวังหลังเป็นแม่ทัพยกไปตั้งอยู่ที่ตำบลปากน้ำโพ แต่มี
 คำสั่งไปว่ามีให้รบรุกข้าศึก เป็นแต่ให้ตั้งมั่นกันมิให้ข้าศึกทางนั้นล่วงลงมาถึง

กรุงเทพ ฯ ได้ อีกกองทัพหนึ่งเป็นกองทัพหลวงพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงเป็นจอมพลเอง ตั้งอยู่ที่กรุงเทพ ฯ นี้ ถ้าศึกหนักมือทางไหนก็จะได้ช่วยทางนั้นให้ทันทั่วที่ กระบวนยุทธศาสตร์เป็นดังนี้ กองทัพพระเจ้าปดุงที่ยกมาทางค่านพระเจดีย์ ๓ องค์ต้องเดินทางปืนปายมาบนเขา ทั้งต้องหาบขนเสี้ยมอาหารมาด้วยความลำบากกระยะทางกว่า ๑๐ วัน พอกองทัพหน้าข้ามมาถึงเชิงเขาที่ลาดหน้าก็ถูกกองทัพไทยที่ต้านมิให้ลงมายังที่ราบได้ รบกันอยู่หลายวัน ไทยตีกองทัพหน้าของพม่าแตกฉานไป ฝ่ายกองทัพหลวงและกองทัพอื่นของพม่าต้องติดค้างอยู่บนเขาก็ก่อกองถอยากอดโรยไปทั้งนั้น เมื่อพระเจ้าปดุงทราบข่าวทัพหน้าแตกแล้วก็ต้องเลิกทัพกลับไป ครั้นกองทัพหลวงของพม่าถอยไปแล้ว กองทัพไทยทางฝ่ายเหนือก็ระดมตีกองทัพพม่าที่ยกมาทางนั้นแตกฉานไปหมด ส่วนกองทัพกรมพระราชวังบวร ฯ ก็ยกลงไปตีกองทัพพม่าที่ยกลงมาทางฝ่ายใต้ จนถึงเมืองนครศรีธรรมราช ไล่พม่าออกจากพระราชอาณาเขตได้หมด การที่ไทยชนะสงครามครั้งทีกล่าวนี้นี้ เป็นมหาชัยด้วยอาศัยสติปัญญาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกในกระบวนยุทธศาสตร์ เพราะถ้าไทยแพ้พม่าครั้งนั้นก็คงเสียบ้านเมืองและบรรพบุรุษของเราก็คงถูกจับเอาไปเป็นเชลยอีกเหมือนเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยา เพราะฉะนั้นการที่ชนะศึกในครั้งลาดหน้าจึงเป็นการรักษาอิสรภาพไว้ให้เป็นมรดกแก่เราอีกอย่างหนึ่ง

พระราชมรดกสิ่งที ๔ นั้น ก็คือความบริสุทธิ์ของพระพุทธศาสนา ซึ่งถึงความเสื่อมทรามมาแต่เมื่อบ้านแตกเมืองเสียกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าพระสงฆ์ตลอดจนคัมภีร์พระธรรมต้องกระจัดกระจายหายสูญไปเสียเป็นอันมาก พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงพยายามรวบรวมขึ้นใหม่ แต่ทำไม่ได้เท่าใดก็กลับ

เกิดจลาจลในพระศาสนาอีก มาถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงฟื้นฟูพระพุทธานุภาพให้คงดีดังเดิม คือทำนุบำรุงพระภิกษุสงฆ์ซึ่งทรงศีลสังวรและรอบรู้พระธรรมวินัย แล้วโปรดฯ ให้ประชุมช่วยกันทำสังคายนาชำระพระไตรปิฎกให้ถูกต้อง • ได้เป็นหลักฐานในการศึกษา และสั่งสอนพระพุทธานุภาพสืบมาในประเทศสยามจนทุกวันนี้ จึงควรนับว่าเป็นพระราชมรดกพระราชทานไว้ให้แก่เราทั้งหลายอีกอย่างหนึ่ง

พระราชมรดกสิ่งที ๕ นั้น คือกฎหมายและแบบแผนประเพณีสำหรับบ้านเมือง ซึ่งกระจัดกระจายไปเมื่อครั้งเสียกรุงศรีอยุธยาแล้ว โปรดฯ ให้เสนาหารวบรวมฉบับ แล้วทรงเลือกสรรชำระราชการเก่าที่มีความรู้ให้ประชุมปรึกษากันตรวจชำระ และทรงตรวจตราแก้ไขด้วยพระองค์เองเป็นที่สุด แล้วตราไว้เป็นหลักสำหรับพิพากษาอรรถคดีสืบมา แม้ในเวลานี้ที่ทำประมวลกฎหมายขึ้นใหม่แล้ว ก็ยังคงอาศัยใช้กฎหมายและแบบแผนประเพณี ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงตั้งไว้ไม่เลิกได้หมดทีเดียว จึงควรนับว่าเป็นพระราชมรดกอีกอย่างหนึ่ง

แต่พระราชมรดกที่สำคัญอย่างยิ่งยังมีอีกสิ่งหนึ่ง คือที่ทรงประดิษฐานพระบรมราชจักรีวงศ์ให้สืบสันตติวงศ์มาถึง ๗ รัชกาล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในราชวงศ์นี้ทุกพระองค์ ก็ได้ทรงทำนุบำรุงประเทศสยามมา ทั้งด้วยการป้องกันอันตรายภายนอกและภายใน ให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินมีอิสระและความสุขสำราญสืบกันมา และได้ทรงจัดการแก้ไขระเบียบวิธีการปกครองบ้านเมืองให้เทียมทันประเทศอื่น จนประเทศสยามของเราได้ความยกย่องขึ้นเสมอมาเสมอไต่ต่อกับประเทศที่เจริญแล้ว ทั้งนี้ก็ด้วยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมราชจักรีวงศ์อันสืบสันตติวงศ์มาแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

จนถึงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบัน^{*} ทุกพระองค์ทรงปกครองชาวเราตั้งแต่ชั้นบรรพบุรุษ ได้รับความร่มเย็นเป็นสุขสืบกันลงมาจนถึงตัวเราในบัดนี้ ก็เป็นพระราชมรดกของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกซึ่งพระราชทานแก่ชาวสยาม

ท่านทั้งหลายเมื่อไปบูชาพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกที่ปฐมบรมราชานุสรณ์ ควรระลึกถึงพระเดชพระคุณดังกล่าวมา ถ้ามีน้ำใจเช่นนั้นแล้วความสวัสดิมงคลและความสุขสำราญก็จะมีแก่ท่านทั้งหลายทั่วไปตลอดกาลนาน

ส่วนการพระราชพิธีอีกแผนกหนึ่งนั้น เป็นส่วนในบรมราชวงศ์ คือเฉลิมราชพิธีสมมติให้ทรงพระเจริญสุขเกษมสำราญ อีกภาคหนึ่งคือการบำเพ็ญพระราชพิธีทักษิณานุประทานนั้นเป็นการส่วนพระองค์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงอุทิศพระราชกุศลต่าง ๆ ที่ได้ทรงบำเพ็ญแล้วถวายสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบูรพาราชเหมือนอย่างกราบทูลให้ทรงอนุโมทนาในการที่พระองค์ได้ทรงเป็นประมุขนำชาวสยามกระทำให้เกิดสวัสดิมงคล และเป็นเกียรติยศแก่บ้านเมืองทรงนุสนธิ์ข้อความปาฐกถาเพียงเท่านี้.

(คัดจากไทยเชชมรวมข่าวฉบับที่ ๑๖๔)

* พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

ปาฐกถาเรื่อง “ประเพณีไทย”

ของ

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ

(องค์ปาฐกทรงแยกเรื่องประเพณีของไทยไว้เป็น ๕ ตอน คือ ประเพณีการเกิด ประเพณีการศึกษา ประเพณีการทำมาหากิน ประเพณีการแต่งงาน และประเพณีการตาย ในตอนหนึ่งๆ ได้ประธานอรรถาธิบายไว้แจ่มแจ้ง

ต่อไปนี้เป็นคำอุปมาปาฐกถา ซึ่งพนักงานชวเลขประจำสำนักงานหนังสือพิมพ์ไทยได้จดส่งมายังเกรงว่าจะขาดตกบกพร่องไปบ้าง ซึ่งหากเกิดมีขึ้นเช่นได้ปรารภนั้นก็หวังว่าจะได้รับประธานอภัยโทษจากองค์ปาฐก และได้รับอภัยจากผู้อ่านทั่วกัน)

บัดนี้ปรากฏว่ามีผู้เอาใจใส่ต่อโบราณคดีมากขึ้นกว่าแต่ก่อน พวกที่ศึกษาโบราณคดีหลายคนที่เป็นมิตรสหายของฉัน ได้นำความคิดความเห็นมาสอบถาม ซึ่งเขาอยากรู้และสงสัย ฉันยินดีอย่างยิ่งที่จะชี้แจงให้มิตรสหายทุกๆ คนทราบ สิ่งไรที่รู้ก็จะบอกให้ทราบ สิ่งไรที่ไม่รู้ก็จะบอกได้ว่าไม่รู้ แต่การที่มาถามกันทีละคนสองคนนั้นเป็นการลำบากอยู่ เพราะฉันเป็นผู้มีกิจต้องไปโน่นมานี้ ข้อความที่ต้องการรู้มีมาก ไม่มีเวลาพอที่จะชี้แจงให้เขาทราบได้

อีกสถานหนึ่งนั้น ความคิดอันเดียวกันบางทีคนนั้นมาถาม ต่อมาคนโน้นมาถาม ฉันอธิบายไปซ้ำๆ ซากๆ เป็นเรื่องเปล่าประโยชน์ ฉันได้พุดขึ้นว่าผู้ใดอยากรู้ขอให้รวมกันเข้า ฉันอยากจะชี้แจง จงนัดพร้อมกัน ถ้ามี

จำนวนมากแสดงปาฐกถาให้ฟังก็ได้ หรือถ้ามีผู้ใคร่รู้ ๔-๕ คนมาพร้อมกันที่บ้านฉันก็ได้ เมื่อได้บอกมิตรไปเช่นนั้นแล้ว ในเวลาไม่ช้านักก็ได้รับคำแจ้งความว่ามีผู้อยากฟังจำนวน ๔๐ คนเศษ ฉันได้ตอบไปว่า ถ้าเช่นนั้นไปหาที่ฟังเป็นปาฐกถา ที่แสดงมีอยู่ ๒ แห่งคือที่พิพิธภัณฑสถานและที่หอพระสมุท ที่พิพิธภัณฑสถานอาทิตย์เปิดให้มหาชนชม จึงตกลงกันให้มาฟังที่หอพระสมุท ปาฐกถาที่จะแสดงวันนี้เกิดจากมีมิตรอยากฟังเรื่อง “ประเพณีไทย” ก่อนที่จะแสดงจำต้องบอกก่อนว่าเกิดมาเป็นคน ท่านทั้งหลายก็ตาม ตัวฉันก็ตาม ไม่มีความรู้มาแต่กำเนิด สิ่งไรที่รู้ก็จะชี้แจงให้ฟัง สิ่งไรที่ผิดพลาดไปบ้างก็จงอภัย

คติธรรมก็ตาม คติโลกก็ตาม ใครรู้ทั้งหมดพันวิสัย ฉันเป็นผู้เริ่มศึกษาโบราณคดีมาช้านานและจนมีอายุมากกว่าท่านทั้งหลายที่อยู่ในที่นี้ เว้นแต่พระยาสิงหเสนี* ขอท่านอย่าเข้าใจผิด ฉันอยากกล่าวในทางโลกว่าเวลานี้เป็นกลางวัน ก็ไม่มีผู้ใดเลี้ยงจึงเป็นอันถูกต้อง หรือว่าด้วยโบราณคดีกรุงรัตนโกสินทร์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นผู้สร้าง ก็ไม่มีใครเลี้ยงได้ ก็เมื่อผู้ศึกษาโบราณคดีที่ดี ฉันก็สิ่งที่ไม่รู้มีมากอยู่ ถือตัวว่าเป็นผู้รอบแล้ว ก็เป็นการเข้าใจผิดทั้งสิ้น สิ่งไรที่เราผู้น้อยควรศึกษาหาเหตุผลเพิ่มพูน ความรู้ของเราจะเจริญขึ้นเสมอ ถ้าเรารู้สึกใจว่ารู้พอแล้วไม่ต้องพอกพูนอีก นี่ก็คือทางหายนะเท่านั้น ท่านทั้งหลาย ถ้าประพฤติดังนี้แล้วต้องเสื่อมเป็นแน่ การแต่งหนังสือที่ดีเราควรสังเกตตัวเราเองได้ บทใดไม่ดี เราสังเกตหาเหตุผลหรือปรึกษาผู้รอบรู้ ความคิดความอ่านเราจะกว้างขวางขึ้นอีก สำหรับนักโบราณคดีถ้าจะเล่นต้องจำไว้ สิ่งที่ยากที่สุดนั้นก็คือ ไม่รู้

* พระยาสิงหเสนี (สอาด สิงหเสนี)

บอกว่ารู้ ทำให้คนทั้งหลายที่พยายามศึกษาเสียไปด้วย หลักของเรื่องโบราณคดีก็คิดเอาแต่ใจความแล้วจำใส่ใจไว้ให้แม่นยำ จะได้เป็นหลักวินิจฉัยต่อไป

จะยกอุทาหรณ์ปัญหาให้ฟังสักเรื่องหนึ่ง การค้นคว้าของฉันทันมาตั้ง ๓๐ ปี ฟังได้หลักฐานอันแน่นอนเมื่อเย็นวานนี้เอง ท่านทั้งหลายเคยไปเที่ยวที่พระปฐมเจดีย์ของไทยเรา จังหวัดนครปฐม คงจะได้เห็นศิลาที่มีรอยเจาะบนพระปฐมเจดีย์มีมาก ฉันทสงสัยนี้เป็นอะไรมีแต่รอยเจาะไว้ จึงนึกปลงใจว่าเขาคงใช้เชือกผูกร้อยเอามาจากลพบุรี เพื่อสะดวกแก่การขนกระมัง เมื่อครั้งศาสตราจารย์เซเคส์* อยู่ด้วยกัน เคยไปเที่ยวด้วยกัน ฉันทได้ถามเซเคส์ๆ ตอบไม่ได้ ต่อมาจนเซเคส์กลับไปเมืองญวน เห็นที่วัดมีระฆังทำด้วยหินใช้ตีดังเซเคส์จึงตอบมาว่า หินที่เจาะรูเป็นระฆังกระมัง ฉันทได้ส่งหลวงบริบาล** ออกไปเอามาส่งจนไว้ในพิพิธภัณฑสถานของเรา ทำไมฉันทจึงส่งหลวงบริบาลไปเอามา ก็เพราะเห็นเป็นของแปลก และอยากค้นหาเหตุผลต่อไป ต่อเมื่อเย็นวานนี้เอง หลวงบริบาลเอาไม้ที่มีเสียงดังเป็นระฆัง หินเจาะรูคันมา ๓๐ ปี ฟังได้ความรู้ เมื่อเราเห็นสิ่งที่ควรสังเกตเราควรสังเกตให้มาก ที่จริงเป็นของสนุกมากเหมือนคิดหมากรุกกล แต่นี้เป็นของโลก สนุกดีทีเดียว เมื่อภายหลังเราพบของจริงเข้าจะยินดีที่สุด เราควรเล่นเพราะเป็นการเล่นของนักโบราณคดี ความยินดีของเราจะบังเกิดขึ้นเอง

เรื่องประเพณีไทย ที่จริงฉันทเสียเปรียบอยู่น้อย ถ้าบอกให้รู้ตัวแต่เนิ่นๆ ก็จะได้มีเวลาเกี่ยวกันคว่ำให้มากกว่านี้อีก เอาเพียงเท่าที่รู้จักแล้วกัน แต่อาจจะขาดตกบกพร่องได้ ประเพณีแบ่งได้ ๓ ชนิด คือ ประเพณีส่วน

* ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเคส์ ชาวฝรั่งเศส

** หลวงบริบาลบุรีรักษ์ (บัว อินทวงศ์)

ตัวบุคคล ประเพณีส่วนประชุมชน ประเพณีส่วนรัฐบาล ที่เรียกว่าประเพณี ก็คือ คนทั้งหลายทำตามๆ กันมา คนแต่ก่อนเคยทำอย่างไร คนต่อมาก็ทำอย่างนั้น ประเพณีส่วนตัวบุคคลที่ประพฤติกกันอยู่ก่อน ก็คือผู้ชายต้องใส่เสื้อราชปะแตน จนบัดนี้ก็ยังปรากฏอยู่ ที่จริงเราก็มิได้คิดเช่นนั้น แต่เป็นประเพณีอย่างนี้ อีกอย่างหนึ่งประเพณีส่วนประชุมชนเช่นทอดกฐินและผ้าป่า เป็นงานที่เคยทำพร้อมกันมา อีกอย่างหนึ่งประเพณีส่วนรัฐบาลเช่น พิธีโล้ชิงช้าเป็นต้น แต่จะแสดงให้ฟังทั้ง ๓ หมวดวันนี้ไม่ได้ เวลาไม่พอ ฉะนั้นจะยกขึ้นแสดงแต่ประเพณี เฉพาะส่วนตัวบุคคลของไทยเรา ประเพณีของไทยเราจะสังเกตได้จากพงศาวดาร ซึ่งท่านทั้งหลายรู้แล้วว่าไทยได้อพยพครอบครัวมาจากทางเหนือ เมื่อเดิมอยู่เมืองจีน ภายหลังไทยมีอำนาจตั้งผู้ปกครองยกมาทางใต้อยู่ปะปนกับชาวต่างประเทศเช่นขอมเขาได้ปกครองอยู่ก่อน เราเอาแบบมาประพฤติกตาม บางทีจีนนำมา เราประพฤติกก็มี

คราวนี้จะกล่าวแต่หลักของประเพณีที่เกิดขึ้นในส่วนตัวของบุคคลจัดเป็น ๕ ประเภท คือ ประเพณีเนื่องในการศึกษา ๑ ประเพณีเนื่องในการอาชีพ ๑ ประเพณีเนื่องในการมรณะ ๑ ประเพณีเนื่องในการแต่งงาน ๑ ประเพณีเนื่องในการเกิด ๑

การเกิด ถึงแม้ว่าสัตว์เดียรัจฉานก็รักลูกเป็นธรรมดา เมื่อเกิดมาแล้วอยากจะเลี้ยงต่อไปไม่ยากให้เป็นอันตราย นี่เป็นธรรมดาของสัตว์ คนเราในเวลาเกิดมีความวิตกและความยินดีของพ่อแม่เท่ากัน เมื่อเกิดมาแล้วก็ช่วยกันแก้ไขอย่างดีที่สุด สมัยนี้การอนามัยดีถึงที่สุด เด็กที่เกิดมาไม่ได้รับ

อันตราย เพราะมีผู้ศึกษาค้นคว้าหาเหตุผล ในสมัยโบราณ ต้นของประเพณี
การคลอดบุตร มารดาใกล้ชิดอันตราย แม่ ๆ ของเด็กและตัวของเด็กที่ตาย
ไปก็มาก จึงเป็นเรื่องกลัวกันนักไม่ยอมมีลูก คลอดบุตรครั้งหนึ่งเรียกกันว่า
ออกทัพครั้งหนึ่ง เมื่อไม่เป็นอันตรายก็บุญกุศล แต่โบราณสิ่งไรอันเกิดด้วย
เหตุสุดวิสัยมักโทษผีปีศาจ ในเมื่อเวลาตายลงเด็กที่เกิดมาไม่ควรตายก็ตาย
คนโบราณเชื่อว่าผีเอาไป คิดจัดการป้องกันอย่างสำคัญ ถือว่าประเพณีการ
เกิดเป็นของประหลาดหนักหนา ท่านทั้งหลายที่เคยไปเที่ยวพิพิธภัณฑ์คงเห็น
ตุ๊กตาชำรุดทรุดโทรมมีมาก ฉันเห็นว่ามันมีประโยชน์เป็นความรู้แก่ชนชั้น
หลังจึงเอามาไว้ ตุ๊กตาเหล่านี้หาอดีตไม่ได้คอยหักทั้งนั้น ฉันไปพบที่สวรรค-
โลกกับเซนต์สด้วยกัน ฉันถามเซนต์ส ๆ ก็เห็นไปต่าง ๆ ฉันว่าชะรอยตุ๊กตา
เสียบบาลกระมัง ไม่มีหัวมีแต่ตัว เซนต์สถามว่าเป็นพิธีอะไรกันจึงได้ทำอย่างนี้
แต่ก่อนที่บ้านฉันถึงเวลาขึ้นปีใหม่เดือนใหม่ แม่เคยนำเอาดินมาปั้นเป็นตุ๊กตา
เล็ก ๆ แล้วมีข้าวตอกดอกไม้ไปวางไว้ที่หนทางสามแพร่งเป็นการสะเดาะเคราะห์
เซนต์สเขาแปลว่า เสียบบาลก็คือเสียหัวนั่นเอง คือตอยให้คอยหัก คนโบราณ
เวลาออกลูกซื้อตุ๊กตามาทำพิธีแล้วบอกว่าให้แก่ผี นอกจากนี้มีพิธีประกอบอีก
หลายอย่าง เช่นเมื่อเด็กออกแล้ว เอาใส่กระตังร่อนแร่แล้วกล่าวว่า “๓ วัน
ลูกผี ๔ วันลูกคน ลูกของใครรับไปน้อ” แล้วก็เอาเบี้ยมาซื้อเรียกว่าซื้อ
วิธีนี้เป็นวิธีกันผีอีกเหมือนกัน ใช้แต่เท่านั้นยังให้ซื้อถึงสองซื้อ ซื้อเมื่อ
เด็ก ๆ ซื้อ ๑ ซื้อเขียด อัง บึง โตขึ้นได้อีกซื้อ ๑ นี่พบทางเชียงใหม่ ถึง
เหล่านั้นเพื่อให้ผีเกลียด เนื่องจากความรักลูกจนอมลูกไม่รู้ว่ามีผีจริงหรือ
อย่างไร ทำตามกันมาอย่างนั้น นอกจากนี้ ๓ วันยังมีพิธีทำขวัญกันอีก ถ้า
จะว่าไปแล้ว พิธีการเกิดย่อมทำด้วยความรักเป็นประมาณ

คราวนี้ว่าด้วยการศึกษา โลกเขาแบ่งเป็น ๔ ประเภท เรียกว่าขนาด
 อุ้ม ขนาดจูง ขนาดเล่น ขนาดร่อน ฉะนั้นเอาหลักนี้มาสันนิษฐานประกอบ
 เข้ากับการศึกษา เด็กที่เรียกอุ้มนั้น สันนิษฐานว่าตั้งแต่เกิดมาจนมีอายุได้ ๓
 ขวบ ขนาดจูงนั้นตั้งแต่ ๔ ขวบถึง ๗ ขวบ ซึ่งจะไปในไหนยังไปตามลำพังไม่ได้
 ต้องมีคนคอยจูง ต่อขึ้นไปถึงชั้นเล่น เด็กที่เป็นขนาดเล่น ผู้ชาย
 อายุ ๘ ปีจนถึง ๑๓ ปี ผู้หญิงตั้งแต่ ๘ ปีจนถึง ๑๑ ปี ชั้นที่ ๔ เป็นชั้น
 ผู้ใหญ่ หมายความว่าถึงขนาดรู้เรื่องเสีย นับตั้งผู้ชายตั้งแต่อายุ ๑๓ ปี
 เด็กผู้หญิงตั้งแต่ ๑๑ ปี คนโบราณเมื่อโกนผมไฟแล้วมักจะเอาไว้วจุก และ
 เคยกระทำพิธีกันใหญ่โต คนหลัง ๆ ก็ประพดติดตามกันมาจนบัดนี้ จึงได้เกิด
 มีความสงสัยกันขึ้นด้วยเรื่องไว้วจุก ต้นเดิมมาจากไหน ฉะนั้นสันนิษฐานได้ ทำไม
 จึงไว้วจุก ก็อาจจะได้เป็นเครื่องหมายแสดงให้ปรากฏในที่ชุมนุมชนทั้งหลาย
 ว่าเป็นเด็กเท่านั้น เมื่อเข้าที่ชุมนุม ผู้ใหญ่จะได้มีความเมตตาอุปการะให้
 ความเสมอภาคตามสมควรแก่เด็ก ต่อเมื่ออายุย่างเข้าเขตเตี๋ยงสา พ่อ แม่
 ชวด ตา ของเราก็จัดการโกนจุก มีพิธีรีตองกันอีก เพื่อให้พ้นจากเขตเตี๋ยง
 สา บรรดาประเพณีทุกอย่างต่างขึ้นด้วยความดีทั้งนั้น เพราะฉะนั้นคนชั้นหลัง
 จึงได้ประพดติดตาม เมื่อมีคนทำตามแล้ว ต้องเกิดขึ้นด้วยความยินดี เด็ก
 ขนาดอุ้มและจูงเป็นหน้าที่ของแม่ฝึกหัดสั่งสอน จะดีหรือชั่วแล้วแต่แม่ นัก
 ปราชญ์ท่านจึงกล่าวยกย่องว่า “แม่เป็นศาสตราจารย์ผู้ประเสริฐ” แม่จึงเป็น
 เจ้าหน้เราอยู่มาก ครั้นถึงขนาดร่อนและเล่น อายุตั้งแต่ ๘ ขวบขึ้นไป ผู้ชาย
 เป็นส่วนของพ่อ ผู้หญิงเป็นส่วนของแม่ ผู้ชายช่วยพ่อแม่ทำสวนทำนาค้า
 ขายเป็นการอาชีพ ผู้หญิงอยู่กับบ้านฝึกหัดตัวเป็นแม่เรือนหุ่ดต้ม ปฏิบัติกิจ

การทางบ้าน ผู้ชายบางคนพ่อเอาไปฝากวัดถวายพระ 'การเอาไปถวายพระก็เพื่อให้ทำการแทนในหน้าที่ลูกศิษย์' จะสังเกตได้ว่าเด็กมักจะเรียกพระว่า หลวงพ่อ คือนับถือว่าพ่อของตัวจริง ๆ การที่ให้พระเป็นผู้ฝึกหัดอบรมสั่งสอนนั้น มีประโยชน์ทั้งพ่อแม่และตัวเด็กหลายอย่าง เพราะพระเป็นผู้มีเวลา มาก จึงได้มีประเพณีมาจนกระทั่งบัดนี้ ต่อจากนั้นพ่อแม่เมื่อมีสติปัญญา ก็เอาลูกไปฝากทำการงาน การฝากวัดเป็นของจำเป็นเหมือนกัน การนำลูกเข้า ฝากวัดเปรียบเหมือนเข้าศึกษาในมหาวิทยาลัย ได้เรียนรู้การสมาคมกับผู้อื่น และได้เล่าท่องธรรมปฏิบัติสำหรับตัวด้วย แต่ก่อนมาถือกันว่าฝากพระเหมือน เข้าอยู่ในยุนิเวศิตีแห่งสยาม เมื่อเติบโตอายุเข้าเขตบวช พระหรือพ่อแม่ก็ จัดการบวชให้ การบวชเป็นของสำคัญนักสำหรับคนไทยเรา การบวชเป็นวิธี รักษาตัวให้อิสระต่อไปภายหน้า ทุกวันนี้การบวชก็ยังแพร่หลายอยู่น่าชมเชย สำหรับตัวฉันเองได้ใช้ความรู้ในการบวชมาจนทุกวันนี้ คนที่ทำราชการบาง เวลาใจคอให้ลุ่มหลงไปในทางกิเลสตัณหา แต่เมื่อหวนคิดในทางธรรมก็คิด ได้ ยับยั้งชั่งใจได้ กระนั้นก็ดีเมื่อถึงเวลามีเมีย ฝ่ายหญิงเขามักจะถามว่า บวชเรียนแล้วหรือยัง นี่เราจะเห็นได้ว่า ส่วนศึกษาสำคัญที่สุดแห่งเดียวก็คือ บวชพระ

การแต่งงานประเพณีไทยเรามาก ปล่อยให้ผู้หญิงเป็นอิสระมาแต่ โบราณ คือไม่เก็บตัวดังเช่นหญิงแขก ผู้ชายที่รักผู้หญิงบางคนมักจะพา เพื่อนไปคุยที่บ้านเจ้าสาว แล้วทำความรู้จักมักคุ้นกันเสียก่อนจึงแต่งงาน วิธี หนึ่ง^{๕๔} มาก เพราะเป็นชีวิตของเขาต่อไปภายหน้า เป็นการดีกว่าที่เรียกว่า

“คลุมถุงชน” คือทั้งฝ่ายชายและหญิงไม่เคยรู้จักสนทนากันเลย ฝ่ายผู้ปกครองนับถือรักใคร่กันก็จัดการแต่งงานให้ดังนี้ เป็นการทำลายชีวิตในอนาคต การแต่งงานมีอยู่ ๒ ชนิด เรียกว่า อาวามงคล ๑ วิวามงคล ๑ อธิบายกันง่าย ๆ ก็คือ อาวามงคล ผู้หญิงต้องไปแต่งงานที่บ้านผู้ชาย วิวามงคล คือผู้ชายต้องไปแต่งงานที่บ้านผู้หญิง พูดถึงเรื่องการแต่งงานบางทีจะไม่เป็นที่พอใจแก่คนทั้งหลายมากอยู่ ตามที่ได้สังเกตเห็นทุกวันนี้เจ้าภาพทำการผิดมาก เมื่อมีการแต่งงานผู้ใหญ่ทั้งฝ่ายชายและหญิงมักจะเชิญแขกไปรตน์เป็นจำนวนมาก งานใครมีผู้คนไปรตน์มากดูเป็นการหรู ใครคิดบ้างว่าเจ้าสาวเขาจะนึกอย่างไร การเชิญแขกรตน์แต่งงานเกิดจากการหลงยศชาง ผู้ใหญ่ทั้งสองฝ่าย ถึงที่พอจะเห็นได้ผู้ที่ไปรตน์มักจะเป็นผู้มีอำนาจและมีเกียรติ การเชิญแขกไปรตน์เป็นการไกลออกไปนอกประเพณี ตามประเพณีเดิมเขาเชิญเฉพาะผู้ปกครองและผู้นับถือของบ่าวสาวไปรตน์ เพื่อให้รู้เห็นเป็นพยานในการที่ได้เป็นสามีภรรยากันเท่านั้น บุคคลชายหญิงเมื่อแต่งงานแล้วก็เป็นผู้อิสระจะไปอยู่แห่งใดก็ได้ ออกจากอกพ่อแม่

กล่าวถึงประเพณีอาชีพ การทำพาน ทำขัน อย่างที่บ้านหล่อทำกันอยู่ทุกวันนี้ และการทำนาทำสวนเป็นประเพณีของเรามาแต่เดิม ฯลฯ ฉันอยากจะเล่าเรื่องให้ฟังสักเรื่องหนึ่ง ได้พบที่มณฑลนครศรีธรรมราช หมู่บ้าน ๑ มีเรือนสัก ๑,๐๐๐ หลัง ทั้งบ้านจะหาใครมีเงินถึง ๒๐๐ บาทไม่มี แต่หาคนจนก็ไม่มี ผู้ชายทำสวน ผู้หญิงช่วยทำงานบ้าน ฉันสอบถามได้ความว่าสินค้าที่ทำมาหาได้ก็ไปแลกเปลี่ยนเป็นเครื่องนุ่งห่มบ้าง เครื่องใช้บ้างเครื่องบริโภคบ้าง แล้วก็มาสู่กันกินสู่กันใช้ ไม่มีการทะเลาะวิวาทกัน ตั้งหน้าทำมาหากิน การปกครองเขาปกครองกันเป็นครัวเรือน

คราวนี้จะกล่าวถึงความมรณะ ธรรมชาติการตายจะเอาซากศพไว้ไม่ได้ ได้อ่านพบในหนังสือของเซอร์ฟลิ่งท์ นักปราชญ์อินเดีย ว่าที่ตายแล้ว ต้องรีบเอาไปฝัง พวกที่ถือทางพุทธเห็นว่าวิญญาณอาศัยรูป ร่างกายเป็นของไม่มีประโยชน์ พวกถ้อยอย่างนี้จึงเอาศพไปเผา คราวนี้คิดกันว่าการเผาศพ เป็นการฆ่าผู้ตาย คนที่ไม่รู้จักเมื่อตายแล้วก็ไม่ควรไปเผา เพราะไม่มีกิจที่จะชฌาภกัน ถ้าผู้หนึ่งเป็นศัตรูควรไปเผายังยิ่ง ที่จริงเมื่อเวลาเผาเจ้าภาพควรบอกให้รู้เท่านั้น ว่าศพคนนั้นจะเผาวัดนั้น เขาจะไปเผาหรือไม่เป็นธุระของเขาและยังคิดต่อไปอีกว่าผู้เผาศพต้องเอารูปเทียนไปเองเพราะตั้งใจจะไปชมศพ เจ้าภาพไม่ควรตั้งรูปเทียนไว้ให้สำหรับผู้ไปเผา ในเมื่อเวลาใส่รูปเทียนต้องตั้งใจอธิษฐานขอขมาอภัยต่อผู้ตายได้ล่วงเกินอะไรบ้าง กระทำอย่างนี้จึงจะนับว่าเป็นการถูกต้อง.

แก้คำผิด

หน้า (๑๑) บรรทัดที่ ๑๖	กิตติสารภรณ์มงกุฎไทย	แก้เป็น	กิตติสารภรณ์มงกุฎไทย
„ „ ๑๗	กิตติสารภรณ์ช้างเผือก	„	กิตติสารภรณ์ช้างเผือก
หน้า (๑๒) บรรทัดที่ ๔	เจ้าพระยามหิธร (ล่อ อ ไกรฤกษ์)		
	แก้เป็น	เจ้าพระยามหิธร	(ล่อ อ ไกรฤกษ์)
หน้า (๒๗) บรรทัดที่ ๑๕	พระยาอุทัยมนตรี (พิมพ์)	แก้เป็น	พระยาอุทัยมนตรี (พิมพ์)
คำอธิบายใต้ภาพสีหลังหน้า (๕๔)	นายฤทธิดำรงศักดิ์ ศิลกุล	„	นายฤทธิดำรง ศิลกุล
หน้า (๕๕) บรรทัดที่ ๕	และ	„	และ
หน้า (๕๖) บรรทัดที่ ๓	หม่อมเจ้าอนันตวรไนไชย	„	หม่อมเจ้าอนันตวรไนไชย
หน้า (๖๓) บรรทัดสุดท้าย	พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทธวงษ์วิจิตร		
	แก้เป็น	พระเจ้าวรวงศ์เธอ	พระองค์เจ้าสุทธวงษ์วิจิตร
หน้า (๗๒) บรรทัดที่ ๑	โรงแรมโนห์รา	แก้เป็น	โรงแรมโนห์รา
หน้า ๒๑๕ บรรทัดที่ ๒๑	Religious tercts	แก้เป็น	Religious texts
หน้า ๒๕๔ บรรทัดที่ ๑๑	Strfie	„	Strife
„ „ ๑๖	Strenhts, Pourer	„	Strength, Power
หน้า ๒๖๓ „ ๗	proivncial	„	provincial
หน้า ๒๙๕	เชิงอรรถตัวเอน	กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร	
	แก้เป็น	กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร	
หน้า ๓๑๗	เชิงอรรถตัวเอน บรรทัดที่ ๑	เขากะ	แก้เป็น เพราะ
หน้า ๓๔๔	เชิงอรรถตัวเอน บรรทัดสุดท้าย	ล่อ	„ ล่อ
หน้า ๓๖๘	บรรทัดสุดท้าย	ปกครอง	แก้เป็น ปกครอง

